THE NEW VEDIC SELECTION

BY

PT N KANTA NATH SHASTRY TELANG M A

Reader, Department of Sanskrit & Pali

Banaras Hindu University

AND

DR BRAJ BIHARI CHAUBEY, M A, PH D

Mayurbhañja Fellow

Banaras Hindu University,

Varanasi

WITH FOREWORD

BY

DR SIDDHESHWAR BHATTACHARYA,

Mayurbhañja Professor & Head of the Department of Sanskrit & Pali

Banaras Hindu University

PRACHYA BHARATI PRAKASHANA

VARANASI

1965

Published by
© PRACHYA BHARATI PRAKASHANA
KAMACHHA, VARANASI

First Edition, 1965
Popular Ed Price Rs 12-50
Library Ed Rs 16 00

Printed at
Text Portion—Jyotish Prakash Press, Varanasi
Notes Portion—LAKSHMI DAS
Banaras Hindu University Press
Varanasi
Appendix—Tara Printing Works, Varanasi

Dedicated to

Honourable

Dr. Siddheśvara Bhaṭṭācārya

"त्वदीयं वस्तु गोविन्द तुभ्यमेव समर्पये"

FOREWORD

Close in the trail of the *Prākṛta-praveśikā* by Sri K C Jain and the *Introduction to Pali* by Sri A Barua (Bhikkhu) of the Department of Sanskrit and Pali, Banaras Hindu University, appears *The New Vedic Selection* by Sri N K S Telang, Reader in Sanskrit, and Dr Braj Bihari Chaubey, a worthy student of the Department With this, the first phase of the publication programme under the auspices of the Department comes to a successful conclusion

In spite of all that has been done by modern scholarship in the sphere of Vedic studies, Vedic literature is now at its low ebb The interest of the University students in its study has noticeably languished Its thoughts and language with all their splendour and richness have receded to an anachronism

Vedic studies must be rescued from such predicament It is the responsibility of India, especially of the Banaras Hindu University, the citadel of India s past and present The University has taken due cognizance of its importance in the curriculum of the Under-graduate as well as of the Post-graduate.

At once the old problem had to be faced *Peterson s* and *Macdonell's* have silently disappeared from the market Further, with all their merits they could present only the partial view as they were exclusively concerned with the Rg-veda

The present venture is intended to serve as a window to the grand panorama of Vedic literature through the ages in its different facades. Modelled on the *Peterson's*, it is broadly divided into three parts—The Text, the Annotations and the Appendixes. The text is an epitome of the entire range of Vedic literature together with its ancillaries. The old emphasis on the Rg veda with its teeming variegated materials is kept intact. In the Annotations both Sāyana and the modern scholars are set in grand poise. Word by word meaning in Hindi attended with translations both in Hindi and English do cater to the modern needs. As many as four Appendixes embrace a vast arena from Vedic grammar to the Vedic deity—all that is necessary for a student of Vedic literature.

In brief, Sri Telang and Dr Chaubey have not spared themselves to make this work useful. It is earnestly hoped that this fruit of their sincere labour will remove a long felt want as it will go a long way to recapturing the glory that India was.

Banaras Hindu University S. BHATTACHARYA
8.8.65

PREFACE

The Vedic language is one of the oldest languages of the world The literature in this language is a valuable treasure for a student of history and culture Modern scholars also have recognised its importance Some portions of it are prescribed in the courses of Degree and Post graduate examinations of Indian Universities

For a long time Peterson's 'Hymns from the Rg Veda' was a popular Vedic reader in India It was prescribed in B A and M A courses of most of the Indian Universities But for several year it has been out of print No Vedic Reader suitable for students of Indian Universities is available in the market This has created a great difficulty before the teachers and students of Vedic language and literature in India To meet this desideratum Dr Siddheshwara Bhatta charya, the Head of the Department of Sanskrit, Banaras Hindu University, advised us to prepare a a Vedic Selection, selecting pieces from all important works of the Vedic field for the use of the students of the Indian Universities Being encouraged by him, we undertook the work and are glad to present 'The New Vedic Selection' to the learned public

'The New Vedic Selection' consists of represen tative pieces from the Saṃhitās, Brāhmanas, Āranya kas, Upaniṣads and important Vedāngas In our anxiety to bring out the book soon, so that it may be used by students from the 1965 session, the printing

work of different parts of the book had to be got done from different printing establishments Owing to this the numbering of pages could not be made continued This has divided the book into three sections in a way The first section consists of the original text of the pieces selected The second section contains the Pada text (wherever available) the Sayana Bhasya (wherever available) word meanings in Hindi English and Hindi translations and grammatical and critical notes in English (wherever necessary) The Pada text and the Sayana Bhasya on pieces selected from Sama Samhita could not be given because books with correct readings were not available The third section consists of four Appendices on grammar accent metre and deity We hope the book will prove useful for students of Indian Universities

Now we feel it our duty to acknowledge obligations of those scholars from whom we drew inspiration and help in our work First of all our thanks are due to Dr Siddheshwar Bhattacharya Head of the Dept of Sanskrit and Pali B H U but for whose help we could not have completed our work in such a short span of time as was at our disposal He was very kind to help us in preparing the general plan of the book and selecting pieces from the extent of Vedic literature He also gave valuable help in preparing Notes and Appendices Our thanks are due also to Shri Swami Ramnarayana Das Shastri Sital Das ka Akhara Varanasi and our esteemed colleagues Prof A Barua (Bhikkhu) and

Pt Kashinath Pande Lecturer in the Department of Sanskrit and Pali, and Shri Pran Lal Acharya, Banaras Hindu University Press, for helping in many ways in preparing the Selection and bringing it out We are indebted to all the scholars whose works we consulted and used in preparing the present Selection Finally we offer our hearty thanks to the Publisher, Pracya Bharati Prakashan Kamachha Varanasi, who kindly agreed to print and publish this book and left no stone unturned to bring out the book in time and make it free from printing errors

In spite of all pains taken by us and the Publisher, owing to hurry with which the book has been printed some mistakes may have crept in We hope the learned readers will correct them and draw our attention to them so that the book may be improved and made more useful in the second edition

N Kanta Nath Shastri Telang
Braj Bihari Chaubey

August 15 1965

Banaras Hindu University
Varanasi

CONTENTS

A Text

I.

B. Notes

No. 1 I. 24

VARUNA

कस्य नूनं कतमस्यामृतानां
मनामहे चारु देवस्य नाम ।
को नो मह्या अदितये पुनर्दा-
त्पितरं च दृशेयं मातरं च ॥ १ ॥

अग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानां
मनामहे चारु देवस्य नाम ।
स नो मह्या अदितये पुनर्दा-
त्पितरं च दृशेयं मातरं च ॥ २ ॥

अभि त्वा देव सवितरीशानं वार्याणाम् ।
सदावन्भागमीमहे ॥ ३ ॥

यश्चिद्धि त इत्था भगः शशमानः पुरा निदः ।
अद्वेषो हस्तयोर्दधे ॥ ४ ॥

भगभक्तस्य ते वयमुदशेम तवावसा ।
मूर्धानं राय आरभे ॥ ५ ॥

नहि ते क्षत्रं न सहो न मन्युं
वयश्चनामी पतयन्त आपुः ।

नेमा आपो अनिमिषं चरन्ती-
र्न ये वातस्य प्रमिनन्त्यभ्वम् ॥ ६ ॥

अबुध्ने राजा वरुणो वनस्यो-
र्ध्वं स्तूपं ददते पूतदक्षः ।
नीचीनाः स्थुरुपरि बुध्न एषा-
मस्मे अन्तर्निहिताः केतवः स्युः ॥ ७ ॥

उरुं हि राजा वरुणश्चकार
सूर्याय पन्थामन्वेतवा उ ।
अपदे पादा प्रतिधातवेऽक-
रुतापवक्ता हृदयाविधश्चित् ॥ ८ ॥

शतं ते राजन्भिषजः सहस्र-
मुर्वी गभीरा सुमतिष्टे अस्तु ।
बाधस्व दूरे निरृतिं पराचैः
कृतं चिदेनः प्र मुमुग्ध्यस्मत् ॥ ९ ॥

अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा
नक्तं ददृश्रे कुह चिद्दिवेयुः ।
अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि
विचाकशच्चन्द्रमा नक्तमेति ॥१०॥

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान-
स्तदा शास्ते यजमानो हविर्भिः ।

अहे॑ळमानो वरुणे॒ह बो॒ध्यु-
रु॑शंस॒ मा न॒ आयु॒ः प्र मो॑षीः ॥११॥

तदिन्नक्तं॒ तद्दिवा॒ मह्य॑माहु-
स्तद॒यं केतो॑ हृ॒द आ वि च॑ष्टे ।
शुनः॒शेपो॒ यमह्व॑द्गृभी॒तः
सो अ॒स्मान् राजा॒ वरु॑णो मुमोक्तु ॥१२॥

शुनः॒शेपो॒ ह्यह्व॑द्गृभी॒त-
स्त्रि॒ष्वा॑दि॒त्यं द्रु॑प॒देषु॑ ब॒द्धः ।
अवै॑नं॒ राजा॒ वरु॑णः ससृज्या-
द्वि॒द्वाँ अद॑ब्धो॒ वि मु॑मोक्तु॒ पाशा॑न् ॥१३॥

अव॑ ते॒ हेळो॑ वरुण॒ नमो॑भि॒-
रव॑ य॒ज्ञेभि॑रीमहे ह॒विर्भि॑ः ।
क्षय॑न्न॒स्मभ्य॑मसुर प्रचेता॒
राज॒न्नेनां॑सि शिश्रथः कृ॒तानि॑ ॥१४॥

उदु॑त्त॒मं व॑रुण॒ पाश॑म॒स्म-
दवा॑ध॒मं वि म॑ध्य॒मं श्र॑थाय ।
अथा॑ व॒यमा॑दित्य व्र॒ते तवा-
नाग॑सो॒ अदि॑तये स्याम ॥१५॥

No. 2 I. 32

INDRA

इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचं
यानि चकार प्रथमानि वज्री ।
अहन्नहिमन्वपस्ततर्द
प्र वक्षणा अभिनत्पर्वतानाम् ॥ १ ॥

अहन्नहिं पर्वते शिश्रियाणं
त्वष्टास्मै वज्रं स्वर्यं ततक्ष ।
वाश्रा इव धेनवः स्यन्दमाना
अञ्जः समुद्रमव जग्मुरापः ॥ २ ॥

वृषायमाणोऽवृणीत सोमं
त्रिकद्रुकेष्वपिबत्सुतस्य ।
आ सायकं मघवादत्त वज्र-
महन्नेनं प्रथमजामहीनाम् ॥ ३ ॥

यदिन्द्राहन्प्रथमजामहीना-
मान्मायिनाममिनाः प्रोत मायाः ।
आत्सूर्यं जनयन्द्यामुषासं
तादीत्ना शत्रुं न किला विवित्से ॥ ४ ॥

अहन्वृत्रं वृत्रतरं व्यंस-
मिन्द्रो वज्रेण महता वधेन ।

स्कन्धांसीव कुलिशेना विवृक्णा-
हिः शयत उपपृक्पृथिव्याः ॥ ५ ॥

अयोद्धेव दुर्मद आ हि जुह्वे
महावीरं तुविबाधमृजीषम् ।
नातारीदस्य समृतिं वधानां
सं रुजानाः पिपिष इन्द्रशत्रुः ॥ ६ ॥

अपादहस्तो अपृतन्यदिन्द्र-
मास्य वज्रमधि सानौ जघान ।
वृष्णो वध्रिः प्रतिमानं बुभूष-
न्पुरुत्रा वृत्रो अशयद्व्यस्तः ॥ ७ ॥

नदं न भिन्नममुया शयानं
मनो रुहाणा अति यन्त्यापः ।
याश्चिद्वृत्रो महिना पर्यतिष्ठ-
त्तासामहिः पत्सुतःशीर्बभूव ॥ ८ ॥

नीचावया अभवद्वृत्रपुत्रे-
न्द्रो अस्या अव वधर्जभार ।
उत्तरा सूरधरः पुत्र आसी-
द्दानुः शये सहवत्सा न धेनुः ॥ ९ ॥

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां
काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरम् ।

वृत्रस्य॑ नि॒ण्यं वि च॑र॒न्त्यापो॑
दी॒र्घं तम॒ आश॑य॒दिन्द्र॑शत्रुः ॥१०॥

दा॒सप॑त्नी॒रहि॑गोपा अतिष्ठ॒-
न्निरु॑द्धा॒ आपः॑ प॒णिने॑व॒ गावः॑ ।
अ॒पां बिल॒मपि॑हितं॒ यदासी॑-
द्वृ॒त्रं ज॑घ॒न्वाँ अप॒ तद्व॑वार ॥११॥

अश्व्यो॒ वारो॑ अभव॒स्तदि॑न्द्र
सृ॒के यत्त्वा॑ प्र॒त्यह॑न्दे॒व एकः॑ ।
अज॑यो॒ गा अज॑यः शूर॒ सोम॒-
मवा॑सृजः॒ सर्त॑वे स॒प्त सिन्धू॑न् ॥१२॥

नास्मै॑ वि॒द्युन्न त॑न्य॒तुः सि॑षेध॒
न यां मिह॒मकि॑रद्ध्रा॒दुनिं॑ च ।
इन्द्र॑श्च॒ यद्यु॑यु॒धाते॒ अहि॑-
श्चो॒ताप॒रीभ्यो॑ म॒घवा॒ वि जि॑ग्ये ॥१३॥

अहे॑र्यातारं॒ कम॑पश्य इन्द्र
हृ॒दि यत्ते॑ ज॒घ्नुषो॒ भीरग॑च्छत् ।
नव॑ च॒ यन्न॑व॒तिं च॒ स्रव॑न्तीः
श्ये॒नो न भी॒तो अत॑रो॒ रजां॑सि ॥१४॥

इन्द्रो॑ या॒तोऽव॑सितस्य॒ राजा॒
शम॑स्य च शृ॒ङ्गिणो॒ वज्र॑बाहुः ।

सेदु राजा क्षयति चर्षणीना-
मरान्न नेमिः परि ता बभूव ॥१५॥

No. 3 I. 35

SAVITṚ

ह्वयाम्यग्निं प्रथमं स्वस्तये
ह्वयामि मित्रावरुणाविहावसे ।
ह्वयामि रात्रीं जगतो निवेशनीं
ह्वयामि देवं सवितारमूतये ॥ १ ॥

आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो
निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च ।
हिरण्ययेन सविता रथेना
देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥ २ ॥

याति देवः प्रवता यात्युद्वता
याति शुभ्राभ्यां यजतो हरिभ्याम् ।
आ देवो याति सविता परावतो-
ऽप विश्वा दुरिता बाधमानः ॥ ३ ॥

अभीवृतं कृशनैर्विश्वरूपं
हिरण्यशम्यं यजतो बृहन्तम् ।
आस्थाद्रथं सविता चित्रभानुः
कृष्णा रजांसि तविषीं दधानः ॥ ४ ॥

वि जनाञ्छ्यावाः शितिपादो अख्य-
न्रथं हिरण्यप्रउगं वहन्तः ।
शश्वद्विशः सवितुर्दैव्यस्योपस्थे
विश्वा भुवनानि तस्थुः ॥ ५ ॥

तिस्रो द्यावः सवितुर्द्वा उपस्थाँ
एका यमस्य भुवने विराषाट् ।
आणिं न रथ्यममृताधि तस्थु-
रिह ब्रवीतु य उ तच्चिकेतत् ॥ ६ ॥

वि सुपर्णो अन्तरिक्षाण्यख्यद्-
गभीरवेपा असुरः सुनीथः ।
क्वेदानीं सूर्यः कश्चिकेत
कतमां द्यां रश्मिरस्या ततान ॥ ७ ॥

अष्टौ व्यख्यत्ककुभः पृथिव्या-
स्त्री धन्व योजना सप्त सिन्धून् ।
हिरण्याक्षः सविता देव आगा-
द्दधद्रत्ना दाशुषे वार्याणि ॥ ८ ॥

हिरण्यपाणिः सविता विचर्षणि-
उभे द्यावापृथिवी अन्तरीयते ।
अपामीवां बाधते वेति सूर्य-
मभि कृष्णेन रजसा द्यामृणोति ॥ ९ ॥

हिरण्यहस्तो असुरः सुनीथः
सुमृळीकः स्ववाँ यात्वर्वाङ् ।
अपसेधन्रक्षसो यातुधाना-
नस्थाद्देवः प्रतिदोषं गृणानः ॥१०॥

ये ते पन्थाः सवितः पूर्व्यासो-
ऽरेणवः सुकृता अन्तरिक्षे ।
तेभिर्नो अद्य पथिभिः सुगेभी
रक्षा च नो अधि च ब्रूहि देव ॥११॥

No. 4 I. 38

MARUTS

कद्ध नूनं कधप्रियः
पिता पुत्रं न हस्तयोः ।
दधिध्वे वृक्तबर्हिषः ॥ १ ॥

क्व नूनं कद्वो अर्थं
गन्ता दिवो न पृथिव्याः ।
क्व वो गावो न रण्यन्ति ॥ २ ॥

क्व वः सुम्ना नव्यांसि
मरुतः क्व सुविता ।
क्वो विश्वानि सौभगा ॥ ३ ॥

यद्यूयं पृश्निमातरो
मर्तासः स्यातन ।
स्तोता वो अमृतः स्यात् ॥ ४ ॥

मा वो मृगो न यवसे
जरिता भूदजोष्यः ।
पथा यमस्य गादुप ॥ ५ ॥

मो षु णः परापरा
निर्ऋतिर्दुर्हणा वधीत् ।
पदीष्ट तृष्णया सह ॥ ६ ॥

सत्यं त्वेषा अमवन्तो
धन्वञ्चिदा रुद्रियासः ।
मिहं कृण्वन्त्यवाताम् ॥ ७ ॥

वाश्रेव विद्युन्मिमाति
वत्सं न माता सिषक्ति ।
यदेषां वृष्टिरसर्जि ॥ ८ ॥

दिवा चित्तमः कृण्वन्ति
पर्जन्येनोदवाहेन ।
यत्पृथिवीं व्युन्दन्ति ॥ ९ ॥

अध स्वनान्मरुतां
विश्वमा सद्म पार्थिवम् ।
अरेजन्त प्र मानुषाः ॥१०॥

मरुतो वीळुपाणिभि-
श्चित्रा रोधस्वतीरनु ।
यातेमखिद्रयामभिः ॥११॥

स्थिरा वः सन्तु नेमयो
रथा अश्वास एषाम् ।
सुसंस्कृता अभीशवः ॥१२॥

अच्छा वदा तना गिरा
जरायै ब्रह्मणस्पतिम् ।
अग्निं मित्रं न दर्शतम् ॥१३॥

मिमीहि श्लोकमास्ये
पर्जन्यइव ततनः ।
गाय गायत्रमुक्थ्यम् ॥१४॥

वन्दस्व मारुतं गणं
त्वेषं पनस्युमर्किणम् ।
अस्मे वृद्धा असन्निह ॥१५॥

No. 5 I. 48

UṢAS

सह वामेन न उषो
व्युच्छा दुहितर्दिवः ।
सह द्युम्नेन बृहता विभावरि
राया देवि दास्वती ॥ १ ॥

अश्वावतीर्गोमतीर्विश्वसुविदो
भूरि च्यवन्त वस्तवे ।
उदीरय प्रति मा सूनृता
उषश्चोद राधो मघोनाम् ॥ २ ॥

उवासोषा उच्छाच्च नु
देवी जीरा रथानाम् ।
ये अस्या आचरणेषु दध्रिरे
समुद्रे न श्रवस्यवः ॥ ३ ॥

उषो ये ते प्र यामेषु युञ्जते
मनो दानाय सूरयः ।
अत्राह तत्कण्व एषां कण्वतमो
नाम गृणाति नृणाम् ॥ ४ ॥

आ घा योषेव सूनर्-
युषा याति प्रभुञ्जती ।
जरयन्ती वृजनं पद्वदीयत
उत्पातयति पक्षिणः ॥ ५ ॥

वि या सृजति समनं व्यर्थिनः
पदं न वेत्योदती ।
वयो नकिष्टे पप्तिवांस आसते
व्युष्टौ वाजिनीवति ॥ ६ ॥

एषायुक्त परावतः
सूर्यस्योदयनादधि ।
शतं रथेभिः सुभगोषा इयं
वि यात्यभि मानुषान् ॥ ७ ॥

विश्वमस्या नानाम चक्षसे
जगज्ज्योतिष्कृणोति सूनरी ।
अप द्वेषो मघोनी दुहिता दिव
उषा उच्छदप स्रिधः ॥८॥

उष आ भाहि भानुना
चन्द्रेण दुहितर्दिवः ।
आवहन्ती भूर्यस्मभ्यं सौभगं
व्युच्छन्ती दिविष्टिषु ॥९॥

विश्वस्य हि प्राणनं जीवनं त्वे
वि यदुच्छसि सूनरि ।
सा नो रथेन बृहता विभावरि
श्रुधि चित्रामघे हवम् ॥१०॥

उषो वाजं हि वंस्व
यश्चित्रो मानुषे जने ।
तेना वह सुकृतो अध्वराँ उप
ये त्वा गृणन्ति वह्नयः ॥११॥

विश्वान्देवाँ आ वह सोमपीतये-
ऽन्तरिक्षादुषस्त्वम् ।
सास्मासु धा गोमदश्ववदुक्थ्य1-
मुषो वाजं सुवीर्यम् ॥१२॥

यस्या रुशन्तो अर्चयः
प्रति भद्रा अदृक्षत ।
सा नो रयिं विश्ववारं सुपेशस-
मुषा ददातु सुग्म्यम् ॥१३॥

ये चिद्धि त्वामृषयः पूर्व ऊतये
जुहूरेऽवसे महि ।
सा नः स्तोमाँ अभि गृणीहि राधसो-
षः शुक्रेण शोचिषा ॥१४॥

उषो यदद्य भानुना
वि द्वारावृणवो दिवः ।
प्र नो यच्छतादवृकं पृथु च्छर्दिः
प्र देवि गोमतीरिषः ॥१५॥

सं नो राया बृहता विश्वपेशसा
मिमिक्ष्वा समिळाभिरा ।
सं द्युम्नेन विश्वतुरोषो महि
सं वाजैर्वाजिनीवति ॥१६॥

No 6 I. 116

AŚVINĀ

नास॑त्याभ्यां ब॒र्हिरि॑व॒ प्र वृ॑ञ्जे॒
स्तोमाँ॑ इयर्म्य॒भ्रिये॑व॒ वातः॑ ।
याव॒र्भ॑गाय विम॒दाय॑ जा॒यां
से॑ना॒जुवा॑ न्यू॒हतू॒ रथे॑न ॥ १ ॥

वी॒ळु॒पत्म॑भिराशु॒हेम॑भिर्वा
दे॒वानां॑ वा जू॒तिभिः॒ शाश॑दाना ।
तद्रास॑भो नासत्या स॒हस्र॑-
मा॒जा य॒मस्य॑ प्र॒धने॑ जिगाय ॥ २ ॥

तुग्रो॑ ह भु॒ज्युम॑श्विनोदमे॒घे
र॒यिं न कश्चि॑न्ममृ॒वाँ अवा॑हाः ।
तमू॑हथुर्नौ॒भिरा॑त्म॒न्वती॑भि-
रन्तरिक्ष॒प्रुद्भि॒रपो॑दकाभिः ॥ ३ ॥

ति॒स्रः क्षप॒स्त्रिरहा॑ति॒व्रज॑द्भि॒-
र्नास॑त्या भु॒ज्युमू॑हथुः पत॒ङ्गैः ।
स॒मु॒द्रस्य॒ धन्व॑न्ना॒र्द्रस्य॑ पा॒रे
त्रि॒भी रथैः॑ श॒तप॑द्भिः॒ षळ॑श्वैः ॥ ४ ॥

अ॒ना॒र॒म्भ॒णे तद॑वीरयेथा-
मनास्था॒ने अ॑ग्रभ॒णे स॑मु॒द्रे ।

यदश्विना ऊहथुर्भुज्युमस्तं
शतारित्रां नावमातस्थिवांसम् ॥ ५ ॥

यमश्विना ददथुः श्वेतमश्व-
मघाश्वाय शश्वदित्स्वस्ति ।
तद्वां दात्रं महि कीर्तेन्यं भू-
त्पैद्वो वाजी सदमिद्धव्यो अर्यः ॥ ६ ॥

युवं नरा स्तुवते पज्रियाय
कक्षीवते अरदतं पुरंन्धिम् ।
कारोतराच्छफादश्वस्य वृष्णः
शतं कुम्भाँ असिञ्चतं सुरायाः ॥ ७ ॥

हिमेनाग्निं घ्रंसमवारयेथां
पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तम् ।
ऋबीसे अत्रिमश्विनावनीत-
मुन्निन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति ॥ ८ ॥

परावतं नासत्यानुदेथा-
मुच्चाबुध्नं चक्रथुर्जिह्मबारम् ।
क्षरन्नापो न पायनाय राये
सहस्राय तृष्यते गोतमस्य ॥ ९ ॥

जुजुरुषो नासत्योत वव्रिं
प्रामुञ्चतं द्रापिमिव च्यवानात् ।

प्रातिरतं जहितस्यायुर्दस्रा-
दित्पतिमकृणुतं कनीनाम् ॥१०॥

तद्वां नरा शंस्यं राध्यं
चाभिष्टिमन्नासत्या वरूथम् ।
यद्विद्वांसा निधिमिवापगूळ्ह-
मुद्दर्शतादूपथुर्वन्दनाय ॥११॥

तद्वां नरा सनये दंस उग्र-
माविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम् ।
दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वा-
मश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाच ॥१२॥

अजोहवीन्नासत्या करा वां
महे यामन्पुरुभुजा पुरंधिः ।
श्रुतं तच्छासुरिव वध्रिमत्या
हिरण्यहस्तमश्विनावदत्तम् ॥१३॥

आस्नो वृकस्य वर्तिकामभीके
युवं नरा नासत्यामुमुक्तम् ।
उतो कविं पुरुभुजा युवं ह
कृपमाणमकृणुतं विचक्षे ॥१४॥

चरित्रं हि वेरिवाच्छेदि पर्ण-
माजा खेलस्य परितक्म्यायाम् ।

सद्यो जङ्घामायसीं विश्पलायै
धने हिते सर्तवे प्रत्यधत्तम् ॥१५॥

शतं मेषान्वृक्ये चक्षदान-
मृज्राश्वं तं पितान्धं चकार ।
तस्मा अक्षी नासत्या विचक्ष
आधत्तं दस्रा भिषजावनर्वन् ॥१६॥

आ वां रथं दुहिता सूर्यस्य
कार्ष्मेवातिष्ठदर्वता जयन्ती ।
विश्वे देवा अन्वमन्यन्त हृद्भिः
समु श्रिया नासत्या सचेथे ॥१७॥

यदयातं दिवोदासाय वर्ति-
र्भरद्वाजायाश्विना हयन्ता ।
रेवदुवाह सचनो रथो वां
वृषभश्च शिंशुमारश्च युक्ता ॥१८॥

रयिं सुक्षत्रं स्वपत्यमायुः
सुवीर्यं नासत्या वहन्ता ।
आ जह्नावीं समनसोप वाजै-
स्त्रिरह्नो भागं दधतीमयातम् ॥१९॥

परिविष्टं जाहुषं विश्वतः सीं
सुगेभिर्नक्तमूहथू रजोभिः ।

विभिन्दुना नासत्या रथेन
वि पर्वताँ अजरयू अयातम् ॥२०॥

एकस्या वस्तोरावतं रणाय
वशमश्विना सनये सहस्रा ।
निरहतं दुच्छुना इन्द्रवन्ता
पृथुश्रवसो वृषणावरातीः ॥२१॥

शरस्य चिदार्चत्कस्यावतादा
नीचादुच्चा चक्रथुः पातवे वाः ।
शयवे चिन्नासत्या शचीभि-
र्जसुरये स्तर्यं पिप्यथुर्गाम् ॥२२॥

अवस्यते स्तुवते कृष्णियाय
ऋजूयते नासत्या शचीभिः ।
पशुं न नष्टमिव दर्शनाय
विष्णाप्वं ददथुर्विश्वकाय ॥२३॥

दश रात्रीरशिवेना नव द्यू-
नवनद्धं श्नथितमप्स्वन्तः ।
विप्रुतं रेभमुदनि प्रवृक्त-
मुन्निन्यथुः सोममिव स्रुवेण ॥२४॥

प्र वां दंसांस्यश्विनाववोच-
मस्य पतिः स्यां सुगवः सुवीरः ।

उत पश्यन्नश्नुवन्दीर्घमायु-
रस्तमिवेज्जरिमाणं जगम्याम् ॥२५॥

No. 7 I. 154

VIṢṆU

विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचं
यः पार्थिवानि विममे रजांसि ।
यो अस्कभायदुत्तरं सधस्थं
विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः ॥ १ ॥

प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण
मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।
यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणे-
ष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ॥ २ ॥

प्र विष्णवे शूषमेतु मन्म
गिरिक्षित उरुगायाय वृष्णे ।
य इदं दीर्घं प्रयतं सधस्थ-
मेको विममे त्रिभिरित्पदेभिः ॥ ३ ॥

यस्य त्री पूर्णा मधुना पदा-
न्यक्षीयमाणा स्वधया मदन्ति ।
य उ त्रिधातु पृथिवीमुत द्या-
मेको दाधार भुवनानि विश्वा ॥ ४ ॥

तदस्य प्रियमभि पाथो अश्यां
नरो यत्र देवयवो मदन्ति ।
उरुक्रमस्य स हि बन्धुरित्था
विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः ॥ ५ ॥

ता वां वास्तून्युश्मसि गमध्यै
यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः ।
अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः
परमं पदमव भाति भूरि ॥ ६ ॥

No. 8 II. 12

INDRA

यो जात एव प्रथमो मनस्वा-
न्देवो देवान्क्रतुना पर्यभूषत् ।
यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां
नृम्णस्य मह्ना स जनास इन्द्रः ॥ १ ॥

यः पृथिवीं व्यथमानामदृंह-
यः पर्वतान्प्रकुपिताँ अरम्णात् ।
यो अन्तरिक्षं विममे वरीयो
यो द्यामस्तभ्नात्स जनास इन्द्रः ॥ २ ॥

यो हत्वाहिमरिणात्सप्त सिन्धू-
न्यो गा उदाजदपधा वलस्य ।
यो अश्मनोरन्तरग्निं जजान
संवृक्समत्सु स जनास इन्द्रः ॥ ३ ॥

येनेमा विश्वा च्यवना कृतानि
यो दासं वर्णमधरं गुहाकः ।
श्वघ्नीव यो जिगीवां लक्षमाद-
दर्यः पुष्टानि स जनास इन्द्रः ॥ ४ ॥

यं स्मा पृच्छन्ति कुह सेति घोर-
मुतेमाहुर्नैषो अस्तीत्येनम् ।
सो अर्यः पुष्टीर्विज इवा मिनाति
श्रदस्मै धत्त स जनास इन्द्रः ॥ ५ ॥

यो रध्रस्य चोदिता यः कृशस्य
यो ब्रह्मणो नाधमानस्य कीरेः ।
युक्तग्राव्णो योऽविता सुशिप्रः
सुतसोमस्य स जनास इन्द्रः ॥ ६ ॥

यस्याश्वा॑सः प्र॒दिशि॒ यस्य॒ गावो॒
यस्य॒ ग्रामा॒ यस्य॒ विश्वे॒ रथा॑सः ।
यः सूर्यं॒ य उ॒षसं॑ ज॒जान॒
यो अ॒पां ने॒ता स ज॑नास॒ इन्द्रः॑ ॥ ७ ॥

यं क्रन्द॑सी संय॒ती वि॒ह्वये॑ते॒
परेऽव॑र उ॒भया॑ अ॒मित्राः॑ ।
स॒मा॒नं चि॒द्रथ॑मातस्थि॒वांसा॒
नाना॑ हवेते॒ स ज॑नास॒ इन्द्रः॑ ॥ ८ ॥

यस्मा॒न्न ऋ॒ते वि॒जय॑न्ते॒ जना॑सो॒
यं युध्य॑माना॒ अव॑से॒ हव॑न्ते ।
यो विश्व॑स्य प्रति॒मानं॑ ब॒भूव॒
यो अ॑च्युत॒च्युत्स ज॑नास॒ इन्द्रः॑ ॥ ९ ॥

यः शश्व॑तो॒ मह्येनो॒ दधा॑ना॒-
नम॑न्यमाना॒ञ्छर्वा॑ ज॒घान॑ ।
यः शर्ध॑ते॒ नानु॒ददा॑ति शृ॒ध्यां
यो दस्यो॑र्ह॒न्ता स ज॑नास॒ इन्द्रः॑ ॥१०॥

यः शम्ब॑रं॒ पर्व॑तेषु क्षि॒यन्तं॑
चत्वारि॒श्यां श॒रद्य॒न्ववि॑न्दत् ।
ओ॒जा॒यमा॑नं॒ यो अहिं॑ ज॒घान॒
दानुं॒ शया॑नं॒ स ज॑नास॒ इन्द्रः॑ ॥११॥

यः सप्तरश्मिर्वृषभस्तुविष्मा-
नवासृजत्सर्तवे सप्त सिन्धून् ।
यो रौहिणमस्फुरद्वज्रबाहु-
र्द्यामारोहन्तं स जनास इन्द्रः ॥१२॥

द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते
शुष्माच्चिदस्य पर्वता भयन्ते ।
यः सोमपा निचितो वज्रबाहु-
र्यो वज्रहस्तः स जनास इन्द्रः ॥१३॥

यः सुन्वन्तमवति यः पचन्तं
यः शंसन्तं यः शशमानमूती ।
यस्य ब्रह्म वर्धनं यस्य सोमो
यस्येदं राधः स जनास इन्द्रः ॥१४॥

यः सुन्वते पचते दुध्र आ चि-
द्वाजं दर्दर्षि स किलासि सत्यः ।
वयं त इन्द्र विश्वह प्रियासः
सुवीरासो विदथमा वदेम ॥१५॥

No. 9 II. 23

BRAHMANASPATI

गणानां त्वा गणपतिं हवामहे
कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम् ।

ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत
आ नः शृण्वन्नूतिभिः सीद सादनम् ॥ १ ॥

देवाश्चित्ते असुर्य प्रचेतसो
बृहस्पते यज्ञियं भागमानशुः ।
उस्राइव सूर्यो ज्योतिषा महो
विश्वेषामिज्जनिता ब्रह्मणामसि ॥ २ ॥

आ विबाध्या परिरापस्तमांसि च
ज्योतिष्मन्तं रथमृतस्य तिष्ठसि ।
बृहस्पते भीममममित्रदम्भनं
रक्षोहणं गोत्रभिदं स्वर्विदम् ॥ ३ ॥

सुनीतिभिर्नयसि त्रायसे जनं
यस्तुभ्यं दाशान्न तमंहो अश्नवत् ।
ब्रह्मद्विषस्तपनो मन्युमीरसि
बृहस्पते महि तत्ते महित्वनम् ॥ ४ ॥

न तमंहो न दुरितं कुतश्चन
नारातयस्तितिरुर्न द्वयाविनः ।
विश्वा इदस्माद्ध्वरसो वि बाधसे
यं सुगोपा रक्षसि ब्रह्मणस्पते ॥ ५ ॥

त्वं नो गोपाः पथिकृद्विचक्षण-
स्तव व्रताय मतिभिर्जरामहे ।

बृह॑स्पते॒ यो नो॑ अ॒भि ह्वरो॑ द॒धे
स्वा तं म॑र्मर्तु दु॒च्छुना॒ हर॑स्वती ॥ ६ ॥

उ॒त वा॒ यो नो॑ म॒र्चया॒दना॑गसो-
ऽराती॒वा मर्तः॑ सानु॒को वृकः॑ ।
बृह॑स्पते॒ अप॒ तं व॑र्तया प॒थः
सु॒गं नो॑ अ॒स्यै दे॒ववी॑तये कृधि ॥ ७ ॥

त्रा॒तारं॑ त्वा त॒नूनां॑ हवाम॒हे-
ऽव॑स्पर्तरधिव॒क्तार॑मस्म॒युम् ।
बृह॑स्पते देव॒निदो॒ नि ब॑र्हय॒
मा दु॒रेवा॒ उत्त॑रं सु॒म्नमुन्न॑शन् ॥ ८ ॥

त्वया॑ व॒यं सु॒वृधा॑ ब्रह्मणस्पते
स्पा॒र्हा वसु॑ मनु॒ष्या द॑दीमहि ।
या नो॑ दू॒रे त॒ळितो॒ या अरा॑तयो-
ऽभि सन्ति॑ ज॒म्भया॒ ता अ॑न॒प्नसः॑ ॥ ९ ॥

त्वया॑ व॒यमु॑त्त॒मं धी॑महे॒ वयो॒
बृह॑स्पते॒ पप्रि॑णा॒ सस्नि॑ना यु॒जा ।
मा नो॑ दुः॒शंसो॑ अभिदि॒प्सुरी॑शत॒
प्र सु॒शंसा॑ म॒तिभि॑स्तारिषीमहि ॥१०॥

अ॒ना॒नु॒दो वृ॑ष॒भो जग्मि॑राह॒वं
निष्ट॑प्ता॒ शत्रुं॒ पृत॑नासु सास॒हिः ।

असि॑ स॒त्य ऋ॑ण॒या ब्र॑ह्मणस्पत
उ॒ग्रस्य॑ चिद्दमि॒ता वी॑ळुह॒र्षिणः॑ ॥११॥

अदे॑वेन॒ मन॑सा॒ यो रि॑ष॒ण्यति॑
शा॒साम॒ग्रो मन्य॑मानो॒ जिघां॑सति ।
बृह॑स्पते॒ मा प्रण॒क्तस्य॑ नो व॒धो
नि क॑र्म म॒न्युं दु॒रेव॑स्य॒ शर्ध॑तः ॥१२॥

भरे॑षु॒ हव्यो॒ नम॑सोप॒सद्यो॒
गन्ता॒ वाजे॑षु॒ सनि॑ता॒ धनं॑धनम् ।
विश्वा॒ इद॒र्यो अ॑भिदि॒प्स्वो॒३॒॑ मृधो॒
बृह॒स्पति॒र्वि व॑वर्हा॒ रथाँ॑इव ॥१३॥

तेजि॑ष्ठया तप॒नी र॒क्षस॑स्तप॒
ये त्वा॑ नि॒दे द॑धि॒रे दृ॒ष्टवी॑र्यम् ।
आ॒विस्तत्कृ॑ष्व॒ यदस॑त्त उ॒क्थ्यं१॒॑
बृह॑स्पते॒ वि प॑रि॒रापो॑ अर्दय ॥१४॥

बृह॑स्पते॒ अति॒ यद॒र्यो अर्हा॑द्
द्यु॒मद्वि॒भाति॒ क्रतु॑म॒ज्जने॑षु ।
यद्दी॒दय॒च्छव॑स ऋतप्रजात॒
तद॒स्मासु॒ द्रवि॑णं धेहि चि॒त्रम् ॥१५॥

मा नः॑ स्ते॒नेभ्यो॒ ये अ॒भि द्रु॒हस्प॒दे
नि॑रा॒मिणो॑ रि॒पवोऽन्ने॑षु जागृ॒धुः ।

आ दे॒वाना॒मोह॑ते॒ वि व्रयो॑ हृ॒दि
बृह॑स्पते॒ न प॒रः साम्नो॑ विदुः ॥१६॥

विश्वे॑भ्यो॒ हि त्वा॒ भुव॑नेभ्य॒स्परि॒
त्वष्टाज॑न॒त्साम्नः॑साम्नः क॒विः ।
स ऋ॑ण॒चिदृ॑ण॒या ब्रह्म॑ण॒स्पति॑-
र्द्रु॒हो ह॒न्ता म॒ह ऋ॒तस्य॑ ध॒र्तरि॑ ॥ १७ ॥

तव॑ श्रि॒ये व्य॑जिहीत॒ पर्व॑तो॒
गवां॑ गो॒त्रमु॒दसृ॑जो॒ यद॑ङ्गिरः ।
इन्द्रे॑ण यु॒जा तम॑सा॒ परी॑वृतं॒
बृह॑स्पते॒ निर॒पामौ॑ब्जो अर्ण॒वम् ॥१८॥

ब्रह्म॑णस्पते॒ त्वम॒स्य य॒न्ता
सू॒क्तस्य॑ बोधि॒ तन॑यं च जिन्व ।
विश्वं॒ तद्भ॒द्रं यदव॑न्ति दे॒वा
बृ॒हद्व॑देम वि॒दथे॑ सु॒वीराः॑ ॥१९॥

No. 10 II. 33

RUDRA

आ ते॑ पितर्मरुतां सु॒म्नमे॑तु॒
मा नः॒ सूर्य॑स्य सं॒दृशो॑ युयोथाः ।

अभि नो वीरो अर्वति क्षमेत
प्र जायेमहि रुद्र प्रजाभिः ॥ १ ॥

त्वादत्तेभी रुद्र शन्तमेभिः
शतं हिमा अशीय भेषजेभिः ।
व्य१स्मद्द्वेषो वितरं व्यंहो
व्यमीवाश्चातयस्वा विषूचीः ॥ २ ॥

श्रेष्ठो जातस्य रुद्र श्रियासि
तवस्तमस्तवसां वज्रबाहो ।
पर्षि णः पारमंहसः स्वस्ति
विश्वा अभीती रपसो युयोधि ॥ ३ ॥

मा त्वा रुद्र चुक्रुधामा नमोभि-
र्मा दुष्टुती वृषभ मा सहूती ।
उन्नो वीराँ अर्पय भेषजेभि-
र्भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि ॥ ४ ॥

हवीमभिर्हवते यो हविर्भि-
रव स्तोमेभी रुद्रं दिषीय ।
ऋदूदरः सुहवो मा नो अस्यै
बभ्रुः सुशिप्रो रीरधन्मनायै ॥ ५ ॥

उन्मा ममन्द वृषभो मरुत्वा-
न्त्वक्षीयसा वयसा नाधमानम् ।

घृणीव च्छायामरपा अशीया
विवासेयं रुद्रस्य सुम्नम् ॥ ६ ॥

क्व१स्य ते रुद्र मृळयाकु-
र्हस्तो यो अस्ति भेषजो जलाषः ।
अपभर्ता रपसो दैव्यस्या-
भी नु मा वृषभ चक्षमीथाः ॥ ७ ॥

प्र बभ्रवे वृषभाय श्वितीचे
महो महीं सुष्टुतिमीरयामि ।
नमस्या कल्मलीकिनं नमोभि-
र्गृणीमसि त्वेषं रुद्रस्य नाम ॥ ८ ॥

स्थिरेभिरङ्गैः पुरुरूप उग्रो
बभ्रुः शुक्रेभिः पिपिशे हिरण्यैः ।
ईशानादस्य भुवनस्य भूरे-
र्न वा उ योषद्रुद्रादसुर्यम् ॥ ९ ॥

अर्हन्बिभर्षि सायकानि धन्वार्ह-
न्निष्कं यजतं विश्वरूपम् ।
अर्हन्निदं दयसे विश्वमभ्वं
न वा ओजीयो रुद्र त्वदस्ति ॥१०॥

स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानं
मृगं न भीममुपहत्नुमुग्रम् ।

मृळा जरित्रे रुद्र स्तवानो-
ऽन्यं ते अस्मन्नि वपन्तु सेनाः ॥११॥

कुमारश्चित्पितरं वन्दमानं
प्रति नानाम रुद्रोपयन्तम् ।
भूरेर्दातारं सत्पतिं गृणीषे
स्तुतस्त्वं भेषजा रास्यस्मे ॥१२॥

या वो भेषजा मरुतः शुचीनि
या शंतमा वृषणो या मयोभु ।
यानि मनुरवृणीता पिता न-
स्ता शं च योश्च रुद्रस्य वश्मि ॥१३॥

परि णो हेती रुद्रस्य वृज्याः
त्वेषस्य दुर्मतिर्मही गात् ।
अव स्थिरा मघवद्भ्यस्तनुष्व
मीढ्वस्तोकाय तनयाय मृळ ॥१४॥

एवा बभ्रो वृषभ चेकितान
यथा देव न हृणीषे न हंसि ।
हवनश्रुन्नो रुद्रेह बोधि
बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥१५॥

No. 11 II. 35

APĀṀ NAPĀT =

उपे॑मसृक्षि वाज॒युर्व॑च॒स्यां
  चनो॑ दधीत ना॒द्यो गिरो॑ मे ।
अ॒पां नपा॑दाशु॒हेमा॑ कु॒वित्स
  सु॒पेश॑सस्करति॒ जोषि॑ष॒द्धि ॥ १ ॥

इ॒मं स्व॑स्मै हृ॒द आ सुत॑ष्टं॒
  मन्त्रं॑ वोचेम कु॒विद॑स्य॒ वेद॑त् ।
अ॒पां नपा॑दसु॒र्य॑स्य म॒ह्ना
  विश्वा॑न्य॒र्यो भुव॑ना जजान ॥ २ ॥

सम॒न्या यन्त्युप॑ यन्त्य॒न्याः
  स॑मा॒नमू॒र्वं न॒द्यः॑ पृणन्ति ।
तमू॒ शुचिं॒ शुच॑यो दीदि॒वांस॑-
  म॒पां नपा॑तं॒ परि॑ तस्थु॒रापः॑ ॥ ३ ॥

तमस्मे॑रा युव॒तयो॒ युवा॑नं
  मर्मृ॒ज्यमा॑नाः॒ परि॑ य॒न्त्यापः॑ ।
स शु॒क्रेभिः॒ शिक्व॑भी रे॒वद॒स्मे
  दी॒दाया॑नि॒ध्मो घृ॒तनि॑र्णिग॒प्सु ॥ ४ ॥

अ॒स्मै ति॒स्रो अ॑व्य॒थ्याय॒ नारी॑-
  र्दे॒वाय॑ दे॒वीर्दि॑धिष॒न्त्यन्न॑म् ।

कृता इवोप हि प्रसर्स्रे अप्सु
स पीयूषं धयति पूर्वसूनाम् ॥ ५ ॥

अश्वस्यात्र जनिमास्य च स्वर्-
द्रुहो रिषः सम्पृचः पाहि सूरीन् ।
आमासु पूर्षु परो अप्रमृष्यं
नारातयो वि नशन्नानृतानि ॥ ६ ॥

स्व आ दमे सुदुघा यस्य धेनुः
स्वधां पीपाय सुभ्वन्नमत्ति ।
सो अपां नपादूर्जयन्नप्स्वन्त-
र्वसुदेयाय विधते वि भाति ॥ ७ ॥

यो अप्स्वा शुचिना दैव्येन
ऋतावाजस्र उर्विया विभाति ।
वया इदन्या भुवनान्यस्य
प्र जायन्ते वीरुधश्च प्रजाभिः ॥ ८ ॥

अपां नपादा ह्यस्थादुपस्थं
जिह्मानामूर्ध्वो विद्युतं वसानः ।
तस्य ज्येष्ठं महिमानं वहन्ती-
र्हिरण्यवर्णाः परि यन्ति यह्वीः ॥ ९ ॥

हिरण्यरूपः स हिरण्यसन्दृ-
गपां नपात्सेदु हिरण्यवर्णः ।

हिरण्ययात्परि योनेर्निषद्या
हिरण्यदा ददत्यन्नमस्मै ॥१०॥

तदस्यानीकमुत चारु नामा-
पीच्यं वर्धते नप्तुरपाम् ।
यमिन्धते युवतयः समित्था
हिरण्यवर्णं घृतमन्नमस्य ॥११॥

अस्मै बहूनामवमाय सख्ये
यज्ञैर्विधेम नमसा हविर्भिः ।
सं सानु मार्ज्मि दिधिषामि बिल्मै-
र्दधाम्यन्नैः परि वन्द ऋग्भिः ॥१२॥

स ईं वृषाजनयत्तासु गर्भं
स ईं शिशुर्धयति तं रिहन्ति ।
सो अपां नपादनभिम्लातवर्णो-
ऽन्यस्येवेह तन्वा विवेष ॥१३॥

अस्मिन्पदे परमे तस्थिवांस-
मध्वस्मभिर्विश्वहा दीदिवांसम् ।
आपो नप्त्रे घृतमन्नं वहन्तीः
स्वयमत्कैः परि दीयन्ति यह्वीः ॥१४॥

अयांसमग्ने सुक्षितिं जनाया-
यांसमु मघवद्भ्यः सुवृक्तिम् ।

विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा
बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥१५॥

No. 12 II. 38

SAVITṚ

उदु ष्य देवः सविता सवाय
शश्वत्तमं तदपा वह्निरस्थात् ।
नूनं देवेभ्यो वि हि धाति
रत्नमथाभजद्वीतिहोत्रं स्वस्तौ ॥ १ ॥

विश्वस्य हि श्रुष्टये देव ऊर्ध्वः
प्र बाहवा पृथुपाणिः सिसर्ति ।
आपश्चिदस्य व्रत आ निमृग्रा
अयं चिद्वातो रमते परिज्मन् ॥ २ ॥

आशुभिश्चिद्यान्वि मुचाति नून-
मरीरमदतमानं चिदेतोः ।
अह्यर्षूणां चिन्न्ययाँ अविष्या-
मनु व्रतं सवितुर्मोक्यागात् ॥ ३ ॥

पुनः समव्यद्विततं वयन्ती
मध्या कर्तोर्न्यधाच्छक्म धीरः ।

उत्संहायास्थाद्व्यृ१तूँरदर्ध-
ररमतिः सविता देव आगात् ॥ ४ ॥

नानौकांसि दुर्यो विश्वमायु-
र्वि तिष्ठते प्रभवः शोको अग्नेः ।
ज्येष्ठं माता सूनवे भागमाधा-
दन्वस्य केतमिषितं सवित्रा ॥ ५ ॥

समाववर्ति विष्ठितो जिगीषु-
र्विश्वेषां कामश्चरताममाभूत् ।
शश्वाँ अपो विकृतं हित्व्यागा-
दनु व्रतं सवितुर्दैव्यस्य ॥ ६ ॥

त्वया हितमप्यमप्सु भागं
धन्वान्या मृगयसो वि तस्थुः ।
वनानि विभ्यो नकिरस्य तानि
व्रता देवस्य सवितुर्मिनन्ति ॥ ७ ॥

याद्राध्यं१ वरुणो योनिमप्य-
मनिशितं निमिषि जर्भुराणः ।
विश्वो मार्ताण्डो व्रजमा पशुर्गा-
त्स्थशो जन्मानि सविता व्याकः ॥ ८ ॥

न यस्येन्द्रो वरुणो न मित्रो
व्रतमर्यमा न मिनन्ति रुद्रः ।

ना॒रा॑तय॒स्तमि॒दं स्व॒स्ति
हु॒वे दे॒वं स॑वि॒तारं॒ नमो॑भिः ॥ ९ ॥

भगं॒ धियं॑ वा॒जय॑न्तः॒ पुरं॑धिं॒
नरा॒शंसो॒ ग्नास्पति॑र्नो अव्याः ।
आ॒ये वा॒मस्य॑ सङ्ग॒थे र॑यी॒णां
प्रि॒या दे॒वस्य॑ सवि॒तुः स्या॑म ॥१०॥

अ॒स्मभ्यं॒ तद्दि॒वो अ॒द्भ्यः पृ॑थि॒व्या-
स्त्वया॑ द॒त्तं काम्यं॒ राध॒ आ गा॑त् ।
शं यत्स्तो॒तृभ्य॑ आ॒पये॒ भवा॑-
त्युरु॒शंसा॑य सवितर्जरि॒त्रे ॥११॥

No. 13 III. 33

NADYAḤ

प्र पर्व॑तानामुश॒ती उ॒पस्था॑-
दश्वे॑इव॒ विषि॑ते॒ हास॑माने ।
गावे॑व शु॒भ्रे मा॒तरा॑ रिहा॒णे
विपा॑ट्छुतु॒द्री पय॑सा जवेते ॥ १ ॥

इन्द्रे॑षिते प्रस॒वं भिक्ष॑माणे॒
अच्छा॑ समु॒द्रं र॒थ्ये॑व याथः ।

समाराणे ऊर्मिभिः पिन्वमाने
अन्या वामन्यामप्येति शुभ्रे ॥ २ ॥

अच्छा सिन्धुं मातृतमामयासं
विपाशमुर्वीं सुभगामगन्म ।
वत्समिव मातरा संरिहाणे
समानं योनिमनु संचरन्ती ॥ ३ ॥

एना वयं पयसा पिन्वमाना
अनु योनिं देवकृतं चरन्तीः ।
न वर्तवे प्रसवः सर्गतक्तः
किंयुर्विप्रो नद्यो जोहवीति ॥ ४ ॥

रमध्वं मे वचसे सोम्याय
ऋतावरीरुप मुहूर्तमेवैः ।
प्र सिन्धुमच्छा बृहती मनीषा-
वस्युरह्वे कुशिकस्य सूनुः ॥ ५ ॥

इन्द्रो अस्माँ अरदद्वज्रबाहु-
रपाहन्वृत्रं परिधिं नदीनाम् ।
देवोऽनयत्सविता सुपाणि-
स्तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः ॥ ६ ॥

प्रवाच्यं शश्वधा वीर्यं त-
दिन्द्रस्य कर्म यदहिं विवृश्चत् ।

वि वज्रेण परिषदो जघाना-
यन्नापोऽयनमिच्छमानाः ॥ ७ ॥

एतद्वचो जरितर्मापि मृष्ठा
आ यत्ते घोषानुत्तरा युगानि ।
उक्थेषु कारो प्रति नो जुषस्व
मा नो नि कः पुरुषत्रा नमस्ते ॥ ८ ॥

ओ षु स्वसारः कारवे शृणोत
ययौ वो दूरादनसा रथेन ।
नि षू नमध्वं भवता सुपारा
अधोअक्षाः सिन्धवः स्रोत्याभिः ॥ ९ ॥

आ ते कारो शृणवामा वचांसि
ययाथ दूरादनसा रथेन ।
नि ते नंसै पीप्यानेव योषा
मर्यायेव कन्या शश्वचै ते ॥१०॥

यदङ्ग त्वा भरताः सन्तरेयु-
र्गव्यन्ग्राम इषित इन्द्रजूतः ।
अर्षादह प्रसवः सर्गतक्त
आ वो वृणे सुमतिं यज्ञियानाम् ॥११॥

अतारिषुर्भरता गव्यवः स-
मभक्त विप्रः सुमतिं नदीनाम् ।

प्र पिन्वध्वमिषयन्तीः सुराधा
आ वक्षणाः पृणध्वं यात शीभम् ॥१२॥

उद्व ऊर्मिः शम्या ह-
न्त्वापो योक्त्राणि मुञ्चत ।
माऽदुष्कृतौ व्येनसा-
ऽघ्न्यौ शूनमारताम् ॥१३॥

No. 14 IV. 7

AGNI

अयमिह प्रथमो धायि धातृभि-
र्होता यजिष्ठो अध्वरेष्वीड्यः ।
यमप्नवानो भृगवो विरुरुचु-
र्वनेषु चित्रं विभ्वं विशेविशे ॥ १ ॥

अग्ने कदा त आनुष-
ग्भुवद्देवस्य चेतनम् ।
अधा हि त्वा जगृभ्रिरे-
मर्तासो विक्ष्वीड्यम् ॥ २ ॥

ऋतावानं विचेतसं
पश्यन्तो द्यामिव स्तृभिः ।

विश्वेषामध्वराणां
हस्कर्तारं दमेदमे ॥ ३ ॥

आशुं दूतं विवस्वतो
विश्वा यश्चर्षणीरभि ।
आ जभ्रुः केतुमायवो
भृगवाणं विशेविशे ॥ ४ ॥

तमीं होतारमानुष-
क्चिकित्वांसं नि षेदिरे ।
रण्वं पावकशोचिषं
यजिष्ठं सप्त धामभिः ॥ ५ ॥

तं शश्वतीषु मातृषु
वन आ वीतमश्रितम् ।
चित्रं सन्तं गुहा हितं
सुवेदं कूचिदर्थिनम् ॥ ६ ॥

ससस्य यद्वियुता सस्मिन्नूध-
न्नृतस्य धामन्रणयन्त देवाः ।
महाँ अग्निर्नमसा रातहव्यो
वेरध्वराय सदमिदृतावा ॥ ७ ॥

वेरध्वरस्य दूत्यानि विद्वा-
नुभे अन्ता रोदसी सञ्चिकित्वान् ।

दू॒त ई॑यसे प्र॒दिव॑ उरा॒णो
वि॒दुष्ट॑रो दि॒व आ॒रोध॑नानि ॥ ८ ॥

कृ॒ष्णं त॒ एम॒ रुश॑तः पु॒रो भा-
श्चरि॒ष्ण्व१॒॑र्चिर्वपु॑षा॒मिदेक॑म् ।
यदप्र॑वीता॒ दध॑ते ह॒ गर्भं॑
स॒द्यश्चि॑ज्जा॒तो भव॒सीदु॑ दू॒तः ॥ ९ ॥

स॒द्यो जा॒तस्य॒ ददृ॑शान॒मोजो॒
यद॑स्य॒ वातो॑ अनु॒वाति॑ शो॒चिः ।
वृ॒णक्ति॑ ति॒ग्माम॑त॒सेषु॑ जि॒ह्वां
स्थि॒रा चि॒दन्ना॑ दयते॒ वि जम्भैः॑ ॥१०॥

तृ॒षु यदन्ना॑ तृ॒षुणा॑ व॒वक्ष॑
तृ॒षुं दू॒तं कृ॑णुते य॒ह्वो अ॒ग्निः ।
वात॑स्य मे॒ळिं स॑चते नि॒जूर्व-
न्ना॒शुं न वा॑जयते हि॒न्वे अर्वा॑ ॥११॥

No. 15 IV. 12

AGNI

यस्त्वाम॑ग्न इ॒नध॑ते य॒तस्रु॑क्
त्रिस्ते॒ अन्नं॑ कृ॒णव॒त्सस्मि॒न्नह॑न् ।

स सु द्युम्नैरभ्यस्तु प्रसक्ष-
त्तव क्रत्वा जातवेदश्चिकित्वान् ॥ १ ॥

इध्मं यस्ते जभरच्छश्रमाणो
महो अग्ने अनीकमा सपर्यन् ।
स इधानः प्रति दोषामुषासं
पुष्यन्रयिं सचते घ्नन्नमित्रान् ॥ २ ॥

अग्निरीशे बृहतः क्षत्रियस्या-
ग्निर्वाजस्य परमस्य रायः ।
दधाति रत्नं विधते यविष्ठो
व्यानुषङ्मर्त्याय स्वधावान् ॥ ३ ॥

यच्चिद्धि ते पुरुषत्रा यविष्ठा-
चित्तिभिश्चकृमा कच्चिदागः ।
कृधी ष्व१स्माँ अदितेरनागा-
न्व्येनांसि शिश्रथो विष्वगग्ने ॥ ४ ॥

महश्चिदग्न एनसो अभीके
ऊर्वाद्देवानामुत मर्त्यानाम् ।
मा ते सखायः सदमिद्रिषाम
यच्छा तोकाय तनयाय शं योः ॥ ५ ॥

यथा ह त्यद्वसवो गौर्यं चि-
त्पदि षिताममुञ्चता यजत्राः ।

एवो ष्व१स्मन्मुमुग्धा व्यंहः
प्र तार्यग्ने प्रतरं न आयुः ॥ ६ ॥

No. 16 V. 83

PARJANYA

अच्छा वद तवसं गीर्भिराभिः
स्तुहि पर्जन्यं नमसा विवास ।
कनिक्रदद्वृषभो जीरदानू
रेतो दधात्योषधीषु गर्भम् ॥ १ ॥

वि वृक्षान् हन्त्युत हन्ति रक्षसो
विश्वं बिभाय भुवनं महावधात् ।
उतानागा ईषते वृष्ण्यावतो
यत्पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति दुष्कृतः ॥ २ ॥

रथीव कशयाश्वाँ अभिक्षिप-
न्नाविर्दूतान्कृणुते वर्ष्याँ३ अह ।
दूरात्सिंहस्य स्तनथा उदीरते
यत्पर्जन्यः कृणुते वर्ष्यं१ नभः ॥ ३ ॥

प्र वाता वान्ति पतयन्ति विद्युत
उदोषधीर्जिहते पिन्वते स्वः ।

इरा विश्वस्मै भुवनाय जायते
यत्पर्जन्यः पृथिवीं रेतसावति ॥ ४ ॥

यस्य व्रते पृथिवी नन्नमीति
यस्य व्रते शफवज्जर्भुरीति ।
यस्य व्रत ओषधीर्विश्वरूपाः
स नः पर्जन्य महि शर्म यच्छ ॥ ५ ॥

दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वं
प्र पिन्वत वृष्णो अश्वस्य धाराः ।
अर्वाङेतेन स्तनयित्नुने-
ह्यपो निषिञ्चन्नसुरः पिता नः ॥ ६ ॥

अभि क्रन्द स्तनय गर्भमा धा
उदन्वता परि दीया रथेन ।
दृतिं सु कर्ष विषितं न्यञ्चं
समा भवन्तूद्वतो निपादाः ॥ ७ ॥

महान्तं कोशमुदचा नि षिञ्च
स्यन्दन्तां कुल्या विषिताः पुरस्तात् ।
घृतेन द्यावापृथिवी व्युन्धि
सुप्रपाणं भवत्वघ्न्याभ्यः ॥ ८ ॥

यत्पर्जन्य कनिक्रद-
त्स्तनयन् हंसि दुष्कृतः ।

प्रतीदं विश्वं मोदते,
यत्किं च पृथिव्यामधि ॥ ९ ॥

अवर्षीर्वर्षमुदु षू गृभाया-
कर्धन्वान्यत्येतवा उ ।
अजीजन ओषधीर्भोजनाय क-
मुत प्रजाभ्योऽविदो मनीषाम् ॥१०॥

No. 17 VI. 54

PŪṢAN

सं पूषन् विदुषा नय
यो अञ्जसानुशासति ।
य एवेदमिति ब्रवत् ॥ १ ॥

समु पूष्णा गमेमहि
यो गृहाँ अभिशासति ।
इम एवेति च ब्रवत् ॥ २ ॥

पूष्णश्चक्रं न रिष्यति
न कोशोऽव पद्यते ।
नो अस्य व्यथते पविः ॥ ३ ॥

यो अस्मै हविषाविध-
न तं पूषापि मृष्यते ।
प्रथमो विन्दते वसु ॥ ४ ॥

पूषा गा अन्वेतु नः
पूषा रक्षत्वर्वतः ।
पूषा वाजं सनोतु नः ॥ ५ ॥

पूषन्ननु प्र गा इहि
यजमानस्य सुन्वतः ।
अस्माकं स्तुवतामुत ॥ ६ ॥

माकिर्नेशन्माकीं रिषन्
माकीं सं शारि केवटे ।
अथारिष्टाभिरा गहि ॥ ७ ॥

शृण्वन्तं पूषणं वय-
मिर्यमनष्टवेदसम् ।
ईशानं राय ईमहे ॥ ८ ॥

पूषन्तव व्रते वयं
न रिष्येम कदा चन ।
स्तोतारस्त इह स्मसि ॥ ९ ॥

परि पूषा परस्ता-
द्धस्तं दधातु दक्षिणम्।
पुनर्नो नष्टमाजतु ॥१०॥

No. 18 VII. 86

VARUṆA

धीरा त्वस्य महिना जनूंषि
वि यस्तस्तम्भ रोदसी चिदुर्वी।
प्र नाकमृष्वं नुनुदे बृहन्तं
द्विता नक्षत्रं पप्रथच्च भूम ॥ १ ॥

उत स्वया तन्वा३ सं वदे त-
त्कदा न्व१न्तर्वरुणे भुवानि।
किं मे हव्यमहृणानो जुषेत
कदा मृळीकं सुमना अभि ख्यम् ॥ २ ॥

पृच्छे तदेनो वरुण दिदृ-
क्षूपो एमि चिकितुषो विपृच्छम्।
समानमिन्मे कवयश्चिदाहु-
रयं ह तुभ्यं वरुणो हृणीते ॥ ३ ॥

किमाग आस वरुण ज्येष्ठं
यत्स्तोतारं जिघांससि सखायम् ।
प्र तन्मे वोचो दूळभ स्वधावो-
ऽव त्वानेना नमसा तुर इयाम् ॥ ४ ॥

अव द्रुग्धानि पित्र्या सृजा नो-
ऽव या वयं चकृमा तनूभिः ।
अव राजन्पशुतृपं न तायुं
सृजा वत्सं न दाम्नो वसिष्ठम् ॥ ५ ॥

न स स्वो दक्षो वरुण ध्रुतिः सा
सुरा मन्युर्विभीदको अचित्तिः ।
अस्ति ज्यायान्कनीयस उपारे
स्वप्नश्चनेदनृतस्य प्रयोता ॥ ६ ॥

अरं दासो न मीळ्हुषे करा-
ण्यहं देवाय भूर्णयेऽनागाः ।
अचेतयदचितो देवो अर्यो
गृत्सं राये कवितरो जुनाति ॥ ७ ॥

अयं सु तुभ्यं वरुण स्वधावो
हृदि स्तोम उपश्रितश्चिदस्तु ।
शं नः क्षेमे शमु योगे नो अस्तु
यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

No. 19 VII. 103

MAṆḌŪKA

संवत्सरं शशयाना
ब्राह्मणा व्रतचारिणः ।
वाचं पर्जन्यजिन्वितां
प्र मण्डूका अवादिषुः ॥ १ ॥

दिव्या आपो अभि यदेनमाय-
न्दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम् ।
गवामह न मायुर्वत्सिनीनां
मण्डूकानां वग्नुरत्रा समेति ॥ २ ॥

यदीमेनाँ उशतो अभ्यवर्षी-
त्तृष्यावतः प्रावृष्यागतायाम् ।
अख्खलीकृत्या पितरं न पुत्रो
अन्यो अन्यमुप वदन्तमेति ॥ ३ ॥

अन्यो अन्यमनु गृभ्णात्येनो-
रपां प्रसर्गे यदमन्दिषाताम् ।
मण्डूको यदभिवृष्टः कनिष्क-
न्पृश्निः सम्पृङ्क्ते हरितेन वाचम् ॥ ४ ॥

यदेषामन्यो अन्यस्य वाचं
शाक्तस्येव वदति शिक्षमाणः ।
सर्वं तदेषां समृधेव पर्व
यत्सुवाचो वदथनाध्यप्सु ॥ ५ ॥

गोमायुरेको अजमायुरेकः
पृश्निरेको हरित एक एषाम् ।
समानं नाम बिभ्रतो विरूपाः
पुरुत्रा वाचं पिपिशुर्वदन्तः ॥ ६ ॥

ब्राह्मणासो अतिरात्रे न सोमे
सरो न पूर्णमभितो वदन्तः ।
संवत्सरस्य तदहः परि ष्ठ
यन्मण्डूकाः प्रावृषीणं बभूव ॥ ७ ॥

ब्राह्मणासः सोमिनो वाचमक्रत
ब्रह्म कृण्वन्तः परिवत्सरीणम् ।
अध्वर्यवो घर्मिणः सिष्विदाना
आविर्भवन्ति गुह्या न के चित् ॥ ८ ॥

देवहितिं जुगुपुर्द्वादशस्य
ऋतुं नरो न प्र मिनन्त्येते ।
संवत्सरे प्रावृष्यागतायां
तप्ता घर्मा अश्नुवते विसर्गम् ॥ ९ ॥

गोमा॑युरदादु॒जमा॑युरदा॒-
त्पृश्नि॑रदा॒द्धरि॑तो नो॒ वसू॑नि ।
गवां॑ म॒ण्डूका॒ दद॑तः श॒तानि॑
सहस्रसा॒वे प्र ति॑रन्त॒ आयुः॑ ॥१०॥

No. 20 *IX. 80*

SOMA

सोम॑स्य॒ धारा॑ पवते नृ॒चक्ष॑स
ऋ॒तेन॑ दे॒वान्ह॑वते दि॒वस्परि॑ ।
बृह॒स्पते॑ र॒वथे॑ना॒ वि दि॑द्युते
समु॒द्रासो॒ न सव॑नानि विव्यचुः ॥ १ ॥

यं त्वा॑ वाजिन्न॒घ्न्या अ॒भ्यनू॑ष॒ता-
योह॑तं॒ योनि॒मा रो॑हसि द्यु॒मान् ।
म॒घोना॒मायुः॑ प्रति॒रन्महि॒ श्रव॒
इन्द्रा॑य सोम पवसे॒ वृषा॒ मदः॑ ॥ २ ॥

एन्द्र॑स्य कु॒क्षा प॑वते म॒दिन्त॑म॒
ऊर्जं॒ वसा॑नः॒ श्रव॑से सुम॒ङ्गलः॑ ।
प्र॒त्यङ् स विश्वा॒ भुव॑ना॒भि प॑प्रथे॒
क्रीळ॒न्हरि॒रत्यः॑ स्यन्दते॒ वृषा॑ ॥ ३ ॥

तं त्वा देवेभ्यो मधुमत्तमं नरः
सहस्रधारं दुहते दश क्षिपः ।
नृभिः सोम प्रच्युतो ग्रावभिः सुतो
विश्वान्देवाँ आ पवस्वा सहस्रजित् ॥ ४ ॥

तं त्वा हस्तिनो मधुमन्तमद्रिभि-
र्दुहन्त्यप्सु वृषभं दश क्षिपः ।
इन्द्रं सोम मादयन्दैव्यं जनं
सिन्धोरिवोर्मिः पवमानो अर्षसि ॥ ५ ॥

No. 21   X, 34

KITAVA

प्रावेपा मा बृहतो मादयन्ति
प्रवातेजा इरिणे वर्वृतानाः
सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो
विभीदको जागृविर्मह्यमच्छान् ॥ १ ॥

न मा मिमेथ न जिहीळ एषा
शिवा सखिभ्य उत मह्यमासीत् ।
अक्षस्याहमेकपरस्य हेतो-
रनुव्रतामप जायामरोधम् ॥ २ ॥

द्वेष्टि श्वश्रूरप जाया रुणद्धि
न नाथितो विन्दते मर्डितारम् ।
अश्वस्येव जरतो वस्न्यस्य
नाहं विन्दामि कितवस्य भोगम् ॥ ३ ॥

अन्ये जायां परि मृशन्त्यस्य
यस्यागृधद्वेदने वाज्यक्षः ।
पिता माता भ्रातर एनमाहु-
र्न जानीमो नयता बद्धमेतम् ॥ ४ ॥

यदादीध्ये न दविषाण्येभिः
परायद्भ्योऽव हीये सखिभ्यः ।
न्युप्ताश्च बभ्रवो वाचमक्रतँ
एमीदेषां निष्कृतं जारिणीव ॥ ५ ॥

सभामेति कितवः पृच्छमानो
जेष्यामीति तन्वा शूशुजानः ।
अक्षासो अस्य वि तिरन्ति कामं
प्रतिदीव्ने दधत आ कृतानि ॥ ६ ॥

अक्षास इदङ्कुशिनो नितोदिनो
निकृत्वानस्तपनास्तापयिष्णवः ।
कुमारदेष्णा जयतः पुनर्हणो
मध्वा सम्पृक्ताः कितवस्य बर्हणा ॥ ७ ॥

त्रिपञ्चाशः क्रीळति व्रात एषां
देवइव सविता सत्यधर्मा ।
उग्रस्य चिन्मन्यवे ना नमन्ते
राजा चिदेभ्यो नम इत्कृणोति ॥ ८ ॥

नीचा वर्तन्त उपरि स्फुर-
न्त्यहस्तासो हस्तवन्तं सहन्ते ।
दिव्या अङ्गारा इरिणे न्युप्ताः
शीताः सन्तो हृदयं निर्दहन्ति ॥ ९ ॥

जाया तप्यते कितवस्य हीना
माता पुत्रस्य चरतः क्व स्वित् ।
ऋणावा बिभ्यद्धनमिच्छमानो-
ऽन्येषामस्तमुप नक्तमेति ॥१०॥

स्त्रियं दृष्ट्वाय कितवं ततापा-
न्येषां जायां सुकृतं च योनिम् ।
पूर्वाह्णे अश्वान्युयुजे हि बभ्रू-
न्त्सो अग्नेरन्ते वृषलः पपाद ॥११॥

यो वः सेनानीर्महतो गणस्य
राजा व्रातस्य प्रथमो बभूव ।
तस्मै कृणोमि न धना रुणध्मि
दशाहं प्राचीस्तदृतं वदामि ॥१२॥

अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित्कृषस्व
वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः ।
तत्र गावः कितव तत्र जाया
तन्मे वि चष्टे सवितायमर्यः ॥१३॥

मित्रं कृणुध्वं खलु मृळता नो
मा नो घोरेण चरताभि धृष्णु ।
नि वो नु मन्युर्विशतामराति-
रन्यो बभ्रूणां प्रसितौ न्वस्तु ॥१४॥

No. 22 X. 71

JÑĀNA

बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रं
यत्प्रैरत नामधेयं दधानाः ।
यदेषां श्रेष्ठं यदरिप्रमासीत्-
प्रेणा तदेषां निहितं गुहाविः ॥ १ ॥

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो
यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत ।
अत्रा सखायः सख्यानि जानते
भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि ॥ २ ॥

यज्ञेन वाचः पदवीयमाय-
न्तामन्वविन्दन्नृषिषु प्रविष्टाम् ।
तामाभृत्या व्यदधुः पुरुत्रा
तां सप्त रेभा अभि सं नवन्ते ॥ ३ ॥

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाच-
मुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।
उतो त्वस्मै तन्वं१ वि सस्रे
जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥ ४ ॥

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहु-
र्नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु ।
अधेन्वा चरति माययैष
वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम् ॥ ५ ॥

यस्तित्याज सचिविदं सखायं
न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति ।
यदीं शृणोत्यलकं शृणोति
नहि प्रवेद सुकृतस्य पन्थाम् ॥ ६ ॥

अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो
मनोजवेष्वसमा बभूवुः ।
आदघ्नास उपकक्षास उ त्वे
ह्रदा इव स्नात्वा उ त्वे ददृश्रे ॥ ७ ॥

विजेषकृदिन्द्रइवानवब्रवो३-
स्माकं मन्यो अधिपा भवेह ।
प्रियं ते नाम सहुरे गृणीमसि
विद्मा तमुत्सं यत आबभूथ ॥ ५ ॥

आभूत्या सहजा वज्र सायक
सहो बिभर्ष्यभिभूत उत्तरम् ।
क्रत्वा नो मन्यो सह मेद्येधि
महाधनस्य पुरुहूत संसृजि ॥ ६ ॥

संसृष्टं धनमुभयं समाकृत-
मस्मभ्यं दत्तां वरुणश्च मन्युः ।
भियं दधाना हृदयेषु शत्रवः
पराजितासो अप नि लयन्ताम् ॥ ७ ॥

No. 25 X. 90

PURUSA

सहस्रशीर्षा पुरुषः
सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
स भूमिं विश्वतो वृत्वा-
ऽत्यदशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

No. 24 X. 84

MANYU

त्वया मन्यो सरथमारुजन्तो
हर्षमाणासो धृषिता मरुत्वः ।
तिग्मेषव आयुधा संशिशाना
अभि प्र यन्तु नरो अग्निरूपाः ॥ १ ॥

अग्निरिव मन्यो त्विषितः सहस्व
सेनानीर्नः सहुरे हूत एधि ।
हत्वाय शत्रून्वि भजस्व वेद
ओजो मिमानो वि मृधो नुदस्व ॥ २ ॥

सहस्व मन्यो अभिमातिमस्मे
रुजन्मृणन्प्रमृणन्प्रेहि शत्रून् ।
उग्रं ते पाजो नन्वा रुरुध्रे
वशी वशं नयस एकज त्वम् ॥ ३ ॥

एको बहूनामसि मन्यवीळितो
विशंविशं युधये सं शिशाधि ।
अकृत्तरुक्त्वया युजा वयं
द्युमन्तं घोषं विजयाय कृण्महे ॥ ४ ॥

विजेषकृदिन्द्र इवानवब्रवो३-
स्माकं मन्यो अधिपा भवेह ।
प्रियं ते नाम सहुरे गृणीमसि
विद्मा तमुत्सं यत आबभूथ ॥ ५ ॥

आभूत्या सहजा वज्र सायक
सहो बिभर्ष्यभिभूत उत्तरम् ।
क्रत्वा नो मन्यो सह मेद्येधि
महाधनस्य पुरुहूत संसृजि ॥ ६ ॥

संसृष्टं धनमुभयं समाकृत-
मस्मभ्यं दत्तां वरुणश्च मन्युः ।
भियं दधाना हृदयेषु शत्रवः
पराजितासो अप नि लयन्ताम् ॥ ७ ॥

No. 25 X. 90

PURUSA

सहस्रशीर्षा पुरुषः
सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
स भूमिं विश्वतो वृत्वा-
त्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

No. 23 X, 72

DEVA

देवानां नु वयं जाना
प्र वोचाम विपन्यया ।
उक्थेषु शस्यमानेषु
यः पश्यादुत्तरे युगे ॥ १ ॥

ब्रह्मणस्पतिरेता
सं कर्मार इवाधमत् ।
देवानां पूर्व्ये युगे-
ऽसतः सदजायत ॥ २ ॥

देवानां युगे प्रथमे-
ऽसतः सदजायत ।
तदाशा अन्वजायन्त
तदुत्तानपदस्परि ॥ ३ ॥

भूर्जज्ञ उत्तानपदो
भुव आशा अजायन्त ।
अदितेर्दक्षो अजायत
दक्षाद्वदितिः परि ॥ ४ ॥

अदि॑ति॒र्ह्यज॑निष्ट
दक्ष॒ या दु॑हि॒ता तव॑ ।
तां दे॒वा अन्व॑जायन्त
भ॒द्रा अ॒मृत॑बन्धवः ॥ ५ ॥

यद्दे॑वा अ॒दः स॑लि॒ले
सु॒संर॑ब्धा॒ अति॑ष्ठत ।
अत्रा॑ वो॒ नृत्य॑तामिव
ती॒व्रो रे॒णुरपा॑यत ॥ ६ ॥

यद्दे॑वा॒ यत॑यो यथा
भुव॑ना॒न्यपि॑न्वत ।
अत्रा॑ समु॒द्र आ गू॒ळ्ह-
मा सूर्य॑मजभर्तन ॥ ७ ॥

अ॒ष्टौ पु॒त्रासो॒ अदि॑ते-
र्ये जा॒तास्त॒न्व१॒ स्परि॑ ।
दे॒वाँ उप॒ प्रैत्स॒प्तभिः॒
परा॑ मार्ता॒ण्डमा॑स्यत् ॥ ८ ॥

स॒प्तभिः॑ पु॒त्रैरदि॑ति॒-
रुप॒ प्रैत्पू॒र्व्यं यु॒गम् ।
प्र॒जायै॑ मृ॒त्यवे॑ त्व॒-
त्पुन॑र्मार्ता॒ण्डमाभ॑रत् ॥ ९ ॥

पुरुष एवेदं सर्वं
यद्भूतं यच्च भव्यम् ।
उतामृतत्वस्येशानो
यदन्नेनातिरोहति ॥ २ ॥

एतावानस्य महिमा-
तो ज्यायाँश्च पूरुषः ।
पादोऽस्य विश्वा भूतानि
त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ ३ ॥

त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः
पादोऽस्येहाभवत्पुनः ।
ततो विष्वङ् व्यक्राम-
त्साशनानशने अभि ॥ ४ ॥

तस्माद्विराळजायत
विराजो अधि पूरुषः ।
स जातो अत्यरिच्यत
पश्चाद्भूमिमथो पुरः ॥ ५ ॥

यत्पुरुषेण हविषा
देवा यज्ञमतन्वत ।
वसन्तो अस्यासीदाज्यं
ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः ॥ ६ ॥

तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्ष-
न्पुरुषं जातमग्रतः ।
तेन देवा अयजन्त
साध्या ऋषयश्च ये ॥ ७ ॥

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः
सम्भृतं पृषदाज्यम् ।
पशून्ताँश्चक्रे वायव्या-
नारण्यान्ग्राम्याश्च ये ॥ ८ ॥

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत
ऋचः सामानि जज्ञिरे ।
छन्दांसि जज्ञिरे तस्मा-
द्यजुस्तस्मादजायत ॥ ९ ॥

तस्मादश्वा अजायन्त
ये के चोभयादतः ।
गावो ह जज्ञिरे तस्मा-
त्तस्माज्जाता अजावयः ॥१०॥

यत्पुरुषं व्यदधुः
कतिधा व्यकल्पयन् ।
मुखं किमस्य कौ बाहू
का ऊरू पादा उच्येते ॥११॥

ब्रा॒ह्म॒णो॑ऽस्य॒ मुख॑मासीद्

बा॒हू रा॑ज॒न्यः॑ कृ॒तः ।

ऊ॒रू तद॑स्य॒ यद्वैश्यः॑

प॒द्भ्यां शू॒द्रो अ॑जायत ॥१२॥

च॒न्द्रमा॒ मन॑सो जा॒त-

श्चक्षोः॒ सूर्यो॑ अजायत ।

मुखा॒दिन्द्र॑श्चा॒ग्निश्च॑

प्रा॒णाद्वा॒युर॑जायत ॥१३॥

नाभ्या॑ आसीद॒न्तरि॑क्षं

शी॒र्ष्णो द्यौः सम॑वर्तत ।

प॒द्भ्यां भूमि॒र्दिशः॒ श्रोत्रा॒-

त्तथा॑ लो॒काँ अ॑कल्पयन् ॥१४॥

स॒प्तास्या॑सन्परि॒धय॒-

स्त्रिः स॒प्त स॒मिधः॑ कृ॒ताः ।

दे॒वा यद्य॒ज्ञं त॑न्वा॒ना

अब॑ध्न॒न्पुरु॑षं प॒शुम् ॥१५॥

य॒ज्ञेन॑ य॒ज्ञम॑यजन्त दे॒वा-

स्तानि॒ धर्मा॑णि प्रथ॒मान्या॑सन् ।

ते ह॒ नाकं॑ महि॒मानः॑ सचन्त॒

यत्र॒ पूर्वे॑ सा॒ध्याः सन्ति॑ दे॒वाः ॥१६॥

No. 26 X. 108

SARAMĀ-PAṆI SAṀVĀDA

किमिच्छन्ती सरमा प्रेदमानड्
दूरे ह्यध्वा जगुरिः पराचैः ।
कास्मेहितिः का परितक्म्यासी-
त्कथं रसाया अतरः पयांसि ॥ १ ॥

इन्द्रस्य दूतीरिषिता चरामि
मह इच्छन्ती पणयो निधीन्वः ।
अतिष्कदो भियसा तन्न आव-
त्तथा रसाया अतरं पयांसि ॥ २ ॥

कीदृङ्ङिन्द्रः सरमे का दृशीका
यस्येदं दूतीरसरः पराकात् ।
आ च गच्छान्मित्रमेना दधा-
माथा गवां गोपतिर्नो भवाति ॥ ३ ॥

नाहं तं वेद दभ्यं दभत्स
यस्येदं दूतीरसरं पराकात् ।
न तं गूहन्ति स्रवतो गभीरा
हता इन्द्रेण पणयः शयध्वे ॥ ४ ॥

इमा गावः सरमे या ऐच्छः
परि दिवो अन्तान्त्सुभगे पतन्ती ।
कस्त एना अव सृजादयु-
ध्व्युतास्माकमायुधा सन्ति तिग्मा ॥ ५ ॥

असेन्या वः पणयो वचां-
स्यनिषव्यास्तन्वः सन्तु पापीः ।
अधृष्टो व एतवा अस्तु पन्था
बृहस्पतिर्व उभया न मृळात् ॥ ६ ॥

अयं निधिः सरमे अद्रिबुध्नो
गोभिरश्वेभिर्वसुभिर्न्यृष्टः ।
रक्षन्ति तं पणयो ये सुगोपा
रेकु पदमलकमा जगन्थ ॥ ७ ॥

एह गमन्नृषयः सोमशिता
अयास्यो अङ्गिरसो नवग्वाः ।
त एतमूर्वं वि भजन्त गोना-
मथैतद्वचः पणयो वमन्नित् ॥ ८ ॥

एवा च त्वं सरम आजगन्थ
प्रबाधिता सहसा दैव्येन ।
स्वसारं त्वा कृणवै मा पुनर्गा
अप ते गवां सुभगे भजाम ॥ ९ ॥

नाहं वेद भ्रातृत्वं नो स्वसृत्व-
मिन्द्रो विदुरङ्गिरसश्च घोराः ।
गोकामा मे अच्छदयन्यदाय-
मपात इत पणयो वरीयः ॥१०॥

दूरमित पणयो वरीय उ-
द्गावो यन्तु मिनतीरृतेन ।
बृहस्पतिर्या अविन्दन्निगूळ्हाः
सोमो ग्रावाण ऋषयश्च विप्राः ॥११॥

No. 27 X 121

HIRAṆYAGARBHA

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे
भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।
स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १ ॥

य आत्मदा बलदा यस्य विश्व
उपासते प्रशिषं यस्य देवाः ।
यस्य छायामृतं यस्य मृत्युः
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ २ ॥

यः प्राणतो निमिषतो महि-
त्वैक इद्राजा जगतो बभूव ।
य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ३ ॥

यस्येमे हिमवन्तो महित्वा
यस्य समुद्रं रसया सहाहुः ।
यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ४ ॥

येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृळ्हा
येन स्वः स्तभितं येन नाकः ।
यो अन्तरिक्षे रजसो विमानः
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ५ ॥

यं क्रन्दसी अवसा तस्तभाने
अभ्यैक्षेतां मनसा रेजमाने ।
यत्राधि सूर उदितो विभाति
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ६ ॥

आपो ह यद् बृहतीर्विश्वमाय-
न्गर्भं दधाना जनयन्तीरग्निम् ।
ततो देवानां समवर्ततासुरेकः
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ७ ॥

यश्चिदापो महिना पर्यपश्य-
द्दक्षं दधाना जनयन्तीर्यज्ञम् ।
यो देवेष्वधि देव एक आसी-
त्कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ८ ॥

मा नो हिंसीज्जनिता यः पृथिव्या
यो वा दिवं सत्यधर्मा जजान ।
यश्चापश्चन्द्रा बृहतीर्जजान
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ९ ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो
विश्वा जातानि परि ता बभूव ।
यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु
वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥१०॥

No. 28 X 129

NĀSADĪYA

नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं
नासीद्रजो नो व्योमा परो यत् ।
किमावरीवः कुह कस्य शर्म-
न्नम्भः किमासीद्गहनं गभीरम् ॥ १ ॥

न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि
न रात्र्या अह्न आसीत्प्रकेतः ।
आनीदवातं स्वधया तदेकं
तस्माद्धान्यन्न परः किं चनास ॥ २ ॥

तम आसीत्तमसा गूळ्हमग्रे-
ऽप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम् ।
तुच्छ्येनाभ्वपिहितं यदासी-
त्तपसस्तन्महिनाजायतैकम् ॥ ३ ॥

कामस्तदग्रे समवर्तताधि
मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् ।
सतो बन्धुमसति निरविन्द-
न्हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषा ॥ ४ ॥

तिरश्चीनो विततो रश्मिरेषा-
मधः स्विदासी३दुपरि स्विदासी३त् ।
रेतोधा आसन्महिमान आस-
न्त्स्वधा अवस्तात्प्रयतिः परस्तात् ॥ ५ ॥

को अद्धा वेद क इह प्र वोच-
त्कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः ।
अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेना-
था को वेद यत आबभूव ॥ ६ ॥

इ॒यं विसृ॑ष्टि॒र्यत॑ आब॒भूव॒
यदि॑ वा द॒धे यदि॑ वा॒ न ।
यो अ॒स्याध्य॑क्षः पर॒मे व्यो॑मन्-
त्सो अ॒ङ्ग वे॑द॒ यदि॑ वा॒ न वेद॑ ॥ ७ ॥

No. 29 X. 151

ŚRADDHĀ

श्र॒द्धया॒ग्निः समि॑ध्यते
श्र॒द्धया॑ हूयते ह॒विः ।
श्र॒द्धां भग॑स्य मू॒र्धनि॑
वच॒सा वे॑दयामसि ॥ १ ॥

प्रि॒यं श्र॑द्धे॒ दद॑तः
प्रि॒यं श्र॑द्धे॒ दिदा॑सतः ।
प्रि॒यं भो॒जेषु॒ यज्व॑-
स्वि॒दं म॒ उदि॒तं कृ॑धि ॥ २ ॥

यथा॑ दे॒वा असु॑रेषु
श्र॒द्धामु॒ग्रेषु॑ चक्रि॒रे ।
ए॒वं भो॒जेषु॒ यज्व॑-
स्व॒स्माक॑मुदि॒तं कृ॑धि ॥ ३ ॥

श्रद्धां देवा यजमाना
वायुगोपा उपासते ।
श्रद्धां हृदय्य१याकूत्या
श्रद्धया विन्दते वसु ॥ ४ ॥

श्रद्धां प्रातर्हवामहे
श्रद्धां मध्यन्दिनं परि ।
श्रद्धां सूर्यस्य निम्रुचि
श्रद्धे श्रद्धापयेह नः ॥ ५ ॥

No. 30 X. 191

SAJÑĀNA

संसमिद्युवसे वृष-
न्नग्ने विश्वान्यर्य आ ।
इळस्पदे समिध्यसे
स नो वसून्या भर ॥ १ ॥

सं गच्छध्वं सं वदध्वं
सं वो मनांसि जानताम् ।
देवा भागं यथा पूर्वे
संजानाना उपासते ॥ २ ॥

समानो मन्त्रः समितिः समानी
समानं मनः सह चित्तमेषाम् ।
समानं मन्त्रमभि मन्त्रये वः
समानेन वो हविषा जुहोमि ॥ ३ ॥

समानी व आकूतिः
समाना हृदयानि वः ।
समानमस्तु वो मनो
यथा वः सुसहासति ॥ ४ ॥

No. 31 XXII. 22

YOGA-KSEMA

आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामा राष्ट्रे राजन्यः शूर इषव्योऽतिव्याधी महारथो जायतां दोग्ध्री धेनुर्वोढानड्वानाशुः सप्तिः पुरन्धिर्योषा जिष्णू रथेष्ठाः सभेयो युवास्य यजमानस्य वीरो जायतां निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु फलवत्यो न ओषधयः पच्यन्तां योगक्षेमो नः कल्पताम् ॥२२॥

No. 32 XXXII. 1-5

PRAJĀPATI

तदेवाग्निस्तदादित्य-
स्तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः ।
तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म
ता आपः स प्रजापतिः ॥ १ ॥

सर्वे निमेषा जज्ञिरे
विद्युतः पुरुषादधि ।
नैनमूर्ध्वं न तिर्यञ्चं
न मध्ये परिजग्रभत् ॥ २ ॥

न तस्य प्रतिमा अस्ति
यस्य नाम महद्यशः ।
हिरण्यगर्भ इत्येष मा मा हिंसी-
दित्येषा यस्मान्न जात इत्येषः ॥ ३ ॥

एषो ह देवः प्रदिशोऽनु सर्वाः
पूर्वो ह जातः स उ गर्भे अन्तः ।
म एव जातः स जनिष्यमाणः
प्रत्यङ् जनास्तिष्ठति सर्वतोमुखः ॥ ४ ॥

यस्माज्जातं न पुरा किं च नैव
य आबभूव भुवनानि विश्वा ।
प्रजापतिः प्रजया सꣳरराणस्त्रीणि
ज्योतीꣳषि सचते स षोडशी ॥ ५ ॥

No. 33 XXXIV. 1-6

ŚIVA-SAṀKALPA

यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं
तदु सुप्तस्य तथैवैति ।
दूरंगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं
तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १ ॥

येन कर्माण्यपसो मनीषिणो
यज्ञे कृण्वन्ति विदथेषु धीराः ।
यदपूर्वं यक्षमन्तः प्रजानां
तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २ ॥

यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च
यज्ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु ।
यस्मान्न ऋते किंचन कर्म क्रियते
तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ३ ॥

येनेदं भूतं भुवनं भविष्य-
त्परि गृहीतममृतेन सर्वम्।
येन यज्ञस्तायते सप्तहोता
तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ४ ॥

यस्मिन्नृचः साम यजूꣳषि यस्मि-
न्प्रतिष्ठिता रथनाभाविवाराः।
यस्मिꣳश्चित्तꣳ सर्वमोतं प्रजानां
तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ५ ॥

सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्या-
न्नेनीयतेऽभीशुभिर्वाजिन इव।
हृत्प्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं
तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ६ ॥

No. 34 I. 1. 4

AGNI

२ १ २   ३ १ २
यज्ञायज्ञा वो अग्नये
३ १ २   ३   १ २
गिरागिरा च दक्षसे।

१२ ३२३१२ ३१२
प्रप्र वयममृतं जातवेदसं

३२ ३१र २र
प्रियं मित्रं न शꣳसिषम् ॥ १ ॥

३ १ २ २ २१
पाहि नो अग्न एकया

३ २ ३ ३ १ २
पाह्यू३त द्वितीयया ।

१ २ ३ २ ३ १ २
पाहि गीर्भिस्तिसृभिरूर्जां पते

३ १ २३१२
पाहि चतसृभिर्वसो ॥ २ ॥

३ १२ ३ १ २
बृहद्भिरग्ने अर्चिभिः

३१२ ३ १ २
शुक्रेण देव शोचिषा ॥

११२ ३ १ २
भरद्वाजे समिधानो यविष्ठ

३१ २
रेवत्पावक दीदिहि ॥ ३ ॥

१ २
त्वे अग्ने स्वाहुत

३१ २ २१२
प्रियासः सन्तु सूरयः ।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३
यन्तारो ये मघवानो

१ २ ३ १२ २२ ३ १ २
जनानामूर्वं दयन्त गोनाम् ॥ ४ ॥

१ ३ १ २ ३ १ २
अग्ने जरितर्विश्पति-

३ १ २ ३ १ २
स्तपानो देव रक्षसः ।

१ २ ३ १
अप्रोषिवान् गृहपते महाँ

२ ३ १ ३ १ २ ३ २
असि दिवस्पायुर्दुरोणयुः ॥ ५ ॥

१ ३ १ २ ३ १ २
अग्ने विवस्वदुषस-

३ १२ २२
श्चित्रँ राधो अमर्त्य ।

२ ३ १ १ ३
आ दाशुषे जातवेदो वहा

२ ३ १ ३ १ २ ३ १ २
त्वमद्या देवाँ उषर्बुधः ॥ ६ ॥

१ २ ३ २ ३ १२
त्वं नश्चित्र ऊत्या

३ १ २
वसो राधाँसि चोदय ।

३ २ ३ १र ३ १ २
अध रायस्त्वमग्ने रथीरसि
३ २ ३ २ ३ २र २र
विदा गाधं तुचे तु नः ॥ ७ ॥

२उ ३ १ २ ३ १ २
त्वमित्सप्रथा अस्यग्ने
३ २ ३ २
त्रातर्ऋतः कविः ।
१र २र ३
त्वां विप्रासः समिधान दीदिव
१ २ ३ १ २
आ विवासन्ति वेधसः ॥ ८ ॥

१ २ ३ १ २
आ नो अग्ने वयोवृधं
३ १ २ ३ १ २
रयिं पावक शंस्यम् ।
१ २ ३ १ ३
रास्वा च न उपमाते पुरुस्पृहं
३ १ ३ १ २
सुनीती सुयशस्तरम् ॥ ९ ॥

२उ ३ १ २ ३ २ ३
यो विश्वा दयते वसु
१ २ ३ १र २र
होता मन्द्रो जनानाम् ।

२३१र २र ३ १ २ ३
मधोर्न पात्रा प्रथमान्यस्मै
१र २र ३ १ २
प्र स्तोमा यंत्वग्नये ॥१०॥

No. 35 III 1. 1.

INDRA

१ २ ३ १ २
उत्त्वा मंदन्तु सोमाः
३ १र २र
कृणुष्व राधो अद्रिवः ।
१ २ ३ १ २
अव ब्रह्मद्विषो जहि ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३२३
गिर्वणः पाहि नः सुतं
३ १ २
मधोर्धाराभिरज्यसे ।
२ ३ १ २ ३ १र २र
इन्द्र त्वादातमिद्यशः ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २३
सदा व इन्द्रश्चर्कृष-
२३ ३ १र २र३१
दा उपो नु स सपर्यन् ।

२ ३ २ ३१२उ ३ १ २
न देवो वृतः शूर इन्द्रः ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २
आ त्वा विशन्त्विन्दवः
३ १ २ ३ १ २
समुद्रमिव सिन्धवः ।
२उ ३ १ २
न त्वामिन्द्राति रिच्यते ॥४॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ १र
इन्द्रमिद्गाथिनो बृह-
२र ३ १ २ ३ १ २
दिन्द्रमर्केभिरर्किणः ।
१ ३ १ २
इन्द्रं वाणीरनूषत ॥ ५ ॥

१ २ ३१ २
इन्द्र इषे ददातु न
३ १ २ ३ २ ३२
ऋभुक्षणमृभुं रयिम् ।
३ १ २ ३ १ २
वाजी ददातु वाजिनम् ॥ ६ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ २
इन्द्रो अङ्ग महद्भय-
३१र २र
मभी षदप चुच्यवत् ।

२उ ३१र २र
स हि स्थिरो विचर्षणि ॥ ७ ॥

२ १ २ ३ १ २३
इमा उ त्वा सुतेसुते
१ २ ३ १ २
नक्षन्ते गिर्वणो गिरः ।
१ २ ३ २उ ३ १ २
गावो वत्सं न धेनवः ॥ ८ ॥

१ ३ २ ३ १ २
इन्द्रा नु पूषणा
३ २ ३ १ २ ३ १ २
वयᳬं सख्याय स्वस्तये ।
३ १ ३ १ २
हुवेम वाजसातये ॥ ९ ॥

१ २ ३ १र २र ३
न कि इन्द्र त्वदुत्तर
१र २र
न ज्यायो अस्ति वृत्रहन् ।
२ ३ २उ ३ २
न क्येवं यथा त्वम् ॥१०॥

No. 36 VI. 1. 4

SOMA

१र ३र३ २३२३ १२३
प्र तु द्रव परिकोशं निषीद

१ २ ३२ ३१र २र
नृभिः पुनानो अभि वाजमर्ष ।

२ ३ १ ३ ३ १२३२३ १
अश्वं न त्वा वाजिनं मर्जयन्तो

२ ३१ २३१ २
ऽच्छा बर्ही रशनाभिर्नयन्ति ॥ १ ॥

१र ३र३१२ ३ २
प्र काव्यमुशनेव ब्रुवाणो

३२ ३२३ १२
देवो देवानां जनिमा विवक्ति ।

१२३१ १२ ३२
महिव्रतः शुचिबन्धुः पावकः

३१ २३२ ३क२र३ १२
पदा वराहो अभ्येति रेभन् ॥ २ ॥

३१र २र ३ १र २र
तिस्रो वाच ईरयति प्र वह्नि

३१२३१र २र ३१
ऋतस्य धीतिं ब्रह्मणो मनीषाम् ।

१ २   ३ १ २   ३ १ २ ३
गावो यन्ति गोपतिं पृच्छमानाः

१ २   ३ १ २   ३ २
सोमं यन्ति मतयो वावशानाः ॥ ३ ॥

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
असा प्रेषा हेमना पूयमानो

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
देवो देवेभिः समपृक्त रसम् ।

१ २   ३ २ ३ १ २ ३ १ २
सुतः पवित्रं पर्य्येति रेभ-

३ १ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
न्मितेव सद्म पशुमन्ति होता ॥ ४ ॥

१ २   ३ १ २ ३ १
सोमः पवते जनिता मतीनां

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।

३ १र २र ३ १र   २र
जनिताग्नेर्जनिता सूर्य्यस्य

३ १ २   ३ १र   २र
जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः ॥ ५ ॥

२ १ २ ३ १र २र   ३ १
अभि त्रिपृष्ठं वृषणं वयोधा-

२ ३ १ २   ३ १ ३
मङ्गोषिणमवावशन्त वाणीः ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २उ ३
वना वसानो वरुणो न सिन्धु-

१ २ ३ १ २ ३ १ २
र्वि रत्नधा दयते वार्याणि ॥ ६ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १र २र
अक्रान्त्समुद्रः प्रथमे विधर्मे·

३ १ २ ३ १र २र ३ २
जनयन् प्रजा भुवनस्य गोपाः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये

३ १र २र ३ १र २र
बृहत्सोमो वावृधे स्वानो अद्रिः ॥ ७ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
कनिक्रन्ति हरिरा सृज्यमानः

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
सीदन् वनस्य जठरे पुनानः ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १र
नृभिर्यतः कृणुते निर्णिजं गा-

२र ३ १ २ ३ १ २
मतो मतिं जनयत स्वधाभिः ॥ ८ ॥

३ २उ ३ १ २ ३ २ ३
एष स्य ते मधुमाँ इन्द्र सोमो

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
वृषा वृष्णः परि पवित्रे अक्षाः ।

१ १ २३१ २३१२
सहस्रदाः शतदा भूरिदावा
३२ ३२उ ३क २र
शश्वत्तमं बर्हिरा वाज्यस्थात् ॥ ९ ॥

१२ ३१२ ३१२
पवस्व सोम मधुमाँ ऋतावा-
२र ३२ ३ १३ २३ १ २
पो वसानो अधि सानो अव्ये ।
१३ १२ ३१२
अव द्रोणानि घृतवन्ति रोह
३१२ ३१ २३१२
मदिन्तमो मत्सर इन्द्रपानः ॥१०॥

No. 37 I. 29

RĀJYA-KĀMANĀ

अभीवर्तेन मणिना
येनेन्द्रो अभिवावृधे ।
तेनास्मान् ब्रह्मणस्पते-
ऽभि राष्ट्राय वर्धय ॥ १ ॥

अभिवृत्य सपत्ना-
नभि या नो अरातयः ।

अभि पृतन्यन्तं
    तिष्ठाभि यो नो दुरस्यति ॥ २ ॥

अभि त्वा देवः सवि-
    ताभि सोमो अवीवृधत् ।
अभि त्वा विश्वा भूता-
    न्यभीवर्तो यथाससि ॥ ३ ॥

अभीवर्तो अभिभवः
    सपत्नक्षयणो मणिः ।
राष्ट्राय मह्यं बध्यतां
    सपत्नेभ्यः पराभुवे ॥ ४ ॥

उदसौ सूर्यो अगा-
    दुदिदं मामकं वचः ।
यथाहं शत्रुहोऽसा-
    न्यसपत्नः सपत्नहा ॥ ५ ॥

सपत्नक्षयणो वृषा-
    भिराष्ट्रो विषासहिः ।
यथाहमेषां वीराणां
    विराजानि जनस्य च ॥ ६ ॥

No. 38 III. 30

SĀṀMANASYA

सहृदयं सांमनस्य-
मविद्वेषं कृणोमि वः ।
अन्यो अन्यमभि हर्यत
वत्सं जातमिवाघ्न्या ॥ १ ॥

अनुव्रतः पितुः पुत्रो
मात्रा भवतु संमनाः ।
जाया पत्ये मधुमतीं
वाचं वदतु शन्तिवाम् ॥ २ ॥

मा भ्राता भ्रातरं द्विक्ष-
न्मा स्वसारमुत स्वसा ।
सम्यञ्चः सव्रता भूत्वा
वाचं वदत भद्रया ॥ ३ ॥

येन देवा न वियन्ति
नो च विद्विषते मिथः ।
तत्कृण्मो ब्रह्म वो गृहे
संज्ञानं पुरुषेभ्यः ॥ ४ ॥

ज्याय॑स्वन्तश्चि॒त्तिनो॒
मा वि यौ॑ष्ट संरा॒धय॑न्त॒ः सधु॑रा॒श्चर॑न्तः ।
अ॒न्यो अ॒न्यस्मै॑ व॒ल्गु वद॑न्त॒
एत॑ सध्री॒चीना॑न् वः॒ संम॑नसस्कृणोमि ॥५॥

स॒मा॒नी प्र॒पा स॒ह वो॑ऽन्नभा॒गः
स॑मा॒ने योक्त्रे॑ स॒ह वो॑ युनज्मि ।
स॒म्यञ्चो॒ऽग्निं सप॑र्यता॒रा
नाभि॑मिवा॒भितः॑ ॥ ६ ॥

स॒ध्री॒चीना॑न् वः॒ संम॑नसस्कृणो-
म्येक॑श्नुष्टीन्त्सं॒वन॑नेन॒ सर्वा॑न् ।
दे॒वा इ॑वा॒मृतं॒ रक्ष॑माणाः
सा॒यंप्रा॑तः सौमन॒सो वो॑ अस्तु ॥ ७ ॥

No. 39 VI. 20

TAKMAN

अ॒ग्नेरि॑वास्य॒ दह॑त एति शु॒ष्मिण॑
उ॒तेव॑ म॒त्तो वि॒लप॒न्नपा॑यति ।
अ॒न्यम॒स्मदि॑च्छतु॒ कं चि॑दव्र॒त-
स्तपु॑र्वधाय॒ नमो॑ अस्तु त॒क्मने॑ ॥ १ ॥

नमो॑ रु॒द्राय॒ नमो॑ अस्तु त॒क्मने॒
नमो॒ राज्ञे॒ वरु॑णाय॒ त्विषी॑मते ।
नमो॑ दि॒वे नम॑: पृथि॒व्यै
नम॒ ओष॑धीभ्यः ॥ २ ॥

अ॒यं यो अ॑भिशोचयि॒ष्णु-
र्विश्वा॑ रू॒पाणि॒ हरि॑ता कृ॒णोषि॑ ।
तस्मै॑ तेऽरु॒णाय॑ ब॒भ्रवे॒
नम॑: कृणोमि॒ वन्या॑य त॒क्मने॑ ॥ ३ ॥

No. 40 I. 2. 5. 1–10

VEDI

दे॒वाश्च॒ वाऽअ॒सुराश्च । उ॒भये प्राजापत्या॒: पस्पृधिरे॒ त॒तो दे॒वाऽअनु॒व्यमि॑वासु॒रथ॒ हासु॒रा मेनि॑रेऽस्मा॒कमे॒वेदं॑ ख॒लु भुवन-मि॒ति ॥ १ ॥ ते॑ होचुः । ह॒न्तेमां॒ पृथि॒वीं वि॑भ॒जामहै ता॒ं विभ-ज्यो॒पजीवामे॒ति तामौ॒क्ष्णैश्चर्म॑भिः पश्चात्प्रा॒ञ्चो विभ॒जमानाऽ-अभीयुः ॥ २ ॥ तद्वै॒ देवाः शुश्रुवुः । वि॒भजन्ते ह वा॒ऽइमाम॒सुराः थिवीं प्रे॒त त॒देष्या॒मो यत्रे॒माम॒सुरा व्वि॒भुजन्ते के त॒तः स्याम दस्यै न भ॒जेमही॒ति ते॒ यज्ञ॒मेव वि॒ष्णुं पु॒रस्कृत्ये॒युः ॥ ३ ॥ ते॒ चुः । अ॒नु नोऽस्यां॒ पृथिव्या॒माभजता॒स्त्वेव नो॒ऽप्यस्यां भाग-

ऽइति ते हासुराऽअसूयन्तऽइवोचुर्यावदेवैष विष्णुरभिशेते तावद्वो
दद्मऽइति ॥ ४ ॥ वामनो ह विष्णुरास । तद्देवा न जिहीडिरे
महद्वै नोऽदुर्ये नो यज्ञसम्मितमदुरिति ॥ ५ ॥ ते प्राञ्चं विष्णुं
निपाद्य । छन्दोभिरभितः पर्यगृह्णन्गायत्रेण त्वा छन्दसा
परिगृह्णामीति दक्षिणतस्त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा परिगृह्णामीति
पश्चाज्जागतेन त्वा छन्दसा परिगृह्णामीत्युत्तरतः ॥ ६ ॥ तं
छन्दोभिरभितः परिगृह्य । अग्निं पुरस्तात्समाधाय तेनार्चन्तः
श्राम्यन्तश्चेरुस्तेनेमाꣳ सर्वां पृथिवीꣳ समविन्दन्त तद्यदेने-
नेमाꣳ सर्वाꣳ समविन्दन्त तस्माद्वेदिर्नाम तस्मादाहुर्यावती
वेदिस्तावती पृथिवीत्येतया हीमाꣳ सर्वाꣳ समविन्दन्तैवꣳ
ह वाऽइमाꣳ सर्वाꣳ सपत्नानाꣳ संवृङ्क्ते निर्भजत्यस्यै
सपत्नान्यऽएवमेतद्वेद ॥ ७ ॥ सोऽयं विष्णुर्ग्लानः । छन्दो-
भिरभितः परिगृहीतोऽग्निः पुरस्तान्नापक्रमणमास स तत एवौ-
षधीनां मूलान्युपमुम्लोच ॥ ८ ॥ ते ह देवाऽऊचुः । क्व न
विष्णुरभूत्क्व नु यज्ञोऽभूदिति ते होचुश्छन्दोभिरभितः परि-
गृहीतोऽग्निः पुरस्तान्नापक्रमणमस्त्यत्रैवान्विच्छतेति तं खनन्त-
ऽइवान्वीषुस्तं त्र्यङ्गुलेऽन्वविन्दंस्तस्मात्त्र्यङ्गुला वेदिः स्यात्तदु
हापि पाञ्चिस्त्र्यङ्गुलामेव सौम्यस्याध्वरस्य वेदिं चक्रे ॥ ९ ॥
तदु तथा न कुर्यात् । ओषधीनां वै स मूलान्युपाम्लोचत्तस्मा-
दोषधीनामेव मूलान्युच्छेत्तवै ब्रूयाद्यन्वेवात्र विष्णुमन्वविन्दंस्त-
स्माद्वेदिर्नाम ॥ १० ॥

NO. 41 I. 4, 5, 8-13

VĀK-MANA-SAṀVĀDA

अथातो मनसश्चैव वाचश्च । अहं भद्रऽउदितं मनश्च ह वै वाक्चाहं भद्रऽऊदाते ॥ ८ ॥ तद्ध मन ऽउवाच । अहमेव त्वच्छ्रेयोऽस्मि न वै मया त्वं किंच नानभिगतं वदसि सा यन्मम त्वं कृतानुकरानुवर्त्मास्यहमेव त्वच्छ्रेयोऽस्मीति ॥ ९ ॥ अथ ह वागुवाच । अहमेव त्वच्छ्रेयस्यस्मि । यद्वै त्वं वेत्थाहं तद्विज्ञापयाम्यहं सञ्ज्ञपयामीति ॥ १० ॥ ते प्रजापतिं प्रति प्रश्नमेयतुः । स प्रजापतिर्मनसऽएवानूवाच मनऽएव त्वच्छ्रेयो मनसो वै त्वं कृतानुकरानुवर्त्मासि श्रेयसो वै पापीयान्कृतानुकरोऽनुवर्त्मा भवतीति ॥ ११ ॥ सा ह वाक् परोक्ता विसिष्मिये । तस्यै गर्भः पपात सा ह वाक्प्रजापतिमुवाचाहव्यवाडेवाहं तुभ्यं भूयासं यां मा परावोच ऽइति तस्माद्यत्किंच प्राजापत्यं यज्ञे क्रियत ऽउपांश्वेव तत्क्रियतेऽहव्यवाड्ढि वाक्प्रजापतयऽआसीत् ॥१२॥ तदेतद्देवाः रेतश्चर्मन्वा यस्मिन्वा बभ्रुस्तद्ध स्म पृच्छन्त्यत्रैवत्या३दिति ततोऽत्रिः सम्बभूव तस्मादप्यात्रेय्या योषितैनस्व्येतस्यै हि योषायै वाचो देवतायाऽ एते सम्भूताः ॥ १३ ॥

No. 42 II. 1. 7

PURUṢA-VIBHŪTI

अथातो विभूतयोऽस्य पुरुषस्य । तस्य वाचा सृष्टौ पृथिवी चाग्निश्चास्यामोषधयो जायन्तेऽग्निरेनाः स्वदयतीदमाहरतेदमाहरतेत्येवमेतौ वाचं पितरं परिचरतः पृथिवी चाग्निश्च ।

यावदनु पृथिवी यावदन्वग्निस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतयोर्न जीर्यते पृथिव्याश्चाग्नेश्च य एवमेतां वाचो विभूतिं वेद ।

प्राणेन सृष्टावन्तरिक्षं च वायुश्चान्तरिक्षं वा अनु चरन्त्यन्तरिक्षमनु शृण्वन्ति वायुरस्मै पुण्यं गन्धमावहत्येवमेतौ प्राणं पितरं परिचरतोऽन्तरिक्षं च वायुश्च यावदन्वन्तरिक्षं यावदनु वायुस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतयोर्न जीर्यन्ते (ते) ऽन्तरिक्षस्य च वायोश्च य एवमेतां प्राणस्य विभूतिं वेद ।

चक्षुषा सृष्टौ द्यौश्चाऽऽदित्यश्च द्यौर्हास्मै वृष्टिमन्नाद्यं संप्रयच्छत्यादित्योऽस्य ज्योतिः प्रकाशं करोत्येवमेतौ चक्षुः पितरं परिचरतो द्यौश्चाऽऽदित्यश्च यावदनु द्यौर्यावदन्वादित्यस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतयोर्न जीर्यते दिवश्चाऽऽदित्यस्य च य एवमेतां चक्षुषो विभूतिं वेद ।

श्रोत्रेण सृष्टा दिशश्च चन्द्रमाश्च दिग्भ्यो हैनमायती३ दिग्भ्यो विशृणोति चन्द्रमा अस्मै पूर्वपक्षापरपक्षान्विचिनोति पुण्याय कर्मण एवमेते श्रोत्रं पितरं परिचरन्ति दिशश्च चन्द्रमाश्च यावदनु दिशो यावदनु चन्द्रमास्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतेषां न जीर्यते दिशां च चन्द्रमसश्च य एवमेतां श्रोत्रस्य विभूतिं वेद ।

मनसा सृष्टा आपश्च वरुणश्चाऽऽपो हास्मै श्रद्धां संनमन्ते पुण्याय कर्मणे वरुणोऽस्य प्रजां धर्मेण दाधारैवमेते मनः पितरं परिचरन्त्यापश्च वरुणश्च यावदन्वापो यावदनु वरुणस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतेषां न जीर्यतेऽपां च वरुणस्य च य एवमेतां मनसो विभूतिं वेद ॥

No. 43 X. 10

PAÑCA MAHĀYAJÑYA

पञ्च वा एते महायज्ञाः सतति प्रतायन्ते सतति संतिष्ठन्ते । देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति यदग्नौ जुहोत्यपि समिधं तद्देवयज्ञः संतिष्ठते यत्पितृभ्यः स्वधा करोत्यप्यपस्तत्पितृयज्ञः संतिष्ठते यद्भूतेभ्यो बलिं हरति तद्भूतयज्ञः संतिष्ठते यद्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं ददाति तन्मनुष्ययज्ञः संतिष्ठते यत्स्वाध्यायमधीयीतैकामप्यृचं यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञः संतिष्ठते यदृचोऽधीते पयसः कूल्या अस्य पितॄन्स्वधा अभिवहन्ति यद्यजूंषि घृतस्य कूल्या यत्सामानि सोम एभ्यः पवते यदथर्वाङ्गिरसो मधोः कूल्या यद्ब्राह्मणानीतिहासान्पुराणानि कल्पान्गाथा नाराशंसीर्मेदसः कूल्या अस्य पितॄन्स्वधा अभिवहन्ति यदृचोऽधीते पयआहुतिभिरेव तद्देवांस्तर्पयति यद्यजूंषि घृताहुतिभिर्यत्सामानि सोमाहुतिभिर्यदथर्वाङ्गिरसो मध्वाहुतिभिर्यद्ब्राह्मणानीतिहासान्पुराणानि कल्पान्गाथा नाराशंसीर्मेदाहुतिभिरेव तद्देवांस्तर्पयति त एनं तृप्ता आयुषा तेजसा वर्चसा श्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन च तर्पयन्ति ।

No. 44 II. 4

ĀTMA-TATTVA-VIVECANA

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्य उद्यास्यन्वा अरेऽहमस्मा-
त्स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्याऽन्तं करवाणीति ॥ १ ॥
सा होवाच मैत्रेयी यन्नु म इयम्भगोः सर्व्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा
स्यात्कथं तेनामृता स्यामिति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोप-
करणवतां जीवितं तथैव ते जीवितꣳ स्यादमृतत्वस्य तु नाऽऽशा-
ऽस्ति वित्तेनेति ॥ २ ॥ सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां
किमहं तेन कुर्य्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥ ३ ॥
स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया बतारे नः सती प्रियं भाषस
एह्यास्स्व व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्या-
सस्वेति ॥ ४ ॥ स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः
प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति; न वा अरे
जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया
प्रिया भवति; न वा अरे सर्व्वस्य कामाय सर्व्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु
कामाय सर्व्वं प्रियं भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो
मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन
मत्या विज्ञानेनेदꣳ सर्व्वं विदितम् ॥ ५ ॥ भूतानि तं परादुर्यो-
ऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद; सर्व्वं तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनः
सर्व्वं वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि भूतानीदꣳ
सर्व्वं यदयमात्मा ॥ ६ ॥ स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याँ-

श्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य
वा शब्दो गृहीतः ॥ ७ ॥ स यथार्द्रैधाग्नेरभ्याहितात्पृथग्धूमा
विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो
यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः
श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि
सर्व्वाणि निश्वसितानि ॥ १० ॥ स यथा सर्व्वासामपाꣳ समुद्र
एकायनमेवꣳसर्व्वेषाꣳसङ्कल्पानां मन एकायनमेवꣳसर्व्वासां
विद्यानाꣳहृदयमेकायनमेवꣳसर्व्वेषां वेदानां वागेकायनम् ॥११॥
स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत नाहा-
स्योद्ग्रहणायेव स्याद्यतो यतस्त्वाददीत लवणमेवैवं वा अर इदं
महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय
तान्येवाऽनुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच
याज्ञवल्क्यः ॥१२॥ सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवानमूमुहन्न
प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति स होवाच याज्ञवल्क्यो न वा अरेऽहं मोहं
ब्रवीम्यलं वा अर इदं विज्ञानाय ॥१३॥ यत्र हि द्वैतमिव
भवति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं जिघ्रति यत्र वा अस्य
सर्व्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं पश्येद्येनेदꣳसर्वं विजा-
नाति तं केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥१४॥

No. 45 III, 7-21

PURUṢA SVARŪPA

ततः परं ब्रह्म परं बृहन्तं
यथा निकायं सर्वभूतेषु गूढम् ।
विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं
ईशं तं ज्ञात्वाऽमृता भवन्ति ॥ ७ ॥

वेदाहमेतं पुरुषं महान्त-
मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।
तमेव विदित्वातिमृत्युमेति
नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ ८ ॥

यस्मात्परं नापरमस्ति किंचित्
यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् ।
वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येक-
स्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥ ९ ॥

ततो यदुत्तरतरं
तदरूपमनामयम् ।
य एतद्विदुरमृतास्ते भव-
न्त्यथेतरे दुःखमेवापि यन्ति ॥१०॥

सर्व्वाननशिरोग्रीवः
सर्वभूतगुहाशयः ।
सर्व्वव्यापी स भगवान्
तस्मात् सर्वगतः शिवः ॥११॥

महान् प्रभुर्वै पुरुषः
सत्त्वस्यैष प्रवर्त्तकः ।
सुनिर्मलामिमां प्राप्ति-
मीशानो ज्योतिरव्ययः ॥१२॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा
सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ।
हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तो
य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥१३॥

सहस्रशीर्षा पुरुषः
सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
स भूमिं विश्वतो वृत्वा-
त्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥१४॥

पुरुष एवेदꣳसर्वं
यद्भूतं यच्च भव्यम् ।
उतामृतत्वस्येशानो
यदन्नेनातिरोहति ॥१५॥

सर्वतःपाणिपादं तत्
सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतःश्रुतिमल्लोके
सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥१६॥

सर्व्वेन्द्रियगुणाभासं
सर्व्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
सर्व्वस्य प्रभुमीशानं
सर्व्वस्य शरणं बृहत् ॥१७॥

नवद्वारे पुरे देही
हꣳसो लेलायते बहिः ।
वशी सर्वस्य लोकस्य
स्थावरस्य चरस्य च ॥१८॥

अपाणिपादो जवनो ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।
स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता
तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम् ॥१९॥

अणोरणीयान् महतो महीया-
नात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः ।
तमक्रतुं पश्यति वीतशोको
धातुः प्रसादान्महिमानमीशम् ॥२०॥

वेदाहमेतमजरं पुराणं
सर्वात्मानं सर्वगतं विभुत्वात् ।
जन्मनिरोधं प्रवदन्ति यस्य
ब्रह्मवादिनो हि प्रवदन्ति नित्यम् ॥२१॥

No. 46 II. 1

ŚABDA NIRVACANA SIDDHĀNTA

अथ निर्वचनम् । तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेन अन्वितौ स्याताम्, तथा तानि निर्ब्रूयात् । अथ अनन्विते अर्थे, अप्रादेशिके विकारे अर्थनित्यः परीक्षेत केनचित् वृत्तिसामान्येन । अविद्यमाने सामान्येऽपि अक्षरवर्णसामान्यात् निर्ब्रूयात् । न तु एव न निर्ब्रूयात् । न संस्कारमाद्रियेत । विशयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति । यथार्थं विभक्तीः संनमयेत् ।

प्रत्तम् अवत्तम् इति धात्वादी एव शिष्येते । अथापि अस्तेः निर्वृत्तिस्थानेषु आदिलोपो भवति—स्तः सन्तीति । अथापि अन्तलोपो भवति—गत्वा गतमिति । अथापि उपधालोपो भवति—जग्मतुः, जग्मुः इति । अथापि उपधाविकारो भवति—राजा, दण्डी इति । अथापि वर्णलोपो भवति—'तत्त्वा यामि' (ऋ० सं० १।२४।११) इति । अथापि द्विवर्णलोपः—तृचः इति । अथापि आदिविपर्ययो भवति—ज्योतिः, घनः यात्यः

इति। अथापि आद्यन्तविपर्ययो भवति—स्तोकाः, रज्जुः, सिकताः, तर्कुः इति। अथापि अन्तव्यापत्तिः भवति। ओघः, मेघः, नाघः, गाधः, वधूः, मधु इति। अथापि वर्णोपजनः—आस्थत्, द्वारः, भरुजा इति। तद् यत्र स्वरात् अनन्तरान्तस्थान्तर्धातुः भवति तद् द्विप्रकृतीनां स्थानमिति प्रदिशन्ति। तत्र सिद्धायामनुपपद्यमानायाम् इतरया उपपिपादयिषेत्। तत्रापि एके अल्पनिष्पत्तयः भवन्ति। तद् यथा एतत्—ऊतिः, मृदुः, पृथुः, पृषतः, कुणारुम् इति।

अथापि भाषिकेभ्यः धातुभ्यः नैगमाः कृतः भाष्यन्ते—दमूनाः क्षेत्रसाधाः इति। अथापि नैगमेभ्यः भाषिकाः—उष्णं घृतमिति। अथापि प्रकृतयः एव एकेषु भाष्यन्ते, विकृतयः एकेषु—शवति गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यते। कम्बोजाः कम्बलभोजाः। कमनीयभोजाः वा। कम्बलः कमनीयो भवति। विकारमस्य आर्येषु भाषन्ते शव इति। दातिः लवनार्थे प्राच्येषु। दात्रम् उदीच्येषु। एवं एकपदानि निर्ब्रूयात्।

No. 47 VII. 2

DEVATĀ-ĀKĀRA-CINTANA

तिस्रः एव देवताः इति नैरुक्ताः । अग्निः पृथिवीस्थानः वायुर्वा इन्द्रो वा अन्तरिक्षस्थानः, सूर्यो द्युस्थानः तासां माहाभाग्यात् एकैकस्याः अपि बहूनि नामधेयानि भवन्ति । अपि वा, कर्मपृथक्त्वात् । यथा होता, अध्वर्युः, ब्रह्मा, उद्गाता, इति, अपि एकस्य सतः । अपि वा पृथगेव स्युः पृथक् हि स्तुतयः भवन्ति । तथा अभिधानानि ।

यथो एतत्—'कर्मपृथक्त्वात्' इति, बहवोऽपि विभज्य कर्माणि कुर्युः । तत्र संस्थानैकत्वं संभोगैकत्वं च उपेक्षितव्यम् । यथा, पृथिव्यां मनुष्याः, पशवः, देवाः इति स्थानैकत्वं संभोगैकत्वं च दृश्यते । यथा पृथिव्याः पर्जन्येन च, वाय्वादित्याभ्यां च संभोगः । अग्निना च इतरस्य लोकस्य । तत्र एतत् नरराष्ट्रमिव ।

अथ आकारचिन्तनं देवतानाम् । पुरुषविधाः स्युः इत्येकम् । चेतनावद्वत् हि स्तुतयो भवन्ति, तथा अभिधानानि । अथापि पौरुषविधिकैः अङ्गैः संस्तूयन्ते—'ऋष्वा त इन्द्र स्थविरस्य बाहू' (ऋ० सं० ६।४७।८) । 'यत्संगृभ्णा मघवन् काशिरित्ते' (ऋ० सं० ३।३०।५) । अथापि पौरुषविधिकैः द्रव्यसंयोगैः—'आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र याहि' (ऋ०सं० २।१८।४) ।

'कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे ते' (ऋ० सं० ३।५३।६)। अथापि पौरुषविधिकैः कर्मभिः—'अद्धीन्द्र पिब च प्रस्थितस्य' (ऋ० सं० १०।११६।७)। 'आश्रुत्कर्ण श्रुधी हवम्' (१।१०।९)।

अपुरुषविधाः स्युः इत्यपरम्। अपि तु यद् दृश्यते अपुरुषविधं तत्। यथा अग्निः, वायुः, आदित्यः, पृथिवी, चन्द्रमाः इति।

यथो एतत्। 'चेतनावद्वत् हि स्तुतयो भवन्ति' इति। अचेतनानि अपि एवं स्तूयन्ते। यथा अक्षप्रभृतीनि ओषधि-पर्यन्तानि (नि० ५।३।४-२२)। यथो एतत्—'पौरुषविधिकैः अङ्गैः संस्तूयन्ते' इति। अचेतनेष्वपि एतत् भवति—'अभि-क्रन्दन्ति हरितेभिरासभिः' (ऋ० सं० १०।९४।२) इति ग्राव-स्तुतिः। यथो एतत्—'पौरुषविधिकैः द्रव्यसंयोगैः' इति। एत-दपि तादृशमेव—'सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्विनम्' (ऋ० सं० (१०।७५।९) इति नदीस्तुतिः। यथो एतत्—'पौरुषविधिकैः कर्मभिः' इति। एतदपि तादृशमेव—'होतुश्चित्पूर्वे हविरद्यमाशत' (ऋ० सं० १०।९४।२) इति ग्रावस्तुतिः एव।

अपि वा उभयविधाः स्युः। अपि वा अपुरुषविधानाम् एव सतां कर्मात्मानः एते स्युः। यथा यज्ञो यजमानस्य। एष च आख्यानसमयः॥

No. 48 III. 17-24

DADHYAÑ AND MADHU-VIDYĀ

यः सहस्रतमो रश्मी
रवेश्चन्द्रमुपाश्रितः ।
सोऽपि त्वष्टारमेवाग्निं
परं चेह च यन्मधु ॥१७॥

प्रादाद्ब्रह्मापि सुप्रीतः
सुताय तदथर्वणः ।
स चाभवदृषिस्तेन
ब्रह्मणा दीप्तिमत्तरः ॥१८॥

तमृषिं निषिषेधेन्द्रो
मैवं वोचः कस्यचिन्मधु ।
न हि प्रोक्ते मधुन्यस्मि-
ञ्जीवन्तं त्वोत्सृजाम्यहम् ॥१९॥

तमृषिं त्वश्विनौ देवौ
विविक्ते मध्वयाचताम् ।
स च ताभ्यां तदाचष्टे
यदुवाच शचीपतिः ॥२०॥

तमब्रूतां तु नासत्या-
वाश्व्येन शिरसा भवान् ।
मध्वाशु ग्राहयत्वावां
मेन्द्रस्त्वा वधीत्ततः ॥२१॥

आश्व्येन शिरसा तौ तु
दध्यङ्ङाह यदश्विनौ ।
तदस्येन्द्रोऽहरत्स्वं तन्-
न्यधत्तामस्य यच्छिरः ॥२२॥

दधीचश्च शिरश्चाश्व्यं
कृत्तं वज्रेण वज्रिणा ।
पपात सरसो मध्ये
पर्वते शर्यणावति ॥२३॥

तदश्वस्तु समुत्थाय
भूतेभ्यो विविधान्वरान् ।
प्रादाय युगपर्यन्तं
तास्वेवाप्सु निमज्जति ॥२४॥

No. 49 VII. 147–52

PURŪRAVĀ-URVAŚI-VṚTTA

पुरूरवसि राजर्षा-
वप्सरास्तूर्वशी पुरा ।
न्यवसत्संविदं कृत्वा
तस्मिन्धर्मं चचार च ॥१४७॥

तया तस्य च संवासम्
अबुध्यन् पाकशासनः ।
पैतामहं चानुरागम्
इन्द्रवज्रापि तस्य तु ॥१४८॥

स तयोस्तु वियोगार्थं
पार्श्वस्थं वज्रमब्रवीत् ।
प्रीतिं भिन्द्धि तयोर्वज्र
मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥१४९॥

तथेत्युक्त्वा तयोः प्रीतिं
वज्रोऽभिनत्स्वमायया ।
ततस्तया विहीनस्तु
चचारोन्मत्तवन्नृपः ॥१५०॥

चरन्सरसि सोऽपश्यद्
अभिरूपामिवोर्वशीम् ।
सखीभिरभिरूपाभिः
पञ्चभिः पार्थिवो वृताम् ॥१५१॥

तामाह पुनरेहीति
दुःखार्ता त्वब्रवीन्नृपम् ।
आप्राप्याहं त्वयायेह
स्वर्गे प्राप्स्यसि मां पुनः ॥१५२॥

No. 50 I

ŚABDĀNUŚĀSANA PRAYOJANA

कानि पुनः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि ? रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम् । रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम् । लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग् वेदान् परिपालयिष्यति ।

ऊहः खल्वपि—न सर्वैर्लिङ्गैर्न च सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगदिताः । ते चावश्यं यज्ञगतेन पुरुषेण यथायथं विपरिणमयितव्याः । तान्नावैयाकरणः शक्नोति यथायथं विपरिणमयितुम् । तस्मादध्येयं व्याकरणम् ।

आगमः खल्वपि—'ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो

वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च' इति। प्रधानं च षट्स्वङ्गेषु व्याकरणम्। प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति।

लघ्वर्थं चाध्येयं व्याकरणम्—'ब्राह्मणेनावश्यं शब्दा ज्ञेयाः' इति। न चान्तरेण व्याकरणं लघुनोपायेन शब्दाः शक्या ज्ञातुम्।

असन्देहार्थं चाध्येयं व्याकरणम्। याज्ञिकाः पठन्ति—'स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत' इति तस्यां सन्देहः स्थूला चासौ पृषती च स्थूलपृषती, स्थूलानि पृषन्ति यस्याः सा स्थूलपृषतीति। तां नावैयाकरणः स्वरतोऽध्यवस्यति—यदि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ततो बहुव्रीहिः, अथ समासान्तोदात्तत्वं ततस्तत्पुरुष इति॥

NOTES

'चित' इत्यन्तोदात्तत्वम् । अमृतानाम् । 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते 'नञो जरमरमित्रमृता' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मनामहे । 'मन ज्ञाने' । व्यत्ययेन शप् । पादादित्वादनिघात । मह्ना । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । दात् । 'गातिस्था०' (पा० सू० २ ४ ७७) इति सिचो लुक् । 'बहुल छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इति अडागमाभाव । दृशेयम् । 'दृशिर् प्रेक्षणे' । आशीर्लिङि मिप अम् । 'दृशेरग्वक्तव्य' (पा० म० ३ १ ८६ २) इति अङ्प्रत्यय शपोऽपवाद । ङित्वात् लघूपधगुणाभाव । 'लिङ्याशिष्यङ्' (पा० सू० ३ १ ८६) इति अङि हि सति 'ऋदृशोऽङि गुण' (पा० सू० ७ ४ १६) इति गुण स्यात् । यासुट् । सलोप । 'अतो येय' । 'आद्गुण' । यासुट स्वरेण एकार उदात्त । मातर च इत्यत्र चशब्दात् दृशेयम् इति अनुपज्यते । अत तदपेक्षयैषा तिङ्विभक्ति प्रथमा इति 'चवायोगे प्रथमा' इति न निहन्यते ।

शब्दा०—कस्य=किसका, नूनम्=अब, कतमस्य=किसका, अमृतानाम्=देवताओ में, मनामहे=पुकारें, चारु=सुन्दर देवस्य=देव का, नाम=नाम, कः=कौन, नः=हमको, मह्यै=महान्, अदितये=अदिति को, पुनः=फिर, दात्=देगा, पितरम्=पिता को, च=और, दृशेयम्=देखूं, मातरं=माता को, च=और ।

हि० अ०—किसका, देवताओ में किस देव का सुन्दर नाम, अब हम पुकारें ? कौन हमें पुन श्रेष्ठ अदिति को सौंपेगा ? (जिससे) मैं (अपने) पिता तथा (अपनी) माता को देखूं ।

Trans —Of whom, the auspicious name of which God among the immortals, now we should invoke ? Who will restore us to the great Aditi, that I may see (my) father and (my) mother

Notes—कतमस्य—From किम् by adding the suffix डतमच् implying question regarding class The suffix being चित् the last syllable of कतम is accented अमृतानाम्—The first syllable of मृत is accented, when it comes after the negative particle 'अ' in a Bahuvrihi compd. (नञो जरमरमित्रमृता—Pān VI 2 116) मनामहे—$\sqrt{}$*man* to think, mid pres 1st, plu, accented because beginning of the pāda Sāyana explains मनामहे by उच्चारयाम ; Wilson

takes it to mean 'shall invoke', and Griffith 'may bethink' चारु—Yāska derives it from $\sqrt{ruc}$ to shine, this change of the place of letter is called metathesis (चारु रुचे. विपरीतस्य Nir XI 5). नः—The optional forms of युष्मद् and अस्मद् (viz मे, मा, नौ, नः, त्वा, ते, वाम्, वः) are regularly unaccented (अनुदात्त सर्वमपादादौ—Pān VIII 1 18) अदितये—Yāska takes Aditi to mean 'undivided' (अदिति अदीना—Nir IV 22) In the Nighantu (III 30 21) it is enumerated in the list of the names of Dyāvāprthivī According to Sāyana अदिति means 'earth' Max Müller takes it to mean 'infinite' J Muir understands it to mean 'nature' Roth explains अदिति as 'freedom' or 'security' Benfey understands it as 'sinlessness' दात्—$\sqrt{da}$ to give, root aorist, subju 3rd sing, unaccented because it is not at the beginning of the pāda (तिङ्ङतिङः—Pān VIII 1 28) दृशेयम्—$\sqrt{drs}$ to see, a-aorist, opt first sing, accented because of the particle च In the fourth foot of the verse one दृशेयम् is understood after मातरं च, hence, दृशेयम् after पितरं च, being first of the series and connected with च, is not unaccented The general rule is when more than one verb is used with one agent, and each of them is connected with च or वा, the first verb of the series is not unaccented (चवायोगे प्रथमा—Pān VIII 1 49)

अग्नेः । वयम् । प्रथमस्य । अमृतानाम् । मनामहे । चारु । देवस्य । नाम ॥ सः । नः । मह्यै । अदितये । पुनः । दात् । पितरम् । च । दृशेयम् । मातरम् । च ॥२॥

सा० भा०—इत्य प्रथमया ऋचा विचिकित्सां कृत्वा प्रजापते सकाशात् .. देवम अग्नि निश्चित्य अनया तुष्टाव । तथा च श्रूयते—'स प्रजापति-

प्रथममण्डलस्य षष्ठे अनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र 'कस्य नूनम्' इति पञ्चदशर्चं प्रथमं सूक्तम् । अजीगर्तपुत्रस्य शुनःशेपस्य आर्षं त्रैष्टुभम् । 'अभित्वा देव' इति तृचो गायत्रः । आद्याया अनिरुक्तत्वात् प्रजापतिर्देवता । 'अग्नेर्वयम्' इत्यस्य अग्निः । 'अभि त्वा देव' इत्यस्य तृचस्य सविता । 'भगभक्तस्य' इत्येषा भगदेवताका वा । शेषा वारुण्यः । तथा च अनुक्रान्तं —'कस्य पञ्चोनाजीगर्तिः शुनःशेपः स कृत्रिमो वैश्वामित्रो देवरातो वारुणं तु त्रैष्टुभमाद्या काय्याग्नेय्यौ सावित्रस्तृचो गायत्रोऽस्यान्त्या भाग्यौ वा' इति । राजसूये अभिषेचनीयेऽहनि मरुत्वतीये परिसमाप्ते सति एतदादिकं सूक्तसप्तकम् अभिषिक्तस्य पुत्रादिभिः परिवृतस्य राज्ञः पुरस्तात् होत्राख्यातव्यम् । तथा च सूत्रेऽभिहितम्—'सस्थिते मरुत्वतीये दक्षिणत आहवनीयस्य हिरण्यकशिपावासीनोऽभिषिक्ताय पुत्रामात्यपरिवृताय राज्ञे शौनःशेपमाचक्षीत' (आश्व० श्रौ० ९ ३) इति । ब्राह्मणं च भवति-सत्वेतत्परऋक्शतगाथं शौनःशेपमाख्यानं तद्धोता राज्ञेऽभिषिक्तायाचष्टे हिरण्यकशिपावासीन आचष्टे हिरण्यकशिपावासीनः प्रतिगृणाति (ऐ० ब्रा० ७ १८) इति ॥

कस्य॑ । नू॒नम् । क॒त॒मस्य॑ । अ॒मृता॑नाम् । मना॑महे । चारु॑ । दे॒वस्य॑ । नाम॑ । कः । नः॒ । म॒ह्यै । अदि॑तये । पुनः॑ । दा॒त् । पि॒तर॑म् । च॒ । दृ॒शेय॑म् । मा॒तर॑म् । च॒ ॥१॥

सा० भा०—'कस्य' इत्यनयर्चा शुनःशेपो यूपे बद्धः कारिशोकः कं देवम् उपधावानि इति विचिकित्सति । तथा च आम्नायते— 'हन्ताहं देवता उपधावामीति स प्रजापतिमेव प्रथमं देवतानामुपससार (ऐ० ब्रा० ७ १६) इति । वयं शुनःशेपनामकाः अमृतानां देवतानां मध्ये कतमस्य किंजातीयस्य कस्य देवस्य चारु शोभनं नाम मनामहे उच्चारयाम । कः देवो मा मुमूर्षुं पुनः अपि मह्यै महत्यै अदितये पृथिव्यै दात् दद्यात् । तेन दानेन अहममृतः सन् पितरं मातरं च दृशेयं पश्येयम् । 'को वै नाम प्रजापतिः' (ऐ० ब्रा० ३ २१) इति श्रुतेः कस्य इति शब्दसामान्यात् अनया प्रजापतिरेव उपसृत इति गम्यते । कतमस्य । किंशब्दात् 'वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्' (पा० सू० ५ ३ ९३) ।

रुवाचाग्निर्वै देवाना नेदिष्ठस्तमेवोपधावेति सोऽग्निमुपससाराग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानामित्येतयर्चा' (ऐ० ब्रा० ७ १६) इति। पूर्ववत् योजना। दात् ददातु दृशेय पश्यानि इत्येवम् आशी परत्वेन पदद्वय योज्यम्।

प्रथमे छन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे 'अभि त्वा देव सवित, इति सावित्रस्तृच' सूक्तस्थानीय.। 'अथ च्छन्दोमा' इति खण्डे 'अभि त्वा देव सवित प्रेता यज्ञस्य शभुवा' (आश्व० श्रौ० ८.९) इति सूत्रितम्। 'अभि त्वा' इत्येषा अग्निमन्थनेऽपि विनियुक्ता। 'प्रातर्वैश्वदेव्याम्' इति खण्डे 'अभि त्वा देव सवितर्मही द्यौ पृथिवी च न.' (आश्व० श्रौ० २.१६) इति सूत्रितम्। श्रूयते च —'अभि त्वा देव सवितरिति सावित्रीमन्वाह' (ऐ० ब्रा० १ १६) इति। तथा प्रवर्ग्येऽपि एषैव विनियुक्ता। 'अथोत्तरम्, इति खण्डे 'अभि त्वा देव सवित समी वत्स न मातृभि' (आश्व० श्रौ० ४ ७) इति सूत्रितम्। तथा प्रायस्तोत्रेऽपि। 'एतस्मिन् काले प्रावस्तुत्' इति खण्डे 'मध्यमस्वरेणैव सवतमभि त्वा देव सवित' (आश्व० श्रौ० ५ १६) इति सूत्रितम्।

शब्दा०— अग्ने:=अग्नि का, वयम्=हम लोग, प्रथमस्य=प्रथम का, अमृतानाम्=देवताओ में, मनामहे=पुकारें, चारु=सुन्दर, नाम=नाम, सः=वह, नः=हम लोगो को, मह्यै=महान्, अदितये=अदिति को, पुनः=फिर, दात्=सौंपेगा, पितरम्=पिता को, च=और, दृशेयम्=देखू, मातरम्=माता को, च=और।

हि० अ०—देवताओ में प्रथम, अग्नि देव का शुभ नाम हम लोग पुकारें, वह हम लोगो को पुन अदिति को सौंपेगा; (जिससे) मैं (अपने) पिता तथा (अपनी) माता को देखू।

Trans.—Let us invoke the auspicious name of Agni, the first God among the immortals He will restore us again to the great Aditi, that I may see (my) father and (my) mother

अ॒भि । त्वा॒ । दे॒व॒ । स॒वि॒तः॒ । ईशा॑नम् । वार्या॑णाम् । सदा॑ । अ॒वन् । भा॒गम् । ई॒म॒हे॒ ॥३॥

सा० भा०—अथ अग्निना प्रेरितः सन् सवितारम् 'अभि त्वा' इत्यनेन तृचेन प्रार्थयते। तथैव श्रूयते—तमग्निरुवाच सविता वै प्रसवानामीशे तमेवोपधावेति स सवितारमुपससाराभि त्वा देव सवितरित्येतेन तृचेन (ऐ० ब्रा० ७ १६) इति। हे सदावन् सदा सर्वदा रक्षक हे सवितः देव वार्याणां वरणीयानां धनानाम् ईशानं स्वामिनं त्वा प्रति भागं भजनीयं धनम् अभि सर्वतः ईमहे याचामहे॥ ईशानम्। ईश ऐश्वर्ये। लटः शानच्। 'तास्यनुदात्तेत्' इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। वार्याणाम्। वृङ् संभक्तौ। 'ऋहलोर्ण्यत्'। 'ईडवन्द' इत्यादिनाद्युदात्तत्वम्। अवन्। आमन्त्रितनिघातः। भागम्। 'कर्षात्वत' इति घञोऽन्त उदात्तः॥

शब्दा०—अभि त्वा=तुम्हारे पास, देव=ओ देव, सवितः=ओ सवितृ ईशानम्=मालिक, वार्याणाम्=अभिलषित धनों के, सदा=सर्वदा अवन्=ओ रक्षा करने वाले भागम्=हिस्से के लिये ईमहे=आते हैं।

हि० अ०—ओ सदा रक्षा करने वाले सविता देवता, सम्पूर्ण अभिलषित धनों के मालिक तुम्हारे पास (अपने) हिस्से के लिये (हम) आते हैं।

Trans—O everprotecting God savitar, we come to thee, the lord of riches, for (our) share

Notes—अभि—A particle used in the sense of 'towards' (अभीत्याभिमुख्यम्—Nir 1 3) देव सवितः—Both the words are vocatives and do not come at the beginning of the pāda, hence, unaccented (आमन्त्रितस्य च—Pān VIII 1 19) ईशानम्—√īs to be master perf part acc sing वार्याणाम् From √vr to choose, the words derived from ईड, वन्द वृ, शंस् and दुह्, and ending in ण्यत, accent the first syllable (ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः—Pān VI 1 214) अवन् From √av to protect, vocative not coming at the beginning of the pāda, is unaccented भागम्—Words ending in घञ् accent the last syllable (कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः—Pān VI 1 159) ईमहे—√i to go, mid pres 1st plu, verbs of the principal clause, not coming in the beginning of the pāda, are unaccented (तिङ्ङतिङः—Pān VIII 1.28).

यः । चित् । हि । ते । इत्था । भगः । शशमानः । पुरा । निदः । अद्वेषः । हस्तयोः । दधे ॥४॥

सा० भा०—हे सवितः यः भगः भजनीयो धनविशेषः ते तव हस्तयोर्दधे धृतोऽभूत् तं धनविशेषम् ईमहे इति पूर्वत्रान्वयः । चिच्छब्दः पूजार्थे हिशब्दः प्रसिद्धौ । धनस्य पूज्यत्वं सर्वत्र प्रसिद्धम् । तामेव पूज्यत्वप्रसिद्धिं विशदयति । इत्था शशमानः अनेन प्रकारेण शस्यमानः स्तूयमानः । धनस्तुतिप्रकारं च सर्वे जानन्ति । ननु स्वकीये धने वैरिभिः अपहृते सति वैरिगृहीतं धनं सर्वो लोको निन्दति द्वेष्टि च । अतो धनस्तुतिः न नियता इत्याशङ्क्याह । निदः पुरा अद्वेषः निन्दायाः पूर्वं स्वकीयत्वेन व्यवस्थिते सति तदानीं द्वेषरहितः । तस्मात् स्वकीयत्वाभिप्रायेण स्तूयमानत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ इत्था । प्रकारवचने 'इदमस्थमुः' (पा० सू० ५.३ २४) । 'सुपां सुलुक्' इति व्यत्ययेन विभक्तेः आदेशः । टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण आकार उदात्तः । शशमानः । 'शश प्लुतगतौ' । इह तु स्तुत्यर्थः । 'ताच्छील्यवयोवचन०' (पा० सू० ३ २.१२९) इति ताच्छीलिकश्चानश् । कर्तरि शप् । 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । निदः । 'णिदि कुत्सायाम्' । संपदादिलक्षण. क्विप् । 'सावेकाचः' इति पञ्चम्या उदात्तत्वम् । अद्वेषः । न विद्यते द्वेषोऽस्य इति बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । दधे । धर्मणि लिट् । तस्य आर्धधातुकत्वेन 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तो न भवति । प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । यद्वृत्तयोगात् निघाताभावः ।

शब्दा०—यः=जो, चित्=भी, हि=प्रसिद्ध अर्थ का वाचक निपात, ते=तुम्हारे, इत्था=इस प्रकार, भगः=धन, शशमानः=प्रशंसनीय, पुरा निदः=अनिन्दित, अद्वेषः=द्वेष रहित, हस्तयोः=हाथों में, दधे=रखा हुआ है ।

हि०अ०—(हे सविता), प्रशंसनीय, अनिन्दित, द्वेषरहित जो कुछ भी धन तुम्हारे हाथों में इस प्रकार रखा हुआ है (उसके लिये हम तुम्हारे पास आते हैं ।

Trans—(O Savitar), whatever wealth, adorable, free from reproach, and free from enemy, is thus retained in thy hands (we come to thee for that).

Notes—चित्—An enclitic particle very frequently used

to emphasize the preceding word. According to Yāska it is used in the sense of reverence, comparison and utter contempt. It is always unaccented (चिदिति निपातोऽनुदात्त —Nir. V. 5). हि—An emphatic particle employed throughout as a subordinating conjunction. It regularly throws the accent on the verb. इत्था—Adverb of manner, formed from the pronominal stem 'इ' with the suffix 'था'. The meaning it expresses is 'thus', 'so' भग —Wealth, fortune, derived from √*bhaj* (भगो भजते —Nir I. 7), शशमानः—√*śaś* to praise, pres part अद्वेषः-One who has no enemy, Bahuvrīhi compd. accented on the final syllable of the second member (नञ्सुभ्याम्—Pān VI 2. 172). दधे—√*dhā* to put, mid perf 3rd sing, accented because the particle हि is there in the same clause (हि च—Pān VIII. 1. 34).

भगऽभक्तस्य । ते । वयम् । उत् । अशेम । तव । अवसा ।
मूर्धानम् । रायः । आऽरभे ॥५॥

सा० भा०—हे सवित ते त्वदीया वय शुन शेपनामान भगभक्तस्य धनेन सपुक्तस्य तवावसा रक्षणेन उदशेम उत्कर्षेण व्याप्नुम । किं कर्तुम् । रायः धनस्य मूर्धानम् उत्कर्षम् आरभे प्रारब्धुम् । धनित्वप्रसिद्ध्या व्याप्ता भूयामेत्यर्थ ॥ भगशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्त । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अशेम । 'अशू व्याप्तौ' । लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । शप् । राय । 'ऊडिदम्' इति षष्ठ्या उदात्तत्वम् । आरभे । 'कृत्यार्थे तवैकेन्' इति तुमर्थे केन्प्रत्यय । नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥५॥

शब्दा०—भगभक्तस्य=प्रचुर धन से सम्पन्न, ते=तुम्हारे, वयम्=हम लोग, उत् अशेम—प्राप्त करें, तव=तुम्हारी, अवसा=रक्षा से, मूर्धानम्—श्रेष्ठ, रायः=धन के हिस्से को आरभे=पाने के लिये।

हि० अ० तुम्हारे (भक्त) हम लोग, प्रचुर धन से सम्पन्न (जो तुम हो) उस तुम्हारी सहायता से धन के श्रेष्ठ अंश को पाने के लिये आये हैं।

Trans—We thy (men) have come to attain the loftiest of wealth with the protection of thee, who art endowed with prosperity.

Notes—भगभक्तस्य—Endowed with prosperity or fortune-favoured Sayana construes it with तवावसा and accordingly wilson renders as 'through the protection of thee who art the possessor of wealth' Griffith takes it in apposition of राय and translates as 'the highest of affluence which Bhaga has dealt out to us', Tatpurusa compd in its instrumental form accents the first member, if the second member has क्त ending (तृतीया कर्मणि—Pān -VI 2 48) उत्—A particle and prefix to verbs and nouns implying superiority or separation and disjunction It is not used as a separable adverb or preposition, in those rare cases in which it appears uncompounded with verb the latter has to be supplied from the context अशेम—$\sqrt{ams}$ to attain 'a'—aorist 1rst plu अवसा—With protection, derived from $\sqrt{av}$ to protect आरभे—Dat infinitive in 'ए' from $\sqrt{rabh}$ to grasp, radical infinitives, compounded with preposition, accent the root , the preposition, being unaccented, is separated by avagraha in the Padatext

नुहि । ते । क्षुत्रम् । न । सहः । न । मुन्युम् । वयः । चुन । अमी इति । पुतयन्तः । आपुः । न । इमाः । आपः । अनिऽमिषम् । चरन्तीः । न । ये । वातस्य । प्रऽमिनन्ति । अभ्वम् ॥६॥

सा० भा० —अथ सविता प्रेरितः शुनःशेप एतदादिसूक्तशेषेण उत्तरेण च सूक्तेन वरुणं तुष्टाव । तथा च श्रूयते—'तं सवितोवाच वरुणाय वै राज्ञे नियुक्तोऽसि तमेवोपधावेति स वरुणं राजानमुपससारात उत्तराभिरेकत्रिंशता'

(ऐ० ब्रा० ७ १६) इति। हे वरुण पतयन्तः प्रौढे वियत्युत्पतन्त अमी दृश्यमाना वयश्चन श्येनादय पक्षिणोऽपि ते क्षत्रं त्वदीय शरीर बल नहि आपुः नैव प्राप्ता । त्वत्सदृश शरीरबल पक्षिणामपि नास्तीत्यर्थ । तथा सहः त्वदीय पराक्रम तव सामर्थ्यमपि न प्रापु । तथा मन्युं त्वदीय कोपमपि न प्रापु । त्वयि क्रुद्धे सति सोढुमशक्ता इत्यर्थ । अनिमिषं सर्वदा चरन्तीः प्रवाहरूपेण गच्छन्त्य आपः त्वदीय बल न प्रापु । वातस्य वायो ये गतिविशेषा त्वदीयम् अभ्वं वेग न प्रमिनन्ति न हिंसन्ति । अतिक्रम कर्तुं न शक्ता इत्यर्थ । तेऽपि न प्रापुरिति पूर्वनान्वय ॥ पतयन्त । 'पत गतौ' । चुरादिरदन्त । लट् शतृ । शप । गुणायादेशौ । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे णिच स्वर । आपु । आप्लृ व्याप्तौ । लिट्युसि द्विर्भावहलादिशेषौ । 'अत आदे' (पा० सू० ७ ४ ७०) इत्यात्व । अत्र न सहो न मन्युमित्यादिभिरापुरित्यस्य सर्वथा-प्यपेक्षया प्राथम्यात 'चादिलोपे विभाषा' इति प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते । चरन्ती । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घ । प्रमिनन्ति । 'मीञ् हिंसायाम् । 'क्र्यादिभ्य श्ना'। श्नाभ्यस्तयोरात' (पा० सू० ६ ४ ११२) इति आकारलोप । 'मीनातेर्निगमे' (पा० सू० ७ ३ ८१) इति ह्रस्वत्वम् । प्रत्ययस्वर' । 'तिङि चोदात्तवति' (पा० सू० ८ १ ७१) इति गतिरनुदात्त । यदवृत्तयोगादनिघात ।

शब्दा०—नहि —नतो, ते=तुम्हारे, क्षत्रम्=आधिपत्य को, न=नहीं, सहः=शक्ति को, न=नहीं, मन्युम्=क्रोध को, वयः=पक्षी, चन=भी, अमी—ये, पतयन्तः=उडने वाले, आपुः=प्राप्त करते है, न=नहीं, इमा =ये, आपः=जल, अनिमिषम्=सदा, चरन्तीः=बहता हुआ न=नहीं, ये=जो, वातस्य=वायु के प्रचण्ड तूफान, प्रमिनन्ति=उलघन करते है, अभ्वम्=विशाल शक्ति का ।

हि० अ०—(ओ वरुण), ये उडने वाले पक्षी भी न तो तुम्हारे आधिपत्य को, न तो शक्ति को, न तो क्रोध को ही प्राप्त करते हैं, न ये सदा बहने वाला जल, न तो वायु के जो प्रचण्ड तूफान हैं वे ही (तुम्हारी) विशाल शक्ति का उलघन करते हैं ।

Trans (O Varuna) even these birds flying can attain neither thy sovereignty, nor the prowess nor the wrath nor these waters moving without waiting even for a winkling of eye (i e unceasingly), nor these gales of wind can resist (thy) immense power

Notes—क्षत्रम्—Derived from √*kṣi* to possess, क्षत्रम् is especially applied to the power of Varuṇa चन—A particle usually employed after a negative particle and is rendered as 'not even' In a few passages it loses its negative sense and is rendered as 'even' It is placed after the word to which it gives the force It accents the preceding verb in the sentence or pada in which it occurs अमी—Final ई is pragṛhya, hence, इति is added to it in the Padatext पतयन्तः—√*pat* to fly, pres part आपुः—√āp to obtain perf 3rd plu, accented because in the first hemistich, न क्षत्रम्, न सह, न मन्युम् which are syntactically connected with आपु, have no conjunctive च The general rule is that in a hemistich when च, वा, हा, अह एव are silent the verb is not unaccented (चादिलोपे विभाषा—Pan VIII 1 63) अनिमिषम्—Not waiting even for a winking of eye, i e unceasingly, Bahuvrihi compd accents the final syllable of the second member, if the first member is a prohibitive particle 'अ' or सु (नञ्सुभ्याम्—Pān VI 2 172) चरन्ती—√*car* to move pres part वातस्य—The word वातस्य in genitive indicates that the subject of प्रमिनन्ति is understood Sāyana Supplies 'ये गतिविशेषाः,' Wilson 'gales' and Griffith 'wild fury' प्रमिनन्ति—√*mī* to damage, pres 3rd plu, not-unaccented because connected with conjunctive ये (निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तम्—Pan VIII 1 30) In such subordinate clauses the preposition is generally compounded with the verb and is unaccented (तिङि चोदात्तवति—Pān VIII 1 2) Preposition is separated from the root by avagraha in the Padatext

अबुध्ने । राजा । वरुणः । वनस्य । ऊर्ध्वम् । स्तूपम् । ददते । पूतऽदक्षः ॥ नीचीनाः । स्थुः । उपरि । बुध्नः । एषाम् । अस्मे इति । अन्तः । निऽहिताः । केतवः । स्युरिति स्युः ॥७॥

सा० भा०—पूतदक्षः शुद्धबल वरुणः राजा अबुध्ने मूलरहिते अन्तरिक्षे तिष्ठन् वनस्य वननीयस्य तेजस स्तूपं सघम् ऊर्ध्वम् उपरिदेशे ददते धारयति । नीचीनाः स्थुः । ऊर्ध्वदेशे वर्तमानस्य वरुणस्य रश्मय इत्यध्याहार्यम् । ते ह्यधोमुखास्तिष्ठन्ति । एषां रश्मीनां बुध्नः मूलम् उपरि तिष्ठतीति शेष । तथा सति केतवः प्रज्ञापका प्राणा अस्मे अस्मासु अन्तर्निहिताः स्थापिता स्यु । मरण न भविष्यतीत्यर्थं । अबुध्ने न विद्यते बुध्न मूलमस्येति बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । 'स्तूपं शब्दसघातयो'। 'स्त्य सम्प्रसारणमूच्च' इति पप्रत्यय , तत्सनियोगेन यकारस्य सम्प्रसारण परपूर्वत्वे ऊकारादेशश्च । 'नित्' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । ददते । औणादिक । नीचीना । निपूर्वादञ्चते 'ऋत्विक्०' इत्यादिना क्विन् । 'अनिदिताम्' इति नलोप । न्यच्शब्दात्स्वार्थे 'विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्' (पा०सू० ५ ४ ८) इति ख । 'आयन्०' इत्यादिना तस्य ईनादेश । 'आयनादिषूपदेशिवद्वचन स्वरसिद्ध्यर्थम्' (पा० सू ७ १ २ १) इति वचनात् ईकार उदात्त । 'अच' इति अकारलोपे 'चौ' इति दीर्घत्वम् । स्थु । 'गातिस्था०'(पा०सू०२.४ ७७ इत्यादिना सिचो लुक् । आत' (पा०सू०३ ४ ११०) इति झे जुसादेश । 'उस्यपदान्तात्' (पा०सू० ६ १ ९६) इति पररूपत्वम् । 'बहुलञ्छन्दस्यमाङ्योगेऽपि इति अडागमाभाव । अस्मे । सुपा सुलुक्' इति सप्तम्या शेआदेश । निहिता । 'गतिरनन्तर' इति गते प्रकृतिस्वरत्वम् । अस्तेलिङि 'श्नसोरल्लोप' ।

शब्दा०—अबुध्ने=आधार रहित, राजा=राजा, वरुणः=वरुण देवता वनस्य=प्रकाश के, ऊर्ध्वम्=ऊपर, स्तूपम्=पुञ्ज को, समूह को, ददते=धारण करता है, पूतदक्षः=पवित्र सामर्थ्यवाला, नीचीनाः=नीचे जाने वाली, स्थुः=स्थित रहती हैं, उपरि=ऊपर, बुध्नः=स्रोत, एषाम्=इनका, अस्मे=हमारे, निहिताः स्युः=पड़ी रहें, केतवः=किरणें ।

हि० अ०—पवित्र सामर्थ्य वाला राजा वरुण आधाररहित (अन्तरिक्ष) में (रहता हुआ) प्रकाश के पुञ्ज को ऊपर धारण करता है; इस (प्रकाशपुञ्ज सूर्य) की किरणें नीचे की तरफ जाने वाली हैं, (यद्यपि) उनका स्रोत ऊपर है । (प्राण सचार करने वाली) रश्मियां हमारे अन्दर पड़ी रहें ।

Trans—King Varuna of pure Vigour, (residing) in the baseless (region) holds high a heap of light, its rays are directed downwards the base being above May the rays be placed within us

Notes —अबुध्ने—Bahuvrihi compd accents the final syllable, if its first member is नञ् or सु (नञ्सुभ्याम्—Pan VI 2 172) Wilson following Sayana connects अबुध्ने with वरुण and render 'abiding in the baseless firmament Griffith construes it with ऊर्ध्वं स्तूपम् According to him Varuna sustains erect the tree s stem in the baseless region स्तूपम्—'Heap' (Wilson) 'stem' (Griffith) Sayana derives it from √*styai* to pile, the Samprasarana of 'यृ' is 'इ', but this इ has changed into ऊ ददते—√*da* to give pres mid 3rd sing पूतदक्ष —of pure vigour, Bahu vrihi compd accented on the first member (बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्—Pan VI 2 1) नीचीना—From नि+ √*añc* to go downward स्थु— √*stha* to stand, root aorist, injun 3rd plu Generally the injunctive is used with the prohibitive particle मा, but it is also used even without मा (बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि—Pan VI 4 75) एषाम्—All the cases of the pronoun एन are unaccented अस्मे—For अस्मासु, final ए is pragrhya hence इति is added to it in the Padatext निहिता—Past pass part from नि+√*dha* to put Past pass part is always accented on the final syllable but when it is compounded with a preposition the latter is accented (गतिरनन्तरः—Pan VI 2 49) केतवः—Sayana renders it by प्रज्ञापकाः प्राणाः Wilson following Sayana takes it to mean 'the sources of existence, Griffith renders it as 'rays' स्युः—√*as* to be,

pres opt 3rd plu In the Padatext इति is added to it and it is again repeated after इति, for general rule see Appendix—'B' under rules of adding इति in the Padatext (*II, B, (c)*)

उरुम् । हि । राजा । वरुणः । चकार । सूर्याय । पन्थाम् । अनुऽएतवे । ऊं इति ॥ अपदे । पादा । प्रतिऽधातवे । अकः । उत । अपऽवक्ता । हृदयऽविधः । चित् ॥८॥

सा० भा०—वरुणः राजा सूर्याय सूर्यस्य पन्था मार्गम् उरुं विस्तीर्णं चकार । हि शब्द प्रसिद्धौ । उत्तरायणदक्षिणायनमार्गस्य विस्तारः प्रसिद्धः । किमर्थमेवं कृतवान् इति तदुच्यते । अन्वेतवा उ अनुक्रमेणोदयास्तमयौ गन्तुमेव । तथा अपदे पादरहिते अन्तरिक्षे पादा प्रतिधातवे पादौ प्रक्षेप्तुम् । अकः मार्गं कृतवान् । पूर्वेण रथस्य गमनं अत्र पादयोरिति विशेषः । यद्वा । अपदे यूपे बद्धेन मया गन्तुमशक्ये भूप्रदेशे पादौ प्रक्षेप्तुमुपायं स धर्मविमोचनरूपं करोत्वित्यर्थः । उत अपि च हृदयाविधश्चित् अस्मदीयहृदयस्य व्यधकस्य शत्रोरपि अपवक्ता अपवदिता निराकर्ता भवतु ॥ चकार । लित् स्वरेण आकार उदात्तः । हि च' इति निघातप्रतिषेधः । पन्थाम् । पथिमथ्यृभुक्षामात्' (पा० सू० ७ १ ८५) इति द्वितीयायामपि व्यत्ययेन आत्वम् । पथिन्शब्दस्य पतेस्थ च' (उ० सू० ४ ४५२) इति प्रत्ययान्तत्वेन अन्तोदात्तत्वे प्राप्ते पथिमथोः सर्वनामस्थाने' (पा० सू० ६ १ १९९) इत्याद्युदात्तत्वम् । अन्वेतवे । अनुपूर्वात् एतेः तुमर्थे सेसेन्' इति तवेप्रत्ययः । 'तवै चान्तश्च युगपत्' (पा० सू० ६ २ ५१) इति आद्यन्तयोरुदात्तत्वम् । पादा । सुपां सुलुक्' इति आकारः । प्रतिधातवे । दधातेः तुमर्थे०' इति सूत्रेणैव तवे प्रत्ययः । तादौ च निति०' (पा० सू० ६ २ ५०) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अकः । करोतेः 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति लोडर्थे लुङ् । तस्य तिप् । मन्त्रे घस०' (पा० सू० २ ४ ८०) इत्यादिना च्लेर्लुक् । गुणो रपरत्वम् । हल्ङ्याब्भ्यः' (पा० सू० ६ १ ६८) इति तिपो लोपः । अडागमः । हृदयाविध । हृञ् हरणे । वृह्रोः षुग्दुकौ च' (उ० ४ ५४०) इति कयन् । व्यध ताडने । क्विप् । नहिवृति०' (पा० सू० ६ ३ ११६) इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।

शब्दा०—उरुम् = विस्तृत हि = प्रसिद्धि का वाचक निपात, राजा = राजा, वरुण = वरुण देवता चकार — बनाया है, सूर्याय — सूर्य के लिये, पन्थाम्

=मार्ग, अन्वेतवै=चलने के लिये, उ=निश्चित अर्थ का वाचक निपात, अपदे=आश्रयरहित अन्तरिक्ष में, पादा=पैरों के, प्रतिधातवे=रखने के लिये, अकः=निर्माण किया है, उत=और, अपवक्ता—दूर करने वाला, हृदयाविधः=हृदय को चोट पहुँचाने वाले को, चित्=भी।

हि० अ०—राजा वरुण ने सूय के चलने के लिये विस्तृत मार्ग बनाया है, आश्रयरहित (अन्तरिक्ष) में पैर रखने के लिये (मार्ग का) निर्माण किया है, तथा जो कोई (हमारे) हृदय को चोट पहुँचाने वाला हो उसको (वरुण) दूर करने वाला होवे।

Trans—The King Varuna has made the path for sun wide to travel on, (he) has made (the path) to place the foot in footless (region), and may (Varuna) be the repeller of him who torments our heart

Notes—उरुम्—From √vr to cover by Samprasārana हि—See notes I 24 4 चकार—√kr to make perf 3rd sing not unaccented because preceded by the emphatic particle हि in the same clause (हि च—Pan VIII I 34) अन्वेतवै—एतवै is a dative infinitive in तवै from √i to go so it has double accent one on the root and other on the final syllable (तवै चान्तश्च युगपत—Pān VI 2 5), but when compounded with preposition, the preposition and the last syllable are accented and the preposition is separated by avagraha in the Padatext (पदार्दीस्तुद्रपुदातानामसहित वदुत्तरान्—Rg Prāt III 25) उ—An enclitic particle always unaccented In the Padatext इति is added to it, but before इति it becomes lengthened and nasalized (उकारश्चेतिकरणेन युक्तो रक्तोऽपृक्तो द्राघित शाकलेन—Rg Prāt I 75) अपदे—Bahuvrihi compd accented on the second member प्रतिधातवे—Dative infinitive in तवे from प्रति+√dhā to put अकः—√kr to make, root-aorist

3rd. sing उत—A conjunctive-particle meaning 'and' It is generally placed at the beginning of the second sentence अपवक्ता—Sāyana supplies भवतु to it and explains by 'अपवादिता निराकर्ता भवतु', Wilson following Sāyana translates as 'be repeller'. Griffith does not take it in imperative sense He renders it with 'warned afar' हृदयाविधः—Tatpurusa compd (first member in accusative), accented on the second member चित्—See notes I 24 4

शतम् । ते । राजन् । भिषजः । सहस्रम् । उर्वी । गभीरा ।
सुऽमतिः । ते । अस्तु ॥ बाधस्व । दूरे । निःऽऋतिम् । पराचैः ।
कृतम् । चित् । एनः । प्र । मुमुग्धि । अस्मत् ॥९॥

सा० भा०—हे राजन् वरुण ते तव शतं भिषजः व्याधिनिवारकाणि शतसंख्याकान्यौषधानि वैद्या वा सन्ति । ते तव सुमतिः अस्मद्नु ग्रहबुद्धिः उर्वी विस्तीर्णा गभीरा गाम्भीर्योपेता स्थिरा अस्तु । निर्ऋतिम् अस्मदनिष्टकारिणीं निर्ऋतिं पापदेवतां पराचैः पराङ्मुखां कृत्वा दूरे अस्मत्तो व्यवहिते देशे स्थापयित्वा तां बाधस्व । कृतं चित् अस्माभिरनुष्ठितमपि एनः पापम् अस्मत् प्र मुमुग्धि प्रकर्षेण मुक्तं नष्टं कुरु ॥ सुमति । 'तादौ च' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते 'मन्क्तिन्' इत्यादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । संहितायां विसर्जनीयसकारस्य 'कुप्वोस्तत्पक्षुश्छन्दस्यपाणस' (पा० सू० ८ ३ १०३) इति षत्वम् । बाधस्व । 'बाधृ विलोडने' । शप पित्त्वादनुदात्तत्वम् । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । निर्ऋतिम । 'तादौ च' इति गते प्रकृतिस्वरत्वम् । मुमुग्धि । 'मुच्लृ मोक्षणे' । 'बहुलं छन्दसि' इति श्लुः । 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' (पा० ६ ४ १०१) । तस्य अपित्त्वेन ङित्त्वाद्गुणाभाव । 'चो कुः' (पा० सू० ८ २ ३०) इति कुत्वम् ।

शब्दा० शतम्=सैकड़ों, ते=तुम्हारी, राजन्=ओ राजा, भिषजः=औषधियाँ, सहस्रम्=हजारों, उर्वी=विशाल, गभीरा=गम्भीर, सुमतिः=सुन्दर मति, ते=तुम्हारी, अस्तु=होवे बाधस्व=रोको, दूरे=बहुत दूर, निर्ऋतिम्=पाप को, पराचैः=हमसे अलग करके, कृतम्=किये गये,

चित्=भी, एनः=पापों को, प्र मुमुग्धि=अच्छी प्रकार से नष्ट करो, अस्मत्=हमसे।

हि० अ०—ओ राजन्, सैंकड़ों तथा सहस्रों तुम्हारी ओषधियाँ हैं; तुम्हारी सुन्दर मति (हमारे प्रति) विशाल एवं गम्भीर होवे, पाप देवता को बहुत दूर (हमसे) अलग कर रोको; हमारे द्वारा किये गये पापों को भी हमसे अच्छी प्रकार नष्ट करो।

Trans—O King, a hundred and a thousand are thy medicines, wide and deep be thy well disposed mind, remove afar (from us) Nirrti, release from us the sin even we have committed

Notes—शतम् and सहस्रम् are used in agreement with plurals They are generally treated as adjectives. According to Yāska सहस्रम् means powerful (सहस्र सहस्वत्) Durgā in his commentary breaks सहस्रम् in to सहस् and रम्, सहस् means strength (बलम्—Nigh II 9 17) and रम् means 'endowed with' (सह इति बलनाम, तेन तद्वत् दुर्बलानामपि सहस्र समुदित बलवदेव भवति सङ्घात् बलीयस्त्वात्—Durgā on Nir III 11) सुमति—Bahuvrihi compd accented on the second member, because the first member is सु अस्तु—√as to be pres impv 3rd sing बाधस्व—√bādh to oppress mid pres impv 2nd sing, beginning of the pāda, hence, not unaccented दूरे—From √dru to flee. Yāska derives it also from √i to go (दूरय वा—Nir III 19) Thus according to this derivation दूर is 'that going to which is difficult' According to Ksira-swāmi it is derived from √dū to torment (दूयते अत्र दूरम्—Amara III 1 69) निर्ऋतिम्—According to Sāyana Nirrti is the deity of sin In the Nighantu (I 1 16) it is enumerated in the list of the names of earth Yaska derives it from नि √ram or नि √r (तत्र निर्ऋतिर्निरमणात्। ऋच्छतेः कृच्छ्रापत्तिरितरा—Nir II 7).

Griffith takes it to mean 'decay' or 'destruction'. कृतम् —$\sqrt{kr}$ to make, past part प्र —A particle mostly connected with a verb which is often to be supplied In the principal clause preposition is generally detached from the verb and is accented मुमुग्धि —$\sqrt{muc}$ to release, perf impv 2nd sing अस्मत्—Abl plu. of अस्मद्

अमी इति । ये । ऋक्षाः । निऽहितासः । उच्चा । नक्तम् । ददृश्रे । कुहं । चित् । दिवा । ईयुः ॥ अदब्धानि । वरुणस्य । व्रतानि । विऽचाकशत् । चन्द्रमाः । नक्तम् । एति ॥१०॥

सा० भा०—अमी रात्रावस्माभिदृश्यमाना ऋक्षाः सप्त ऋषय । तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति—'ऋक्षा इति ह स्म वै पुरा सप्त ऋषीनाचक्षते' इति । यद्वा । ऋक्षा सर्वेऽपि नक्षत्रविशेषा । 'ऋक्षा स्तृभिरिति नक्षत्राणाम्' (नि० ३ २०) इति यास्केनोक्तत्वात् । उच्चा उच्चैं उपरि द्युप्रदेशे निहितास स्थापिता ये सन्ति ते ऋक्षा नक्तं रात्रौ ददृश्रे सर्वैरपि दृश्यन्ते । दिवा अहनि कुह चित् ईयु क्वापि गच्छेयु । न दृश्यन्ते इत्यर्थ । वरुणस्य राज्ञ व्रतानि कर्माणि नक्षत्रदर्शनादिरूपाणि अदब्धानि केनाप्यहिंसितानि । किंच वरुणस्याज्ञयैव चन्द्रमा नक्तं रात्रौ विचाकशत् विशेषेण दीप्यमान एति गच्छति ॥ निहितास । आज्जसेरसुक् । धातादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वे (पा० सू० ६ २ १४४) प्राप्ते 'गतिरनन्तर' इति गते प्रकृतिस्वरत्वम् । ददृश्रे । दृशेर्लिटि इरयो रे (पा० सू० ६ ४ ७६) इति रे-आदेश । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगादनिघात । कुह । वा ह छन्दसि' (पा० सू० ५ ३ १३) । इति किंशब्दादुत्तरस्य ह्मलो हादेश । कु तिहो' (पा० सू० ७ २ १०४) इति किंशब्दस्य कुआदेश । स्थानिवद्भावात् लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । विचाकशत् । काशृदीप्त्यर्थात् यङ्लुगन्तात् शतृप्रत्यय । 'अभ्यस्तानामादि' इत्याद्युदात्तत्वम । समासे कृत्स्वर । यद्वा । काशतेर्वा व्यत्ययेनोपधाह्रस्वत्वम । चन्द्रमा । चन्द्र+मो+ङित् (उ० सू० ४ ६६७) इति असिप्रत्यय । कृदुत्तर पदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।

शब्दा०—अमी=ये ये=जो, ऋक्षाः=नक्षत्र, निहितासः=रखे गये थे, उच्चा=ऊचे, नक्तम्=रात्रि में, ददृश्रे=दिखाई पडते थे कुह=कहां,

चित्=भी, दिवा=दिन में, ईयुः=चले गये, अदब्धानि=अक्षत, वरुणस्य=वरुण के, व्रतानि=पवित्र कार्य, विचाकशत्=प्रकाशित होता हुआ, चन्द्रमा=चन्द्रमा, नक्तम्=रात्रि में, एति=विचरण करता है।

हि० अ०—ऊँचे रखे गये ये नक्षत्र जो रात्रि में दिखाई पडते थे, दिन में कहाँ चले गये ? वरुण के पवित्र कार्य अक्षत हैं ; चन्द्रमा प्रकाशित होता हुआ रात्रि में विचरण करता है।

Trans—These constellations, placed on high, which were seen by night, whither did go by day ? Unharmed are the holy acts of Varuna, the moon diffusing its light profoundly, moves by night

Notes—अमी—See notes I 24 6 ऋक्षाः—It is enumerated with स्तृभि in the Nighantu (III 29 0) Yāska takes it to mean constellations (Nir III 20) Ksiraswāmi derives it from $\sqrt{}$*rs* to rush (ऋषति गच्छति। ऋक्षणोसि तम वा ऋक्षम्) निहितासः—From $\sqrt{}$*dhā* to put, आसस् ending in nom plu, for accent see निहिता (I 24 7) ददृश्रे—$\sqrt{}$*drś* to see, mid perf 3rd plu, not unaccented because connected with ये. Verbs, when reduplicated, accent the reduplicated syllable (अभ्यस्तानामादि—Pān—VI 1 189) ईयुः—$\sqrt{}$*i* to go, perf 3rd plu अदब्धानि—$\sqrt{}$*dabh* to harm, past pass part, accented on the negative particle अ (अव्यये नञ्कुनिपातानाम्—Vārtika on Pān VI 2 2) व्रतानि—It is enumerated in the list of the synonyms of act (Nigh II 1 7) Yāska derives it from (1) $\sqrt{}$*vr* to cover or (2) $\sqrt{}$*vāraya* to forbid (व्रतमिति कर्मनाम। निवृत्तिकर्म वारयतीति सतः। इदमपीतरद्व्रतमेतस्मादेव। वृणोतीति सतः। अन्नमपि व्रतमुच्यते। यदावृणोति शरीरम्—Nir II 13), 'holy acts' (Wilson), 'holy laws' (Griffith) विचाकशत्—$\sqrt{}$*kāś* to shine, intensive, pres part accented on reduplicated syllable 'चा'. चन्द्रमा—Yāska variously derives this word—चन्द्रमा चायन् द्रमति। चन्द्रः माता। चान्द्र मानम्

अस्य इति वा। चन्द्रः चन्दतेः कान्तिकर्मणः। चन्दनम् इत्यपि अस्य भवति। चारु द्रमति। चिरं द्रमति। चमेः वा पूर्वम् (Nir.—XI.5) एति—$\sqrt{i}$ to go, pres. 3rd. sing.

तत्। त्वा। यामि। ब्रह्मणा। वन्दमानः। तत्। आ। शास्ते। यजमानः। हविःऽभिः॥ अहेळमानः। वरुण। इह। बोधि। उरुऽशंस। मा। नः। आयुः। प्र। मोषीः॥११॥

सा० भा०—एकादशिनस्य वारुणस्य पशोर्वपापुरोडाशयोः 'तत्त्वा यामि' इति द्वे ऋचौ याज्ये। सूत्रितं च—'तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान इति द्वे अस्तभ्नाद्द्याम्' (आश्व० श्रौ० ३. ७) इति। वरुणप्रघासेषु वारुणस्य हविषो याज्या 'तत्त्वा यामि'इत्येषा 'पञ्चम्यां पौर्णमास्याम्' इत्यत्र सूत्रितम्—'इमं मे वरुण श्रुधि तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानः' (आश्व० श्रौ० २. १७) इति।

हे वरुण मुमूर्षुरहं त्वां प्रति तत् आयुः यामि याचे। कीदृशः। ब्रह्मणा मौत्रेन स्तोत्रेण वन्दमानः स्तुवन्। सर्वत्र यजमानः अपि हविर्भिः तत् आयुः आ शास्ते प्रार्थयते। त्वं च इह कर्मणि अहेळमानः अनादरमकुर्वन् बोधि अस्मदपेक्षितं बुध्यस्व। हे उरुशंस बहुभिः स्तुत्य नः अस्मदीयम् आयुः मा प्र मोषीः प्रमुषितं मा कुरु। सप्तदशसंख्याकेषु याञ्चाकर्मसु 'ईमहे यामि' (नि० ३. १९. १) इति पठितम्। वाशब्दलोपश्छान्दसः। अहेळमानः। 'हेडृ अनादरे'। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपश्च पित्वादनुदात्तत्वे सति धातुस्वरः शिष्यते। ततो नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। बोधि। 'बुध अवगमने'। लोटः सेर्हिः। 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक्। 'वा छन्दसि' (पा० सू० ३. ४. ८८) इत्यपित्त्वाभावेन ङित्त्वाभावात् लघूपधगुणः। 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' इति हेर्धिरादेशः। धातोरन्त्यलोपश्छान्दसः। मोषीः। 'मुष् स्तेये'। लोडर्थे छान्दसो लुङ्। 'वदव्रज' (पा० सू० ७. २. ३) इति प्राप्तायाः वृद्धेः'नेटि' (पा० सू० ७. २. ४) इति प्रतिषेधे सति लघूपधगुणः। 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इत्यडभावः॥

शब्दा०—तत्=उस आयु के लिये, त्वा=तुम्हारे पास, यामि=याचना करता हूँ, ब्रह्मणा=स्तुति द्वारा, वन्दमानः=वन्दना करता हुआ, तत्=उस आयु के लिये, आ शास्ते=कामना करता है, यजमानः=यज्ञ

करने वाला, हविर्भि=हवि द्वारा, अहेळमान=क्रोधित न होते हुये, वरुण=ओ वरुण, इह=यहा बोधि=समझो, उरुशंस=ओ विस्तृत रूप से स्तुत्यमान, मा=मत न=हमारी, आयु=उम्र प्र मोषी=चुरावो।

हि० अ०—(ओ वरुण), प्रार्थना द्वारा वन्दना करता हुआ उस (आयु) के लिये तुम्हारे पास याचना करता हूँ, यजमान हवि द्वारा उसी (आयु) की कामना करता है। ओ वरुण, (हमपर) क्रोधित न होते हुये यहाँ (हमारे अभिप्राय को) समझो ओ विस्तृत रूप से स्तुत्यमान (वरुण), हमारी आयु को न चुरावो।

Trans—(O Varuna) praising with prayer, I beseech thee for that (life) the sacrificer craves that with oblations O Varuna, not being angry with (me) do acknowledge (our desire) here, o praised by many, do not steal our life

Notes—यामि—√*ya* to go, pres 1st sing Yaska in his Nirukta quotes this word to illustrate his theory that sometimes a syllable in a word is omitted, thus according to him यामि ought to be याचामि which due to some reason has dropped च But Rājavāde is of the view that the root √*ya* from which यामि is derived was used in the R V to mean 'beg वन्दमान—√*vand* to greet, mid pres part आ शास्ते—आ+√*śas* to desire, pres 3rd sing For accent on आ see note on प्र (I 24 9) हविर्भि—The terminations भिस् भ्याम्, भ्यस्, are separated from the stem by avagraha, if the preceding syllable is not long अहेळमान—√*hīd* to be hostile, mid pres part बोधि—√*budh* to know, root aorist, impv 2nd sing उरुशंस—Vocative at the beginning of the pāda hence, the first member is accented मा—A prohibitive particle regularly used with the injunctive मोषी—√*muṣ* to steal 'is' aorist, injun 2nd sing

तत् । इत् । नक्तम् । तत् । दिवा । मह्यम् । आहुः । तत् । अयम् । केतः । हृदः । आ । वि । चष्टे ॥ शुनःशेपः । यम् । अह्वत् । गृभीतः । सः । अस्मान् । राजा । वरुणः । मुमोक्तु ॥१२॥

सा० भा०—तदित् तदेव वरुणविषयं स्तोत्रं नक्तं रात्रौ मह्यं शुनःशेपाय आहुः कर्तव्यत्वेनाभिज्ञाः कथयन्ति । तथा दिवा अपि तत् एव आहुः । हृदः मदीयमनसो निष्पन्नः अयं केतः प्रज्ञाविशेषोऽपि तत् एव कर्तव्यत्वेन आ वि चष्टे सर्वतो विशेषेण प्रकाशयति । गृभीतः गृहीतः यूपे बद्धः शुनःशेपः एतन्नामको जनः यं वरुणम् अह्वत् आहूतवान् सः वरुणः राजा अस्मान् शुनःशेपान् मुमोक्तु बन्धात् मुक्तं करोतु ॥ मह्यम् । 'ङयि च' इत्याद्युदात्तत्वम् । आहुः । 'ब्रुवः पञ्चानाम्' (पा० सू० ३.४.८४) इति ब्रूञो लटि झेः उसादेशः, आहादेशश्च । हृदः । 'पद्दन्' (पा० सू० ६.१.६३) इत्यादिना हृदय-शब्दस्य हृदादेशः । 'ऊडिदंपदादि' इति पञ्चम्या उदात्तत्वम् । शुनःशेपः । शुन इव शेपो यस्य इति समासे 'शुनःशेपपुच्छलाङ्गूलेषु सज्ञायां षष्ठ्या अलुग् वक्तव्यः' (पा० सू० ६.३.२१.४) इति अलुक् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते 'उभे वनस्पत्यादिषु' (पा० सू० ६.२.१४०) इति पूर्वोत्तरपदयोः युगपत् प्रकृतिस्वरत्वम् । अह्वत् । ह्वेञो लुङि 'लिपिसिचिह्वश्च' (पा० सू० ३.१.५३) इति च्लेः अङा-देशः । 'आतो लोप इटि च' (पा० सू० ६.४.६४) इति आकारलोपः । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । गृभीतः । 'हृग्रहोर्भः' इति भत्वम् । सो अस्मान् । 'प्रकृत्यान्तःपादम्' इति प्रकृतिभावः । मुमोक्तु । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्लुः ।

शब्दा०—तत्=वह, इत्=पूर्ववर्ती शब्द पर जोर देने वाला निपात, नक्तम्=रात को, तत्=वही, दिवा=दिन को, मह्यम्=मुझसे, आहुः=कहते हैं, तत्=वही, अयम्=यह, केतः=प्रज्ञा, हृदः=अन्तःकरण से उत्पन्न, आ वि चष्टे=कहती है, शुनःशेपः=शुनःशेप ने, यम्=जिसको, अह्वत्=बुलाया है, गृभीतः=पाशों में बंधा हुआ, सः=वह, अस्मान्=हम लोगों को, राजा=राजा, वरुणः=वरुण देवता, मुमोक्तु=मुक्त करे ।

हि० अ०—यही (बात) रात को तथा वही दिन को (वे) मुझसे कहते हैं; अन्तःकरण से उद्भूत हमारी बुद्धि भी वही (बात) कहती है । वह राजा वरुण जिसको पाशों में बंधा शुनःशेप ने बुलाया है, हमको (पाशों से) मुक्त करे ।

Trans—Verily this by night, this by day (they) speak to me, the intuition of my heart, too, repeates the same. May that king Varuna, whom the fettered Sunahsepa has invoked, release us (from this bondage)

Notes—इत्—A particle which emphasizes the preceding word of all kinds. आहुः—√*ah* to say, perf 3rd plu. केत—From √*cit* to know. Sāyana renders it by प्रज्ञाविशेष. आ चि चष्टे—√*caks* to see, mid pres 3rd sing, in the principal clause when there are more than one preposition with an unaccented verb, they are treated as independent, hence, they are accented. अह्वत्—√*hū* to call, 'a' aorist, 3rd sing., accented because preceded by यम्. गृभीत—√*grabh* to seize, past part. मुमोक्तु—√*muc* to release, perf impv 3rd sing

शुनःशेपः । हि । अह्वत् । गृभीतः । त्रिषु । आदित्यम् । द्रुऽपदेषु बद्धः ॥ अव । एनम् । राजा । वरुणः । ससृज्यात् । विद्वान् । अदब्धः । वि । मुमोक्तु । पाशान् ॥१३॥

सा० भा०—गृभीतः बन्धनाय गृहीत त्रिष्वस्थानेषु द्रुपदेषु द्रौ काष्ठस्य यूपस्य पदेषु प्रदेशविशेषेषु बद्धः शुनःशेप आदित्यम् अदितेः पुत्रं वरुणम् अह्वत् आहूतवान् हि यस्मादेवं तस्मात् स वरुणः राजा एनं शुनःशेपम् अव ससृज्यात् अवसृजेत् बन्धनात् विमुक्तं करोतु। विमोकप्रकार एव स्पष्टीक्रियते। विद्वान् विमोकप्रकाराभिज्ञ अदब्धः केनाप्यहिंसित वरुण पाशान् बन्धनरज्जुविशेषान् वि मुमोक्तु विश्लिष्टान् मुक्तान् करोतु। त्रिषु। 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' (पा० सू० ६ १. १७९) इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। संहितायाम् 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति परः आकारः स्वर्यते। ससृज्यात्। 'सृज विसर्गे'। प्रार्थनायां लिङ्। 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्लुः। विद्वान्। 'विद ज्ञाने'। 'विदेः शतुर्वसुः' (पा० सू० ७ १ ३६)। 'उगिदचाम्' इति नुम्। हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ। संहितायां 'दीर्घादटि समानपादे' इति नकारस्य रुत्वम्। 'आतोऽटि नित्यम्' इति सानुनासिक आकारः। अदब्धः। 'दम्भु

दम्भे'। निष्ठायाम 'अनिदिताम' इति नलोपे झषस्तयोर्धोऽध' (पा० सू० ८ २ ४०) इति धत्वम। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम॥

शब्दा०—शुनःशेपः=शुन शेप ने, हि=चूंकि अह्वत्=आह्वान किया है गृभीतः=पकड़ा हुआ त्रिपु=तीन, आदित्यम्=अदिति के पुत्र का, द्रुपदेषु=यूपों में बद्धः=बधा हुआ, एनम्=इसको, राजा=राजा वरुण=वरुण, अव ससृज्यात्=मुक्त कर दे, विद्वान्=बुद्धिमान्, अदब्धः=कभी कष्ट न पहुँचाये जाने वाला, वि मुमोक्तु=बन्धन रहित करे पाशान्=पाशो से।

हि० अ०—पकड़ा हुआ तथा तीन यूपो में बधा हुआ शुन शेप ने चूंकि अदिति के पुत्र का आह्वान किया है, राजा वरुण उसको मुक्त करे, बुद्धिमान, कभी कष्ट न पहुचाये जाने वाला (वरुण) अपने पाशो से बंधन रहित करे।

Trans —Since, Sunahśepa, seized and fettered to the three pillars, has invoked the son of Aditi, may the King Varuna set him free, may the wise, the unharmed one, unfetter the bonds

Notes—अह्वत् –√*hū* to call, 'a'—aorist 3rd sing, not unaccented because preceded by हि in the same pāda (हि च—Pān VIII 1 34) आदित्यम्—Son of Aditi, Varuna is one of the seven Adityas Yāska in his Nirukta has variously derived this word taking it to mean the sun – अदित्य वस्मात्। आदत्ते रसान्। आदत्ते भास ज्योतिषाम्। आदीप्तो भासेति वा। अदिते पुत्र इति वा (Nir II 13) According to Yāska the word Āditya has also been employed for Mitra, Varuna, Aryaman Daksa, Bhaga and Amsa (Ibid II 13) द्रुपदेषु—Pillar of the wood, Tatpurusa compd accented on the last member बद्धः—√*bandh* to bind, past part अव—As a prefix to verbs and verbal nouns it expresses 'off' 'away', 'down, here it would be construed with

ससृज्यात् एनम्—All the oblique cases of एन are unaccented ; ससृज्यात्—√*srj* to emit, perf opt 3rd sing विद्वान्—√*vid* to know, pres part अदब्ध—See अदब्धानि (I 24 10)

अव॑ । ते॒ । हेळः॑ । व॒रु॒ण॒ । नमः॑ऽभिः । अव॑ । य॒ज्ञेभिः॑ । ई॒म॒हे॒ । ह॒विःऽभिः॑ ॥ क्षय॑न् । अ॒स्मभ्य॑म् । अ॒सु॒र॒ । प्र॒चे॒त॒ इति॑ प्रऽचे॒तः॒ । राज॑न् । एनां॑सि । शि॒श्र॒थः॒ । कृ॒तानि॑ ॥१४॥

सा० भा०—अवभृथे 'अव ते हेळ' इति द्वे ऋचौ वारुणस्य हविषो याज्यानुवाक्ये । 'पत्नीसंयाजैश्चरित्वा' इति खण्डे सूत्रितम्—'अव ते हेळो वरुण नमोभिरिति द्वे' (आश्व० श्रौ० ६ १३) इति ॥

हे वरुण ते तव हेळः क्रोधं नमोभिः नमस्कारैः अव ईमहे अवनयामः । तथा यज्ञैः साङ्गानुष्ठानेन पूज्यैः हविर्भिः अव ईमहे वरुण परितोष्य क्रोधम् अनयामः । हे असुर अनिष्टक्षेपणशील प्रचेतः प्रकर्षेण प्रज्ञायुक्त राजन् दीप्यमान वरुण अस्मभ्यम् अस्मदर्थं क्षयन् अस्मिन् कर्मणि निवसन् कृतानि अस्माभिरनुष्ठितानि एनांसि पापानि शिश्रथः श्रथितानि शिथिलानि कुरु ॥ हेळः । असुनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । यज्ञेभिः । 'बहुलं छन्दसि' इति ऐसभावः । ईमहे । 'ईङ् गतौ' । विकरणस्य लुक् । क्षयन् । 'क्षि निवासगत्योः' । लट शतृ । व्यत्ययेन शप् । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । असुर । 'असेरुरन्' (उ० सू० १. ४२) । आमन्त्रितनिघातः । शिश्रथः । 'श्रथ दौर्बल्ये' । चुरादिः अदन्तः । छान्दसे लुङि 'णिश्रिद्रुस्रुभ्यः' (पा० सू० ३ १ ४८) इति च्लेः चङ् । द्विर्भावहलादिशेषौ । अग्लोपित्वात् सन्वद्भावाभावेऽपि (पा० सू० ७ ४ ९३) 'बहुलं छन्दसि' (पा० सू० ७ ४ ७८) इति अभ्यासस्य इत्वम् । दूर्यवत् अडभावः ॥

शब्दा०—ते=तुम्हारे, हेळः=क्रोध को, वरुण=ओ वरुण, नमोभि=नमस्कारों द्वारा, यज्ञेभिः=यज्ञो द्वारा, अव ईमहे=दूर करते हैं, हविर्भिः=हवि द्रव्यो द्वारा, क्षयन्=निवास करते हुवे, अस्मभ्यम्=हमारे बीच, असुर=ओ प्राण देने वाले, प्रचेतः=ओ प्रकृष्ट ज्ञान वाले, राजन्=ओ राजा, एनांसि=पापों को, शिश्रथ=नष्ट करो, कृतानि=किये हुवे ।

हि० अ०—ओ वरुण, तुम्हारे क्रोध को नमस्कारो द्वारा यज्ञो द्वारा, तथा हवि द्रव्यो द्वारा हमलोग दूर करते हैं; ओ प्राण देने वाले, ओ प्रकृष्ट ज्ञान वाले, ओ राजा, हमारे बीच निवास करते हुये (हमारे) किये हुये पापों को नष्ट करो।

Trans—O Varuna (we) deprecate thy wrath with salutations, with sacrifices, with oblations, o life giver, o wise, abiding for us, o king, loosen sins committed (by us)

Notes—हेळः—Derived from √*hid* to be hostile. ईमहे—√*i* to go, mid pres 1rst plu क्षयन्—√*ksi* to dwell, irr pres part असुर—Sāyana renders असुर by अनिष्टक्षेपणशील, Wilson as 'averter of misfortune' and Griffith as 'incorporeal, spiritual, divine being' Macdonell and Peterson render it as 'divine' (cf zend ahura) प्रचेतः—From √*cit* to know The visarjaniya is rhotasized, hence, इति in the Padatext The repetition of प्रचेत after इति is to separate the preposition from the stem by avagraha Due to Niyata Sandhi visarjaniya has been dropped and the penultimate vowel is lengthened (रेफोदयो लुप्यते। द्राघितोपधा ह्रस्वस्य—Rg Prit IV 28 29) शिश्रथः—√*srath* to slacken 'red'-aorist, 2nd sing.

उत्। उत्ऽतमम्। वरुण। पाशम्। अस्मत्। अव। अधमम्। वि। मध्यमम्। श्रथय॥ अथ। वयम्। आदित्य। व्रते। तव। अनागसः। अदितये। स्याम॥१५॥

सा० भा०—हे वरुण उत्तमम् उत्कृष्ट शिरसि बद्ध पाशम् अस्मत् अस्मत्त उत् श्रथाय उत्कृष्य शिथिल कुरु। अधमं निकृष्ट पादेऽवस्थित पाशम् अव श्रथाय अधस्तादवकृष्य शिथिलीकुरु। मध्यमं नाभिप्रदेशगत पाश वि श्रथाय वियुज्य शिथिलीकुरु। अथ अनन्तर हे आदित्य अदिते पुत्र

वरुण वयं शुनःशेपाः तव व्रते त्वदीये कर्मणि अदित्तये खण्डनराहित्याय अनागसः अपराधरहिताः स्याम भवेम ॥ उत्तमम् । तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वेन आद्युदात्तत्वे प्राप्ते 'उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र' (पा० सू० ६. १. १६० ग०) इति उञ्छादिषु पाठादन्तोदात्तत्वम् । अधमम् । 'अवद्यावमाधमार्वरेफाः कुत्सिते' (उ० सू० ५. ७३२) इति अवतेः अमच्; वस्य धः । श्रथाय । 'श्रथ दौर्बल्ये' । संहितायां छान्दसो दीर्घः । तव । युष्मदस्मदोर्ङसि' इत्याद्युदात्तत्वम् । अनागसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'नञ्सुभ्याम्' इति तु व्यत्ययेन प्रवर्तते । यद्वा । आगस्शब्दात् 'अस्मायामेधा' (पा० सू० ५. २. १२१) इति मत्वर्थीयो विनिः । तस्य 'विन्मतोर्लुक्' (पा० सू० ५. ३. ६५) इति लुक् । नञ् समासे अव्यय-पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

शब्दा०—उत्=उपर करके, उत्तमम्=सबसे उपर वाले, वरुण=ओ वरुण, पाशम्—पाश को, अस्मत्=हमसे, अव=नीचे करके, अधमम्=सबसे नीचे वाले को, वि=अलग करके, मध्यमम्=बीच वाले को, श्रथाय=ढीला करो, अथ=ताकि, वयम्=हमलोग, आदित्य=ओ अदिति के पुत्र, व्रते=पवित्र नियम में, तव=तुम्हारे, अनागसः=पापरहित, अदितये=अदिति के सम्मुख, स्याम=होवें ।

हि० अ०—ओ वरुण, सबसे उपर वाले पाश को, सबसे नीचे वाले तथा बीच वाले को हमसे ढीला करो; ताकि ओ अदिति के पुत्र, तुम्हारे पवित्र नियम के अन्दर हमलोग अदिति के सम्मुख पापरहित होवें ।

Trans.—O Varuna, slacken the highest fetter from us, slacken the lowest and slacken the middle-most; so that, o son of Aditi, under thy holy ordinance may we be sinless before Aditi.

Notes—उत्तमम् —In the Padatext त्व, ता, तरप् and तमप् are separated by avagraha from the stem. श्रथाय √*srath* to slacken, pres. impv. 2nd sing.; second syllable is metrically lengthened. स्याम —√*as* to be, pres. opt. 1rst. plu.

'इन्द्रस्य नु वीर्याणि' इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तम्। आङ्गिरसो हिरण्यस्तूप ऋषिः। त्रिष्टुप् छन्दः। इन्द्रो देवता। 'इन्द्रस्य पञ्चोना' इत्यनुक्रमणिका। अग्निष्टोमे माध्यंदिने सवने निष्केवल्यशस्त्रे 'इन्द्रस्य नु वीर्याणि' इति निविद्धानीयं सूक्तम्। 'निष्केवल्यस्य' इति खण्डे 'इन्द्रस्य नु वीर्याणीत्येतस्मिन्नैन्द्रीं निविदं दध्यात्' (आश्व० श्रौ० ५. १५) इति। विषुवत्यपि तस्मिन् शस्त्रे एतत् विनियुक्तम्। 'विषुवान्दिवाकीर्त्यः' इति खण्डे सूत्रितम् 'इन्द्रस्य नु वीर्याणीति एतस्मिन्नैन्द्रीं निविदं दधाति' (आश्व० श्रौ० ८. ६) इति। महाव्रते निष्केवल्ये ऽप्येतदेव विनियुक्तम्। 'रथन्तरो दक्षिणः पक्षः' इति खण्डे 'वतत्वः सतीः यद् बृहतीः करोतीन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचम्' (ऐ० आ० ५. २. २) इति॥

इन्द्र॑स्य । नु । वी॒र्या॑णि । प्र । वो॒च॒म् । यानि॑ । च॒कार॑ । प्र॒थ॒मानि॑ । व॒ज्री ॥ अह॑न् । अहि॑म् । अनु॑ । अ॒पः । त॒त॒र्द॒ । प्र । व॒क्षणाः॑ । अ॒भि॒न॒त् । पर्व॑तानाम् ॥१॥

सा० भा०—वज्री वज्रयुक्तः इन्द्रः प्रथमानि पूर्वसिद्धानि मुख्यानि वा यानि वीर्याणि पराक्रमयुक्तानि कर्माणि चकार तस्य इन्द्रस्य तानि वीर्याणि नु क्षिप्रं प्रब्रवीमि। कानि वीर्याणीति तदुच्यते। अहिं मेघम् अहन् हतवान्। तदेतदेकं वीर्यम्। अनु पश्चात् अपः जलानि ततर्द हिंसितवान् भूमौ पातितवानित्यर्थः। इदं द्वितीयं वीर्यम्। पर्वतानां संबन्धिनीः वक्षणाः प्रवहणशीलाः नदीः प्र अभिनत् भिन्नवान् कूलद्वयकर्षणेन प्रवाहितवानित्यर्थः। इदं तृतीयं वीर्यम्। एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्॥ वीर्याणि। 'शूरवीर विक्रान्तौ'। ण्यन्तात् 'अचो यत्' इति यत्। 'णेरनिटि' इति णिलोपः। 'तित्स्वरितम्' इति स्वरितत्वम्। 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वं न भवति। आद्युदात्तत्वे हि सुशब्देन बहुव्रीहौ 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' इत्यनेनैवोत्तरपदाद्युदात्तत्वस्य सिद्धत्वात् 'वीरवीर्यौ च' इति पुनस्तद्विधानमनर्थकं स्यात्। अतोऽवगम्यते 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वं वीरशब्दे न प्रवर्तते इति। अतः परिशेषात् 'तित्स्वरितम्' इति प्रत्ययस्य स्वरितत्वमेव। वोचम्। 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' इति च्लेः अङादेशः। 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इति अडभावः। चकार। णलि लित्स्वरेण प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम्। यद्वृत्तयोगादनिघातः। अहन्।

लङि 'इतश्च' इति इकारलोपे हल्ङ्याब्भ्य० इति तकारलोप । अहिम् । आङ्पूर्वात् हन्ते 'आङिश्रिहनिभ्या ह्रस्वश्च' (उ० सू० ४ ५७७) इति इन्प्रत्यय, आङो ह्रस्वत्व च । च शब्देन 'वेञो डित् समाने स्यश्चोदात्त' इति डित्व पूर्वपदोदात्तत्व चानुकृष्यते । तत टिलोपे पूर्वपदस्योदात्तत्वम् । ततर्द । 'उतृदिर् हिंसानादरयो' । तिङ्ङतिङ' इति निघात । वक्षणा । वक्ष रोषे क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च (पा० सू० ३ २ १५१) इति युच् । चित्स्वर बाधित्वा व्यत्ययेन प्रत्ययस्वर' ॥

शब्दा०—इन्द्रस्य=इन्द्र के, नु=अभी, वीर्याणि=पराक्रम युक्त कार्य, प्रवोचम्=उच्च स्वर से कहूगा, यानि=जिनको, चकार=किया था, प्रथमा नि=पहिले, वज्री=वज्र धारण करने वाले ने, अहन्=मारा, अहिम्=बादल को, अप:=जल ततर्द=काटा वक्षणा=नदियो को, प्र अभिनत्=काट कर प्रवाहित किया, पर्वतानाम्=पर्वतों के ।

हि० अ० अब मै इन्द्र के पराक्रमयुक्त कार्यों का कथन करूगा, जिनको वज्र धारण करने वाले ने पहले किया था । उसने अहि (बादल) को मारा, जल का भेदन किया तथा पर्वतों के बीच नदियो को काटकर प्रवाहित किया ।

Trans—Now I shall proclaim Indra's heroic deeds which the wielder of the thunderbolt has achieved first, (he) smote the dragon, pierced the waters, split the channels of the mountains

Notes—नु—An emphatic particle that never comes in the beginning of a sentence It's use as an interrogative or an expletive particle is also common in the R V वीर्याणि—Derived from √vīr with the suffix यत् The suffix being तित the final syllable is स्वरित (तित्स्वरितम्—Pān VI 1 185) वोचम्—√vac to speak, red' aorist, subj, 1rst sing, verb, not coming in the beginning of a pāda or a sentence, is unaccented (तिङ्ङतिङ Pān—VIII 1 28) चकार—√kr to make, perf 3rd sing, not unaccented because preceded by यानि (यद्वृत्तान्नित्यम्—Pān VIII 1 66) अहन्—√han to kill, impf 3rd, sing, not unaccented because it comes in

the beginning of the pāda. अहिम्—Yāska derives it from √i to go (अहि अयनात्—Nir. II. 17); cloud is called अहि for it moves in the sky (एति अन्तरिक्षे—Ibid. II.17) Sāyaṇa following Yāska renders अहिम् by मेघम् Griffith, Macdonell and Peterson take it to literally mean 'serpent dragon' which is no other than Vṛtra अनु—A preposition used independently and gives the same sense which the verb combined with it, gives ततर्द—√trd to split, perf 3rd sing वक्षणाः—Sāyaṇa followed by Grassmann, derives it from √vaks to swell Griffith thinks वक्षणा to mean 'channels' and Peterson as 'bellies' अभिनत्—√bhid to split, 3rd sing

अहन् । अहिम् । पर्वते । शिश्रियाणम् । त्वष्टा । अस्मै । वज्रम् । स्वर्यम् । ततक्ष ॥ वाश्राःऽइव । धेनवः । स्यन्दमानाः । अञ्जः । समुद्रम् । अव । जग्मुः । आपः ॥२॥

सा० भा०—पर्वते शिश्रियाणम् आश्रितम् अहिं मेघम् अहन् हतवान् । अस्मै इन्द्राय स्वर्यं सुष्ठु प्रेरणीय महा शब्दनीय स्तुत्य त्वष्टा विश्वकर्मा वज्रं ततक्ष तनूकृतवान् । तेन वज्रेण मेघे भिन्ने सति स्यन्दमानाः प्रस्रवणयुक्ता आपः समुद्रम् अञ्जः सम्यक् अव जग्मुः प्राप्ता । तत्र दृष्टान्त । वाश्राः वत्सान्प्रति हम्भारवोपेता धेनवः इव । यथा धेनव सहसा वत्सगृहे गच्छन्ति तद्वत् ॥ शिश्रियाणम् । श्रिञ् सेवायाम्' । लिट कानच् । द्विर्भावहलादिशेषयडादेश । 'चित' इत्यन्तोदात्तत्वम् । स्वर्यम् । 'स्व गतौ' । अस्मात् सुपूर्वात् 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत् । 'तत्पूर्वको विधि-रनित्य' इति वृद्ध्यभाव । यद्वा । 'स्वृ शब्दोपतापयो' इत्यस्मात् ण्यति पूर्ववत् वृद्ध्यभाव । तित्स्वरितम् इति स्वरितत्वम् । वाश्यन्ते इति वाश्रा । 'वाशृ शब्दे' । 'स्फायितञ्चि०' इत्यादिना रक् । जग्मु । उसि 'गमहन' इति उपधालोप ॥

शब्दा०—अहन्=मारा, अहिम्=बादल को, पर्वते=पर्वत पर, शिश्रियाणम्=निवास करने वाले को, त्वष्टा=त्वष्टा ने, अस्मै=इसके लिये,

वज्रम् = वज्र, स्वर्यम् = शब्द करने वाले, गरजने वाले, ततक्ष = निर्माण किया; वाश्रव = रम्भाती हुई की तरह, धेनवः = गायें, स्यन्दमानाः = बहता हुआ, अञ्ज = सीधे, तेजी से, समुद्रम् = समुद्र की ओर, अव = नीचे, जग्मुः = जाने लगा, आपः = जल।

हि० अ० — पर्वत पर निवास करने वाले अहि (बादल) को (उसने) मारा; त्वष्टा ने इसके लिये गरजने वाले वज्र का निर्माण किया; रम्भाती हुई (बछड़े की तरफ तेजी से जाने वाली) गायों की तरह, बहता हुआ जल तेजी से नीचे समुद्र की ओर जाने लगा।

Trans.—(He) smote the dragon (cloud) resorting on the mountain; Tvastā fashioned a resounding thunderbolt for him. Gliding like bellowing kine (towards their calves) the waters flowed suddenly downwards to the ocean.

Notes— शिश्रियाणम् —√*śri* to resort. mid. perf. part. acc. sing.; words terminating in चित् accent the last syllable (चितः—Pāṇ. VI. 1.16). त्वष्टा —He is the personification of the art of architecture. In the Ṛ.V. he is said to have created heaven and earth. He is the father of Indra, and is also said to have been killed by the latter. स्वर्यम् —Sāyaṇa derives it from √*r* to go or √*svṛ* to roar, and renders as सुष्ठु प्रेरणीयं यद्वा शब्दनीयं स्तुत्यम्. Wilson takes it to mean 'far whirlin g', Griffi.h as heavenly' and Peterson as 'roaring'. For accent see note on वीर्याणि (I.32.1). ततक्ष —√*takṣ* to fashion, perf. 3rd. sing. स्यन्दमानाः —√*syand* to flow, mid. pres. part. जग्मुः —√*gam* to go, perf. 3rd. plu.

वृषऽयमाणः। अवृणीत। सोमम्। त्रिऽकद्रुकेषु। अपिबत्। सुतस्य॥ आ। सायकम्। मघऽवा। अदत्त। वज्रम्। अहन्। एनम्। प्रथमऽजाम्। अहीनाम्॥३॥

सा० भा०—वृषायमाणः वृष इवाचरन् इन्द्र सोमम् अवृणीत वृतवान् । त्रिकद्रुकेषु ज्योति गौ आयु इत्येतन्नामका त्रयो यागा त्रिकद्रुका उच्यन्ते । तेषु सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्यांशम अपिबत् पीतवान् । मघवा धनवान् इन्द्रः सायकं बन्धकं वज्रम् आ अदत्त स्वीकृतवान् । तेन च वज्रेण अहीनां मेघाना मध्ये प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं मेघ अहन् हतवान् ॥ वृषायमाण । वृष इवाचरन् । 'कर्तुः क्यङ सलोपश्च' (पा० सू० ३ १ ११) इति क्यङ् । 'अकृत्-सार्वधातुकयो' इति दीर्घः । अनुपदेशात धातो अन्तोदात्तत्वे क्यङन्तात् धातो अन्तोदात्तत्वम् । सायकम् । 'षिञ् बन्धने' । सिनोतीति सायकः । ण्वुल् । णित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । प्रथमजाम् । प्रथम जायते इति प्रथमजा । 'जनसनखनक्रमगमो विट्' 'विड्वनो' इति आत्वम् ॥

शब्दा० वृषायमाणः=शक्तिशाली साड की तरह आचरण करता हुआ, अवृणीत =चुना, सोमम्—सोम को त्रिकद्रुकेषु=ज्योति गौ तथा आयु नामक तीन आहुतियो में जो अभिप्लव यज्ञ में प्रथम तीन दिन क्रमश दी जाती है अपिबत्—पान किया, सुतस्य=पीसे हुये सोम का, सायकम् =शस्त्र, मघवा=उदार दानी आ अदत्त=धारण किया, वज्रम्—वज्र को अहन्=मारा एनम्=इसको, प्रथमजाम्=सर्वप्रथम उत्पन्न, अहीनाम् =राक्षसो में बादलों में ।

हि० अ०—शक्तिशाली साड की तरह आचरण करते हुये (इन्द्र ने) सोम को (अपना प्रिय पान) चुना, उसने तीन यागो में पीसे हुये (सोम) का पान किया । उदार (इन्द्र) ने शस्त्र तथा वज्र को धारण किया (और उससे) राक्षसो में प्रथम उत्पन्न इसको मारा ।

Trans—Acting as a mighty bull, (he) chose the soma, drank of the pressed soma at three offerings The bounteous took the arrow, the thunderbolt (and therewith) smote this first born of the dragons

Notes—वृषायमाणः—Pres part from denominative √वृषाय In the Samhita text when denominative-termination य is added to a stem, the preceding vowel is lengthened, but in the Pada text the original stem is restored and is always separated from

the denominative termination य by avagraha अवृणीत—$\sqrt{vr}$ to choose, mid impf 3rd sing त्रिकद्रुकेषु—According to Sāyana त्रकद्रुक means a particular offering in the Abhiplava festival, and three shows the offerings of the first three days of the ceremony viz ज्योति, गौ and आयु Griffith takes it to mean 'in three sacred beakers' and Peterson as 'three cups Grassmann thinks त्रिकद्रुक to mean 'three soma-cups' According to Geldner त्रिकद्रुक might be the name of a locality where Indra quaffed off three lakes of soma अपिबत्—$\sqrt{p\bar{a}}$ to drink, impf 3rd sing सुतस्य—'Of the pressed soma', an instance of partitative gen which is very common in the R V. मघवा—From $\sqrt{mamh}$ with possessive termination वत्—'bounteous', 'liberal' In the Pada text stem is separated from the possessive termination वा by avagraha अदत्त—$\sqrt{d\bar{a}}$ to give, mid impf 3rd sing अहन्—See I 32 1 प्रथमजाम्—Karmadharaya compd accented on the final member

यत्। इन्द्र। अहन्। प्रथमऽजाम्। अहीनाम्। आत्। मायिनाम्। अमिनाः। प्र। उत। मायाः॥ आत्। सूर्यम्। जनयन्। द्याम्। उषसम्। तादीत्ना। शत्रुम्। न। किल। विवित्से॥४॥

सा० भा०—उत अपि च हे इन्द्र यत् यदा अहीनां मेघानां मध्ये प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं मेघम् अहन् हतवानसि आत् तदनन्तरं मायिनां मायोपेतानामसुराणां सम्बन्धिनीः मायाः प्र अमिनाः प्रकर्षेण नाशितवानसि। अनन्तरं सूर्यम् उषसम् उषः कालं द्याम् आकाशं च जनयन् उत्पादयन् आवरकमेघनिवारणेन प्रकाशयन् वर्तसे। तादीत्ना तदानीम् आवरकाभावात् शत्रुं घातकं वैरिणं न विवित्से किन्तु त्वं न लब्धवान् खलु॥ अहन्।

हन्ते' लङि 'हल्ङ्याब्भ्य ०' इति सिलोप । अडागम उदात्त । यद्वृत्तयोगादनिघात । मायिनाम् । मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठात् 'व्रीह्यादिभ्यश्च' (पा० सू० ५ २ ११६) इति मत्वर्थीय इनि । अमिना । 'मीञ् हिंसायाम्' । क्रैयादिक । 'मीनातेर्निगमे' (पा० सू० ७ ३ ८१) इति ह्रस्वत्वम् । तादीत्ना । तदानीम् इत्यस्य पृषोदरादित्वात् वर्णविपर्यय । किल । निपातस्य' इति दीर्घत्वम् । विविस्से । 'विद्लृ लाभे' । क्रादिनियमात् प्राप्त इट् व्यत्ययेन न भवति ॥

शब्दा०—यत्=जिस समय, इन्द्र=ओ इन्द्र, अहन्=मारा, प्रथमजाम् =सर्वप्रथम उत्पन्न, अहीनाम्=राक्षसो में, बादलो में, आत्=तदनन्तर, मायिनाम्=धूर्तों की, मायावियो की, प्र=विशेष रूप से, उत=और, मायाः= धूर्तता, माया, आत्=तदनन्तर, सूर्यम्=सूर्य को, जनयन्=उत्पन्न करते हुये, द्याम्=आकाश को, उषासम्=उषा को, तादीत्ना=उस समय शत्रुम्= शत्रु को, न=नहीं, किल=निश्चित अर्थ का वाचक एक निपात, विविस्से= पाया ।

हि० अ०—ओ इन्द्र, जिस समय (तुमने) राक्षसों में प्रथम उत्पन्न को मारा, तथा धूर्तों की धूर्तता को नष्ट किया उस समय सूर्य, आकाश, तथा उषा को उत्पन्न करते हुये (तुमने) निश्चित रूप से किसी शत्रु को नहीं पाया ।

Trans—At the time when o Indra, (you killed the first born of the dragons, and destroyed the tricks of artful ones, then giving birth to the sun, the sky, and the dawn (you) found certainly no enemy

Notes—अहन्-√*han* to kill, impf 2nd sing , not unaccented because preceded by यत् (यद्वृत्तान्नित्यम्—Pān VIII 1 66) आत्—An adverb showing sequence of time—'thereupon', 'then' Sometimes as a conjunctive it connects the words and clauses in the sense of 'and', 'moreover' अमिनाः—√*mī* to damage, impf 3rd sing , not unaccented because syntactically connected with यत उत—A conjunctive particle जनयन्—√*jan* to generate, pres part उषासम्—The second syllable, being the tenth syllable of the pāda consisting of eleven

syllables, and followed by a short vowel, is lengthened (दशम चैतयोरेवम् Rg Prāt VIII 38, also see Ibid VIII 36) तादीत्ना —An adverb of time It is, correlated with यत् in the first pāda Parāñjpe takes it as the instrumental of तदीत्न, the first syllable being lengthened He thinks it to mean 'from the time onwards' किला—A particle which emphasizes the preceding word Second syllable being the eighth syllable of the pāda consisting of eleven syllables and followed by a short vowel is lengthened (एकादशिद्वादशिनोलयावष्टममक्षरम् उभये संहिता काले Rg Prāt VIII 36) विवित्से—√vid to find, mid perf 2nd sing

अहन् । वृत्रम् । वृत्रऽतरम् । विऽअंसम् । इन्द्रः । वज्रेण । महता । वधेन ॥ स्कन्धांसिऽइव । कुलिशेन । विऽवृक्णा । अहिः । शयते । उपऽपृक् । पृथिव्याः ॥५॥

सा० भा०—अयम् इन्द्र वज्रेण समाविशो यो महान वध तेन वज्रेण वृत्रतरम् अतिशयेन लोकानाम् आवरकम् अन्धकाररूपम् । यद्वा । वृत्रे आवरणे सर्वान शत्रून तरति । वृत्रम् एतन्नामकमसुर व्यसं विगतांस छिन्नबाहु यथा भवति तथा अहन् हतवान् । अंसच्छेदे दृष्टान्त । कुलिशेन कुठारेण विवृक्णा विशेषतश्छिन्नानि स्कन्धांसीव । यथा वृक्षस्कन्धाश्छिन्ना भवन्ति तद्वत् । तथा सति अहिः वृत्र पृथिव्याः उपरि उपपृक् सामीप्येन संपृक्त शयते शयन करोति छिन्नकाष्ठवत् भूमौ पततीत्यर्थ ॥ वृत्रतरम् । 'वृतु वर्तने' 'स्फायितञ्चि०' इत्यादिना भावे रक्प्रत्ययान्तो वृत्रशब्द । वृत्रेण आवरणेन सर्वं तरतीति वृत्रतर । तरते पचाद्यच् । 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तरपि तु व्यत्ययेन । व्यंसम् । 'बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे 'उदात्तस्वरितयोर्यण' इति स्वरितत्वम् । वधेन । 'हनश्च वध' इति भावे अप्; तत्संनियोगेन धातो वधादेश । स च अन्तोदात्त । अन्त्यस्य अकारस्य 'अतो लोप' इति लोप । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वम् । विवृक्णा । 'ओव्रश्चू छेदने' । कर्मणि निष्ठा । यस्य विभाषा इति इट्प्रतिषेध । 'ओदितश्च' (पा० सू० ८ २ ४५) इति परत्वात् निष्ठानत्वम् । ततो 'व्रश्चभ्रस्ज' इति

षत्वे प्राप्ते 'निष्ठादेश षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु सिद्धो वक्तव्य.' (पा० सू० ८. २ ६ ७) इति नत्वस्य सिद्धत्वेन झलपरत्वाभावात् षत्व न भवति। कुत्वे तु कर्तव्ये तदसिद्धमेव (पा० सू० ८ २ १) इति 'चो. कु.' इति कुत्वम्। 'शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोप। 'गतिरनन्तर' इति गते प्रकृतिस्वरत्वम्। शयते। 'बहुल छन्दसि' इति शपो लुगभाव.। पृथिव्या। 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्॥

शब्दा०—अहन्=मारा, वृत्रम्=वृत्र को, वृत्रतरम्=वृत्र से बड़ा, व्यंसं=व्यस नामक असुर को; इन्द्रः=इन्द्र ने, वज्रेण=वज्र से, महता=महान्, वधेन=अस्त्र से; स्कन्धांसीव=वृक्ष को शाखाओ की तरह, कुलिशेना=कुठार से, विवृक्णा=काट कर गिराये गये, अहिः=बादल का राक्षस के रूप में मानवीकृत नाम, शयते=सो रहा है, उपपृक्=समीप, गोद में, पृथिव्याः=पृथिवी को।

हि० अ०—(इन्द्र ने) वृत्र को (अपने) महान् अस्त्र वज्र से मारा; वृत्र से बड़े शत्रु व्यस को (मारा)। कुठार से काटकर गिराये गये वृक्ष की शाखाओं की तरह यह राक्षस पृथ्वी की गोद में सो रहा है।

Trans—Indra with his great weapon viz thunderbolt killed Vrtra, and Vyaṁśa—greater than Vrtra. Like branches of the tree felled by axe, the dragon lies in close contact with the earth

Notes—वृत्रम्—According to Yāska Vrtra is the cloud (तत्को वृत्र। मेघ इति नैरुक्ता Nir II 16) He derives this word variously—वृत्रो वृणोतेर्वा। वर्ततेर्वा। वर्धतेर्वा। यदवृणोत्तद् वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते। यदवर्तत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते। यदवर्धत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते—Nir. II 17. वृत्रतरम्—Sāyana sxplains it by अतिशयेन लोकानामावरकमन्धकाररूपम् Wilson following Sāyana translates as 'the darkling', Griffith takes it to mean 'worst of Vrtras', Macdonell as 'a worse Vrtra', Peterson as 'a greater enemy, and Parāñjpe as 'the vanquisher of Vrtra'. व्यंसम्—According to Sāyana व्यसम् means 'having a limb detached', and he construes it with वृत्रम्. Peterson

takes व्यंसम् as a proper noun. Geldner thinks it to mean 'the greatest enemy'. कुलिशेना—The final syllable, being the eighth syllable of the pāda and followed by a short vowel, is lengthened (see किला in I. 32.4). विवृक्णा—√*vraśc* with वि to cut up, past part. शयते—√*śī* to sleep, mid. pres. 3rd. sing. उपपृक्—From √*prc* to mix.

अयोद्धाऽइंव । दुःऽमदः । आ । हि । जुह्वे । महाऽवीरम् । तुविऽबाधम् । ऋजीषम् ॥ न । अतारीत् । अस्य । सम्ऽऋंतिम् । वधानांम् । सम् । रुजानाः । पिपिषे । इन्द्रंऽशत्रुः ॥६॥

सा० भा०—दुर्मदः दुष्टमदोपेतो दर्पयुक्तो वृत्रः अयोद्धेव योद्धृरहित इव इन्द्रम् आ जुह्वे हि आहूतवान् खलु । कीदृशमिन्द्रम् । महावीरं गुणैः महान् भूत्वा शौर्योपेतं तुविबाधं बहूनां बाधकं ऋजीषं शत्रूणामपार्जकम् । अस्य ईदृशस्य इन्द्रस्य संबन्धिनो ये शत्रुवधाः सन्ति तेषां वधानां समृतिं संगमं नातारीत् पूर्वोक्तो दुर्मदः तरीतुं नाशक्नोत् । इन्द्रशत्रुः इन्द्रः शत्रुः घातको यस्य वृत्रस्य तादृशो वृत्रः इन्द्रेण हतो नदीषु पतितः सन् रुजानाः नदीः सं पिपिषे सम्यक् पिष्टवान् । सर्वान् लोकानावृण्वतो वृत्रदेहस्य पातेन नदीनां कूलानि तत्रत्यपाषाणादिकं च चूर्णीभूतमित्यर्थः ॥ अयोद्धा इव । न विद्यते योद्धास्येति बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । समासान्तविधेरनित्यत्वात् (परिभा० ८४) 'नद्यृतश्च' (पा० सू० ५.४.१५३) इति कबभावः । जुह्वे । 'ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च' । 'अभ्यस्तस्य च' (पा० सू० ६.१.३३) इति संप्रसारणम् । उवङादेशाभावश्छान्दसः । यद्वा । 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकसंज्ञायां 'हुश्नुवोः सार्वधातुके' (पा० सू० ६.४.८७) इति यणादेशः । अत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा (परिभा० १०५) लक्ष्यानुरोधान्नाश्रीयते । इतरथा हि आजुह्वानः इत्यादिषु यणादेशो न स्यात् । न चैवं सति 'सातये हुवे वाम्' (ऋ० सं० ६.६०.१३) इत्यादावपि तथा स्यादिति वाच्यं अनेकाच्त्वाभावात् । अनेकाच इति हि तत्रानुवर्तते । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । 'हि च' इति निघातप्रतिषेधः । महावीरम् । महांश्चासौ वीरश्च महावीरः । 'आन्महतः' (पा० सू० ६.३.४६) इति आत्वम् । तुवि-

बाधम्। 'बाधृ विलोडने'। तुवीन् प्रभूतान् बाधते इति तुविबाध। पचाद्यच्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। समृतिम्। तादौ च' इति गते प्रकृतिस्वरत्वम्। रुजाना। 'रुजो भङ्गे' रुजन्ति कूलानीति रुजाना नद्य। 'रुजाना नद्यो भवन्ति रुजन्ति कूलानि' (निरु० ६ ४) इति यास्क। व्यत्ययेन शानच्। 'तुदादिभ्य श'। नुमभावश्छान्दस। अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वर। पिपिषे। 'पिष्लृ सञ्चूर्णने'। व्यत्ययेन लिट्। इन्द्रशत्रु। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

शब्दा०—अयोद्धेव=असमर्थ योद्धा की तरह दुर्मदः=दर्पयुक्त, हि=निश्चित अर्थ का वाचक एक निपात, आ जुह्वे=ललकारा महावीरम्=महान् शक्तिशाली को, तुविबाधम्=बहुतों को अभिभूत करने वाले, ऋजीषम्=अन्तिम बूंद तक सोमपान करने वाले, न=नहीं, अतारीत्=पार पा सका अस्य=उस इन्द्र के समृतिम्=प्रहार को वधानाम्=शस्त्रों के, रुजानाः=नदियों को संपिपिषे=कुचल डाला इन्द्रशत्रुः=इन्द्र है जिसको सताने वाला अर्थात वृत्र।

हि० अ०—दर्पयुक्त, असमर्थ योद्धा की तरह (वृत्र ने) महाशक्तिशाली, सबको अभिभूत करने वाले, अन्तिम बूंद तक सोमपान करने वाले (इन्द्र) को ललकारा। (किन्तु वह वृत्र) उस (इन्द्र) के शस्त्रों के प्रहार को न पार पा सका। वृत्र ने जिसका शत्रु इन्द्र है (गिरकर) नदियों के तटों को कुचल डाला।

Trans—Arrogant (Vrtra) like an incapable soldier challanged the great hero, the oppressor of many, drinker of soma to the last drop (But he) could not surpass the onslaught of his (Indra's) weapon, Vrtra, whose oppressor is Indra, crushed (the banks of) the rivers completely

Notes- अयोद्धेव—'As if unequalled' (Wilson), 'like a weak warrior' (Griffith), 'like an incapable fighter' (Peterson) Words ending in तृ, and having न or अन् as first member, optionally accent the final syllable (विभाषा तृन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु—Pān VI 2 161, नञ्सुभ्याम्—Pān VI 2 172) According to Sāyana, Bergaigne and

Zimmermann अयोद् is Bahuvrihi compd But Grassmann, Geldner, Wackernagel and Oldenbarg take it as Tatpurusa compd दुर्मदः—Wilson following Sayana translates as 'arrogant', Griffith takes it to mean 'mad', Peterson as 'under the influence of drink' Bahuvrihi compd accents the final member, if the monosyllabic word दुस् forms the first member (Macd Ved Gram for stud p 455) जुह्वे—$\sqrt{h\bar{u}}$ to call, mid perf 3rd sing, not unaccented because preceded by हि (हि च—Pāṇ VIII 1 34) महावीरम्—Karmadhāraya compd accented on the final syllable ऋजीषम्—'Scatterer of foes' (Wilson), 'impetuous' (Griffith), 'drinker of Soma to the dregs' (Peterson) Peterson's rendering seems to be correct, for it is based on the authority of Yāska (वृत्तोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते तत् ऋजीषम्—Nir V 12) Grassmann derives it from $\sqrt{r\bar{n}j}$ to direct अतारीत्—$\sqrt{tr}$ to cross, 'is aorist' 3rd sing अस्य—Oblique cases of the pron इदम् if not emphatic (replacing a preceding substantive) and not standing at the beginning of a pāda or a sentence are unaccented (Vide, Macd Ved Gram for stud p 452, Monier Williams Dict under इदम् p 165) समृतिम्—Derived from $\sqrt{r}$ with preposition सम् to 'face in battle' (cf समर अरि) रुजानाः—According to Yāska रुजाना means rivers (रुजाना नद्यो भवन्ति । रुजन्ति कूलानि—Nir VI 4) Sayana takes रुजाना as an object of पिपिषे which is in active voice Some European scholars interpret it as an epithet of इन्द्रशत्रु taking पिपिषे in passive voice Bloomfield takes रुजाना as pres pass part and derives from (I) रुजान+आस् (mouth) or (II) रुजान+नास् (nose) by haplology and takes it to mean 'whose

mouth is being crushed According to Oldenberg रुजाना is derived from रुजा+अनास् He suggests that अनास् being Bahuvrihi must be accented on the final syllable, the first member being अन् According to him originally the final syllable of अनास्, was accented but later on through the obscurity of the sense one accent was dropped According to Geldner रुजाना is derived from रुज+अनस् and रुज+नास् meaning (I) a car-breaker, and (II) nose breaker Griffith takes रुजाना to mean 'shattered forts in falling Peterson in the translation of this verse has followed Geldner's interpretation पिपिषे—√*pis* to crush, perf mid 3rd sing इन्द्रशत्रुः—(इन्द्र शातयिता यस्य) Bahuvrihi compd accented on the first member

अपात् । अहस्तः । अपृतन्यत् । इन्द्रम् । आ । अस्य । वज्रम् । अधि । सानौ । जघान ॥ वृष्णः । वध्रिः । प्रतिऽमानम् । बुभूषन् । पुरुऽत्रा । वृत्रः । अशयत् । विऽअस्तः ॥७॥

सा० भा०— अपात् वज्रेण छिन्नत्वात् पादरहित अहस्तः हस्तरहित वृत्र इन्द्रम् उद्दिश्य अपृतन्यत् पृतना युद्धम् ऐच्छत् । द्वेषाधिक्येन बहुधा छिन्नोऽपि युद्ध न परित्यक्तवानित्यर्थ । अस्य हस्तपादहीनस्य वृत्रस्य सानौ पर्वतसानुसदृशे प्रौढस्कन्धे अधि उपरि वज्रम् आ जघान इन्द्र आभिमुख्येन प्रक्षिप्तवान् । अशक्तस्यापि युद्धेच्छाया दृष्टान्त । वध्रिः छिन्नमुष्क पुरुष वृष्णः रेत सेचनसमर्थस्य पुरुषान्तरस्य प्रतिमानं सादृश्य बुभूषन् प्राप्तुमिच्छन् यथा न शक्नोति तद्वदयमिति शेष । स वृत्रः पुरुत्रा बहुष्ववयवेषु व्यस्तः विक्षिप्त ताडित सन अशयत् भूमौ पतितवान ॥ अपात् । बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपादशब्दस्य अन्त्यलोपश्छान्दस । अहस्त । बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' ... पृतनस्य पदान्तोदात्तत्वम् । अपृतन्यत । 'सुप आत्मन क्यच्' । कव्यध्वरपृतनस्य' इति अन्त्यलोप । बुभूषन् । सनि ग्रहगुहोश्च' (पा० सू० ७ २ १२) इति इट्प्रतिषेध । पुरुत्रा । 'देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्' (पा० सू० ५ ४ ५६) इति सप्तम्यर्थे त्राप्रत्यय । अशायत् । व्यत्ययेन पर-

स्मंपदम् । बहुलं छन्दसि' इति शपो लुगभाव । व्यस्त । असु क्षेपणे' इत्यस्मात् कर्मणि क्त । 'यस्य विभाषा' इति इट्प्रतिषेध । गतिरनन्तर' इति गते प्रकृतिस्वरत्वम् । संहितायाम् उदात्तस्वरितयोर्यण' इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् ॥

शब्दा०—अपात्=पैर रहित, अहस्तः=हाथ रहित, अपृतन्यत्=युद्ध करना चाहा इन्द्रम्—इन्द्र के साथ, अस्य=उस वृत्र के, वज्रम्=वज्र को, अधि सानौ=कधे पर, जघान=प्रहार किया, वृष्णः=शक्तिशाली, वध्रिः=बधिया किया हुआ, नपुसक, प्रतिमानम्=समान, बुभूषन्—होने की इच्छा करता हुआ, पुरुत्रा=कई स्थानो पर, वृत्रः=वृत्र, अशयत्=पड गया, व्यस्तः=बिखरे अग वाला होकर।

हि० अ०—पैर-रहित तथा हाथ-रहित (वृत्र) ने इन्द्र से युद्ध करना चाहा, (इन्द्र ने) उस (वृत्र) के कधे पर वज्र से प्रहार किया। एक नपुसक शक्तिशाली की समानता करने की इच्छा करता हुआ वृत्र कई स्थानो में बिखरे अग वाला (पृथिवी पर) पड गया।

Trans—Footless and handless (Vrtra) desired to fight with Indra (who) struck the thunderbolt upon his (Vrtra's) shoulder (Like) an emasculate desiring to be equal of a vigorous, Vrtra lay down with limbs scattered in many places

Notes—अपात्, अहस्तः—Bahuvrihi compds accented on the second member (नञ्सुभ्याम—Pān VI 2 172) अपृतन्यत्—Denom from √पृतना to fight, impf 3rd sing सानौ—According to Yāsk सानु means a mountain-top, for it is raised on high, or it is pushed up in a mass (सानु समुच्छ्रित भवति । समुच्छ्रितमिति वा—Nir II 24), Ksirasvāmī explains सानु as 'that which gives pleasure' (सनोति ददाति सुख सानु—Amarakośa II 3 5), 'mountain like shoulder' (Wilson), 'shoulder' (Griffith), 'back' (Peterson) जघान—√*han* to kill, perf 3rd sing बुभूषन्—√*bhū* to be, desid pres part पुरुत्रा—In many places,

the termination त्रा with the words देव, मनुष्य, पुरुष, पुरु, and मर्त्य expresses the locative sense (देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् —Pān V 4 56) अशयत्—√*śī* to lie, impf 3rd sing व्यस्तः—Past part from वि+√*as* to scatter, if a word ending in क्त in objective sense, is compounded with a preposition, the latter is accented गतिरनन्तरः —Pān VI 2 49) In the combination of उदात्त and अनुदात्त the latter becomes स्वरित in the case of क्षैप्र सन्धि

नदम् । न । भिन्नम् । अमुया । शयानम् । मनः । रुहाणाः । अति । यन्ति । आपः ॥ याः । चित् । वृत्रः । महिना । परि-ऽअतिष्ठत् । तासाम् । अहिः । पत्सुतःऽशीः । बभूव ॥८॥

सा० भा०—अमुया अमुष्यां पृथिव्यां शयानं पतितं मृतं वृत्रम् आपः जलानि अति यन्ति अतिक्रम्य गच्छन्ति। तत्र दृष्टान्तः। भिन्नं बहुधा भिन्नकूलं नदं न सिन्धुमिव। यथा वृष्टिकाले प्रभूता आपो नद्याः कूलं भित्त्वा अतिक्रम्य गच्छन्ति तद्वत्। कीदृश्य आपः। मनो रुहाणाः नृणां चित्तमारोहन्त्यः। पुरा वृत्रे जीवति सति तेन निरुद्धा मेघस्थिता आपो भूमौ वृष्टा न भवन्ति तदानीं नृणां मनः खिद्यते। मृते तु वृत्रे निरोधरहिता आपो वृत्रशरीरमुल्लङ्घ्य प्रवहन्ति। तदा वृष्टिलाभेन मनुष्यास्तुष्यन्तीत्यर्थः। एतदेवोत्तरार्धेन स्पष्टीक्रियते। वृत्रः जीवनदशायां महिना स्वकीयेन महिम्ना याश्चित् या एव मेघगता अपः पर्यतिष्ठत् परिवृत्य स्थितवान् अहिः वृत्रो मेघः तासाम् अपां पत्सुतःशीः पादस्याधः शयानो बभूव। यद्यप्यपां पादो नास्ति तथाप्यद्भिरभिभूतस्य अभिलङ्घितत्वात् पादस्याधः शयनमुपपद्यते। भिन्नम्। 'रदाभ्यां निष्ठातो नः' (पा० सू० ८ २ ४२) इति नत्वम्। अमुया। 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या याजादेशः। शयानम्। 'शीङः सार्वधातुके गुणः' (पा० सू० ७ ४ २१)। धातोर्ङित्त्वात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। रुहाणाः 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे'। व्यत्ययेन शानच्। कर्तरि शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः। 'अनित्यमागमशासनम्' इति वचनात् मुगभावः। अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेन धातुस्वरः। महिना। मह पूजायाम्। 'इन्सर्वधातुभ्यः' इति इन्प्रत्ययः। व्यत्ययेन विभक्तेरुदात्तत्वम्। यद्वा। महिना महिम्ना।

महच्छब्दस्य पृथ्वादिषु पाठात् 'तस्य भाव' इत्येतस्मिन्नर्थे 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' (पा० सू० ५ १ १२२) इति इमनिच् प्रत्यय । टे' इति टिलोप । चित' इत्यन्तोदात्तत्वम। तृतीयैकवचने अल्लोपे सति उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वम । मकारलोपश्छान्दस । पत्सुतःशी । पादस्याध शेते इति पत्सुत शी । क्विप् च' इति क्विप्। तसि 'पद्दन्' इत्यादिना पादशब्दस्य पदादेश । 'शसप्रभृतिषु' इति प्रभृतिशब्द प्रकारवचन इति शलादोपणी इत्यत्रापि बोधन्नादेशो भवति इत्युक्तत्वात् (का० ६. १ ६३) । मध्ये तु इति शब्दोपजनश्छान्दस । यद्वा। पादशब्दस्य सप्तमी बहुवचने पदादेशे कृते 'इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा० सू० ५ ३ १४) इति सप्तम्यर्थे तसिल् । लुगभावश्छान्दस ।

शब्दा०— नदम्=नदी, न=तरह, भिन्नम्=कई भागो में बटे हुये, अमुया=इस (पृथिवी) पर, शयानम्=पड़े हुये (वृत्र) को, मनः=मन को रुहाणाः=आकर्षित करते हुये, अति=पारकर, यन्ति=बह रहा है, आपः जल, याः=जिनको चित्=निश्चित् अथ का वाचक एक निपात वृत्रः= वृत्र, महिना=पराक्रम से, महानता से, पर्यतिष्ठन्=चारो तरफ से घेरे हुये था, तासाम्=उन्ही के, अहिः=राक्षस, पत्सुतःशीः=पैरो के नीचे पडा हुआ, बभूव=हो गया ।

हि० अ०— विभक्त नदी की तरह, मन को आकर्षित करता हुआ, इस (पृथिवी) पर पड़े हुये (वृत्र) को पार कर, पानी बह रहा है। जिन जलों को वृत्र अपने पराक्रम से चारो तरफ से घेरे हुये था, (आज) अहि उन्हीं जलो के पैरों के नीचे पडा हुआ बन गया है ।

Trans—Like a broken river attracting the minds (of men) the waters flow across (Vrtra), lying on the earth (Waters) which Vrtra had surrounded by his greatness, (now) the dragon became prostrated beneath their very feet

Notes—नदम्—According to Oldenberg नद means a bellowing or neighing bull or horse न—A particle in the sense of इव always comes after the standard of comparison (उपरिष्टादुपचारस्तस्य येनापमिमीते—Nir I 4)

भिन्नम् Past part from √*bhid* to split अमुया—
Wilson, following Sāyana tranlsates as 'on this earth',
Griffith takes it to mean 'as' and Peterson 'in that
manner', Geldener thinks it to mean 'lying just that
way' i.e naked, unburied शयानम्—√*śī* to lie, pres
part acc sing नडं न भिन्नममुया शयानम्—Following Sāyana
Wilson translates, 'recumbent on this earth, as
river (bursts through) its broken (banks)', Griffith
renders as, 'there as he lies like a bank bursting
river', according to Peterson 'while he lay like a bull
hacked to pieces in that manner. मनो रुहाणाः—√*ruh* to
ascend, root-aorist part Sāyana renders it by मनो
चित्तमारोहन्त्य, 'that delights the minds' (Wilson),
obtaining (mastery over) their wills (St Petersburg
Dict), 'rising as they listed' (Grassmann), 'taking
heart' (Geldner), 'flowing for Manu' (Olden-
berg), 'taking courage' (Griffith), 'flowing for man-
kind's sake' (Peterson) महिना—Instru sing of
महिमन्, the penultimate म् is optionally dropped (cf
महिम्ना, मह्ना). परि अतिष्ठत्—√*sthā* with परि to surround,
not unaccented because preceded by या (यद्वृत्तान्नित्यम्
Pān VIII 1 66), the preposition, compounded with
such verbs, is unaccented (तिङ्ङि चोदात्तवति Pān VIII 1 71)
पत्सुतःशीः—पत्सु is formed from पाद which becomes पत्
(पद्दन्०—Pān VI 1 63) with insertaion of सु, or it may
be the loc plu form of पाद; in both the cases तसिल् is
added, शी √*śī*+क्विप् The compd is Tatpurusa
(पादस्याध शेते इति पत्सुतःशी); hence, accent on the last
syllable (समासस्य—Pān VI 1 223) बभूव—√*bhū* to be,
perf. 3rd. sing.

नीचाऽवयाः । अभवत् । वृत्रऽपुत्रा । इन्द्रः । अस्याः । अवं । वधः । जभार ॥ उत्ऽतरा । सूः । अधरः । पुत्रः । आसीत् । दानुः । शये । सहऽवत्सा । न । धेनुः ॥९॥

सा० भा०—वृत्रपुत्रा वृत्रः पुत्रो यस्याः मातुः सेयं माता वृत्रपुत्रा नीचावयाः न्यग्भावं प्राप्ता हता अभवत् पुत्रप्रहाराद्रक्षितुं पुत्रदेहस्योपरि तिरश्ची पतितवतीत्यर्थः । तदानीम् अयम् इन्द्रः अस्याः मातुः अवः अधोभागे वृत्रस्योपरि वधः हननसाधनमायुधं जभार प्रहृतवान् । तदानीं सूः माता उत्तरा उपरिस्थिता आसीत् । पुत्रः तु अधोभागस्थित आसीत् । सा च दानुः दानवी वृत्रमाता शये मृता शयनं कृतवती । तत्र दृष्टान्तः । धेनुः लोकप्रसिद्धा गौः सहवत्सा न यथा वत्ससहिता शयनं करोति तद्वत् ॥ नीचावयाः । वेति खादतीति वयो बाहुः औणादिकः असिप्रत्ययः । न्यञ्चौ वयसी यस्याः सा नीचावयाः । न्यच्शब्दादुत्तरस्या विभक्तेः 'सुपां सुपो भवन्ति' इति तृतीयैकवचनादेशः । 'अचः' इति अकारलोपे 'चौ' इति दीर्घत्वम् । 'अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम्' (पा० सू० ६ १ १७०) इति तस्योदात्तत्वम् । समासे लुगभावश्छान्दसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा । नीचौ निकृष्टौ वयसी यस्याः सा । पूर्वपदस्य दीर्घश्छान्दसः । वधः । हन्यतेऽनेनेति वधः । अनुनि हन्तेर्वधादेशः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । जभार । 'हृग्रहोर्भः' इति भत्वम् । सूः । 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने' । सूते गर्भं विमुञ्चतीति सूः माता । 'क्विप् च' इति क्विप् । दानुः । 'दो अवखण्डने' । 'दाभाभ्यां नुः' (उ० सू० ३ ३१२) । शये । लटि 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' (पा० सू० ७ १ ४१) इति तलोपः । 'शीङः सार्वधातुके' इति गुणे अयादेशः ॥

शब्दा०—नीचावयाः=नीचे की ओर हाथ वाली, क्षीण होती हुई शक्ति वाली, अभवत्=हुई, वृत्रपुत्रा—वृत्र है पुत्र जिसका वृत्र की माता, इन्द्रः=इन्द्र ने, अस्याः—उसके, अव=नीचे, वधः=शस्त्र, जभार=प्रहार किया, उत्तरा=ऊपर, सूः=माता, अधरः=नीचे, पुत्रः=पुत्र, आसीत्=था, दानुः=वृत्र की माता, शये=पड़ी है, सहवत्सा=बछड़े के साथ, न=तरह, धेनुः=गाय ।

हि० अ०—वृत्र की माता ने (पुत्र की रक्षा के लिये) नीचे की तरफ हाथों को कर लिया । इन्द्र ने उसके नीचे (वृत्र के ऊपर) शस्त्र का प्रहार किया ।

माता ऊपर थी, पुत्र नीचे था। दानु (वृत्र की माता) बछडे के साथ गाय की तरह पडी हैं।

Trans —The mother of Vrtra became with hands downward, Indra struck (his) weapon below her The mother was above, the son below, the demoness lies like a cow with her calf

Notes—नीचावया—According to Sayana वया means hands, hands are called वया because food is taken to mouth with them (वेति खादतीति वयो बाहू) Thus he takes नीचावया to mean 'with hands downdard' 'of humbled strength' (Griffith), i e bent over', 'of declining strength' (Peterson) Bahuvrihi 'with vital energy on the decline' (Peterson) Bahuvrihi compd (न्यञ्चौ वयसौ यस्याः सा or नीचौ निकृष्टौ वयसौ यस्याः सा) वृत्रपुत्रा—Having Vrtra as her son (वृत्र पुत्रो यस्याः मातु सा) Bahuvrihi compd accented on the first member अव—'Nether part' (Wilson) Peterson construes it with जभार and renders as 'hurled down' while Sayana explains it with अस्या (अस्या मातु अव अधोभागे वज्रस्योपरि) जभार—$\sqrt{bhr}$ to bear, perf 3rd sing आसीत्—$\sqrt{as}$ to be, impf 3rd sing शये—$\sqrt{si}$ to lie, mid pres 3rd sing सहवत्सा—Bahuvrihi compd accented on the first member

अतिष्ठन्तीनाम् । अनिऽवेशनानाम् । काष्ठानाम् । मध्ये । निऽहितम् । शरीरम् ॥ वृत्रस्य । निण्यम् । वि । चरन्ति । आपः । दीर्घम् । तमः । आ । अशयत् । इन्द्रऽशत्रुः ॥१०॥

सा० भा०—वृत्रस्य शरीरम् आपः वि चरन्ति विशेषेण उपरि आक्रम्य प्रवहन्ति। कीदृश शरीरम। निण्यं निर्नामधेयम्। अप्सु मग्नत्वेन गूढत्वात तदीय नाम न केनापि ज्ञायते। एतदेव स्पष्टीक्रियते। काष्ठानाम् अपा मध्ये निहित निक्षिप्तम। कीदृशाना काष्ठानाम। अतिष्ठन्तीना स्थितिरहिताना अनिवेशनानाम् उपवेशनरहिताना प्रवहणस्वभावत्वात् एतासां

मनुष्यवन्न क्वापि स्थिति सम्भवति । इन्द्रशत्रुः वृत्र जलमध्ये शरीरे प्रक्षिप्ते सति दीर्घं तमः दीर्घं निद्रात्मक मरण यथा भवति तथा आशयत् सर्वत पतितवान् ॥ अतिष्ठन्तीनाम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम । अनिवेशनानाम् । निविशन्तेऽस्मिन्निति निवेशन स्थानम् । 'करणाधिकरणयोश्च' इति अधिकरणे ल्युट । तद्रहितानाम् । बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । क्रान्त्वा स्थिता काष्ठा । पृषोदरादि । निहितम् । 'गतिरनन्तर' इति गते प्रकृतिस्वरत्वम् । अत्र यास्क —अतिष्ठन्तीनामनिविशमानानामित्यस्थावराणा काष्ठाना मध्ये निहित शरीर मेघ । शरीर शृणाते शम्नातेर्वा । वृत्रस्य निण्य निर्णाम विचरन्ति विजानन्त्याप इति दीर्घं द्राघतेस्तमस्तनोतेराशयदाशेतेरिन्द्रशत्रुरिन्द्रोऽस्य शमयिता वा शातयिता वा तस्मादिन्द्रशत्रु । तत्को वृत्रो मेघ इति नैरुक्तास्त्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिका (निरु० २ १६) इति ॥

शब्दा०—अतिष्ठन्तीनाम्=कभी न रुकने वाले, अनिवेशनानाम्=कभी आराम न करने वाले, काष्ठानाम्=जलो के, मध्ये=बीच, निहितम्=पडे हुये शरीरम्=शरीर के, वृत्रस्य=वृत्र के, निण्यम्—नामरहित, विचरन्ति=इधर-उधर बह रहा है, आपः=जल, दीर्घम्=घनघोर, बडे, तमः=अन्धकार में, आ अशयत्=सो गया, इन्द्रशत्रुः=वृत्र ।

हि०अ०—कभी न रुकने वाली तथा कभी आराम न करने वाली जलधारा के बीच पडे हुए वृत्र के नाम रहित शरीर के इधर-उधर ऊपर जल बह रहा है । इन्द्र के द्वारा सताया गया वृत्र दीर्घ अन्धकार में सो गया ।

Trans—The waters flow over the Vrtra's nameless body placed amidst the never stopping, never resting currents (Vrtra), tormented by Indra lay in long darkness

Notes—अतिष्ठन्तीनाम्—Never stopping, ceaseless, नञ् compd accented on the first member (अव्यये नञ्कुनिपातानाम् Vārtika on Pan VI 2 2) नञ् compd is not analysed by avagraha, in the Pada-text अनिवेशनानाम्—Having no resting place, Bahuvrihi compd with अ or अन as the first member, accents the second member (नञ्सुभ्याम् Pan VI 2 172) काष्ठानाम्—In the Nighantu (I 6 5)

काष्ठा is enumerated in the list of the names of direc-
tion According to Yāska a good many things are
called काष्ठ—'काष्ठा दिशो भवन्ति । काष्ठा उपदिशो भवन्ति । आदित्योऽपि
काष्ठोच्यते । आज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते । आपोऽपि काष्ठा उच्यन्ते' (Nir
II 15) According to Ksīrasvāmi काष्ठा means—(I) a
direction (2) a certain measure of time (3) preemine-
nce and (4) boundary (see Amarakośa I 2 2, I 3 11,
III 3 41, I 2 6), MWD takes काष्ठा to mean 'a place
for running', 'race ground' 'the course of the wind
and cloud in the atmosphere' Griffith takes it to mean
'current' निहितम्—see notes on निहिता (I 24 7)
विचरन्ति—√car to move, pres 3rd plu

दासऽपत्नीः । अहिऽगोपाः । अतिष्ठन् । निऽरुद्धाः । आपः ।
पणिनाऽइव । गावः ॥ अपाम् । बिलम् । अपिऽहितम् । यत् ।
आसीत् । वृत्रम् । जघन्वान् । अप । तत् । ववार ॥११॥

सा० भा०—दासपत्नीः दास विदवोपक्षपणहेतु वृत्र पति स्वामी
यासाम् अपा ता दासपत्नी । अत एव अहिगोपाः । अहिर्वृत्रो गोपा रक्षको
यासा ता । गोपन नाम स्वच्छन्देन यथा न प्रवहन्ति तथा निरोधनम । एतदेव
स्पष्टीक्रियते । आपः निरुद्धा अतिष्ठन इति । तत्र दृष्टान्त । पणिनेव गावः ।
पणिनामकोऽसुरो गा अपहृत्य बिले स्थापयित्वा बिलद्वारमाच्छाद्य यथा निरुद्ध-
वास्तयेत्यय । अपा यत् बिल प्रवहणद्वारम् अपिहितं वृत्रेण निरुद्धम आसीत्
तत् बिल प्रवहणद्वार वृत्रं जघन्वान् हतवान इन्द्र अप ववार अपवृतमकरोत्
वृत्रकृतमपा निरोध परिहृतवान् । अत्र यास्क—दासपत्नीर्दासाधिपत्न्यो दासो
दस्यतेरुपदासयति [illegible] कर्माण्यहिगोपा अतिष्ठन्नहिना गुप्ता । अहिरयनादेत्यन्तरिक्षे
ऽयमपीतरोऽहिरेतस्मादेव निर्ह्रसितोपसर्ग आहन्तीति । निरुद्धा आप पणिनेव
गाव । पणिर्वणिग्भवति पणि पणनाद्वणिक पण्य नेनेक्ति । अपा बिलमपिहित
यदासीत् । बिल भर भवति बिभर्तेर्वृत्र जघ्निवानपववार तद्वृत्रो वृणोतेर्वा
वर्ततेर्वा वर्धतेर्वा । यदवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते । यदवर्तत तद्वृत्रस्य
वृत्रत्वमिति विज्ञायते । यदवर्धत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते' (निरु०
२ १७) इति ॥ दासपत्नी । 'दसु उपक्षये' । दासयतीति दासो वृत्र । पचाद्यच् ।

'चित' इत्यन्तोदात्तत्वम् । दास पतिर्यासाम् । 'विभाषा सपूर्वस्य' (पा० सू० ४ १ ३४) इति डीप्, तत्सनियोगेन इकारस्य नकार । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा दासस्य पालयित्र्य । पत्यावैश्वर्यें' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अहिगोपा । 'गुपू रक्षणे' । गोपायतीति गोपा । 'आयादय आर्धधातुके वा' (पा० सू० ३ १ ३१) इति आयप्रत्यय । तत क्विप् । 'अतो लोप' । वेरपृक्तलोपाद्वलि लोपो बलीयान्' इति पूर्वं यकार लोप (पा० सू० ६ १ ६६–६७) । न च 'अच परस्मिन्' इति अतो लोपस्य स्थानिवत्त्व 'न पदान्तद्विर्वचन' इति प्रतिषेधात् । अहिर्गोपा यासाम् । पूर्ववत स्वर । निरुद्धा । 'रुधिर् आवरणे' । 'झषस्तथोर्धोऽध' (पा० सू० ८ २ ४०) इति निष्ठातकारस्य धकार । 'गतिरनन्तर' इति गते प्रकृतिस्वरत्वम् । जघन्वान् । हन्तेर्लिट क्वसु । 'अभ्यासाच्च' (पा० सू० ७ ३ ५५) इति अभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य कुत्वम । क्रादिनियमप्राप्तस्य इट 'विभाषा गमहन' (पा० सू० ७ २ ६८) इत्याविना विकल्पविधानादभाव । संहितायां नकारस्य रुत्वानुनासिकादुवतौ ॥

शब्दा०—दासपत्नीः=दास हैं स्वामी जिनका, अहिगोपाः=अहि हैं रक्षक जिनका, अतिष्ठन्=पड़ा था, निरुद्धाः—रुका हुआ, आपः=जल, पणिनेव गाव =पणियों द्वारा रोकी गई गायों की तरह, अपाम्=जलों का, बिलम्=मार्ग सुरग, अपिहितम्=बन्द हो गया, यत्=जो, आसीत्=था, वृत्रम्=वृत्र को, जघन्वान्=मारकर, तत्=उसको, अपववार=खोला ।

हि० अ०—दास हैं पति जिनका तथा अहि हैं रक्षक जिनका ऐसा जल रुका हुआ पड़ा था, जिस प्रकार गायें पणियों द्वारा (रोक ली गई थीं), जल का मार्ग जो बन्द हो गया था वृत्र को मारकर (इन्द्र ने) उसे खोला ।

Trans—The waters, wives of the slave, having a dragon as their protector, stood obstructed like the cows (confined) by the Panis The hole of the waters, which was concealed, having killed Vrtra (Indra) made it open

Notes—दासपत्नीः—Having slave as their lord, Bahuvrihi compd accented on the first member अहिगोपाः—Having Ahi as their protector, Bahuvrihi compd accented on the first member अतिष्ठन्—√*sthā* to stand,

impf. 3rd. plu. निरुद्धाः—√*rudh* to obstruct, past part.; for accent see निहिताः (I. 24.7). विलम्—From √*bhṛ* to bear (बिलं भरं भवति बिभर्तेः Nir. II. 17). अपिहितम्—√*dhā* to put, past part; for accent see निहिताः (I. 24.7). आसीत्—√*as* to be, impf. 3rd. sing; not unaccented because preceded by यत्. जघन्वान्—√*han* to kill, perf. part. अप ववार—√*vṛ* with अप to uncover, perf. 3rd. sing.

अश्व्यः । वारः । अभवः । तत् । इन्द्र । सृके । यत् । त्वा । प्रतिऽअहन् । देवः । एकः ॥ अजयः । गाः । अजयः । शूर । सोमम् । अव । असृजः । सर्तवे । सप्त । सिन्धून् ॥१२॥

सा० भा०—सृके वज्रे । 'सृकः सृकः' (नि० २. २०. ६) इति वज्रनामसु पठितत्वात् देवः दीप्यमानः सर्वायुधकुशलः एकः अद्वितीयः वृत्रः यत् यदा त्वा त्वां प्रत्यहन् प्रतिकूलत्वेन प्रहृतवान् तत् तदानीं त्वम् अश्व्यो वारः अश्वसंबन्धी वालः अभवः । यथाश्वस्य वालोऽनायासेन मक्षिकादीन्निवारयति तद्वत् वृत्रमगणयित्वा निराकृतवानित्यर्थः । किं च गाः पणिनापहृताः त्वम् अजयः जितवान् । हे शूर शौर्ययुक्त इन्द्र सोमम् अजयः जितवान् । तथा च तैत्तिरीयाः—'त्वष्टा हतपुत्रः' इत्येतस्मिन्नुपाख्याने समामनन्ति—'स यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत्' (तै० सं० २. ४. १२. १) इति । सप्त सिन्धून् 'इमं मे गङ्गे' (ऋ० स० १०. ७५. ५) इत्यस्यामृच्याम्नाता गङ्गाद्याः सप्तसंख्याका नदीः सर्तवे सर्तुं प्रवाहरूपेण गन्तुम् अवासृजः त्यक्तवान् । वृत्रकृतं प्रवाहनिरोधं निराकृतवानित्यर्थ. ॥ अश्व्यः । अश्वे भवः । 'भवे छन्दसि' इति यत् । 'यतोऽनाव.' इत्याद्युदात्तत्वम् । वारयति दंशमशकानिति वारः । पचाद्यच् । कपिलकादित्वात् लत्वविकल्पः (पा० म० ८. २. १८) । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । प्रत्यहन् । 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति निघातप्रतिषेधः । 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेरनुदात्तत्वम् । अजयः । गाः इत्यस्य वाक्यान्तरगतत्वात् तदपेक्षयास्य 'तिङ्ङतिङः' इति निघातो न भवति, 'समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः' (पा० सू० ८. १ १८. ५) इति वचनात् । सर्तवे । 'तुमर्थे सेसेन्' इति तवेन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

शब्दा०—अश्व्यः=अश्व के, वारः=बाल, अभवः=हो गये, तत्=उस

समय, इन्द्र=ओ इन्द्र, सृके=वज्र पर, यत्=जिस समय, त्वा=तुम्हारे, प्रत्यहन्=प्रहार किया, देवः=देव, एकः=अद्वितीय; अजयः=जीता, गाः=गायों को, अजयः=जीता, शूर=ओ बहादुर, सोमम्=सोम को, अव=नीचे की ओर, असृजः=प्रवाहित किया, सर्तवे=बहने के लिये, सप्त=सात, सिन्धून्=नदियों को।

हि० अ०—ओ इन्द्र, जिस समय (वृत्र ने) तुम्हारे वज्र पर उलटा प्रहार किया उस समय (तुम) अद्वितीय देव घोड़े की पूंछ के बाल बन गये। (तुमने) गायें जीतीं, ओ बहादुर, (तुमने) सोम जीता तथा सात नदियों को प्रवाहित होने के लिये मुक्त किया।

Trans.—O Indra, then, thou, the sole god, became the hair of the horse's tail, when he smote thee on thy thunderbolt in return. (Thou) won the cows, o hero, won the Soma, and released the seven rivers to flow.

Notes—अश्व्यः—Formed from अश्व with the suffix यत्. वारः—From √*vr* to protect; here अश्व्यो वारः is used metaphorically to mean 'Indra acted quickly in self defence' or brushed him aside quickly. अभवः—√*bhū* to be, impf. 2nd. sing. प्रत्यहन्—√*han* with प्रति to attack in return, impf. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यत् (see notes on पर्यतिष्ठत् (I. 32.8). अजयः—√*ji* to conquer, impf. 2nd. sing.; not unaccented because it comes at the beginning of the Pāda; the following अजयः too, is not unaccented, for it begins a new sentence. असृजः—√*srj* to emit, impf. 2nd. sing. सर्तवे—Dative infinitive in तवे from √*sṛ* to flow.

न । अस्मै । विऽद्युत् । न । तन्यतुः । सिसेध । न । याम् । मिहम् । अकिरत् । ह्रादुनिम् । च ॥ इन्द्रः । च । यत् । युयुधाते इति । अहिः । च । उत । अपरीभ्यः । मघऽवा । वि । जिग्ये ॥१३॥

सा० भा०—इन्द्र निषेद्धुं वृत्रो यान् विद्युदादीन् मायया निर्मितवान् ते सर्वेऽप्यनेन निषेद्धुमशक्ता । सोऽयमर्थोऽनेन मन्त्रेणोच्यते । अस्मै इन्द्रार्थं निर्मिता विद्युत् न सिषेध इन्द्रं न प्राप्नोत् । तथा तन्यतुः गर्जनं या मिहं रोचन या वृष्टिम् अकिरत् वृत्रो विक्षिप्तवान् सापि वृष्टि न सिषेध । ह्रादुनिं च अशनिमपि यां वृत्र प्रयुक्तवान् सापि न सिषेध । इन्द्रश्च अहिश्च इन्द्रवृत्रावुभावपि यत् यदा युयुधाते युद्धं कृतवन्तौ । तदानीं विद्युदादयो न प्राप्ता इति पूर्वत्रान्वय । उत अपि च मघवा धनवानिन्द्र अपरीभ्यः अपराभ्य अन्यासामपि वृत्रनिर्मितानां मायानां सकाशात् वि जिग्ये विशेषेण जितवान् ॥ सिषेध । 'षिधु गत्याम्' । मिहम् । 'मिह सेचने' । मेहति सिञ्चतीति मिट् वृष्टि । 'क्विप् च' इति क्विप् । अकिरत् । कॄ विक्षेपे' । 'तुदादिभ्य श' । 'ॠत इद्धातो' इति इत्वम् । अडागम उदात्त । यद्वृत्त-योगादनिघात । युयुधाते । 'युध सम्प्रहारे' । लिटि प्रत्ययस्वर । जिग्ये । सन्लिटोर्जे' (पा० सू० ७ ३ ५७) इति अभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुत्वम् ॥

शब्दा०—न=नहीं, अस्मै=उस (इन्द्र) के लिये, विद्युत्=बिजली, न=न तो, तन्यतुः=गर्जन, सिषेध=सफल हो सका, न=न तो, याम्=जिसको, मिहम्=मेघ, अकिरत्=फैलाया था, ह्रादुनिम्=वज्र च=और इन्द्र=इन्द्र, च=और, यत्=जिस समय, युयुधाते=एक साथ लड़े, अहिः=राक्षस बादल, च=और, उत=और, अपरीभ्यः=अन्य (प्रहारों को भी), मघवा=महान् (इन्द्र) ने वि जिग्ये=जीता ।

हि० अ०—उस समय न तो बिजली, न गर्जन न मेघ और न वज्र ही जिनको (वृत्र ने) उस (इन्द्र) के लिये फैलाया था, सफल हो सका, जब इन्द्र तथा अहि दोनों एक साथ लड़े । और महान् (इन्द्र) ने (वृत्र द्वारा प्रयुक्त) अन्य प्रहारों पर भी विजय प्राप्त की ।

Trans—Neither lightning nor thunder, nor rain, nor the thunderbolt, which (Vrtra) had spread around him could avail (Indra), when Indra and Ahi fought together And the bounteous one conquered also over other (attacks)

Notes—सिषेध—√*sidh* to avail, perf 3rd, sing
ह्रादुनिम्—'Thunderbolt' (Sayana), 'hailstorm' (Griffith)
अकिरत्—√*kr* to scatter, impf 3rd sing, not un-

accented because preceded by याम्. युयुधाते—$\sqrt{}$*yudh* to fight, mid. perf. 3rd. dual; not unaccented because preceded by यत्. ई, ऊ and ए forming the dual ending are called Pragṛhya (ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् Pāṇ. I. 1.11); hence, in the Pada-text इति is added after युयुधाते. उत–The use of उत here shows that the sentence beginning with उत is not connected with preceding *one* i.e. the 3rd. Pāda. Sāyaṇa takes a, b, and c in continuation and d as a separate sentence. अपरीत्यः—Griffith takes it to mean 'for ever' and Peterson as 'for all time to come'. जिग्ये—$\sqrt{}$*ji* to conquer, mid. perf. 3rd. sing.

अहेः । यातारम् । कम् । अपश्यः । इन्द्र । हृदि । यत् । ते ।
जघ्नुषः । भीः । अगच्छत् ॥ नव । च । यत् । नवतिम् । च ।
स्रवन्तीः । श्येनः । न । भीतः । अतरः । रजांसि ॥१४॥

सा० भा०—हे इन्द्र जघ्नुषः वृत्रं हतवतः तव हृदि चित्ते यत् यदि भीरगच्छत् न हतवानस्मीति बुद्ध्या भयं प्राप्नुयात् तर्हि अहेः वृत्रस्य यातारं हन्तारं कमपश्यः त्वत्तोऽन्यं कं पुरुषं दृष्टवानसि। तादृशस्य पुरुषान्तरस्याभावात् मा भूत् तव भयमित्यर्थः। यत् यस्मात् कारणात् त्वं नव च नवतिं च स्रवन्तीः एकोनशतसंख्याकाः प्रवहन्तीर्नदीः प्राप्य रजांसि तत्रत्यान्युदकानि अतरः तीर्णवानसि। तत्र दृष्टान्तः। श्येनो न। श्येननामको बलवान् पक्षीव दूरगमनात्तव भयमासीदिति गम्यते। तादृशं मा भूदित्यभिप्रायः। तच्च दूरगमनं ब्राह्मणे समाम्नातम्—'इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा नास्तृषीति मन्यमानः पराः परावतोऽगच्छत्' (ऐ० ब्रा० ३.१५) इति। तैत्तिरीयाश्चामनन्ति—'इन्द्रो वृत्रं हत्वा परां परावतमगच्छदपराधमिति मन्यमानः' (तै०स० २ ५.३.६) इति॥ हृदि। 'पद्दन्' इत्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः। 'ऊडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम्। जघ्नुषः। हन्तेर्लिटः क्वसुः। षष्ठ्येकवचने 'वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणपरपूर्वत्वे। 'शासिवसिघसीनां च' इति षत्वम्। न च 'षत्वतुकोरसिद्धः' (पा० सू० ६ १.८६) इत्येकादेशस्यासिद्धत्वात् षत्वं न प्राप्नुयादिति वाच्यं, 'संप्रसारणङीट्सु प्रतिषेधो वक्तव्यः' (का० ६.१.८६.१)

इति असिद्धवद्भावस्य प्रतिषिद्धत्वात् । 'गमहन्' इत्याविना उपधालोप । न च 'असिद्धवदत्रा भात्' इति सम्प्रसारणस्यासिद्धवद्भाव, भिन्नाश्रयत्वात् । सम्प्रसारण हि षष्ठ्येकवचने उपधालोपस्तु वसाविति भिन्नाश्रयत्वम् । स्रवन्ती । 'स्रु गतौ' । 'शप्श्यनोर्नित्यम्' (पा० सू० ७ १ ८१) इति नुमागम । शप पित्त्वादनुदात्तत्वम् । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वम् । अतर । यद्वृत्तयोगादनिघात ॥

शब्दा०—अहेः=राक्षस के, यातारम्=अनुयायी सहायक, कम्=किस को, अपश्यः=देखा, इन्द्र=ओ इन्द्र, हृदि=हृदय में, यत्=जिससे ते=तुम्हारे, जघ्नुषः=मारने वाले के, भी=भय, अगच्छत्=गया, प्रवेश किया, नव च नवतिम्=नौ और नब्बे अर्थात निन्यानबे, स्रवन्तीः=नदियों को, श्येनः=श्येन पक्षी, न=तरह, भीतः=डरे हुये, अतरः=पार कर गये, रजांसि=अन्तरिक्ष को ।

हि० अ०—ओ इन्द्र, अहि के किस अनुयायी (सहायक) को तुमने देखा कि (वृत्र को) मारने वाले, तुम्हारे हृदय में भय प्रवेश कर गया, कि भयभीत होकर ९९ नदियों तथा अन्तरिक्ष को (तुम) श्येन की तरह पार कर गये ।

Trans —O Indra, what follower of Ahi did thou see, that a fear entered the heart of thee, the killer, that thou affrighted crossed the nine and ninety streams and the aerial regions like a falcon

Notes—यातारम्—Derived from $\sqrt{y\bar{a}}$ to go by adding the suffix तृच्, acc sing, 'killer' (Sāyana), 'destroyer' (Wilson), 'avenger (SPD) 'follower' (Parāñjpe) अपश्य —$\sqrt{pa\acute{s}}$ to see, impf 2nd sing जघ्नुषः—Gen sing perf part of जघ्निवस् from $\sqrt{han}$ to kill अगच्छत्—$\sqrt{gam}$ to go, impf 3rd sing, not unaccented because preceded by यत् स्रवन्तीः—$\sqrt{sr}$ to flow, pres part भीतः—$\sqrt{bh\bar{\imath}}$ to fear, past part अतरः—$\sqrt{tr}$ to cross, impf 2nd sing, not unaccented because preceded by यत

इन्द्रः । यातः । अवंऽसितस्य । राजा । शमंस्य । च । शृङ्गिणः । वज्रंऽबाहुः॥ सः । इत् । ऊँ इति । राजा । क्षयति । चर्षणीनाम् । अरान् । न । नेमिः । परि । ता । बभूव ॥१५॥

सा० भा०—वज्रबाहु इन्द्र शत्रौ हते सति निःसपत्नो भूत्वा यातः गच्छतो जङ्गमस्य अवसितस्य एकत्रैव स्थितस्य स्थावरस्य शमस्य शान्तस्य शृङ्गराहित्येन प्रहरणादावप्रवृत्तस्याश्वगर्दभादेः शृङ्गिणः शृङ्गोपेतस्योग्रस्य महिषबलीवर्दादेश्च राजा अभूत। सेदु स एवेन्द्र चर्षणीना मनुष्याणां राजा भूत्वा क्षयति निवसति। ता तानि पूर्वोक्तानि जङ्गमादीनि सर्वाणि परि बभूव व्याप्तवान्। तत्र दृष्टान्त । अरान् न नेमिः। यथा रथचक्रस्य परितो वर्तमाना नेमि अरान् नाभौ कीलितान् काष्ठविशेषान् व्याप्नोति तद्वत ॥ यात । 'या प्रापणे' याति गच्छतीति यात्। लट शतृ। 'सावेकाच' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। स । 'सोऽचि लोपे चेत्' इति संहितायां सोर्लोप । ता। 'शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोप । बभूव। भवतेर्लिटो णलि 'भवतेर' (पा० सू० ७ ४ ७३) इति अभ्यासस्य अत्वम्। कृताकृतप्रसङ्गितया वुगागमस्य नित्यत्वात वृद्धे पूर्वं वुगागम । यद्वा। 'इन्धिभवतिभ्यां च' (पा० सू० १ २ ६) इति लिट कित्वात् वृद्ध्यभाव । न च 'असिद्धवदत्रा भात्' इति तस्यासिद्धत्वात उवङादेश शङ्कनीय, 'वुग्युटावुवङ्यणो सिद्धौ भवत' (पा० सू० ६ ४ २२ १४) इति तस्य सिद्धत्वात्। 'तिङ्ङतिङ' इति निघात ॥

शब्दा०—इन्द्र =इन्द्र, यातः=जाने वाले अर्थात् जगमो के अवसितस्य =स्थिर रहने वाले अर्थात् स्थावरो के, राजा=शासन करने वाले, शमस्य= शान्त का अर्थात् बिना सींग वालों का, च=और, शृङ्गिणः=सींग वालो का, वज्रबाहुः=हाथ में वज्र धारण करने वाले, सः=वह, इत्=निश्चित अर्थ का वाचक एक निपात, उ=निश्चित अर्थ का वाचक एक निपात,राजा= शासन करने वाला, क्षयति=शासन करता है चर्षणीनाम्=मनुष्यों का, अरान्=रथ के चक्र के धुरे में लगी हुई कीलें, न=तरह, नेमिः=पहिये की परिधि पर लगा हुआ लोहा या रबड़, ता=उनको, परिबभूव—चारो तरफ से घेरे हुये हैं।

हि० अ०—वज्र धारण करने वाला इन्द्र चलने वाले तथा स्थिर रहने वाले, शांत (बिना सींग वाले) तथा सींग वाले सबका राजा है; वही राजा

सभी मनुष्यो के उपर शासन करता है। जिस प्रकार लोहे की परिधि धुरे में लगे पहिये के सभी अरों को घेरे रहती हैं उसी प्रकार (वह इन्द्र) उन सबको चारो तरफ से घेरे हुये हैं।

Trans.—Indra, the wielder of the thunderbolt, is the king of all that moves and that moves not, of quiet (hornless-creatures) and horned. Verily he rules over all people, and surrounds them as does a rim the spokes (of a wheel).

Notes—यातः—Of moving; from √*yā* to go, pres. part. gen. sing.; monosyllabic words in instrumental etc. accent the termination (सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः— Pāṇ. VI. 1. 168). अवसितस्य—Past. part. gen. sing, √*sā* with अव to let loose, to be unyoked, secondarily to take rest; for accent see note on निहिताः (I. 24.7). वज्रबाहुः—Having thunderbolt in his arms; Bahuvrīhi compd. accented on the first member. सेदु—The irregular euphonic combination of सः+vowel is mentioned by the Ṛg. Prāt. (II. 68-69). क्षयति—√*kṣi* to dwell or rule over, pres. 3rd sing.; it governs the gen. चर्षणीनाम्. परि बभूव—√*bhū* with परि to surround, perf. 3rd. sing.

'ह्वयाम्यग्निम्' इत्येकादशर्चं पञ्चमं सूक्तम् । हिरण्यस्तूप ऋषिः । आद्या नवमी च जगतीच्छन्दस्के । शिष्टास्त्रिष्टुभः । कृत्स्नस्य सूक्तस्य सविता देवता । आद्यायाः 'ह्वयाम्यग्निम्' इत्यस्या अग्निमित्रावरुणरात्रिसवित्राख्या लिङ्गोक्त-देवताः। तथा चानुक्रान्तं—'ह्वयाम्येकादश सावित्रं नवमी जगत्याद्या च लिङ्गोक्त-दैवतपादास्त्रयः' इति । अभिप्लवषडहस्य चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे इदं सूक्तं सावित्रं निविद्धानम् । 'तृतीयस्य व्ययंमा' इति खण्डे सूत्रितं—'ह्वयाम्यग्निमस्य मे द्यावापृथिवी इति तिस्र.' (आश्व श्रौ० ७ ७) इति ॥

ह्वया॑मि । अ॒ग्निम् । प्र॒थ॒मम् । स्व॒स्तये॑ । ह्वया॑मि । मि॒त्रावरु॑णौ । इ॒ह । अव॑से ॥ ह्वया॑मि । रात्री॑म् । जग॑तः । नि॒ऽवेश॑नीम् । ह्वया॑मि । दे॒वम् । स॒वि॒तार॑म् । ऊ॒तये॑ ॥१॥

सा० भा०—स्वस्तये अस्माकमविनाशाय । 'स्वस्तीत्यविनाशनाम' (निरु० ३.२१) इति यास्कः । प्रथमम् आदौ अग्निं ह्वयामि । इह अस्मिन् कर्मणि अवसे अस्मद्रक्षणाय मित्रावरुणौ ह्वयामि । जगतः जङ्गमस्य प्राणिजातस्य निवेशनीम् उपनिवेशनहेतुभूतां रात्रीं रात्रिदेवतां ह्वयामि । जङ्गमाः सर्वे प्राणिनो दिवसे स्वस्वव्यापारान् कृत्वा स्वस्वगृहे रात्रौ उपवि-शन्तीति प्रसिद्धम् । ऊतये अस्मद्रक्षणार्थं सवितारं देवं ह्वयामि ॥ मित्रा-वरुणौ । 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वपदस्य आनङादेशः । 'देवताद्वन्द्वे च' इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रात्रीम् । 'रात्रेश्चाजसौ' (पा० सू० ४.१.३१) इति ङीप् । निवेशनीम् । निविशन्त्यस्यामिति निवेशनी । 'करणाधिकरण-योश्च' इति ल्युट् । 'टिड्ढाणञ्' (पा० सू० ४.१.१५) इत्यादिना ङीप् । ऊतये । अवतेः क्तिनि 'ज्वरत्वर' इत्यादिना वकारस्य उपधायाश्च ऊठ् । 'ऊतियूति' इत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम् ॥

शब्दा० - ह्वयामि=बुलाता हूँ, अग्निम्=अग्नि को, प्रथमम्=प्रथम देव, स्वस्तये=कल्याण के लिये, ह्वयामि=बुलाता हूँ, मित्रावरुणौ=मित्र और वरुण को, इह=यहाँ, अवसे=रक्षा के लिए, ह्वयामि=बुलाता हूँ। रात्रीम्=रात्रि को, जगतः=सम्पूर्ण जंगम लोक को, निवेशनीम्=आराम देने वाली, ह्वयामि=बुलाता हूँ, देवम्=देव को, सवितारम्=सवितृ को, ऊतये=रक्षा के लिये।

हि० अ०—मैं प्रथम (देव) अग्नि को (अपन) कल्याण के लिये बुलाता हूँ, मित्र तथा वरुण को यहाँ रक्षा के लिये बुलाता हूँ, सम्पूर्ण जगम लोक को आराम देने वाली रात्रि को बुलाता हूँ, सवितृ देव को सहायता के लिये बुलाता हूँ।

Trans—I invoke Agni, the first, for welfare, I invoke Mitra and Varuna here for protection, I invoke Night that gives rest to all moving ones, I invoke god Savitar for help

Notes—ह्वयामि—√*hva* to call, pres 1st sing, not unaccented because beginning of the Pada मित्रावरुणाविह—For sandhi see Appendix A under *Bhugna* मित्रावरुणौ is a *Dvandva compd* comprising both the members as names of the deities, hence, both the members are accented (देवता द्वन्द्वे च—Pan VI 2 141) Such *compds* are not analysed in the Pada text अवसे—Dative sing from √*av to protect* निवेशनीम्—From नि+√*viś* (to enter) by adding the suffixes ल्युट and ङीप ऊतये—dative sing from √*av* to protect, व with its penultimate vowel has become ऊ (ज्वरत्वरश्रिव्यविमवामुपधायाश्च—Pan VI 4 20)

आ। कृष्णेन। रजसा। वर्तमानः। निऽवेशयन्। अमृतम्। मर्त्यम्। च॥ हिरण्ययेन। सविता। रथेन। आ। देवः। याति। भुवनानि। पश्यन् ॥२॥

सा० भा०—सविता सूर्य कृष्णेन रजसा कृष्णवर्णेन लोकेन। कृष्ण कृष्यतेर्निकृष्टो वर्ण' (निरु० २ २०) इति यास्क। लोका रजांस्युच्यन्ते' (निरु० ४ १९) इति च। अन्तरिक्षलोको हि सूर्यागमनात् पुरा कृष्णवर्णो भवति। तेनान्तरिक्षमार्गेण आ वर्तमान पुन पुनरागच्छन् अमृतं देव मर्त्यं मनुष्य च निवेशयन् स्वस्वस्थानेऽवस्थापयन्। यद्वा। अमृत मरणरहित प्राण मर्त्यं मरणसहित शरीर च निवेशयन्। तथा चारण्यकाण्ड अमर्त्यो मर्त्येना सयोनि'

(ऋ० सं० १ १६४ ३८) इत्येतस्य मन्त्रभागस्य व्याख्यानरूपे ब्राह्मणे यथोक्तोऽर्थोऽवगम्यते—'मर्त्यानि हीमानि शरीराणि अमृतैषा देवता' (ऐ० ब्रा० २ १ ८) इति। यथोक्तगुणोपेत सविता देवः भुवनानि सर्वान् लोकान् पश्यन् अवेक्षमाण प्रकाशयन्नित्यर्थं। हिरण्ययेन सुवर्णनिर्मितेन रथेन आ याति अस्मत्समीपमागच्छति॥ अमृतम्। मृत मरण नास्ति अस्येति बहुव्रीहौ 'नञो जरमरमित्रमृता' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। मर्त्यम्। मर्ते भवम्। 'भवे छन्दसि' इति यत। 'यतोऽनाव' इत्याद्युदात्तत्वम्। हिरण्ययेन। 'ऋत्व्यवास्त्व्य' (पा० सू० ६ ४ १७५) इत्यादिना मयटो मकारलोपो निपातित। यस्येति लोपे प्रत्ययस्वर। भुवनानि। 'भू सत्तायाम'। 'भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि' (उ० सू० २ २३८) इति क्युन्प्रत्यय। योरनादेशे उवङादेश। नित्वादाद्युदात्तत्वम्॥

शब्दा०—कृष्णेन=अन्धकारमय रजसा=अन्तरिक्ष से, आवर्तमानः=लौटते हुये, निवेशयन्=अपने अपने कार्य में लगाते हुये, अमृतम्=देवताओं को मर्त्यम्=मनुष्यों को च=और, हिरण्ययेन=स्वर्णमय, सविता=सवितृ देव, रथेन=रथ से देवः=देव, आयाति=आ रहे हैं भुवनानि=लोकों को, पश्यन्=देखते हुये।

हि० अ०—अन्धकारमय अन्तरिक्ष से (होकर) लौटते हुये, देवताओं तथा मनुष्यों को (अपने अपने कार्यों में) प्रवृत्त करते हुये, स्वर्णमय रथ पर (चढ़कर) सवितृ देव सम्पूर्ण प्राणियों को देखते हुये आ रहे हैं।

Trans—Returning through the darksome region, arousing the immortals and the mortals, God Savitar comes on the golden chariot beholding all the creatures

Notes—आ वर्तमानः—√वृत् to turn, pres part Preposition may be separated from the participle as from a verb, and then it retains the accent as an independent word निवेशयन्—√विश् to enter, caus pre part, a preposition compounded with pres part is unaccented and separated by avagraha in the Pada-text अमृतम्—See notes on अमृतानाम् (I 24 1) मर्त्यम्—Words ending in the suffix यत्, accent the first syllable (यतोऽनाव —

Pān VI 2 213) आ याति—√*yā* with आ to come, pres 3rd sing पश्यन्—√*paś* to see, pres part

याति । देवः । प्रऽवता । याति । उत्ऽवता । याति । शुभ्राभ्याम् । यजतः । हरिऽभ्याम् ॥ आ । देवः । याति । सविता । पराऽवतः । अप । विश्वा । दुःऽइता । बाधमानः ॥३॥

सा० भा०—देवः दीप्यमान सविता प्रवता प्रवणता मार्गेण याति गच्छति । तथा उद्वता उत्कृष्टेनोर्ध्वदेशयुक्तेन मार्गेण याति । उदयान्तर आमध्याह्नमूर्ध्वो मार्ग, तत उपरि आसाय प्रवणो मार्ग इति विवेक । तथा यजतः यष्टव्य स देव शुभ्राभ्यां श्वेताभ्या हरिभ्याम् अश्वाभ्या याति देवयजनदेशे गच्छति । सविता देवः विश्वा दुरिता सर्वाणि पापानि अप बाधमानः विनाशयन् परावत दूरदेशात् । परावत' (नि० ३ २६ ५) इति दूरनामसु पठितत्वात् । तादृशात् द्युलोकात् आ याति यागदेशे आगच्छति ॥ प्रवता । 'वन षण सम्भक्तौ' । अस्मात् प्रपूर्वात् क्विप् । 'गमादीनामिति वक्तव्यम्' (पा० सू० ६. ४ ४० १) इत्यनुनासिकलोप । तत तुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उद्वता । उत्पूर्वात् वनते पूर्ववत्प्रक्रिया । यजत । 'भृमृदृशि' (उ० सू० ३ ३९०) इत्यादिना यजते कर्मणि अतच्प्रत्यय । विश्वा दुरिता । उभयत्र 'शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोप ।

शब्दा०—याति=जाते हैं, देवः=देव, प्रवता=नीचे मार्ग से, याति=जाते हैं, उद्वता=उपर मार्ग से, याति=जाते हैं, शुभ्राभ्याम्=सफेद रग के, यजतः—पूजनीय, हरिभ्याम्=दो अश्वो के साथ, देवः=देव, आ याति =आ रहे हैं, सविता=सवितृ, परावतः=बहुत दूर से, विश्वा=सम्पूर्ण, दुरिता=पापो को, अपबाधमानः=दूर करते हुये ।

हि० अ०—(सवितृ) देव नीचे (मार्ग) से जाते हैं, ऊपर (मार्ग) से जाते हैं, पूजनीय (सवितृ देव) श्वेत रग के दो अश्वों के साथ आते हैं । सम्पूर्ण बुराइयों को दूर करते हुये सवितृ देव बहुत दूर से आ रहे हैं ।

Trans —God (Savitar) goes by a downward, goes by an upward (path), adorable (God) goes with two white horses God Savitar comes from afar obstructing all the evils

Notes—याति—$\sqrt{}$*yā* to go, not unaccented because it begins the pāda ; so also the 3rd याति in the second Pāda ; second याति is not unaccented because it begins a new sentence. अप बाधमानः $\sqrt{}$*bādh* with अप to destroy pres. part. For accent see आ वर्तमानः (I.35.2).

अभिऽवृतम् । कृशनैः । विश्वऽरूपम् । हिरण्यऽशम्यम् । यजतः । बृहन्तम् ॥ आ । अस्थात् । रथम् । सविता । चित्रऽभानुः । कृष्णा । रजांसि । तविषीम् । दधानः ॥४॥

सा० भा०—सविता रथम् आस्थात् आस्थितवान् आरूढवानित्यर्थः । कीदृशम् । अभीवृतम् अभितो वर्तमानम् । तथा कृशनैर्विश्वरूपं सुवर्णेन नानारूपम् । 'कृशनं लोहम्' (नि० १.२.७) इति सुवर्णनामसु पाठात् । क्वचित् सुवर्णनिर्मितगजपङ्क्तिः क्वचिदश्वपङ्क्तिः क्वचिन्मनुष्यपङ्क्तिरित्येवं बहुरूपत्वम् । हिरण्यशम्यम् । अश्वानां स्कन्धेषु रथयोजनवेलायां नियन्तुं प्रक्षेप्यमाणाः शङ्कवः शम्याः । ताः सुवर्णमय्यो रथे वर्तन्ते । बृहन्तं प्रौढम् । कीदृशः सविता । यजतः यष्टव्यः चित्रभानुः विविधरश्मियुक्तः कृष्णा रजांसि अन्धकारयुक्ततया कृष्णवर्णान् लोकानुद्दिश्य तमोनिवारणार्थं तविषीं बलं स्वकीयं प्रकाशरूपं दधानः ॥ अभीवृतम् । अभितो वर्तते इत्यभीवृत् । 'वृतु वर्तने' । क्विपि 'नहिवृति' (पा०सू० ६.३ ११६) इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । विश्वरूपम् । विश्वानि रूपाणि यस्यासौ विश्वरूपः । 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति व्यत्ययेन असंज्ञायामपि पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । हिरण्यशम्यम् । 'हर्य गतिकान्त्योः' । 'हर्यतेः कन्यन् हिर च' (उ०सू० ५.७२२) इति कन्यन् प्रत्ययो धातोर्हिरादेशश्च । नित्वादाद्युदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आस्थात् । तिष्ठतेर्लुङि 'गातिस्था' इति सिचो लुक् । कृष्णा । 'कृषेर्वर्णे' (उ० सू० ३. २८४) इति नक्प्रत्ययः । 'शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोपः । तविषीम् । तवतिः सौत्रो धातुः । 'तवेर्णिद्वा' (उ० सू० १.४८) इति टिषच् । टित्त्वात् 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीप् । व्यत्ययेन आद्युदात्तत्वम् वृषादित्वात् द्रष्टव्यम् । दधानः । शानचि 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

शब्दा०—अभीवृतम्=सुसज्जित, कृशनैः=स्वर्ण से, विश्वरूपम्=विविध रूपवाले, हिरण्यशम्यम्=स्वर्ण कीलवाले, यजतः=पूजनीय,

बृहन्तम्=ऊँचे, आ अस्थात्=आरूढ हुय, रथम्=रथ पर, सविता=सवितृ देव, चित्रभानुः=विचित्र किरणोवाले, कृष्णा=अधकारमय, रजांसि—लोक, तविषीम्=शक्ति, दधानः=धारण करते हुये ।

हि० अ०—स्वण से सुसज्जित, विविध रूपवाले, (जुवा में) स्वण की कीलवाले, ऊचे रथ पर, विचित्र किरणो से युक्त, पूजनीय सवितृ देव, अधकारमय लोक के विरुद्ध शक्ति धारण करते हुए आरूढ हुये ।

Trans—Bright rayed, adorable Savitar, bearing the might (to dispense) the darksome region, mounted the lofty chariot, adorned with pearls, omniform, furnished with golden yoke pins

Notes—अभीवृतम्—The final syllable of the preceding preposition is lengthened, if a word ending in the suffix क्विप forms the second member of the compd (नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ—Pan VI 3 116, निपातस्य च—Pan VI 3 136) For accent see निहिता (I 24 7) कृशनैः—It is enumerated in the list of the names of gold (Night I 2 6), Macdonell takes कृशनं to metaphorically mean stars विश्वरूपम्—In Bahuvrihi the word विश्व accents the second syllable, if it is noun and forms the first member (बहुव्रीहौ विश्व सज्ञायाम—Pan VI 2 106), here the second syllable of the word विश्व is accented even though it is not a noun हिरण्यशम्यम्—'Furnished with golden yokes' (Wilson), 'with golden Pole' (Griffith), 'with golden pins' (Macdonell), Bahuvrihi compd accented on the first syllable of the first member बृहन्तम्—From √brh to make big, pres part acc sing अस्थात्—√stha to stand, root aorist, 3rd sing चित्रभानु—'Many-rayed' (Wilson, Griffith), 'brightly lustrous' (Macdonell), Bahuvrihi, compd accented on the first member तविषीम्—From √tav to overpower

दधानः—√*dhā* to put, pres part , accented on the red syllable (अभ्यस्तानामादिः Pān VI 1 189).

वि । जनान् । श्यावाः । शितिऽपादः । अख्यन् । रथम् । हिरण्यऽप्रउगम् । वहन्तः ॥ शश्वत् । विशः । सवितुः । दैव्यस्य । उपऽस्थे । विश्वा । भुवनानि । तस्थुः ॥५॥

सा० भा०—श्यावाः एतन्नामका सूर्यस्याश्वा । 'श्यावा सवितु' (नि० १ १५ ८) इति निघण्टावुक्तत्वात् । ते च शितिपादः श्वेतै पादैरुपेता हिरण्यप्रउगम् । रथस्य मुखम् ईषयोरग्र युगबन्धनस्थान प्रउगमित्युच्यते । तच्चात्र सुवर्णमयम् । तद्युक्त रथं वहन्तः जनान् प्राणिन वि अख्यन् विशेषेण प्रकाशितवन्त इत्यर्थ । शश्वत् सर्वदा विशः प्रजा दैव्यस्य देवस्यैव सबन्धिन सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य उपस्थे समीपस्थाने तस्थुः स्थित-वत्य । न केवल प्रजा कि तर्हि विश्वा भुवनानि सर्वे च लोका प्रकाशाय सूर्यसमीपे तस्थु ॥ शितिपाद । शितय श्वेतवर्णा पादा येषा ते शिति-पादा । 'सुपा सुलुक्' इति जस सुआदेश । यद्वा । शिति श्वेतवर्णं स्फाटिकादि । स इव पादौ येषा ते । 'पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्य' (पा०सू० ५ ४ १३८) इति समासान्तपादशब्दस्यान्त्यलोप । उपमानात् इति हि तत्रा-नुवर्तते । पादशब्दस्य वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । तस्य बहुव्रीहौ समासे 'शिते-र्नित्याबह्वज्बहुव्रीहावभसत्' (पा० सू० ६ २ १३८) इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अख्यन् । ख्यातेर्लुङि 'अस्यतिवक्ति' इत्यादिना च्ले अङादेश । हिरण्य-प्रउगम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वहन्त । शप पित्त्वादनुदात्त-त्वम् । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर । दैव्यस्य । तस्येदमित्यर्थे 'देवाद्यञञौ' (पा० सू० ४ १ ८५ ३) इति देवशब्दात् प्राग्दीव्यतीयो यञ् । 'तद्धितेष्वचामादे' (पा० सू० ७ २ ११७) इति आदिवृद्धि । 'ञ्नि-त्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तत्वम् । उपस्थे । 'आतश्चोपसर्गे' इति क । 'आतो लोप इटि च' इति अकारलोप । मरुद्वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥

शब्दा०—जनान्=लोगो को, श्यावाः=सवितृ देव के अश्वो ने, शितिपादः=सफेद पैर वाले, व्यख्यन्=विशेष रूप से प्रकाशित किया है, रथम्=रथ को, हिरण्यप्रउगम्=स्वर्ण की कील वाले, वहन्तः—खींचते हुए, शश्वत्=सम्पूर्ण, विशः=निवास स्थान, सवितुः—सवितृ को, दैव्यस्य=

देव, उपस्थे=गोद में, विश्वा=सम्पूर्ण, भुवनानि=लोक, तस्थु॰=स्थित हैं।

हि॰ अ॰—सफेद पैर वाले (सवितृ देव के) अश्वों ने, स्वर्णनिर्मित जुआ की कीलवाले रथ को खींचते हुये, प्राणियों को विशेष रूप से प्रकाशित किया है। सम्पूर्ण निवास स्थान तथा सम्पूर्ण लोक प्रकाशमान देव सवितृ की गोद में स्थित हैं।

Trans—The white footed horses of Savitar carrying the chariot (furnished) with golden yoke peg, have lightened people The clans and all the creatures are seated in the lap of divine Savitar

Notes—जनाञ्छ्यावा॰—For euphonic combination see Appendix A under *Vaśangama Āsthapita* श्यावा—The horse of savitar (Nigh I 15 8), Macdonell takes it to mean 'dusky steeds' शितिपाद॰—Mono Syllabic words, forming the second member of the compound, if follow the word शिति as the first member in the Bahuvrihi, are accented (शितेर्नित्याबह्वज्बहुव्रीहावभसत—Pan VI 2 138), final syllable of the word पाद in compd is generally dropped but here it is restored वि अख्यन्—√khya to see 'a'-aorist 3rd plu हिरण्यप्रउगम्—With golden yoke peg Bahuvrihi compd accented on the first syllable प्रउगम is an instance of hiatus in the interior of a word (Rg Prat II 13) वहन्त—√vah to carry pres part nom plu दैव्यस्य—Of divine an adj of सवितृ Words ending in suffixes ञित् and नित accent the first syllable (ञ्नित्यादिर्नित्यम्—Pan VI 1 197) तस्थु—√stha to stand perf 3rd plu

lap गोद

तिस्रः। द्यावः। सवितुः। द्वौ। उपऽस्था। एका। यमस्य। भुवने। विराषाट्॥ आणिम्। न। रथ्यम्। अमृता। अधि। तस्थुः। इह। ब्रवीतु। यः। ऊँ इति। तत्। चिकेतत्॥६॥

सा० भा०—द्यावः स्वर्गोपलक्षिताः प्रकाशमाना लोकाः तिस्रः त्रिसंख्याकाः सन्ति। तत्र द्वौ लोकौ सवितुः सूर्यस्य उपस्था समीपस्थाने वर्तेते; द्युलोकभूलोकयोः सूर्येण प्रकाशितत्वात्। एका मध्यमा भूमिरन्तरिक्षलोकः यमस्य भुवने पितृपतेर्गृहे विराषाट् विरान् गन्तॄन् सहते। प्रेताः पुरुषा अन्तरिक्षमार्गेण यमलोके गच्छन्तीत्यर्थः। अमृता अमृतानि चन्द्रनक्षत्रादीनि ज्योतींषि कलामि वा अधि तस्थुः सवितारमधिगम्य स्थितानि। तत्र दृष्टान्तः। रथ्यम् आणिं न। रथाद्बहिः अक्षच्छिद्रे प्रक्षिप्तः कीलविशेषः आणिरित्युच्यते। रथसंबन्धिनम् आणिम् अधिगम्य यथा रथस्तिष्ठति तद्वत्। यः तु मानवः तत् सवितृरूपं चिकेतत् जानाति स मानवः इह अस्मिन् विषये ब्रवीतु कथयतु। केनापि वक्तुमशक्यः सवितुर्महिमेत्यर्थः॥ तिस्रः। 'तिसृभ्यो जसः' (पा० सू० ६. १. १६६) इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। द्वौ। संहितायामावादेशे 'लोपः शाकल्यस्य' इति वकारलोपः। उपस्था। 'आड्याजयारां चोपसंख्यानम्' (पा० म० ७. १. ३९. १) इति सप्तम्या आकारादेशः। 'आङोऽनुनासिकश्छन्दसि' (पा० सू० ६. १. १२६) इति प्रकृतिभावः। विराषाट्। 'वृञ् वरणे'। 'पञ्चार्थे कविधानम्' (पा० सू० ३. ३. ५८. ४) इति कर्मणि कः। 'बहुलं छन्दसि' (पा० सू० ७. १. १०३) इति इत्वम्। तथा सति वृयन्ते इति विरा इत्युक्तं भवति। तान् सहते इति विराषाट्। 'छन्दसि सहः' (पा० सू० ३. २. ६३) इति सहेर्ण्विः। 'सहेः साडः' (पा० सू० ८. ३. ५६) इति षत्वम्। 'अन्येषामपि दृश्यते' इतिपूर्वपदस्य दीर्घः। रथ्यम्। रथस्येदं रथ्यम्। 'रथाद्यत्' (पा० सू० ४. ३. १२१) इति यत्। 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम्। अमृता। 'शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोपः। चिकेतत्। 'कित ज्ञाने'। लेटि अडागमः। 'इतश्च लोपः' इति इकारलोपः। जुहोत्यादित्वात् श्लुः। लघूपधगुणः। 'अनुदात्ते च' (पा० सू० ६ १. १९०) इति अभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम्। यद्वृत्तयोगादनिघातः॥

शब्दा०—तिस्रः=तीन, द्यावः=द्युलोक, सवितुः=सवितृ देव की, द्वौ=दो, उपस्था=गोद में, एका=एक, यमस्य=यम के, भुवने=लोक में, विराषाट्=मरे व्यक्तियों का निवास स्थान, आणिम्=धुरा, न=तरह, रथ्यम्=रथ के, अमृता=अमर, अधि तस्थुः=आश्रित हैं, इह=यहाँ, ब्रवीतु=कहे, यः=जो, उ=निश्चित अर्थ का वाचक एक निपात, तत्=उसे, चिकेतत्=जाना है।

हि० अ०—तीन लोक (हैं), (उनमें से) दो सवितृ की गोद में (हैं), एक जो मरे व्यक्तियों का निवास स्थान है, यम के लोक में (है)। (सम्पूर्ण) अमर (प्रकाशमान पदार्थ) रथ के धुरे की तरह उसी पर आश्रित है, (वह) जिसने (सवितृ देव के महत्व को) जाना है यहाँ उसे कहे।

Trans—Three (are) the regions, (of them) two in the lap of Savitar and one, the abode of dead ones, in the sphere of Yama (All) the immortals (luminaries) depend (upon him) like an axle pin of a chariot (He) who has known (the greatness of Savitar) let him speak it here

Notes—उपस्था—'In the proximity' (Wilson), 'adjacent' (Griffith), 'laps' (Macdonell) Macdonell takes उपस्था as the nom dual, ending in आ which is common in the Vedas Sāyana takes उपस्था in locative sense For sandhi in द्वा उपस्था see Appendix A under *Padavrtti*, the final nasalized syllable in the Samhitā text avoids the possibility of sandhi of उपस्था with एका (which is the initial of a Pāda) विराषाट्—Sāyana explains it by 'विरान् गन्तृन् सहते। प्रेता पुरुषा अन्तरिक्षमार्गेण यमलोके गच्छन्तीत्यर्थं, Griffith takes it to mean 'the home of heroes' and Macdonell as 'over coming men' Macdonell takes it as the nom sing of विरासह्, according to him विरा is for वीर, the quantity of the vowel being interchanged for metrical convenience, in the Pada text विराषाट् is not analysed for विरा as an independent word, is never used चिकेतत्—√cit to know perf subju 3rd sing, not unaccented because preceded by यत

वि। सुऽपुर्णः। अन्तरिक्षाणि। अरूयत्। गुभीरऽवेपाः। असुरः। सुऽनीथः॥ क्व। इदानीम्। सूर्यः। कः। चिकेत। कतमाम्। द्याम्। रश्मिः। अस्य। आ। ततान॥७॥

सा० भा०—सुपर्णः शोभनपतन सूर्यस्य रश्मि । 'सुपर्णा इति पञ्चदश रश्मिनामानि' (नि० १ ५ १५) इति तन्नामसु पठितत्वात् । अन्तरिक्षाणि अन्तरिक्षोपलक्षितानि लोकत्रयस्थानानि वि अख्यत् विशेषेण स्थापितवान् प्रकाशितवान् । कीदृशो रश्मि । गमीरवेपाः गम्भीरकम्पन । रश्मे प्रकम्पन चलन केनापि द्रष्टुमशक्यमित्यर्थ । असुरः सर्वेषा प्राणद । तथा चान्यत्र आम्नायते –'सर्वेषा भूताना प्राणनादायोदेति' (तै० आ० १ १४ १) इति । सुनीथः सुनयन शोभनप्रापण । मार्गप्रकाशनेन अभीष्टदेश प्रापयतीत्यर्थ । तादृशरश्मियुक्त सूर्यः इदानीं रात्रौ क्व कुत्र वर्तते । तदेतद्रहस्य कश्चिचकेत को जानाति । न कोऽपीत्यर्थ । अस्य सूर्यस्य रश्मिः कतमा द्याम् आ ततान क द्युलोक रात्रौ व्याप्तवान् । एतदपि को जानाति ॥ सुपर्ण । 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । गमीरवेपा । 'टुवेपृ कम्पने' । असुन् । गभीर वेपो यस्य । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । असुर । 'असु क्षेपणे' । अस्यति शत्रून् इत्यसुर । 'असेरुरन्' (उ० सू० १.४२) । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । यद्वा । असून् प्राणान् राति ददातीत्यसुर । 'आतोऽनुपसर्गे क' इति कप्रत्यय । सुनीथ । 'णीञ् प्रापणे' । 'हनिकुषिनीरमिकाशिभ्य क्थन्' (उ० सू० २.१५९) इति क्थन् । प्रादिसमासे थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । इदानीम् । इदशब्दात् सप्तम्यर्थे 'दानीं च' (पा० सू० ५ ३ १८) इति दानींप्रत्यय । 'इदम् इश्' इति इदशब्दस्य इशादेश । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । सूर्य । 'षू प्रेरणे' । सुवतीति सूर्य । 'राजसूयसूर्य' इत्यादिना रुडागमसहित क्यप्प्रत्ययो निपातित । प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । चिकेत । 'कित ज्ञाने' । लिट् । कतमा किं जातीयाम् । 'वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्' (पा० सू० ५ ३ ९३) इति किं शब्दात् डतमच् । डित्वात् टिलोप । 'चित' इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥

शब्दा०—सुपर्णः=सुन्दर किरण, अन्तरिक्षाणि=अन्तरिक्ष लोकों को, व्यख्यत्=प्रकाशित की है, गमीरवेपाः=गम्भीर कम्पनवाली, असुरः=प्राण देनेवाली, सुनीथः=अच्छी प्रकार से मार्ग-दर्शन करनेवाली, क्वः=कहां, इदानीम्=इस समय, सूर्यः=सूर्य, कः=कौन, चिकेत=जाना है, कतमाम्=किस, द्याम्=लोक तक, रश्मिः=किरण, आ ततान=फैली है ।

हि० अ०—गम्भीर कम्पनवाली, प्राण देनेवाली, अच्छी प्रकार से मार्ग दर्शन करनेवाली, (सवितृ देव की) सुन्दर किरण अन्तरिक्ष लोकों को

प्रकाशित की है। किसने जाना है कि सूर्य इस समय कहाँ है तथा उसकी किरण किस लोक तक फैली है ?

Trans —The beautiful ray, deep quivering, life-giving, well guiding, has lightened the aerial regions Who has known where is the sun now and to what region his ray has stretched ?

Notes—सुपर्णः—The Nighantu (I 5 15) enumerates it in the list of the names of ray Sāyana following the same authority explains it by शोभनपतन सूर्यस्य रश्मि, Griffith takes it to mean 'the sun' and Macdonell as 'bird' (the sun) Bahuvrīhi compd accented on the second member (नञ्सुभ्याम्—Pān VI. 2 172) गभीरवेपाः—'Deep quivering' (Sāyana, Wilson, Griffith), 'of deep inspiration' (Macdonell), वेपा is derived from $\sqrt{vip}$ to tremble, with the suffix असुन् असुरः—See note I 24 14 सुनीथः—'Well directed' (Wilson), 'the gentle leader' (Griffith), 'of good guidance' (Macdonell) Words ending in थ etc, forming the second member of the compd accent the final syllable, if the first member is one of the prefixes (थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्—Pān VI 2 144) क्वेदानीम्—See Appendix-B under सन्निपात स्व० and कम्पस्व० चिकेत—$\sqrt{cit}$ to know, perf 3rd sing कतमाम्—See notes on कतमस्य (I 24 1) ततान—$\sqrt{tan}$ to stretch, perf 3rd sing

अष्टौ । नि । अख्यत् । ककुभः । पृथिव्याः । त्री । धन्व । योजना । सप्त । सिन्धून् ॥ हिरण्यऽअक्षः । सविता । देवः । आ । अगात् । दधत् । रत्ना । दाशुषे । वार्याणि ॥८॥

सा० भा०—पृथिव्याः सम्बन्धिनीः अष्टौ ककुभः प्राच्याद्याश्चतस्रो दिश आग्नेय्याद्याश्चतस्रो विदिश इत्येवमष्टौ दिशः व्यख्यत् सविता प्रकाशितवान् ।

तथा योजना प्राणिनः स्वस्वभोगेन योजयितॄन् धन्व अन्तरिक्षोपलक्षितान् त्री त्रिसंख्याकान् पृथिव्यादिलोकान् सप्त सिन्धून् गङ्गादिनदीः समुद्रान्वा सविता व्यख्यत्। हिरण्याक्षः। हितरमणीयचक्षुर्युक्तो हिरण्मयाक्षो वा सविता देवः आगात् इहागच्छतु। किं कुर्वन्। दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वार्याणि वरणीयानि रत्नानि दधत् प्रयच्छन्॥ अख्यत्। ख्यातेर्लुङि 'अस्यतिवक्ति' इत्यादिना च्लेः अङादेशः। त्री। 'शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोपः। धन्व। 'धिवि धवि धवि गत्यर्थाः'। 'इदितो नुम् धातोः' इति नुम्। अस्मात् 'कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः' इति कनिन्। 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेर्लुक्। नलोपः। प्रत्ययस्य नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। योजना। योजयन्ति प्राणिन उपभोगेनेति योजनानि। नन्द्यादिलक्षणो ल्युः। 'णेरनिटि' इति णिलोपः। पूर्ववत् शेर्लोपः। हिरण्याक्षः। हिरण्मयान्यक्षीणि यस्यासौ हिरण्याक्षः। 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः (पा० सू० ५. ४. ११३) इति समासान्तः षच्प्रत्ययः। अगात्। एतेर्लुङि 'इणो गा लुङि' (पा० सू० २.४. ४५) इति गादेशः। 'गातिस्था' इति सिचो लुक्। दधत्। शतरि 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमागमप्रतिषेधः। 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इति आकारलोपः। 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम्। दाशुषे। 'दाश्वान्साह्वान्' इत्यादिना क्वसुप्रत्ययान्तो निपातितः। चतुर्थ्येकवचने 'वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम्। परपूर्वत्वम्। 'शासिवसिघसीनां च' इति षत्वम्। वार्याणि। 'वृङ् संभक्तौ'। ऋहलोर्ण्यत्। 'ईडवन्द' इत्यादिनाद्युदात्तत्वम्॥

शब्दा०—अष्टौ=आठ, व्यख्यत्=प्रकाशित किया है, ककुभः=दिशाओं को, पृथिव्याः=पृथिवी के, त्री=तीन, धन्व=लोकों को, योजना=प्राणियों के, सप्त=सात, सिन्धून्=नदियों को, हिरण्याक्षः=स्वर्णमयी आंख वाले, सविता=सवित्, देवः=देव, आ अगात्=आये हैं, दधत्=धारण करते हुये, रत्ना=बहुमूल्य धन, दाशुषे=हवि प्रदान करने वाले के लिये, वार्याणि =वरणीय।

हि० अ०—पृथिवी की आठ दिशाओं, प्राणियों के तीन लोकों तथा सात नदियों को (सवित् देवता ने) प्रकाशित किया है। स्वर्णमयी आंख वाले सवित् देव पूजा करनेवाले के लिये वरणीय धन को धारण करते हुये आये हैं।

Trans.—(He) has lightened the eight quarters of the earth, three desert regions of the living beings and the seven rivers. Golden-eyed God Savitar has come bearing desirable wealth for the worshippers.

Notes—योजना—Acc. plu. of योजन; according to Sāyaṇa योजना means living beings (योजना प्राणिनः । स्वस्वभोगेन योजयितृन्); Macdonell conjectures the number of योजन as thirty, this number being expressed in I. 123.8, where dawns are said to have traversed this distance. अगात्—$\sqrt{}$*gā* to go, root-aorist, 3rd. sing. दधत्—$\sqrt{}$*dhā* to put, pres. part., accented on the red. syllable (अभ्यस्तानामादिः—Pān VI. 1.189). दाशुषे—Dative, sing from $\sqrt{}$*dāś* to worship, with the suffix क्वसु. वार्याणि—$\sqrt{}$*vṛ* to choose, with the suffix ण्यत्; accented on the first syllable (ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः—Pāṇ VI. 1.214)

हिरण्यऽपाणिः । सविता । विऽचर्षणिः । उभे इति । द्यावापृथिवी इति । अन्तः । ईयते ॥ अप । अमीवाम् । बाधते । वेति । सूर्यम् । अभि । कृष्णेन । रजसा । द्याम् । ऋणोति ॥९॥

सा० भा०—हिरण्यपाणिः सुवर्णमयहस्तयुक्तः । यद्वा । यजमानेभ्यो दातुं हिरण्यं हस्ते धृतवान् । विचर्षणिः विविधदर्शनयुक्तः । विचर्षणिः पश्यत्यर्थः । 'विचर्षणिः विश्वचर्षणिः' नि० ३.११.६) इति तन्नामसु पाठात् । सविता देवः उभे द्यावापृथिवी अन्तः उभयोर्लोकयोर्मध्ये ईयते गच्छति । अमीवां रोगादिबाधाम् अप बाधते सम्यक् निराकरोति । तथा सूर्यं वेति गच्छति । यद्यपि सवितृसूर्ययोरेकदेवतात्वं तथापि मूर्तिभेदेन गन्तृगन्तव्यभावः । कृष्णेन तमसः कर्षकेण निवर्तकेन रजसा तेजसा द्याम् आकाशम् अभि ऋणोति सर्वतो व्याप्नोति ॥ द्यावापृथिवी । 'दिवसश्च पृथिव्याम्' (पा सू० ६. ३. ३०) इति चशब्दात् दिवशब्दस्य द्यावादेशः । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ' (पा० सू० ६. २. १४२) इति न निषेधः, 'अपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु' इति पर्युदस्तत्वात् । ईयते । 'ईङ् गतौ' । 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः । बाधते । बाधते च वेति चेति समुच्चयार्थप्रतीतेः चशब्दस्याप्रयोगात् 'चादिलोपे विभाषा' इति निघातप्रतिषेधः । वेति । 'वी गतिप्रजनकान्त्यशनखादनेषु' । अदादित्वात् शपो लुक् । तिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्यप्येषा द्वितीया तथापि तिङः परत्वात् निघाताभावः । ऋणोति ।

'ऋणु गतौ' तनादित्वात् उ । तनादिषु करोतेरेव गुणो नान्येषामिति आपि-शालिमतेन गुणाभाव ॥

शब्दा०—हिरण्यपाणिः=स्वर्णहस्त वाले, सविता=सवितृ, विचर्षणिः=सबको देखने वाले, उभे=दोनो, द्यावापृथिवी=आकाश तथा पृथिवी, अन्तः=बीच में, ईयते=जाते है, अमीवाम्—रोग को, अप बाधते=दूर करते है, वेति=जाते है, सूर्यम्—सूर्य के पास, कृष्णेन=अन्धकार युक्त, रजसा=लोकसे, द्याम्=आकाश को, अभि ऋणोति=व्याप्त करते हैं ।

हि० अ०- स्वर्णहस्तवाले, सबको देखने वाले, सवितृ, दोनो आकाश तथा पृथिवी के बीच विचरण करते हैं । रोग को दूर करते हैं, सूर्य के पास जाते हैं, अन्धकार युक्त लोक से (होकर) द्युलोक को व्याप्त करते हैं ।

Trans —Golden handed, all seeing Savitar goes in the interior of both heaven and earth (He) drives away the disease, approaches the sun, traverses the sky through darksome region

Notes—हिरण्यपाणि —Golden handed or goldful handed, Bahuvrihi compd accented on the first member उभे—ए as dual ending is Pragrhya hence इति in the Pada text द्यावापृथिवी—The word दिवस is substituted by द्यावा when it is compounded with पृथिवी (दिवसश्च पृथिव्याम् Pān VI 3 30) For accent see note on मित्रावरुणा (I 35 1) Final ई as dual ending is Pragrhya, hence, इति in the Pada-text ईयते—√i to go, mid perf 3rd sing बाधते—√badh to obstruct, pres mid 3rd. sing, not unaccented because the conjunctive च between बाधते and वेति has been dropped (चादिलोपे विभाषा Pān VIII 1 63) वेति—√vī to go, pres 3rd. sing, not unaccented because it begins a new sentence अभि ऋणोति—√r with अभि to surround, pres 3rd. sing

हिरण्यऽहस्तः । असुरः । सुऽनीथः । सुऽमृळीकः । स्वऽवान् ।

यात । अर्वाङ् ॥ अपऽसेधन् । रक्षसः । यातुऽधानान् । अस्थात् । देवः । प्रतिऽदोपम् । गृणानः ॥१०॥

सा० भा०—हिरण्यहस्त असुर प्राणदाता सुनीथ सुष्ठु नेता प्रशस्य इत्यर्थ । 'सुनीथ पाक' (नि० ३ ८ ७) इति प्रशस्यनामसु पाठात् । सुमृळीक सुष्ठु सुखयिता स्ववान् धनवान् अर्वाङ् अभिमुख कर्मदेशे गच्छतु । किञ्चाय देव प्रतिदोषं प्रतिरात्रि गृणान स्तूयमान अस्थात् स्थितवान् । कि कुर्वन् । रक्षस बाधकत्वेन रक्षणनिमित्तभूतान् 'रक्षो रक्षितव्यमस्मात्' (निरु० ४ १८) इति यास्क । यातुधानान् असुरान् अपसेधन् निराकुर्वन् ॥ हिरण्यहस्तावयो गता । सुमृळीक । सुष्ठु मृळीक सुख यस्यासौ तयोक्त । 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्ववान् । स्वम् अस्यास्तीति स्ववान् । 'मादुपधाया' इति वत्वम् । सहिताया नकारस्य 'दीर्घादटि समानपादे' इति रुत्वम् । 'आतोऽटि नित्यम्' इति सानुनासिक आकार । रोयत्वम् । यलोपश्च । अपसेधन् । 'षिधु गत्याम्' । शप पित्त्वादनुदात्तत्वम् । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रक्षस । 'रक्षपालने' इत्यस्मात् अपादाने औणादिक असिप्रत्यय । यद्वा । रक्षन्त्यनेनेति रक्षो बलम् । करणेऽसुन् । तदेषामस्तीति रक्षस्विन । मत्वर्थप्रत्ययलोपश्छान्दस । प्रत्ययस्वर । यातुधानान् । 'यत निकारोपस्कारयो' । तस्मात् ण्यन्तात् औणादिको भावे उप्रत्यय । यातवो यातना एषु धीयन्ते इति यातुधाना । अधिकरणे ल्युट् । 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । अस्थात् । 'गातिस्था' इति सिचो लुक् । प्रतिदोषम् । दोषादोषाम् । प्रति वीप्सालक्षणे यथार्थे । अव्ययीभाव । गृणान । 'गृ शब्दे' । कर्मणि लट शानच् । व्यत्ययेन श्ना । 'प्वादीना ह्रस्व' इति ह्रस्वत्वम् । 'चित' इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥

शब्दा०—हिरण्यहस्त =स्वर्णहस्तवाले, असुर =प्राण देने वाले, सुनीथ =सुन्दर मार्ग दर्शन करनेवाले, सुमृळीक =दयालु, स्ववान्=धनवान, प्रकाशवान यातु=आयें, अर्वाङ्=हमारी तरफ, अपसेधन्=दूर करते हुये, रक्षस =राक्षसों को यातुधानान्=मायावियों को, अस्थात् =स्थित हुये हैं, देव =देव, प्रतिदोषम्=प्रतिसन्ध्या को, गृणान =स्तूयमान ।

हि० अ०—स्वर्णहस्तवाले, प्राणदात्, सुन्दर मार्ग-दर्शक, दयालु तथा धनवान सवितृ हमारी तरफ (यज्ञ में) आवें । प्रति सन्ध्या स्तूयमान देव (सवितृ) राक्षसो तथा मायावियों को दूर करते हुये स्थित हुये हैं ।

Trans.—May the golden-handed, life-giving, well-guiding, most gracious, prosperous Savitar come to (the sacrifice). Conquering the demons and sorcerers God (Savitar) has mounted, being worshipped at every evening.

Notes—सुमृळीकः—Of good grace; Bahuvrīhi compd. accented on the second member (नञ्सुभ्याम्—Pāṇ VI. 2.172). स्ववान्—Roth takes स्ववान् to be nom. sing. of सु-अवस् 'giving good help. The final न् is dropped, if it is preceded by आ and followed by a vowel, the penultimate vowel being nasalized. But the word स्ववान् drops the final न् and nasalizes its penultimate vowel even though it is not followed by a vowel. This is the special case of आन्पदवृत्ति as enumerated in the Rg. Prāt. (IV. 68). अपसेधन्—$\sqrt{sidh}$ to repel, pres. part; for accent see निवेशयन् (I. 35.2). अस्थात्—$\sqrt{sthā}$ to stand, root-aorist 3rd. sing.; not unaccented because it begins the pāda. प्रतिदोषम्—Macdonell construes it with अस्थात् 'has arisen towards eventide' while Sāyaṇa, Wilson, and Griffith take प्रतिदोषम् as an adverb of time and each construes it with गृणानः. Governing compd. accented on the final syllable of the second member गृणानः—$\sqrt{gṛ}$ to sing pres. part.

ये । ते । पन्थाः । सवितरिति । पूर्व्यासः । अरेणवः । सुऽकृताः । अन्तरिक्षे ॥ तेभिः । नः । अद्य । पथिऽभिः । सुऽगेभिः । रक्ष । च । नः । अधि । च । ब्रूहि । देव ॥११॥

सा॰ भा॰—हे सवितः ते तव पन्थाः मार्गाः पूर्व्यासः पूर्वसिद्धाः अरेणवः धूलिरहिताः अन्तरिक्षे सुकृताः सुष्ठु संपादिताः । सुगेभिः सुष्ठु गन्तुं शक्यैः तेभिः

पथिभिः तैर्मार्गैरागत्य अद्य अस्मिन् दिने नः अस्मान् रक्ष च पालनमपि कुरु । तथा हे देव नः अस्मान् अनुष्ठातृन् अधि ब्रूहि च देवानामग्रेऽधिकत्वेन कथय च ॥ पन्थाः । 'सुपां सुलुक्' इति जसः सुः । 'पथिमथोः सर्वनामस्थाने' इत्याद्युदात्तत्वम् । पूर्व्यासः । पूर्वैः कृताः पूर्व्याः । 'पूर्वैः कृतमिनियौ च' (पा० सू० ४. ४. १३३) इति यः । प्रत्ययस्वरः असुगागमः । अरेणवः । 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुकृताः । कर्मणि क्तः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सुगेभिः । सुष्ठु गच्छन्त्येष्विति सुगाः । 'सुदुरोरधिकरणे' (पा० सू० ३. २. ४८. ३) इति गमेर्डप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रक्ष । 'द्व्यचोऽतस्तिङः' इति संहितायां दीर्घः ॥

शब्दा०— ये=जो, ते=तुम्हारे, पन्थाः=मार्ग, सवितः=हे सवितृ, पूर्व्यासः=पहिले के, अरेणवः=धूलि रहित, सुकृताः=अच्छी प्रकार से निर्मित, अन्तरिक्षे=अन्तरिक्ष में, तेभिः=उनसे, नः=हमारी, अद्य=आज, पथिभिः=मार्गों से, सुगेभिः=सुगम, रक्ष=रक्षा करो, च=और, नः=हमारी, च=और, अधि ब्रूहि=तरफ से बोलो, देव=हे देव ।

हि० अ०—जो सवितृ, तुम्हारे प्राचीन तथा धूलि-रहित मार्ग जो अन्तरिक्ष में अच्छी प्रकार से निर्मित हैं, आज उन्हीं सुगम मार्गों से (यहां आकर) मेरी रक्षा करो, तथा हे देव हमारी तरफ से बोलो ।

Trans—O, Savitar, thy ancient (and) dustless pathways which are well-fashioned in the heaven, today (coming) by those paths, good to travel, protect us ; ■ God speak for us

Notes—पन्थाः—The word पथ coming with pronoun accents the first syllable (पथिमथोः सर्वनाम स्थाने Pāṇ. VI. 1 19) सवितः—Vocative, not coming in the beginning of a Pāda, is unaccented. The visarjanīya is rhotasized , hence, इति in the Pada-text. पूर्व्यासः—Nom. plu. in आसस् from the stem पूर्व्य originally पूर्वैः. अरेणवः—Bahuvrīhi compd. accented on the second member (नञ्सुभ्याम् Pāṇ VI. 2.172). For sandhi in पूर्व्यासोऽरेणवः see Appendix A under *Abhinihita(visarjanīya)*. सुकृताः–Prep.

uninterruptedly compounded with word ending in suffix क्त in objective sense is accented. (गतिरनन्तरः Pāṇ VI.2.49). सुगेभी—The penultimate vowel of a short rhotasized visarjanīya is lengthened, if र् follows, while the visarjanīya is dropped (see Appendix 'A' under *Niyata Sandhi*); Bahuvrīhi compd. accented on the second member. रक्षा- –The second syllable is lengthened (द्व्यचोऽतस्तिङः—Pāṇ VI. 3. 135); √*rakṣ* to protect, impv. 2nd. sing. अधिब्रूहि—√*brū* with अधि to speak on behalf of, impv. 2nd. sing.

'कद्ध नूनम्' इति पञ्चदशर्चं तृतीय सूक्तम्। घोरपुत्र कण्व ऋषि, 'ऋषिश्चान्यस्मात्' इति परिभाषितत्वात्। पूर्वसूक्ते मारुत हि' इत्युक्तत्वादिदमपि मरुद्देवताकम्। 'गायत्र तु' इत्युक्तत्वात गायत्रीच्छन्दस्कम। 'कद्ध' इत्यनुक्रमणिका। विनियोगो लैङ्गिक॥

कत्। ह्। नूनम्। कधऽप्रियः। पिता। पुत्रम्। न। हस्तयोः॥
दधिध्वे। वृक्तऽबर्हिषः॥१॥

सा० भा०—हे मरुत कद्ध कदा खलु नूनम् अवश्य हस्तयो दधिध्वे यूयमस्मान् हस्ते धारयथ। तत्र दृष्टान्त। पिता पुत्रं न हस्तयोः। यथा लोके पिता हस्तयो स्वकीय पुत्र धारयति तद्वत्। कीदृशा मरुत। कधप्रियः स्तुतिप्रीता वृक्तबर्हिषः। वृक्त छिन्न बर्हिदर्भो येषा मरुता यजमानाय ते मरुत तथाविधा। कत कदा। 'द्वौ चापरो वर्णविकारनाशौ' (का० ६ ३ १०९) इत्युक्तत्वात आकारलोप। कधप्रिय। कधा स्तुति। तया प्रीणन्तीति कधप्रिय। 'प्रीञ् प्रीतौ'। क्विप्। पूर्वपदस्य 'ङ्यापो सज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्' (पा० सू० ६ ३ ६३) इति ह्रस्वत्वम्। धकारश्छान्दस। आमन्त्रितनिघात। दधिध्वे। दधाते 'छन्दसि लुङ्लङ्लिट' इति वर्तमाने लिट। कृपादिनियमात् इट। प्रत्ययस्वर वृक्तबर्हिष। आमन्त्रितनिघात॥

शब्दा०—कत्=किस समय, कब ह्=निश्चित अर्थ का वाचक एक निपात, नूनम्=निश्चित रूप से कधप्रियः=ओ स्तुतिप्रेमी, पिता=पिता, पुत्रम्=पुत्र को, न=तरह, हस्तयोः=दोनों हाथो में, दधिध्वे=धारण करोगे, वृक्तबर्हिष=ओ (मरुतो) जिनके लिये पवित्र दूर्वा बिछाई गई है।

हि० अ०—ओ स्तुति प्रेमी ओ (मरुतो) जिनके लिये पवित्र दूर्वा बिछाई गई है, कब अपने दोनों हाथो में निश्चित रूप से (हमें) धारण करोगे, जिस प्रकार पिता पुत्र को (धारण करता है)।

Trans O (Maruts), fond of praise, for whom sacred grass is trimmed, when will you take (us) surely, by both hands, as a father does his son

Notes—कत्—For कदा; final आ is dropped. कधप्रियः—Sayana explains it by 'कधा स्तुतिः तया प्रीणन्तीति कधप्रियः' Griffith takes it as an adjective of पिता and renders 'dear father'; vocative, not at the beginning of the Pāda, is unaccented (आमन्त्रितस्य च Pāṇ. VIII. 1.19). दधिध्वे —√*dhā* to put, mid. perf. 3rd. plu.; not unaccented because it begins the Pāda. वृक्तबर्हिष--वृक्त is the past part; of √*vrj* to twist; Bahuvrihi compd. in vocative.

क्व । नूनम् । कत् । वः । अर्थम् । गन्त । दिवः । न । पृथिव्याः ।
क्व । वः । गावः । न । रण्यन्ति ॥२॥

सा० भा०—हे मरुतः नूनम् इदानीं क्व यूयं कुत्र स्थिताः । कत् कदा वः युष्माकम् अर्थम् अरणं देवयजनदेशे गमनम् । विलम्बं मा कुरुतेत्यर्थः । दिवः गन्त द्युलोकादागच्छत । पृथिव्याः न गन्त भूलोकान्मा गच्छत । वः युष्मान् क्व रण्यन्ति । देवयजनरूपायाः पृथिव्या अन्यत्र कुत्र शब्दयन्ति । यजमानाः स्तुवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । गावो न । यथा गावो रण्यन्ति शब्दयन्ति तद्वत् ॥ क्व । किंशब्दात् सप्तम्यन्तात् 'किमोऽत्' (पा० सू० ५.३.१२) इति अत्प्रत्ययः । 'क्वाति' (पा० सू० ७.२.१०५) इति किमः क्वादेशः । 'तित्स्वरितम्' इति स्वरितत्वम् । अर्थम् । 'ऋ गतौ' । 'उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्' (उ० सू० २.१६१) इति भावे थन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । गन्त । गमेर्लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । थादेशस्य तस्य 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तबादेशः । अत एव ङित्त्वाभावात् 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिना अनुनासिकलोपो न भवति । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । 'द्व्यचोऽतस्तिङः' इति संहितायां दीर्घत्वम् । दिवः । 'ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पृथिव्याः । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । रण्यन्ति । रण्वतिः शब्दार्थः । व्यत्ययेन श्यन् ॥

शब्दा०—क्व=कहाँ, नूनम्=अब, कत्=कब, वः=तुम लोगों का, अर्थम्-लक्ष्य की ओर गमन, गन्त=जाओ, दिवः=द्युलोक से, न=नहीं, पृथिव्याः=पृथिवी से, क्व=कहाँ, वः=तुम्हारे (यजमान), गावः=गायों की, न=तरह, रण्यन्ति=शब्द कर रहे हैं ।

हि० अ०—इस समय कहां (स्थित हो) ? तुम लोगों का लक्ष्य की तरफ गमन कब होगा ? द्युलोक से जावो (किन्तु) पृथिवी से मत जावो। तुम्हारे (यजमान) गायों की तरह कहाँ शब्द कर रहे हैं ?

Trans.—where now, when (will you go) to your destination ? Go from the heaven, not from the earth. Where do your (worshippers) sing (for you) like kine ?

Notes—क्व—From किम् with the suffix अत्; the latter, being तित्, is svarita (तित्स्वरितम् Pāṇ. VI. 1.185). अर्थम्—From $\sqrt{r}$ to go with the suffix थन्; words, ending in the suffix थन् accent the first syllable. गन्त—$\sqrt{gam}$ to go, root-aorist, impv. 2nd. plu. not unaccented because it begins the Pāda. A verb consisting of two syllables, lengthens its final syllable in the Saṁhitā-text (see notes on रक्ष (I. 35.11). रण्यन्ति—$\sqrt{ran}$ to rejoice, pres. 3rd plu. गन्ता दिवो न पृथिव्याः—Wilson following Sāyaṇa renders; 'pass from heaven, not from the earth'. According to Griffith, 'go ye in heaven and not on earth'. क्व वो गावो न रण्यन्ति—Wilson renders 'where do they who worship you cry (to you) like cattle ? According to Griffith, 'where do your cows disport themselves' ?

क्व । वः । सुम्ना । नव्यांसि । मरुतः । क्व । सुविता । क्वो३इति । विश्वानि । सौभगा ॥३॥

सा० भा०—हे मरुतः वः युष्माकं संबन्धीनि नव्यांसि नवतराणि सुम्ना प्रजापश्वादिरूपाणि धनानि 'प्रजा वै पशवः सुम्नम्' (तै० सं० ५.४.६.६) इति श्रुत्यन्तरात्। क्व कुत्र वर्तन्ते। तथा सुविता शोभनानि प्राप्याणि मणिमुक्तादीनि भवदीयानि क्व कुत्र वर्तन्ते। विश्वानि सर्वाणि सौभगा सौभाग्यरूपाणि गजाश्वादीनि क्वो कुत्र वा वर्तन्ते। भवदीयैः सुम्नादिभिः

सर्वं सहागन्तव्यमित्यर्थ । सुम्ना । 'शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोप । नव्यासि । नवशब्दात् ईयसुनि ईकारलोपश्छान्दस । सुविता । सुष्ठु इतानि सुवितानि । 'तन्वादीना छन्दसि बहुलमुपसंख्यानम्' (पा० सू० ६ ४ ७७ १) इति उवङादेश । सौभगा । सुभगान्मन्त्रे' (पा० सू० ५ १ १२९ ग) इति तस्य भाव इत्यर्थे अञ् । पूर्ववत् शेर्लोप ॥

शब्दा०—क्व=कहाँ, वः=तुम्हारे, सुम्ना=धन, नव्यासि=नये, मरुतः=ओ मरुतो क्व=कहाँ, सुविता=मणिमुक्तादि धन, क्व=कहाँ, विश्वानि=सम्पूर्ण, सौभगा=गजाश्वादिरूपी धन ।

हि० अ०—तुम्हारे (प्रजापश्वादिरूपी) नये धन कहाँ हैं ? ओ मरुतो, (मणिमुक्तादि) धन कहाँ हैं ? सम्पूर्ण (गजाश्वादिरूपी) सौभाग्य कहाँ हैं ?

Trans —Where are your new treasures ? O Maruts, where the precious (riches) ? Where all the fortunes ?

Notes—क्वो—(=क्व+उ); final ओ of a word which is not the first member of the compd , is called pragrhya (अपूर्वपदान्तगश्च—Rg Prāt I 70) , hence, इति in the Pada text

यत् । यूयम् । पृश्निऽमातरः । मर्तासः । स्यातन । स्तोता । वः । अमृतः । स्यात् ॥४॥

मा० भा०—हे पृश्निनामकधेनुपुत्रा मरुत यूय यद्यपि मर्तास मनुष्या स्यातन भवेत तथापि व युष्माक स्तोता यजमान अमृतः स्यात् देवो भवेत् ॥ पृश्निमातर । पृश्निर्माता येषा ते। समासान्तविधेरनित्यत्वात् 'नद्युतश्च' (पा० सू० ५ ४ १५३) इति कबभाव । मर्तास । 'असिहसि' इत्यादिना म्रियते त प्रत्यय । 'आज्जसेरसुक्' । स्यातन । अस्तेर्लिङि तस्य 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तनादेश । यासुट उदात्तत्वम् । अमृत । 'नञो जरमरमित्रमृता' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

शब्दा०—यत्=यदि यूयम्=तुमलोग, पृश्निमातरः=ओ पृश्नि के पुत्र, मर्तासः=मर्त्य, मनुष्य, स्यातन=हो जावो, स्तोता=प्रशंसक, वः=तुम्हारा, अमृतः=अमर, स्यात्=हो जाय ।

हि॰ अ॰—ओ पृश्नि के पुत्र, यद्यपि तुम मर्त्य हो (किन्तु) तुम्हारा प्रशसक अमर हो जाय ।

Trans —O son of Pṛśni although you are mortals, let your worshipper become immortal

Notes—पृश्निमातरः—Having Pṛśni as their mother, Maruts are called the son of Pṛśni, the personification of sky Bahuvrihi compd in vocative स्यातन—√*as* to be, opt, 2nd plu, not unaccented because preceded by यत् स्यात्—√*as* to be, opt 3rd, sing

मा । वः । मृगः । न । यवसे । जरिता । भूत् । अजोष्यः । पथा । यमस्य । गात् । उप ॥४॥

सा॰ भा॰—हे मरुत वः युष्माक जरिता स्तोता अजोष्यः असेव्य मा भूत् । तत्र दृष्टान्त । मृगो न यवसे । यथा तृणे भक्षणीये मृग कदाचिदप्य सेव्यो न भवति किंतु सर्वदा तृण भक्षयति तद्वत् किं च स स्तोता यमस्य पथा यमलोकसबन्धिमार्गेण मा उप गात् मा गच्छतु । तस्य मरण मा भूदित्यर्थ ॥ जरिता । 'जृष् वयोहानौ' । स्तुतिकर्मेति (निरु॰ १० ८) यास्क । तृचि इडागम । चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । भूत् । लुङि 'गातिस्था' इति सिचो लुक् । 'न माङ्योगे' इति अडभाव । अजोष्य । 'जुषी प्रीतिसेवनयो' । 'ऋहलोर्ण्यत्' इति कर्मणि ण्यत् । नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पथा । तृतीयैकवचने 'भस्य टेर्लोप' (पा॰ सू॰ ७ १ ८८) इति टिलोप । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । गात् । एतेर्लिङि इणो गा लुङि' (पा॰ सू॰ २ ४ ४५) इति गादेश । 'गातिस्था' इति सिचो लुक् । पूर्ववत् अडभाव ॥

शब्दा॰—मा=नहीं, वः=तुम्हारे, मृगः=मृग, न=तरह, यवसे=क्षेत्र से, जरिता=प्रशसक, भूत्=होवें, अजोष्यः=अलग, पथा=मार्ग पर, यमस्य=यम के, गात्=जावे, उप=पास ।

हि॰ अ॰—तुम्हारा प्रशसक अलग न होवे जैसे मृग क्षेत्र से (अलग नहीं होता) (और न वह) यम के मार्ग पर हो जावे ।

Trans —Let your worshipper never be indifferent to you as a deer to the pasture land, nor let (he) go on the path of Yama

Notes—Griffith connects this stanza with preceding one. According to him the preceding one is conditional and this a consequential. He renders: 'then never were your praiser loathed like a wild beast in pasture land, nor should he go on yama's path'. Wilson following Sāyaṇa translates, 'never may your worshipper be indifferent to you as a deer (is never indifferent) to pasture, so that he may not tread the path of yama, भूत्—√*bhū* to be, root-aorist injun. 3rd. sing. अजोष्यः—From √*jus* to unite; नञ् compd. accented on the first member (अव्यये नञ्कुनिपातानाम् Vārtika on Pāṇ VI. 2. 2). गात्—√*gā* to go, root-aorist, injun. 3rd. sing.

मो इति । सु । नः । परांऽपरा । निःऽर्ऋतिः । दुःऽहना । वधीत् । पदीष्ट । तृष्णया । सह॥६॥

सा० भा०—हे मरुतः नः अस्मान् निर्ऋतिः रक्षोजातिदेवता मो षु वधीत् सर्वथा वधं मा कार्षीत् । कीदृशी । परापरा उत्कृष्टादप्युत्कृष्टा अतिबलेत्यर्थः । अत एव दुर्हणा केनापि हन्तुं दुःशक्या । सा निर्ऋतिः तृष्णया सह पदीष्ट पततु । अस्मदीया तृष्णा बाधिका निर्ऋतिश्च विनश्यत्वित्यर्थः ॥ मो षु णः । 'सुञः' इति षत्वम् । 'नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः' इति णत्वम् । दुर्हणा । 'ईषद्दुःसुषु' इत्यादिना हन्तेः कर्मणि खल् । लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । वधीत् । लुङि हन्तेः 'लुङि च' (पा० सू० २.४.४३) इति वधादेशः । सिचि इडागमः । वधादेशस्य अदन्तत्वात् 'एकाच उपदेशे' इति इट्प्रतिषेधो न भवति । अतो लोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वात् 'अतो हलादेः' (पा० सू० ७. २. ७) इति वृद्ध्यभावः । 'इट ईटि' (पा० सू० ८. २. २८) इति सिचो लोपः । पदीष्ट । 'पद गतौ' । आशीर्लिङि 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकत्वात् सलोपः । आर्धधातुकत्वात् सुडागमः । प्रत्ययस्वरः । तृष्णया । 'ञितृषा पिपासायाम्' । 'तृषिशुषिरसिभ्यः कित्' (उ० सू० ३. २९२) इति नप्रत्ययः । 'नित्' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् ॥

शब्दा०—मो=नहीं, सु=सर्वथा, नः=हमें, परापरा=अत्यन्त बलवान,

निर्ऋतिः—पाप देवता दुर्हणा=किसी के द्वारा न मारने योग्य, वधीत् =मारे, पदीष्ट=चली जावे, तृष्णया सह=लोभ के साथ ।

हि० अ० अत्यधिक शक्तिशालिनी, अवध्य निर्ऋति हमें सर्वथा न मारे, लोभ के साथ (वह भी) चली जावे ।

Trans —Let not the most powerful Nirrti kill us, let it be destroyed with (our) evil desire

Notes—मो—See notes on क्वो (I 38 3) परापरा—Sayana renders it by 'उत्कृष्टादप्युत्कृष्टा अतिबलेत्यर्थः', 'most powerful' (Wilson), 'plague on plague' (Griffith), Iterative compd accented on the first member निर्ऋतिः—See notes on निर्ऋतिम् (I 24 9) वधीत्—$\sqrt{vadh}$ to kill, 'is'—aorist, injun 3rd sing, not unaccented because it begins the Pāda पदीष्ट—$\sqrt{pad}$ to go, root aorist, prec 3rd sing, not unaccented because it begins the Pāda

सुत्यम् । त्वेषाः । अमऽवन्तः । धन्वन् । चित् । आ । रुद्रियासः । मिहम् । कृण्वन्ति । अवाताम् ॥७॥

सा० भा० धन्वञ्चित् मरुदेशेऽपि रुद्रियासः रुद्रेण पालितत्वात् तदीया मरुत आ सर्वत अवाता वायुरहिता मिह् वृष्टि कृण्वन्ति कुर्वन्ति तदेतत् सत्यम् । कीदृशा रुद्रियास । त्वेषाः दीप्ता अमवन्तः बलवन्त । मरुता रुद्रपालनमाख्यानेषु प्रसिद्धम् ॥ धन्वन् । 'धिवि रवि धवि गत्यर्था' । इदित्वात् नुम् । 'कनिन्युवृषितक्षि' इत्यादिना कनिन् । नित्वादाद्युदात्तत्वम् । 'सुपा सुलुक्' इति सप्तम्या लुक । रुद्रियास । रुद्रस्येमे रुद्रिया । 'तस्येदम्' इत्यर्थे घ । 'आज्जसेरसुक्' । मिहम् । मिह सेचने' । 'क्विप् च' इति क्विप् । कृण्वन्ति । कृवि हिंसाकरणयोश्च' । 'धिन्विकृण्व्योर च' इति उप्रत्यय, तत्सन्नियोगेन वकारस्य च अकारादेश । अतो लोपेन लुप्तस्य स्थानिवद्भावात लघूपधगुणाभाव ॥

श०दा०—सत्यम्=सत्य रूप से, त्वेषाः=भयानक तेजस्वी, अमावन्तः =शक्तिशाली, धन्वन्=बालूमय स्थान पर, चित्=भी, आ=चारों तरफ

से, रुद्रियास =रुद्र के पुत्र, मिहम्=वर्षा, कृण्वन्ति=करते है, अवातम्=वायुरहित ।

हि० अ०—सत्यरूप से, भयानक तथा शक्तिशाली रुद्र के पुत्र बालूमय स्थान पर भी वायुरहित वृष्टि करते हैं।

Trans —Truely, the terrible and mighty sons of Rudra, send down windless rain even on the desert lands

Notes—अमावन्तः—Powerful, mighty, the second syllable before the suffix वन्त is lengthened. कृण्वन्ति—$\sqrt{kr}$ to make pres 3rd plu अवाताम्—Bahuvrihi compd. accented on the second member

वाश्राऽइव । विऽद्युत् । मिमाति । वत्सम् । न । माता । सिसक्ति । यत् । एषाम् । वृष्टिः । असर्जि ॥८॥

सा० भा०—वाश्रेव शब्दयुक्ता प्रस्नुतस्तनवती धनुरिव विद्युत् मेघस्था दृश्यमाना सती मिमाति शब्द करोति। विद्युद्वेलाया हि मेघगर्जन प्रसिद्धम्। माता धेनु वत्सं न वत्समिव, सिषक्ति इय विद्युत् मरुत सेवते। सिषक्ति. सेवनार्थ। 'सिषक्तु सचत इति सेवमानस्य' (निरु० ३. २१) इति यास्केनोक्तत्वात्। यत् यस्मात् कारणात् एषां मरुता सबन्धिनी वृष्टिरसर्जि गर्जनसहिते विद्युत्काले वृष्टा भवति, तस्मात् विद्युतो मरुत्सेवनमुपपन्नम्। वाश्रेव। 'वाशृ शब्दे'। 'स्फायितञ्चि' इत्यादिना रक्। मिमाति। 'माङ् माने शब्दे च'। व्यत्ययेन परस्मैपदम्। जुहोत्यादित्वात् श्लु। 'भृञामित्' (पा० सू० ■ ४. ७६) इति अभ्यासस्य इत्वम्। सिषक्ति। षच समवाये'। लटि 'बहुल छन्दसि' इति शप श्लु। 'बहुल छन्दसि' इति अभ्यासस्य इत्वम्। असर्जि। 'सृज विसर्गे'। कर्मणि लुङ्। 'चिण् भावकर्मणो' (पा० सू० ३ १ ६६) इति चिण्। 'चिणो लुक्' (पा० सू० ६ ४. १०४) इति तशब्दस्य लुक्। गुण। अडागम उदात्त। यद्वृत्तयोगादनिघात ॥

शब्दा०—वाश्रेव=रम्भाती गाय की तरह, विद्युत्=विजली, मिमाति=शब्द करती है, वत्सम्=बछड़े का, न=तरह माता=माता, सिसक्ति=पोछा करती हैं यत्=जब, एषाम्=उन लोगों की, वृष्टिः=वर्षा, असर्जि=भेजी जाती है।

हि० अ०—विद्युत् रम्भाती गाय की तरह शब्द करती हैं तथा (वृष्टि करने वाले मरुतों का) पीछा करती हैं जैसे गाय बछड़े का, जब वे वृष्टि करते हैं।

Trans.—Lightning roars like a cow, and accompanies (the Maruts) as a cow her calf, when their rain is sent forth.

Notes—मिमाति—√*mā* to bellow, pres. 3rd. sing. सिसक्ति—√*sac* to accompany, pres. 3rd. sing. असर्जि—√*srj* to emit, aorist, passive, 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यत्.

दिवा । चित् । तमः । कृण्वन्ति । पर्जन्येन । उदऽवाहेन । यत् । पृथिवीम् । विऽउन्दन्ति ॥९॥

सा० भा०—हे मरुतः उदवाहेन उदकधारिणा पर्जन्येन मेघेन सूर्यमाच्छाद्य दिवा चित् अहन्यपि तमः कृण्वन्ति अन्धकारं कुर्वन्ति। यत् यदा पृथिवीं भूमिं व्युन्दन्ति विशेषेण क्लेदयन्ति तदानीमतिवृष्टिकाले तमः कुर्वन्तीति पूर्वत्रान्वयः। उदवाहेन। उदकानि वहतीति उदवाहः। 'कर्मण्यण्'। मेघविशेषस्येयं संज्ञा। 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' (पा० सू० ६. ३. ५७) इति उदकशब्दस्य उदभावः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। व्युन्दन्ति। 'उन्दी क्लेदने'। रुधादित्वात् श्नम्। 'श्नान्नलोपः' (पा० सू० ६. ४. २३) इति नलोपः। यद्वृत्तयोगादनिघातः॥

शब्दा०—दिवा=दिन में, चित्=भी, तमः=अन्धकार, कृण्वन्ति=करते हैं, पर्जन्येन=बादल से, उदवाहेन=पानी भरे हुये, जलवाही, यत्=जब, पृथिवीम्=पृथिवी को, व्युन्दन्ति=आप्लावित करते हैं।

हि० अ०—जलवाही मेघ से दिन में भी अन्धकार फैलाते हैं, जब पृथिवी को जल से आप्लावित करते हैं।

Trans—They spread darkness with water-bearing cloud, even in day time when they sprinkle the earth.

Notes—उदवाहेन—Final क of उदक is dropped (उदकस्योदः संज्ञायाम्—Pāṇ. VI.3.57); वाहेन is instr., sing of वाह from

√*vah* to carry with the suffix अण्, Tatpurusa compd, having second member ending in कृत्, accents the second member व्युन्दन्ति —√*ud* to wet, pres 3rd, plu, not unaccented because preceded by यत्

अध॑ । स्व॒नात् । म॒रुता॑म् । विश्व॑म् । आ । सद्म॑ । पार्थि॑वम् । अरे॑जन्त । प्र । मानु॑षाः ॥१०॥

सा० भा०—मरुतां सबन्धिन स्वनात् अध ध्वनेर्गर्जनरूपादनन्तर पार्थिवं पृथिवीसबन्धि विश्व सद्म सर्वं गृहम् आ समन्तात् अरेजत इति शेष । तथा मानुषा गृहवर्तिनो मनुष्या अपि प्र अरेजन्त प्रकर्षेण कम्पितवन्त ॥ अध । छान्दस धत्वम् । सद्म । षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन् । पार्थिवम् । पृथिव्या सबन्धि । 'पृथिव्या ञाञौ' (पा० सू० ४ १. ८५ २) इति प्राग्दीव्यतीय अञ् प्रत्यय । ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । अरेजन्त । रेजृ कम्पने' ।

शब्दा०—अध=बाद स्वनात्=शब्द होने के, मरुताम्=मरुतो के, विश्वम्=सम्पूर्ण, आ=चारो तरफ से, सद्म=गृह, प्र अरेजन्त=अत्यधिक रूप से काप जाते है मानुषा =मनुष्य ।

हि० अ०—मरुतो के शब्द पर सम्पूर्ण पार्थिव गृह तथा मनुष्य अत्यधिक रूप से काप जाते हैं ।

Notes—अरेजन्त—√*rej* to tremble, mid impf 3rd plu, not unaccented because it begins the Pada

Trans—All the earthly houses and men tremble at the roaring of the Maruts

मरु॑तः । वी॒ळु॒पा॒णि॒ऽभिः॑ । चि॒त्राः । रोध॑स्वतीः । अनु॑ । या॒त॒ । ई॒म् । अखि॑द्रयामऽभिः ॥११॥

सा० भा०—हे मरुतः यूय वीळुपाणिभि दृढहस्तै सहिता सन्त रोधस्वतीरनु कूलयुक्ता नदीरनुलक्ष्य अखिद्रयामभिः अच्छिन्नगमनै याते गच्छतैव । मरुत । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । वीळुपाणिभि । वीडु इति बलनाम 'वीळु च्यौत्नम्' (नि० २ ९ १४) इति तन्नामसु पाठात् । तेन च तद्वान्

लक्ष्यते । वीळवश्च ते पाणयश्च । 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वम् । रोधस्वती । 'रुधिर आवरणे' । रुणद्धि स्रोत इति रोध कूलम् । 'रोध कूल निरुणद्धि स्रोत' (निरु० ६ १) इत्युक्तत्वात् । असुनो नित्वादाद्युदात्तत्वम् । तद्युक्ता रोधस्वत्य । 'मादुपधाया' इति मतुपो वत्वम् । उगितश्च' इति ङीप् । मतु ङीपो पित्वादनुदात्तत्वे असुन स्वर एव शिष्यते । यात । 'या प्रापणे' । अदादित्वात् शपो लुक् । ईम । 'चादयोऽनुदात्ता' इत्यनुदात्तत्वम । गुणे 'एकादेश उदात्तेनोदात्त' इत्युदात्तत्वम । अखिद्रयामभि । 'खिद दैन्ये' । 'स्फायितञ्चि' इत्यादिना रक । खिद्र यान्तीति खिद्रयामान । न खिद्रयमान अखिद्रयामान । तैं । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

शब्दा०—मरुतः=ओ मरुतो, वीळुपाणिभिः=मजबूत हाथवाले, चित्राः =सुन्दर, रोधस्वतीः=नदियो को, अनुयात=लक्ष्य करके जावो ईम्=इन, अखिद्रयामभिः=कभी न रुकनेवाली गतिवाले (अश्वो) के साथ ।

हि० अ०—ओ मरुद्गण, मजबूत हाथवाले कभी न रुकनेवाली गति वाले (अपने अश्वो) के साथ सुन्दर नदियो को लक्ष्य कर तुम जावो ।

Trans —O Maruts, with (horses) having strong feet and unobstructed in their course, you do go along with beautifully embanked rivers

Notes—वीळुपाणिभिः—'With strong hands' (Sayana) with strong hoofed steeds' (Griffith) रोधस्वतीः–Karmadharaya compd accented on the second member (समासस्य—Pan VI 1 223) रोध means bank (रोध कूलम । निरुणद्धि स्रोत —Nir VI 1), a river is called रोधस्वती for it has bank on either side वती is not separated by avagraha in the Pada text—(see मनस्वान् II 2 1) ईम् A particle always unaccented यात—$\sqrt{ya}$ to go impv 2nd sing , not unaccented because it begins the Pāda अखिद्रयामभिः— Unobstructed progress' (Wilson) 'unhindered in their course' (Griffith), नञ् compd accented on the first syllable यामभि from $\sqrt{ya}$ to go

स्थिराः । वः । सन्तु । नेमयः । रथाः । अश्वासः । एषाम् ।
सुऽसंस्कृताः । अभीशवः ॥१२॥

सा० भा०—हे मरुत एषां वः युष्माकं नेमयः रथचक्रवलया स्थिरा सन्तु । तथा रथा अश्वासः अश्वाश्च स्थिरा सन्तु । अभीशव अङ्गुलय, 'अभीशव दीधितय' (नि० २ ५ २०) इति तन्नामसु पाठात् । सुसंस्कृताः अश्वबन्धनरज्जुपरिग्रहणे स्वलङ्कृता सावधाना सन्तु ॥ सुसंस्कृता । सम्पूर्वात् करोते कर्मणि क्त । 'सम्परिभ्याम्' (पा० सू० ६ १.१३७) इति सुट् । पुन सुशब्देन प्रादिसमासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अभीशव । अभिपूर्वात् अश्नोते 'कृवापाजि' इत्यादिना उण् । वर्णव्यत्ययेन आकारस्य इकार । उक्त च—'वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च' (का० ६ ३ १०९) इति । 'अभीशवो ऽभ्यश्नुवते कर्माणि' (निरु० ३ ९) इति निरुक्तम् ॥

शब्दा०—स्थिरा =स्थिर, वः=तुम्हारे, सन्तु=होवें, नेमयः=रथ के पहिये में लगी लोहे की परिधि, रथा =रथ, अश्वासः=घोड़े, एषाम्= इनकी, सुसंस्कृताः=अच्छी प्रकार से सुसज्जित, अभीशवः=लगाम, अंगुलियां ।

हि० अ०—तुम्हारे (रथ के पहिये में लगी) लोहे की परिधि, रथ तथा अश्व स्थिर होवें, इनकी लगाम अच्छी प्रकार से सुसज्जित हो ।

Trans —May your rims, chariots, and horses be firm and their reins be well fashioned

Notes—सन्तु—$\sqrt{as}$ to be, impv 3rd plu सुसंस्कृता—past part from $\sqrt{kr}$ with सम् to fashion Compounds having prefixes, प्र etc as the first member, accent the first member अभीशवः—Derived from अभि + $\sqrt{as}$ to attain This word has been enumerated in the synonyms of ray (Nigh I 5 5) and finger (Nigh II 5 20), Griffith takes it to mean 'rein'

अच्छ । वद । तना । गिरा । जरायै । ब्रह्मणः । पतिम् ।
अग्निम् । मित्रम् । न । दर्शतम् ॥१३॥

सा० भा०—हे ऋत्विक्समूह तना तनया देवतास्वरूप प्रकाशयन्त्या गिरा वाचा ब्रह्मणस्पतिं मन्त्रस्य हविर्लक्षणस्यान्नस्य वा पालक मरुद्गणम् अग्निं दर्शतं दर्शनीय मित्रं न मित्रमपि जरायै स्तोतुम् अच्छ आभिमुख्येन वद ब्रूहि । अच्छ । 'निपातस्य च' इति संहितायां दीर्घत्वम् । वद । 'द्व्यचो ऽतस्तिङः' इति संहितायां दीर्घं । तना । 'तनु विस्तारे' । तनोति देवतामाहात्म्य विस्तारयतीति तना । पचाद्यच् । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । तृतीयाया डादेशः । गिरा । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ब्रह्मण० । 'षष्ठ्याः पतिपुत्र' इति संहितायां सत्वम् ॥

शब्दा०—अच्छा=की ओर, वदा=कहो, तना=शरीर से, गिरा=वाणी से, जरायै=स्तुति के लिये, ब्रह्मणस्पतिम्=प्रार्थना के पति, अग्निम्=अग्नि को मित्रम्=मित्र, न=तरह दर्शतम्=दर्शनीय।

हि० अ० मित्र के समान दर्शनीय, प्रार्थना के पति अग्नि को शरीर से तथा वाणी से स्तुति के लिये बुलाओ।

Trans—speak for praise, with body and speech to Agni, the lord of prayer, beautiful as Mitra

Notes—वदा—$\sqrt{}$*vad* to speak, impv 2nd sing, second syllable is lengthened (See note on रक्षा (I 35 11) जरायै—From $\sqrt{}$*jr* to sing, dative, sing.

मिमीहि । श्लोकम् । आस्ये । पर्जन्यःऽइव । ततनः । गाय । गायत्रम् । उक्थ्यम् ॥१४॥

सा० भा०—हे ऋत्विक्समूह आस्ये स्वकीयमुखे श्लोकं स्तोत्र मिमीहि निर्मित कुरु । त च श्लोक ततन विस्तारय । तत्र दृष्टान्त । पर्जन्य इव । यथा मेघो वृष्टि विस्तारयति तद्वत् । उक्थ्यं शस्त्रयोग्य गायत्रं गायत्रीच्छन्दस्क सूक्त गाय पठ । मिमीहि । माङ् माने । जौहोत्यादिक । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । भृञामित् इति अभ्यासस्य इत्वम् । आस्ये । 'असु क्षेपणे' । अस्यते क्षिप्यतेऽस्मिन्निति आस्यम् । कृत्यल्युटो बहुलम् (पा० सू० ३ ३ ११३) इत्यधिकरणे ण्यत् । 'तित्स्वरितम्' इति स्वरितत्वम् । ततन । 'तनु विस्तारे' । लेटि सिपि बहुल छन्दसि इति विकरणस्य श्लु । 'लेटोऽडाटौ' इति अडागम । इतश्च लोप' इति इकारलोपः । गायत्रम् । गायत्र्या सबन्धि । 'तस्येदम्' इति अण् । यद्वा । गायतस्त्रायते इति गायत्रम् । 'आतोऽनुपसर्गे कः' ॥

शब्दा०—मिमीहि=रचना करो, श्लोकम्=श्लोक, आस्ये=मुख में, पर्जन्य इव=बादल की तरह, ततन=फैलावो, गाय=गान करो, गायत्रम्=गायत्री छन्द का, उक्थ्यम्=गाने योग्य ।

हि० अ०—मुख मे श्लोक की रचना करो, बादल की तरह उसे फैलावो; गाने योग्य गायत्री छन्द वाले सूक्तो का गान करो ।

Trans—Form hymn in (your) mouth, spread it out as a rainy cloud (spreads the rain), sing Gāyatrī song worthy of recitation

Notes—मिमीहि—√*ma* to measure, impv 2nd sing ततन—√*tan* to stretch, perf subju 2nd sing गाय—√*gā* to sing impv 2nd sing ; not unaccented because it begins the Pada उक्थ्यम्—Worthy of recitation, for accent see notes on वीर्याणि (I 32 1)

वन्दस्व । मारुतम् । गणम् । त्वेषम् । पनस्युम् । अर्किणम् । अस्मे इति । वृद्धाः । असन् । इह ॥१५॥

सा० भा०—हे ऋत्विक्समूह मारुतं मरुत्सम्बन्धिनं गणं समूह वन्दस्व नमस्कुरु स्तुहि वा । कीदृशं गणम् । त्वेषं दीप्तं पनस्युं स्तुतियोग्यम् अर्किणम् अन्नोपेतम् । अस्मे अस्माकम् इह अस्मिन् कर्मणि वृद्धा असन् भवत प्रवृद्धा भवन्तु ॥ वन्दस्व । 'वदि अभिवादनस्तुत्यो' । अनुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वर । पनस्युम् । 'पन च' इति स्तुत्यर्थो धातु । असुन् । पन स्तोत्रमात्मन इच्छतीति पनस्यु । 'सुप आत्मन क्यच्' । 'क्याच्छन्दसि' इति उप्रत्यय । अर्किणम् । 'अर्च स्तुतौ' । 'पुंसि संज्ञायाम्' इति घ । अर्कोऽस्यास्तीति अर्की । 'अत इनिठनौ' । असन् । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुगभाव । 'इतश्च लोप' इति इकार लोप । तिङ्ङतिङ इति निघात ॥

शब्दा० वन्दस्व=वन्दना करो, मारुतम् गणम्=मरुतो के समूह को, त्वेषम्=भयानक, तेजस्वी, पनस्युम्=स्तुति की इच्छा करने वाले, अर्किणम्=पूजा करने योग्य, अस्मे=इस स्तुति में, वृद्धाः=प्रवृद्ध, बढ़े हुये, असन्=होवें, इह=यहां ।

हि० अ०—भयानक, स्तुति की इच्छा करने वाले पूजा करने योग्य मरुद्गणों की वन्दना करो। वे इस (स्तुति) में यहाँ प्रवृद्ध होवें।

Trans —Glorify the host of Maruts, the terrible, desiring to be praised, entitled to laudation May (they) be exalted here in this (prayer)

Notes—वन्दस्व—√*vand* to glorify, mid impv 2nd sing पनस्युम्—√*pan* to praise, with desiderative suffix स्यु अर्किणम् From √*ṛc* to praise, Griffith takes it to mean 'tuneful' वृद्धाः—Sāyaṇa construes it with असन् and renders 'प्रवृद्धा भवन्तु'; Griffith takes it as noun, meaning 'the strong ones' असन्—√*as* to be, pres subju 3rd plu

'सह वामेन' इति षोडशर्चं पञ्चमं सूक्तम् । प्रस्कण्व ऋषिः । बार्हतत्वात् अयुजो बृहत्यो युजः सतोबृहत्यः । उषा देवता । सह षोळशोषस्यं तु' इति अनुक्रमणिका । प्रातरनुवाके उषस्ये क्रतौ बार्हते छन्दसीदं सूक्तम् । 'अथोषस्यं' इति खण्डे सूत्रितम् 'प्रत्यु अदर्शि सह वामेनेति बार्हतम्' (आश्व० श्रौ० ४ १४) इति । तथा आश्विनशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तं, 'प्रातरनुवाकन्यायेन' (आश्व० श्रौ० ६ ५) इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

सह । वामेन । नः । उषः । वि । उच्छ । दुहितः । दिवः ॥
सह । द्युम्नेन । बृहता । विभाऽवरि । राया । देवि । दास्वती ॥१॥

सा० भा०—हे दुहितर्दिवः द्युदेवतायाः पुत्रि उषः उषःकालदेवते नः अस्मदर्थं वामेन धनेन सह व्युच्छ प्रभातं कुरु । हे विभावरि उषोदेवते बृहता प्रभूतेन द्युम्नेन अन्नेन सह व्युच्छ । हे देवि त्वं दास्वती दानयुक्ता सती राया पशुलक्षणेन धनेन सह व्युच्छ । उच्छ । 'उछी विवासे' । दुहितर्दिवः । 'सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे' इत्यत्र 'परमपि च्छन्दसि' (पा० सू० २ १ २ ६) इति वचनात् दिव इत्यस्य पूर्वाङ्गवद्भावे सति 'आमन्त्रितस्य च' इति षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् । बृहता । 'बृहन्महतोरुपसंख्यानम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । विभावरि । 'भा दीप्तौ' । 'आतो मनिन्' इत्यादिना वनिप् । 'वनो र च' इति ङीप्; तत्सन्नियोगेन नकारस्य रेफादेशः । संबुद्धौ ह्रस्वत्वम् । दास्वती । 'डुदाञ् दाने' । भावे असुन्प्रत्ययः । तदस्यास्तीति दास्वती । 'मादुपधायाः' इति मतुपो वत्वम् । 'उगितश्च' इति ङीप् ॥

शब्दा०—सह=साथ, वामेन=धन के, नः=हमारे लिये, उषः=ओ उषा, व्युच्छ=विविध रूप से प्रकाशित होवो, दुहितर्दिवः=ओ आकाश की पुत्री, सह=साथ, द्युम्नेन=अन्नादिरूप धन के, बृहता=प्रचुर, विभावरि=ओ प्रकाशवाली, राया=पश्वादिरूप धन के, देवि=ओ देवि, दास्वती=देनेवाली ।

हि० अ०—ओ आकाश की पुत्री, उषा, धन के साथ, ओ प्रकाशवती, प्रचुर अन्नरूप धन के साथ, दान देनेवाली ओ देवी, पशुरूप धन के साथ हमारे लिये विविध रूप से प्रकाशित होवो।

Trans —O Dawn, the daughter of heaven, shine forth upon us with riches, O, diffuser of light, with abundant food, o goddess, bounteous one, with wealth (consisting of cattle)

Notes—वामेन—From √*van* to desire, Griffith takes it to mean 'prosperity,' Geldner as 'good luck' उच्छ—√*vas* to shine, impv 2nd sing दुहितर्दिवः—Words in genitive case followed by words in vocative case are regarded as their part for accentuation (सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे—Pān II 1 2) In the Vedic language even if the words in genitive occur after the words in vocative, they are regarded as their part for accentuation (परमपि च्छन्दसि—Vārtika on Pān II 1 2) द्युम्नेन—Food (Sāyana), 'glory' (Griffith), 'lustre' (Geldner) According to Yaska द्युम्न means fame or food (द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा—Nir V 5) विभावरि—From वि+√*bha* to shine, by adding the suffix वनिप् or मनिन् which becomes वरी in feminine, Vocative not coming in the beginning of the Pada is unaccented दास्वती—From √*dā* to give, by adding the suffixes असुन् मतुप् and ङीप् in succession

अश्वाऽवतीः। गोऽमतीः। विश्वऽसुविदः। भूरि। च्यवन्त। वस्तवे॥ उत्। ईरय। प्रति। मा। सूनृताः। उषः। चोद। राधः। मघोनाम्॥२॥

सा० भा०—अश्वावतीः बह्वश्वोपेता गोमतीः बहुभिर्गोभिर्युक्ता विश्वसुविदः कृत्स्नस्य धनस्य सुष्ठु लम्भयित्र्य उषोदेवता वस्तवे प्रजानां निवासाय

भूरि प्रभूत यथा भवति तथा च्यवन्त प्राप्ता । हे उषोदेवते मा प्रति मामुद्दिश्य सुनृताः प्रियहितवाच उदीरय ब्रूहि । मघोनां धनवता सबन्धि राधः धन चोद अस्मदर्थं प्रेरय ॥ अश्वावती 'मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ' (पा० सू० ६ ३ १३१) इतिपूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य पाक्षिकत्वोक्ते पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । च्यवन्त । च्युङ गतौ' । लङि 'बहुल छन्दस्यमाड्योगेऽपि' इति अडभाव । वस्तवे । 'वस निवासे' । 'तुमर्थे सेसेन्' इति तवेन्प्रत्यय । नित्स्वादाद्युदात्तत्वम् । ईरय । ईर गतौ कम्पने च' । हेतुमति च' इति णिच । चोद । चुद सचोदने' । चौरादिक । लोटि 'छन्दस्युभयथा' इति शप आर्धधातुकत्वात 'णेरनिटि' इति णिलोप । शप पित्वावनुदात्तत्वे धातुस्वर । पादादित्वात् निघाताभाव । मघोनाम् । षष्ठी बहुवचने 'श्वयुवमघोनामतद्धिते' (पा० सू० ६ ४ १३३) इति सम्प्रसारणम् ॥

शब्दा०—अश्वावतीः=अश्वोवाली, गोमतीः=गायोंवाली, विश्व सुविदः=सभी प्रकार के सुन्दर धन देने वाली, भूरि=प्रचुर, अधिक सख्या में, च्यवन्त=प्रवृत्त हुई है, वस्तवे=प्रकाशित करने के लिये, उदीरय=बोलो, प्रति=लिये, मा=मेरे, सुनृता=सुन्दर वाणी, उषः=ओ उषा, चोद=प्रेरित करो, भेजो, राध =धन, मघोनाम्=धनवान दानियों का ।

हि० अ० अश्वोंवाली, गायोंवाली, सभी प्रकार के सुन्दर धन देनेवाली (उषायें) प्रकाशित करने के लिये अधिक सख्या में प्रवृत्त हुई हैं । ओ उषा, मेरे प्रति सुन्दर वाणी बोलो, धनवान दानियो का धन (दक्षिणा के रूप में) हमारे लिये भेजो ।

Trans —Abounding with horses, abounding with cows, excellent giver of all (sorts of riches), (the dawns) have sped (themselves) to lighten (us) O dawns, speak forth excellent words for me , stir (to us) the gifts of bounteous ones

Notes—अश्वावतीः —Abounding with horses , the word अश्व lengthens its final syllable when it is followed by व् or य (Rg Prat IX 11 , मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ —Pān VI 3 131) विश्वसुविदः—Griffith takes it to mean 'boon givers of all wealth' , Bloomfield and Geldner derive this word from विश्ववसुविद by

haplology; Peterson renders as 'excellent obtainers of every blessing. च्यवन्त—√*cyu* to move, mid. aorist injun. 3rd. plu. वस्तवे—Dative infinitive in तवे from √*vas* to shine; for accent see सर्तवे (I.32.12). उदीरय —√*īr* with उत् to set in motion, caus. impv. 2nd. sing. सूनृता—'Kind words' (Wilson), 'sacrificial fee' (Grassmann), 'sound of joy' (Griffith), 'sacrificial fee or an auspicious hymn of praise' (Geldner). चोद—√*cud* to impel, impv. 2nd. sing; not unaccented because it begins the Pāda.

उवास । उषाः । उच्छात् । च । नु । देवी । जीरा । रथानाम् ॥
ये । अस्याः । आऽचरणेषु । दध्रिरे । समुद्रे । न । श्रवस्यवः ॥३॥

सा० भा०—उषाः देवी उवास पुरा निवासमकरोत् प्रभातं कृतवतीत्यर्थः । च नु अद्यापि उच्छात् व्युच्छति प्रभातं करोति । कीदृशी देवी । रथानां जीरा प्रेरयित्री उषःकाले हि रथाः प्रेर्यन्ते । अस्याः उषसः आचरणेषु आगमनेषु ये रथाः दध्रिरे धृताः सज्जीकृता भवन्ति तेषां रथानामिति पूर्वेणान्वयः । रथप्रेरणे दृष्टान्तः । श्रवस्यवः धनकामाः समुद्रे न यथा समुद्रमध्ये नावः सज्जीकृत्य प्रेरयन्ति तद्वत् ॥ उवास । 'वस निवासे' । णलि 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' (पा० सू० ६ १.१७) इति अभ्यासस्य संप्रसारणम् । लित्स्वरेण प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । उच्छात् लेटि आडागमः । 'इतश्चलोपः' इति इकारलोपः । तुदादित्वात् शप्रत्ययः । आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । उषाः इत्यस्य वाक्यान्तरगतत्वात् तदपेक्षयास्य निघातो न भवति, 'समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः' (पा० सू० ८ १ १८५) इति वचनात् । जीरा । जु इति गत्यर्थः सौत्रो धातुः । 'जोरी च' (उ० सू० १.१८१) इति रक्प्रत्ययः । अस्याः । 'इदमोऽन्वादेशे' इति अशादेशोऽनुदात्तः विभक्तिरपि सुप्त्वादनुदात्तेति सर्वानुदात्तत्वम् । आचरणेषु । चर गत्यर्थः । 'ल्युट् च' (पा० सू० ३.३.११५) इति भावे ल्युट् । लित्स्वरेण प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दध्रिरे । 'धृङ् अवस्थाने' । लिटः कित्त्वाद्गुणाभावे यणादेशः । चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।

श्रवस्यव । श्रूयते इति श्रवो धनम् । असुन् । तदात्मन इच्छन्तीति श्रवस्यव । 'सुप आत्मन क्यच्' । 'क्याच्छन्दसि' इति उप्रत्यय ॥

शब्दा०—उवास=चमकी थी, प्रकाशित हुई थी, उषाः=उषा, उच्छात्=प्रकाश करे, च=और, नु=अब, देवी=देवी, जीरा=प्रेरित करने वाली, रथानाम्=रथो को, ये=जो, अस्याः=इसके, आचरणेषु=आगमन पर, दधिरे=तैयार हो जाते हैं, समुद्रे=समुद्र में, न=तरह, श्रवस्यवः=यश की इच्छा वाले।

हि० अ०—उषा (पहले) चमकी थी, आज भी प्रकाश करे। देवी (उषा) रथों को प्रेरित करनेवाली हैं, जो इसके आने पर स्वय तैयार हो जाते हैं जैसे यश की इच्छा वाले समुद्र में।

Trans—Dawn has shone forth (in past), may (she) shine now, the goddess is the impeller of the chariots, which are ready at her arrival as the seekers of fame in the ocean

Notes—उवास—√*vas* to shine, perf 3rd sing, reduplicated व् has become उ by Samprasāraṇa उच्छात्—√*vas* to shine, pres subju 3rd sing, not unaccented because it begins a new sentence जीरा—Form √*ju* to impel with the suffix रक्. अस्याः—See note on अस्य (I 32 ॥) आचरणेषु—√*car* to move, pres part locative absolute दधिरे—√*dhr* to hold, passive, perf 3rd plu, not unaccented because preceded by ये Scholars render it variously—'harnessed' (Wilson), 'follow their path' (Grassmann) 'fixed their thought on her' (Griffith), 'are held in readiness' (Geldner) 'are restrained or regulated' (Peterson) श्रवस्यवः—From श्रवस् with the desiderative suffix यु ; 'desirous of wealth' (Sāyana), 'glory seekers' (Griffith), 'seeking glory' (Oldenberg) 'racers' or 'racing' (Peterson)

उपः । ये । ते । प्र । यामेषु । युञ्जते । मनः । दानाय । सूरयः ॥
अत्र । अह । तत् । कण्वः । एषाम् । कण्वऽतमः । नाम । गृणाति । नृणाम् ॥४॥

सा० भा०—हे उष: ते तव यामेषु गमनेषु सत्सु ये सूरयः विद्वांस दानाभिज्ञा दानाय धनादिदानार्थं मनः स्वकीय प्र युञ्जते प्रेरयन्ति । दानशीला उदारा प्रभव प्रात काले दातुमिच्छन्तीत्यर्थ । एषा दातुमिच्छता नृणां तत् नाम दानविषये लोकप्रसिद्ध नाम कण्वतमः अतिशयेन मेधावी कण्वः महर्षि अत्राह अत्रैव उष काले गृणाति उच्चारयति । यो दातुमिच्छति पश्च नामग्रहणेन दातार प्रशसति साधुभावप्युष काले एव तथा कुरुत इत्युपस स्तुति ॥ गृणाति । 'गृ शब्दे' । क्रैयादिक । 'प्वादीना ह्रस्व' इति ह्रस्वत्वम । नृणाम । 'नामि' 'नृ च' (पा० सू० ६ ४. ६) इति दीर्घप्रतिषेध । 'न चान्यतरस्याम' (पा० सू० ६ १ १८४) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

शब्दा०—उपः=ओ उषा, ये=जो, ते=तुम्हारे, यामेषु=आगमन पर, प्रयुञ्जते=प्रवृत्त करते हैं मनः=मन को, दानाय=दान के लिये सूरयः =दानी सरक्षक, अत्र=यहा, अह=पूर्ववर्ती शब्द पर बल देने वाला एक निपात तत्=उन, कण्वः=कण्व ऋषि, एषाम्=उनके, कण्वतमः=कण्व-वश में प्रमुख, नाम=नाम, गृणाति=प्रशसा करता है, नृणाम्=मनुष्यो के ।

हि० अ०—ओ उषा तुम्हारे आगमन पर जो सरक्षक दान देने के लिये मन को प्रवृत्त करते हैं, यहा (उसी समय) कण्व वश में श्रेष्ठ कण्व ऋषि उन्हीं दानी मनुष्यो के नाम की प्रशसा करता है ।

Trans —O dawn at your arrivals, the patrons who employ their mind to give, here just Kanva, the chief of the Kanva's race glorifies the name of these men

Notes—यामेषु —$\surd$*yā* to go, pres part locative absolute प्र युञ्जते—$\surd$*yuj* with प्र to employ, pres 3rd plu, not unaccented because preceded by ये. सूरयः—Nom plu of सूरि Nighantu (III 16 8) enumerates this word in the list of the names of singer. Those who give liberally are called सूरय its apposite

sense being conveyed by अरय (from अरि) कण्वतमः— Chief of the Kanva's race, the superlative degree with noun, is often met with in the R V (cf वृत्रतरम् मातृतमाम् etc) गृणाति—$\sqrt{gr}$ to sing, pres 3rd sing

आ। घ। योषाऽइव। सूनरी। उषाः। याति। प्रऽभुञ्जती। जरयन्ती। वृजनम्। पत्ऽवत्। ईयते। उत्। पातयति। पक्षिणः ॥५॥

सा० भा०—उषा देवी प्रभुञ्जती प्रकर्षेण सर्वं पालयन्ती आ याति घ प्रतिदिनमागच्छति खलु। तत्र दृष्टान्तः। सूनरी सुष्ठु गृहकृत्यस्य नेत्री योषेव गृहिणीव। कीदृशी उषा वृजनं गमनशील जङ्गम प्राणिजात जरयन्ती जरा प्रापयन्ती। असकृदुषस्यावृत्ताया वयोहान्या प्राणिनो जीर्णा भवन्ति। किंच उष काले पद्वत् पादयुक्त प्राणिजातम् ईयते निद्रा परित्यज्य स्वस्वकृत्यार्थं गच्छति। किं च इयमुषा पक्षिणः उत्पातयति। पक्षिणो ह्युष काले समुत्थाय तत्र तत्र व्रजन्ति। घ। 'ऋचि तुनुघ' इत्यादिना संहितायां दीर्घ। सुष्ठु नयतीति सूनरी। 'णी नये'। 'अच इ' इति इप्रत्यय। गतिसमासे 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' (परिभा० २८) इति वचनात् कृदिकारा-दक्तिन' (पा० सू० ४ १ ४५ ग) इति ङीष्। 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। 'निपातस्य च' इति पूर्वपदस्य दीर्घ। प्रभुञ्जती। 'भुज पालनाभ्यवहारयो'। लट शतृ। रुधादित्वात् श्नम्। 'श्नसोरल्लोप' इति अकारलोप। 'उगितश्च' इति ङीप्। 'शतुरनुम' इति नद्या उदात्तत्वम्। वृजनम्। 'वृजी वर्जने'। वज्यते इति वृजन प्राणिजातम्। 'कॄपॄवृजिमन्दिनि-धाञ्भ्य क्यु' (उ० सू० २ २३९) इति क्युप्रत्यय। कित्वात् लघूपधगुणा-भाव। योरनादेशे प्रत्ययस्वर। पद्वत्। पत् पाद तदस्यास्तीति पद्वत्। 'झय' इति मतुपो वत्वम्। व्यत्ययेन मतुप उदात्तत्वम्। न च 'स्वरविधौ व्यञ्जनम विद्यमानवत्' (परिभा० ७९) इति व्यञ्जनस्य अविद्यमानवत्त्वे सति 'ह्रस्व-नुड्भ्यां मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वमिति वाच्यम्। ह्रस्वादित्येव सिद्धे पुनर्नुड्-ग्रहणसामर्थ्यादिया परिभाषा नाश्रीयते इति वृत्तावुक्तम् (का० ६ १ १७६)। इतरथा हि मरुत्वान् इत्यत्रापि मतुप उदात्तत्व स्यात् ॥

शब्दा०—घा=निश्चित अर्थ का वाचक एक निपात, योषेव=युवती की

तरह, सूनरी=सुन्दरी, उषाः=उषा, आयाति=आती है, प्रभुञ्जती=सबको आनन्दित करती हुई, जरयन्ती=जगाती हुई, वृजनम्=जगम प्राणियो को, पद्वत्=पैरवालों को, ईयते=अपने कार्य पर भेजती है' उत्पातयति=उडाती है, पक्षिणः=पक्षियो को ।

हि० अ०—उषा एक सुन्दरी युवती की तरह सबको आनन्दित करती हुई आती है, सम्पूर्ण प्राणियो को जगाती हुई पैरवालो को (अपने अपने कार्य पर) भेजती है, पक्षियो को (आकाश में) उडाती है ।

Trans —The dawn rejoicing (all) comes daily like a lovely lady, waking up all the moving creatures, she causes the footed creatures to go and birds to fly

Notes—घा—An emphatic particle like ह; in the Samhitā-text it is often lengthened (ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम्—Pān VI 3 133, Rg Prāt VIII 15) सूनरी—The word without any change is used in Bhojapuri, one of the dialects of northern India, in the sense of beautiful or lovely woman, the masculine form being सुनर handsome (cf classical Sanskrit सुन्दर), सु is lengthened (निपातस्य च । अन्येषामपि दृश्यते —Pān VI 3 136 37) प्रभुञ्जती—√*bhuj* to enjoy, pres part जरयन्ती—√*jṛ* to wake up, pres part, Sāyana explains it by 'जरां प्रापयन्ती । असकृदुपस्पावृत्ताया वयोहान्या प्राणिनो जीर्णा भवन्ति', Wilson following Sāyana renders 'conducting to decay', Griffith takes it to mean 'rousing' and Peterson as 'waking to activity' Oldenberg thinks that जरयन्ती has double sense—waking and decaying combined, Geldner takes it to mean waking वृजनम्—From √*vrj* to twist, Grassmann takes it mean 'strength' or 'fulness of power', Geldner as 'patron' or 'a group of sacrificers' or 'party', Parāñjpe thinks it to signify 'society', 'company' 'comrades' ईयते—√*i* to go, mid pres 3rd sing उत् पातयति—√*pat* with उत् to fly caus pres 3rd sing

वि । या । सृजति । समनम् । वि । अर्थिनः । पदम् । न । वेति । ओदती ॥ वयः । नकिः । ते । पप्तिऽवांसः । आसते । विऽउष्टौ । वाजिनीऽवति ॥६॥

सा० भा०—या देवता समनं समीचीनचेष्टावन्तं पुरुषं वि सृजति प्रेरयति । गृहारामादिचेष्टाकुशलान् पुरुषान् उषःकाले शयनादुत्थाप्य स्वस्वव्यापारे प्रेरयतीति प्रसिद्धम् । किंच उषा अर्थिनः याचकान् वि सृजति । तेऽपि ह्युषःकाले समुत्थाय स्वकीयदातृगृहे गच्छन्ति । ओदती उषोदेवता पदं स्थानं न वेति न कामयते । उषःकाले शीघ्रं गच्छतीत्यर्थः । हे वाजिनीवति उषोदेवते ते व्युष्टौ त्वदीये प्रभातकाले पप्तिवांसः पतनयुक्ता वयः पक्षिणः नकिः आसते न तिष्ठन्ति । किन्तु स्वस्वनीडादिनिर्गत्य गच्छन्तीत्यर्थः ॥ सृजति । 'सृज विसर्गे' । तुदादित्वात् शः । तस्य ङित्वात् लघूपधगुणाभावः । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । ओदती । 'उन्दी क्लेदने' । उनत्ति सर्वं नीहारेण इति ओदती उषाः । शतरि व्यत्ययेन शप् । व्यत्ययेन अनुनासिकलोपे लघूपधगुणः । 'उगितश्च' इति ङीप् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् नुमभावः । शपः पित्वादनुदात्तत्वम् । शतुः अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । न च 'शतुरनुमः' इति नद्या उदात्तत्वम् अन्तोदात्तात् शतुः परस्यास्तद्विधानात् । नकिष्टे । 'युष्मत्तत्ततक्षुष्वन्तःपादम्' इति षत्वम् । पप्तिवांसः । 'पत्लृ गतौ' लिटः क्वसुः । क्रादिनियमात् प्राप्त इट् 'वस्वेकाजाद्घसाम्' इति नियमात् न प्राप्नोति । छान्दसत्वात् सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् । 'तनिपत्योश्छन्दसि' (पा० सू० ६ ४ ९९) इति उपधालोपः । 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवद्भावात् द्विर्भावः । प्रत्ययस्वरः । वाजिनीवति । वाजोऽन्नमस्या अस्तीति वाजिनी क्रिया । मत्वर्थीय इनिः । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप् । तादृशी क्रिया यस्या सा । 'तदस्यास्ति' इति मतुप् । 'संज्ञायाम्' इति मतुपो वत्वम् ॥

शब्दा०—या=जो, विसृजति=कार्य पर अलग-अलग भेजती है, समनम्=एकत्रित समुदाय को, चेष्टावान पुरुष को, वि=प्रवृत्त करती है अर्थिनः=याचकों को पदम्=रुकना, देर करना, न=नहीं, वेति=जानती है, ओदती=ओस बरसाने वाली, वयः=पक्षी, नकिः=कोई नहीं, ते=तुम्हारे, पतिवासः=पतवाले, आसते=बैठा रहता है, व्युष्टौ=प्रकाशित होने पर, वाजिनीवति=ओ प्रचुर धनवाली ।

हि० अ०—जो (यह उषा है वह) एकत्रित समुदाय को काम में प्रवृत्त करती है, याचकों को (अपने कार्य में) प्रवृत्त करती है; ओस बरसानेवाली यह उषा देर करना नहीं जानती। ओ प्रचुर धनवाली (उषा), तुम्हारे प्रकाशित होने पर कोई भी पखवाला पक्षी बैठा नहीं रहता।

Trans —(She) sets in activity the gathering; sends the beggars (to their day's work), (dawn) the shedder of dews, does not know to rest O bounteous (dawn), at thy bursting forth into day, none of the birds, having wings, stands

Notes—वि सृजति—$\sqrt{srj}$ with वि to set in activity, pres 3rd sing, not unaccented because preceded by या समनम्—Sāyana explains it by 'समीचीन चेष्टावन्त पुरुष', Wilson as 'diligent', Grassmann as 'traffic', Griffith' as 'busy' and Parāñjpe as 'meeting' or 'encounter' व्यर्थिनः—Sayana renders याचकान् for अर्थिन; Wilson takes it to mean 'clients' and Parāñjpe as 'day's work, Vide Appendix—B, सन्धिज and कल्पस्व० पदम्—'Delay' (Wilson, Griffith), 'foot steps' (Parāñjpe) न—Sāyana, Wilson, Griffith and many others take it in negative sense, but Peterson thinks it to mean 'as it were' वेति—$\sqrt{vī}$ to know, or enjoy, or go, 3rd sing ओदती —This word has been enumerated in the list of the names of dawn (Nigh I 4 8), Sāyana derives ओदती from $\sqrt{ud}$ to wet, dawn is called ओदती for it wets with dews (उनत्ति सर्वं नीहारेण इति ओदती उषा) According to Griffith ओदती means 'springing' Parāñjpe derives it from ओद् (or उद् not same as उद् उनत्ति) to long for पदं न वेति ओदती—This stanza has variously been interpreted by scholars—'Shedder of dews knows not delay' (Wilson), 'delays she knows not as she springs' (Griffith) 'she follows the footsteps (of the sun) as

it were of eagerness' (Peterson) नकिः—A substantive from न with suffix कि, meaning 'none' पप्तिवांसः —√*pat* to fly, perf part आसते—√*ās* to sit, mid, 3rd plu व्युष्टौ—Loc absolute of उष्ट past part from √*vas* to shine

एषा । अयुक्त । पराऽवतः । सूर्यस्य । उत्ऽअयनात् । अधि ॥
शतम् । रथेभिः । सुऽभगा । उषाः । इयम् । वि । याति ।
अभि । मानुषान् ॥७॥

सा० भा०—एषा उषोदेवी शतम् अयुक्त स्वकीयानां रथानां शतं योजितवती । सुभगा सौभाग्ययुक्ता इयम् उषाः परावतः दूरस्थात् सूर्यस्योदयनादधि सूर्योदयस्थानादधिकात् द्युलोकात् मानुषान् अभि मनुष्यानुद्दिश्य रथेभिः शतसंख्याकैः युक्तैः रथैः वि याति विशेषेण गच्छति ॥ अयुक्त । लुङि 'झलो झलि' (पा० सू० ८ २ २६) इति सिचो लोप । उदयनात् । उदेत्यस्मिन्नेति उदयनम् । 'इण् गतौ' । अधिकरणे ल्युट् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुभगा । शोभनो भगो यस्याः सा । 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मानुषान् । मनो पुत्रा मानुषाः । मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च' इति अञ् षुगागमश्च । ञित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

शब्दा०—एषा=इसने, अयुक्त=जोता है, परावतः=बहुत दूर से, सूर्यस्य=सूर्य के, उदयनात्=उदय स्थान से, अधि=आगे, शतम्=सौ, रथेभिः=रथों से, सुभगा=सौभाग्यवती, उषाः=उषा, इयम्=यह, वि=विशेष रूप से याति=जाती है अभि=ओर, मानुषान्=मनुष्यों को ।

हि० अ०—इसने बहुत दूर सूर्य के उदय स्थान से भी आगे से (अपने रथ को) जोता है । यह सौभाग्यवती उषा सौ रथों से मनुष्यों की तरफ विशेष रूप से जाती है ।

Trans —This (dawn) has harnessed (her chariot) from afar, above the rising point of sun This auspicious dawn goes to the men with hundred chariots

Notes—अयुक्त—√*yuj* to join, mid root-aorist 3rd sing सुभगा—Auspicious, lovely, Bahuvrihi

compd. accented on the second member (नञ्सुभ्याम्—Pāṇ. VI. 2.172).

विश्वम् । अस्याः । ननाम । चक्षसे । जगत् । ज्योतिः । कृणोति । सूनरी ॥ अप । द्वेषः । मघोनी । दुहिता । दिवः । उषाः । उच्छत् । अप । स्रिधः ॥८॥

सा० भा०—विश्वं सर्वं जगत् जङ्गमं प्राणिजातम् अस्याः उषसः चक्षसे प्रकाशाय ननाम प्रह्वो भवति । रात्रौ तमसि निमग्नाः सर्वे जनास्तन्निवारयित्रीमुषसमुपलभ्य नमस्कुर्वन्तीत्यर्थः । कुतः । यस्मादेषा सूनरी सुष्ठु नेत्री अभिमतफलस्य प्रापयित्री उषाः ज्योतिष्कृणोति सर्वं प्रकाशयति । किं च मघोनी मघवती धनवती दिवः दुहिता द्युलोकसकाशादुत्पन्ना उषाः द्वेषः द्वेष्टॄन् अप उच्छत् अपवर्जयति । तथा स्रिधः शोषयितॄन् अप उच्छत् अपवर्जयति । तस्मादिष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारहेतुभूतामुषोदेवतां विश्वं जगन्नमस्करोतीत्यर्थः ॥ अस्याः । 'इदमोऽन्वादेशे' इति अशादेशः अनुदात्तः विभक्तिश्च सुप्त्वादनुदात्तेति सर्वानुदात्तत्वम् । ननाम । संहितायाम् 'अन्येषामपि दृश्यते' इति अभ्यासस्य दीर्घत्वम् । तुजादित्वे हि तूतुजानः इत्यादाविव पदकालेऽपि दीर्घः श्रूयते । ज्योतिः । 'इणः षः' इत्यनुवृत्तौ 'इसुसोः सामर्थ्ये' (पा० सू० ८.३.४४) इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । द्वेषः । 'द्विष अप्रीतौ' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति विच् । लघूपधगुणः । मघोनी । मघं वनति संभजते इति मघोनी । 'श्वन्नुक्षन्' इत्यादिना मघवञ्शब्दः कनिन्प्रत्ययान्तो निपातितः । स्त्रियाम् 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप् । भसंज्ञाया 'श्वयुवमघोनामतद्धिते' इति सम्प्रसारणम् । उच्छत् । 'उछी विवासे' । विवासो वर्जनम् । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति वर्तमाने लङ् । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इति अडागमाभाव । स्रिधः । 'स्रिधु शोषणे' । 'क्विप् च' इति क्विप् ॥

शब्दा०—विश्वम्=सम्पूर्ण, अस्याः=इसको, नानाम=नमस्कार करते हैं, चक्षसे=देखने के लिये, जगत्=जगम जीव, ज्योतिः=प्रकाश, कृणोति=करती है, सूनरी=सुन्दरी, द्वेषः=द्वेष करनेवाले को, मघोनी=प्रचुर धन देनेवाली, दुहिता=पुत्री, दिवः=आकाश को, उषाः=उषा, अप उच्छत्=दूर करे, अप=दूर करे, स्रिधः=बाधा उपस्थित करनेवाले को।

हि० अ०—सम्पूर्ण प्राणी देखने के लिये इसको नमस्कार करते हैं; सुन्दरी (उषा) प्रकाश का निर्माण करती है। प्रचुर धन देनेवाली, आकाश की पुत्री उषा, द्वेष करनेवालों को दूर करे; बाधा उपस्थित करनेवालों को दूर करे।

Trans.—All moving creatures bow down before her to see; the lovely (dawn) makes light. May dawn, the bounteous daughter of heaven, drive away the haters and disperse the hinderers.

Notes—नानाम—√*nam* to bend, perf. 3rd. sing.; the first syllable is lengthened (अन्येषामपि दृश्यते. Pāṇ. VI. 3.137). चक्षसे—Dative infinitive in से from √*cakṣ* to see. उच्छत्—√*vas* to shine, pres. injun. 3rd. sing.

उषः । आ । भाहि । भानुना । चन्द्रेण । दुहितः । दिवः ॥ आऽवहन्ती । भूरि । अस्मभ्यम् । सौभगम् । विऽउच्छन्ती । दिविष्टिषु ॥९॥

सा० भा०—हे दिवः दुहितः द्युलोकस्य पुत्रि उषः उषोदेवते चन्द्रेण सर्वेषामाह्लादकेन भानुना प्रकाशेन आ समन्तात् भाहि प्रकाशस्व । किं कुर्वती । दिविष्टिषु दिवसेषु भूरि प्रभूतं सौभगं सौभाग्यम् अस्मभ्यम् आवहन्ती संपादयन्ती । तथा व्युच्छन्ती तमांसि वर्जयन्ती ॥ उषः । पाष्ठिकमामन्त्रितानुदात्तत्वम् । दुहितर्दिवः । 'परमपि छन्दसि' इति दिवः इत्यस्य परस्य षष्ठ्यन्तस्य पूर्वामन्त्रिताङ्गवद्भावे सति षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् । आवहन्ती । ङीप्ङीपौ पित्त्वादनुदात्तौ । शतुश्च अदुपदेशात् लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वम् । अतो धातुस्वरः शिष्यते । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भूरि । प्रभवति न विनश्यतीति भूरि । 'अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन्' (उ० सू० ४. ५०५) इति क्रिन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सुभगस्य भावः सौभगम् । 'सुभगान्मन्त्रे' इति उद्गात्रादिषु पाठात् अञ्प्रत्ययः । 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च' इति उभयपदवृद्धौ प्राप्तायां 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति वचनात् अत्रोत्तरपदवृद्धिर्न भवतीति वृत्तावुक्तम् (का० ७. ३. १९) । व्युच्छन्ती । 'उछी विवासे' । विवासो वर्जनम् । तौदादिकः ।

अदुपदेशात लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वर । दिविष्टिषु । दिवशब्देन दिविष्ठ आदित्यो लक्ष्यते । तस्य इष्टय एषणानि गमनानि येषु दिवसेषु ते दिविष्टय । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम ॥

श दा०—उषः=ओ उषा, आ भाहि=सर्वत्र प्रकाश करो, भानुना=प्रकाश से, चन्द्रेण=चमकीले, दुहितर्दिवः=ओ आकाश की पुत्री, आवहन्ती—लाती हुई, भूरि=प्रचुर, अस्मभ्यम्=हमारे लिये, सौभगम्=सौभाग्य, व्युच्छन्ती=प्रकाशित होती हुई, दिविष्टिषु=प्रतिदिन ।

हि० अ०—ओ आकाश की पुत्री, उषा, हमारे लिये प्रचुर सौभाग्य लाती हुई, प्रतिदिन प्रकाशित होती हुई (अपनी) चमकीली किरणों से सर्वत्र प्रकाश करो ।

Trans —O dawn, the daughter of heaven, shine around with brilliant light, bringing to us plenty of fortune and shining (on us) daily

Notes—आ भाहि—√*bha* with आ to shine around, impv 2nd sing आवहन्ती—√*vah* to carry, pres part ; for accent see निवेशयन्(I 35 2) व्युच्छन्ती—√*vas* to shine, pres part दिविष्टिषु–Every day' (Sāyana) 'daily sacrifice' (Maxmuller Geldner) 'wishing for heaven prayer' (Grassmann) 'solemn rite' (Griffith) , Sāyana takes it as Bahuvrīhi, accented on the first member, but in the Pada text it is not analysed

विश्वस्य । हि । प्राणनम् । जीवनम् । त्वे इति । वि । यत् । उच्छसि । सूनरि ॥ सा । नः । रथेन । बृहता । विभाऽवरि । श्रुधि । चित्रऽमघे । हवम् ॥१०॥

सा० भा० हे सूनरि उषोदेवि विश्वस्य प्राणिजातस्य प्राणन चेष्टन जीवन प्राणधारण च त्वे हि त्वय्येव वर्तते । यत् यस्मात् त्व वि उच्छसि तमो वर्जयसि । हे विभावरि विशिष्टप्रकाशयुक्ते सा तादृशी त्व नः अस्मान्प्रति बृहता प्रौढेन रथेन आयाहीति शेष । तथा हि चित्रामघे विचित्रधनयुक्त

उषोदेवि अस्मदीय हवम् आह्वान श्रुधि शृणु ॥ प्राणनम् । 'अन चेष्टायाम्' । 'ल्युट् च' इति भावे ल्युट् । योरनादेश । समासे 'अनिते' (पा० सू० ८. ४. १९) इति उपसर्गस्थात् रकारात् निमित्तात् उत्तरस्य नकारस्य णत्वम् । ननु 'अनिते.' इति इटा निर्देशात् कथम् 'अन चेष्टायाम्' इत्यस्य णत्वम् । तर्हि जीवनस्य पृथगुपादानात् तेनैव धातुना चेष्टा लक्ष्यते । समासे कृदुत्तरपद-प्रकृतिस्वरत्वम् । संहितायाम् एकादेशस्वरेण एकादेशस्योदात्तत्वम् । त्वे । 'सुपा सुलुक्' इति सप्तम्या शेआदेश. । उच्छसि । 'उछी विवासे' तौदादिक । तिप. पित्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वर. । 'निपातैर्यद्यदिहन्त' इति निघात प्रतिषेध. । सूनरि । सुष्ठु नयतीति सूनरी । 'नृ नये' इत्यस्मात् 'अच इ.' इति औणादिक इप्रत्यय । गतिसमासे कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् 'कृदिकारादक्तिन.' इति ङीप् । 'निपातस्य च' इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वे प्राप्ते 'आमन्त्रितस्य च' इति आष्टमिको निघात । विभावरि । विशिष्टा भा यस्या सा । 'छन्दसीवनिपौ' (पा० सू० ५. २. १०९. २) इति मत्वर्थीयो वनिप् । 'वनो र च' इति ङीप्; तत्सनियोगेन नकारस्य रेफादेशश्च । श्रुधि । 'श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसि' इति हेर्धिरादेश । 'बहुल छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । हेरपित्त्वेन प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । पादादित्वात् निघाताभावः । मघम् इति धननाम । चित्रं मघं यस्या सा चित्रमघा । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति संहितायां पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । हवम् । 'ह्वेञ् स्पर्धाया शब्दे च' । 'भावेऽनुपसर्गस्य' इति अप्प्रत्यय ; तत्सनियोगेन सम्प्रसारण च ॥

शब्दा०—विश्वस्य=सम्पूर्ण, हि=चूंकि, प्राणनम्=प्राण, जीवनम्=जीवन, त्वे=तुममें, यत्=जब, व्युच्छसि=प्रकाशित होती हो, सूनरि=ओ सुन्दरी, सा=वह (तुम), नः=हमारी, रथेन=रथ से, बृहता=बड़े, विभावरि=ओ प्रकाशवाली, श्रुधि=सुनो, चित्रमघे=ओ विचित्र धन-वाली, हवम्=पुकार ।

हि० अ०—चूंकि, ओ सुन्दरी (उषा), जब तुम प्रकाशित होती हो, सम्पूर्ण प्राणियों का प्राण तथा जीवन तुम्हारे में रहता है; (अत) ओ प्रकाश-वाली वह (तुम) बड़े रथ से हमारी तरफ (आती हुई), ओ विचित्र धन वाली, हमारी पुकार को सुनो ।

Trans.—O beautiful one, the breath and life of all (are) in thee, when thou shine forth. Thou as such,

O diffuser of light, (coming) to us with lofty chariot, O possessor of illustrious wealth, listen our invocation

Notes—त्वे—The final ए expressive of locative sense is called pragrhya, hence, इति is added to it in the Pada text उच्छसि—$\sqrt{}$*vas* to shine, pres 2nd sing, not unaccented because preceded by हि सा—The use of 3rd person pronoun with the verb of 2nd person is common in the Vedas In such cases the pronoun in the 3rd person has an adjectival sense Here सा is adjective of त्वम् which is silent श्रुधि-$\sqrt{}$*śru* to hear, impv 2nd sing, not unaccented because it begins the Pada चित्रामघे—The second syllable is lengthened, vocative not in the beginning, hence, unaccented

उषः । वाजम् । हि । वंस्व । यः । चित्रः । मानुषे । जने ॥
तेन । आ । वह । सुऽकृतः । अध्वरान् । उप । ये । त्वा ।
गृणन्ति । वह्नयः ॥११॥

सा० भा०—हे उष वाजं हविर्लक्षणमन्न हि युतिषु प्रसिद्ध यस्व याचस्व स्वीकुर्वित्यर्थ । यः वाज चित्र चायनीय मानुषे मनुष्ये जने जाते यजमाने वतते त वाजमिति पूर्वत्रान्वय । तेन कारणेन सुकृतः सुष्ठु कृतवतो यजमानान अध्वरान् हिंसारहितान् यागान् उप आ वह प्रापय । ये यजमाना वह्नयः यज्ञनिर्वाहका त्वा त्वां गृणन्ति स्तुवन्ति तान सुकृत इति पूर्वेण सम्बन्ध । एतदुक्त भवति । यजमानैः प्रत्त हवि स्वीकृत्य पुनरपि तेषां यज्ञ सपादयति ॥ वाजम् । 'वज व्रज गतौ' । कर्मणि घञ् । 'अजिव्रज्योश्च' (पा० सू० ७ ३ ६०) इत्यत्र चकारस्य अनुक्तसमुच्चयार्थत्वात् वाजो वाज्य-मित्यत्रापि कुत्वाभाव इति वृत्तावुक्तत्वात् कुत्वाभाव । 'कर्षात्वत' इत्यन्तो-दात्तत्वे प्राप्ते वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । यस्व । 'यसु याचने' । अत्र याचन-वाचिना धातुना तदुत्तरभावी स्वीकारो लक्ष्यते । 'बहुल छन्दसि' इति विक-रणस्य लुक् । अनुदात्तेत्त्वात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वर । 'हि च' इति निघातप्रतिषेध । सुकृत । 'सुकर्मपाप' इत्यादिना करोतेर्भूतार्थे क्विप् ।

नुगागम । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम । अध्वरान । ध्वरो हिंसा नास्त्यस्मिन्निति बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अध्वरान् इत्यस्य ईप्सिततमत्वात् 'कर्तुरीप्सिततमम्' (पा० सू० १४४९) इति कर्मसंज्ञा, सुकृत इत्यस्य तु 'अकथित च' (पा० सू० १४५१) इति, 'नीवह्योर्हरतेश्च' (पा० सू० १४५१) इति द्विकर्मकेषु वहते परिगणितत्वात् । अध्वरान् इत्यत्र नकारस्य संहितायां 'दीर्घादटि' इति रुत्वम । 'आतोऽटि नित्यम' इति पूर्वस्य आकारस्य सानुनासिकता । गृणन्ति । 'गृ शब्दे' । 'क्र्यादिभ्य श्ना' । 'प्वादीनां ह्रस्व' इति ह्रस्वत्वम् । 'श्नाभ्यस्तयोरात' आकारलोप । प्रत्ययस्वर । यद्वृत्तयोगादनिघात ॥

शब्दा०—उषः=ओ उषा, वाजम्=हविरूप अन्न को, वंस्व=स्वीकार करो, हि=प्रसिद्ध अर्थ का वाचक एक निपात, यः=जो, चित्रः=विचित्र, मानुषे=मनुष्यों में, जने=यजमान में, तेन=उससे, आ वह=लाओ, सुकृतः=सुन्दर कार्य करनेवाले, अध्वरान्=यज्ञों में, उप=समीप, ये=जो, त्वा=तुमको, गृणन्ति=प्रशंसा करते हैं, वहयः=यज्ञ करानेवाले ।

हि० अ०—ओ उषा, इस हविरूप अन्न को, जो यजमान-मनुष्यों में विचित्र है, स्वीकार करो । उसके द्वारा सुन्दर काम करनेवाले, यज्ञ करनेवाले (ऋत्विजों) को जो तुम्हारी प्रशंसा करते हैं, यज्ञों में लाओ ।

Trans —O dawn accept the sacrificial food which is wonderful among men Thereby bring to the sacrifices, the pious the leader (of the sacrifices) who glorify thee

Notes—वाजम् -From $\sqrt{vaj}$ to be strong, 'food' (Sāyana), 'strength' (Griffith), 'gifts' (Peterson), 'the prize of victory' (Parāñjpe) वंस्व—$\sqrt{van}$ to win, impv 2nd sing not unaccented because preceded by हि वह—$\sqrt{vah}$ to carry, impv 2nd sing सुकृतः—Sāyana renders it by 'सुष्ठु कृतवतो यजमानान्', Wilson and Griffith as 'pious', Geldner takes सुकृत to mean pious patron, but he thinks it as genitive of अध्वरान् He renders the 3rd Pāda as 'come on chariot to the sacrifice of the pious patrons, Grassmann takes सुकृत as

denoting 'the gods' अध्वरान्—Nighantu enumerates it in the list of the names of sacrifice (III.17 3) and aerial region (I 3 16); Yāska takes it in the first sense and derives it from $\sqrt{dhvr}$ to kill (अध्वरः इति यज्ञनाम ध्वरतिः हिंसाकर्मा तत्प्रतिषेधः—Nir. I 8) Sāyana analyses the compd as 'ध्वरो हिंसा नास्त्यस्मिन्निति'; accented on the second member (नञ्सुभ्याम् pān VI 2 172) For Sandhi in अध्वरां उप see Appendix 'A' under *Anpadapadavrtti* गृणन्ति—$\sqrt{g\bar{r}}$ to sing, pres 3rd plu, not unaccented because preceded by ये

विश्वान् । देवान् । आ । वह । सोमऽपीतये । अन्तरिक्षात् । उषः । त्वम् ॥ सा । अस्मासु । धाः । गोऽमत् । अश्वऽवत् । उक्थ्यम् । उषः । वाजम् । सुऽवीर्यम् ॥१२॥

सा० भा०—हे उषः त्वं सोमपीतये सोमपानाय अन्तरिक्षात् अन्तरिक्षलोकात् विश्वान् सर्वान् देवान् आ वह अस्मदीयं देवयजनदेशं प्रापय । हे उषः सा तादृशी त्वं गोमत् गोमन्तं बहुभिर्गोभिर्युक्तं अश्वावत् अश्वैरुपेतम् उक्थ्यं प्रशस्यं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं वाजम् अन्नम् अस्मासु धाः निधेहि स्थापयेत्यर्थः ॥ धाः । दधातेः 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति प्रार्थनायां लुङ् । 'गातिस्था' इति सिचो लुक् 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इति अडभावः । गोमत् । अश्वावत् । 'मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रिय' इति मतुपि दीर्घत्वम् । उभयत्र 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेर्लुक् । उक्थ्यम् । उक्थं स्तोत्रम् । तत्र भवमुक्थ्यम् 'भवे छन्दसि' इति यत् । 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्ताभावे 'तित्स्वरितम्' इति स्वरितत्वम् । उषः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । पादादित्वात् निघाताभावः । सुवीर्यम् । शोभनं वीर्यं यस्य । 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

शब्दा०—विश्वान्=सम्पूर्ण, देवान्=देवताओं को, आ वह=लायो, सोमपीतये=सोमपान करने के लिये, अन्तरिक्षात्=अन्तरिक्षलोक से, उषः=अ उषा, त्वम्=तुम, सा=वह (तुम), अस्मासु=हमारे, धाः=धारण करावो, प्रदान करो, गोमत्=गायों से युक्त, अश्वावत्=अश्वो से

युक्त, उरुश्यम्=प्रशसनीय, उष =ओ उषा, वाजम्=धन, सुवीर्यम्=सुन्दर पराक्रमयुक्त ।

हि० अ०—ओ उषा, तुम सभी देवताओं को आकाश से सोमपान करने के लिये (यहा) लावो । ऐसी तुम, ओ उषा, पराक्रमयुक्त, प्रशसनीय धन, जो गायो तथा अश्वो से युक्त है, हमको प्रदान करो ।

Trans —O dawn, bring thou all the gods from heaven to drink the Soma juice O dawn, thou as such, bestow upon us the praiseworthy invigourating food, accompanied with cows and horses

Notes—सोमपीतये—Tatpurusa compd generally accents the second member, but also the first, if the second member terminates in the suffix त or न or in verbal noun in ति (cf Pān VI 2 42) धा —√*dhā* to put, root aorist, subju 2nd sing उरुश्यम्—For accent see वीर्याणि (I 32 1) and श्चयित (I 48 6) सुवीर्यम्—Bahuvrihi compd accented on the second member (नञ्सुभ्याम्—Pān VI 2 172), the word वीर preceded by सु as the first member in the Bahuvrihi, accents the first syllable (वीरवीर्यौ च—Pan VI 2 120, cf वीर्याणि)

यस्याः । रुशन्तः । अर्चयः । प्रति । भुद्राः । अदृक्षत ॥ सा । नः । रुयिम् । विश्वऽवारम् । सुऽपेशसम् । उषाः । दुदातु । सुम्नम् ॥१३॥

सा० भा०—यस्याः उषस अर्चयः प्रकाशा रुशन्तः शत्रून् हिंसन्त भद्राः कल्याणा प्रति अदृक्षत प्रतिदृश्यन्ते सा तथाभूता उषाः न अस्मभ्य रयिं ददातु । कीदृश रयिम् । विश्ववारं विश्वस्य वारकम् । यद्वा । विश्वैर्वरणीयम् । सुपेशसम् पेश इति रूपनाम । शोभनरूपोपेत सुम्न्यं सुष्ठु गन्तव्यम । यद्वा । सुम्नमिति सुखनाम । तद्धेतु त्वात् तात्स्थ्यम् ॥ रुशन्त । 'रुश रिश हिंसायाम्' । शतरि तुदादित्वात् श । अनुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सतिशिष्टत्वात् विकरणस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । अदृक्षत । दृशो कर्मणि लुङि झस्य

अदादेश । च्ले सिच् । 'न दृश' (पा० सू० ३ १ ४७) इति क्सप्रतिषेध । 'एकाच' इति इट्प्रतिषेध । 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' (पा० सू० १. २ ११) इति सिच कित्वात् लघूपधगुणाभाव । 'सृजिदृशोर्झल्यमकिति' पा० सू० ६ १ ५८) इति अमागमाभावश्च कित्वादेव । षत्वकत्वषत्वानि । अडागम उदात्त । यदवृत्तयोगादनिघात । विश्ववारम् । विश्व वृणोतीति विश्ववार । 'वृञ् वरणे' । 'कर्मणि अण्' । यद्वा । विश्वैर्व्रियते इति विश्ववार । कर्मणि घञ् । मन्त्रवृषादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । सुगम्यम् । सुष्ठु गन्तव्य सुगम । गमे 'खलर्थे कविधानम्' इति कप्रत्यय । 'गमहन' इत्यादिना उपधालोप । तत्र भव सुगम्यम् 'भवे छन्दसि' इति यत् । 'यतोऽनाव' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

शब्दा० —यस्याः=जिसकी, रुशन्तः=चमकती हुई, अर्चय =किरणें, प्रति=सम्मुख, भद्राः=कल्याणकारी, अदृक्षत=दिखाई पड़ती हैं, सा=वह, नः=हम लोगो को, रयिम्=धन, विश्ववारम्=बहुतो के द्वारा अभिलषित, सुपेशसम्=सुन्दर रूपवाला, उषाः=उषा, ददातु=देवे, सुगम्यम्=सरलता से प्राप्त होने योग्य ।

हि० अ० जिसकी चमकती हुई, कल्याणकारी किरणें हम लोगो के सम्मुख दिखाई पड़ती है, वह उषा बहुतो के द्वारा अभिलषित, सुन्दर रूपवाला सरलता से प्राप्त होने योग्य धन हम लोगों को प्रदान करे ।

Trans —Whose shining, auspicious rays are seen towards us may that dawn give us wealth, desired by many, excellent in form, easily attainable

Notes—रुशन्तः—√*rus* to shine, pres part irregularly accented on the first syllable, 'killing (the enemies)' (Sāyana) bright' (Wilson), 'red' (Maxmuller), 'shining' (Peterson) अदृक्षत—√*drś* to see, mid 's' aorist, 3rd plu not unaccented because preceded by यस्या विश्ववारम्—Desirable (Wilson) 'of all good things' (Griffith) 'consisting of all precious things' (Peterson, Grassmam Oldenberg) in Bahuvrihi the word विश्व as forming the first member, accents the final syllable, if it is noun (बहुव्रीहौ विश्व सज्ञायाम् Pan VI 2 106) सुपेशसम्—

'Endowed with beautiful form' (Sāyana), 'agreeable' (Wilson), 'fair in form' (Griffith), 'of lovely appearance' Peterson), Bahuvrihi compd accented on the second member सुग्म्यम्—√*gam* to go, by adding the suffix यत् A word of two syllables ending in यत् accents the first syllable (यतोऽनाव —Pān VI 1 213) 'Easily attainable' (Wilson), 'of good augury for life's journey' (Peterson)

ये । चित् । हि । त्वाम् । ऋषयः । पूर्वे । ऊतये । जुहूरे । अवसे । महि ॥ सा । नः । स्तोमान् । अभि । गृणीहि । राधसा । उषः । शुक्रेण । शोचिषा ॥१४॥

सा०भा०—हे महि महिते पूजनीये वा उषोदेवते त्वा ये चिद्धि ये खलु प्रसिद्धा पूर्वे चिरतना ऋषय मन्त्रद्रष्टार ऊतये रक्षणाय। अव इति अन्ननाम। अवसे अन्नाय च जुहूरे जुह्विरे आहूतवन्त सूक्तरूपैर्मन्त्रैं स्तुतवन्त इत्यर्थ। हे उष सा तादृशी त्व राधसा अस्माभिर्दत्तेन हविर्लक्षणेन धनेन शुक्रेण शोचिषा दीप्तेन तमो निवारयितु समर्थेन तेजसा चोपलक्षिता सती तेषामृषीणामिव न अस्माक स्तोमान् अभि स्तुतीरभिलक्ष्य गृणीहि सम्यक स्तुतमिति शब्दय। अस्मदीयाभि स्तुतिभि सतुष्टा भवेत्यर्थ॥ ऊतये। अवते क्तिनि 'ज्वरत्वर' इत्यादिना वकारस्य उपधायाश्च ऊठ्। 'ऊतियूति' इत्यादिना क्तिन् उदात्तो निपातित। जुहूरे। ह्वेञ् स्पर्धाया शब्दे च'। लिटि 'अभ्यस्तस्य च' इति द्विर्वचनात् पूर्वमेव अभ्यस्तकारणभूतस्य ह्वयते सम्प्रसारणम्। अभ्यस्तस्य यो ह्वयति कस्याभ्यस्तस्य ह्वयति यस्तस्य कारणम्' (का० ६ १ ३३) इति व्याख्यातत्वात्। परपूर्वत्वे 'हल' इति दीर्घत्वम्। द्विर्वचनादीनि। 'इरयो रे' इति इरेचो रेआदेश। 'चित' इत्यन्तोदात्तत्वम्। यद्वृत्तयोगादनिघात। तत्र हि पञ्चमी निर्देशेऽपि व्यवहितेऽपि कार्यं भवतीत्युक्तम् (का० ८ १ ६६)। महि। 'मह पूजायाम्' औणादिक इप्रत्यय। 'कृदिकारादक्तिन' इति ङीप्। सबुद्धौ 'अम्बार्थ' (पा० सू० ७ ३ १०७) इति ह्रस्वत्वम्। स्तोमान्। संहितायां नकारस्य रुत्वादुत्वनम्। नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। गृणीहि। 'गॄ शब्दे'। क्र्यादिक। श्नीति 'प्वादीनां ह्रस्व' इति ह्रस्वत्वम्। राधसा। राध्नोत्यनेनेति राध। असुनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। उष। पादादित्वात् आष्टमिकनिघाताभावे षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम्॥

शब्दा०—ये=जो, चित्=निश्चित अर्थ का वाचक एक निपात, हि=प्रसिद्ध अर्थ का वाचक एक निपात, त्वाम्=तुमको, ऋषयः=ऋषियों ने, पूर्वे=पहिले के, ऊतये=रक्षा के लिये, जुहूरे=बुलाया था, अवसे=अन्न के लिये, महि=ओ महान्, सा=वह (तुम), नः=हमारे, स्तोमान्=स्तोत्रों को, अभि गृणीहि=सम्मानित करो, राधसा=धन से, उषः=ओ उषा, शुक्रेण=दीप्त, चमकने वाले, शोचिषा=प्रकाश से।

हि० अ०—ओ महती (उषा), पहिले के सभी महान् ऋषियों ने सहायता के लिये तथा अन्न के लिये तुमको बुलाया था। ओ उषा, ऐसी तुम, हमारे स्तोत्रों को धन से तथा दीप्त प्रकाश से सम्मानित करो।

Trans —O great (dawn), all the seers in the ancient time had invoked thee for help and for food Thou as such, O dawn, honour our hymns of praise with wealth and brilliant lustre

Notes—Both ऊतये and अवसे are derived from √*av* to protect, Sāyana relying on the authority of Nighantu (II 7 9) takes अव to mean 'food' जुहूरे—√*hū* to call, perf 3rd plu , not unaccented because preceded by हि अभिगृणीहि—√*gṛ* with अभि to honour, impv 2nd sing

उषः। यत्। अद्य। भानुना। वि। द्वारौ। ऋणवः। दिवः॥ प्र। नः। यच्छतात्। अवृकम्। पृथु। छर्दिः। प्र। देवि। गोऽमतीः। इषः॥१५॥

सा० भा०—हे उषः त्वम् अद्य अस्मिन् प्रभातसमये यत् यस्मात् भानुना प्रकाशेन दिवः अन्तरिक्षस्य द्वारौ द्वारभूतौ पूर्वापरदिग्भागावन्धकारेणाच्छादितौ वि ऋणवः विश्लिष्य प्राप्नोषि तस्मात् त्वं नः अस्मभ्यं छर्दिः तेजस्वि गृहं प्र यच्छतात् देहि। कीदृशं छर्दि। अवृकं हिंसकरहितं पृथु विस्तीर्णम्। अपि च हे देवि देवनशीले गोमतीः बहुभिर्गोभिर्युक्ता इषः अन्नानि। प्र इत्युपसर्गस्य आवृत्त यच्छतात् इत्यनुषज्यते। प्र यच्छतात देहि। त्वदागमनस्यास्मद्रक्षणार्थत्वादस्मदभीष्टं गृहादिकं प्रयच्छेत्यर्थः। छर्दि इति गृह-

नाम, 'छर्दिः छर्दिः' (नि० ३.४.१८) इति तन्नामसु पाठात्। ऋणवः। 'ऋणु गतौ'। छान्दसे लङि सिपि तनादित्वात् उप्रत्ययः। ततो व्यत्ययेन शपि गुणावादेशौ। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे उप्रत्ययस्वरः शिष्यते। यद्वृत्तयोगादनिघातः। दिव। 'ऊडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम्। प्र नः। 'उपसर्गाद्बहुलम्' इति बहुलवचनात् नसो णत्वाभावः। यच्छतात्। 'दाण् दाने'। शपि 'पाघ्रा' इत्यादिना यच्छादेश। अवृकम्। नास्ति वृकोऽस्मिन्निति बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्'। इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। पृथु। 'प्रथ प्रख्याने'। 'प्रथिम्रदिभ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च' (उ० सू० १.२८) इति कुप्रत्ययः सम्प्रसारणं च। छर्दिः इति गृहनाम। 'उछृदिर् दीप्तिदेवनयोः'। अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः' (उ०सू० २.२६५) इति इसिप्रत्ययः। लघूपधगुणः। प्रत्ययस्वरः॥

शब्दा० उषः=ओ उषा, यत्=जब, अद्य=आज, भानुना=प्रकाश से, द्वारौ=दोनो फाटको को, वि ऋणवः=खोला है, दिवः=आकाश के, प्र=विशेष रूप से, नः=हमको, यच्छतात्=प्रदान करो, अवृकम्=भयरहित, पृथु=विस्तृत, छर्दिः=सुरक्षित स्थान, प्र=(प्रदान करो), देवि=ओ देवी, गोमतीः=दूध से युक्त, इषः=अन्न।

हि० अ०—ओ उषा, आज, जब तुमने प्रकाश से आकाश के दोनो फाटको को खोला है; हमें भयरहित, विस्तृत स्थान तथा ओ देवी दूध से युक्त अन्न प्रदान करो।

Trans —O dawn, today, when thou hast opened the two gates of the heaven with lustre; give us spacious shelter, free from danger; O goddess, grant us food, accompanied with milk.

Notes ऋणवः—$\sqrt{r}$ with वि to open, pres. subju. 2nd sing, not unaccented because preceded by यत् यच्छतात् –$\sqrt{yam}$ to stretch out, impv. 2nd. sing. अवृकम् –'Secure' (Wilson), 'free from foes' (Griffith) 'harm-proof' (Peterson); वृक is derived from $\sqrt{vraśc}$ to cut into pieces; in the Nighantu it is enumerated in the list of the names of thunderbolt (II 20.7) and thief (III 24 14); thus अवृकम् means free from the fear of thunderbolt or thieves; Bahuvrihi compd.

accented on the second member (नञ्सुभ्याम्—Pān VI 2 172) पृथु — From √*prath to* spread, by Samprasārana छर्दिः—Sheltering place, according to Grassmann छदि is the corrupt form of छर्दि, but in the Nighantu both the words are enumerated in the list of the names of house (Nigh III 4 18-19) इषः—'Food' (Wilson, Griffith) 'nourishment' (Peterson), Geldner derives it from √is to desire, and Parāñjpe from √is to strive or set in action गोमती—Yāska takes गो also to mean 'milk' In Nirukta he quotes a stanza गोभिः श्रीणीत मत्सरम् (IX.46 4) Here गोमती with इष would certainly mean 'food accompanied with milk'

सम् । नः । राया । बृहता । विश्वऽपेशसा । मिमिक्ष्व । सम् । इळाभिः । आ ॥ सम् । द्युम्नेन । विश्वऽतुरा । उषः । महि । सम् । वाजैः । वाजिनीऽवति ॥१६॥

सा० भा०—हे उषः नः अस्मान् राया धनेन सं मिमिक्ष्व संसिञ्च संयोजयेत्यर्थः । कीदृशेन धनेन । बृहता प्रभूतेन विश्वपेशसा । पेश इति रूपनाम । बहुविधरूपयुक्तेन । तथा इळाभिः आ गोभिश्च अस्मान् सं मिमिक्ष्व । इळा इति गोनाम । 'इळा जगती' (नि० २. ११ ७) इति तन्नामसु पाठात् । आकार समुच्चये पदान्ते वर्तमानत्वात् । उक्तं च—'एतस्मिन्नेवार्थे देवेभ्यश्च पितृभ्य एत्याकार' (निरु० १ ४) इति । किंच हे महि महनीये उषोदेवते द्युम्नेन यशसा सं मिमिक्ष्व । 'द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा' (निरु० ५ ५) इति यास्क । कीदृशेन द्युम्नेन । विश्वतुरा सर्वेषां शत्रूणां हिंसकेन । तथा हे वाजिनीवति अन्नसाधनभूतक्रियायुक्ते वाजैः अन्नैः अस्मान् सं मिमिक्ष्व । 'अन्नं वै वाज' (श० ब्रा० ९ ३ ४ १) इति श्रुत्यन्तरात् ॥ राया । 'ऊडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । बृहता । 'बृहन्महतोरुपसंख्यानम्' इति विभक्तिरुदात्ता । विश्वपेशसा । विश्वानि पेशांसि यस्यासौ विश्वपेशाः । 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति व्यत्ययेन असंज्ञायामपि पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । मरुद्वृधादिर्द्रष्टव्यः । मिमिक्ष्व । 'मिह सेचने' । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः । द्विर्भावहलादिशेषौ । ढत्वकत्वषत्वानि । प्रत्यय-

स्वरस्य सतिशिष्टत्वात् स एव शिष्यते। पूर्वपदस्य असमानवाक्यस्यत्वात् 'तिङङतिङ:' इति निघातो न भवति, 'समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या' इति वचनात्। विश्वतुरा। तूर्वतीति तूः। तुर्वी हिंसार्थः। 'क्विप् च' इति क्विप्। राल्लोप इति वलोपः। विश्वेषां तूः विश्वतूः। 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वम्। वाजिनीवति। वाजोऽन्नमस्या अस्तीति वाजिनी क्रिया। तादृशी क्रिया यस्या सा तथोक्ता॥

शब्दा०—न =हमें, राया=धन से, बृहता=प्रचुर, बड़े, विश्वपेशसा =विविध रूपवाले, संमिमिक्ष्व=संयुक्त करो, सम्=संयुक्त करो, इळाभिः =अन्न से, सम्=संयुक्त करो, द्युम्नेन=यश से, विश्वतुरा=सबको जीतनेवाले, उषः=ओ उषा, महि=महान्, सम्=संयुक्त करो, वाजैः=अन्न से, वाजिनीवति=ओ प्रचुर धनवाली।

हि० अ० ओ महती उषा, प्रचुर तथा विविध रूपवाले धन से, पुष्टिकारक अन्न से, सबको जीतनेवाले यश से, तथा ओ प्रचुर धनवाली, अन्न से हमें संयुक्त करो।

Trans —O great dawn, associate us with wealth, abundant and omniform, with nurture, with fame, all subduing, with food, O possessor of food

Notes—मिमिक्ष्व—Impv 2nd sing, not unaccented because it begins the pāda, the root from which it is derived is doubtful Sāyana, Maxmuller and Grassmann derive it from $\sqrt{mih}$ to rain, Macdonell and Geldner from $\sqrt{miks}$ to mix, Parāñjpe from $\sqrt{mis}$ to mix इळा—It is enumerated in the list of the names of earth (Nigh I 1 15), speech (Nigh I 11 3), food (Nigh II 7 13), and cow (Nigh II 11 7); Sāyana takes it here to mean 'cow' Griffith as 'refreshing food'; according to Bergaigne इळा is a 'liquid offering' as well as 'the prayer accompanying it' इळा in the Vedas is personified as a goddess विश्वतुरा—Tatpurusa compd. accented on the final member

---

सप्तदशेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र 'नासत्याभ्याम्' इति पञ्चविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तम् । उशिक्सत्ज्ञायामङ्गराजस्य महिष्या दास्यां दीर्घतमसोत्पादितः कक्षीवान् अस्य सूक्तस्य ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । अश्विनौ देवता । तथा चानुक्रान्तं—'नासत्याभ्यां पञ्चाधिका कक्षीवान्दैर्घतमस औशिज आश्विनं वै' इति । तुह्यादि परिभाषया इदमादीनि पञ्च सूक्तानि अश्विदेवत्यानि । प्रातरनुवाकस्य आश्विने क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसि इदमादीनि त्रीणि सूक्तानि । 'अथाश्विन' इति खण्डे सूत्रितं—'ग्रावाणेव नासत्याभ्यामिति त्रीणि' (आश्व० श्रौ० ४ १५) इति । आश्विनशस्त्रे चैतानि शस्यानि 'प्रातरनुवाकन्यायेन' (आश्व० श्रौ० ६. ५) इति अतिदिष्टत्वात् ॥

नासत्याभ्याम् । बर्हिःऽइव । प्र । वृञ्जे । स्तोमान् । इयर्मि । अभ्रियाऽइव । वातः ॥ यौ । अर्भगाय । विऽमदाय । जायाम् । सेनाऽजुवा । निऽऊहतुः । रथेन ॥१॥

सा० भा०—बर्हिरिव यथा कश्चिद्यजमानो यागार्थं बर्हिः प्र वृञ्जे प्रयत्नेन अन्यूनातिरिक्तं यागाय पर्याप्तं दर्भं वृङ्क्ते छिनत्ति संपादयतीति यावत् । एवमहं नासत्याभ्याम् अश्विभ्यां स्तोमान् स्तुतीः इयर्मि संपादयामि । एतदेव विशदीक्रियते । अभ्रियेव । यथा अभ्रियाणि अभ्रेषु मेघेष्ववस्थितान्युदकानि वातः वायुः वर्षणार्थं बहुधा प्रेरयति एवमहम् अश्विभ्यां स्तोत्राणि इयर्मि बहुधा प्रेरयामि । कीदृशावश्विनौ । अर्भगाय बालाय स्वयंवरलब्धभार्याय विमदाय एतत्संज्ञाय राजर्षये मध्येमार्गं स्वयंवरायमायतैः ताम् अलभमानैरन्यैर्नृपैः सह योद्धुमशक्नुवतेऽपि तस्मै सेनाजुवा शत्रुसेनायाः प्रेरकेण शत्रुभिर्दुष्प्रापेण रथेन यौ अश्विनौ जायां भार्यां परैरनुक्रान्तां न्यूहतुः शत्रून्निहत्य तदीयं गृहं प्रापयामासतुः । तावभ्यर्चितवानस्मीत्यर्थः ॥ नासत्याभ्याम् । सत्सु भवौ सत्यौ । सत्यौ असत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । 'नभ्राण्नपात्' इत्यादिना नञ्प्रकृतिभावः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वृञ्जे । 'वृजी वर्जने' । आदादिकः इदित्वात् नुम् । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । इयर्मि । 'ऋ गतौ' जौहोत्यादिकः । 'अर्तिपिपर्त्योश्च' इति अभ्यासस्य इत्वम् । 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति

इयड । अभ्रियेव । 'समुद्राभ्राद्ध' इति भवार्थे घ । घस्य इयादेश । 'शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोप । अर्भगाय । 'अर्तिगृभ्या भन्' (उ० सू० ३ ४३२) इति अर्तेर्भन् । अर्भ एवार्भक । 'सज्ञाया कन्' (पा० सू० ५ ३ ८७) । छान्दसो गवार । अपर आह । अर्भमल्प गायति शब्दयतीत्यर्भग । 'कै गै शब्दे' । 'गापोष्टक्' (पा० सू० ३ २ ८) । 'आतो लोप इटि च' इति आकारलोप । सर्वेतत् पदकृत शाकल्यस्य अभिमतम् । सेनाजुवा । जु इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थ । अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् 'क्विब्वचिप्रच्छि' इत्यादिना क्विब्दीर्घौ । तन्वादित्वा-दुवङ (पा० सू० ६ ४ ७७ १) न्यूहतु । 'वह प्रापणे' लिटि अतुसि यजा-दित्यात सम्प्रसारणम् । 'यवसृत्तसित्यम्' इति निघातप्रतिषेध ॥

श॰ दा॰—नासत्याभ्याम्=अश्विन् का एक विशेषण जो स्वतत्र नाम के रूप में व्यवहृत होने लगा, जो असत्य न हो, ऐसे अश्विन् के लिये, बर्हिरिव=पवित्र दूर्वा की तरह, प्र वृञ्जे=विशेष रूप से सजाता हूँ, स्तोमान्=स्तोत्रो को, इयर्मि=भेजता हूँ, अभ्रियेव=जैसे बादल को वातः=वायु यौ=जिन दोनों ने, अर्भगाय=युवक के लिये, विमदाय=विमद के लिये, जायाम्=स्त्री को, सेनाजुवा=बाण की तरह तेज चालवाले, न्यूहतु=लाये रथेन=रथ से ।

हि॰ अ॰—मैं अश्विन् के लिये मन्त्रो को पवित्र दूर्वा की तरह सजाता हूँ तथा (उन मन्त्रो को अश्विन् के पास) भेजता हूँ जैसे वायु बादलो को । जिन्होने युवक विमद के लिये उसकी पत्नी को बाण की तरह तेज चालवाले (अपने) रथ से लाया ।

Trans—I trim (my) hymns as it were sacred grass, for true ones, and send (them) forth (to them) as the wind (drives) the rainy clouds, who brought a wife to youthful Vimada in their chariot, speeding like an arrow

Notes—नासत्याभ्याम्—नासत्या (not untrue) is the epithet of Aśvins, but later on it began to be treated as a name of Aśvins Sāyana analyses the compound as सत्सु भवौ सत्यौ न सत्यौ असत्यौ न असत्यौ नासत्यौ; नञ् comp accented on the first syllable प्र वृञ्जे—$\sqrt{vrj}$ to twist,

mid pres 1st sing Sāyana explains वृञ्जे here by taking it in 3rd sing इयर्मि—$\sqrt{r}$ to go, III conj pres 1st sing अर्भगाय—Same as अर्भक, the word अर्भक occurs in the list of the names of 'little' (Nigh III 2 9) Yāska derives it from अव+$\sqrt{hr}$ to make little (अर्भगाय अर्भक अवहृत भवति—Nir III 20) Sāyana renders अर्भगाय by बालाय, Wilson and Griffith take it to mean 'Youthful', Peterson as 'Young' सेनाजुवा—From सेना +$\sqrt{ju}$ to speed, Wilson following Sayana renders 'outstripping the rival host', Macdonell takes it to mean 'speeding like an arrow' न्यूहतुः—नि+$\sqrt{vah}$ to carry, perf 3rd dual, not unaccented because preceded by यौ, for Sandhi in न्यूहतू रथेन see Appendix—'A', *Niyat* under विसर्ग सन्धि

वीळुपत्मऽभिः । आशुहेमऽभिः । वा । देवानाम् । वा । जूतिऽभिः । शाशदाना ॥ तत् । रासभः । नासत्या । सहस्रम् । आजा । यमस्य । प्रऽधने । जिगाय ॥२॥

सा० भा०—वीळुपत्मभिः । वीळुरिति बलनाम । बलवद्भुत्पतनैः आशुहेमभिः शीघ्रगमनैः । वा शब्द समुच्चये । हे नासत्या अश्विनौ एवं भूतैरश्वैश्च देवानाम् इन्द्रादीनां जूतिभिः प्रेरणैश्च शाशदाना शाशद्यमानयोः अत्यर्थं प्रेर्यमाणयोर्युवयोर्वाहनभूतो यः रासभः प्रजापतिना दत्तः ॥ यमस्य वैवस्वतस्य प्रीतिकरे प्रधने प्रकीर्णधनोपेते आजा आजौ संग्रामे तत् शत्रूणां सहस्रं जिगाय जितवान् । वैवस्वतो हि बहुना मरणहेतुना संग्रामेण तुष्टो भवति । यद्वा । जेतव्यत्वेन प्रजापतिना निहितं ऋक्सहस्रं शीघ्रगमनयुक्तो रासभो जिगाय जयेनालभत । अन्येभ्य देवेभ्य पूर्वमेवाजिं प्राप्य युवां जयं प्रापयामास । तथा चास्मिन्नर्थे 'प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत्' (ऐ० ब्रा० ४ ७) इत्यादिक ब्राह्मणमनुसंधेयम ॥ वीळुपत्मभि । वीळु बलवत्पततीति वीळुपत्मान । आशुहेमभि । आशु शीघ्रं हिन्वन्ति गच्छन्तीति आशुहेमान । तैः । 'हि गतौ वृद्धौ च' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जूतिभि । 'ऊतियूतिजूति' इत्यादिना क्तिन उदात्त-

त्वम् । शाशदाना । 'शद्लृ शातने' । अत्र गत्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वात् । अस्मात् यङन्तात् लट शानच् । तस्य 'छन्दस्युभयथा' इति आर्धधातुकत्वात् शबभाव । अतोलोपयलोपौ । 'अभ्यस्तानामादि, इत्याद्युदात्तत्वम् । 'सुपा सुलुक्' इति षष्ठ्या पूर्वसवर्णदीर्घ । आजा । तेनैव सूत्रेण डादेश । जिगाय । 'जि जये' । 'सन्लिटोर्जे' इति अभ्यासादुत्तरस्य कुत्व गकार ॥

श० दा० —वीळुपत्मभिः=मजबूत पखवाले, आशुहेमभिः=शीघ्रगामी अश्वों से, वा=अथवा, देवानाम्=देवताओ की, वा=या, जूतिभिः=प्रेरणा से, शाशदाना=जीतता हुआ, तत्=उन, रासभः=खच्चर ने, नासत्या=ओ सत्यरूप अश्विन, सहस्रम्=हजार, आजा=रथ-दौड प्रतियोगिता में, यमस्य=यम के द्वारा आयोजित, प्रधने=प्रचुरधनयुक्त, जिगाय=जीता ।

हि० अ०—मजबूत पख वाले, शीघ्रगामी (अश्वों) से या देवताओ की प्रेरणा से जीतता हुआ (तुम्हारे) खच्चर ने, ओ अश्विन, यम के द्वारा आयोजित प्रचुरधनयुक्त रथ-दौड प्रतियोगिता में उन हजार को जीता ।

Trans —Conquering either by strong winged quick-going (steeds) or by the instigation of gods, the ass (of yours) O true ones, won that thousand in Yama's chariot race competition, full of wealth

Notes—वीळुपत्मभि—वीळु is enumerated in the list of the names of power (Nigh II 9 14) पत्मभि is the *instr* plu of पत्मन् from √*pat* to fly by adding the suffix मनिन्, *karmadhāraya* compd accented on the second member आशुहेमभि From आशु+√*hi* to impel with the suffix मनिन्; Geldner takes आशु to mean 'race horses' वा—According to Sāyana it is conjunctive (वा शब्द समुच्चये); Peterson takes first वा to mean 'either' and second वा 'or' जूतिभिः—*Instr* plu of जूति from √*jū* to speed, with noun making termination ति शाशदाना—√*śad* to prevail, pass perf part, accented on the first syllable (अभ्यस्तानामादि—Pān VI 1 189) तत्—Sāyana construes it with सहस्रम् and renders 'तत् प्रसिद्धम् सहस्र,' Griffith construes it

with रासभ and renders, 'that ass of yours', Peterson takes it as an introductory adverb and translates as 'then' सहस्रम्—According to Sāyana सहस्रम् means 'thousand enemies', Peterson takes it to mean 'thousands by way of prize' आजा—Loc sing of आजि, 'battle' (Nigh II 17 8) 'chariot-driving competition' (Peterson) प्रधने—Sāyana takes it as an adj of आजौ and renders by 'प्रकीर्णधनोपेते', Grassmann and Geldner take प्रधने to mean 'tournament' arranged by Yama, Parāñjpe thinks it to mean 'prize of victory' जिगाय—√ji to conquer, perf 3rd sing

तुग्रः । ह । भुज्युम् । अश्विना । उदऽमेघे । रयिम् । न । कः ।
चित् । ममृऽवान् । अव । अहाः ॥ तम् । ऊहथुः । नौभिः ।
आत्मन्ऽवतीभिः अन्तरिक्षप्रुत्ऽभिः । अपऽउदकाभिः ॥३॥

सा० भा०—अत्रेयमाख्यायिका । तुग्रो नाम अश्विनो प्रिय कश्चिद्राजर्षि । स च द्वीपान्तरवर्तिभि शत्रुभिरत्यन्तमुपद्रुत सन तेषा जयाय स्वपुत्र भुज्यु सेनया सह नावा प्राहैषीत । सा च नौ मध्येसमुद्रमतिदूर गता वायुवशेन भिन्ना आसीत । तदानीं स भुज्यु शीघ्रम् अश्विनौ तुष्टाव । तौ च स्तुतौ सेनया सहितम आत्मीयासु नौषु आरोप्य पितुस्तुग्रस्य समीप त्रिभिरहोरात्र प्रापयामासतुरिति । अयमर्थ इदमादिकेन तृचेन प्रतिपाद्यते । हशब्द प्रसिद्धौ । तुग्र खलु पूर्वं शत्रुभि पीडित सन् तज्जयार्थम उदमेघे । उदकैर्मिह्यते सिच्यते इति उदमेघ समुद्र तस्मिन भुज्युम् एतत्सज्ञ प्रिय पुत्रम अवाहा । नावा गन्तु पर्यत्याक्षीत । तत्र दृष्टान्त । ममृवान् म्रियमाण सन धनलोभी कश्चित मनुष्य रयिं न यथा धन परित्यजति तद्वत । हे अश्विनौ त च भुज्यु मध्ये समुद्र निमग्न नौभिः पितृसमीपम ऊहथु युवा प्रापितवन्तौ । कीदृशीभि । आत्मन्वतीभि आत्मीयाभि युवयो स्वभूताभिरित्यर्थ । यद्वा । धृतिरात्मा धारणवतीभिरित्यर्थ । अन्तरिक्षप्रुद्भिः अतिस्वच्छत्वादन्तरिक्षे जलस्य उपरिष्टादेव गच्छन्तीभि अपोदकाभिः सुश्लिष्टत्वात अपगतोदकाभि अप्रविष्टोदकाभिरित्यर्थ ॥ उदमेघे । 'मिह सेचने' । कर्मणि घञ् । 'न्यङ्क्वादीनां च' (पा० सू० ७ ३ ५३) इति कुत्वम । 'उदकस्योद सज्ञायाम्' (पा० सू० ६ ३ ५७)

थायादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ममृवान् । 'मृङ् प्राणत्यागे' । लिटः क्वसुः । क्रादिनियमात् प्राप्तस्य इटः 'वस्वेकाजाद्घसाम्' इति नियमात् अभावः । अहाः । 'ओहाक् त्यागे' । लुङि तिपि च्लेः सिच् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् सगिटौ न क्रियेते । 'बहुलं छन्दसि' इति इडभावः । 'हल्ङ्याब्भ्यः' इति तिलोपः । रुत्व-विसर्गौ । पद्वा । 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक् । च्लेर्लुप्तत्वात इण् न क्रियते । नौभिः । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । आत्मन्वतीभिः । आत्मनो मतुप् । 'मादुपधायाः' इति वत्वम् । 'अनो नुट्' (पा० सू० ८. २. १६) इति नुट् । नलोपः । 'ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वम् । अन्तरिक्षप्रुद्भिः । 'प्रुङ् गतौ' ।'क्विप् च' इति क्विप् ॥

शब्दा०—तुग्रः=तुग्र नाम का कोई राजर्षि, ह=प्रसिद्ध अर्थ का वाचक एक निपात, भुज्युम्=तुग्र का पुत्र, अश्विना=ओ अश्विन्, उदमेघे=समुद्र में, रयिम्=धन को, न=तरह, कश्चित्=कोई, ममृवान्=मरता हुआ, अव अहाः=छोड़ा था, तम्=उस भुज्यु को, ऊहथुः=लाये, नौभिः=नौकाओं से, आत्मन्वतीभिः=प्राणवाली, अन्तरिक्षप्रुद्भिः=समुद्र पर तैरने-वाली, अपोदकाभिः=अन्दर जल न आनेवाली ।

हि० अ०—ओ अश्विन्, तुग्र ने भुज्यु को समुद्र के बीच छोड़ा था जैसे मरता हुआ कोई धन को (छोड़े); उस (भुज्यु) को प्राणवाली, समुद्र पर तैरनेवाली, अन्दर जल न आनेवाली नौकाओं पर (बैठाकर तुमलोग उसके घर) लाये ।

Trans—O Aśvins, Tugra had left Bhujyu in the cloud of waters (i.e. ocean) as a dying one (parts his) wealth. Him (you) brought by animated boats, floating over the ocean and keeping out the waters.

Notes—उदमेघे—Grassmann takes it to mean 'in a down-pour of rain' and Geldner as 'in a mass of water'. Tatpuruṣa compd. accented on the final syllable; also see note on उदप्रहेन (I. 38.9). ममृवान्—√*mṛ* to die, perf. part. अहाः—√*hā* to leave, irregular form of 's-aorist, 3rd. sing.; the final स् is dropped. ऊहथुः—√*vah* to carry, perf. 2nd. dual. आत्मन्वतीभिः—From

अत्मन् by adding the suffix मतुप् Sāyana takes it to mean 'your own' or 'animated' Wilson accepts the first meaning while Griffith and Peterson the second अन्तरिक्षप्रुद्भिः—प्रुद्भि *from* $\sqrt{pru}$ *to go*, with the suffix क्विप्; Tatpurusa compd accented on the second member Wilson following Sāyana translates 'floating over the ocean' Griffith as 'traversing air' and Peterson as 'plying in the sky'

तिस्रः । क्षपः । त्रिः । अहा । अतिव्रजत्ऽभिः । नासत्या ।
भुज्युम् । ऊहथुः । पतङ्गैः ॥ समुद्रस्य । धन्वन् । आर्द्रस्य ।
पारे । त्रिऽभिः । रथैः । शतपत्ऽभिः । षट्ऽअश्वैः ॥४॥

सा० भा०—हे नासत्यौ सेनया सह उदके निमग्नं भुज्युं तिस्रः क्षपः त्रिसंख्याका रात्रीः त्रिरह्ना त्रिवारमावृत्तान्यहानि च अतिव्रजद्भिः अतिक्रम्य गच्छद्भिरेतावन्तं कालमतिव्याप्य वर्तमानैः पतङ्गैः पतद्भिः त्रिभिः त्रिसंख्याकैः रथैः ऊहथुः युवामूढवन्तौ । क्वेति चेत् उच्यते । समुद्रस्य अम्बुराशेर्मध्ये धन्वन् धन्वनि जलवर्जिते प्रदेशे आर्द्रस्य उदकेनार्द्रीभूतस्य समुद्रस्य पारे तीरदेशे च । कथंभूतैः रथैः । शतपद्भिः शतसंख्याकैश्चक्रलक्षणैः पादैरुपेतैः षळश्वैः षड्भिरश्वैर्युक्तैः ॥ तिस्रः । 'त्रिचतुरोः स्त्रियाम्' इति त्रिशब्दस्य तिस्रादेशः । स चान्तोदात्तः । 'अचि र ऋतः' इति रेफादेशे 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । क्षपः । विभक्त्यन्तस्य छान्दसं ह्रस्वत्वम् । यद्वा । क्षसि 'आतः' इति योगविभागादधातोरपि आकारलोपः । अहा । 'शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोपः । पतङ्गैः । 'पत्लृ गतौ' । 'पतेरङ्गच्' (उ० सू० १११६) । धन्वन् । 'धवि गत्यर्थः' । इदित्वात् नुम् । 'कनिन्युवृषि' इत्यादिना कनिन् । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् । शतपद्भिः । शतं पादा येषाम् । 'संख्यासुपूर्वस्य' इति पादशब्दस्यान्त्यलोपः समासान्तः । अयस्मयादित्वेन भत्वात् 'पादः पत्' इति पद्भावः । यद्वा । पादसमानार्थः पच्छब्दः प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यम् ॥

शब्दा०—तिस्र=तीन, क्षपः=रात्रि, त्रिः=तीन, अहा=दिन, अतिव्रजद्भिः=लगातार चलकर, नासत्या=ओ सत्यरूप अश्विन, भुज्युम्—भुज्यु को, ऊहथुः=लाये, पतङ्गैः=उड़नेवाले, समुद्रस्य=समुद्र के, धन्वन्=

सूखे स्थलपर, आर्द्रस्य=भीगे हुये (समुद्र) के, पारे=पार, त्रिभिः=तीन, रथैः=रथों से, शतपद्भिः=सौ पैरवाले, षडश्वैः=छै अश्वोंवाले ।

हि० अ०—ओ अश्विन्, तीन रात, तीन दिन लगातार चलकर भुज्यु को, सौ पैर वाले छै अश्वों से युक्त, उड़ने वाले तीन रथों से, पानी वाले समुद्र के पार, सूखे स्थल पर लाये ।

Trans—By travelling throughout three nights and three days, O true ones, you brought Bhujyu along the dry land, across the watery ocean with swift-flying three chariots, (yoked) with hundred footed six horses

Notes—अतिव्रजद्भिः—Governing compd accented on the second member नासत्या—Vocative in the beginning of a pāda, hence, not unaccented शतपद्भिः—Bahuvrihi compd accented on the first member

अनारम्भणे । तत् । अवीरयेथाम् । अनास्थाने । अग्रभणे । समुद्रे ॥ यत् । अश्विना । ऊहथुः । भुज्युम् । अस्तम् । शतऽअरित्राम् । नावम् । आतस्थिऽवांसम् ॥५॥

सा० भा०—हे अश्विनौ अनारम्भणे आलम्बनरहिते समुद्रे तत् कर्म अवीरयेथाम् । विक्रान्तं कृतवन्तौ युवाम् । अनारम्भणत्वमेव स्पष्टीकरोति । अनास्थाने । आस्थीयते अस्मिन् इति आस्थानो भूप्रदेशः । तद्रहिते स्थातुमशक्ये जले इत्यर्थः । अग्रभणे अग्रहणे । हस्तेन ग्राह्यं शाखादिकमपि यत्र नास्ति तस्मिन् इत्यर्थः । किं पुनस्तत्कर्म । भुज्युं समुद्रे मग्नं शतारित्रां षड्रथ्याम् । यं काष्ठे पार्श्वतो बद्धैर्जलालोडने सति नौ शीघ्रं गच्छति तानि अरित्राणि । ईदृशीं नावम् आतस्थिवांसम् आस्थितवन्तमारूढवन्तं कृत्वा अस्तम् । गृहनामैतत् । पितुस्तुग्रस्य गृहं प्रति यत् ऊहथुः । तत्प्रापणमन्येंदुष्कर युवां समुद्रमध्ये कृतवन्तावित्यर्थः ॥ अनारम्भणे । आरभ्यते इत्यारम्भणम् । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्मणि ल्युट् । 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अवीरयेथाम् । 'वीर वीर विक्रान्तौ' । चुरादिरात्मनेपदी । अनास्थानाग्रभणयोः पूर्ववत् ल्युट्स्वरौ । अथ तु विशेष ।

'हुग्रहोर्भ ' इति भत्यम्। अस्तम्। अस्यते अस्मिन् सर्वमित्यस्त गृहम्। 'असिहसि' इत्यादिना तन्प्रत्यय । शतारित्राम्। 'ऋ गतौ'। 'अर्तिलूधूसू' (पा० सू० ३.२ १८४) इति करणे इत्रप्रत्यय । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

शब्दा०—अनारम्भणे=आलम्बन-रहित, आश्रय रहित, तत्=वह, अवीरयेथाम्=बहादुरी का कार्य किया, अनास्थाने=जहाँ खडा होने का स्थान नहीं था, अग्रभणे=जहाँ सहारारूप पकडने की कोई वस्तु नहीं, समुद्रे=समुद्र में, यत्=जब, अश्विनौ=दो अश्विन्, ऊहथुः=लाये, भुज्युम्=भुज्यु को, अस्तम्=घर, शतारित्राम्=सौ डाडवाली, नावम्=नौका पर, आतस्थिवांसम्=बैठाकर।

हि० अ०—समुद्र में जहां, पर कोई आश्रय नहीं था, (जहाँ) खडा होने का स्थान नहीं, (जहाँ सहारा रूप) पकडने की कोई वस्तु नहीं, (निश्चित ही तुमने) बहादुरी का कार्य किया, दो अश्विन्, जब तुम लोग सौ डाड-वाली नौका पर बैठाकर भुज्यु को (उसके) घर लाये।

Trans—(Indeed) you did a heroic deed in the ocean where there was nothing to give support, nothing to rest upon and nothing to catch at, when you brought Bhujyu, having seated (him) in a hundred oared boat, (his) dwelling

Notes—अनारम्भणे—From अन्+आ+√*rabh* (to grasp) with ल्युट्, Bahuvrihi, accented on the second member (नञ्सुभ्याम्—Pan VI 2 172) अवीरयेथाम्—From denom base √*viraya* to act like hero, impf 2nd dual अनास्थाने—Bahuvrihi, accented on the second member अग्रभणे—From √*grabh* (to catch) with ल्युट् Bahuvrihi compd शतारित्राम्—अरित्र from √*r* to go, Bahuvrihi compd accented on the first member आतस्थिवांसम्—√*stha* to stand, perf part

यम्। अश्विना। ददथुः। श्वेतम्। अश्वम्। अघऽअश्वाय। शश्वत्। इत्। स्वस्ति॥ तत्। वाम्। दात्रम्। महि। कीर्तेन्यम्। भूत्। पैद्वः। वाजी। सदम्। इत्। हव्यः। अर्यः॥६॥

सा० भा०—अत्रेदमाख्यायते । पेदुर्नाम कश्चित् स चाश्विनौ तुष्टाव । तस्मै प्रीतौ कंचिच्छ्वेतवर्णमश्वं दत्तवन्तौ । स चाश्वस्तस्य प्रौढं जयं चकारेति । एतदत्र प्रतिपाद्यते । हे अश्विनौ युवाम् अघाश्वाय अहन्तव्याश्वाय । पेदुनाम्ने राजर्षये यं श्वेतवर्णं अश्वं ददथुः दत्तवन्तौ सोऽश्वस्तस्मै स्वस्ति जयलक्षणं मङ्गलं शश्वत् इत् नित्यमेव चकार । वां युवयोः तत् दात्रं दानं महि महदतिगम्भीरम् अत एव कीर्तेन्यं सर्वैः कीर्तनीयं प्रशस्यं भूत् अभूत् । तस्मात् पैद्वः पेदोः सम्बन्धी पतनशील शीघ्रगामी वा अर्यः शत्रूणां प्रेरयिता युद्धेषु प्रेरयितव्यो वा वाजी वेगवान् सोऽश्वः सदमित् सर्वदैव हव्यः अस्माभिरप्याह्वातव्यः ॥ दात्रम् । ददातेरपि औणादिकः त्रप्रत्ययः । महि । 'मह पूजायाम्' । 'इन्सर्वधातुभ्यः' इति इन् । कीर्तेन्यम् । 'कॄत संशब्दने' । 'कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः' इति केन्यप्रत्ययः । 'ॠत इद्धातोः' इति इत्वम् । भूत् । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इति अडभावः । पैद्वः । पेदोः सम्बन्धी । 'तस्येदम्' इति अण् । छान्दसो वर्णलोपः । हव्यः । ह्वयते 'अचो यत्' इति यत् । 'बहुलं छन्दसि' इति सम्प्रसारणम् । गुणः । 'धातोस्तन्निमित्तस्यैव' इति अवादेशः । अर्यः । 'ऋ गतौ' । 'अघ्न्यादयश्च' (उ० सू० ४५५१) इति औणादिको यत् । यतोऽनावः इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

शब्दा०—यम्=जिसको, अश्विना=ओ=अश्विन, ददथुः=दिया, श्वेतम्=श्वेत वर्ण के, अश्वम्=अश्व को, अघाश्वाय=दुष्ट अश्ववाले को, शश्वत्=सदा के लिये, इत्=पूर्ववर्ती शब्द पर बल देनेवाला एक निपात, स्वस्ति=मंगलकारी, तत्=वह, वाम्=तुम दोनों का, दात्रम्=दान, महि=महान्, कीर्तेन्यम्=प्रशंसा के योग्य, भूत्=हो गया, पैद्वः=पेदु का, वाजी=अश्व, सदम्=सदा के लिये, इत्=पूर्ववर्ती शब्द पर बल देनेवाला एक निपात, हव्यः=स्तुति के योग्य, अर्यः=मालिक के लिये ।

हि० अ० ओ अश्विन, दुष्ट घोड़ेवाले को तुमने जिस श्वेत वर्ण के अश्व को दिया वह (अश्व) सदा के लिये मंगलकारी बन गया । तुम्हारा यह महान् दान प्रशंसनीय हुआ, पेदु का यह अश्व मालिक के लिये स्तुति के योग्य बन गया ।

Trans —O Aśvins, the white horse (which) you gave to (a man) whose horse was mischievous, was proved to be a blessing for ever That great gift of yours was worthy of glorification, the horse of Pedu became the object of invocation to the patron

Notes—ददथुः—√*dā* to give, perf 2nd dual, not unaccented because preceded by यम् अयाश्वाय—Wilson following Sāyana translates as 'whose horses were indestructible', Griffith takes it as a proper name According to Peterson अयाश्वाय means 'to him whose horse was mischievous' Bahuvrihi compd accented on the first member कीर्तेन्यम्—Gerundive in एन्य from √*krī* to praise भूत्—√*bhu* to be, root aorist injun 3rd sing पैद्व—*From* पेदु *by adding the suffix* अण् इत्—a Particle which emphasises the preceding word हव्यः—Gerundive in य from √*hū* to call अर्यः—This word has variously been interpreted by the scholars Sayana derives it from √*r to go with the suffix* यत् and renders it by 'शत्रूणां प्रेरयिता युद्धेषु प्रेरयितव्यो वा' and takes it as an adj of वाजी or in apposition to हव्य, Wilson translates it 'scatterer (of the enemies) Griffith, too, regards it as an adj of वाजी, and renders it as 'brave' Grassmann thinks it to mean 'pious', Oldenberg as 'Arya', Geldner as 'rich' or 'powerful' and Peterson as 'patron' Parāñjpe takes it as gen sing of अरि

युवम् । नरा । स्तुवते । पज्रियाय॑ । कक्षीव॑ते । अरदतम् । पुरंम्ऽधिम् ॥ कारोतरात् । शफात् । अश्व॑स्य । वृष्णः । शतम् । कुम्भान् । असिञ्चतम् । सुरा॑याः ॥७॥

सा० भा०—अत्रयमाख्यायिका । कक्षीवानृषि पुरा तमसा तिरोहितज्ञान सन ज्ञानायमश्विनौ तुष्टाव । तस्मै अश्विनौ प्रभूता धिय दत्तवन्तावित्ति । तदाह । हे नरा नेतारावश्विनौ युव युवा पज्रियाय । पज्रा इत्यङ्गिरसाम आख्या 'पज्रा वा अङ्गिरस' इत्याम्नातत्वात । तेषा कुले जाताय कक्षीवते । कक्ष्या रज्जुरश्वस्य । तद्वते तत्सक्षाय स्तुवते युवयो स्तुति कुवते महा पुरंधि प्रभूता धिय बुद्धिम अरदत्त व्यलिखतम । यया सर्वार्थगोचरा भवति तथा कृतवन्ता

मित्यर्थः । अपि च कारोतरात् । कारोतरो नाम वंशखण्डचर्मवेष्टितो भाजन-विशेषो यस्मिन् सुरायाः स्रावणं क्रियते । लुप्तोपममेतत् । कारोतरात् यथा सुरायाः संपादकाः तां स्रावयन्ति एवमेव युवां वृष्णः सेचनसमर्थस्य युष्म-दीयस्य अश्वस्य शफात् खुरात् सुरायाः शतं कुम्भान् असंख्यातान् सुराघटान् असिञ्चतम् अक्षारयतम् । यद्वा । सिञ्चतिः । पूरणार्थः । कारोतरस्थानीयात् युष्मदीयाश्वखुरात् या सुरा प्रवहति तया असंख्यातान् घटान् असिञ्चतम् अपूरयतम् । ये जनाः सौत्रामण्यादिकर्मणि युष्मद्यागाय सुरां याचन्ते तेषा-मित्यर्थः ॥ स्तुवते । स्तौतेर्लटः शतृ । अदादित्वात् शपो लुक् । 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पज्रियाय । पज्रशब्दात् शैषिको घञ् । कक्षीवते । 'आसन्दी-वदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवत्' इति निपातनात् कक्ष्याशब्दस्य संप्रसारणं मतुप् च । अरदतम् । 'रद विलेखने' । पुरंधिम् । 'पुरंधिर्बहुधी.' (निरु० ६ १३) इति यास्कः । पृषोदरादित्वात् पुरंधिभावः । यद्वा । पुरं पूरयितव्यं सर्वविषयज्ञान-मस्या धीयते अवस्थाप्यते इति पुरंधिर्बुद्धिः । 'कर्मण्यधिकरणे च' इति धाञः किप्रत्ययः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति बहुलवचनात् अलुक् । इयं तु व्युत्पत्ति-मात्रं वस्तुतः पृषोदरादिरेव । असिञ्चतम् । 'षिचिर् क्षरणे' । तौदादिकः । 'शे मुचादीनाम्' इति नुम् ॥

शब्दा०—युवम्=तुम दोनो ने, नरा=हे नेता, स्तुवते=स्तुति करने-वाले के लिये, पज्रियाय=पज्रि वंश में उत्पन्न, कक्षीवते=कक्षीवान को, अरदतम्=दिया, पुरंधिम्=ज्ञान, कारोतरात्=खाल के बने सुरापात्र से, शफात्=खुर, अश्वस्य=अश्व के, वृष्णः=शक्तिशाली, शतम्=सौ, कुम्भान्=घडों को, असिञ्चतम्=भर दिया, सुरायाः=सुरा के ।

हि० अ०—हे नेता, तुमलोगों ने स्तुति करनेवाले, पज्रि वंश में उत्पन्न, कक्षीवान् को प्रभूत ज्ञान दिया । शक्तिशाली अश्व के खुर से, मानो खाल का बना सुरा रखने का पात्र हो, सैकड़ो सुरा के घडों को भर दिया ।

Trans.—O heroes, you imparted knowledge to Kaksivān of Pajri family, who praised you. (You) poured forth hundred pitures of Soma-juice from the hoof of mighty steed as if from a strainer.

Notes—स्तुवते—√*stu* to praise, pres part dative. sing. अरदतम्—√*rad* to dig, impf. 2nd. dual पुरंधिम्—

From पुरं + √*dhā* + क्विन्; Wilson following Sāyaṇa translates as 'various knowledge', Grassmann as 'wealth; Griffith as 'wisdom', Geldner' as 'blessing' and Peterson as 'fortune'. असिञ्चतम्—√*sic* to pour, impf. 2nd. dual.

हिमेन । अग्निम् । घ्रंसम् । अवारयेथाम् । पितुऽमतीम् ।
ऊर्जम् । अस्मै । अधत्तम् ॥ ऋबीसे । अत्रिम् । अश्विना ।
अवऽनीतम् । उत् । निन्यथुः । सर्वऽगणम् । स्वस्ति ॥८॥

सा० भा०—अत्रेदमाख्यानम्। अत्रिम् ऋषिम् असुराः शतद्वारे पीडायन्त्रगृहे प्रवेश्य तुषाग्निना अदाहयन्त। तदानीं तेन ऋषिणा स्तुतावश्विनौ अग्निमुदकेनोपशमय्य तस्मात् पीडागृहात् अविकलेन्द्रियवर्गं सन्तं निरगमयतामिति। तदेतत् प्रतिपाद्यते। हे अश्विनौ हिमेन हिमवच्छीतेनोदकेन घ्रंसं दीप्यमानम् अत्रेर्दहनार्थमसुरैः प्रक्षिप्तं तुषाग्निम् अवारयेथां युवां निवारितवन्तौ शीतीकृतवन्तावित्यर्थः। अपि च अस्मै असुरपीडया कार्श्यं प्राप्ताय अत्रये पितुमतीम्। पितुरित्यन्ननाम। अन्नयुक्ताम् ऊर्जं बलप्रदं रसात्मकं क्षीरादिकम् अधत्तं पुष्ट्यर्थं प्रायच्छतम्। ऋबीसे अपगतप्रकाशे पीडायन्त्रगृहे अवनीतम् अवाङ्मुखतया असुरैः प्रापितम् अत्रिं सर्वगणम्। गणः समूहः। सर्वेषामिन्द्रियाणां पुत्रादीनां वा गणेनोपेतं स्वस्ति अविनाशो यथा भवति तथा उन्निन्यथुः तस्माद्गृहादुद्गमय्य युवां स्वगृहं प्रापितवन्तौ। यद्वा। हिमेन शीतेन वृष्ट्युदकेन अग्निम् अग्निवत्तीक्ष्णं घ्रंसम्। अहर्नामैतत्। सामर्थ्यात् निदाघकालीनम् अहः अवारयेथाम्। तस्याह्नस्तैक्ष्ण्यं निवारितवन्तौ। अपि च अस्मै अग्नये पितुमतीं चरुपुरोडाशादिलक्षणान्नोपेतामूर्जं बलकरं रसात्मकम् उपस्तरणाभिघारणात्मकं घृतमधत्तम्। वृष्ट्युत्पादनेनाग्न्यर्थं हवींषि निष्पादितवन्तावित्यर्थः। ऋबीसे अपगततेजस्के पृथिवीद्रव्ये अवनीतमोषधीनामुत्पादनाय अवस्तान्नीतम्। पार्थिवाग्निना परिपच्यमानाः उदकेन क्लिन्नाः ह्योषधिवनस्पतयो विरोहन्ति। अत्रिं हविषामत्तारमोषधिवनस्पत्यादीनां वा एवंविधमग्निं सर्वगणं व्रीह्याद्योषधिगणोपेतं हे अश्विनौ युवां स्वस्ति अविनाशः यथा भवति तथा उन्निन्यथुः। व्रीह्याद्योषधिवनस्पतिरूपेण भूमेरुपरिष्टादानीतवन्तौ। कारणात्मना पार्थिवाग्नौ वर्तमानं सर्वमोषधिवनस्पत्यादिक-

मश्विनो प्रवर्पणेन व्यक्तीकृतवन्तावित्यर्थः । अत्र पक्षो यास्केन 'हिमेनोदकेन' (निरु० ६ ३६) इत्यादिना उक्त ॥ पितुमतीम् । 'ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वम् । ऋबीसे । अत्र यास्क । 'ऋबीसमपगतभासमपचितभासमपहृतभास गतभास वा' (निरु० ६ ३५) इति । पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धि । अत्रिम् । 'अद भक्षणे' । 'अदेस्त्रिनि च' इति चशब्दात् त्रि । अवनीतम् । 'गतिरनन्तर' इति गते प्रकृतिस्वरत्वम् । स्वस्ति । 'अस भुवि' । भावेक्तिन् । 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकत्वात् अस्तेर्भूभावाभाव ॥

शब्दा०—हिमेन=बर्फ से, अग्निम्=अग्नि को, घ्रंसम्=जलती हुई, अवारयेथाम्=बुझाया, पितुमतीम्=अन्न, ऊर्जम्=बलदायक, अस्मै=उसके लिये, अधत्तम्=दिया, ऋबीसे=अन्धेरी गुफा में, अत्रिम्=अत्रि को, अश्विना=ओ अश्विन् अवनीतम्=नीचे पड़े हुये को उन्निन्यथुः—ऊपर लाये सर्वगणम्=सभी अनुयायियो के साथ, स्वस्ति=कल्याण के मार्ग पर ।

हि० अ०- तुमने ठंडे जल से दहकती अग्नि को बुझाया, उसके लिये क्षीरयुक्त अन्न दिया । ओ अश्विन, अन्धेरी गुफा में नीचे पड़े हुये अत्रि को उसके अनुयायियों के सहित कल्याण के मार्ग पर ऊपर लाये ।

Trans —You pacified the burning fire with ice and gave nutritious food to him, O Aśvins, you brought out Atri (who was) cast downward into a dark cavern, with all his followers to blessing

Notes- -घ्रंसम्—Yāska takes it to mean day (Nir VI 36) According to him घ्रंसम् is the object of अवारयेथाम् and अग्नि is the उपमान of घ्रंसम् Sāyana takes अग्निम् as the object of अवारयेथाम् and घ्रंसम् as the adjective of अग्निम् In alternative, Sayana accepts Yāska's interpretation Geldner and Griffith understand अग्ने for अग्निम् Griffith renders' the fire's fierce burning' Peterson thinks घ्रंसम् as a substantive in apposition to अग्निम् and translates as 'dazzling lustre अवारयेथाम्—$\sqrt{vr}$ to cover mid caus impf 2nd dual पितुमतीम्—From $\sqrt{pi}$ with the suffix मतुप् अधत्तम्—

√*dhā* to put, impf. 2nd. dual, ऋबीसे—Yāska takes it to mean earth. Wilson understands it as 'dark cavern', Peterson as 'a fire pit', Grassmann as 'a hot fissure in the earth', Geldner as 'a smouldering fire', अवनीतम्—√*nī* with *ava* to cast downward, past part; for accent see निहिताः (I. 24.7).

परा । अवतम् । नासत्या । अनुदेथाम् । उच्चाऽबुध्नम् । चक्रथुः । जिह्मऽबारम् ॥ क्षरन् । आपः । न । पायनाय । राये । सहस्राय । तृष्यते । गोतमस्य ॥६॥

सा० भा० – अत्रेदमाख्यानम् । कदाचिन्मरुभूमौ वर्तमानस्य स्तोतुः गोतमस्य ऋषेः समीपं देशान्तरे वर्तमानं कूपमुत्खायाश्विनौ प्रापयेताम् । प्रापय्य च तं कूपं स्नानपानादिसौकर्याय उपरिमूलमधोबिलमवास्थापयतामिति । तदेतदाह । हे नासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ नासिकाप्रभवौ वा एतत्संज्ञावश्विनौ युवाम् अवतम् । कूपनामैतत् । अवस्तात्ततं कूपं परा अनुदेथां गोतमस्य ऋषेः समीपे प्रेरयाथाम् । तदनन्तरं तं कूपम् उच्चाबुध्नम् उच्चैरुपरिष्टात् बुध्नो मूलं यस्य स तथोक्तः । जिह्मबारं जिह्ममवस्ताद्वर्तमानतया वक्रं बारं द्वारं यस्य स तथोक्तः । एवंगुणविशिष्टं चक्रथुः युवामकुरुताम् । तस्मात् कूपात् तृष्यते पिपासते गोतमस्य पायनाय पानार्थम् आपो न आपश्च । अत्र नशब्दश्चार्थे । क्षरन् प्रवाहरूपेण निरगमन् । कीदृशस्य । राये हवींषि ददतः सहस्राय सहनशीलाय । यद्वा । सहस्रसंख्याकाय राये धनाय एतत्संख्यधनलाभार्थं च अक्षरन् ॥ अनुदेथाम् । 'णुद प्रेरणे' । तौदादिकः । जिह्मबारम् । द्वारशब्दस्य पृषोदरादित्वात् बारादेशः । क्षरन् । 'क्षर संचलने' । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इति अडभावः । शपः पित्वादनुदात्तत्वम् । तिङो लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । पायनाय । हेतुमिति णिच् । 'शाच्छासाह्वा' इति युक् । भावे ल्युट् । राये । 'रा दाने' । राति ददातीति राः । 'रातेर्डैः' (उ० सू० २. २२४) । 'ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । तृष्यते । 'ञितृषा पिपासायाम्' । श्यन् । लटः शतृ । श्यनो नित्वादाद्युदात्तत्वम् । 'षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या' (पा० म० २. ३. ६२. १) इति चतुर्थी ।

शब्दा०—परा=समीप, अवतम्=कुयें को, नासत्या=ओ सत्यस्वभाववाले, अनुदेथाम्=ऊपर उठाये, उच्चाबुध्नम्=ऊपर पेंदावाला, चक्रथुः=

किया, जिह्मबारम्=तिरछा मुहवाला, क्षरन्=बहाया, आपः=जल, न=तरह पायनाय=पीने के लिये, राये=धन के लिये, सहस्राय=हजार, तृष्यते=प्यासे, गोतमस्य=गोतम के लिये।

हि० अ०—ओ अश्विन्, तुमने (धन के) कुयें को ऊपर उठाया, इसके पेंदे को नीचे की ओर तथा मुह को (पृथिवी की ओर) तीरछा किया; सहस्र धन के प्यासे गोतम के लिये (उस कुयें से धन की) वर्षा की, मानो प्यास शान्त करने के लिये जल हो।

Trans—O true ones, you raised up the well (of treasure) and made its bottom upward and mouth curved (on the ground), poured as it were waters for drinking, for Gotama, thirsty for thousand-fold wealth

Notes—अनुदेथाम्—√*nud* to push, mid impf 2nd dual उच्चाबुध्नम्—Bahuvrihi, accented on the first member चक्रथुः—√*kr* to make, perf 2nd dual जिह्मबारम्—The word द्वार has become बार by dropping the letter द्; बार is modern बारी the mouth of a pot, Bahuvrihi compd accented on the first member क्षरन्—√*ksar* to flow, pres injun 3rd plu, Peterson takes it as a participle and renders as 'letting flow' न—According to Sāyana न is a conjunctive expressive of 'and', Peterson takes it to mean 'as it were' पायनाय—From √*pā* to drink by adding the suffixes युक and ल्युट् in dative sing सहस्राय—Sāyana understands it as 'सहनशीलाय' and in alternative as 'एतत्सङ्ख्यधनलाभार्थम्', Griffith takes it to mean 'thousand-fold' Both Sāyana and Griffith construe it with राये but Peterson with तृष्यते गोतमस्य—Use of gen in the sense of dative

जुजुरुषः। नासत्या। उत। वव्रिम्। प्र। अमुञ्चतम्। द्रापिम्-

ऽइंव । च्यवानात् ॥ प्र । अतिरतम् । जहितस्य । आयुः । दस्रा । आत् । इत् । पतिम् । अकृणुतम् । कनीनाम् ॥१०॥

सा० भा०—अथेदमाख्यानम्। वलीपलितादिभिरुपेतो जीर्णाङ्गः पुत्रादिभिः परित्यक्तश्च्यवनाख्यः ऋषिरश्विनौ तुष्टाव। स्तुतावश्विनौ तस्मै ऋषये जरामपगमय्य पुनर्यौवनमकुरुतामिति। तदेतदाह। हे नासत्या अश्विनौ जुजुरुषः जीर्णात् च्यवानात् च्यवनाख्यादृषेः सकाशात् वव्रिं रूपं शरीरमावृत्यावस्थितां जरां प्रामुञ्चतं प्रकर्षेणामोचयतम्। तत्र दृष्टान्तः। द्रापिमिव। द्रापिरिति कवचस्याख्या। यथा कश्चित् कवचं कृत्स्नशरीरव्यापकं धृत्वा पश्चात् शरीरात् पृथक्करोति तद्वत्। उत अपि च हे दस्रा दर्शनीयौ वा अश्विनौ जहितस्य पुत्रादिभिः परित्यक्तस्य ऋषेः आयुः जीवनं प्रातिरतं प्रावर्धयतम्। प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः। आत् इत् अनन्तरमेव युवानं सन्तं कनीनां कन्यानां पतिं भर्तारम् अकृणुतम् अकुरुतम्। जुजुरुषः। 'जॄष् वयोहानौ'। लिटः क्वसुः। 'बहुलं छन्दसि' इति उत्वम्। द्विर्भावः। षष्ठ्येकवचने 'वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम्। 'शासिवसिघसीनां च' इति षत्वम्। वव्रिम्। 'वृञ् वरणे'। 'आदृगमहन' इति किप्रत्ययः। जहितस्य। 'ओहाक् त्यागे'। कर्मणि निष्ठा। तस्य 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकत्वात् शप्। तस्य 'बहुलं छन्दसि' इति श्लुः। 'जहातेश्च' (पा० सू० ६. ४. ११६) इति इत्वम्। कनीनाम्। 'रथमंतो बहुलम्' इति बहुलवचनात् कन्याशब्दस्य अत्र संप्रसारणम् ॥

शब्दा०— जुजुरुषः=वृद्ध, नासत्या=जो सत्य स्वभाववाले, उत=और, वव्रिम्=बाहरी रूप को, प्रामुञ्चतम्=अलग किया, द्रापिमिव=कवच की तरह, च्यवानात्=च्यवान् नामक ऋषि के शरीर से, प्रातिरतम्=बढ़ाया, जहितस्य=पुत्रों द्वारा छोड़ दिये गये की, आयुः=आयु को, दस्रा=जो आश्चर्यजनक कार्य करनेवाले, आत्=इसके बाद, इत्=पूर्ववर्ती शब्द पर बल देनेवाला एक निपात, पतिम्=स्वामी, अकृणुतम्=बनाया, कनीनाम्=युवतियों का।

हि० अ०—ओ अश्विन्, (तुम लोगों ने) वृद्ध च्यवान् (ऋषि) के बाहरी रूप को कवच की तरह अलग कर दिया। (पुत्रों द्वारा) छोड़ दिये गये (ऋषि) की आयु को, ओ आश्चर्यजनक कार्य करने वाले, (तुमलोगों ने) बढ़ाया तथा उसको सुन्दर युवतियों का पति बनाया।

Trans.—O true ones, you removed the outward appearance as it were an armour from the aged Cyavān You extended the life of an abandoned one, O miracle workers, and then you made him the husband of youthful maidens

Notes—जुजुरुषः—Gen sing of जुजुर्वस् from √*jṝ* to be old, perf. part वव्रिम्—Form (Nigh III 7 2) Yāska derives it from √*vr* to cover (वव्रि इति रूपनाम । वृणोतीति सत Nir. II 9) Sāyana here takes it to mean 'old age that prevails the body', Wilson and Griffith as 'skin' and Peterson as 'outer shell' अमुञ्चतम्—√*muc* to release, impf 2nd dual अतिरतम्—√*tṝ* with prefix प्र to prolong, to extend, 2nd dual जहितः—√*ha* to leave, past part अकृणुतम्—√*kr* to make, impf 2nd dual कनीनाम्—कनी is the Samprasārana of कन्या

तत् । वाम् । नरा । शंस्यम् । राध्यम् । च । अभिष्टिऽमत् । नासत्या । वरूथम् ॥ यत् । विद्वांसा । निधिम्ऽइव । अपऽगूळ्हम् । उत् । दर्शतात् । ऊपथुः । वन्दनाय ॥११॥

सा० भा०—अत्रेदमाख्यानम् । वन्दनो नाम कश्चिदृषिः स चासुरैः कूपे निखात उत्तरीतुमशक्नुवन्नश्विनावस्तौत् । तमश्विनौ कूपादुन्निन्यतुरिति । तदाह । नरा आरोग्यस्य नेतारौ हे नासत्यौ अश्विनौ वां युवयोः सबन्धि अभिष्टिमत् अभ्येषणयुक्तमाभिमुख्येन प्राप्तव्यं तथा वरूथं वरणीयं कामयितव्यं तत् कर्म शंस्यम् अस्माभिः प्रशंसनीयं राध्यम् आराधनीयं च । किं पुनस्तत्कर्म । विद्वांसा जानन्तौ युवां निधिमिव निक्षिप्तं धनमिव अपगूळ्हम् अरण्ये निर्जने देशे कूपमध्ये असुरैः निगूढं वन्दनाय वन्दनमृषिं दर्शतात् अध्वगैः पिपासुभिर्द्रष्टव्यात् कूपात् उत् ऊपथुः उदहार्ष्टम् । एवं यत् एतत् कूपादुद्धरणं तदित्यर्थः ॥ शंस्यम् 'शंसु स्तुतौ' । अस्मात् ण्यन्तात् 'अचो यत्' इति यत् । यतोऽनाव ' इत्याद्युदात्तत्वम् । अभिष्टिमत् । अभिपूर्वात् इष गतौ' इत्यस्मा-

ह्वावे वितन्। 'मन्त्रे वृष' इति वितन् उदात्तत्वम्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते। शकन्ध्वादित्वात् पररूपत्वम्। 'तादौ च' इति तु गतिस्वरस्य सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादप्रवृत्ति। ततो मतुप्। अन्तोदात्तादुत्तरस्य तस्य 'ह्रस्वनुड्भ्याम्' इत्युदात्तत्वम्। वरूथम्। 'जृवृञ्भ्यामूथन्'। विद्वांसा। 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेराकार। अपगूळ्हम्। 'गुहू संवरणे'। कर्मणि निष्ठा। 'यस्य विभाषा' इति इट्प्रतिषेध। ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घा। 'गतिरनन्तर' इति पते प्रकृतिस्वरत्वम्। दर्शतात्। 'भृमृदृशि' इत्यादिना अतच्। ऊपथु। 'टुवप् बीजसन्तानै'। लिटि अयुसि यजादित्वात् सम्प्रसारणम्। द्विर्वचनादि। वन्दनाय। 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मण सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी॥

शब्दा०—तत्=वह वाम्=तुमलोगो को, नरा=ओ नेता, शंस्यम्=प्रशंसनीय, राध्यम्=पूजनीय, च=और, अभिष्टिमत्=सहायतात्मक, नासत्या=ओ सत्यस्वभाववाले, वरूथम्=सुरक्षा, यत्=जब विद्वांसा=जानकार, निधिमिव=खजाने की तरह, अपगूळ्हम्=छिपे हुये, उत्=ऊपर, दर्शतात्=कुयें से, ऊपथु=निकाले, वन्दनाय=वन्दन को।

हि० अ० ओ नेता, तुम्हारी यह अभिलषित सहायतात्मक सुरक्षा प्रशंसनीय है तथा पूजनीय है, जब जानकार (तुमने) वन्दन को छिपे धन की तरह कुयें से बाहर निकाला।

Trans—O leaders, that helpful protection of yours, (which is) desired (by us) is praiseworthy and adorable, O true ones, when you the knowing (gods) brought out Vandana from the well (in which he was) concealed like treasure

Notes—शंस्यम् *√sams to praise, with the suffix* यत् राध्यम्—*√radh* to succeed, with the suffix यत्, Wilson renders as 'to be adored', Griffith as 'worth the winning' and Peterson as 'worthy of acquisition' अभिष्टिमत्—Sāyana derives it from अभि+*√is to go*, Parāñjpe derives *it from* अभि+*√as to afford help*, Griffith takes it to mean 'favouring succour'. वरूथम्—From *√vr* to choose; Sayana renders it as 'वरणीय

कामयितव्य', Wilson as 'desired'. MWD takes it to mean 'protection'. अपगूळ्हम्—$\sqrt{}$*guh* with the prefix अप to conceal, the breathing ह् is a secondary sound being originally represented by घ This घ् sometimes represents the old palatal [illegible] which is replaced by cerebral sound before त् This 'guh' was originally 'gugh' also represented by 'gujh' With past participle suffix त added to it the 'zh' became cerebral dh the replacement being indicated by lengthening of the preceding syllable ऊपथु —$\sqrt{}$*vap* with उत् to bring out यत् वन्दनाय—This hemistich [illegible] variously interpreted by the scholars, according to Wilson 'when becoming aware (of the circumstance) you extricated Vandana (hidden like a concealed treasure from (the well) that was visible (to travellers)', Grassmann renders 'as you hauled up for Vandana from the pit the hidden thing like treasure', Griffith translates 'what time ye, knowing well his case, delivered Vandana from the pit like a hidden treasure', Peterson renders 'when you the knowing (gods) found out visibly [illegible] buried treasure as it were for Vandana'

तत् । वाम् । नरा । सनये । दंसः । उग्रम् । आविः । कृणोमि । तन्यतुः । न । वृष्टिम् ॥ दध्यङ् । ह । यत् । मधु । आथर्वणः । वाम् । अश्वस्य । शीर्ष्णा । प्र । यत् । ईम् । उवाच ॥१२॥

सा० भा०—अत्रेयमाख्यायिका । इन्द्रो दधीचे प्रवर्ग्यविद्या मधुविद्या चोपदिश्य यदि इमाम् अन्यस्मै वक्ष्यसि शिरस्ते छेत्स्यामीत्युवाच । ततोऽश्विनौ अश्वस्य शिरश्छित्वा दधीचः शिरः प्रच्छिद्यान्यत्र निधाय तत्राश्व्य शिरः प्रत्यधत्ताम् । तेन च दध्यङ ऋचः सामानि यजूषि च प्रवर्ग्यविषयाणि मधुविद्याप्रतिपादक ब्राह्मण चाश्विनावध्यापयामास । तदिन्द्रो ज्ञात्वा वज्रेण तच्छिरोऽच्छिनत् । अथाश्विनौ तस्य स्वकीय मानुष शिरः प्रत्यधत्तामिति

ग्रात्प्रामनवाजसनेययोः प्रपञ्चेनोक्तम् । तदेतत्प्रतिपाद्यते । हे नरा नरौ अश्विनौ वां युवयोः संबन्धि उग्रम् उद्गूर्णमन्यैर्दुःशकं दंसः । कर्मनामैतत् । युवाभ्यां पुरा कृतं तत् कर्म सनये धनलाभार्थम् आविष्कृणोमि प्रकटीकरोमि । तत्र दृष्टान्तः । तन्यतुः न यथा मेघस्य शब्दः वृष्टिं मेघान्तर्वर्तमानमुदकं प्रवर्षणेन सर्वत्र प्रकटयति तद्वत् । किं तत्कर्म । अथर्वणः पुत्रः दध्यङ् एतत्संज्ञः ऋषिः अश्वस्य शीर्ष्णा युष्मत्सामर्थ्येन प्रतिहितेन शिरसा वां युवाभ्याम् ईम् इमां मधुविद्यां यत् ह यदा खलु उवाच प्रोक्तवान् । तदानीमाश्वस्य शिरसः संधानलक्षणं पुनर्मानुषस्य शिरसः प्रतिसंधानलक्षणं च यत् भवदीयं कर्म तत् आविष्कृणोमीत्यर्थः ॥ सनये । 'षणु दाने' । 'खनिकषिकस्यज्यसिवसिवपिनिस्तनिवनिसनिपन्थिचरिभ्यश्च' (उ० सू० ४.५७९) इति इप्रत्ययः । तन्यतुः । 'तनु विस्तारे' । 'ऋतन्यञ्जि०' (उ०सू० ४.४४२) इत्यादिना यतुच् । यद्वा । 'स्तन शब्दे' । बाहुलकात् यतुच् । छान्दसः सलोपः । वृष्टिम् । वृष्यते सिच्यते अनेनेति वृष्टिः । 'मन्त्रे वृष' इत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम् । आथर्वणः । अपत्यार्थे अणि 'अन्' (पा०सू० ६.४.१६७) इति प्रकृतिभावात् टिलोपाभावः । शीर्ष्णा । 'शीर्षंश्छन्दसि' (पा०सू० ६.१.६०) इति शिरः शब्दपर्यायः शीर्षन्शब्दोऽन्तोदात्तो निपात्यते । अल्लोपे सति उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

शब्दा०—तत्=उस, वाम्=तुम्हारे, नरा=ओ नेता, सनये=धन के लिये, दंसः=आश्चर्यजनक कार्य, उग्रम्=शक्तिशाली, आविष्कृणोमि=प्रकट करता हूं, तन्यतुः=गर्जन, न=तरह, वृष्टिम्=वर्षा को, दध्यङ्=दध्यङ् नाम के ऋषि, ह=प्रसिद्ध अर्थ का वाचक एक निपात, यत्=जब, मधु=मधुविद्या का रहस्य, आथर्वणः=अथर्वण के पुत्र, वाम्=तुम दोनों को, अश्वस्य=अश्व के, शीर्ष्णा=सिर से, प्र=विशेष रूप से, यत्=जो, ईम्=इस, उवाच=कहा था ।

हि० अ०—ओ नेता, तुम्हारे उस शक्तिशाली कार्य को धन के लिये मैं प्रकट करता हूं जैसे गर्जन वर्षा को; जब अथर्वन् के पुत्र दध्यङ् ने अश्व के सिर से तुम लोगों को मधु विद्या का रहस्य बताया था ।

Trans.—O leaders, that powerful miracle of yours, in order to gain thereby, I make manifest as the thunder (anounces) the rain; when Dadhyañ, the son of Atharvan proclaimed to you the secret of mead with a horse's head.

Notes—सनये—Dative infinitive in ए from √*san* to gain. आविष्कृणोमि—√*kṛ* with आविः to make manifest, pres. 1rst. sing. तन्यतुः—Derived from √*tan* to stretch or √*stan* to thunder. उवाच—√*vac* to speak, perf. 3rd. sing. not unaccented because preceded by यत्.

अजोहवीत् । नासत्या । करा । वाम् । महे । यामन् । पुरुऽभुजा । पुरम्ऽधिः ॥ श्रुतम् । तत् । शासुःऽइव । वध्रिऽमत्याः । हिरण्यऽहस्तम् । अश्विना । अदत्तम् ॥१३॥

सा॰ भा॰—वध्रिमती नाम कस्यचिद्राजर्षेः पुत्री नपुंसकभर्तृका । सा पुत्रलाभार्थमश्विनावाजुहाव । तदाह्वानं श्रुत्वाश्विनावागत्य तस्यै हिरण्यहस्ताख्यं पुत्रं ददतुः । तदेतदाह । पुरुभुजा बहूनां पालकौ प्रभूतहस्तौ वा हे नासत्याश्विनौ महे महनीये पूजनीये यामन् यामनि । याति गच्छतीति याम स्तोत्रम् । तस्मिन्सति करा अभिमतफलस्य कर्तारौ वां युवां पुरंधिः बहुधीः वध्रिमती । वध्रिः पुत्रोत्पादनाशक्तः षण्डकः । तद्वती एतत्संज्ञा राजपुत्री अजोहवीत् । पुनःपुनः स्तुत्या पुत्रलाभार्थम् आहूतवती युवां च वध्रिमत्याः तत् आह्वानं श्रुतम् अशृणुतम् । तत्र दृष्टान्तः । शासुरिव । यथा शासुः आचार्यस्य वचनं शिष्योऽवहितः सन् एकाग्रेण शृणोति तद्वत् । श्रुत्वा च हे अश्विनौ तस्यै हिरण्यहस्तं सुवर्णमयपाणिं हितरमणीयपाणिं वा एतत्संज्ञं पुत्रं अदत्तं प्रायच्छतम् ॥ अजोहवीत् । ह्वयतेर्यङ्लुगन्तात् लङ् । 'यङो वा' इति तिप ईडागमः । करा । करोतेः पचाद्यच् । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेः आकारः । यामन् । 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च' इति मनिन् । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् । श्रुतम् । लङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इति अडभावः । शासुः । शास्तुः । 'शासु अनुशिष्टौ ।' 'शंसिशसिशासि' (उ॰ सू॰ २ २५०) इत्यादिना संज्ञायां तृन् । इडभावः । छान्दसस्तलोपः ॥

शब्दा॰—अजोहवीत्=बुलाया था, नासत्या=ओ सत्यस्वभाववाले, करा=अभिमत कार्य करनेवाले, वाम्=तुम दोनों को, महे=श्रेष्ठ, बड़ी, यामन्=प्रार्थना में, पुरुभुजा=ओ अनेक (शक्तियों) का आनन्द लेनेवाले, पुरंधिः=बुद्धिमान ने, श्रुतम्=सुना, तत्=उसको, शासुरिव=गुरु की आज्ञा की तरह, वध्रिमत्याः=क्लीव या बधिया पुरुष की पत्नी की, हिरण्यहस्तम्=स्वर्ण हाथवाले, अश्विनौ=ओ अश्विन्, अदत्तम्=तुम दोनों ने दिया ।

हि० अ०—ओ अश्विन, ओ अनेक (शक्तियों) का आनन्द लेनेवाले, बुद्धिमान (स्त्री) ने अपनी श्रेष्ठ प्रार्थना में, (अभिमत) कार्य करनेवाले तुमको बुलाया था। नपुंसक पुरुष की स्त्री की उस (प्रार्थना) को तुम लोगों ने सुना मानो वह (गुरु को) आता हो, (तथा तुम लोगों ने उसे) ओ अश्विन्, स्वर्ण हस्तवाले (पुत्र) को दिया।

Trans —O true ones, a wise (woman) invoked you, the active *ones* in a powerful prayer, O enjoyer of many; you heard that (*invocation*) of *impotent man's* wife and gave her, O Aśvins, a golden handed (son)

Notes—अजोहवीत्—√*hū* to call, int impf 3rd sing करा—Acc dual m करा; Wilson following Sāyana takes it to mean 'accomplishers of desires' According to Geldner कर means hand Parāñjpe understands it as 'active' or 'skilful' यामन्—Loc sing of याम (from √*yā* to go) Sāyana on R V X 64 1 takes it to mean *sacrifice* (यान्ति गच्छन्त्यत्र इति यामा यज्ञ), but here he *understands as prayer* (याति गच्छतीति याम स्तोत्रम्) Roth and Grassmann following Sayana understand it as 'going forth to the Gods with prayer and offering i e the sacrifice Pischel takes it to mean 'successful coming of the sacrifice Max-mullar and Oldenberg render it by 'way' or 'march', according to Parāñjpe यामन् means 'on appeal to gods or an appeal made at or through the sacrifice ' पुरुभुजा—पुरु+√*bhuj* to enjoy, Sāyana renders it by 'बहूना पालकौ प्रभूतहस्तौ वा'; Wilson translates as 'protectors of many', Griffith as 'lords of many treasures' and Peterson as 'they enjoy many powers', vocative not in the beginning of a pāda, hence, unaccented श्रुतम्—√*sru* to hear, rootaorist impv 2nd dual हिरण्यहस्तम्—See I 35 10 अदत्तम्—√*dā* to give impf 2nd dual

आस्नः । वृकस्य । वर्तिकाम् । अभीके । युवम् । नरा । नासत्या । अमुमुक्तम् ॥ उतो इति । कविम् । पुरुऽभुजा । युवम् । ह । कृपमाणम् । अकृणुतम् । विऽचक्षे ॥१४॥

सा० भा०—वर्तिका चटकसदृशस्य पक्षिणः स्त्री । तामरण्ये वर्तमानेन वृकेन ग्रस्तां पुरा किल अश्विनौ अमोचयताम् । तदेतदाह । नरा नेतारौ नासत्या अश्विनौ युवं युवाम् अभीके अभिगते वृकवर्तिकयोः संग्रामे वृकस्य विवृतस्य शुन आस्नः आस्यात् वर्तिकां चटकसदृशीम् अमुमुक्तम् अमोचयतम् । यास्कस्त्वाह । पुनः पुनर्वर्तते प्रतिदिवसमावर्तते इति वर्तिका उषा । तां वृकेण आवरकेण सर्वजगत्प्रकाशेनाच्छादयित्रा सूर्येण ग्रस्तां तदीयमुखादश्विनावमुञ्चतामिति । उतो अपि च पुरुभुजा महाबाहू प्रभूतहस्तौ वा युवं ह युवां खलु कृपमाणं स्तुवन्तं कविम् एतन्नामानमृषिम् विचक्षे विशेषेण द्रष्टुं समर्थम् अकृणुतम् अकुरुतम् ॥ आस्नः । 'पद्दन्' इत्यादिना आस्यस्य आसन्नादेशः । 'अल्लोपोऽनः' इति अकारलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण 'ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अमुमुक्तम् । मुचेरन्तर्भावितण्यर्थात् लङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्लुः । कृपमाणम् । कृपि स्तुतिकर्मा तुदादिषु द्रष्टव्यः । विकरणस्वरे प्राप्ते 'वृषादीनां च' इत्याद्युदात्तत्वम् । विचक्षे । 'तुमर्थे सेसेन्' इति से प्रत्ययः । 'स्कोः संयोगाद्योः' इति सलोपः ॥

शब्दा०—आस्नः=मुख से, वृकस्य=भेड़िये के, वर्तिकाम्=वर्तिका जाति की एक पक्षी को, अभीके=संग्राम में, युवम्=तुम दोनों ने, नरा=ओ नेता, नासत्या=ओ सत्य स्वभाववाले, अमुमुक्तम्=मुक्त किया, उतो=और, कविम्=कवि को, पुरुभुजा=ओ अनेक, (शक्तियों) का आनन्द लेनेवाले, युवम्=तुम दोनों ने, ह=निश्चित अर्थ का वाचक एक निपात, कृपमाणम्=प्रार्थना करनेवाले को, अकृणुतम्=किया, विचक्षे=देखने के लिये ।

हि० अ०—ओ नेता, ओ अश्विन, (वृक-वर्तिका) संग्राम में तुम लोगों ने वर्तिका पक्षी को भेड़िये के मुख से बचाया । ओ अनेक (शक्तियों) का आनन्द लेनेवाले, तुम दोनों ने प्रार्थना करनेवाले (अन्धे) कवि को देखने के लिये (समर्थ) किया ।

Trans—In the combat, O leaders, o true ones, you liberated a quail from the mouth of a wolf And

O enjoyer of many, you made the imploring poet to see

Notes—आस्नः—Abl. sing of आस्य (आस्यम् अस्यते। अस्यन्वते एनत् अन्नमिति वा Nir I 9) वृकम्—Sāyana takes it here to mean 'dog', Griffith as 'wolf' Yāska takes वृकम् to metaphorically mean 'sun' See note on अवृकम् (I 48 15) वर्तिकाम्—Yāska takes it to metaphorically mean 'dawn' He derives it from √*vrt* to turn अमु-मुक्तम्—√*muc* to release, pluperf 2nd dual उतो—Final ओ, not occurring in the first member of the compd, is called Pragṛhya, hence, इति is added to it in the Pada-text कृपमाणम्—√*krp* to implore (Sāyana), to lament (Macdonell) pres part अकृणुतम्—√*kr* to make, impf 2nd dual विचक्षे—Dative infinitive in ए from √*caks* to see

चरित्रंम् । हि । वेःऽईव । अच्छेदि । पर्णम् । आजा । खेलस्य । परिऽतक्म्यायाम् ॥ सद्यः । जङ्घाम् । आयसीम् । विश्पलायै । धने । हिते । सर्तवे । प्रति । अधत्तम् ॥१५॥

सा० भा०—अगस्त्यपुरोहित खेलो नाम राजा। तस्य सबन्धिनी विश्पला नाम स्त्री सग्रामे शत्रुभिश्छिन्नपादा आसीत्। पुरोहितेनागस्त्येन स्तुतावश्विनौ रात्रावागत्य अयोमय पाद समधत्ताम्। तदेतदाह। आजा आजौ सग्रामे अगस्त्यपुरोहितस्य खेलस्य सबन्धिन्या विश्पलाख्याया चरित्रं चरण वेरिव वे पक्षिण पर्णं पतत्रमिव अच्छेदि हि पुरा छिन्नमभूत् खलु। हे अश्विनौ युवामगस्त्येन स्तुतौ सन्तौ परितक्म्यायाम्। परितक्म्या रात्रि। 'परित एना तकति' (निरु० ११ २५) इति यास्क। एनामुभयत सूर्यो गच्छतीति तस्यार्थ। रात्रावागत्य सद्यः तदानीमेव हिते शत्रुषु निहिते धने जेतव्ये विषयभूते सति सर्तवे सर्तुं गन्तु विश्पलायै आयसीम् अयोमयीं जङ्घा जङ्घोपलक्षित पाद प्रत्यधत्तम्। सधानमेकीकरण कृतवन्ताविस्यर्थ ॥ चरित्रम् 'अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्र' इति करणे इत्र। आजा। 'सुपां सुलुक्' इति

विभक्तेऽदिश । आयसीम् । अयःशब्दाद्विकारार्थे 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' (पा० सू० ४. ३ १५४) । 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप् ॥

शब्दा०—चरित्रम्=पैर, वेरिव=पक्षी की तरह, अच्छेदि=कट गया था, पर्णम्=पत्त, आजा=लड़ाई में, खेलस्य=खेल नामक राजा की, परितक्म्यायाम्=रात्रि में, सद्यः=शीघ्र ही, जङ्घाम्=पैर, आयसीम्=लोहे का, विश्पलायै=विश्पला के लिये, धने=धन के लिये, हिते=रखे गये सर्तवे=दौड़ने के लिये, प्रति=लिये, अधत्तम्=प्रदान किया ।

हि० अ०—रात्रि के समय, खेल की लड़ाई में (विश्पला का) पैर पक्षी के पक्ष की तरह कट गया था । शीघ्र ही (तुमलोगों ने) विश्पला को गड़े धन के लिये दौड़ने के लिये लोहे का पैर प्रदान किया ।

Trans—A leg (of Viśpalā) had been broken like a wing of a bird in the battle of Khela in night Immediately you restored an iron leg for Vispalā to run the race for hidden treasure

Notes—अच्छेदि—$\sqrt{}$*chid* to cut off, pass aorist, 3rd sing, not unaccented because preceded by हि खेलस्य—A proper noun Sayana thinks it as expressive of the wife of Khela' Peterson construes it with आजा and renders 'in the race run by Khela' परितक्म्यायाम्—Yāska derives it from $\sqrt{}$*tak* to run (परितक्म्या रात्रि । परित एना तक्म । तक्म इति उष्ण नाम । तकते इति सतः—Nir XI 25) Peterson takes it to mean running 'about' 'confusion', 'tumult of battle', 'melee' विश्पलायै—According to Sāyana Viśpalā was the wife of Khela Her leg was cut off by the enemies in the battle Pischel suggested for the first time that Vispala was a mare not the wife of Khela हिते—From $\sqrt{}$*dhā* to put, past part; see note on निहिता (I 24 7) सर्तवे—Dative infinitive in तवे from $\sqrt{}$*sr* to flow प्रति अधत्तम् $\sqrt{}$*dhā* with prefix प्रति to restore, impf 2nd dual.

शतम् । मेषान् । वृक्ये । चक्षदानम् । ऋज्रऽअश्वम् । तम् ।
पिता । अन्धम् । चकार ॥ तस्मै । अक्षी इति । नासत्या ।
विऽचक्षे । आ । अधत्तम् । दस्रा । भिषजौ । अनर्वन् ॥१६॥

सा० भा०—वृषागिरः पुत्र ऋज्राश्वो नाम राजर्षिः । तस्य समीपे अश्विनोर्वाहनभूतो रासभो वृकीभूत्वावतस्थे । स च तस्या आहारार्थमेकोत्तरशतसंख्याकान् पौरजनानां स्वभूतान्मेषाञ्छकलीकृत्य प्रददौ । 'ऋज्राश्वः शतमेकं च मेषान्' (ऋ० सं० १ ११७ १८) इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् । एवं पौराणामहिते प्रवृत्तं पिता शापेन नेत्रहीनमकरोत् । तेन स्तूयमानावश्विनौ अस्मद्वाहननिमित्तम् अस्य आन्ध्यं जातमिति जानन्तौ तस्मै अक्षिणी प्रायच्छतामिति । तदेतदाह । अत्र तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । यं ऋज्राश्वं शतं शतसंख्याकान् मेषान् वृक्ये आत्मना पोषितायै वृकस्त्रियै शकलीकृत्य प्रादात् तं चक्षदानम् । क्षदतिः अत्तिकर्मा अत्र शकलीकरणार्थः । शकलीकृत्य ददतम् ऋज्राश्वं पिता शापेन अन्धं दृष्टिहीनं चकार कृतवान् । हे नासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ वा भिषजौ देवानां वैद्यभूतौ । 'अश्विनौ वै देवानां भिषजौ' (ऐ० ब्रा० १ १८; तै०सं० २ ३ ११) इति श्रुतेः । दस्रा दर्शनीयौ एतन्नामकौ वा हे अश्विनौ अनर्वन् अनर्वणौ द्रष्टव्यं प्रति पितृशापात् गमनरहिते अक्षी चक्षुषी विचक्षे विविधं द्रष्टुं समर्थे तस्मै ऋज्राश्वाय आधत्तम् अधत्तम् अकुरुतम् ॥ वृक्ये । वृकोऽरण्यश्वा । तस्य स्त्री वृकी । 'जातेरस्त्रीविषयात्' (पा० सू० ४ १ ६३) इति ङीष् । 'जसादिषु छन्दसि वावचनम्' इति चतुर्थ्येकवचनस्य आङ्भावे यणादेशे 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । चक्षदानम् । क्षदेर्लिटः कानच् । चित्स्वरः । अक्षी । 'ई च द्विवचने' (पा० सू० ७ १ ७७) इति परत्वात् अक्षिशब्दस्य ईकारान्तादेशः । स चोदात्तः । तस्मिन्कृते 'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे' (परिभा० ४०) इति परिभाषया पुनः नुम् न भवति । विचक्षे । चष्टेः सम्पदादिलक्षणो भावे क्विप् । अनर्वन् । 'ऋ गतौ' । अस्मात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति दृशिग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहार्थत्वात् भावे वनिप् । अर्वं गमनं विषयं प्रति एनयोः नास्तीति बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । 'सुपां सुलुक्' इति द्विवचनस्य लुक् । छान्दसो नलोपाभावः ।

शब्दा०—शतम्=सौ, मेषान्=भेडों को, वृक्ये=वृकी के लिये, चक्षदानम्=बलिदान करते हुये, ऋज्राश्वम्=ऋज्राश्व नाम के अपने पुत्र को, तम्=उसको, पिता=पिताने, अन्धम्=अन्धा, चकार=कर दिया, तस्मै

=उसके लिये, अक्षी=आंखों को, नासत्या=ओ सत्य स्वभाववाले, विचक्षे देखने के लिये, आ अधत्तम्=प्रदान की, दस्रा=ओ आश्चर्यजनक कार्य करने वाले, भिषजौ=ओ वैद्यों, अनर्वन्=अनुपम ।

हि० अ०—वृकी के लिये सौ भेड़ों का बलिदान करते हुये ऋज्राश्व को उसके पिता ने उसे अन्धा बना दिया । उसको, ओ अश्विन्, ओ आश्चर्यजनक कार्य करनेवाले, ओ वैद्यों, तुमने देखने के लिये अनुपम आखें प्रदान की ।

Trans —To Rjrāśva, serving as food hundred sheep to a she-wolf, him, his father made blind To him O true ones, you restored matchless eyes, O miracle workers, O physicians

Notes—चक्षदानम्—√*ksad* to serve as food (Sāyana), to divide (Macdonell) perf part acc sing अक्षी—Final ई forming dual is called Pragrhya, hence, इति is added to it in the Pada-text विचक्षे—See I 116 14 अनर्वन्—From √*r* with the suffix वनिप्; Sāyana takes it as an adj of अक्षी He analyses the compd as 'अर्वं गमन विषय प्रति एनयो नास्तीति'; Yaska renders it अनर्वम् अप्रत्यृतम् अन्यस्मिन् (Nir IV 27), Grassmann understands it as 'not to be overpowered', Geldner as 'matchless', Peterson as 'unrivalled', Griffith as 'with sight uninjured' and Wilson as 'unable to find their way'

आ । वाम् । रथम् । दुहिता । सूर्यस्य । कार्ष्मऽइव । अतिष्ठत् । अर्वता । जयन्ती ॥ विश्वे । देवाः । अनु । अमन्यन्त । हृत्ऽभिः । सम् । ऊँ इति । श्रिया । नासत्या । सचेथे इति ॥१७॥

सा० भा०—सविता स्वदुहितरं सूर्याख्यां सोमाय राज्ञे प्रदातुमैच्छत् । तां सूर्यां सर्वे देवा वरयामासु । ते अन्योन्यमूचु आदित्यमवधिं कृत्वा आजिं धावाम । योऽस्माकं मध्ये उज्जेष्यति तस्येयं भविष्यतीति । तत्राश्विनावुदजयताम् । सा च सूर्या जितवतोस्तयो रथमारुरोह । अत्र 'प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं

प्रायच्छन्' (ऐ० ब्रा० ४ ७) इत्यादिक ब्राह्मणमनुसन्धेयम्। इद चाख्यान सूर्याविवाहस्य स्तावकेन 'सत्येनोत्तभिता भूमि' (ऋ० सं० १० ८५ १) इति सूक्तेन विस्पष्टयिष्यते। हे अश्विनौ वां युवयो रथं काष्मेंव। काष्मंशब्द काष्ठवाची। यथा काष्ठम् आजियावानस्य अवधितया निर्दिष्ट लक्ष्यम् आशुगामी कश्चित् सर्वेभ्यो धावद्भ्य पूर्वं प्राप्नोति एवमेव सर्वेभ्यो देवेभ्य पूर्वम् अर्वता शीघ्रमवधि प्राप्नुवता युष्मदीयेनाश्वेन करणभूतेन युवाभ्या जयन्ती जीयमाना सूर्यस्य सवितु दुहिता आ अतिष्ठत् आरूढवती। विश्वे सर्वे इतरे देवाः एतत आरोहणस्थान हृद्भिः हृदयै अन्वमन्यन्त अन्वजानन्। तदानीं हे नासत्या-वश्विनौ श्रिया नक्षसहस्रलाभरूपया सपदा कान्त्या वा युवा सं सचेथे सगच्छेथे॥ जयन्ती व्यत्ययेन कर्मणि शतृप्रत्यय। हृद्भि। 'पद्दन्' इत्यादिना हृदयशब्दस्य हृद्भाव। सचेथे। 'षच समवाये'। स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम्॥

शब्दा०—याम्=तुम्हारे, रथम्=रथ पर, दुहिता=पुत्री, सूर्यस्य=सूर्य की, काष्मेंव=विजय सीमा सूचक रेखा की तरह, आ अतिष्ठत्=आरूढ हुई, अर्वता=तेज दौडनेवाले के द्वारा, जयन्ती=विजय प्राप्त करती हुई, विश्वेदेवाः=सभी देवताओ ने, अन्वमन्यन्त=अनुमोदन किया, समर्थन किया, हृद्भि=हृदय से, उ=निश्चित अर्थ का बाचक एक निपात, श्रिया =गौरव से, समसचेथे=युक्त हुये, नासत्या=ओ सत्य स्वभाववाले।

हि० अ०—सूर्य की पुत्री (सूर्या) जीतती हुई तुम्हारे रथ पर आरूढ हुई मानो (यह किसी) तेज दौडनेवाले (के द्वारा प्राप्त) विजय-सीमा-सूचक रेखा हो। सभी देवताओं ने हृदय से (इसका) समर्थन किया, औ अश्विन सत्य स्वभाववाले, निश्चित ही (उस समय तुमने) गौरव प्राप्त किया।

Trans —The daughter of the sun mounted your chariot, reaching first, as it were a winning post (attained) by a quick runner All the gods approved it by hearts and O true ones, indeed, (you) obtained the glory

Notes—अर्वता—'Runner' (Sāyana), 'with courser (Griffith) 'with (her) horse' (Peterson) जयन्ती—$\sqrt{ji}$ to conquer, pres part nom sing fem, 'first-reacing' (Griffith), 'victorious' (Peterson) अन्वमन्यन्त—$\sqrt{man}$

with prefix अनु to assent. irr impf. 3rd. plu. संसचेथे—$\sqrt{}$*sac* with सम् to obtain., mid. pres. 2nd. dual; final ए forming dual number is Pragṛhya; hence, इति in the Pada-text.

यत् । अयातम् । दिवःऽदासाय । वर्तिः । भरत्ऽवाजाय । अश्विना । हयन्ता ॥ रेवत् । उवाह । सचनः । रथः । वाम् । वृषभः । च । शिंशुमारः । च । युक्ता ॥१८॥

सा० भा०—हे अश्विनौ हयन्ता स्तुतिभिराहूयमानौ युवां भरद्वाजाय संध्रियमाणहविर्लक्षणान्नाय यजमानाय दिवोदासाय एतत्संज्ञाय राजर्षये अभीष्टं फलं दातुं वर्तिः तदीयं गृहं यत् यदा अयातम् अगच्छतम् तदानीं रेवत् धनयुक्तम् अन्नं वां युवयोः सचनः सेवनः रथः उवाह । तस्मै दिवोदासाय प्रापयामास । अपि च तस्मिन् रथे वृषभः अनड्वान् शिंशुमारः ग्राहः च परस्पर विरुद्धावपि स्वसामर्थ्यप्रकटनाय युक्ता वाहनतया संयुक्तावास्ताम् ॥ दिवोदासाय 'दिवश्च दासे षष्ठ्या अलुग्वक्तव्यः' (का० ६. ३. २१. ५) इत्यलुक् । दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्' इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् । भरद्वाजाय । 'भृञ् भरणे' । अस्माद्व्यत्ययेन कर्मणि शतृप्रत्ययः । शतुः 'छन्दस्युभयथा' इति आर्धधातुकत्वेन लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावात् प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हयन्ता । ह्वेञः कर्मणि लटो व्यत्ययेन शतृ । 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् । शपि गुणे छान्दसः अयादेशः । रेवत् । रयिशब्दात् मतुप् । 'रयेर्मतौ बहुलम्' इति संप्रसारणम् । 'छन्दसीरः' इति मतुपो वत्वम् । 'रयिशब्दाच्च' (का० ६. १. १७६. १) इति मतुप उदात्तत्वम् । सचनः 'षच सेवने' । 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युच् । युक्ता । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेः आकारः ॥

शब्दा०—यत्=जब, अयातम्=आये, दिवोदासाय=दिवोदास के लिये, वर्तिः=घर, भरद्वाजाय=पवित्र यजमान, अश्विना=ओ अश्विन् हयन्ता=बुलाये जाने पर, रेवत्=धन से युक्त, उवाह=लाया था, सचनः =सहायक, रथः=रथ, वाम्=तुम लोगो का, वृषभः=बैल, च=और शिंशुमारः=घड़ियाल, च=और, युक्ता=जोते गये थे ।

हि० अ०—ओ अश्विन्, बुलाये जाने पर, पवित्र यजमान दिवोदास को (धन देने के लिये) जब तुमलोग (उसके) घर आये (उस समय) धन से भरा हुआ तुम्हारा सहायक रथ लाया था और (उसमें एक तरफ) बैल तथा (दूसरी तरफ) घड़ियाल जोते गये थे।

Trans.—O Aśvins, being invited, when you came to (his) house (to give wealth) to Divodāsa, a pious worshipper, your helping chariot, full of riches, carried (you) and a bull and a dolphin were yoked together.

Notes—अयातम्—$\sqrt{y\bar{a}}$ to go, impf. 2nd dual; not unaccented because preceded by यत्. भरद्वाजाय—From $\sqrt{bh\d{r}}$ to bear; pious worshipper; it is in apposition to दिवोदासाय; Griffith takes it as a proper name like दिवोदास. वर्तिः—*From* $\sqrt{v\d{r}t}$ *to turn, to go on* round, Sāyaṇa takes it to mean house. हयन्ता—Pres. part. from $\sqrt{hi}$ to 'drive quickly; Wilson, following Sāyaṇa translates as being invited; Griffith takes it to mean 'hasting 'and Peterson as 'in haste'; रेवत्—From रयि with the suffix वत्. सचनः—'Helping' (Wilson) 'ever-present' (Peterson); Sāyaṇa and Oldenberg derives it from $\sqrt{sac}$ to accompany; *Geldner* takes it from चन 'having the same wish'. युक्ता—$\sqrt{yuj}$ to unite, past part, dual ending in आ.

रयिम् । सुऽक्षत्रम् । सुऽअपत्यम् । आयुः । सुऽवीर्यम् । नासत्या ।
वहन्ता ॥ आ । जह्नावीम् । सऽमनसा । उप । वाजैः । त्रिः ।
अह्नः । भागम् । दधतीम् । अयातम् ॥१६॥

सा० भा०—हे नासत्यावश्विनौ सुक्षत्रं शोभनबलं रयिं धनं स्वपत्यं शोभनैः पुत्रादिभिरुपेतं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतम् आयुः। अन्ननामैतत्। एवं-गुणविशिष्टमन्नं च वहन्ता धारयन्तौ युवां समनसा समानमनस्कौ सन्तौ जह्नावीं जह्नोर्महर्षेः संबन्धिनीं प्रजाम् आ अयातम् आभिमुख्येनागच्छतम्।

कीदृशीं वाजैः हविर्लक्षणैरन्नैरुपेताम्। अह्नः। अत्र अहः शब्देन तत्रानुष्ठेयः सोमयागो लक्ष्यते। तस्य प्रातः सवनादिरूपेण त्रिः त्रिधा विभक्तं भागम् अंशं दधतीं बिभ्रतीम्। अनुसवनं हविर्भिर्यजमानामित्यर्थः॥ सुक्षत्रम्। बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। सुवीर्यम्। 'वीरवीर्यौ च' इति बहुव्रीहौ उत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। जह्नावीम्। जह्नुशब्दात् 'तस्येदम्' इत्यर्थे अण्। 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप्। जाह्नवी। ह्रस्वदीर्घयोर्विनिमयः पृषोदरादित्वात्। उक्तं च –'वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च' (का० ६. ३. १०९) इति। अत एव मध्योदात्तत्वम् ॥१९॥

शब्दा० –रयिम्=धन, सुक्षत्रम्=सुन्दर शक्तियुक्त, स्वपत्यम्=सुन्दर संतानयुक्त, आयुः=उम्र, सुवीर्यम्=सुन्दर पराक्रमवाले, नासत्या=ओ सत्य स्वभाववाले, वहन्ता=लाते हुये, जह्नावीम्=जह्नु के पुत्रों को, समनसा=एकमत से, उप=पास, वाजैः=धन के साथ, त्रिः=तीन बार, अह्नः=दिन में, भागम्=हिस्सा, दधतीम्=देनेवाले, आयातम्=आये।

हि० अ० –ओ अश्विन्, सुन्दर शक्ति एवं सुन्दर संतान युक्त धन तथा पराक्रमशाली आयु लाते हुये (अर्थात् प्रदान करते हुये) दिन में तीन बार (तुम्हारा) हिस्सा प्रदान करने वाले जह्नु के पुत्रों के यहाँ तुम एकमत से धन के साथ आये।

Trans.—O true ones, carrying wealth accompanied by good strength and good offspring, and life accompanied with heoric vigour, you with accordant mind and with riches came to descendants of Jahnu who offered (your) share thrice a day.

Notes—सुक्षत्रम्, स्वपत्यम्, सुवीर्यम्—All are Bahuvrihi compds. accented on the second member (नञ्सुभ्याम्—Pāṇ. VI. 2.172). आयुः—Sāyaṇa takes it to mean food. वहन्ता—$\sqrt{}$*vah* to carry. pres part. nom. dual. जह्नावीम्—The word जह्नु with the suffixes अण् and ङीप् would be जाह्नवीम्, but the place of vowels of the first and the second syllables has been interchanged. दधतीम्—$\sqrt{}$*dhā* to put, pres. part. fem. acc. sing. अयातम्—$\sqrt{}$*yā* to go, impf. 2nd. dual.

परिऽविष्टम् । जाहुषम् । विश्वतः । सीम् । सुऽगेभिः । नक्तम् । ऊहथुः । रजःऽभिः ॥ विऽभिन्दुना । नासत्या । रथेन । वि । पर्वतान् । अजरयू इति । अयातम् ॥२०॥

सा० भा०—जाहुषो नाम कश्चिद्राजा । विश्वतः सर्वतः परिविष्टं शत्रुभिः परिवृतं तं राजानं हे नासत्यावश्विनौ अजरयू जरारहितौ नित्यतरुणौ युवां विभिन्दुना विशेषेण सर्वस्य भेदकेनात्मीयेन रथेन नक्तं रात्रौ सुगेभिः सुष्ठु गन्तुं शक्यैः रजोभिः रञ्जकैर्मार्गैः ऊहथुः तस्मात् शत्रुसमूहान्निरगमयतम् । सीम् इत्येतत् पादपूरणम् । निर्गतेन तेन सह पर्वतान् शत्रुभिरारोढुमशक्यान् शिलोच्चयान् वि अयातं विशेषेणागच्छतम् ॥ परिविष्टम् । 'विश प्रवेशने' । कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सुगेभिः । 'सुदुरोरधिकरणे' इति गमेर्डः । विभिन्दुना । 'भिदिर् विदारणे' । औणादिक उप्रत्ययो नुमागमश्च । अजरयू । न जरा अजरा तामात्मान इच्छन्तः । 'सुप आत्मनः क्यच्' । 'न च्छन्दस्यपुत्रस्य' इति ह्रस्वदीर्घयोर्निषेधः । 'क्याच्छन्दसि' इति उप्रत्ययः ॥

शब्दा०—परिविष्टम्=घिरा हुआ, जाहुषम्=जाहुष को, विश्वतः=चारों तरफ से, सीम्=पादपूरण के लिये एक निपात, सुगेभिः=चलने में आसान, नक्तम्=रात्रि में ऊहथुः=लाये, रजोभिः=आकाश मार्ग से, विभिन्दुना=शत्रुओं का भेदन करनेवाले, नासत्या=ओ सत्य स्वभाववाले, रथेन=रथ से, पर्वतान्=पर्वतों को, अजरयू=ओ कभी वृद्ध न होनेवाले, वि अयातम्=पार किये ।

हि० अ०—तुम लोगो ने जाहुष को जो चारो तरफ से (शत्रुओं द्वारा) घिरा हुआ था, रात्रि में चलने में आसान आकाश मार्ग से लाया । ओ कभी वृद्ध न होनेवाले, ओ अश्विन्, (शत्रुओं का) भेदन करनेवाले रथ से तुम लोग पर्वतो को पार किये ।

Trans.—You brought Jāhusa who was surrounded on all sides, by night through aerial region, (on the path) easy to travel. O true ones, with your foe-overwhelming chariot you came across the mountains, O unaging ones.

Notes—परिविष्टम्—From √*viś* with the prefix परि to surround, past part.; for accent see निहिताः (I. 24.7.) सीम्—An emphatic particle which gives a slight emphasis on the preceding word. It is used in all numbers and genders of 3rd person. सुगेभिः—Bahuvrihi compd. accented on the second member (नञ्सुभ्याम् Pāṇ. VI. 2.172). विभिन्दुना—From √*bhid* to cut; It is an adjective of रथेन; Wilson following Sāyaṇa takes it to mean 'foe-overwhelming'. According to Peterson विभिन्दुना means 'which cuts a way before it'. अजरयू—Final ऊ forming dual is called Pragṛhya; hence, इति is added *to it in the Pada-text.* वि अयातम्—√*yā* with वि *to cross* over, impf. 2nd dual.

एकस्याः । वस्तोः । आवतम् । रणाय । वशम् । अश्विना । सनये । सहस्रा ॥ निः । अहतम् । दुच्छुनाः । इन्द्रऽवन्ता । पृथुऽश्रवसः । वृषणौ । अरातीः ॥२१॥

सा० भा०—हे अश्विनौ वशम् एतत्संज्ञमृषिं एकस्याः वस्तोः एकस्याह्नः रणाय रमणीयाय सहस्रा सहस्रसंख्याकाय सनये धनलाभाय आवतम् अरक्षतम् । स ऋषिः प्रत्यहं यथा सहस्रसंख्यं धनं लभते तथा रक्षितवन्तावित्यर्थः । अपि च हे वृषणौ कामानां वर्षितारावश्विनौ इन्द्रवन्ता इन्द्रेण संयुक्तौ युवां दुच्छुनाः दुष्टमुखान् दुःखस्य कर्तॄन् पृथुश्रवसः विस्तीर्णयशसः अरातीः शत्रून् निरहतं निःशेषेणावधिष्टम् । यद्वा । कानीनस्य पृथुश्रवःसंज्ञस्य राज्ञः शत्रूनिति योज्यम् ॥ सहस्रा । 'सुपां सुलुक्' इति चतुर्थ्या आदेशः । अहतम् । लङि थसस्तम् । 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिना अनुनासिकलोपः । दुच्छुनाः शुनमिति सुखनाम । दुष्टं सुखं यासां तास्तथोक्ताः । 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

शब्दा०—एकस्याः=एक, वस्तोः=दिन में, आवतम्=रक्षा किया, रणाय=रमणीय, वशम्=वश नाम के ऋषि को, अश्विना=ओ अश्विन्, सनये=धन की प्राप्ति के लिये, सहस्रा=हजारों, निरहतम्=नष्ट किया,

दुच्छुनाः=कष्ट देनेवाले, इन्द्रवन्ता=इन्द्र के साथ, पृथुश्रवस=पृथुश्रवस् के, वृषणौ=ओ इच्छाओं की पूर्ति करनेवाले, अरातीः=शत्रुओ को।

हि॰ अ॰—ओ अश्विन्, तुम लोगो ने वश को, एक ही दिन में हजारो सुन्दर धन की प्राप्ति के लिये, (उसकी) रक्षा की। ओ इच्छाओ की पूर्ति करनेवाले, इन्द्र के साथ तुमने पृथुश्रवस् को कष्ट देनेवाले शत्रुओं को नष्ट किया,

Trans—O Asvins, you protected Vasa for (his) gain of beautiful thousands (of wealth) in course of a single morning Accompanied by Indra you smote away malignant enemies of Prthusravas, O fulfiller of desires

Notes—आवतम्—√*av* to protect, impf 2nd, dual रणाय—From √*ran* to rejoice, Sāyana takes it to mean 'beautiful' सनये—Dative infinitive in ए from √*san* to gain अहतम्—√*han* to kill, impf 2nd dual दुच्छुना—Bahuvrihi compd (दुष्ट सुख यासा तास्तयोक्ता) accented on the first syllable of the second member (परादिश्छन्दसि बहुलम् Pān VI 2 199) Griffith and Peterson think it as an abstract noun meaning 'misfortune', 'ill luck'

शरस्य। चित्। आर्चत्ऽकस्य। अवतात्। आ। नीचात्। उच्चा। चक्रथुः। पातवे। वाः। इति वाः॥ शयवे। चित्। नासत्या। शचीभिः। जसुरये। स्तर्यम्। पिप्यथुः। गाम्॥२२॥

सा॰ भा॰—आर्चत्कस्य ऋचत्कपुत्रस्य शरस्य एतत्संज्ञस्यापि स्तोतु पिपासितस्य पातवे पानार्थं नीचात् नीचानात् अवतात् कूपात् उच्चा उच्चै-रुपरिष्टात् वाः उदक हे अश्विनौ युवाम आ चक्रथुः आभिमुख्येन कृतवन्तौ। तथा हे नासत्यावश्विनौ शचीभिः युष्मदीयै कर्मभि परिचरणं जसुरये श्रान्ताय शयवे चित् शयुनाम्ने ऋषये स्तर्यं निवृत्तप्रसवा गाम् अग्निहोत्रार्थस्य पयसो

दोग्ध्रीं पिप्यथुः पयसा पूर्वामापूरितवन्तौ ॥ पातवे । 'पा पाने' । 'तुमर्थे सेसेन्' इति तवेन्प्रत्यय । जसुरये । 'जसु हिंसायाम् ।' 'जसिसहोरुरिन्' (उ० सू० २ २३१) । स्तर्यम् । स्तीर्यते आच्छाद्यते प्रसवसामर्थ्याभावेन इति स्तरी । 'अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ई' (उ० सू० ३ ४३८) इति ईकारप्रत्यय । 'छान्दसि' इति अमि पूर्वत्वस्य विकल्पितत्वात् अभावे यणादेश । 'उदात्तस्वरितयोर्यण' इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम । पिप्यथु । 'प्यायी वृद्धौ' लिटि व्यत्ययेन परस्मैपदम । 'लिड्यङोश्च' (पा० सू० ६ १ २९) इति पीरभाव ।

शब्दा०=शरस्य=शर नाम के स्तोता के, चित्=आदर अर्थ में प्रयुक्त निपात, आर्चत्कस्य=ऋचत्क के पुत्र के, अवतात्=कुयें से, नीचात्=नीचे से, उच्चा=ऊंचा, आ चक्रथुः=ऊपर किया, पातवे=पीने के लिये, वाः=जल, शयवे=शयु के लिये, चित्=आदर अर्थ में प्रयुक्त निपात, नासत्या=ओ सत्यस्वभाववाले, शचीभिः=शक्ति से, जसुरये=थके हुये स्तर्यम्=वन्ध्या, पिप्यथुः=दूध देने वाली बनाया, गाम्=गाय को ।

हि० अ०—ऋचत्क के पुत्र शर के पीने के लिये (तुमने) नीचे कुयें से जल को ऊपर किया । ओ अश्विन, थके शयु के लिये अपनी शक्ति से वन्ध्या गाय को दूध देनेवाली बनाया ।

Trans —(You) raised on high the waters from the bottom of well for drinking of Sara, the son of Rcatka O true ones, by your power you made a sterile cow swell milk for exhausted Śayu

Notes—पातवे—Dative infinitive in तवे from √*pā* to drink वाः—Nom sing of वार्; the visarjaniya is rhotosized, hence, इति is added to it in the Pada-text It is repeated only to show that it is not the form of वारिन् but of वार् जसुरये—Dative sing of जसुरि from √*jas* (to be exhausted) with noun making termination उरिन् स्तर्यम्—Sterile, for accent see note on स्तर्यम् (I 32 2). पिप्यथुः—√*pi* to swell, perf 2nd dual

वस्यते । स्तुवते । कृष्णियाय । ऋजूऽयते । नासत्या । शचीभिः ।
शुम् । न । नष्टम्ऽइव । दर्शनाय । विष्णाप्वम् । ददथुः ।
रवकाय ॥२३॥

सा० भा० —अवस्यते अवन रक्षणमात्मन इच्छते । स्तुवते स्तुति कुर्वते कृष्णियाय । कृष्णो नाम कश्चित । तस्य पुत्राय । ऋजूयते आर्जवमिच्छते विश्वकाय एतत्सज्ञाय ऋषये हे नासत्यौ युवा शचीभि आत्मीयं कर्मभि विष्णाप्वं नाम विनष्ट पुत्र दर्शनाय दर्शनार्थं ददथुः दत्तवन्तौ । तत्र दृष्टान्त । पशुं न नष्टमिव । एक उपमार्थीय पूरक । यथा कश्चिद्विनष्ट पशु स्वामिनो दृष्टिपथ प्रापयति तद्वत् ॥ अवस्यते । अव शब्दात् 'सुप आत्मन क्यच' । 'क्युतनुम' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । कृष्णियाय । कृष्णशब्दादपत्यार्थे छान्दसो घश् ॥

शब्दा०—अवस्यते=सहायता चाहनेवाले, स्तुवते=स्तुति करनेवाले, कृष्णियाय=कृष्ण के पुत्र, ऋजूयते=सरल जीवन व्यतीत करने वाले, नासत्या =औ सत्य स्वभाववाले, शचीभिः=शक्ति से, पशुम्=पशु, नष्टमिव=नष्ट हुये की तरह, न= उपमा का वाचक किन्तु यहां पदपूरण के लिये, दर्शनाय =देखने के लिये, विष्णाप्वम्=विष्णापू को, ददथुः=दिया, विश्वकाय =विश्वक के लिये ।

हि० अ० ओ अश्विन् सहायता चाहनेवाले, स्तुति करनेवाले, तथा सरल जीवन व्यतीत करनेवाले कृष्ण के पुत्र विश्वक के लिये तुमने अपनी शक्ति से, विष्णापू को दिया जैसे चुराया हुआ पशु (मालिक [illegible] पास) देखने के लिये (आ जाय) ।

Trans —To Visvaka, the son of Krṣna, seeking for protection, praying and living a holy life, O true ones, by your power you gave him Visnāpū like a lost animal to see

Notes—अवस्यते—Dative sing of अवस् (from √*av* to protect) by adding the suffix क्यच् स्तुवते—Dative of स्तुवत् from √*stu* to praise ऋजूयते—Dative of ऋजयत् from denom base √*rjūya* to act in a simple manner

Wilson takes it to mean 'lover of rectitude' and Griffith as 'righteous;

दश॑ । रात्री॑: । अशि॑वेन । नव॑ । द्यून् । अव॑ऽनद्धम् । श्न॒थि॒तम् । अप्ऽसु । अन्तरि॑ति ॥ विऽप्रु॑तम् । रेभम् । उ॒दनि॑ । प्रऽवृ॑क्तम् । उत् । नि॒न्य॒थुः । सोम॑म्ऽइव । स्रु॒वेण॑ ॥२४॥

सा० भा० – पुरा खलु रेभमृषिं पाशैर्बध्वा असुराः कूपे कस्यचिद्दिवसस्य सायंकाले प्रचिक्षिपुः । स च अश्विनौ स्तुवन् दश रात्रीः नवाहानि च कूपमध्ये तथैवावतस्थे । दशमेऽहनि प्रातः अश्विनौ तं कूपात् उदतारयतामिति । तदाह । अप्सु कूपान्तर्वर्तमानासु अन्तः मध्ये असुरैः पातितम् अशिवेन दुःखहेतुना दाम्ना अवनद्धं बद्धं श्नथितं शत्रुभिर्हिंसितं दश रात्रीः दशसंख्याका निशाः नव द्यून् नवसंख्याकान्यहानि च । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । एतावन्तं कालं तत्रैव कूपेऽव-स्थितम् अत एव उदनि उदके विप्रुतं विप्लुतं व्याक्षिप्तसर्वाङ्गं प्रवृक्तम् । लुप्तोपममेतत् । प्रवृञ्जनेन संतप्तं घर्ममिव व्यथया संतप्यमानम् एवभूतं रेभं हे अश्विनौ युवाम् उन्निन्यथुः तस्मात्कूपात् उन्नीतम् उत्तीर्णं कृतवन्तौ तत्र दृष्टान्तः । सोममिव यथा अग्निहोत्रहोमार्थम् अभिषुतं सोमरसं कूपसदृशे अग्निहोत्रस्थालीमध्ये वर्तमानं स्रुवेण अध्वर्युः उन्नयति ऊर्ध्वं नयति तद्वत् ॥ अवनद्धम् । 'णह बन्धने' । कर्मणि निष्ठा । 'नहो धः' (पा० सू० ८. २. ३४) । 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति निष्ठातकारस्य धत्वम् । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । श्नथितम् । 'श्नथ हिंसार्थः' । निष्ठा । विप्रुतम् । 'प्रुङ् गतौ' । अवनद्धमत् प्राप्यस्वरौ । कपिलकादित्वात् लत्वविकल्पः । उदनि । 'पद्दन्' इत्यादिना उदकशब्दस्य उदन्भावः ॥

शब्दा० दश=दस, रात्रिः=रात, अशिवेन=दुःखदायी रस्सी से, नव=नव, द्युन=दिन, अवनद्धम्=बंधा हुआ, श्नथितम्=पीटा हुआ, अप्सु=जल में, अन्तः=बीच, विप्रुतम्=फेंका हुआ, रेभम्=रेभ को उदनि=जल में, प्रवृक्तम्=कष्ट सहता हुआ, उन्निन्यथुः=बाहर निकाला, सोममिव=सोम की तरह, स्रुवेण=स्रुवा से ।

हि० अ०—तुम लोगों ने स्रुवा से सोम की तरह रेभ को बाहर निकाला जो एक दुखदायी रस्सी से बांधकर तथा पीट कर जल में फेंक दिया गया था और दस रात्रि तथा नौ दिन तक उसी जल में उतराया हुआ एवं कष्ट सहता हुआ पड़ा था ।

Trans.—You brought out, like soma with ladle, Rebha, who fettered by a cruel rope and smitten had lain in the waters for ten nights and nine days, floating and suffering.

Notes—अशिवेन—Sāyaṇa renders it by दुःखहेतुना दाम्ना' Peterson takes it to mean 'by an evil doer ; नञ् compd. accented on the first syllable. अवनद्धम्—√*nah* to bind, past part. The breathing sound ह् before त् has been changed into ध्. For accent see निहितः (I. 24.7). श्नथितम् √*snath* to pierce. past part. अन्वः—Visarjaniya is rhotasized; hence, इति is added to it in the Pada-text. विप्रुतम्—√*pru* with the prefix वि to float ; past part. Sāyaṇa renders it by विप्लुतं व्याक्षिप्तसर्वाङ्गम् Wilson and Griffith take it to mean 'immersed'. प्रवृक्तम्—√*vrj* to twist, past part.

प्र । वाम् । दंसांसि । अश्विनौ । अवोचम् । अस्य । पतिः । स्याम् । सुऽगवः । सुऽवीरः ॥ उत । पश्यन् । अश्नुवन् । दीर्घम् । आयुः । अस्तम्ऽइव । इत् । जरिमाणम् । जगम्याम् ॥२५॥

सा० भा०—एवमनेन सूक्तेन अश्विनोर्महिमानं प्रशस्य अधुना मन्त्रद्रष्टा स्वाभीष्टं प्रार्थयते । हे अश्विनौ वां युवयोः दंसांसि पुरा कृतानि कर्माणि प्र अवोचम् इत्यम् उक्तवानस्मि । सोऽहं सुगवः शोभनगोयुक्तः सुवीरः शोभनवीरश्च भूत्वा अस्य राष्ट्रस्य पतिः अधिपतिः स्यां भवेयम् । उत अपि च पश्यन् अक्षिभ्यां पश्यन् । उपलक्षणमेतत् । सर्वैरिन्द्रियैः स्वस्वविषयदर्शन-समर्थः दीर्घं वर्षशतरूपेण आयतम् आयुः जीवितं च अश्नुवन् प्राप्नुवन्नहम् अस्तमिव यथा गृहं स्वामी निष्कण्टकं प्रविशति एवं जरिमाणं जरां जगम्यां कण्टकराहित्येन प्राप्नुयाम् । वृद्धः सन् चिरकालं निवसेयमित्यर्थः । स्याम् । अस्तेः प्रार्थनायां लिङ् । यासुट् । 'श्नसोरल्लोपः' इत्यकारलोपः । अश्नुवन् । 'अशू व्याप्तौ' । व्यत्ययेन शतृ । जरिमाणम् । 'जॄष् वयोहानौ' । अस्मादौणादिकः इमनिच् । जगम्याम् । गमेः प्रार्थनायां लिङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्लुः ॥

शब्दा०—वाम्=तुम्हारे, दंसांसि=पराक्रमयुक्त कार्यों का, अश्विनौ=ओ अश्विन्, प्र अवोचम्=वर्णन किया, अस्य=इसका पतिः=स्वामी स्याम=होऊं, सुगवः=सुन्दर गायों से युक्त, सुवीरः=सुन्दर वीरों से युक्त, उत=और, पश्यन्=देखता हुआ, अश्नुवन्=प्राप्त करता हुआ, दीर्घम्=बड़ी, आयुः=उम्र, अस्तमिव=घर की तरह, इत्=पूर्ववर्ती शब्द पर बल देनेवाला निपात, जरिमाणम्=वृद्धावस्था, जगम्याम्=पहुँचूं।

हि० अ०—ओ अश्विन्, (इस प्रकार) मैंने तुम्हारे पराक्रम युक्त कार्यों का वर्णन किया। सुन्दर गायों तथा सुन्दर वीरों से युक्त मैं इस (राष्ट्र) का स्वामी बनूं। और देखता हुआ तथा लम्बी आयु को प्राप्त करता हुआ वृद्धावस्था को पहुँचूं जैसे (कोई अपने) घर को।

Trans.—O Aśvins, (thus) I declared your exploite. May I become the master of this (nation) having good kine and good heroes. Seeing and attaining a long life may I reach old age as (one reaches one's home.

Notes—अवोचम्—√*vac* to speak, impf. 1rst. sing. अस्य—As an oblique case अस्य is generally unaccented but here being emphasized it is not unaccented. सुगवः, सुवीरः—Bahuvrihi compds. accented on the second member (नञ्सुभ्याम्—Pāṇ. VI. 2. 172). पश्यन्—√*paś* to see, pres. part. अश्नुवन्—√*aś* to attain, irr. pres. part. जरिमाणम्—√*jṝ* to be old, irr. pres. part. जगम्याम्—√*gam* to go, perf. opt. 1rst. sing.

विष्णु

'विष्णोर्नु कम्' इति षडृचं पञ्चदशं सूक्तं दैर्घतमसं त्रैष्टुभं वैष्णवम्। अनुक्रमणिका —'विष्णोः षड्वैष्णवं हि' इति। अभिप्लवषडहेपृष्ठ्येषु तृतीयसवने स्तोमवृद्धावच्छावाकस्य स्तोमातिशंसनार्थम् इदमादिसूक्तद्वयं विनियुक्तम्। 'स्तोमे वर्धमाने' इति खण्डे सूत्रितं 'विष्णोर्नु कमिति सूक्ते परो मात्रयेत्यच्छावाकः' (आश्व० श्रौ० ७.९) इति। तथा तृतीयसवने सोमातिरेके उत्तरोत्तरस्योपगन्तव्यत्वात् आतिरात्रात् ततोऽप्यतिरिक्ते तदर्थमेव शस्त्रमुपजनयितव्यम्। तत्रैतदेव सूक्तम्। 'सोमातिरेके' इति खण्डे सूत्रितं —'महाँ इन्द्रो नृवद्विष्णोर्नु कम्' (आश्व० श्रौ० ६.७) इति। आग्निमारुतशस्त्रे आद्या विनियुक्ता। 'अथ पर्येतम्' इति खण्डे सूत्रितं —'विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोच तन्तुं तन्वन्रजसो भानुमन्विहि' (आश्व० श्रौ० ५.२०) इति।

विष्णोः। नु। कम्। वीर्याणि। प्र। वोचम्। यः। पार्थिवानि। वि॒ऽम॒मे। रजांसि॥ यः। अस्कभायत्। उत्ऽतरम्। सधऽस्थम्। विऽचक्रमाणः। त्रेधा। उरुऽगायः॥१॥

सा० भा०—हे नराः विष्णोः व्यापनशीलस्य देवस्य वीर्याणि वीरकर्माणि नु कम् अतिशीघ्रं प्र वोचम् प्रब्रवीमि। अत्र यद्यपि नु कम् इति पदद्वयम् तथापि यास्केन नवोत्तराणि पदानि (निरु० ३.१३) इत्युक्तत्वात् शाखान्तरे एकत्वेन पाठाच्च नु इत्येतस्मिन्नेवार्थे नु कम् इति पदद्वयम्। कानि तानीति तत्राह। यः विष्णुः पार्थिवानि पृथिवीसम्बन्धीनि रजांसि रञ्जनात्मकानि क्षित्यादिलोकत्रयाभिमानीनि अग्निवाय्वादित्यरूपाणि रजांसि विममे विशेषेण निर्ममे। अत्र त्रयो लोका अपि पृथिवीशब्दवाच्याः। तथा च मन्त्रान्तरं— 'यदिन्द्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्यामुत स्थः' (ऋ० सं० १.१०८.९) इति। तैत्तिरीयेऽपि—'योऽस्यां पृथिव्यामस्यायुषा' इत्युपक्रम्य 'यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्याम्' (तै० सं० १.२.१२.१) इति। तस्मात् लोकत्रयस्य पृथिवीशब्दवाच्यत्वम्। किंच यः च विष्णुः उत्तरम् उद्गततरम् अतिविस्तीर्णं सधस्थं सहस्थानं लोकत्रयाश्रयभूतमन्तरिक्षम् अस्कभायत् तेषामाधारत्वेन स्तम्भितवान् निर्मितवानित्यर्थः। अनेन अन्तरिक्षाश्रितं लोकत्रय-

मपि सृष्टवानित्युक्त भवति। यद्वा। यो विष्णु पार्थिवानि पृथिवीसबन्धीनि रजासि पृथिव्या अधस्तनसप्तलोकान् विममे विविध निर्मितवान। रज शब्दो लोकवाचो, 'लोका रजास्युच्यन्ते' इति यास्केनोक्तत्वात्। किंच यश्चोत्तरम उद्गततरम् उत्तरभाविन सधस्य सहस्थान पुण्यकृता सहनिवासयोग्य भूरादिलोकसप्तकम् अस्कभायत् स्कम्भितवान् सृष्टवानित्यर्थ। स्कम्भे 'स्तम्भुस्तुम्भु' इति विहितस्य श्न 'छन्दसि शायजपि' इति व्यत्ययेन शायजादेश। अथवा पार्थिवानि पृथिवीनिमित्तकानि रजासि लोकान् विममे। भूरादिलोक त्रयमित्यय। भूम्याम् उपार्जितकर्मभोगार्थत्वात् इतरलोकाना तत्कारणत्वम्। किंच यश्चोत्तरम् उत्कृष्टतर सर्वेषा लोकानामुपरिभूतम्। अपुनरावृत्ते तस्योत्कृष्टत्वम्। सधस्थम उपासकाना सहस्थान सत्यलोकमस्कभायत् स्कम्भितवान् ध्रुव स्थापितवानित्यर्थ। किं कुर्वन। त्रेधा विचक्रमाणः त्रिप्रकार स्वसृष्टान् लोकान्विविध क्रममाण। विष्णोस्त्रेधा क्रमणम् 'इद विष्णुर्वि चक्रमे (ऋ० स० १ २२ १७) इत्यादि श्रुतिषु प्रसिद्धम्। अत एव उरुगाय उरुभि महद्भि गीयमान अतिप्रभूत गीयमानो वा। य एव कृतवान् तादृशस्य विष्णोर्वीर्याणि प्र वोचम्॥

श॰ दा॰—विष्णोः=विष्णु के, नु=शीघ्र, कम्=पादपूरण के लिये एक निपात, वीर्याणि=वीरतापूर्ण कार्यों को प्र वोचम्=कहूँगा, यः=जिसने, पार्थिवानि=पृथिवी सबन्धी, विममे=नापा, रजांसि=लोको को, यः=जिसने अस्कभायत्=निर्माण किया, उत्तरम्=ऊँचे, सधस्थम्=मिलन स्थान विचक्रमाणः=चलकर, त्रेधा=तीन, उरुगायः=विशाल गतिवाले मे बहुता द्वारा स्तूयमान ने

हि॰ अ॰—शीघ्र ही मैं विष्णु के वीरतापूर्ण कार्यों का वर्णन करूगा, जिस विशाल गतिवाले ने तीन कदमों से चलकर पृथिवी सम्बन्धी लोकों को नापा, जिसने (पवित्रात्माओं के लिये) ऊँचे, मिलन-स्थान का निर्माण किया।

Trans —I will, now, indeed, proclaim the heroic deeds of Visnu who measured the terrestrial regions, who established the upper station of congregation, (he who) of wide pace, striding thrice

Notes—कम्—Unaccented कम् always appears as an enclitic particle following the particles नु सु हि, and gives the sense of 'willingly', 'gladly', 'indeed'

(cf accented कृम् V 83 10) वीर्याणि—See I 32 1 वोचम्—See I 32 1 पार्थिवानि रजांसि—Sayana under stands it as regions occupied by Agni, Vāyu and Āditya According to him, by पार्थिवानि रजांसि one should understand three regions with पृथिवी ahead Griffith and Macdonell take them to mean earthly regions Macdonell in the note takes पार्थिवानि and रजांसि separately rendering as the earth and the contiguous air विममे—$\sqrt{ma}$ to measure, perf 3rd sing not unaccented because preceded by यः अस्कभायत्—$\sqrt{skabh}$ to prop, 3rd impf sing not unaccented because pre ceded by यः उत्तरम् सधस्थम्—Upper region i e heaven as opposed to the lower region i e earth According to Sayana by उत्तरम सधस्थम one should understand three upper regions with अन्तरिक्ष ahead In alter native, on the authority of Yaska he also takes it to mean the abode of pious men विचक्रमाणः—$\sqrt{kram}$ to stride, mid perf part उरुगायः—According to Yaska उरुगाय means he who has wide pace (विष्णोर्महागते — Nir II 7), Sayana takes it to mean 'praised widely' Griffith and Macdonell prefer Yaskas interpretation Griffith and Macdonell prefer Yaskas interpretation while Sayana derives it from उरु+$\sqrt{ga}$ to sing while Yaska from उरु+$\sqrt{ga}$ to go

प्र । तत् । विष्णुः । स्तवते । वीर्येण । मृगः । न । भीमः । कुचरः । गिरिऽस्थाः ॥ यस्य । उरुषु । त्रिषु । विऽक्रमणेषु । अधिऽक्षियन्ति । भुवनानि । विश्वा ॥२॥

यस्यति वक्ष्यमाणत्वात स इति अवगम्यते । ॥ महानुभाव

सा० भा०—स्तवते स्तूयते सर्वैः ॥ कर्मणि वीर्येण स्वकीयेन वीरकर्मणा पूर्वोक्तरूपेण स्तवते स्तूयते सर्वैः । मृगो न सिंहादिरिव । यथा व्यत्ययेन शप् । वीर्येण स्तूयमानत्वे दृष्टान्त ।

स्वविरोधिनो मृगयिता सिंह भीम भीतिजनक कुचरः कुत्सितहिंसादिकर्ता दुगमप्रदेशगन्ता वा गिरिष्ठाः पवतादुन्नतप्रदेशस्थायी सर्वं स्तूयते। अस्मिन्नर्थे निरुक्त—'मृगो न भीम कुचरो गिरिष्ठा। मृग इव भीम कुचरो गिरिष्ठा मृगो मार्ष्टेर्गतिकमणो भीमो बिभ्यत्यस्माद्भीष्मोऽप्येतस्मादेव। कुचर इति चरतिकम कुत्सितमथ चेद्देवताभिधान क्वाय न चरतीति वा। गिरिष्ठा गिरिस्थायी गिरि पवत समुद्गीर्णो भवति पर्ववान पवत पर्व पुन पृणाते प्रीणातेर्वा' (निरु० १ २०) इति। तद्वयमपि मृगोऽन्वेष्टा शत्रूणा भीमो भयानक सर्वेषा भीत्यपादानभूत। परमेश्वराद्भीति 'भीषास्माद्वात पवते' (तै० आ० ८ ८ १) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धा। किंच कुचर शत्रुवधादिकुत्सित कमकर्ता कुषु सर्वासु भूमिषु लोकत्रये सचारी वा तथा गिरिष्ठा गिरिवत उच्छ्रितलोकस्थायी। यद्वा। गिरि मन्त्रादिरूपाया वाचि सवदा वतमान। ईदृशोऽय स्वमहिम्ना स्तूयते। किंच यस्य विष्णो उरुषु विस्तीर्णेषु त्रिसख्या केषु विक्रमणेषु पादप्रक्षेपेषु विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि अधि क्षियन्ति आश्रित्य निवसन्ति स विष्णु स्तूयते॥

शब्दा०—तत्=उस, विष्णुः=विष्णु, स्तवते=स्तुति किया जाता है, वीर्येण=वीरतायुक्त काय के कारण, मृगः=जगली पशु, न=तरह, भीम=भयानक, कुचरः=(१) कुत्सित काय करनेवाला, (२) सवत्र विचरण करनेवाला, गिरिष्ठाः=पवत पर रहने वाला या वाणी में निवास करने वाला, यस्य=जिसके, उरुषु=विशाल, त्रिषु=तीन, विक्रमणेषु=कदमो में, अधिक्षियन्ति=निवास करते है, भुवनानि=लोक, विश्वा=सम्पूण।

हि० अ०—विष्णु अपन उस वीरतायुक्त काय के कारण स्तुति किया जाता है जिस प्रकार पवत पर रहने वाला तथा अपनी इच्छानुकूल विचरण करनवाला भयानक पशु। (वह विष्णु) जिसके विशाल तीन कदमों में सम्पूण प्राणी निवास करते हैं।

Trans—Viṣṇu is worshipped by reason of his that heroic deed like a mountain haunting terrible beast, wandering at its disposal, (he) in whose wide threefold strides all the creatures dwell

Notes—स्तवते—$\sqrt{stu}$ to praise, mid 3rd sing मृगः—Yāska derives it from $\sqrt{mrs}$ to go (मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणो

Nir I 20), this word was originally used for any beast but later on its meaning was contracted to a particular beast i e deer भीमः—From √*bhī* to fear (बिभ्यत्यस्मात्—Nir I 20) कुचरः—Yāska has two explanations of this word (i) doing ill (कुत्सित कर्म Nir I 20) and (ii) going anywhere क्वायं न चरतीति Nir I 20) Sāyana follows Yāska's interpretation कुचर is not analysed in the Pada text because कु does not appear as an independent word गिरिष्ठाः—Sāyana takes it to mean 'dwelling in a lofty world' or 'always abiding in speech Griffith takes it to mean mountain roaming and Macdonell as mountain haunting Tatpurusa compd accented on the second member, the change in the second member caused by the internal sandhi appearing in the Samhitā text is always removed in the Pada text when the word is analysed अधिक्षियन्ति—√*kṣi* to dwell, pres 3rd plu, not unaccented because preceded by यस्य

प्र । विष्णवे । शूषम् । एतु । मन्म । गिरिऽक्षिते । उरुऽगायाय । वृष्णे ॥ यः । इदम् । दीर्घम् । प्रऽयतम् । सधऽस्थम् । एकः । विऽममे । त्रिऽभिः । इत् । पदेभिः ॥३॥

सा० भा०—विष्णवे सर्वव्यापकाय शूषम् अस्मत्कृत्यादिजन्य बल सहत्व मन्म मनन स्तोत्र मननीय शूष बल वा विष्णुम् एतु प्राप्नोतु । कथम सम्प्रदानत्वात चतुर्थी । कीदृशाय । गिरिक्षिते वाचि गिरिवदुन्नतप्रदेशे वा तिष्ठते उरुगायाय बहुभिर्गीयमानाय वृष्णे वर्षित्रे कामानाम । एव महानुभाव शूष प्राप्नोतु । कोऽस्य विशाय इति उच्यते । य विष्णु इद प्रसिद्ध दृश्यमान दीर्घम् अतिविस्तृत प्रयत नियत सधस्थं सहस्थान लोकत्रयम् एक इत् एक एवाद्वितीय सन त्रिभि पदेभि पादं विममे विशेषेण निर्मितवान ।

शब्दा०—विष्णवे=विष्णु के लिये, शूषम्=शक्तिशाली, प्रैतु=जावे, मन्म=प्रार्थना गिरिक्षिते=पर्वत पर निवास करनेवाले, वाणी में निवास

करनेवाले, उरुगायाय=विशाल गतिवाले, वृष्णे=कामनाओं को पूरा करने-वाले यः=जिसने, इदम्=इस, दीर्घम्=बड़े, प्रयतम्=अति विस्तृत, सधस्थम्=मिलन स्थान को, एक=अकेले, विममे=नापा था । त्रिभिः=तीन, इत्=पूर्ववर्ती शब्द पर बल देने वाला एक निपात, पदेभिः=कदमो से ।

हि० अ० – (मेरी) शक्तिशाली प्रार्थना ऊँचे लोक में निवास करनेवाले विशाल कदमोवाले, इच्छाओं की पूर्ति करनेवाले, विष्णु के पास जावे जिसने इस बड़े अति विस्तृत (पवित्रात्माओ के) मिलन-स्थान को अकेले तीन पदों से ही नापा था ।

Trans—Let (our) mighty hymn attain Visnu, dwelling in the lofty world, having wide pace, the fulfiller of desires, who alone measured out this long far extended station of congregation by three steps

Notes—एतु—√इ to go pres impv 3rd sing गिरिक्षिते—Sāyana takes it to mean 'dwelling in speech' or dwelling in the lofty world' preferably the first Tatpurusas compd accented on the second member क्षिते is dative sing of क्षिति from √*ksi* to dwell, with noun making termination ति like गति, भक्ति etc उरुगा-यस्य—See उरुगाय (I 154 1) प्रयतम्—√*yam* to stretch out, past part, for accent see निहिता (I 24 7) एकः—Sāyana takes it for Visnu who alone without the help of others did the task of measuring the region Macdonell thinks एक and त्रिभि as antithetical and translates 'with alone three', विममे—See I 154 1, not unaccented because synatactically connected with यः

यस्यं । त्री । पूर्णा । मधुंना । पदानि । अक्षीयमाणा । स्वधयां । मदंन्ति ।। यः । ऊँ इति । त्रिऽधातुं । पृथिवीम् । उत । द्याम् । एकः । दाधारं । भुवंनानि । विश्वां ।।४।।

सा० भा०—यस्य विष्णो मधुना मधुरेण दिव्येनामृतेन पूर्णा पूर्णानि त्रीणि पदानि पादप्रक्षेपणानि अक्षीयमाणा अक्षीयमाणानि स्वधया अन्नेन मदन्ति मादयन्ति तदाश्रितजनान् । य उ य एव पृथिवीं प्रख्याता भूमिं द्याम् उत द्योतनात्मकमन्तरिक्षं च विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि चतुर्दश लोकांश्च । यद्वा । पृथिवीशब्देन अधोवर्तीनि अतलवितलादिसप्तभुवनान्यु-पात्तानि । द्युशब्देन तदुपरितनरूपाणि भूरादिसप्तभुवनानि । एवं चतुर्दश लोकान् विश्वा भुवनानि सर्वाण्यपि तत्रस्थानि भूतजातानि । त्रिधातु । त्रयाणां धातूनां समाहारस्त्रिधातु । पृथिव्यप्तेजोरूपधातुत्रयविशिष्टं यथा भवति तथा दाधार धृतवान् । तुजादित्वात् अभ्यासस्य दीर्घत्वम् । उत्पादितवानित्यर्थः । छन्दो-गारण्यके – 'तत्तेजोऽसृजत तदन्नमसृजत ता आप ऐक्षन्त' इति भूतत्रयसृष्टिमुक्त्वा 'हन्ताहमिमास्तिस्रो देवतास्तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि' (छा० उ० ६ ३ २-३) इत्यादिना त्रिवृत्करणसृष्टिरुपपादिता । यद्वा । त्रिधातु कालत्रयं गुणत्रयं वा दाधारेत्यन्वय ॥

शब्दा०—यस्य=जिसके, त्री=तीन, पूर्णा=भरे हुये, मधुना=मधु से पदानि=कदम, अक्षीयमाणा=कभी क्षीण न होनेवाले, स्वधया=आत्म-शक्ति से, मदन्ति=आनन्दित करते हैं, यः=जो, उ=निश्चित अर्थ का वाचक एक निपात, त्रिधातु=पृथिवी, जल तथा तेज रूप तीन धातुओं को, पृथिवीम्=पृथिवी, उत=और, द्याम्=आकाश को, एकः=अकेले ही, दाधार=धारण करता हैं, भुवनानि=लोकों को, विश्वा=सम्पूर्ण ।

हि० अ०—कभी समाप्त न होनेवाले, जिसके मधुपूर्ण तीन कदम (मनुष्यों को) अपनी शक्ति से आनन्दित करते हैं, जो अकेले ही (पृथिवी, जल तथा तेज रूप) तीनों धातुओं, पृथिवी, आकाश तथा सम्पूर्ण लोकों को धारण करता हैं ।

Trans —Whose three unperishable, meadful steps rejoice (*mankind*) with self-power ; who verily alone upholds the threefold elements, earth heaven and all the creatures.

Notes—अक्षीयमाणा—√*ksi* to destroy, pass part नञ् compd ; hence, accented on the first member and not separated by avagraha in the *Pada-text*. स्वधया—स्वधा is enumerated in the list of the names of

water (Nigh I 12 97), food (Nigh II 7 17) and Dyāvāprthivī (Nigh III 30 1) Sāyana accepts it in the sense of 'food' Macdonell takes it to mean 'bliss' MWD takes 'self power' as one of the alternative meanings of स्वधया मदन्ति—√*mad* to rejoice, pres 3rd plu , not unaccented because preceded by यस्य त्रिधातु—Sayana explains it as 'त्रयाणां धातूनां समाहारस्त्रिधातु । पृथिव्यप्तेजोरूपधातुत्रयविशिष्ट', Wilson takes it to mean 'three elements , Griffith as 'threefold' and Macdonell as 'in threefold way' Macdonell thinks it as similar to त्रेधा दाधार—√*dhr* to hold, perf 3rd sing , the first syllable being regularly lengthened, it is not shortened in the Pada text , not unaccented because preceded by य

तत् । अस्य । प्रियम् । अभि । पाथः । अश्याम् । नरः । यत्र । देवऽयवः । मदन्ति ॥ उरुऽक्रमस्य । सः । हि । बन्धुः । इत्था । विष्णोः । पदे । परमे । मध्वः । उत्सः ॥५॥

सा० भा० अस्य महतो विष्णोः प्रियं प्रियभूतं तत् सर्वैः सेव्यत्वेन प्रसिद्धं पाथः । अन्तरिक्षनामैतत् 'पाथोऽन्तरिक्षं पथा व्याख्यातम्' (निरु० ६ ७) इति यास्केनोक्तत्वात् । अविनश्वरं ब्रह्मलोकमित्यर्थः । अश्याम् व्याप्नुयाम् । तदेव विशेष्यते । यत्र स्थाने देवयवः देवं द्योतनस्वभावं विष्णुमात्मन इच्छन्तो यज्ञदानादिभिः प्राप्तुमिच्छन्तः नरः मदन्ति तृप्तिमनुभवन्ति । तदश्यामित्यन्वयः । पुनरपि तदेव विशेष्यते । उरुक्रमस्य अत्यधिकं सर्वं जगदाक्रममाणस्य तत्तदात्मना अत एव विष्णोः व्यापकस्य परमेश्वरस्य परमे उत्कृष्टे निरतिशये केवलसुखात्मके पदे स्थाने मध्वः मधुरस्य उत्सः निष्यन्दो वर्तते । तदश्याम । यत्र क्षुत्तृष्णाजरामरणपुनरावृत्त्यादिभयं नास्ति सङ्कल्पमात्रेण अमृतकुल्यादिभोगाः प्राप्यन्ते तादृशमित्यर्थः । ततोऽधिकं नास्तीत्याह । इत्था इत्थमुक्तप्रकारेण स हि बन्धुः स खलु सर्वेषां सुकृतिनां बन्धुभूतो हितकरो वा तस्य पदं प्राप्तवतां न पुनरावृत्तिः । 'न च पुनरावर्तते' इति श्रुतेस्तस्य बन्धुत्वम् । हिशब्दः सर्वश्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥

शब्दा०—तत्=उस, अस्य=इसके, प्रियम्=प्रिय, पाथः=लोक को, अभि अश्याम्=प्राप्त करूं, नरः=मनुष्य, देवयवः=देवताओं के इच्छुक या देवतुल्य, मदन्ति=आनन्द करते हैं, उरुक्रमस्य=विशाल सक्रमणवाले का स:—यह, हि=निश्चित अर्थ का वाचक निपात, बन्धुः=भाई, मित्र, इत्था=इस प्रकार, विष्णोः=विष्णु के, पदे=लोक में, परमे=श्रेष्ठ, ऊंचे, मध्वः=मधु का, उत्सः=सरोवर।

हि० अ० इस (विष्णु) के उस प्रिय लोक को मैं प्राप्त करूं जहां पर देवताओं के इच्छुक मनुष्य आनन्द करते हैं। विशाल गतिवाले विष्णु के श्रेष्ठ लोक में एक मधु का सरोवर है। इस प्रकार निश्चित ही वह (सबका) मित्र है।

Trans—May I attain that lovely domain of him, where god seeking men rejoice There is a spring of mead in the highest station of Visnu, the wide strider Thus, indeed, he is our friend

Notes—पाथः—Yāska takes it to mean aerial region, water, and food (पाथ अन्तरिक्षम्। उदकमपि पाथ उच्यते। अन्नमपि पाथ उच्यते—Nir VI 7) Sāyana understands it as Brahmaloka, Wilson takes it to mean 'path' Griffith as 'mansion' and Macdonell as 'domain' अश्याम्—√*amś* to attain, root aorist, opt 1rst sing देवयवः—Nom plu of देवयु 'god seeking यु as a तद्धित termination expresses the sense of leading or desiring termination Yāska takes यु also as a noun making termination (See Yāska's interpretation of अध्वर्यु Nir I 8) मदन्ति—Not unaccented because preceded by यत्र उरुक्रमस्य—Bahuvrihi compd having first member terminating in उ accents the second member इत्था—A particle of affirmation expressing the sense of 'thus', 'truly', 'really' उरुक्रमस्य स हि बन्धुरित्था—This stanza has variously been interpreted by the scholars Sayana explains उरुक्रमस्य with विष्णो and स हि बन्धुरित्था as

[redacted] consequential sentence. Wilson following Sāyaṇa translates: 'for to such a degree [redacted] he the friend (of the pious men)'; Griffith renders as, 'close akin to wide strider'. According to Macdonell, 'for that truly akin to the wide-strider.

ता । वाम् । वास्तूनि । उश्मसि । गमध्यै । यत्र । गावः । भूरिऽश्रृङ्गाः । अयासः ॥ अत्र । अह । तत् । उरुऽगायस्य । वृष्णः । परमम् । पदम् । अव । भाति । भूरि ॥६॥

सा॰ भा॰—हे पत्नीयजमानौ वां युष्मदर्थं ता तानि गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धानि वास्तूनि सुखनिवासयोग्यानि स्थानानि गमध्यै युवयोः गमनाय उश्मसि कामयामहे। तदर्थं विष्णुं प्रार्थयाम इत्यर्थः। तानीत्युक्तं कानीत्याह। यत्र येषु वास्तुषु गावः रश्मयः भूरिश्रृङ्गाः अत्यन्तोन्नत्युपेता बहुभिराश्रयणीया वा अयासः अयना गन्तारोऽतिविस्तृताः। यद्वा। यासो गन्तारः। अतादृशाः। अत्यन्तप्रकाशयुक्ता इत्यर्थः। अत्राह अत्र खलु वास्त्वाधारभूते द्युलोके उरुगायस्य बहुभिर्महात्मभिर्गातव्यस्य स्तुत्यस्य वृष्णः कामानां वर्षितुर्विष्णोस्तत्तादृशं सर्वत्र पुराणादिषु गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धं परमं निरतिशयं पदं स्थानं भूरि अतिप्रभूतम् अव भाति स्वमहिम्ना स्फुरति। अयं मन्त्रो यास्केन गोशब्दो रश्मिवाचक इति व्याचक्षाणेन व्याख्यात—'तानि वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय यत्र गावो भूरिश्रृङ्गा बहुश्रृङ्गा भूरीति बहुनो नामधेयं प्रभवतीति सतः श्रृङ्गं श्रयतेर्वा श्रृणातेर्वा शम्नातेर्वा शरणायोद्गतमिति वा शिरसो निर्गतमिति वायासोऽयनाः। तत्र तदुरुगायस्य विष्णोर्महागतेः परमं पदं परार्ध्यस्थमवभाति भूरि। पादः पद्यते' (निरु॰ २.७) इति ॥

शब्दा॰—ता=उन, वाम्=तुम दोनों को, वास्तूनि=स्थानों पर, उश्मसि=हम इच्छा करते हैं, गमध्यै=जाने के लिये, यत्र=जहां, गावः=गायें, किरणें, भूरिश्रृङ्गाः=बहुत सींगवाली, अत्यधिक प्रकाशवाली, अयासः=हमेशा गतिशील रहनेवाली, अत्र=यहां, अह=निश्चित अर्थ का वाचक एक निपात, तत्=उस प्रकार का, उरुगायस्य=विशाल गतिवाले का, वृष्णः=कामनाओं की पूर्ति करनेवाले का, परमम्=श्रेष्ठ, पदम्=स्थान, अव=नीचे, भाति=प्रकाशित हो रहा है, भूरि=अत्यधिक रूप से।

हि० अ०—तुम दोनों को उन स्थानों पर जाने के लिये मैं इच्छा करता हूँ, जहा पर बहुत सींगवाली (अत्यधिक प्रकाशवाली) हमेशा गतिशील रहनेवाली गायें (किरणें) हैं। यहाँ पर विशाल गतिवाले, इच्छाओं की पूर्ति करने वाले (विष्णु) का उस प्रकार का परम धाम नीचे (हमारी तरफ) अत्यधिक रूप से प्रकाशित हो रहा है।

Trans—I desire those abodes for you two to go there where are the many-horned and active kine Here indeed, the highest station of wide strider, the fulfiller of desire, shines downwards (on us) abundantly

Notes—वाम्—Sāyana understands वाम् for the sacrificer and his wife and construes it with गमध्यै; Griffith and Macdonell think it for Indra and Viṣṇu and construe it with वास्तूनि उश्मसि—√*vaś* to desire, pres 1rst sing, उ is the Samprasārana of व्, गमध्यै—Dative infinitive in ध्यै from √*gam* to go भूरिशृङ्गाः—Bahuvrīhi compd accented on the first member गावः—Nom plu of गो; Yāska *followed by* Sāyana explains it as 'rays', Roth understands *it as 'stars' Griffith and Macdonell* prefer Yāska's interpretation अयासः—Nom plu of अय from √*i to go*, Sāyana explains it as 'अयना गन्तारोऽतिविस्तृता। यद्वा। यासो गन्तार। अतादृशा अत्यन्तप्रकाशयुक्ता इत्यर्थ', Wilson takes it to mean 'wide-spreading', Griffith and Macdonell as 'nimble' भाति—√*bhā* to shine, pres 3rd sing

---

द्वितीयेऽनुवाके एकादश सूक्तानि । तत्र 'यो जातः' इति पञ्चदशर्चं प्रथमं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । संसवे निष्केवल्ये निविद्धानीयस्य पुरस्तात् 'यो जात एव' इति सूक्तं शंसेत् । 'यदि पर्यायान्' इति खण्डे सूत्रितं—'यो जात एवेति निष्केवल्ये' (आश्व० श्रौ० ६-६) इति । आभिप्लविके तृतीयेऽहनि निष्केवल्ये 'यो जात एव' इति निविद्धानीयम् । सूत्रितं च—'तृतीयस्य अर्यमा यो जात एवेति मध्यंदिनः' (आश्व० श्रौ० ७. ७) इति । विश्वजिति माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणः स्वशस्त्रे प्राकृतात् सूक्तात्पूर्वं 'यो जातः' इति सामसूक्तं शंसेत् । 'विश्वजितोऽग्निं नरः' इति खण्डे सूत्रितं—'सत्रा मदासो यो जात एवाभूरेक इति सामसूक्तानि' (आश्व० श्रौ० ८. ७) इति अग्निष्टुन्निष्केवल्ये निविद्धानमिदम् । 'श्येनाजिराभ्याम्' इति खण्डे सूत्रितं—'तिष्ठा हरी इति यो जात एवेति मध्यंदिनः' (आश्व० श्रौ० ९. ७) इति । महाव्रते निष्केवल्ये 'यो जात एव' इति सूक्तम् । 'ऊर्ध्वं' इति खण्डे सूत्रितं— 'वने न वा यो न्यधायि चाकन् यो जात एव प्रथमो मनस्वान्' (ऐ० आ० ५. ३. १) इति । अत्रेतिहासो बृहद्देवतायामुक्तः—'संभुज्य तपसात्मानमैन्द्रं बिभ्रन्महद्वपुः । अदृश्यत मुहूर्तेन दिवि च व्योम्नि चेह च । तमिन्द्र इति मत्वा तु दैत्यौ भीमपराक्रमौ । धुनिश्च चुमुरिश्चोभौ सायुधावभियेततुः । विदित्वा तु तयोर्भावमृषिः पापं चिकीर्षतोः । यो जात इति सूक्तेन कर्माण्यैन्द्राण्यकीर्तयत्' (बृहद्दे० ४. ६६-६८) ॥ अन्ये तु अन्यथा वर्णयन्ति । पुरा किल इन्द्रादयो वैन्ययज्ञं समाजग्मुः गृत्समदोऽपि तत्रागत्य सदस्यासीत् । दैत्यश्चेन्द्रजिघांसया तत्र समागमन् । तान् दृष्ट्वा निर्जगामेन्द्रो यज्ञाद्गृत्समदाकृतिः । स च गृत्समदो वैन्येन पूजितो यज्ञवाटान्निरगच्छत् । निर्गच्छन्तं तमपि दृष्ट्वा अयमेवेन्द्र इति मन्यमानास्तमसुराः परिवव्रुः । नाहमिन्द्रस्तूक्तः किंत्वेवंगुणोपेतः स इत्यनेन सूक्तेन तान् प्रत्युवाच । अपरे त्वेवं कथयन्ति । गृत्समदस्य यज्ञे प्रविष्टमेकाकिनमिन्द्रं ज्ञात्वासुराः परिवव्रुः । स इन्द्रो गृत्समदरूपेण यज्ञवाटान्निर्गत्य स्वर्गं जगाम । ततोऽसुरा इन्द्रो विलम्बित इत्यन्तः प्रविश्य गृत्समदं दृष्ट्वा पूर्वमेव गृत्समदो गतः अयं त्विन्द्रोऽस्मद्भयाद् गृत्समदरूपेणास्ते [illegible] जगृहुः । इति स तान् नाहमिन्द्रोऽयमित्यनेन सूक्तेन प्रत्युवाच । अयमेवार्थो महाभारते प्रपञ्चितः ॥

यः । जातः । एव । प्रथमः । मनस्वान् । देवः । देवान् । क्रतुना । परिऽअभूषत् ॥ यस्य । शुष्मात् । रोदसी इति । अभ्यसेताम् । नृम्णस्य । मह्ना । सः । जनासः । इन्द्रः ॥१॥

सा० भा० गृत्समदो ब्रूते । जनासः जना हे असुरा यो जात एव जायमान एव सन् प्रथमः देवानां प्रधानभूत. मनस्वान् मनस्विनामग्रगण्य देवः द्योतमान. सन् क्रतुना वृत्रवधादिलक्षणेन स्वकीयेन कर्मणा देवान् सर्वान् भागवेयान् पर्यभूषत् रक्षकत्वेन पर्यग्रहीत् । 'भूष अलकारे' । भ्वादिः लङि रूपम् । यद्वा । सर्वानन्यान्देवान्पर्यभूषत् पर्यभवत् अत्यक्रामत् । अस्मिन् पक्षे भवतेर्व्यत्ययेन षसः । 'ग्मुष. किति' इति इट्प्रतिषेध. । यस्य इन्द्रस्य शुष्मात् शरीरात् बलात् रोदसी द्यावापृथिव्यौ अभ्यसेताम् अबिभीताम् । 'भ्यस भये' अनुदात्तेत् । 'भ्यस भयवेपनयो' (निरु० ३. २१) इति नैरुक्ता । अभ्यसेता-मवेपेतां वा । तथा च मन्त्रान्तरम् – 'इमे चित्तव मन्यवे वेपेते भियसामही' (ऋ० स० १ ८०. ११) इति । नृम्णस्य सेनालक्षणस्य बलस्य मह्ना महत्वेन युक्त सः इन्द्रः नाहमिति । अत्र निरुक्त–'यो जायमान एव प्रथमो मनस्वी देवो देवान् क्रतुना कर्मणा पर्यभवत्पर्यगृह्णात्पर्यरक्षदत्यक्रामदिति वा यस्य बलात् द्यावापृथिव्यावप्यबिभीता नृम्णस्य मह्ना बलस्य महत्वेन स जनास इन्द्र इत्यृषे-र्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसयुक्ता' (निरु० १० १०) इति ॥

शब्दा० यः=जो, जातः=उत्पन्न होकर, एव=ही, प्रथमः=सर्व प्रथम, मनस्वान्=बुद्धिमान्, मनस्वी, देवः=देव ने, देवान्=देवताओ के ऊपर, क्रतुना=पराक्रम से, पर्यभूषत्=आधिपत्य स्थापित किया, यस्य=जिसके, शुष्मात्=शक्ति के सामने, रोदसी=आकाश तथा पृथिवी, अभ्यसेताम्=कापते हैं, नृम्णस्य—महान् बल को, मह्ना=महिमा से, सः=वह, जनासः = ओ मनुष्यों, इन्द्रः=इन्द्र ।

हि० अ०—जिस प्रधान बुद्धिमान देव ने उत्पन्न होते ही अपने पराक्रम से सर्व प्रथम देवताओ के ऊपर आधिपत्य पाया, महान् बल के कारण जिसकी शक्ति के सामने आकाश तथा पृथिवी कापते हैं, ओ मनुष्यो, वह इन्द्र है ।

Trans—Who, the chief wise god, as soon as born, surpassed the gods through his power. Before whose power, by greatness of his valour, heaven and earth feared, O men, he is Indra

Notes—मनस्वान्—The stem ending in consonant is not separated from the suffix वान् in the Pada-text, the latter being separated only after vowels. क्रतुना—Instr. sing of क्रतु (cf. क्त्वा). पर्यभूषत्— √*bhuṣ* to adorn. impf. 3rd sing.; not unaccented because preceded by यः; prefix परि is unaccented (see note on पर्यतिष्ठत् -I. 32.8). Wilson takes it to mean 'has done honour', Griffith as 'became protector' and Macdonell as 'surpassed'. अभ्यसेताम्—√*bhyas* to fear or tremble (Nir. III. 21), impf. 3rd. dual; not unaccented because preceded by यस्य. मह्ना—Instr. sing of महत् (cf. महिना, महिम्ना, महता), जनासः—Voc. plu. in आसस्.

यः । पृथिवीम् । व्यथमानाम् । अदृंहत् । यः । पर्वतान् । प्रऽकुपितान् । अरम्णात् ॥ यः । अन्तरिक्षम् । विऽममे । वरीयः । यः । द्याम् । अस्तभ्नात् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥२॥

सा० भा० हे जनाः यः इन्द्रः व्यथमानां चलन्तीं पृथिवीम् अदृंहत् शर्करादिभिर्दृढामकरोत् । 'दृह दृहि वृद्धौ' । यः च प्रकुपितान् इतस्ततश्चलितान् पक्षयुक्तान् पर्वतान् अरम्णात् नियमितवान् स्वे स्वे स्थाने स्थापितवान् । अरम्णात् । 'रमु क्रीडायाम्' अन्तर्भावितण्यर्थस्य व्यत्ययेन श्नाप्रत्ययः । यः च वरीयः उरुतमम् अन्तरिक्षं विममे निर्ममे विस्तीर्णं चकारेत्यर्थः । यः च द्यां दिवम् अस्तभ्नात् तस्तम्भ निरुद्धामकरोत् । 'स्तम्भु रोधने' इति सौत्रो धातुः । सः एव इन्द्रः नाहमिति ॥

शब्दा० यः=जिसने, पृथिवीम्=पृथिवी को, व्यथमानाम्=कांपती हुई, अदृंहत्=स्थिर किया, यः=जिसने, पर्वतान्=पर्वतों को, प्रकुपितान्=इधर उधर उड़नेवाले, अरम्णात्=स्थापित किया, यः=जिसने, अन्तरिक्षम्=अन्तरिक्ष को, विममे=विस्तृत किया, वरीयः=अधिक चौड़ा, यः=जिसने, द्याम्=आकाश को, अस्तभ्नात्=रोका, सः=वह, जनासः=हे मनुष्यों, इन्द्रः=इन्द्र ।

हि० अ०—जिसने कांपती हुई पृथिवी को स्थिर किया; जिसने (इधर-उधर) उड़ने वाले पर्वतों को (अपने-अपने स्थान पर) स्थापित किया;

जिसने अन्तरिक्ष को चौड़ाई में विस्तृत किया; जिसने आकाश को (गिरने से) रोका; ओ मनुष्यों, वह इन्द्र है।

Trans.—Who made firm the quivering earth; who set at rest the agitated mountains; who spread the aerial region wider; who propped the heaven, O men, he is Indra.

Notes—व्यथमानाम्—√*vyath* to quiver, pres. part. fem. acc. sing. अदृंहत्—√*drh* to make firm, impf. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यः. प्रकुपितान्—√*kup* to be angry, past part. acc. plu.; for accent see निहिताः (I. 24.7); अरम्णात्—√*ram* to set at rest, impf. 3rd. sing; not unaccented because preceded by यः. विममे—See I. 154.1. वरीयः—Comparative degree of उरु from √*vr* by Samprasāraṇa. अस्तभ्नात्—√*stabh* to prop, impf. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यः.

यः । हत्वा । अहिम् । अरिणात् । सप्त । सिन्धून् । यः । गाः । उत्ऽआजत् । अपऽधा । वलस्य ॥ यः । अश्मनोः । अन्तः । अग्निम् । जजान । सम्ऽवृक् । समत्ऽसु । सः । जनासः । इन्द्रः ॥३॥

two clouds

सा० भा०—यः अहिं मेघं हत्वा मेघहननं कृत्वा सप्त सर्पणशीलाः सिन्धून् स्यन्दनशीला अपः अरिणात् प्रैरयत्। यद्वा सप्त गङ्गायमुनाद्या मुख्या नदीररिणत्। 'रीङ् स्रवणे'। क्र्यादिः। यः च वलस्य वलनामकस्यासुरस्य अपधा तत्कर्तृकान्निरोधान्निरुद्धाः गाः उदाजत् निरगमयत्। अपधा अपपूर्वाद्दधातेः 'आतश्चोपसर्गे' (पा० सू० ३. ३. १०६) इति भावे अङ् प्रत्ययः। 'सुपां सुलुक्' इति पञ्चम्या आकारः। यः च अश्मनोः। अश्नुते व्याप्नोत्यन्तरिक्षमित्यश्मा मेघः। अत्यन्तमृदुरूपयोर्मेघयोः अन्तः मध्ये वैद्युतम् अग्निं जजान उत्पादयामास। यश्च समत्सु संभक्षयन्ति योद्धृणामायूंषीति

समद· सग्रामा । तेषु संवृक भवति । वृणक्तेर्हिसार्थस्य क्विपि रूपम । सः इन्द्रः नाहमिति ॥

शब्दा०—य =जिसने, हत्वा=मारकर, अहिम्=राक्षस (बादल) को अरिणात्=प्रवाहित किया, सप्त=सात, सिन्धून्=नदियों को, यः=जिसने, गाः=गायो को, उदाजत्=निकाला, अपधा=गुफा से, वलस्य=वलको, यः=जिसने, अश्मनोः=बादलों के या पत्थरों के, अन्तः=बीच, अग्निम् =अग्नि को, जजान=उत्पन्न किया, संवृक्=शत्रु का सहार करनेवाला, समत्सु=युद्ध में, स =वह, जनासः=ओ मनुष्यो, इन्द्रः=इन्द्र ।

हि० अ० जिसने अहि नामक राक्षस (बादल) को मारकर सात नदियों को प्रवाहित किया, जिसने वल की गुफा से गायों को निकाला, जिसने मेघो के बीच (विद्युत) अग्नि को उत्पन्न किया, युद्ध में (शत्रु का) सहार करनेवाला, ओ मनुष्यो, वह इन्द्र हूं ।

Trans —Who having slain a serpent dragon made the seven rivers flow, who released the cows from the hiding of Vala, who generated fire between two clouds, a spoiler in the battle, O men, he is Indra

Notes—हत्वा—Gerund in त्वा from √*han* to kill अरिणात्—√*ri* to flow, impf 3rd sing, not unaccented because preceded by य उदाजत्-√*aj* to drive, impf 3rd sing, not unaccented because preceded by य अपधा—From अप+√*dha*+अङ, final आ is Abl termination (सुपां सुलुक्—Pān VII 1 39) Macdonell takes it as instr sing and translates 'by unclosing' जजान—√*jan* to generate, perf 3rd sing, not unaccented because preceded by य· संवृक्—'Invincible' (Wilson), 'spoiler' (Griffith), 'victor' (Macdonell) समत्सु–The termination सु preceded by uncerebralizing vowels or any of the consonants is separated by avagraha in the Pada text

येन॑ । इ॒मा । विश्वा॑ । च्यव॑ना । कृ॒तानि॑ । यः । दास॑म् । वर्ण॑म् ।

अधरम् । गुहा । अकरित्यकः ॥ श्वघ्नीऽइव । यः । जिगीवान् । लक्षम् । आदत् । अर्यः । पुष्टानि । सः । जनासः । इन्द्रः ॥४॥

सा० भा०—येन इन्द्रेण इमा इमानि विश्वा च्यवना नश्वराणि भुवनानि कृतानि स्थिरीकृतानि । यः च दासं वर्णं शूद्रादिकम् । यद्वा दासमुपक्षपयितारम् । अधरं निकृष्टमसुर गुहा गुहायां गूढस्थाने नरके वा अकः अकार्षीत् । करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस' इत्यादिना च्लेर्लुकि रूपम् । लक्षं लक्ष्य जिगीवान् । 'जि जये' क्वसौ 'सन्लिटोर्जेः' इति अभ्यासादुत्तरस्य कुत्वम् । दीर्घश्छान्दस । जितवान् । यः अर्यः अरेः । षष्ठ्येकवचने छान्दसो यणादेश । शत्रो सम्बन्धीनि पुष्टानि समृद्धानि आदत् आदत्ते । तत्र दृष्टान्त । श्वघ्नीव । श्वभिर्मृगान् हन्तीति श्वघ्नो व्याध । यथा व्याधो जिघृक्षित मृग परिगृह्णाति तद्वत् ॥

शब्दा० येन=जिसके द्वारा, इमा=ये, विश्वा=सम्पूर्ण, च्यवना=गतिमान, कृतानि=की गई हैं, य=जिसने, दासम्=दास, वर्णम्=जाति को, अधरम्=नीच, गुहा=गुफाओ में, अकः=किया, श्वघ्नीव=शिकारी की तरह, जिगीवान्=जीतकर, लक्षम्=शिकार को, आदत्=ग्रहण किया, अर्यः=शत्रु के, पुष्टानि=रक्षित धन को, सः=वह, जनास=ओ मनुष्यो, इन्द्रः=इन्द्र ।

हि० अ०—जिसके द्वारा ये सम्पूर्ण (चीजें) गतिमान की गईं, जिसने नीच दास जाति को गुफाओ में किया, जिसने जीतकर शत्रु के रक्षित धन को ग्रहण किया जैसे शिकारी अपने शिकार को, ओ मनुष्यों, वह इन्द्र है ।

Trans —By whom all these are made unstable, who, made the low slave colour (hide) in the cavern who having conquered, took the cherished treasures of enemy as a hunter a prey

Notes—च्यवना—From √cyu to move, perishable' (Wilson), tremble' (Griffith), 'unstable' (Macdonell) दासं वर्णं —Sāyana renders शूद्रादिकम्' for दास वर्णं, Wilson as 'servile tribe', Griffith as 'brood of demons' and Macdonell as 'Dāsa colour', the word दास as a substantive accents the second syllable but as an adj it accents the first syllable अधरम्—'Base' (Wilson), 'humbled'

(Griffith); Macdonell takes it as a predicative use meaning, 'subject'. अकः—$\sqrt{}$*kr* to make, root-aorist, 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यः ;final visarjanīya is rhotasized; hence इति is added to it in the Pada-text. For the repetition of the word after इति see Appendix B under Rules of rendering Saṁhitā-text into Pada-text. श्वघ्नीव—'Like a hunter' (Sāyaṇa), 'like a gambler' (Griffith and Macdonell). जिगीवान्—$\sqrt{}$*ji* to win, perf. part. लक्षम्—'Prey' (Wilson) 'winning' (Griffith), 'stake' (Macdonell). आदत्—$\sqrt{}$*dā* to give, irr. 'a'-aorist, 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यः. Prefix आ is not separated from the root in the Pada-text. पुष्टानि—$\sqrt{}$*puṣ* to flourish, past part. acc. plu.

यम् । स्म । पृच्छन्ति । कुह । सः । इति । घोरम् । उत । ईम् । आहुः । न । एषः । अस्ति । इति । एनम् ॥ सः । अर्यः । पुष्टीः । विजःऽइव । आ । मिनाति । श्रत् । अस्मै । धत्त । सः । जनासः । इन्द्रः ॥५॥

सा० भा०—अपश्यन्तो जनाः घोरं शत्रूणां घातकं यं पृच्छन्ति स्म कुह सेति। स इन्द्रः कुत्र वर्तते इति। सेति। 'सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम्' इति सोर्लोपे गुणः। न क्वचिदसौ तिष्ठतीति मन्यमाना जनाः एनम् इन्द्रम् आहुः एषः इन्द्रः न अस्तीति। तथा च मन्त्रः—'नेन्द्रो अस्तीति नेम उ त्व आह' (ऋ० सं० ८.१००.३) इति। ईम् इति पूरणः। सः इन्द्रः विजइव। इवशब्द एवार्थे। उद्वेजक एव सन् अर्यः अरेः संबन्धीनि पुष्टीः पोषकाणि गवाश्वादीनि धनानि आ मिनाति सर्वतो हिनस्ति। 'मीङ् हिंसायाम्'। 'मीनातेर्निगमे' इति ह्रस्वः। तस्मात् श्रदस्मै इन्द्राय धत्त। स इन्द्रोऽस्तीति विश्वासमत्र कुरुत। यद्यप्यसौ विशेषतोऽस्माभिर्न दृश्यते तथापि अस्तीति विश्वासं कुरुत। एवं निर्धारणीयमहिमोपेतः सः इन्द्रः नाहमिति ॥

शब्दा०—यम्=जिसके, स्म=प्रश्न पूछने का वाचक एक निपात, पृच्छन्ति=पूछते हैं, कुह=कहाँ, सः=वह, इति=ऐसा, घोरम्=भयानक उत=और, ईम्=उसके विषय में, आहुः=कहते हैं, न=नहीं, एषः=यह, अस्ति=है, इति=ऐसा, एनम्=इसको, सः=वह, अर्यः=शत्रु संबन्धी, पुष्टी=रक्षित धन, विजइव=उत्तेजित होते हुये की तरह, आ=चारों तरफ से, मिनाति=नष्ट करता है, श्रत्=श्रद्धा, अस्मै=उसके लिये, धत्त=रखो, धारण करो, सः=वह, जनासः—ओ मनुष्यों, इन्द्रः=इन्द्र।

हि० अ०—जिस भयानक के विषय में 'वह कहाँ है' ऐसा (वे) पूछते हैं; तथा 'वह नहीं है' ऐसा भी वे उसी के ही विषय में कहते हैं। वह उत्तेजित होते हुये की तरह शत्रु के रक्षित धन को चारों तरफ से विनष्ट करता है; उसमें विश्वास रखो; ओ मनुष्यों, वह इन्द्र है।

Trans.—Whom, the terrible one, (they) ask 'where is he' and verily of him (they) say 'he is not'. He destroys the cherished wealth of enemies as being agitated; put faith in him; O men, he is Indra.

Notes—आहुः—√*ah* to say, perf. 3rd. plu. विजइव—Sāyaṇa takes इव in the sense of एव (इव शब्द एवार्थः) and he renders विजइव by 'उद्वेजक एव सन्'; Wilson translates as 'inflicting (chastisement), Griffith as 'like birds' and Macdonell as 'like the player's stake' मिनाति—√*mī* to damage, pres. 3rd. sing. धत्त—√*dhā* to put, impv. 2nd. plu.

यः। रध्रस्य। चोदिता। यः। कृशस्य। यः। ब्रह्मणः। नाधमानस्य। कीरेः॥ युक्तऽग्राव्णः। यः। अविता। सुऽशिप्रः। सुतऽसोमस्य। सः। जनासः। इन्द्रः॥६॥

सा० भा०—यो रध्रस्य। 'रध हिंसासंराद्ध्योः'। समृद्धस्य चोदिता धनानां प्रेरयिता भवति। यः च कृशस्य च दरिद्रस्य च यः च नाधमानस्य। 'नाधृ नाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु'। याचमानस्य कीरेः। करोतेः कीर्तयते वा। स्तोतुः ब्रह्मणः ब्राह्मणस्य च धनानां प्रेरयिता। यः च सुशिप्रः शोभन-

हनु सुशीर्यको वा सन् युक्तग्राव्णः अभिषवार्थमुद्यतग्राव्ण सुतसोमस्य अभिषुत सोमस्य यजमानस्य अविता रक्षिता भवति सः एव इन्द्रः नाहमिति। ब्रह्म-शब्दस्य त्वन्नपरत्वे ह्याद्युदात्तता स्यात् यथा 'ब्रह्म वन्वानो अजर सुवीरम् (ऋ० स० ३ ८ २) इति। अथ त्वन्तोदात्त पठ्यत इति नाम्रपर ॥

श ब्दा०—यः=जो, रध्रस्य=धनवान का, चोदिता=प्रेरक, यः=जो, कृशस्य=निर्धन का, यः=जो, ब्रह्मणः=पुरोहित का, नाधमानस्य=सहायता चाहने वाले का कीरेः=स्तुति गायक का युक्तग्राव्णः=सोम पीसने के लिये पत्थरो को तैयार करनेवाले का, यः=जो, अविता=रक्षक, सुशिप्रः =सुन्दर ओष्ठवाला, सुतसोमस्य=सोम पीसनेवाले का, सः=वह, जनासः=हे मनुष्यो, इन्द्रः=इन्द्र।

हिं० अ० जो धनवान का प्रेरक है, जो निर्धन का (प्रेरक है), जो सहायता चाहनेवाले स्तुति गायक पुरोहित का (प्रेरक है), सोम पीसने के लिये पत्थरो को तैयार किया है तथा सोम पीस लिया है ऐसे (यजमान) का जो सुन्दर ओठ वाला सहायक है, ओ मनुष्यों, वह इन्द्र है।

Trans —Who is the impeller of rich, who of the poor, who of the Brahmin singer, seeking help, who, the beautiful-lipped, is the protector of him who has set stones to work and he who has pressed Soma, O men, he is Indra

Notes—चोदिता—From $\sqrt{cud}$ (to impel) by adding the suffix तृच्, agent noun (masc) accented on the suffix ब्रह्मणः—Gen sing of ब्रह्मन्, the word ब्रह्मन् when accents the root it becomes action noun (neut) meaning 'prayer' but when it accents the suffix it becomes agent noun (mascu) meaning 'priest' नाधमानस्य—$\sqrt{n\bar{a}dh}$ to seek aid, pres part gen sing युक्तग्राव्ण—युक्त is past part from $\sqrt{yuj}$ to join, Bahuvrihi compd accented on the first member अविता—Agent noun from $\sqrt{av}$ to protect सुशिप्रः—Bahuvrihi, compd accented on the second member

(नम्नुम्याम्—Pāṇ. VI. 2.172); Sāyaṇa explains it as शोभनहनुः सुशीर्षको वा'; Wilson as 'of goodly features' Griffith as 'fair-faced' and Macdonell as fair-lipped. सुतसोमस्य—सुत is the past part. from √*su* to press; Bahuvrihi compd. accented on the first member.

यस्यं । अश्वांसः । प्रऽदिशि । यस्यं । गावः यस्यं । ग्रामाः ।
यस्यं । विश्वें । रथांसः ॥ यः । सूर्यम् । यः । उषसंम् । जजानं ।
यः । अपाम् । नेता । सः । जनासः । इन्द्रः ॥७॥

सा० भा०—यस्य सर्वान्तर्यामितया वर्तमानस्य प्रदिशि प्रदेशनेऽनुशासने अश्वासः अश्वा वर्तन्ते। यस्य अनुशासने गावः। यस्य अनुशासने ग्रामाः। प्रसन्तेऽश्वेति ग्रामा जनपदाः। यस्य आज्ञायां विश्वे सर्वे रथासः रथा वर्तन्ते। यः च वृत्रं हत्वा सूर्यं जजान जनयामास। यः च उषसम्। तथा मन्त्रः—'जजान सूर्यमुपसं सुदसाः' (ऋ० सं० २. ३२. ८) इति। यः च मेघभेदनद्वारा अपां नेता प्रेरकः सः इन्द्रः इत्यादि प्रसिद्धम्।

शब्दा० यस्य=जिसकी, अश्वासः=घोड़े, प्रदिशि=आज्ञा में, यस्य=जिसकी, गावः=गायें, यस्य=जिसकी, ग्रामाः=गाँव, यस्य=जिसकी, विश्वे=सम्पूर्ण, रथासः=रथ, यः=जो, सूर्यम्=सूर्य को, यः=जो, उषसम=उषा को, जजान=उत्पन्न किया, [illegible]=जो, अपाम्=जल का, नेता=ले जानेवाला, सः=वह, जनासः=ओ मनुष्यो, इन्द्रः=इन्द्र।

हि० अ०—जिसकी विशिष्ट आज्ञा में अश्व हैं; जिसकी (आज्ञा में) गायें हैं; जिसकी (आज्ञा में) गाँव हैं; जिसकी (आज्ञा में) सम्पूर्ण रथ हैं; जिसने सूर्य को, जिसने उषा को जन्म दिया; जो जल का नेता है, ओ मनुष्यों, वह इन्द्र है।

Trans.—In whose distinguished command are the horses; (in) whose cows; (in) whose villages; (in) whose all chariots. Who generated the sun; who the dawn; who is the leader of the waters; O men, he is Indra.

Notes—जजान—$\sqrt{}$*jan* to generate, perf. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यः.

यम् । क्रन्दसी इति । संयती इति सम्ऽयती । विह्वयेते इति विऽह्वयेते । परे । अवरे । उभयाः । अमित्राः ॥ समानम् । चित् । रथम् । आतस्थिऽवांसा । नाना । हवेते इति । सः । जनासः । इन्द्रः ॥८॥

सा० भा०—यं क्रन्दसी रोदसी शब्दं कुर्वाणे मानुषी दैवी च द्वे सेने या संयती परस्परं संगच्छन्त्यौ यमिन्द्रं विह्वयेते स्वरक्षार्थं विविधमाह्वयतः। परे उत्कृष्टाः अवरे अधमाश्च उभयाः उभयविधाः अमित्राः शत्रवः यमाह्वयन्ति। समानम् इन्द्ररथसदृशं रथम् आतस्थिवांसा आस्थितौ द्वौ रथिनौ तमेवेन्द्रं नाना पृथक् पृथक् हवेते आह्वयेते। यद्वा समानमेकरथमारूढाविन्द्राग्नी हवेते यमार्थं यजमानैः पृथगाहूयेते तयोरन्यतरः सः इन्द्रः नाहमिति ॥

शब्दा०—यम्=जिसको, क्रन्दसी=ज़ोर से चिल्लाती हुई, संयती=एक साथ (युद्ध में) जाती हुई, विह्वयेते=विभिन्न प्रकार से बुलाती है, परे=शक्तिशाली, अवरे=कमजोर, उभयाः=दोनों, अमित्राः=शत्रु, समानम्=एक ही, चित्=निश्चित अर्थ का वाचक एक निपात, रथम्=रथ पर, आतस्थिवांसा=बैठे हुये, नाना=अलग-अलग, हवेते=बुलाते हैं, सः=वह, जनासः=ओ मनुष्यों, इन्द्रः=इन्द्र।

हि० अ०—जिसको ज़ोर से चिल्लाती हुई (तथा) एक साथ (युद्ध में) जाती हुई (दोनों शत्रु-सेनायें) विभिन्न प्रकार से बुलाती हैं; जिसको शक्तिशाली तथा कमजोर दोनों शत्रु-दल (अपनी सहायता के लिये) बुलाते हैं; जिसको एक ही रथ पर बैठे हुये दो रथी अलग-अलग (अपनी सुरक्षा के लिये) बुलाते हैं; ओ मनुष्यों, वह इन्द्र है।

Trans.—Whom (the two armies) crying aloud encountering together, invoke divergently; (whom) both the enemies superior and inferior (invoke); (two charioteers) sitting on the self same chariot invoke separately; O men, he is Indra.

Notes—क्रन्दसी—'Two crying aloud' (Sayaṇa), 'calling' (Wilson), 'two armies' (Griffith), 'two battle-arrays' (Macdonell); final ई is Pragṛhya; hence, इति is added to it in the Pada-text. संयती—$\sqrt{i}$ with the prefix सम् to go together, pres. part; final ई is Pragṛhya; hence, इति is added to it in the Pada-text. In the Pada-text the repetition is only to separate the root from the prefix by avagraha. विह्वयेते—$\sqrt{hvā}$ with वि to call divergently, pres. mid. 3rd. dual,; not unaccented because preceded by यम्; final ए is Pragṛhya; hence इति in the Pada-text. आतस्थिवांसा—Nom. dual of आतस्थिवस् from $\sqrt{sthā}$ to stand, perf. part. हुवेते—$\sqrt{hū}$ to call, pres. mid. 3rd. dual; final ए is Pragṛhya; hence, इति in the Pada-text.

यस्मा॑त् । न । ऋ॒ते । वि॒ऽजय॑न्ते । जना॑सः । यम् । युध्य॑मानाः । अव॑से । हव॑न्ते ॥ यः । विश्व॑स्य । प्र॒ति॒ऽमान॑म् । ब॒भूव॑ । यः । अ॒च्यु॒त॒ऽच्युत् । सः । ज॒ना॒सः॒ । इन्द्रः॑ ॥६॥

सा० भा०—यस्मात् ऋते जनासः जनाः न विजयन्ते विजयं न प्राप्नुवन्ति । अतः युध्यमानाः युद्धं कुर्वाणा जनाः अवसे स्वरक्षणाय यम् इन्द्रं हवन्ते आह्वयन्ति । यः च विश्वस्य सर्वस्य जगतः प्रतिमानं प्रतिनिधिः बभूव । यः च अच्युतच्युत् अच्युतानां क्षयरहितानां पर्वतादीनां च्यावयिता सः इन्द्रः इत्यादि प्रसिद्धम् ॥

शब्दा०—यस्मात्=जिसके, न=नहीं, ऋते=बिना, विजयन्ते=विजय प्राप्त करते हैं, जनासः—मनुष्य, यम्=जिसको, युध्यमानाः=युद्ध करते हुये, अवसे=सहायता के लिये, हवन्ते=बुलाते हैं, यः=जो, विश्वस्य=सबका, प्रतिमानम्=प्रतिरूप, बभूव=हुआ, यः=जो, अच्युतच्युत्=स्थिर को गतिमान करनेवाला, सः=वह, जनासः=हे मनुष्यो, इन्द्रः=इन्द्र ।

हि० अ०—जिसके बिना मनुष्य विजय नहीं प्राप्त करते; जिसको युद्ध करते हुये (सैनिक अपनी) सहायता के लिये बुलाते हैं; जो सबका प्रतिरूप है; जो स्थिर को गतिमान करनेवाला है; ओ मनुष्यो, वह इन्द्र है ।

Trans.—Without whom men do not get victory; whom the fighting (soldiers) call on for help; who is the prototype of all; who is the shaker of immoveable; O men, he is Indra.

Notes—विजयन्ते—√*ji* with वि to conquer, mid. pres. 3rd. plu.; not unaccented because preceded by यस्मात् युध्यमाना—√*yudh* to fight, pres. part. अवसे—Dative infinitive in से from √*av* to protect. ह्वयन्ते—√*hū* to call, pres. mid. 3rd. plu.; not unaccented because preceded by यम्. बभूव—√*bhū* to be, perf. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यः. अच्युतच्युत्—Tatpuruṣa compd. accented on the second member.

यः । शश्वतः । महि । एनः । दधानान् । अमन्यमानान् । शर्वा । जघान ॥ यः । शर्धते । न । अनुऽददाति । शृध्याम् । यः । दस्योः । हन्ता । सः । जनासः । इन्द्रः ॥१०॥

सा० भा०—यः महि महत् एनः पापं दधानान् शश्वतः बहून् अमन्यमानान् आत्मानमजानत इन्द्रमपूजयतो वा जनान् शर्वा । शृणाति शत्रूनमेनेति शर्वं वज्रः । तेनायुधेन जघान । हन्तेर्लिटि रूपम् । यः च शर्धते उत्साहं कुर्वते अनात्मज्ञाय जनाय शृध्याम् उत्साहनीयं कर्म नानुददाति न प्रयच्छति । अनु-पूर्वात् 'डुदाञ् दाने' जौहोत्यादिकः । 'अभ्यस्तानामादिः' तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः । यः च दस्योः उपक्षपयितुः शत्रोः हन्ता घातकः सः इन्द्रः इत्यादि पूर्ववत् ॥

शब्दा०—यः=जिसने, शश्वतः=अनेक, महि=बड़ा, महान्, एनः=पाप, दधानान्=धारण करनेवालों को, अमन्यमानान्=आदर न करनेवालों को, अभिमानियों को, शर्वा=वज्र से, जघान=मारा, यः=जो, शर्धते=उत्साही के लिये, न=नहीं, अनुददाति=क्षमा करता है, शृध्याम्=उत्तेजनात्मक उत्साह को, यः=जो, दस्योः=दस्यु जाति को, हन्ता=मारनेवाला, सः=वह, जनासः=ओ मनुष्यों, इन्द्रः=इन्द्र ।

हि० अ०—जिसने अनेक भयानक पाप करनेवालों को जो (इसका) आदर नहीं करते थे, अपने वज्र से मारा; जो उत्साही (व्यक्ति) के (उत्तेज-

नात्मक) उत्साह को क्षमा नहीं करता; जो दस्यु को मारने वाला है; ओ मनुष्यों, वह इन्द्र है।

Trans.—Who smote with thunderbolt many grievious sin-holders, offering no homage; who does not forgive the bold his (provoking) boldness; who is the killer of Dasyu; O men, he is Indra.

Notes—दधानान्—$\sqrt{}$*dhā* to put, pres. part. अमन्यमानान्—Sāyaṇa explains it as 'आत्मानमजानत इन्द्रमपूजयतो वा', Wilson as 'offering (him) no homage', Griffith as 'ere they know their danger' and Macdonell as 'unexpecting' 'not thinking that he would slay them'. शर्वा—Instr. sing of शरु. जघान—$\sqrt{}$*han to kill, perf.* 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यः. शर्धते—Bold (Sāyaṇa) 'who provokes' (Griffith), 'confident' (Wilson) 'arrogant' (Macdonell). अनुददाति—$\sqrt{}$*dā* with prefix अनु to forgive; not unaccented because preceded by यः. शृध्याम्—'Bold ness' (Sāyaṇa, Griffith) 'success' (Wilson), 'arrogance' (Macdonell).

यः। शम्बरम्। पर्वतेषु। क्षियन्तम्। चत्वारिंश्याम्। शरदि। अनुऽअविन्दत्॥ ओजायमानम्। यः। अहिम्। जघान। दानुम्। शयानम्। सः। जनासः। इन्द्रः॥११॥

सा० भा०—यः पर्वतेषु क्षियन्तम् इन्द्रभिया बहून् संवत्सरान् प्रच्छन्नो भूत्वा पर्वतगुहासु निवसन्तं शम्बरम् एतन्नामकं मायाविनमसुरं चत्वारिंश्यां शरदि चत्वारिंशे संवत्सरे अन्वविन्दत् अन्विष्यालभत। लब्ध्वा च यः ओजायमानम्। 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च', 'ओजसोऽप्सरसो नित्यम्' (पा० सू० ३. १. ११. २) इति सकारलोपः। बलमाचरन्तम् अहिम् आहन्तारं दानुं दानव शयानं शम्बरमसुरं जघान हतवान् सः इन्द्रः नाहमिति॥

शब्दा०—यः=जो, शम्बरम्=शम्बर को, पर्वतेषु=पर्वतों पर, क्षियन्तम्=निवास करनेवाले, चत्वारिंश्याम्=चालीसवें, शरदि=शरद् ऋतु में,

वर्ष में, अन्वविन्दत्=ढूढ निकाला, ओजायमानम्=पराक्रम दिखानेवाले को, यः=जिसने, अहिम्=अहि नाम के राक्षस को, जघान=मारा, दानुम्=दानु के पुत्र को, शयानम्=पडे हुये, सः=वह, जनासः=औ मनुष्यो, इन्द्रः=इन्द्र ।

हि० अ०—जिसने पर्वतो पर निवास करनेवाले शम्बर को चालीसवें शरद् ऋतु में ढूढ निकाला, जिसने (अपना) पराक्रम दिखानेवाले अहि को मारा, पडे हुये दानु के पुत्र को (मारा); औ मनुष्यों, वह इन्द्र हूं ।

Trans —Who discovered out Śambara dwelling in the mountains in fortieth autumn, who smote Ahi, displaying his vigour, and son of Dānu lying; o men, he is Indra

Notes—क्षियन्तम्—$\sqrt{}$*kṣi* to dwell, pres part अन्वविन्दत्—$\sqrt{}$*vid* to find, impf 3rd sing ; not unaccented because preceded by य ओजायमानम्—From denom base $\sqrt{}$*ojāya* to display vigour, see note on वृधायमानम् (I 32 3) शयानम्—$\sqrt{}$*śi* to lie mid pres part

यः । सप्तऽरश्मिः । वृषभः । तुविष्मान् । अवऽअसृजत् । सर्तवे ।
सप्त । सिन्धून् ॥ यः रौहिणम् । अस्फुरत् । वज्रऽबाहुः । द्याम् ।
आऽरोहन्तम् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥१२॥

सा० भा०—यः सप्तरश्मि सप्तसङ्ख्याका पर्जन्या रश्मयो यस्य स च रश्मय । 'वराहव स्वतपसो विद्युन्महसो धूपय स्वापयो गृहमेधाश्चेत्येते मे येऽमिंऽिमविद्विष पर्जन्या सप्त पृथिवीमभिवर्षन्ति वृष्टिभि' (तै० आ० १. ९ ४-५) इति तैत्तिरीयारण्यके ह्याम्नाता । वृषभः वर्षक तुविष्मान् वृद्धिमान् बलवान् वा सप्त सर्पणस्वभावान् सिन्धून् अप सर्तवे सरणाय अवासृजत् अवसृष्टवान् । यद्वा गङ्गाद्या सप्त मुख्या नदीरसृजत् । यः च वज्रबाहु सन् द्या दिवम् आरोहन्तं रौहिणम् असुरम् अस्फुरत् जघान ।।'स्फुर स्फुरणे' तुदादि ॥

शब्दा०—य=जिसने, सप्तरश्मि=सात किरणोंवाले, वृषभ=वर्षा करनेवाले, तुविष्मान=बलवान्, अवासृजत्=मुक्त किया, सर्तवे=बहन

के लिये, सप्त=सात, सिन्धून्=नदियों को, यः=जिसने, रौहिणम्=रौहिण नामक अनावृष्टि के राक्षस को, अस्फुरत्=झटका दिया, वज्रबाहुः=हाथ में वज्र धारण करनेवाले ने, द्याम्=आकाश पर, आरोहन्तम्=चढ़ते हुये, सः=वह, जनासः=ओ मनुष्यों, इन्द्रः=इन्द्र ।

हि॰ अ॰—जिस सात किरणोंवाले, वर्षा करनेवाले, बलवान ने सात नदियों को बहने के लिये मुक्त किया, जिस वज्र धारण करनेवाले ने आकाश पर चढ़ते हुये रौहिण को झटका दिया, ओ मनुष्यो, वह इन्द्र है ।

Trans —Who the seven-rayed, the showerer, the powerful, set free the seven rivers to flow, who, armed with the thunder bolt, jerked Rauhina, ascending heaven, O men, he is Indra

Notes—सप्तरश्मिः—Bahuvrihi compd accented on the first member Sāyana understands it to mean 'having seven kinds of clouds that pour rain on the earth, Macdonell thinks it probable to mean 'hard to restrain', irresistible', according to Ludwig, seven rays are the seven forms of Indra तुविष्मान्—The suffix मान् is not separated from the stem by avagraha (see मनस्वान् -II 12 1) अवासृजत्—$\sqrt{srj}$ *to emit, impf 3rd* sing, not unaccented because preceded by यः सर्तवे—Dative infinitive in तवे from $\sqrt{sr}$ to flow अस्फुरत्—$\sqrt{sphur}$ to jerk, impf 3rd sing, not unaccented becuase preceded by यः वज्रबाहुः—Bahuvrihi compd *accented on the first member* आरोहन्तम्—$\sqrt{ruh}$ to ascend pres part acc sing

द्यावा । चित् । अस्मै । पृथिवी इति । नमेते इति । शुष्मात् ।
चित् । अस्य । पर्वताः । भयन्ते ॥ यः । सोमऽपाः । निऽचितः ।
वज्रऽबाहुः । यः । वज्रऽहस्तः । सः । जनासः । इन्द्रः ॥१३॥

सा०भा०—अस्मै इन्द्राय द्यावा पृथिवी। इतरेतरापेक्षया द्विवचन 'प्र मित्रयोवरुणयो' (ऋ० स० ७ ६६ १) इतिवत्। नमेते स्वयमेव प्रह्वीभवत। 'णमु प्रह्वत्वे'। कर्मकर्तरि 'न दुहस्नुनमा यक्चिणौ' इति यक प्रतिषेध। चित् अपि च अस्य इन्द्रस्य शुष्मात् बलात् पर्वताः भयन्ते बिभ्यति। यः सोमपा सोमस्य पाता निचित सर्वं। यद्वा अन्येभ्योऽपि देवेभ्यो दृढाङ्ग। वज्रबाहु वज्रसदृशबाहु। यः च वज्रहस्तः वज्रयुक्त सः इन्द्रः इत्यादि प्रसिद्धम्॥

शब्दा०—द्यावा=आकाश, चित्=भी अस्मै=इसके सामने, पृथिवी—पृथिवी, नमेते=झुकते हैं, शुष्मात्=पराक्रम के सामने, चित्=भी, अस्य=इसके, पर्वताः=पर्वत, भयन्ते=भयभीत हो जाते हैं, यः=जो, सोमपाः=सोमपान करनेवाला निचितः=पीसकर निचोड़े गये, वज्रबाहु=हाथ में वज्र धारण करनेवाला, यः=जो, वज्रहस्तः=हाथ में वज्र धारण करनेवाला सः=वह, जनासः=ओ मनुष्यो, इन्द्रः=इन्द्र।

हि० अ०—इसके सामने आकाश तथा पृथिवी भी झुकते हैं, इसके पराक्रम के सामने पर्वत भी भयभीत हो जाते हैं, जो हाथ में वज्र धारण करनेवाला है, सोम पौधे को (पीसकर) निकाले गये सोम रस का पान करनेवाला है, जो हाथ में वज्र धारण करनेवाला है, ओ मनुष्यो, वह इन्द्र है।

Trans—Even heaven and earth bow down before him, even the mountains fear before his power, who, the thunder armed, is the drinker of soma juice, extracted (from Soma plant), who is the wielder of thunderbolt in his hands, O men, he is Indra

Notes—द्यावा—The word दिव becomes द्यावा in the Dvandva compd in which both the members are the names of deities (दिवो द्यावा Pān VI 3 29) See Appendix 'A' under compound I (a) पृथिवी—Final ई is Pragrhya, hence, इति in the Pada text नमेते—√*nam* to bend, pres mid 3rd dual, final ए is Pragrhya, hence, इति in the Pada-text भयन्ते—√*bhī* to fear, pres mid 3rd plu सोमपा—Tatpurusa compd accented on the second member निचित—√*ci* with नि to pile up,

to heap up, past part. Sāyaṇa takes it to mean 'all', Wilson as 'the firm (of frame)', Griffith and Macdonell as 'known'. Past. passive Part. when compounded with preposition shifts its accent to preposition; but it retains, when the preposition, prefixed, is not used independently (MVGS. p. 462).

यः । सुन्वन्तम् । अवति । यः । पचन्तम् । यः । शंसन्तम् । यः । शशमानम् । ऊती ॥ यस्य । ब्रह्म । वर्धनम् । यस्य । सोमः । यस्य । इदम् । राधः । सः । जनासः । इन्द्रः ॥१४॥

सा० भा०—यः सुन्वन्तं सोमाभिषवं कुर्वन्तं यजमानम् अवति रक्षति । यः च पुरोडाशादीनि हवींषि पचन्तं यः च ऊती ऊत्यै । 'सुपां सुलुक्' इति चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः । स्वरसाध्यं शस्त्राणि शंसन्तं यः च शशमानम् अवति स्तोमं कुर्वाणं रक्षति । ब्रह्म परिवृढं स्तोत्रं यस्य वर्धनं वृद्धिकरं भवति । तथा यस्य सोमः वृद्धिहेतुर्भवति । यस्य च इदम् अस्मदीयं राधः पुरोडाशादिलक्षणमन्नं वृद्धिकरं भवति । सः इन्द्रः इत्यादि प्रसिद्धम् ॥

शब्दा०—यः=जो, सुन्वन्तम्=पीसनेवाले को, अवति=रक्षा करता है, यः=जो, पचन्तम्=पुरोडाशादि हविरन्न पकानेवाले को, यः=जो, शंसन्तम्=प्रशंसा करनेवाले को, यः=जो, शशमानम्=परिश्रम करनेवाले को, ऊती=सहायता से, यस्य=जिसका, ब्रह्म=प्रार्थना, वर्धनम्=वृद्धि करनेवाला, यस्य=जिसका, सोमः=सोम, यस्य=जिसका, इदम्=यह, राधः=धन, सः=वह, जनासः=ओ मनुष्यों, इन्द्रः=इन्द्र ।

हि० अ०—जो (अपनी) सहायता से सोम पीसनेवाले की रक्षा करता है, जो (पुरोडाश) पकानेवाले को, जो प्रशंसा करनेवाले को, जो परिश्रम करनेवाले की (रक्षा करता है); जिसकी वृद्धि करनेवाला स्तोत्र है, जिसकी (वृद्धि करनेवाला) सोम है, जिसकी (वृद्धि करनेवाला) यह सम्पूर्ण धन है; ओ मनुष्यो, वह इन्द्र है ।

Trans.—Who protects the Soma-pressing (sacrificer), who (protects) the baking (sacrificer), who (protects) the praising (sacrificer), who (protects)

the toiling (sacrificer) with protection, whose strengthener is the prayer, whose Soma, whose this treasure; O men, he is Indra

Notes—सुन्वन्तम्—$\sqrt{}$*su* to press Soma, pres part acc sing of सुन्वत् अवति—$\sqrt{}$*av* to protect, pres 3rd sing, not unaccented because preceded by य पचन्तम्—$\sqrt{}$*pac* to bake, pres part acc sing. of पचत् शंसन्तम्—$\sqrt{}$*śams* to praise, pres part acc sing of शंसत् शशमानम्—$\sqrt{}$*śam* to labour, perf part Sāyana takes it to mean 'स्तोत्र कुर्वाण, Nighantu enumerates it in the list of the verbs meaning 'singing' (Nigh III 14 22), Yāska takes it as शसमानम् praising (Nir VI 8) ऊती —Instr sing of ऊति from $\sqrt{}$*av* to protect, by Samprasārana

यः । सुन्वते । पचते । दुध्रः । आ । चित् । वाजम् । दर्दर्षि । सः । किल । असि । सत्यः ॥ वयम् । ते । इन्द्र । विश्वह । प्रियासः । सुऽवीरासः । विदथम् । आ । वदेम ॥१५॥

सा० भा०—इदानीमृषि साक्षात्कृतमिन्द्र प्रति ब्रूते । हे इन्द्र दुध्रः दुर्धर सन् सुन्वते सोमाभिषव कुर्वते पुरोडाशादिहवींषि पचते यजमानाय वाजम् अन्न बल वा आ दर्दर्षि भृश प्रापयसि स तादृशस्त्व सत्य यथार्थभूत असि न पुनर्नास्तीति बुद्धियोग्योऽसि । किल इति प्रसिद्धौ । ते तव प्रियासः सुवीरासः कल्याणपुत्रपौत्रा सन्त वयं विश्वह सर्वेष्वहःसु विदथं स्तोत्रम आ वदेम ब्रूयाम ॥

शब्दा—य = जो, सुन्वते=सोम पीसनेवाले लिये, पचते=पुरोडाशादि पकानेवाले के लिये दुध्रः=भयानक, चित्=आदर अर्थ में प्रयुक्त निपात, आ दर्दर्षि बार-बार देते हो, स =वह, किल=निश्चित रूप से, असि=हो, सत्यः=सत्य स्वरूप, वयम्=हमलोग, ते=तुम्हारे, इन्द्र—ओ इन्द्र, विश्वह=सर्वदा प्रियास =प्रिय, सुवीरासः=सुन्दर वीरो से युक्त, विदथम्=स्तोत्र, आ वदेम=बोलें ।

हि॰ अ॰—जो भयानक तुम, सोम पीसनेवाले के लिये तथा (पुरोडाश) पकानेवाले के लिये बार-बार धन लाते हो, वह तुम निश्चित ही सत्य हो। हे इन्द्र तुम्हारे प्रिय, हमलोग, सुन्दर बहादुर पुत्रों से युक्त होकर सर्वदा सुन्दर स्तोत्र बोलें।

Trans.—Who, the fierce, gives food to him that presses Soma, that bakes (the cake); thou as such, indeed, art true, O Indra, may we, dear to thee, having hero sons, ever speak the hymn.

Notes—सुन्वते—Dative sing of सुन्वत् from √*su* to press Soma. पचते—*Dative sing of* पचत् *from* √*pac* to bake. दर्दर्षि—√*dṛ* to pierce, inte. 2nd. sing.; not unaccented, because syntactically connected with यः. सः असि—The use of 3rd person pronoun with the verb *of* 2nd person. see note on सा (I. 48.10).

तृतीयेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्रेदमेकोनविंशत्यृचं गार्त्समदं प्रथमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'गणानामेकोना ब्राह्मणस्पत्यं तु बार्हस्पत्यास्तु दृष्टलिङ्गाः पञ्चदशान्त्ये त्रिष्टुभौ' इति । पञ्चदश्येकोनविंशी च त्रिष्टुभौ । शिष्टा जगत्यः । यासु बृहस्पतिशब्दः श्रूयते ता बार्हस्पत्याः । शिष्टा ब्राह्मणस्पत्याः । प्रथमे अभिप्लवे एतत्सूक्तम् । 'स्पृष्ट्योदकम्' इति खण्डे सूत्रितं—'गणानां त्वा प्रथश्च यस्य' (आश्व० श्रौ० ४. ६) इति ॥

गणानाम् । त्वा । गणऽपतिम् । हवामहे । कविम् । कवीनाम् । उपमश्रवःऽतमम् ॥ ज्येष्ठऽराजम् । ब्रह्मणाम् । ब्रह्मणः । पते । आ । नः । शृण्वन् । ऊतिऽभिः । सीद । सदनम् ॥१॥

सा० भा०—हे ब्रह्मणस्पते ब्रह्मणोऽन्नस्य परिवृढस्य कर्मणो वा पते पालयितः गणानां देवादिगणानां सम्बन्धिनं गणपतिं स्वीयानां पतिम् । कवीनां क्रान्तिदर्शिनां कविम् । उपमश्रवस्तमम् । उपमीयतेऽनेनेत्युपमा । सर्वेषामन्नानामुपमानं भूयोऽन्नं यस्य स तथोक्तः । अतिशयेनोपमश्रवा उपमश्रवस्तमः । उपमा 'माङ् माने' । 'आतश्चोपसर्गे' करणेऽङ्प्रत्ययः । 'ङ्याप्पोः संज्ञाछन्दसोः' इति ह्रस्वत्वम् । ज्येष्ठराजम् । ज्येष्ठाः प्रशस्यतमाः । तेषां मध्ये राजन्तं ब्रह्मणां मन्त्राणां स्वामिनं त्वा त्वां हवामहे अस्मिन् कर्मण्याह्वयामः । किंच नः अस्माकं स्तुतीः शृण्वन् त्वम् ऊतिभिः पालनैर्हेतुभूतैः सादनम् । सीदन्त्यस्मिन्निति सदनम् । यज्ञगृहं आ सीद उपविश ॥

शब्दा०—गणानाम्=गणों के, त्वा=तुमको, गणपतिम्=गणों के मालिक, हवामहे=बुलाते हैं, कविम्=कवि, कवीनाम्=कवियों में, उपमश्रवस्तमम्=सर्वश्रेष्ठ कीर्तिवाले, ज्येष्ठराजम्=सर्वश्रेष्ठ स्वामी, ब्रह्मणाम्=स्तुतियों के, ब्रह्मणस्पते=ओ प्रार्थनाओं के स्वामी, नः=हमारे, शृण्वन्=सुनते हुये, ऊतिभिः=सहायता के साथ, आ सीद=स्थान ग्रहण करो ।

हि० अ०—गणों के मालिक, कवियों में सर्वश्रेष्ठ कीर्तिवाले कवि, स्तुतियों के सर्वश्रेष्ठ स्वामी, तुमको हम बुलाते हैं; ओ प्रार्थनाओं के मालिक, हमारे

(आह्वान को) सुनते हुये इस यज्ञ-गृह में अपनी सहायता के साथ स्थान ग्रहण करो।

Trans —We invoke thee, the lord of hosts, the most renowned poet among the poets, the senior-most lord of prayers; O lord of prayers, listening our (invocations) take thy seat in this house with your protection

Notes—हवामहे—√*hū* to call, pres mid 1rst plu उपमश्रवस्तमम्—Sāyana explains it as उपमीयतेऽनयेत्युपमा। सर्वेषामन्नानामुपमान श्रवोऽन्न यस्य स तथोक्त अतिशयेनोपमश्रवा'; Wilson takes it to mean 'abounding beyond measure in (every kind of)food', Griffith as 'the famousest of all', and Peterson as 'the most illustrious having the highest renown', Bahuvrihi compd accented on the first member ज्येष्ठराजम् —Tatpurusa compd accented on the second member ब्रह्मणस्पते—Voc of ब्रह्मणस्पति, for accent see दुहितर्दिव (I 48 1) Sāyana takes it to mean 'lord of food' or 'of great action' शृण्वन्—√*śru* to hear, pres part ऊतिभि —Instr plu of ऊति from √*av* to protect सीद—√*sad* to sit, impf 2nd sing

दे॒वाः। चि॒त्। ते॒। अ॒सु॒र्य॒। प्रऽचे॑तसः। बृह॑स्पते। य॒ज्ञिय॑म्। भा॒गम्। आ॒न॒शुः॥ उ॒स्राःऽइ॑व। सूर्यः। ज्योति॑षा। म॒हः। विश्वे॑षाम्। इत्। ज॒नि॒ता। ब्रह्म॑णाम्। अ॒सि॒ ॥२॥

सा॰ भा॰—असुर्य असुराणां हन्त हे बृहस्पते प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञाना ते त्वदीया देवाश्चित् देवा अपि यज्ञियं यज्ञार्हं भागम् आनशुः प्राप्नुवन्। यद्वा प्रचेतस इति बृहस्पतेर्विशेषणम्। प्रकृष्टज्ञानयतस्ते तव सम्बन्धिनो देवा इति योजनीयम्। यद्वा प्रचेतस। विभक्तिपरिणाम। प्रचेतसि त्वयि सति देवा यज्ञिय भागमानशिरे। कर्मविघ्नकारिणामसुराणा रक्षोघ्नमन्त्रैरपाकरणात्। 'न वै ब्रह्मण्वद्रिष्यति' (ऐ॰ ब्रा॰ १-१३) इति श्रवणात। ज्यो-

तिपा तेजसा महः महनीय सूर्यः उस्राइव। उस्रा किरणा। 'स्फायितञ्चि' इत्यादिना रकप्रत्यय। यथा किरणान जनयति तथा विश्वेषा सर्वेषा ब्रह्मणा मन्त्राणा जनिता जनयितेव असि। 'जनिता मन्त्रे' इति निपातनात णिलोप ॥

शब्दा०—देवा॰=देवता, चित्=भी, ते=तुम्हारे द्वारा, असुर्य=ओ असुरों को नष्ट करन वाले, प्रचेतस॰=बुद्धिमान के, बृहस्पते=ओ बृहस्पति, यज्ञियम्=यज्ञ सम्बन्धी, भागम्=हिस्सा, आनशु॰=पाया, उस्रा इव=जिस प्रकार किरणो को, सूर्य =सूय ज्योतिषा=अपने प्रकाश से, महः=महान्, विश्वेषाम्=सबका इत्=पूववर्ती शब्द पर जोर देने वाला निपात, जनिता—उत्पन्न करनवाले, ब्रह्मणाम्=प्रायनाओं के, असि=हो।

हि० अ०—ओ असुरो को नष्ट करन वाले, बृहस्पति, बुद्धिमान तुम्हारे द्वारा ही वास्तव में देवताओ ने (अपना) यज्ञसम्बन्धी भाग पाया। सम्पूण मन्त्रों को उत्पन्न करनेवाले तुम ही हो, जैसे महान सूय अपने प्रकाश से किरणों को (उत्पन्न करनेवाला है)।

Trans —O Brhaspati, the slayer of demons, gods, indeed, obtained their share in sacrifice through thee, the wise thou art the generator of all prayers, as the great sun (is the begetter) of rays by his lustre

Notes—असुर्य—'slayer of Asuras' (Sāyana), 'immortal' (Griffith), 'divine' (Peterson) See note I 24 14 प्रचेतस —From √*cit* or √*kit* to know, Sāyana explains this word variously taking it in different case endings, (1) प्रकृष्टज्ञाना —nom plu as an adj of देवा (2) प्रकृष्टज्ञानवत —gen sing, for Brhaspati, (3) प्रचेतसि—loc sing as a substantive of तेस्वयि, Griffith and Peterson take it to mean 'of wise god' आनशु —√amś to attain, perf 3rd plu जनिता —Generator, nom sing of जनितृ form √*jan* to generate, with the suffix तृच

था। त्रिऽधाष्यं। परिऽसर्पः। तमांसि। च। ज्योतिष्मन्तम्।

रथम् । ऋतस्य । तिष्ठसि ॥ बृहस्पते । भीमम् । अमित्रऽदम्भनम् । रक्षःऽहनम् । गोत्रऽभिदम् । स्वःऽविदम् ॥३॥

सा० भा०—हे बृहस्पते परिरपः । परितो रपः पापरूपं रक्षः । यद्वा 'रप लप व्यक्तायां वाचि' । क्विप् । परिवदतो निन्दकान् तमांसि च विबाध्य तेजसा निराकृत्य ज्योतिष्मन्तं ज्योतिषा तद्वन्तम् ऋतस्य यज्ञस्य प्रापकं भीमं शत्रूणां भयंकरं अमित्रदम्भनम् शत्रूणां हिंसकम् । तदेवाह । रक्षोहणं रक्षसां हन्तारं गोत्रभिदं मेघानां भेत्तारं स्वर्विदं स्वर्गस्य लम्भकं रथम् आ तिष्ठसि अधितिष्ठसि ॥

शब्दा० विबाध्य=दूर कर, परिरपः=निन्दकों को, तमांसि=अन्धकार को, च=और, ज्योतिष्मन्तम्=प्रकाशमान, रथम्=रथ पर, ऋतस्य=यज्ञ के, आतिष्ठसि=आरूढ होते हो, बृहस्पते=ओ बृहस्पति, भीमम्=भयानक, अमित्रदम्भनम्=शत्रुओं का दमन करनेवाला, रक्षोहणम्=राक्षसों को मारनेवाला, गोत्रभिदम्=बादलों को तोड़नेवाला, स्वर्विदम्=प्रकाश को पाने वाला ।

हि० अ०=ओ बृहस्पति, निन्दकों को तथा अन्धकार को नष्ट कर, (तुम) यज्ञ के प्रकाशमान तथा भयानक रथ पर आरूढ होते हो, (जो) शत्रुओं का दमन करनेवाला, राक्षसों को मारनेवाला, बादलों को तोड़नेवाला एवं प्रकाश को पानेवाला है ।

Trans.—*Having* banished the revilers and the darkness thou mountest the *luminous* and terrible chariot of the sacrifice (which is), O Bṛhaspati, the killer of the enemies, slayer of demons, cleaver of clouds and the attainer of light.

Notes—विबाध्य—√*bādh to oppress, gerund in* य. परिरापः—'Revilers' (Wilson, Griffith), 'whisperers of evil words' (Grassmann), 'quibbles' 'evasions' (Geldner). The third syllable is lengthened in the Saṁhitā-text. ज्योतिष्मन्तम्—Suffix मत् is not separated from the stem by avagraha (see notes on मनस्वान् II. 12.1). अमित्रदम्भनम्, रक्षोहणम्, गोत्रभिदम्, स्वर्विदम्—All are the Tatpuruṣa compds. accented on the second member.

सु॒नी॒तिऽभिः । न॒य॒सि॒ । त्राय॑से । जन॑म् । यः । तुभ्य॑म् । दाशा॑त् । न । तम् । अंहः॑ । अ॒श्न॒व॒त् ॥ ब्र॒ह्म॒ऽद्विषः॑ । तप॑नः । म॒न्यु॒ऽमीः । अ॒सि॒ । बृह॑स्पते । महि॑ । तत् । ते॒ । म॒हि॒ऽत्व॒नम् ॥४॥

सा० भा०—हे बृहस्पते सुनीतिभि । शोभन नीतय येषु ते सुनीतय येषु ते सुनीतय सन्मार्गा । तैं जन नयसि । अपेक्षितफल प्रापयसि । त्रायसे जनमापदभ्यो रक्षसि च । य यजमान तुभ्य हविलक्षणमन्न दाशात् प्रयच्छेत । 'दाशृ दाने' । लेट्याडागम । तम् अह पाप पापरूप दारिद्रय वा न अश्नवत् न प्राप्नुयात् । अश्नोतेर्लेटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अडागम । ब्रह्मद्विष ब्राह्मणाना मन्त्राणा वा द्वेष्टृ तपन तापक असि । किंच मन्युमी मन्यो क्रोधस्य परेषा ज्ञानस्य वा हिंसकोऽसि । 'मीङ् हिंसायाम्' । क्विप् । ते तव तत् तादृश महि महत् प्रभूत महित्वनं माहात्म्यमस्ति ॥

शब्दा० सुनीतिभि=सुन्दर मार्ग बताने से, नयसि=ले चलते हो, त्रायसे=रक्षा करते हो, जनम्=मनुष्य की, य=जो, तुभ्यम्=तुमको, दाशात्=हवि प्रदान करे, न=नहीं, तम्=उसको, अह=पाप, अश्नवत्=पहुँचे, ब्रह्मद्विष=ब्राह्मण से द्वेष करने वाले को, तपन=तपानेवाले, मन्युमी=क्रोध को प्रभावहीन करनेवाले, असि=हो, बृहस्पते=ओ बृहस्पति, महि=महान, तत्=वह, ते=तुम्हारी, महित्वनम्=महानता ।

हि० अ०—तुम सुन्दर मार्गदर्शन से ले चलते हो तथा (उससे) मनुष्य की रक्षा करते हो । जो तुमको (हवि) प्रदान करे, उसके पास पाप न पहुँचे । ओ बृहस्पति, तुम ब्राह्मणों से द्वेष करनेवाले को तपानेवाले हो, क्रोध का प्रभावहीन करनेवाले हो, तुम्हारी वह महानता वास्तव में महान् है ।

Trans—Thou leadest with good guidance and protectest the man May not the distress attain him who offers (three oblations) Thou art the tormentor of the prayer haters and nullifier of the wrath, O Brihaspati, that greatness of thine is great

Notes—सुनीतिभि—Bahuhuvrihi compd accented on the second member नीतिभि is derived from $\sqrt{ni}$ to

lead with noun making termination ति त्रायसे—√*trā* to protect pres mid 2nd. sing , not unaccented because it begins a new sentence दाशात्—√*dāś* to make offering, pres subju 3rd sing , not unaccented because preceded by य अश्नवत्—√*aṃś* to attain, pres subju 3rd sing ब्रह्मद्विष—Tatpurusa compd accented on the second member

न । तम् । अंहः न । दुःऽइतम् । कुतः । चन । न । अरातयः । तितिरुः । न । द्वयाविनः ॥ विश्वाः । इत् । अस्मात् । ध्वरसः । वि । बाधसे । यम् । सुऽगोपाः । रक्षसि । ब्रह्मणः । पते ॥५॥

सा० भा०—हे ब्रह्मणस्पते सुगोपाः सुष्ठु पालयिता त्वं यं जनं रक्षसि पालयसि तं जनमंहः आहन्तव्यं दुःखं न बाधते । दुरितं तत्कारणं पापं च न बाधते । अरातयः हिंसकास्तं जनं कुतश्चन सर्वासु दिक्षु न तितिरुः । तिरतिर्हिंसाकर्मा । लिट् । न हिंसन्ति । तथा द्वयाविनः । मनस्यन्यत्क्रियायामन्यदित्येवं द्वयं येषामस्ति ते द्वयाविनो वञ्चकाः । तेऽपि तं जनं न बाधन्ते । किंच ध्वरसः हिंसिकाः विश्वाः सर्वाः सेनास्तस्मात्त्वं वि बाधसे विशेषेण बाधस एव ।

शब्दा० न=नहीं, तम्=उसको, अंहः=पाप, न=नहीं, दुरितम्=दुर्भाग्य, कुतः=कहीं से, चन=भी, न=नहीं, अरातयः=शत्रु, तितिरुः=पार पा सकते हैं, न=नहीं, द्वयाविनः=दोतरफा बोलनेवाले, विश्वाः=सम्पूर्ण, इत्=पूर्ववर्ती शब्द पर जोर देनेवाला निपात, अस्मात्=उससे, विबाधसे=दूर कर देते हो, यम्=जिसकी, सुगोपाः=सुन्दर रक्षक, रक्षसि=रक्षा करते हो, ब्रह्मणस्पते=ओ प्रार्थना के स्वामी ।

हि० अ०—ओ ब्रह्मणस्पति सुन्दर रक्षक तुम जिसकी रक्षा करते हो, उसको कहीं से न तो पाप न दुर्भाग्य ही, न तो शत्रु न दोतरफा बोलनेवाले वञ्चक ही पार पा सकते । सभी प्रकार की बरबादियों से तुम उसे निर्बाध कर देते हो ।

Trans—Neither sin nor ill luck from anywhere, neither enemies nor double-dealers overpower him,

O lord of prayer, having a good protection, thou banishest all the destructive forces from him whom thou protectest

Notes—अरातयः—Nom plu of अराति from $\sqrt{r}$ to go or अ+$\sqrt{r\bar{a}}$ (one who does not give), or अ+रै (one who possess no wealth) तितिरु—$\sqrt{t\bar{r}}$ to overpower, to cross, perf 3rd plu द्वयाविन—Sāyana explains it as मनस्यन्यद्वितीयाया वाच्यन्यदित्येतद्द्वय येषामस्ति ते द्वयाविनो वञ्चका; Wilson takes it to mean 'dissemblers', Griffith as 'double tongued creatures' and Peterson as 'double-dealers' ध्वरस—From $\sqrt{dhvr}$ to kill, to injure, Sāyana takes it to mean 'destruction', 'destroying armies', Grassmann and Geldner as 'beguilers' सुगोपा—Bahuvrihi compd accented on the second member बाधसे—$\sqrt{b\bar{a}dh}$ to oppress, pres 2nd sing रक्षसि—$\sqrt{raks}$ to protect pres 2nd sing, not unaccented because preceded by यम्

त्वम् । नः । गोपाः । पथिऽकृत् । विऽचक्षणः । तव । व्रताय ।
मतिऽभिः । जरामहे ॥ बृहस्पते । यः । नः । अभि । ह्वरः । दधे ।
स्वा । तम् । मर्मर्तु । दुच्छुना । हरस्वती ॥६॥

सा० भा०—हे बृहस्पते त्वं नः अस्माकं गोपाः पालयिता पथिकृत् सन्मार्गकृच्च भवसि । विचक्षणः विशेषेण द्रष्टा सर्वज्ञस्त्वम् । तव व्रताय त्वत्सम्बन्धिने यज्ञाय मतिभिः स्तोत्रैः जरामहे स्तुमः । जरति स्तुतिकर्मा । यः पुमान् नः अस्मान् अभि अभिलक्ष्य ह्वरः । 'ह्वृ कौटिल्ये' । भावेऽसुन् कौटिल्यं दधे विदधाति तं स्वा स्वीया दुच्छुना दुर्बुद्धिः हरस्वती वेगवती सती मर्मर्तु मोचयतु । 'मृङ् प्राणत्यागे' । अन्तर्भावितण्यर्थस्य यङ्लुकि लोटिरूपम् ॥

शब्दा०—त्वम्=तुम, नः=हम लोगों के, गोपा=रक्षक, पथिकृत्=सन्मार्ग करने, विचक्षणः=बुद्धिमान, तव=तुम्हारे, व्रताय=यज्ञ के लिये, मतिभिः=स्तोत्रों से, जरामहे=गान करते हैं, बृहस्पते=ओ बृहस्पति, ग

=जो, न.=हमारे, अभि=प्रति; ह्वरः=कौटिल्य, दधे=धारण करता है, स्वा=अपना, तम्=उसको, ममर्तु=नष्ट करे, दुच्छुना=दुर्भाग्य, हरस्वती =शीघ्र ।

हि० अ०—तुम लोगों के रक्षक हो, बुद्धिमान मार्गदर्शक हो; तुम्हारे यज्ञ के लिये हम लोग स्तोत्रों से गान करते हैं। ओ बृहस्पति, जो हमारे प्रति कुटिलता धारण करता है उसको उसका अपना दुर्भाग्य ही अतिशीघ्र नष्ट करे।

Trans.—Thou art our protector and watchful leader of paths We sing for thy rites with hymns. O Brhaspati, who lays his whirl upon us, him his own ill-luck may crush in haste.

Notes—जरामहे—$\sqrt{jr}$ to sing, mid. pres. 1rst. plu. ह्वरः—From $\sqrt{hvr}$ to be crooked; Sāyaṇa renders it by 'कौटिल्यं', Wilson as 'deceit', Griffith as 'snare' and Peterson as 'traps', 'wiles'. दधे—$\sqrt{dhā}$ to put, perf. mid. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यः. ममर्तु—$\sqrt{mr}$ to crush, inte. impv. 3rd. sing. हरस्वती—Sāyaṇa takes it to mean वेगवती, Wilson and Griffith as 'precipitate' and Peterson as 'in wrath'; वती is not separated from the stem (see not on मनस्वान् II. 12.1).

उत । वा । यः । नः । मर्चयात् । अनागसः । अरातिऽवा । मर्तः । सानुकः । वृकः ॥ बृहस्पते । अप । तम् । वर्तय । पथः । सुऽगम् । नः । अस्यै । देवऽवीतये । कृधि ॥७॥

सा० भा०—उत वा अपि च हे बृहस्पते अरातीवा अभिमुखमागमनवान् सानुकः समुच्छ्रितः । 'सानु समुच्छ्रितम्' (निरु० ८. २४) इति यास्कः । वृकः । 'वृक आदाने' धनादीनामादाता यः मर्तः मनुष्यः अनागसः अपराधहीनान् नः अस्मान् मर्चयात् । मर्चयतिर्हिंसाकर्मा । हिंस्यात् । तं मर्तं पथः मार्गात् अप वर्तय निवर्तय । नः अस्माकं अस्यै देववीतये देवानां वीतिः सोमभक्षणम् अत्रेति देववीतिर्यज्ञः । अस्यै देववीतयेऽस्मै यज्ञाय नोऽस्माकं सुगं सुष्ठु गन्तव्यं मार्गं कृधि कुरु । यज्ञानुष्ठानाय गुर्मार्ग देहीत्यर्थः ॥

शब्दा०—उत=और, वा=भी, यः=जो कोई, नः=हमको, अनागसः=पाप रहित को, अरातीवा=शत्रुता रखनेवाला, मर्तः=मनुष्य, सानुकः=अभिमानी, वृकः=लालची, बृहस्पते=ओ बृहस्पति, तम्=उसको, अपवर्तय=अलग करो, पथः=मार्ग से, सुगम्=आसानी से पार करने योग्य, नः=हम लोगों के मार्ग को, अस्यै=इस, देववीतये=यज्ञ के लिये, कृधि=करो।

हि० अ०—और जो कोई शत्रुता रखनेवाला, अभिमानी तथा लालची व्यक्ति हम पाप रहितों को कष्ट पहुँचाये, ओ बृहस्पति, उसको हमारे मार्ग से दूर करो; इस यज्ञ के लिये हमारे (मार्ग को) सुगम करो।

Trans.—And also the inimical, arrogant, rapacious man who may injure us, the sinless ones; O Brhaspati drive him away from our path and make (our path) easy to this sacrifice.

Notes—मर्चयात्—$\sqrt{mrc}$ to injure, subju. 3rd. sing. अनागसः—Peterson construes it with सानुकःवृकः and renders as 'veritable'; नञ् compd. accented on the first syllable. सानुकः—Arrogant (Wilson, Griffith), 'greedy' (Roth, Peterson). Roth and Grassmann derive it from $\sqrt{san}$ to gain. अपवर्तय—$\sqrt{vrt}$ with अप to remove away, caus. impv. 2nd. sing. देववीतये—Dative sing of देववीति; वीति is derived from $\sqrt{vī}$ to enjoy, with noun making termination ति. कृधि—$\sqrt{kr}$ to make, root-aorist, impv. 2nd. sing.

त्रातारम् । त्वा । तनूनाम् । हवामहे । अवऽस्पर्तः । अधिऽवक्तारम् । अस्मऽयुम् ॥ बृहस्पते । देवऽनिदः । नि । बर्हय । मा । दुःऽएवाः । उत्ऽतरम् । सुम्नम् । उत् । नशन् ॥८॥

सा० भा०—अवस्पर्तः उपद्रवेभ्यः पारयितः। यद्वा अवसा रक्षणेनापद्भ्यः पारयितः हे बृहस्पते तनूनाम् अङ्गानां पुत्रादीनां वा त्रातारं पालयितारम् अधिवक्तारं अस्मासु पक्षपातेन अधिकं वक्तारम् अस्मयुं हविःप्रदानस्मान्

कामयमानं त्वा त्वां हवामहे अस्मिन् कर्मण्याह्वयामः । किञ्च देवनिदः देवनिन्दकानसुरान् नि बर्हय विनाशय । दुरेवाः दुष्टगमना दुर्बुद्धयः शत्रवः उत्तरम् । उत्कृष्टतरं सुम्नं सुखं मा सन्नशन् मा व्याप्नुवन्तु ॥

शब्दा०—त्रातारम्=रक्षक, त्वा=तुमको, तनूनाम्=शरीर के, हवामहे=बुलाते हैं, अवस्पर्तः=ओ उपद्रवों से बचानेवाले, अधिवक्तारम्=हमारी ओर से बोलनेवाले, अस्मयुम्=हमारी तरफ झुकाववाले, बृहस्पते=ओ बृहस्पति, देवनिदः=देवताओं की निन्दा करनेवालों को, नि बर्हय=विनष्ट करो, मा=मत, दुरेवाः=दुष्ट बुद्धिवाले, उत्तरम्=बढ़कर, सुम्नम्=सुख, उत् नशन्=प्राप्त करें ।

हि० अ०—शरीर के रक्षक, (हमारा) पक्ष करनेवाले, तथा हमारी तरफ झुकाव वाले तुमको, ओ उपद्रवों से बचानेवाले, हम बुलाते हैं । ओ बृहस्पति, देवताओं की निन्दा करनेवालों को विनष्ट करो; दुष्ट-बुद्धिवाले (हमसे) अच्छा सुख न प्राप्त करें ।

Trans.—O defender (from distress)we invoke thee, the protector of our body, our advocate, well-disposed to us. O Brhaspati smite down the god-revilers and let not the evil-minded obtain loftier bliss (than ours).

Notes—हवामहे—See II. 23.1. अवस्पर्तः—Voc. of अवस्पर्तृ from $\sqrt{spr}$ with अव to protect; Sāyaṇa explains it as उपद्रवेभ्यः पारयितः । यद्वा । अवता रक्षणेनापद्भ्यः पारयितः'. अधिवक्तारम्—'Speaker of encourageous words' (Wilson), 'comforter' (Griffith), 'befriend' (Peterson); Governing compd. accented on the second member. अस्मयुम्—From अस्म with the desirderative suffix यु (see not, on देवयवः I. 154.5). देवनिदः—Tatpuruṣa compd. accented on the second member. नि बर्हय—$\sqrt{brh}$ with नि to smite down, caus. impv. 2nd. sing. दुरेवाः—From दुर्+$\sqrt{i}$ to go; Sāyaṇa renderers it by 'दुष्टगमना दुर्बुद्धयः शत्रवः', Grassmann takes it to mean 'of evil manner or way', Geldner as 'of evil will or inclination or ardour',

Peterson as 'evil-minded', Wilson as 'malevolent' and Griffith as 'unrighteous'. नशन्—√*naś* to attain, injun. 3rd. plu.

त्वया॑। व॒यम्। सु॒ऽवृधा॑। ब्र॒ह्म॒णः॒। प॒ते॒। स्पा॒र्हा। वसु॑। म॒नु॒ष्या॑।
आ। द॒दी॒म॒हि॒ ॥ याः। नः॒। दू॒रे। त॒ळितः॑। याः। अरा॑तयः।
अ॒भि। सन्ति॑। ज॒म्भय॑। ताः। अ॒न॒प्नसः॑ ॥९॥

सा० भा०—हे ब्रह्मणस्पते सुवृधा सुष्ठु वर्धयित्रा त्वया हेतुना वयं स्पार्हा स्पृहणीयानि वसु धनानि मनुष्या। 'सुपां सुलुक्' इति चतुर्थीबहुवचनस्याकारः। मनुष्येभ्यो दातृभ्यः आ ददीमहि गृह्णीमहि। 'आङो दोऽनास्यविहरणे' इत्यात्मनेपदम्। दूरे दूरदेशे याः अरातयः याः च तळितः अन्तिकेऽरातयः नः अस्मान् अभि सन्ति अभि भवन्ति अनप्नसः कर्महीनान् ताः अरातीस्तान् शत्रून् जम्भय नाशय। 'जभि नाशने'। चुरादिः। अत्र निरुक्तं—'त्वया वयं सुवर्धयित्रा ब्रह्मणस्पते स्पृहणीयानि वसूनि मनुष्येभ्य आददीमहि याश्च नो दूरे तळितो याश्चान्तिकेऽरातयोऽदानकर्माणो वादानप्रज्ञा वा जम्भय ता अनप्नसोऽप्न इति रूपनाम (निरु० ३. ११) इति ॥

शब्दा०—त्वया=तुम्हारे द्वारा, वयम्=हमलोग, सुवृधा=अच्छी प्रकार से बढ़ानेवाले, ब्रह्मणस्पते=ओ ब्रह्मणस्पति, स्पार्हा=स्पृहणीय, वसु=धन, मनुष्या=मनुष्यों से, आ ददीमहि=ग्रहण करें, याः=जो, नः=हमारे, दूरे=दूर के, तळितः=समीप के, याः=जो, अरातयः=शत्रु, अभि सन्ति=अभिभूत करते हैं, जम्भय=कुचल डालो, ताः=उनको, अनप्नसः=निश्चेष्ट।

हि० अ०—ओ ब्रह्मणस्पति, अच्छी प्रकार से बढ़ानेवाले तुम्हारे द्वारा हम स्पृहणीय मानव सम्पत्ति को प्राप्त करें। दूर के और समीप के जो शत्रु हम पर आक्रमण करते हैं उनको कुचल डालो (जिससे) वे निश्चेष्ट हो जायें।

Trans.—O lord of prayer, through thee, the excellent strengthener, may we obtain covetable human possessons. The enemies, far and near, who attack us, crush them inactive.

Notes—आ ददीमहि—√*dā* with आ to take, pres. mid. opt. 1rst. plu. जम्भय—√*jambh* to chew, to devour. pres. impv. 2nd. sing.; not unaccented because beginning of a new sentence. अनप्नसः—Bahuvrihi compd. accented on the second member.

त्वया॑ । व॒यम् । उ॒त्ऽत॒मम् । धी॒म॒हे॒ । वयः॑ । बृह॑स्पते । पप्रि॑णा । सस्नि॑ना । यु॒जा ॥ मा । नः॒ । दुः॒ऽशंसः॑ । अ॒भि॒ऽदि॒प्सुः । ई॒श॒त॒ । प्र । सु॒ऽशंसाः॑ । म॒तिऽभिः॑ । ता॒रि॒षी॒म॒हि॒ ॥१०॥

सा० भा०—हे बृहस्पते पप्रिणा । 'पॄ पालनपूरणयोः' । आदृगमहन' इति किन्प्रत्ययः । छान्दसो यणादेशः । कामानां पूरकेण सस्निना शुद्धेन युजा सहायेन त्वया हेतुना उत्तमं वयः हविर्लक्षणमन्नं वयं धीमहे धारयामः । 'धी धारणे' । दैवादिकः । दुःशंसः दुःशंसनीयः अभिदिप्सुः अभिदम्भितुमभिभवितुमिच्छुः पुरुषः नः अस्माकं मा ईशत मा ईशिष्ट । ईश्वरो मा भवतु । 'ईश ऐश्वर्ये' । लेट्यडागमः । वयं मतिभिः स्तोत्रैः सुशंसाः शोभनशंसनोपेताः सन्तः प्र तारिषीमहि प्रकर्षेण वर्धेमहि ॥

शब्दा०—त्वया=तुम्हारे द्वारा, वयम्=हम, उत्तमम्=श्रेष्ठ, धीमहे =प्राप्त करें, वयः=शक्ति, बृहस्पते=ओ बृहस्पति, पप्रिणा=इच्छाओं को पूरा करनेवाली, सस्निना=प्रचुर धनवाली, युजा=मित्रता से, मा=मत, नः=हमारा, दुःशंसः=दुष्ट बुद्धिवाला, अभिदिप्सुः=हमें दबाने की इच्छावाला, ईशत=स्वामी बने, सुशंसाः=सुन्दर प्रार्थनावाले, मतिभिः=स्तुतियों के द्वारा, प्रतारिषीमहि=समृद्ध होवें ।

हि० अ०—ओ बृहस्पति, (इच्छाओं को) पूरा करनेवाली तथा प्रचुर धनवाली तुम्हारी मित्रता के द्वारा हम श्रेष्ठ शक्ति प्राप्त करें । हमें दबाने की इच्छावाला (कोई) दुष्ट-बुद्धि हमारे ऊपर मालिक न बने । सुन्दर प्रार्थनावाले हमलोग स्तुतियों के द्वारा समृद्ध होवें ।

Trans.—Through thy fulfilling and bounteous friendship, O Brhaspati, may we attain the highest vital strength. Let not the wicked, desiring (us) to

do harm, be our master. May we of excellent praises prosper with (our) prayers.

Notes—धीमहे—Sāyaṇa thinks the root $\sqrt{dhī}$ to hold but many scholars derive it from $\sqrt{dhā}$ to put; in either case it is form of root-aorist subju. 1rst. plu. पप्रिणा—Instr. sing. of पपृवांस् from $\sqrt{pṝ}$ to fill. perf. part. सस्निना—Instr. sing of ससवांस् from $\sqrt{san}$ to gain. अभिदिप्सुः—Noun, desid. from $\sqrt{dabh}$ to harm. ईशत—$\sqrt{iś}$ to be master, pres. injun. 3rd. sing. सुशंसाः—Bahuvrīhi compd. accented on the second member. प्रतारिषीमहि—$\sqrt{tṝ}$ with प्र to prosper. 'is'-aorist, opt. 1rst. plu.

अनानुऽदः । वृषभः । जग्मिः । आऽहवम् । निःऽतप्ता । शत्रुम् । पृतनासु । ससहिः ॥ असि । सत्यः । ऋणऽयाः । ब्रह्मणः । पते । उग्रस्य । चित् । दमिता । वीळुऽहर्षिणः ॥११॥

सा० भा०—हे ब्रह्मणस्पते अनानुदः । अनु पश्चाद्दातीत्यनुदः । स यस्य नास्तीत्यनानुदः । दात्रन्तरशून्य इत्यर्थः अत एव वृषभः कामानां वर्षिता आहवम् आहूयन्तेऽनेनेत्याहवो युद्धम् । 'आङि युद्धे' (पा० सू० ३. ३. ७३) इत्यप्प्रत्ययः संप्रसारणं च । तद्युद्धं जग्मिः गन्ता । 'आदृगमहन' इति किन्प्रत्ययः । लिड्वद्भावादाहवमित्यत्र षष्ठीप्रतिषेधः । शत्रुं शातयितारं निष्टप्ता नितरां तस्य तापकः । तृन्नन्तत्वात् षष्ठीप्रतिषेधः । 'निसस्तपतावनासेवने' (पा० सू० ८. ३. १०२) इति षत्वम् । 'तादौ च निति' इति गतेः स्वरः । पृतनासु संग्रामेषु सासहिः शत्रूणामभिभविता । एतादृशस्त्वं सत्यः सत्यपराक्रमः सत्यप्रज्ञो वा असि । ऋणयाः ऋणस्य यावयितासि । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' । ण्यन्तस्य विच्यपि णिलोपे 'लोपो व्योर्वलि' इति वलोपः । किञ्च उग्रस्य चित् ओजस्विनोऽपि दमिता उपशमयिता वीळुहर्षिणः दृढहर्षस्य कामुकस्य नास्तिकस्य चिद्दमितासि ॥

शब्दा०—अनानुदः=कभी समर्पण न करनेवाले, वृषभः=शक्तिशाली, जग्मिः=जानेवाले, आहवम्=युद्ध में, निष्टप्ता=तपानेवाले, शत्रुम्=शत्रु को, पृतनासु=युद्ध में, सासहिः=विजेता, असि=हो, सत्यः=वास्तव में,

ऋणया =ऋण से दूर करनेवाले, ब्रह्मणस्पते=ओ प्रार्थना के स्वामी, उग्रस्य=भयानक का, चित्=भी, दमिता=दमन करनेवाले, वीळुहर्षिण =अभिमानी बलवान का।

हि० अ०—ओ बृहस्पति, तुम वास्तव में, कभी समर्पण न करनेवाले, शक्तिशाली, युद्ध में जानेवाले, शत्रु को तपानेवाले, युद्ध में विजयी, ऋण से दूर करनेवाले तथा भयानक एवं अभिमानी बलवानों को भी दबानेवाले हो।

Trans —Thou art unyielding mighty, goer to the battle, tormentor of enemies, victorious in the battles, O lord of prayer, truly thou art remover from debts and subduer even of the terrible and strong excited

Notes —अनानुद—From √*da* with अनु to yield, Bahuvrihi compd accented on the second member (नञ्सुभ्याम्—Pān VI 2 172) The second syllable of the word अनु is lengthened (Rg Prāt IX 33) जग्मि—From the perf base of √*gam* by adding the noun making termination इ (cf ददि, दधि, वव्रि etc) सासहिः—Victorious, derived from the perfect base of √*sah* to conquer, final इ is a noun-making termination as in जग्मि, the first syllable is lengthened ऋणयाः—From ऋण+ √*yu* to separate, Tatpurusa compd accented on the second member. वीळुहर्षिण —Sāyana explains it as 'दृढहर्षस्य कामुकस्य नास्तिकस्य', Wilson as 'exulting', Griffith as 'widely passionate' and Peterson as 'stubborn excite', Bahuvrihi compd accented on the second member

अदेवेन। मनसा। यः। रिषण्यति। शासाम्। उग्रः। मन्यमानः। जिघांसति॥ बृहस्पते। मा। प्रणक्। तस्य। नः। वधः। नि। कर्म। मन्युम्। दुःऽएवस्य। शर्धतः॥१२॥

सा० भा०—यः पुमान् अदेवेन देवानमन्यमानेन यद्वा आसुरवृत्तिविशिष्टेन मनसा अस्मान् रिषण्यति हिनस्ति। 'दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यतिरिषण्यति' इति

निपातितः । यश्च उग्रः पापचित्तः मन्यमानः आत्मानं बहु मन्यमानः पुमान् शासाम् उक्थस्य शंसितारम् । यद्वा अस्माकमाशंसाम् । शासां शासितॄणामुग्र इति वा योजनीयम् । अस्मान् जिघांसति हन्तुमिच्छति । हन्तेः सनि 'अज्झन-गमां सनि' इति दीर्घः । हे बृहस्पते तस्य वधः । वध्यतेऽनेनेति वधः आयुधम् । नः अस्मान् मा प्रणक् । 'पृची संपर्के' । श्नमुविकरणी । व्यत्ययेनाऽऽगमः । 'चादिलोपे' इति न निघातः । व्यत्ययेनाद्युदात्तः । किंच दुरेवस्य दुष्टगमनस्य शर्धतः बलवतः । यद्वा दुष्टाभिसंधेर्वेयं कुर्वतः तस्य मन्युं क्रोधं ज्ञानं वा नि कर्म त्वत्प्रसादान्निराकुर्मश्च ॥

शब्दा०– अदेवेन=अपवित्र, मनसा=मन से, यः=जो रिपण्यति=नुकसान करने पर तुला है, शासाम्=स्तुतिगायक को, उग्रः=भयानक, मन्यमानः=अपने को बड़ा समझता हुआ, जिघांसति=मारना चाहता है, बृहस्पते=ओ बृहस्पति, मा=मत, पृणक्=प्राप्त करे, तस्य=उसका, नः हम लोगों को, वधः=अस्त्र, निकर्म=प्रभावहीन करें, मन्युम्=क्रोध को, दुरेवस्य=दुष्ट के, शर्धतः=शक्तिशाली ।

हि० अ० –अपवित्र मन से जो नुकसान करने पर तुला है; (जो) भयानक अपने को बड़ा समझता हुआ, स्तुति-गायक (हम लोगों) को मारना चाहता है, ओ बृहस्पति उसका अस्त्र हम लोगों को न पावे । उस शक्तिशाली दुष्ट के क्रोध को हमलोग प्रभावहीन करें ।

Trans.—Who with ungodly mind is bent on harm; and (who) the terrible, regarding himself powerful, wants to kill the praise-singer, O Brhaspati let not his weapon attain us. May we inact the wrath of mighty wicked.

Notes.—रिपण्यति —Denom. from ऋपन् or ऋपण् (originally from $\sqrt{ris}$ to enjure), 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यः. शासाम् —'Praise-singers' (Sāyaṇa), 'worshipper' (Wilson), 'mid-lords' (Griffith), 'revilers' (Grassmann), 'among those that command' (Geldner) 'by commands' (Oldenberg), 'by his ability to punish' (Peterson). मन्यमानः — $\sqrt{man}$ to think, pres. passive part. जिघांसति— $\sqrt{han}$ to kill,

desid. pres. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यः. प्रणक्—Sāyaṇa derives it from $\sqrt{prc}$ to mix and Macdonell from $\sqrt{naś}$ to attain: injun. 3rd. sing.; not unaccented because the conjunctive च, joining third and fourth pāda is dropped (चादिलोपे विभाषा—Pāṇ VIII. 1.63). निकर्म—$\sqrt{kr}$ with prefix नि to inact, to humiliate, root-aorist, injun. 1rst. plu.

भरेषु । हव्यः । नमसा । उपऽसद्यः । गन्ता । वाजेषु । सनिता ।
धनम्ऽधनम् । विश्वाः । इत् । अर्यः । अभिऽदिप्स्वः । मृधः ।
बृहस्पतिः । वि । ववर्ह । रथान्ऽइव ॥१३॥

सा० भा०—सः बृहस्पतिः भरेषु संग्रामेषु हव्यः योद्धृभिः स्वरक्षणार्थम् आह्वातव्यः नमसोपसद्यः सर्वैर्नमसोपसदनीयः किंच वाजेषु गन्ता संग्रामेषु रक्षार्थं गमनशीलः । तथा धनंधनं सनिता संभक्ता दाता । तृन्नन्तत्वात् षष्ठी-प्रतिषेधः । तथा अर्यः स्वामी बृहस्पतिः अभिदिप्स्वः अभिभवनेच्छावती विश्वाः इत् सर्वा एव मृधः हिंसिकाः सेनाः रथानिव युद्धे येषेन परकीयान् रथानिव वि ववर्ह विशेषेण शिथिलीचकार । यद्वा इवशब्दश्चार्थे । रथांश्च वि ववर्ह । छन्दसि लिट् ॥

शब्दा०—भरेषु=युद्ध में, हव्यः=बुलाने योग्य, नमसा=नमस्कार द्वारा, उपसद्यः=समीप आनेवाले, गन्ता=जानेवाले, वाजेषु=युद्ध में, सनिता=जीतनेवाले, धनंधनम्=प्रत्येक प्रकार के धन को, विश्वाः=सम्पूर्ण, इत्=पूर्ववर्ती शब्द पर जोर देनेवाला निपात, अर्यः=स्वामी, अभिदिप्स्वः =मारने के इच्छा रखनेवाले, मृधः=शत्रुओं को, बृहस्पतिः=बृहस्पति ने, वि ववर्ह=नष्ट कर दिया है, रथाँ इव=युद्ध में टूटे हुये रथों की तरह।

हि० अ०—युद्ध में बुलाने योग्य, नमस्कार द्वार समीप आनेवाले, युद्ध में जानेवाले, प्रत्येक प्रकार के धन को जीतनेवाले स्वामी बृहस्पति ने (हमें) मारने की इच्छा रखने वाली सम्पूर्ण शत्रु-सेनाओं को (युद्ध में टूटे हुये) रथों की तरह नष्ट कर दिया है।

Trans.—Lord Bṛhaspati, to be invoked in the battles, to be approached through salutation, goer in

the battles, winner of every kind of wealth, has destroyed all the foe armies, desiring to kill (us), like war chariots (of the enemies)

Notes —उपसद्य—Gerundive in य from √*sad* to sit घनंधनम्—Iterative compd accented on the first member अभिदिप्स्वः—Vide Appendix-B under कम्पस्व० ववर्ह—√*vrh* to tear, perf 3rd sing रथाँ इव For euphonic combination see Appendix 'A' Under आम्पद-पद वृत्ति

तेजिष्ठया । तपनी । रक्षसंः । तप । ये । त्वा । निदे । दधिरे । दृष्टऽवीर्यम् ॥ आविः । तत् । कृष्व । यत् । असंत् । ते । उक्थ्यम् । बृहस्पते । वि । परिऽरपंः । अर्दय ॥१४॥

सा० भा०—हे बृहस्पते तेजिष्ठया अतिशयेन तिग्मया तपनी तापकारिण्या हेत्या रक्षस राक्षसान् तप तापय । ये राक्षसा दृष्टवीर्यं युद्धेषु दृष्टपराक्रम त्वा निदे निन्दाया विषय दधिरे कृतवन्त तान् तापयेति समन्वय । ते तव उक्थ्यं सर्वं प्रशसनीय यत् वीर्यं असत् पूर्वमासीत् तत् अधुना आवि कृष्व प्रकटीकुरु । तेन च वीर्येण परिराप परिवदत निन्दकानसुरान् वि अर्दय विशेषेण बाधस्व ॥

शब्दा० – तेजिष्ठया=अत्यन्त तीक्ष्ण, तपनी=जलानेवाले शस्त्र से, रक्षस=राक्षसों को, तप=जलाओ, ये=जो, त्वा=तुम्हारी, निदे=निन्दा, दधिरे=धारण करते हैं अर्थात करते है, दृष्टवीर्यम्=जिनका पराक्रम देखा गया है, तत=उस पराक्रम को, आविष्कृष्व=प्रकट करो, यत्=जो, असत् =हो, ते=तुम्हारा, उक्थ्यम्=प्रशसनीय, बृहस्पते=ओ बृहस्पति परिराप =निन्दको को, वि अर्दय=विशेष रूप से दूर करो ।

हि० अ०—तीक्ष्ण जलानेवाले (अपने) अस्त्र से राक्षसो को जलाओ, जो तुम्हारी जिसकी शक्ति देखी गई है, निन्दा करते हैं । जो तुम्हारा प्रशसनीय (पराक्रम) हो उसे प्रकट करो । ओ बृहस्पति, निन्दको को विशेष रूप से अलग करो ।

Trans —With (thy) sharp pointed weapon burn the demons who have disdain for thee, whose power

has been seen Make manifest that which may be thine to be praised, O Brhaspatı stır variously the revilers

Notes —तप—$\sqrt{tap}$ to burn, impv 2nd sing दधिरे—$\sqrt{dhā}$ to put, perf 3rd plu ; not unaccented because preceded by ये दृष्टवीर्यम्—Whose power is seen or felt, Bahuvrihi compd आविष्कृष्व—$\sqrt{kr}$ with आविः to make manifest, root aorist, mid impv 2nd sing असत्—$\sqrt{as}$ to be pres subju 3rd sing, not unaccented because preceeded by यत् उक्थ्यम्—See I 48 12 परिराप—See II 23 3 अर्दय—$\sqrt{rd}$ to stir, caus pres impv 2nd sing

बृहस्पते । अति । यत् । अर्यः । अर्हात् । द्युऽमत् । विऽभाति ।
क्रतुऽमत् । जनेषु ॥ यत् । दीदयत् । शवसा । ऋतऽप्रजात ।
तत् । अस्मासु । द्रविणम् । धेहि । चित्रम् ॥१५॥

सा० भा०—बार्हस्पत्ये पशावेषा हविषोऽनुवाक्या । 'प्रधानानाम्' इति खण्डे सूत्रितं—'बृहस्पते अति यदर्यो अर्हादितमुत्विया उप याथ सचन्ते' (आश्व० श्रौ० ३ ७) इति । एवंवाश्विनशस्त्रे परिधानीया । सूत्रितं - 'बृहस्पते अति यदर्यो अर्हादिति परिधानीया' (आश्व० श्रौ० ६ ५) इति ।

ऋतप्रजात सत्येनोत्पन्न हे बृहस्पते अर्यः श्रेष्ठो ब्राह्मणः सर्वान् कामानतीत्य यत् ब्रह्मवर्चसं तेजः अर्हात् पूजयेत् । अर्ह पूजायाम् । लेट्याडागमः । ब्राह्मणेषु द्युमत् दीप्तियुक्तं क्रतुमत् ज्ञानोपेतं यद्ब्रह्मवर्चसं विभाति जनेषु । विशेषेण दीप्यते । यत् च शवसा बलेन स्वाश्रयं जनं दीदयत् । दीदयति- दीप्तिकर्मा । दीपयति । चित्रं चायनीयं तत् ब्रह्मवर्चसरूपं द्रविणम् अस्मासु धेहि निधेहि । यद्वा । अयं उदारोऽपि त्वया दत्तं धनम् अतीवार्हन् यद्धीत । यच्च त्वद्दत्तं धनं जनेषु तव स्तोत्रं कुर्वाणेषु दीप्तियुक्तं कर्मसाधनं च विभाति यच्च धनं शवसा अश्वादिसमृद्ध्या दीदयत् स्वाश्रयं दीपयति तादृशं धनमस्मासु धेहि । तथा च ब्राह्मणं—'बृहस्पते अति यदर्यो अर्हादित्येतया परिदध्यात्तेनस्कामो ब्रह्मवर्चसकामोऽतीव वा या ब्रह्मवर्चसमर्हति द्युमदिति द्युमदिव ह्येतं ब्रह्मवर्चसं

विभातीति वीव यै ब्रह्मवर्चसं भाति यद्दीदयच्छवस ऋतप्रजातेति दीदायेव वै ब्रह्मवर्चस तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रमिव वै ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मयशसो भवति (ऐ० ब्रा० ४.११) इति ॥

शब्दा०—बृहस्पते=ओ बृहस्पति, अति=अधिक रूप से, यत्=जिससे, अर्यः=श्रेष्ठ आर्य, अर्हात्=पूजा कर सकें, द्युमत्=प्रकाश से युक्त, विभाति=चमकता है, क्रतुमत्=शक्ति से युक्त, जनेषु=मनुष्यों में, यत्=जो, दीदयत्=प्रकाशित हो, शवसा=शक्ति से, ऋतप्रजात=ओ यज्ञ के पुत्र, तत्=ऐसा, अस्मासु=हमें, द्रविणम्=धन, धेहि=प्रदान करो, चित्रम्=विचित्र ।

हि० अ०—ओ बृहस्पति, जिससे श्रेष्ठ आर्य अधिक रूप से पूजा कर सकें, जो प्रकाश तथा शक्ति से युक्त मनुष्यों के बीच चमकता है, जो सामर्थ्य से प्रकाशित हो; ओ यज्ञ के पुत्र, ऐसा (उपर्युक्त गुणों वाला) विचित्र धन हमें प्रदान करो ।

Trans.—O Brhaspati, wherewith the pious may worship exceedingly, endowed with lustre and will-power (which) shines among man, which may shine with strength; O born of sacrifice, bestow upon us that wonderful treasure.

Notes—अति यदर्यो अर्हात्—This Pāda has variously been interpreted by the scholars: Wilson following Sāyana translates as 'wherewith the pious man may worship exceedingly', Griffith renders as 'that which the foe deserves not'; and Peterson as 'such as would be worth beyond the reach of our opponents'. अर्हात्—√*arh* to worship, pres. subju. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यत्. विभाति—√*bhā* to shine, pres 3rd sing.; not unaccented because syntactically connected with यत्. दीदयत्—√*dī* to shine, pres. subju. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यत्. धेहि—√*dhā* to put, impv. 2nd. sing.

मा । नः । स्तेनेभ्यः । ये । अभि । द्रुहः । पदे । निरामिणः । रिपवः । अन्नेषु । जगृधुः ॥ आ । देवानाम् । ओहते । वि । व्रयः । हृदि । बृहस्पते । न । परः । साम्नः । विदुः ॥१६॥

सा० भा०—हे बृहस्पते नः अस्मान् स्तेनेभ्यः । स्त्यानमस्ति येष्विति स्तेनाश्चौराः । तेभ्यो मा दाः । तान् वशंयति । ये चौराः द्रुहः प्राणद्रोहस्य पदे स्थाने निरामिण' नितरां रमणशीलाः रिपवः हिंसकाः सन्तः अन्नेषु परकीयेषु अभि जागृधुः अभिकाङ्क्षन्ति । 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' । लिटि रूपम् । ये च देवानां वि व्रयः विशेषेण वर्जनम् । व्री व्लो इति धातू वर्जने वर्तेते । 'य एव' विद्वान् दक्षिणां प्रतिगृह्णाति नैनं दक्षिणा व्लीनाति' (तै० ब्रा० २. २. ५. १) इत्येकस्य वर्जनार्थं दृष्टत्वादपरस्यापि वर्जनार्थत्वम् । तत् हृदि स्वकीये हृदये आ ओहते आवहन्ति । देवाना यागान् स्तुतीश्च न करयामेति मन्यन्त इति यावत् । तेभ्योऽस्मान् मा दा इति समन्वयः । ये पुमासः साम्नः साममयात्त्वत्तः परः परस्तादन्यदुत्कृष्ट साम यद्रक्षोघ्नम् । साम वै रक्षोहेति । न विदुः न जानन्ति । किंतु सर्वतापकं साम त्वामेव विदुर्योऽस्मान् स्तेनेभ्यो मा दा. ।

शब्दा०—मा=मत, नः=हम लोगो को, स्तेनेभ्यः=चोर शत्रुओ के लिये, ये=जो, द्रुहस्पदे=हत्या करनेवाले स्थान पर, निरामिणः=आनन्द पूर्वक घूमते हुये, रिपवः=शत्रु, अन्नेषु=दूसरों के धन का अभिजागृधुः=लालच करते हैं, देवानाम्=देवताओ को, आ ओहते=लाते हैं, वि व्रयः =अलग करने का विचार, हृदि=हृदय में, बृहस्पते=ओ बृहस्पति, न=नहीं, परः=सीमा, साम्नः=सामन् की, विदुः=जानते हैं ।

हि० अ०—ओ बृहस्पति, हम लोगो को चोर शत्रुओं के लिये मत (दो), जो हत्या करनेवाले स्थान पर आनन्दपूर्वक घूमते हुये (दूसरों के) धन का लोभ करते हैं और देवताओ को अलग करने का विचार हृदय में लाते हैं, (तुम्हारे) सामन् (शस्त्र) की (महिमा की सीमा) नहीं जानते।

Trans.—Give us not to the thieves, the enemies who taking delight at slaughtering place covet the food (of others), (who) cherish in (their) hearts the abandonment of gods. O Brhaspati (they) do not know the extent of (thy) Sāman (against evil spirits).

Notes—निरामिणः—From नि+√*ram* to take delight; Wilson following Sāyaṇa translates it as 'delighting', Griffith as 'who sits at ease' and Peterson as 'stopping. जागृधुः—√*gṛdh* to covet, perf. 3rd. plu.; not unaccented because syntactically connected with हे. The first syllable is lengthened in the Saṁhitā-text (Ṛg. Prāt. IX. 52), the original being restored in the Pada-text. ओहते—(1) √*ūh* to consider, pres. 3rd. plu. (Roth. Grassmann, Whitney, Macdonell); Macdonell also takes it in 3rd sing. (2) √*oh* to triumph, 3rd. sing. (Peterson), plu. (Oldenberg, Geldner). According to Geldner it is similar to *aoj* and *aog* of Avesta; not unaccented because the antithesis is indicated by आ and वि. व्रयः—Form √*vri* to forbid; 'abandonment' (Wilson, Griffith), 'excessive power' (Oldenberg), 'weakness' (Geldner), 'oppressive power' (Peterson). आ देवानामोहते वि व्रयः हृदि—This Pāda has variously been interpreted by scholars: '(who) in their hearts little mind the tyrannical power of the gods' (Olderberg), 'they affirm the weakness of the gods and deny (the weakness) in their own hearts' (Geldner), 'who cherish in their hearts the abandonment of the Gods' (Wilson, Griffith)., 'the oppressive power of the Gods triumphs directly and in diverse ways in their heart' (Peterson). बृहस्पते न परः साम्नो विदुः—Sāyaṇa construes it with नः in the first Pāda. Wilson, Griffith, Peterson all explain taking it as the adj. clause of स्तेनेभ्यः in the first Pāda: 'Who do not know the extent of thy powers (against evil spirits)' (Wilson), 'no further rest shall they obtain' (Griffith), 'they know of nothing higher than the Sāman (which is (thy) weapon (Peterson).

विश्वेभ्यः । हि । त्वा । भुवनेभ्यः । परि । त्वष्टा । अजनत् । साम्नःऽसाम्नः । कविः ॥ सः । ऋणऽचित् । ऋणऽयाः । ब्रह्मणः । पतिः । द्रुहः । हन्ता । महः । ऋतस्य । धर्तरि ॥१७॥

सा० भा०—हे ब्रह्मणस्पते त्वष्टा प्रजापतिः विश्वेभ्यः भुवनेभ्यः परि सर्वेभ्यो भूतजातेभ्य उत्कृष्टं त्वां अजनत् हि अजीजनत् खलु। ततस्त्वं साम्नः साम्नः सर्वस्यापि साम्नः कविः। 'कु शब्दे'। 'अच इः' इति इप्रत्ययः। उच्चारयिता कर्तासि। यद्वा कविः क्रान्तदर्शी त्वष्टा साम्नःसाम्नः सर्वस्यापि साम्नः सारेण त्वाम् अजीजनत्। किञ्च सः ब्रह्मणस्पतिः महः महतः ऋतस्य यज्ञस्य धर्तरि धारके यजमाने ऋणचित् स्तोतृकाममृणमिव चिनोतीति ऋणचित्। किञ्च ऋणयाः पापरूपस्य ऋणस्य यापयिता पृथक्कर्ता च द्रुहः कर्मणो द्रोग्धुरसुरस्य हन्ता भवति॥

शब्दा०—विश्वेभ्यः=सभी, हि=वास्तव में, त्वा=तुमको, भुवनेभ्यः=प्राणियों से, परि=श्रेष्ठ, त्वष्टा=त्वष्टा ने, अजनत्=उत्पन्न किया, साम्नःसाम्नः=प्रत्येक सामन् से, कविः=कवि, सः=वह, ऋणचित्=ऋण को जाननेवाला, ऋणयाः=ऋण को दूर करनेवाला, ब्रह्मणस्पति=प्रार्थना के स्वामी, द्रुहः=शत्रुओं को, हन्ता=मारनेवाला, महः=महान्, ऋतस्य=यज्ञ के, धर्तरि=धारण करनेवाले के।

हि० अ०—कवि त्वष्टा ने वास्तव में सभी प्राणियों से ऊपर, प्रत्येक सामन् से (सारभूत) तुमको उत्पन्न किया। वह ब्रह्मणस्पति महान् यज्ञ करनेवाले के ऋण को जाननेवाला है। (यजमान के) ऋण को दूर करनेवाला तथा (उसके) शत्रुओं को मारनेवाला है।

Trans.—(O Bṛhaspati) Tvaṣṭṛ, the poet, indeed, generated thee from each Sāman, above all the creatures. That Bṛhaspati is acknowledger of (worship as it were) debt to the supporter of great sacrifice; he is the remover of debt and slayer of the enemies (of his worshipper).

Notes.—अजनत्—√*jan* to generate, impf. 3rd, sing.; not unaccented because preceded by हि साम्नःसाम्नः—From each sāman; Iterative compd. accented on the

first member. ऋणचित्—According to Sāyaṇa ऋणचित् means 'one who gives head to worship as it were a debt'. Wilson takes it to mean 'one who acknowledges the debt', Griffith as 'guilt-scourger' and Peterson as 'collector of debt. धर्तरि—Locative infinitive from $\sqrt{dhṛ}$ to bear. Sāyaṇa construes it with ऋणचित् and ऋणयाः, while Griffith and Peterson take it as a separate predicative attribute of Bṛhaspati.

तव । श्रिये । वि । अजिहीत । पर्वतः । गवाम् । गोत्रम् । उत्-असृजः । यत् । अङ्गिरः ॥ इन्द्रेण । युजा । तमसा । परिऽवृतम् । बृहस्पते । निः । अपाम् । औब्जः । अर्णवम् ॥१८॥

सा॰भा॰—अङ्गिरः अङ्गिरस हे बृहस्पते गवाम् आवारको बलेनाधिष्ठितः पर्वतः तव श्रिये आश्रयणार्थं व्यजिहीत विवृतद्वारतामगच्छत् । ततस्त्वं यद् यदा गोत्रम् । 'हनिमकटचषकाच्च' इति समूहार्थे त्रप्रत्ययः । गवां समूहं उदसृज निरगमयः तदा इन्द्रेण युजा सहायेन युक्तस्त्वं तमसा वृत्रासुरेण परीवृतं परित आक्रान्तम् अपाम् अर्णवं स्थानभूतं मेघं नि औब्जः नितराम् अधोमुखमकार्षीः ॥

शब्दा॰—तव=तुम्हारे, श्रिये=आश्रय के लिये, वि अजिहीत=खोल दिया, पर्वतः=पर्वत ने, गवाम्=गायों के, गोत्रम्=बाड़े को, उदसृजः=खोला, यत्=जब, अङ्गिरः=ओ अङ्गिरस, इन्द्रेण=इन्द्र की, युजा=मित्रता से, तमसा=अन्धकार से, परिवृतम्=चारों तरफ से ढके हुये, बृहस्पते=ओ बृहस्पति, अपाम्=जल के, निरौब्ज=बहाया, अर्णवम्=समुद्र को ।

हि॰ अ॰—ओ अङ्गिरस, जब तुमने गायों के बाड़े को (जिसमें बल ने उन्हें बंद किया था) खोला, पर्वत ने तुम्हारे आश्रय के लिये (अपने द्वार को अपने आप) खोल दिया । इन्द्र के साथ से, ओ बृहस्पति, तुमने जल के समुद्र को बहाया, जो अन्धकार से ढका हुआ था ।

Trans—O Angiras, the mountain cleft itself apart for thy resort, when thou openedst the stall of the

kine. O Bṛhaspati, with Indra for ally thou released the ocean of waters, enveloped with darkness.

Notes.—श्रिये—From √*śri* to resort, dat. sing. Griffith takes it to mean 'for glory'. व्यजिहीत्—√*hā* with वि to cleave apart, to open out, impf. mid. 3rd. sing. उदसृजः—√*sṛj* to emit, impf. 2nd. sing.; not unaccented because followed by यत् (यद्धितुपरं छन्दसि—Pāṇ VIII. 1.56). परिवृतम्—Past part. from √*vṛt* with परि to surround; for accent see निहिताः (I. 24.7). नि औब्जः—√*ubj* with नि to let loose, impf. 2nd. sing.

ब्रह्मणः । पते । त्वम् । अस्य । यन्ता । सुऽउक्तस्य । बोधि । तनयम् । च । जिन्व ॥ विश्वम् । तत् । भद्रम् । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥१६॥

सा० भा०—हे ब्रह्मणस्पते ब्रह्मणां स्तोत्राणामधिपते अस्य जगतः यन्ता नियामकः त्वं सूक्तस्य अस्मदीयमिदं ब्राह्मणस्पत्यं सूक्तं बोधि बुध्यस्व । त्वं तनयं पुत्रपौत्रादिलक्षणं संतानं जिन्व । जिविः प्रीणनार्थः । लोटि रूपम् । प्रीणय । भवादृशाः देवाः यदवन्ति रक्षन्ति तद् तादृशं विश्वं सर्वं भद्रं कल्याणं भवति । अतो वयं विदथे अस्मिन् यज्ञे सुवीराः शोभनपुत्रपौत्राः सन्तः बृहत् प्रभूतमिदं स्तोत्रं वदेम ब्रूयाम ।

शब्दा०—ब्रह्मणस्पते=ओ प्रार्थना के स्वामी, त्वम्=तुम, अस्य=इस, यन्ता=नियामक, सूक्तस्य=सुन्दर स्तोत्र के, बोधि=होवो, तनयम्=पुत्र पौत्रों को, च=और, जिन्व=कार्य में प्रवृत्त करो, विश्वम्=सभी, तत्=वे, भद्रम्=कल्याणकारी, यत्=जिसको, अवन्ति=रक्षा करते हैं, देवाः=देवता, बृहत्=जोर से, वदेम=बोलें, विदथे=यज्ञ में, सुवीराः=वीर पुत्रों से युक्त ।

हि० अ०—ओ ब्रह्मणस्पति, तुम इस सुन्दर स्तोत्र के नियामक होवो; पुत्र पौत्रों को (कार्य में) प्रवृत्त करो । वे सभी चीजें कल्याणकारी होती हैं जिसकी रक्षा (आप जैसे) देवता करते हैं; वीर पुत्रों से युक्त (हम) यज्ञ में जोर से गान करें ।

Trans.—O Brahmaṇaspati, be thou the regulator of this excellent speech, and inspire our offsprings. All is auspicious, that gods protect. May we accompanied with heroes speak aloud in the sacrifice.

Notes.—यन्ता—Nom. sing. of यन्तृ from √*yam* to restrain. सूक्तस्य—Of the excellent hymn; उक्त is the past part. of √*vac* to speak, by Samprasāraṇa. बोधि—√*budh* to know, root-aorist impv. 2nd sing. तनयम्—acc. sing. of तनय from √*tan* to stretch, meaning propagating a family, belonging to one's own family (तनयं तनोतेः—Nir.X.7). According to Yāska तनय means grandchild (Nir.XII.6). जिन्व—√*ji* or √*jinv* to inspire, pres. impv. 2nd. sing. अवन्ति—√*av* to protect, pres. 3rd. plu.; not unaccented because preceded by यत् वदेम—√*vad* to speak, pres. opt. 1rst. plu. विदथे—This word has been derived and interpreted variously: (1) √*vid* to find (Roth, Grassmann), (2) √*vidh* to sacrifice (Regnaud), (3) वि + √*dhā* to ordain (Oldenberg); 'sacrifice' (Sāyaṇa, Wilson), 'wisdom', 'spiritual or priestly knowledge', 'counsels of the wise' (Geldner). Griffith and Peterson follow Geldner in translating it as 'assembly'. सुवीराः—Bahuvrīhi compd. accented on the second member बृहद्वदेम विदथे सुवीराः—'May we with valiant men mightily raise our voice at the determining (of ordinances etc.)' (Oldenberg); 'May we lead the great word as masters in wisdom' (Geldner); 'Loud may we speak with heroes in assembly' (Griffith).

चतुर्थेऽनुवाके एकादश सूक्तानि । तत्र 'आ ते पितः' इति पञ्चदशर्चं प्रथमं सूक्तं गृत्समदस्यार्षं त्रैष्टुभं रौद्रम् । अनुक्रान्तं च—'आ ते पञ्चोना रौद्रम्' इति । शूलगवादिरुद्रयज्ञेषु अनेन सूक्तेन प्रतीची दिगुपस्थेया । सूत्रितं च—'कद्रुद्रायेमा रुद्राय ते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वन इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानम्' (आश्व० गृ० ४.८.२३) इति । रुद्रदेवत्ये पशौ 'आ ते पितः' इति हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—'आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु प्र बभ्रवे वृषभाय श्वितीच इति तिस्रः' (आश्व० श्रौ० ३. ८) इति । अत्र शौनकः—चतुर्दशीमुपोष्यैको कृष्णस्य जुहुयाच्चरुम् । आतेसूक्तेन रौद्रेण प्रत्यृचं वाग्यतः शुचिः । पूर्वमाज्याहुतीर्हुत्वाप्येवमाय च संकरम् । हविःशेषेण वर्तेत एकान्तरमतन्द्रितः । पूर्णमासे जयेन्मृत्युं रोगांश्च परिमुच्यते (ऋग्वि० १. १६८-१७०) इति ।

आ । ते । पि॒तः॒ । म॒रु॒ता॒म् । सु॒म्नम् । ए॒तु॒ । मा । नः॒ । सूर्य॑स्य ।
स॒म्ऽदृशः॑ । यु॒यो॒थाः॒ ॥ अ॒भि । नः॒ । वी॒रः । अर्व॑ति । क्ष॒मे॒त ।
प्र । जा॒ये॒म॒हि॒ । रु॒द्र॒ । प्र॒ऽजाभिः॑ ॥१॥

सा० भा०—हे मरुतां पितः मरुत्संज्ञानां देवानामुत्पादक रुद्र । 'परमपि च्छन्दसि' इति षष्ठ्यन्तस्य पूर्वामन्त्रितानुषङ्गवद्भावात् सर्वानुदात्तत्वम् । ते त्वदीयमस्मभ्यं दातव्यं सुम्नं सुखम् आ एतु आगच्छतु । रुद्रस्य च मरुतां पितृत्वम् 'इव पित्रे मरुताम्' (ऋ० स० १.११४.६) इत्यत्रास्माभिः प्रतिपादितम् । तथा त्वं नः अस्मान् सूर्यस्य संदृशः संदर्शनात् मा युयोथाः मा पृथक्कार्षीः । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' । लङि छान्दसः शपः श्लुः । 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्धधातुकत्वेन ङित्त्वाभावात् गुणः । अर्वति अश्वे । 'भ्रातृव्यो वा अर्वा' (तै० सं० ६ ३.८.४) इति श्रुतेः । नः अस्माकं वीरः वीर्यवान् पुत्रादिः अभि क्षमेत अभिभवतु । यद्वा वीरस्त्वं नोऽस्मानभिक्षमेथाः अस्मान् कृतापराधानभिक्षमस्व । हे रुद्र प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिः प्र जायेमहि प्रभूताः स्याम ।

शब्दा०—ते=तुम्हारा, पितर्मरुताम्=वो मरुतों के पिता, सुम्नम्=सुख, आ एतु=आवे, मा=मत, नः=हम लोगों को, सूर्यस्य=सूर्य की,

सदृश —दृष्टि से, युयोथाः=अलग करो। नः =हमारे, वीर =बहादुर (पुत्र पौत्रादि), अर्वति=शत्रु को, अभिक्षमेत=पराजित करें, प्र जायेमहि= वृद्धि को प्राप्त करें, रुद्र=ओ रुद्र देवता, प्रजाभि =सतति द्वारा।

हि० अ०— ओ मरुतो के पिता (रुद्र), तुम्हारे द्वारा प्रदत्त सुख (हमारे पास) आवे। सूय की दृष्टि से मुझे अलग मत करो। हमारे वीर (पुत्र, पौत्रादि) शत्रु को पराजित करें, हम सतति से वृद्धि को प्राप्त करें।

Trans —O father of the Maruts, may thy bliss come (to us), separate us not from the sight of the sun May our heroes overcome the enemies, O Rudra, we be multiplied with offsprings

Notes—पितर्मरुताम्—See notes on दुहितर्दिव (I 48 1) एतु—$\sqrt{i}$ to go, impv 3rd sing युयोथा —$\sqrt{yu}$ to separate, mid IIIrd conjugation, 2nd, sing injun अभि नो वीरो अर्वति क्षमेत—Wilson following Sāyana renders 'our valiant (descendents) may overcome (these) foes Sayana takes it also to mean 'may the valiant (Rudra) forgive our sins committed', Griffith translates, 'gracious to our fleet courses be the Hero' According to Ludwig 'let our brave son be mighty with the charger' क्षमेत—$\sqrt{ksam}$ to endure, mid opt 3rd sing जायेमहि—$\sqrt{ja}$ to be born mid 1rst, plu opt

त्वाऽदत्तेभिः । रुद्र । शमऽतमेभिः । शतम् । हिमाः । अशीय । भेषजेभिः ॥ वि । अस्मत् । द्वेषः । विऽतरम् । वि । अंहः । वि । अमीवाः । चातयस्व । विषूचीः ॥२॥

सा० भा०—हे रुद्र त्वादत्तेभि त्वया दत्ती शतमेभि अतिशयेन सुखकरै भेषजेभि भेषजैरौषधै शत हिमा शत हेमन्तान शतसवत्सरान अशीय व्याप्नुयाम। अश्नोतेर्लिङि छान्दसो विकरणस्य लुक। अपि च अस्मत् अस्मत्त द्वेष द्वेष्टॄन वि चातयस्व विनाशय। तथा अह पाप वितरम्

अत्यन्त विचातयस्व। अमीवा रोगान् विपूची विषु नाना अञ्चती कृत्स्न-शरीरव्यापकान् रोगान् विचातयस्व अस्मत्त पृथक्कृत्य विनाशय॥

शब्दा०—त्वादत्तेभिः=तुम्हारे द्वारा प्रदत्त, रुद्र=ओ रुद्र देवता, शतमेभि =कल्याणकारी, शतम्—सौ, हिमाः=शरद् ऋतु, अशीय=प्राप्त करें, भेषजेभि=औषधियों से, अस्मत्=हमसे, द्वेष =शत्रुओं को, वितरम्=अत्यन्त, अंहः=पाप को, अमीवा =रोगों को, वि चातयस्व=नष्ट करो, विपूची =सम्पूर्ण शरीर में व्याप्त रहनेवाले।

हि० अ०—तुम्हारे द्वारा प्रदत्त कल्याणकारी औषधियों से, ओ रुद्र, हम सौ शरत ऋतु (वर्ष की आयु) प्राप्त करें। शत्रुओं को हमसे दूर कर अत्यन्त नष्ट करो, पापों को पूर्णतया नष्ट करो, सम्पूर्ण शरीर में व्याप्त रोगों को नष्ट करो।

Trans—Given by thee, O Rudra, with the most auspicious medicines may I attain the hundred winters (i e years) Remove far away from us the enemies, completely remove sin (committed), remove all pervading diseases

Notes—त्वादत्तेभी—Tatpurusa compd accented on the first member (तृतीया कर्मणि—Pan 1 2 48), the final syllable is lengthened अशीय—√*amś* to attain, 'root' aorist, mid opt 1rst sing वितरम्—Wilson takes it as an adjective of अंह Here Wilson differs from Sāyana who thinks वितरम as an adverb which modifies the verb चातयस्व According to Macdonell it is the comparative form of वि, which means 'farther' चातयस्व—√*cat* to destroy, mid caus 2nd sing विपूची—From विष्वक्+√*añc* to go in various directions व becomes उ by Samprasārana When अञ् of अञ्च् is dropped the preceding syllable is lengthened व्यंऽस्मत्—See Appendix—B under सन्धिज and कम्प स्व०

श्रेष्ठः । जातस्य । रुद्र । श्रिया । असि । तवःऽतमः । तवसाम् । वज्रबाहो इति वज्रऽबाहो ॥ पर्षि । नः । पारम् । अंहसः । स्वस्ति । विश्वाः । अभिऽईतीः । रपसः । युयोधि ॥२॥

सा० भा०—हे रुद्र जातस्य उत्पन्नस्य सर्वस्य जगतो मध्ये श्रिया ऐश्वर्येण श्रेष्ठः प्रशस्यतमः असि भवसि । तथा हे वज्रबाहो आयुधहस्त रुद्र तवसां प्रवृद्धानां मध्ये तवस्तमः अतिशयेन प्रवृद्धोऽसि । स त्वं नः अस्मान् अंहसः पापस्य पारं तीरं स्वस्ति क्षेमेण पर्षि पारय । तथा रपसः पापस्य विश्वाः सर्वाः अभीतीः अभिगमनानि युयोधि पृथक्कुरु । यौतेश्छान्दसः शपः श्लुः । 'वा छन्दसि' इति अपित्वस्य विकल्पनात् ङित्वाभावे 'अङितश्च' इति हेर्धिः ॥

शब्दा०—श्रेष्ठः=सबसे अच्छा, जातस्य=उत्पन्न होनेवाले का, रुद्र =ओ रुद्र, श्रिया=यश से, असि=हो, तवस्तमः=सबसे शक्तिमान, तवसाम् =शक्तिशालियों में, वज्रबाहो=ओ वज्रधारण करनेवाले, पाप=पार करो, नः=हम लोगों को, पारम्=पार, अंहसः=पाप से, स्वस्ति=सुरक्षापूर्वक, विश्वाः=सम्पूर्ण, अभीतीः=प्रहारों से, रपसः=पाप के, युयोधि=अलग करो ।

हि० अ०—ओ रुद्र, यश में, उत्पन्न प्राणियों में तुम सर्वश्रेष्ठ हो; ओ वज्र धारण करनेवाले, शक्तिशालियों में तुम सबसे शक्तिमान हो । सुरक्षा पूर्वक पाप के समुद्र से हमें पार करो; पाप के सम्पूर्ण प्रहारो से दूर करो ।

Trans.—The best of beings (thou) art, O Rudra, in glory; (thou art) the mightiest of the mighties, O wielder of the bolt. Pass us in safety over the (ocean of) sin; keep us apart from all the attacks of mischief.

Notes—वज्रबाहो—The final ओ of the vocative is treated as Pragrhya in the Pada-text; hence, इति follows. वज्रबाहो is repeated after इति in the Pada-text only to separate the two members by avagraha. पर्षि—$\sqrt{pr}$ to pass, pres., 2nd. sing. युयोधि—$\sqrt{yu}$ to separate, pres. impv. 2nd. sing.

मा । त्वा । रुद्र । चुक्रुधाम । नमःऽभिः । मा । दुःऽस्तुती । वृषभ । मा । सऽहूती ॥ उत् । नः । वीरान् । अर्पय । भेषजेभिः । भिषक्ऽतमम् । त्वा । भिषजाम् । शृणोमि ॥४॥

सा० भा०—हे रुद्र त्वा त्वा नमोभि अयथाक्रियमाणैर्नमस्कारैर्हविर्भिर्वा मा चुक्रुधाम मा क्रोधयाम क्रुद्ध मा कार्ष्म । 'क्रुध कोपे' । अस्माण्ण्यन्तात् लुङि चङि रूपम् । हे वृषभ कामाना वर्षित दुष्टुती दु स्तुत्या अशोभनया स्तुत्या मा चुक्रुधामेत्येव । तया सहूती सहूत्या विसदृशैरन्यैर्देवै सहाह्वानेन मा क्रोधयाम । श्रेष्ठो हि स्वस्मान्न्यूनेन सहाह्वाने क्रुद्धो भवति । स त्व न अस्माक वीरान् पुत्रान् भेषजेभि त्वदीयैर्भेषजैरौषधै उत् अर्पय उत्कृष्ट सयोजय । हे रुद्र त्वा त्वा भिषजा चिकित्साभिज्ञाना मध्ये भिषक्तमम् अतिशयेन भैषज्यस्य कर्तार शृणोमि । 'प्रथमो दैव्यो भिषक्' (तै० स० ४ ५ १ २, वा० स० १६ ५) इति च मन्त्रान्तरेऽप्युक्तम् ॥४॥

शब्दा०—मा=मत, त्वा=तुमको, चुक्रुधाम=क्रोधित करें, उत्तेजित करें नमोभिः=(अधूरी) स्तुतियो द्वारा, मा=मत, दुष्टुती—अयोग्य स्तुतियो द्वारा, वृषभ=ओ शक्तिशाली, मा=मत, सहूती=अन्य महत्वहीन देवताओ की एक स थ स्तुति द्वारा नः=हमारे, वीरान्=पुत्र पौत्रादिको को उदर्पय =उत्कृष्ट करो, भेषजेभिः=औषधियो से भिषक्तमम्=सवश्रेष्ठ वैद्य, त्वा =तुमको, भिषजाम् वैद्यो मे, शृणोमि=सुनता हूँ ।

हि० अ० —ओ रुद्र, (अपूर्ण) प्रार्थनाओ से (हम) तुमको उत्तेजित न करें, ओ शक्तिशाली, अयोग्य स्तुतियो द्वारा न (क्रोधित करें), (अन्य महत्व-हीन देवताओ की) सहस्तुतियों द्वारा न (क्रोधित करें) । हमारे वीरो (पुत्र पौत्रादिकों) को अपनी औषधियों से उत्कृष्ट करो, (क्योंकि) तुमको वैद्यो में सबसे बडा वैद्य सुनता हूँ ।

Trans —O Rudra, let us not provoke (thee with (inadequate) salutations, not with unworthy praise, not with joint invocations (of other inferior deities), O mighty Strengthen our heroes (offsprings) with (thy) medicines, (for) I hear of thee (as) the best physician of physicians

Notes—चुक्रुधाम—√*krudh* to be angry, 'red.'-aorist, subju. 1rst. plu. Being subju. in form, in the context with the prohibitive particle मा, it is injunctive. दुद्दुती—Instr, sing. of दुष्टुति; stems ending in इ very often lengthen the final vowel in the 1rst. sing. सहूती—Instr. sing. of सहूति. उदर्पय—उद्+√ṛ to strengthen, caus. impv. 2nd. sing. शृणोमि—√*śru* to hear, pres. 1rst. sing.

हवीमऽभिः । हवते । यः । हविःऽभिः । अव । स्तोमेभिः । रुद्रम् । दिषीय ॥ ऋदूदरः । सुऽहवः । मा । नः । अस्यै । बभ्रुः । सुऽशिप्रः रीरधत् । मनायै ॥५॥

सा० भा०—यः रुद्रः हविर्भिः चरुपुरोडाशादिभिः सहितैः हवीमभिः आह्वानैः स्तुतिलक्षणैः हवते आहूयते स्तूयते व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । 'बहुलं छन्दसि' इति ह्वयतेः संप्रसारणम् । तं रुद्रं स्तोमेभिः स्तोत्रैः अव दिषीय अवखण्डयामि पृथक्करोमि । अपगतक्रोधं करोमीति यावत् । 'दो अवखण्डने' व्यत्ययेनात्मनेपदम् । 'बहुलं छन्दसि' इतीत्वम् । ऋदूदरः । 'ऋदूदरो मृदूदरः' (निरु० ६. ४) इति यास्कः । सुहवः शोभनाह्वानः बभ्रुः भर्ता सर्वस्य बभ्रुवर्णो वा । सुशिप्रः । शिप्रे हनू नासिके वा । शोभनशिप्रः । एवंगुणविशिष्टः स रुद्रः अस्यै मनायै । हन्मीति मन्यमाना बुद्धिर्मना । तस्यै नः अस्मान् मा रीरधत् । मा वशं नैषीत् । 'रध हिंसासंराद्धयोः' । अस्माण्ण्यन्तात् लुङि चङि रूपम् । 'रध्यतिर्वशगमने' इति यास्कः ।

शब्दा०—हवीमभिः=आह्वानों द्वारा, हवते=पूजा जाता है, बुलाया जाता है, यः=जो, हविर्भिः=हविद्रव्यों द्वारा, स्तोमेभिः=स्तोत्रों द्वारा, रुद्रम्=रुद्र को, अव दिषीय=शान्त करूँ, ऋदूदरः=उदार, सरल हृदय-वाला, सुहवः=आसानी से प्रार्थनाओं को सुननेवाला, मा=मत, नः=हम लोगों को, अस्यै=उस, बभ्रुः=भूरे रंगवाला, सुशिप्रः=सुन्दर ओष्ठवाला, रीरधत्=शिकार बनावे, मनायै=क्रोध का ।

हि० अ०—(उस) रुद्र को स्तुतियों से शान्त करूँ जो आह्वानों तथा यज्ञों द्वारा पूजा जाता है । उदार, आसानी से (प्रार्थनाओं को) सुननेवाला भूरे वर्णवाला, सुन्दर ओष्ठवाला (रुद्र) हमको (अपने विख्यात) क्रोध का शिकार न बनावे ।

Trans —With songs of praise I may pacify Rudra who is worshipped with invocations and oblations Let not the soft-bellied, easy to invoke, brown-coloured, fair-lipped (Rudra) subject us to that malevolent disposition

Notes—हवीमभिः—Instr plu of the stem हवीमन् from √*hū* to call हवते—√*hū* to call mid pres 3rd sing ; not unaccented because followed by च (चवियुपर छन्दसि —Pān VIII-1-56) दिपीय—√*dā* to divide, 1rst sing 's'-aorist, opt ऋदूदर—Bahuvrihi compd aconted on the second member Yāska followed by Sāyana renders it by ऋदु उदर or मृदु उदर soft-bellied Griffith takes it mean 'gracious' and Macdonell as 'compassionate सुहव—Bahuvrihi compd accented on the second member; 'swift hearing' (Griffith), 'easy to invoke' (Macdonell) 'reverently invoked' (Wilson) रीरधद्—√*randh* to make subject, red -aorist, injun 3rd sing

उत् । मा । ममन्द । वृषभः । मरुत्वान् । त्वक्षीयसा । वयसा । नाधमानम् ॥ घृणिऽइव । छायाम् । अरपाः । अशीय । आ । विवासेयम् । रुद्रस्य । सुम्नम् ॥६॥

सा० भा०—वृषभः कामाना वर्षिता मरुत्वान् मरुद्भि पुत्रैर्युक्तो रुद्र नाधमानं याचमान मा मा त्वक्षीयसा दीप्तेन वयसा अन्नेन उत् ममन्द उत्कर्षेण तर्पयतु । अपि चाह घृणीव छायां यथा सूर्यकिरणसतप्त छाया प्रविशति एव रुद्रस्य सुम्न सुखम् अरपा अपाप सन् अशीय व्याप्नुयाम् । तदर्थं त रुद्रम् आ विवासेयं परिचरेयम् । विवासति परिचरणकर्मा ॥

शब्दा०—मा=मुझको, उत् ममन्द=आनन्दित करे, वृषभः=शक्तिशाली रुद्र, मरुत्वान्=मरुतो के साथ, त्वक्षीयसा=तेजस्वी, वयसा=शक्ति से, नाधमानम्=प्रार्थना करनेवाले को, घृणीव=सूर्य किरणों से सतप्त

व्यक्ति की तरह, छायाम्=छाया को, अरपाः=पापरहित होकर, अशीय=प्राप्त करूं, आ विवासेयम्=सेवा करूं, रुद्रस्य=रुद्र के, सुम्नम्=सुख को।

हि० अ०—शक्तिशाली (रुद्र) मरुतों के साथ मुझ स्तुति करनेवाले को अपनी तेजस्वी शक्ति से आनन्दित करें। मैं (रुद्र की) सेवा करूं (ताकि) पापरहित होकर रुद्र के सुख को उसी प्रकार प्राप्त करूं जिस प्रकार सूर्य-किरणों से संतप्त (व्यक्ति) छाया में (सुख पाता है)।

Trans.—May the mighty one, accompanied with Maruts, gladden me, his worshipper, with shining vitality. I, free from sin, propitiate (so that) I may attain the bliss of Rudra as a (man) distressed by heat attains (relief) in shades.

Notes - ममन्द—√*mand* to exhilerate, perf. 3rd. sing. नाधमानम्—√*nādh* to seek aid, pres. part. acc. sing. अरपाः—Bahuvrihi compd. accented on the second member because the first member is अ (नञ्सुभ्याम्—Pāṇ. VI. 2. 172). अशीय—√*aṁś* to attain, mid. root-aorist, opt. 1rst. sing. विवासेयम्—√*van* to win. opt. desid. 1rst. sing.

क्व॑। स्यः। ते॒। रु॒द्र॒। मृ॒ळ॒याकुः॑। हस्तः॑। यः। अस्ति॑। भे॒ष॒जः। जला॑षः॥ अ॒प॒ऽभ॒र्ता। रप॑सः। दैव्य॑स्य। अ॒भि। नु। मा॒। वृ॒ष॒भ॒। च॒क्ष॒मी॒थाः॥७॥

सा० भा०—हे रुद्र ते तव मृळयाकुः सुखयिता स्यः सः हस्तः क्व कुत्र वर्तते। यः हस्तः भेषजः भैषज्यकृत् जलाषः सर्वेषां सुखकरः अस्ति भवति। स हस्तो विद्यते एव। तेन हस्तेन मां रक्षेति भावः। अपि च हे वृषभ कामानां वर्षित. दैव्यस्य देवकृतस्य रपसः पापस्य अपभर्ता अपहर्ता विनाशयिता भूत्वा कृतापराधं मा मां नु क्षिप्रम् अभि चक्षमीथाः अभिक्षमस्व। 'क्षमष् सहने'। लङि छान्दसः शपः श्लुः। 'बहुलं छन्दसि' इतीडागमः॥

शब्दा०—क्व=कहां स्यः=वह, ते=तुम्हारा, रुद्र=ओ रुद्र देवता, मृळयाकुः=सुखदायी, हस्तः=हाथ, यः=जो, अस्ति=है, भेषजः=स्वास्थ्य

देनेवाला, जलाषः=शीतलता पहुंचानेवाला, अपभर्ता=दूर करनेवाले, रपसः=पाप को दैव्यस्य=देवताओं द्वारा भेजा हुआ, नु=अभी, मा=मेरे ऊपर, वृषभ=ओ शक्तिशाली, अभि चक्षमीथाः=दया करो।

हि॰ अ॰—ओ रुद्र, वह तुम्हारा सुखदायी हाथ जो सबको स्वास्थ्य एवं शीतलता (आराम) पहुंचानेवाला है, कहां है ? ओ शक्तिशाली, देवताओं द्वारा प्रेषित पाप को (भी) दूर करनेवाले (जो तुम हो) मेरे ऊपर दया करो।

Trans.—Where is that thy gracious hand, O Rudra, which is curing and cooling (i.e. giving comforts to all). (As thou art) the dispeller of sin coming from gods, quickly have compassion upon me, O mighty.

Notes—क्व ! स्य—Vide Appendix—B under कम्प स्व०.

चक्षमीथाः—√*kṣam* to endure, perf. opt. 2nd. sing.

प्र । बभ्रवे॑ । वृष॒भाय॑ । श्वि॒ती॒चे । म॒हः । म॒हीम् । सु॒ऽस्तु॒तिम् । ई॒र॒या॒मि॒ ॥ न॒म॒स्य । क॒ल्म॒ली॒कि॒न॑म् । नमः॑ऽभिः । गृ॒णी॒मसि॑ । त्वे॒षम् । रु॒द्रस्य॑ । नाम॑ ॥८॥

सा॰ भा॰—बभ्रवे विश्वस्य भर्त्रे बभ्रुवर्णाय वा वृषभाय कामानां वर्षित्रे तद्वत्प्रसह्यकारिणे वा श्वितीचे श्वैत्यमञ्चते। 'श्विता वर्णे'। औणादिक इन्प्रत्ययः श्वितिमञ्चतीत्यञ्चतेः 'ऋत्विक्' इत्यादिना क्विन्। चतुर्थ्येकवचने 'अचः' इत्यकार लोपे 'चौ' इति दीर्घत्वम्। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम्। एवंगुणविशिष्टाय रुद्राय महो महीं महतोऽपि महतीं सुष्टुतिं शोभनस्तुतिं प्र ईरयामि प्रकर्षेणोच्चारयामि। हे स्तोतः कल्मलीकिनम्। ज्वलतो नामधेयमेतत् (निरु॰ १. १७)। ज्वलन्तम्। कलयति अपगमयति मलमिति कल्मलीकं तेजः। तद्वन्तं रुद्रं नमोभिः नमस्कारैः हविर्भिर्वा नमस्य पूजय। वयं च रुद्रस्य महादेवस्य त्वेषं दीप्तं नाम गृणीमसि गृणीमः संकीर्तयामः। 'गॄ शब्दे'। क्र्यादिकः। इदन्तो मसिः। 'प्वादीनां ह्रस्वः'॥

शब्दा॰—बभ्रवे=भूरे वर्णवाले, वृषभाय=शक्तिशाली के लिये श्वितीचे=सफेद आकृतिवाले, महः=बड़े से (भी) महीम्=बड़ी, सर्वश्रेष्ठ, सुष्टुतिम्=सुन्दर स्तुति को, प्र ईरयामि=अर्पित करता हूँ, भेजता हूँ,

नमस्य=नमस्कार करो, कल्मलीकिनम्=कलुष को नष्ट करने वाले, नमोभिः =स्तुतियो द्वारा, गृणीमसि=गान करते है, त्वेषम्=दीप्तिमान, रुद्रस्य=रुद्र देवता के, नाम=नाम का।

हि० अ०—भूरे वर्णवाले, शक्तिशाली, सफेद आकृतिवाले (रुद्र) को मैं अपनी सर्वश्रेष्ठ सुन्दर स्तुति अर्पित करता हूँ। कलुष को नष्ट करनेवाले (रुद्र) को स्तुतियों द्वारा नमस्कार करो। हमलोग रुद्र के दीप्तिमान नाम का गान करते हैं।

Trans—I utter forth the mightiest laudation to the mighty, brown coloured, the white-complexioned (Rudra) Adore the brilliant (i e consumer of darkness) with salutations We glorify the shining name of Rudra

Notes—श्वितीचे—Dative, sing from the stem श्वित्यञ्च् ईरयामि—$\sqrt{ir}$ to set in motion, caus pres 1rst, sing नमस्या—$\sqrt{nam}$ to bend, impv 2nd sing Final syllable is metrically lengthened Macdonell takes it as subju 1rst sing नमस्या कल्मलीकिनं नमोभि—Wilson following Sāyana translates 'adore the consumer (of sin) with prostrations Macdonell renders 'I will adore the radiant one with obeisances', According to Griffith 'we serve the brilliant God with adorations' गृणीमसि—$\sqrt{gr}$ to sing, pres 1rst plu , accented because it begins the Pāda त्वेषम्—'Illustrious' (Yāska, Sayana) 'terrible' (Macdonell)

स्थिरेभिः। अङ्गैः। पुरुऽरूपः। उग्रः। बभ्रुः। शुक्रेभिः। पिपिशे। हिरण्यैः॥ ईशानात्। अस्य। भुवनस्य। भूरेः। न। वै। ऊँ इति। योषत्। रुद्रात्। असुर्यम्॥९॥

सा० भा०—स्थिरेभिः स्थिरं दृढं अङ्गैः अवयवैर्युक्त पुरुरूपः अष्टमूर्त्यात्मकैर्बहुभी रूपैरुपेत उग्रः उद्गूर्णस्तेजस्वी बभ्रु भर्ता बभ्रुवर्णो वा रुद्र

शुक्रेभिः दीप्तैः हिरण्यैः हिरण्मयैर्हितरमणीयैर्वालंकारैः पिपिशे दीप्यते। 'पिश अवयवे'। कर्मणि लिट्। ईशानात् ईश्वरात् अस्य भुवनस्य भूतजातस्य भूरेः भर्तुः रुद्रात् असुर्यम्। 'असु क्षेपणे'। असेरुरन्। असुरः क्षेप्ता। 'तत्र साधुः'। असुर्यं बलं न वा उ योषत् नैव पृथक् भवति। यौतेर्लेट्यडागम। 'सिब्बहुलं लेटि' इति सिप्॥

शब्दा०=स्थिरेभि =दृढ़, अङ्गैः=अङ्गों से युक्त, पुरुरूपः=अनेक रूपवाले, उग्रः=भयानक बभ्रुः=भूरे रंगवाले, शुक्रेभि =चमकते हुए, पिपिशे =अलंकृत किया है, हिरण्यैः=स्वर्णाभूषणों से, ईशानात्=शासक से, अस्य=इस, भुवनस्य=लोक के, भूरेः=सबके मालिक, न=नहीं, वै=पूर्ववर्ती शब्द पर जोर देनेवाला एक निपात, योषत्=अलग होती है, असुर्यम् =प्राणदातृ शक्ति।

हि० अ०- दृढ़ अङ्गों से युक्त, अनेक रूपवाले, भयानक भूरे रंगवाले (रुद्र) ने चमकते हुये स्वर्णाभूषणों से अपने को अलंकृत किया है। इस लोक के शासक, सबके मालिक रुद्र से प्राणदातृ शक्ति कभी अलग नहीं होती।

Trans —Furnished with firm limbs, having many forms, terrible, brown coloured (Rudra) has adorned himself with illustrious golden ornaments The life giving force never departs from Rudra, the supreme ruler and the lord of this world

Notes—पुरुरूपः—Bahuvrihi compd accented on the second member, because the first member is dissyllabic adjective ending in 'उ' In the R V it invariably happens when the first member is बहु or पुरु (MVGS p 455) पिपिशे—$\sqrt{}$*pis* to adorn, mid perf 3rd sing ईशानात—Abl sing of pres participial stem ईशान from $\sqrt{}$*is* to be master योषत—$\sqrt{}$*yu* to separate 's' aorist, 3rd sing

neckless

अर्हन् । बिभर्षि । सायकानि । धन्वं । अर्हन् । निष्कम् । यज-

तम् । विश्वऽरूपम् ॥ अर्हन् । इदम् । दयसे । विश्वम् । अभ्वम् । न । वै । ओजीयः । रुद्र । त्वत् । अस्ति ॥१०॥

सा० भा०—हे रुद्र त्वम् अर्हन् अर्हो योग्य एव सन् सायकानि शरान् धन्व धनुश्च विभर्षि धारयसि । तथा अर्हन् एव यजतं यजनीयं पूजनीयं विश्वरूपं बहुविधरूपयुक्तं निष्कं हारं बिभर्षि । तथा अर्हन् एव इदं विश्वं सर्वम् अभ्वम् । महद्यामंतत् । अतिविस्तृतं जगत् दयसे रक्षसि । 'देङ् रक्षणे' । हे रुद्र त्वत् त्वत्तोऽन्यत् किंचित् ओजीयः ओजस्वितरं बलवत्तरं न वै अस्ति न खलु विद्यते । अतस्त्वमेव उक्तव्यापारेषु योग्य इत्यर्थः । ओजः शब्दात मत्वर्थीयो विनिः । ततः आतिशायनिकः इष्टन् । 'विन्मतोर्लुक्' । 'टेः' इति टिलोपः ॥

शब्दा०—अर्हन्=ओ योग्य, बिभर्षि=धारण करते हो, सायकानि=बाणों को, धन्व=धनुष को, अर्हन्=ओ योग्य, निष्कम्=हार, यजतम्=पूजनीय, विश्वरूपम्=विभिन्न रूपों को, अर्हन्=ओ योग्य, इदम्=इसको, दयसे=विभाजित करते हो, विश्वम्=सम्पूर्ण, अभ्वम्=विस्तृत सृष्टि का, न=नहीं, वै=पूर्ववर्ती शब्द पर जोर देने वाला एक निपात, ओजीयः=अधिक शक्तिशाली, रुद्र=ओ रुद्र देवता, त्वत्=तुमसे अलग, अस्ति=है ।

हि० अ०—ओ योग्य (रुद्र), (तुम) बाण तथा धनुष धारण करते हो; ओ योग्य, (तुम) पूजनीय तथा विभिन्न रूप की माला (धारण करते हो) । ओ योग्य (तुम) सम्पूर्ण सृष्टि का विभाजन करते हो; तुमसे बढ़कर शक्तिशाली, ओ रुद्र, कोई नहीं है ।

Trans.—O worthy, thou bearest arrows and bow; O worthy, thou (bearest) adorable and omniformed necklace. O worthy, thou dividest the whole extent; none is more powerful than thou, O Rudra.

Notes—अर्हन्—Vocative sing. accented on the first syllable. Accordig to Sāyaṇa it is participle. Macdonell takes it as adverb. बिभर्षि—√*bhṛ* to bear, pres. 2nd, sing. विश्वरूपम्—Bahuvrīhi compd. accented on the first member. दयसे—√*dā* to divide, pres. 2nd. sing. Sāyaṇa derives दयसे from देङ् to pro-

tect. In the line स्थिरा चिदन्ना दयते विजम्मैः (IV.7.10) he derives दयते from √*dā* to divide. इदं दयसे विश्वमभ्वं— Wilson following Sāyaṇa translates: 'thou preservest all this vast universe'. Griffith renders: 'thou cuttest here each fiend to pieces'. According to Macdonell, 'thou wieldest all this force. ओजीयः— Comparative degree of ओजः

स्तुहि । श्रुतम् । गर्तऽसदम् । युवानम् । मृगम् । न । भीमम् । उपऽहत्नुम् । उग्रम् ॥ मृळ । जरित्रे । रुद्र । स्तवानः । अन्यम् । ते । अस्मत् । नि । वपन्तु । सेनाः ॥११॥

सा० भा० –हे स्तोतः श्रुतं विश्रुतं प्रख्यातं रुद्रं स्तुहि । कीदृशम् गर्तसदं गर्तो रथः । तत्र सीदन्तं युवानं नित्यतरुणं मृगं न भीमं मृगं सिंहमिव भयंकरम् । उपहत्नुम् उपहन्तारं शत्रूणाम् उग्रं उद्‌गूर्णं हे रुद्र त्वं स्तवानः अस्माभिः स्तूयमानः सन् जरित्रे स्तोत्रे मह्यं मृळ सुखय । ते त्वदीयाः सेनाः अस्मत् अन्यम् अस्मद्व्यतिरिक्तं पुरुषं नि वपन्तु निघ्नन्तु ।

शब्दा० स्तुहि=स्तुति करो, श्रुतम्=विख्यात, गर्तसदम्=रथ पर बैठे हुये, युवानम्=युवक को, मृगम्=जंगली पशु को, न=तरह, भीमम्=भयानक, उपहत्नुम्=शत्रु को मारनेवाले, उग्रम्=भयानक, मृळ=दया करो, जरित्रे=स्तुति करने वाले के लिये, रुद्र=हे रुद्र देवता, स्तवानः=स्तूयमान होकर, अन्यम्=दूसरे को, ते=तुम्हारे, अस्मत्=हमसे भिन्न को, नि वपन्तु =नष्ट करें, सेनाः=शस्त्र ।

हि० अ०—विख्यात, रथ पर बैठे हुये, युवक, जंगली पशु की तरह भयंकर, (शत्रु को) मारनेवाले, भयानक रुद्र की स्तुति करो । हे रुद्र, स्तूयमान होकर स्तुतिगायक के लिये दया करो । तुम्हारे शस्त्र हमसे अन्य (शत्रु) का विनाश करें ।

Trans —Praise the well-known, sitting on the chariot, the young, the fierce like a wild beast, the slayer (*of the enemies*), the terrible (Rudra). O

Rudra, being praised, be merciful to the singer. Let thy weapons smite down another than us.

Notes—स्तुहि—√*stu* to praise, impv. 2nd. sing. गर्तसदम्—Tatpurusa compd. accented on the second member. The first member is locative in sense and the second member is a verbal noun. मृळ—√*mṛḍ* to be gracious, pres. impv. 2nd. sing.; accented because it begins the Pāda. स्तवानः—√*stu* to praise pres. part. pass. in sense. वपन्तु—√*vap* to strew, impv. 3rd. plu.

कुमारः । चित् । पितरम् । वन्दमानम् । प्रति । ननाम । रुद्र । उपऽयन्तम् ॥ भूरेः । दातारम् । सत्ऽपतिम् । गृणीषे । स्तुतः । त्वम् । भेषजा । रासि । अस्मे इति ॥१२॥

सा० भा०—वन्दमानम् आयुष्मान्भव सौम्य इति स्तुवन्तं पितरं कुमारश्चित् यथा कुमारः । चिदित्येतदुपमार्थे । हे रुद्र उपयन्तम् अस्मत्समीपे गच्छन्तं त्वा प्रति ननाम प्रतिनतोऽस्मि । अपि च भूरेः बहुनो धनस्य दातारं सत्पतिं सतां पालयितारम् । 'पत्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हे रुद्र एवंभूतं त्वां गृणीषे स्तौमि । मिपः 'तिङां तिङो भवन्ति' इति सेआदेशः । स्तुतः च त्वम् अस्मे अस्मभ्यं भेषजा भेषजानि रासि देहि ।

शब्दा०—कुमारः=पुत्र, चित्= उपमा अर्थ का वाची एक निपात, पितरम्=पिता को, वन्दमानम्=आशीर्वचनम् बोलने वाले, प्रति=की ओर, ननाम=प्रणाम करता हूँ, रुद्र=ओ रुद्र देवता, उपयन्तम्=अपने पास आनेवाले तुमको, भूरेः=प्रचुर, दातारम्=देनेवाले, सत्पतिम्=सत्यस्वामी को, गृणीषे=गाता हूँ, स्तुतः=स्तूयमान होकर, त्वम्=तुम, भेषजा=औषधियाँ रासि=प्रदान करते हो। अस्मे=हम लोगों के लिये।

हि० अ०—जिस प्रकार एक पुत्र आशीर्वचन बोलनेवाले पिता को (प्रणाम करता है) उसी प्रकार, ओ रुद्र, मैं अपने पास आनेवाले, तुमको प्रणाम करता हूँ। मैं, प्रचुरता में देनेवाले सत्यस्वामी (तुम्हारी) स्तुति गाता हूँ। (उन गुणों से युक्त) तुम, स्तूयमान होकर हमको औषधियां प्रदान करते हो।

Trans —As a son before (his) sire, bestowing a blessing, O Rudra we bow to thee, coming (towards us) I glorify (thee) the profound bestower and true lord, thou (as such) being praised do grant us medicines

Notes —नानाम —$\sqrt{nam}$ to bend, perf 1rst sing First syllable is metrically lengthened Macdonell takes it as perf 3rd sing He translates कुमारश्चित्—उपयन्तम as 'A son bows towards his father who approving approaches him, O Rudra' सत्पतिम्—Tatpurusa compd accented on the first member (पत्यावैश्वर्ये—Pan—VI 2 18) गृणीषे—$\sqrt{gr}$ to sing mid pres 1rst sing स्तुत —$\sqrt{stu}$ to praise, past part रासि—$\sqrt{r\bar{a}}$ to give, pres 2nd sing, Sāyana and Griffith translate it in imperative sense, while Macdonell in pres indicative sense अस्मे—For अस्मभ्यम्, final ए in Pragrhya, hence, इति in the Pada text

या । वः । भेषजा । मरुतः । शुचीनि । या । शम्ऽतमा । वृषणः । या । मयःऽभु ॥ यानि । मनुः । अवृणीत । पिता । नः । ता । शम् । च । योः । च । रुद्रस्य । वश्मि ॥१३॥

सा० भा० —हे मरुतः रुद्रपुत्रा वः युष्माकं या यानि भेषजा भेषजान्यस्मदारोग्यहेतुभूतान्यौषधानि शुचीनि शुद्धानि निर्मलानि सन्ति । हे वृषणः कामानां वर्षितारो मरुतः या यानि च युष्मदीयानि भेषजानि शंतमा अतिशयेन सुखकराणि । या यानि च भेषजानि मयोभु मयोभूनि मयस सुखस्य भावयितृणि नः अस्मत्पिता मनुः यानि भेषजानि युष्मदीयानि अवृणीत वृतवान् ता तानि भेषजानि रुद्रस्य महादेवस्य सबन्धि शं च योश्च यच्छमनीयानां रोगाणामुपशमनं यावनीयानां भयानां यथावनमस्मत्त पृथक्करणं तदुभयं च वश्मि कामये ॥ 'वश कान्तौ' । आदादिक ।

शब्दा० —या=जो, वः=तुम्हारी, भेषजा=औषधियाँ, मरुतः=ओ मरुतगण, शुचीनि=पवित्र, या=जो, शंतमा=अत्यधिक कल्याणकारी,

वृषणः=ओ शक्तिशालियों, या=जो, मयोभु=हितकारी, यानि=जिनको, मनुः=मनु ने, अवृणीत=चुना था, पिता=पिता, नः=हम लोगों के, ता=उन औषधियों की, शम्=आनन्द, च=और, योः=कल्याण, च=और, रुद्रस्य=रुद्र की, वश्मि=इच्छा करता हूँ ।

हि० अ०—ओ मरुद्गण, तुम्हारी औषधियां जो पवित्र हैं, जो अत्यधिक सुख देनेवाली हैं, ओ शक्तिशाली, जो हितकारी हैं, जिनको हमारे पूर्वज मनु ने चुना था; उन (औषधियों) की तथा रुद्र की (औषधियों) की जो आनन्द तथा कल्याण प्रदान करने वाली हैं, इच्छा करता हूँ ।

Trans.—O Maruts, your medicines that are pure, that are the most pleasant, O powerful, that are beneficent, that our forefather Manu chose; these and those of Rudra that are pleasure-giving (by cure) and blessing (by defending from danger), I crave.

Notes.—शंतमा—The superlative degree of शम् (pleasant). अवृणीता—√*vr* to choose, mid. impf. 3rd. sing. Final syllable is lengthened. वश्मि—√*vaś* to desire, pres. 1rst. sing.

परि । नः । हेतिः । रुद्रस्य । वृज्याः । परि । त्वेषस्य । दुःऽमतिः । मही । गात् ॥ अव । स्थिरा । मघवत्ऽभ्यः । तनुष्व । मीढ्वः । तोकाय । तनयाय । मृळ ॥१४॥

सा० भा०—रुद्रस्य महादेवस्य हेतिः आयुधं नः अस्मान् परि वृज्याः परिवर्जयतु । तथा त्वेषस्य दीप्तस्य रुद्रस्य मही महती दुर्मतिः दुःखकारिणी बुद्धिश्च परि गात् अस्मान् वर्जयित्वा अन्यत्र गच्छतु । 'अपपरी वर्जने' (पा० सू० १. ४. ८८) । हे मीढ्वः सेचनसमर्थ रुद्र स्थिरा स्थिरतराणि त्वदीयानि धनूंषि मघवद्भ्यः हविर्लक्षणधनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्यः अव तनुष्व अवततज्यानि कुरु । तथा तोकाय अस्मत्पुत्राय तनयाय तत्पुत्राय च मृळ सुखं कुरु ॥

शब्दा०—नः=हम लोगों को, हेतिः=शस्त्र, रुद्रस्य=रुद्र का, परि वृज्याः=दूर रखे, त्वेषस्य=तेजस्वी रुद्र का, दुर्मतिः=क्रोध, मही=भया-

नक, परि गात्=दूर जावे, स्थिरा=दृढ, मघवद्भ्यः=उदार दाताओ के लिये, अव तनुष्व=ढीला करो, मीढ्व=ओ दयालु, तोकाय=पुत्रो पर, तनयाय,=पौत्रो पर, मृळ=दया करो ।

हि॰ अ॰ – रुद्र का शस्त्र हमको अलग रखे, तेजस्वी (रुद्र) का भयानक क्रोध हमसे दूर रहे । (हमारे) उदारदाताओ के लिये (अपने) दृढ़ शस्त्र को ढीला करो, ओ दयालु (रुद्र), (हमारे) पुत्र पौत्रादिको पर दया करो ।

Trans —May the missile of Rudra avoid us May the great ill disposition (i e wrath) of the terrible one avoid us, *loosen (thy) firm (bow) for our liberal* patrons, O bounteous, be gracious to our sons and grandsons

Notes —वृज्या —√*vrj* to twist, root aorist prec 3rd sing गात्—√*gā* to go, root aorist injun 3rd sing तनुष्व—√*tan* to stretch mid impv 2nd sing मीढ्वः—Voc from unreduplicated perf part मीढ्वांस It begins the Pāda, hence, accented मृळ—√*mrd* to be gracious, impv 2nd sing

एव । बभ्रो इति । वृषभ । चेकितान । यथा । देव । न । हृणीषे । न । हंसि ॥ हवनऽश्रुत् । नः । रुद्र । इह । बोधि । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥१५॥

सा॰ भा॰—हे बभ्रो जगतो भर्तबभ्रुवर्ण वा वृषभ कामानां वर्षित चेकितान सर्वं जानन हे देव द्योतमान रुद्र यथा येन प्रकारेण न हृणीषे न क्रुध्यसि न च हंसि । 'हृणीङ लज्जायाम' । अयं क्रुध्यतिकर्मा च । एव हवनश्रुत् अस्मदीयमाह्वानं शृण्वन् नः अस्मान् हे रुद्र इह अस्मिन देशे बोधि बुध्यस्व । विदथे यज्ञे गृहे वा सुवीरा शोभनपुत्रा सन्त बृहत् प्रौढ त्वदीय स्तोत्र वदेम उच्चारयाम ॥

शब्दा॰—एव=इस प्रकार, बभ्रो=ओ भूरे रंगवाले, वृषभ=ओ शक्तिशाली, चेकितान=ओ सर्वज्ञ, यथा=जिस प्रकार, देव=ओ देव, न =नहीं, हृणीषे=क्रोध करो, न=नहीं, हंसि=मार सको, हवनश्रुत्=

स्तुतियों को सुननेवाले, नः=हमारी, रुद्र=ओ रुद्र देवता, इह=यहां, बोधि =होवो, बृहत्=जोर से, वदेम=बोलें, विदथे=यज्ञ मण्डप में, सुवीराः= पुत्र पौत्रादिकों से युक्त ।

हिं० अ०—ओ भूरे रंगवाले ओ शक्तिशाली, ओ सर्वज्ञ, ओ देव, (ऐसे तुम) हमारी स्तुतियों को सुननेवाले होवो, जिससे ओ रुद्र, तुम (मुझपर) क्रोध न कर सको, मार न सको। वीर (पुत्र पौत्रादिको) से युक्त हम यज्ञमण्डप में जोरों से (तुम्हारा) गान करें।

Trans.—O tawny-coloured, O powerful, O omniscient, O god, (thou as such) be listening our invocations here, O Rudra, so that thou may not be angry, nor slay us. May we accompanied with heroes speak aloud in the assembly.

Notes.—बभ्रो—Final ओ of the vocative is Pragrhya; hence, इति in the Pada-text. चेकितान—Voc. of inte. pres. part. चेकितत् from √*cit* to know. हवनश्रुत्—Tatpuruṣa comp. the final member of which [illegible] a verbal noun. बोधि—√*bhū* to be, root-aorist impv. 2nd. sing. वदेम—√*vad* to speak, pres. opt 1rst plu.

'उपेम्' इति पञ्चदशर्चं तृतीयं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभम् अपांनपाद्देवताकम्। तथा चानुक्रान्तम्—'उपेमपोनप्त्रीयम्' इति। सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः॥

उपं। ईम्। असृक्षि। वाजऽयुः। वचस्याम्। चनः। दधीत। नाद्यः। गिरः। मे॥ अपाम्। नपात्। आशुऽहेमा। कुवित्। सः। सुऽपेशंसः। करति। जोषिंषत्। हि॥१॥

सा॰ भा॰—वाजयुः वाजमन्नमात्मन इच्छन्नहम् ईम् एनां वचस्यां वचसः स्तोत्रस्येच्छाम् उप असृक्षि उपासृजामि उत्पादयामि। अपां नपातं स्तोतुं प्रवृत्तोऽस्मीत्यर्थः। सृजश्छान्दसो लुङ्। 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति सिचः कित्त्वाद्गुणाभावः। सः च नाद्यः नदीनां शब्दकारिणीनां मेघस्थानामपां संबन्धी आशुहेमा आशु शीघ्रं गन्ता। 'हि गतौ' इत्यस्मात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन्। एवंभूतः अपां नपात् अपां पौत्रस्थानीयः। अद्भ्यः ओषधिवनस्पतयो जायन्ते ओषधिवनस्पतिभ्यः एषोऽग्निर्जायत इति तस्यौत्रत्वम्। एतत्संज्ञको देवः गिरः गृणातीति गीः स्तोता। तस्य मे मम कुवित् बहुनामैतत्। बहुलं चनः अन्नं दधीत दधातु विदधातु। प्रयच्छत्वित्यर्थः। अपि चास्मान् सुपेशसः शोभनरूपान् शोभनालंकारान् वा करति करोतु। करोतेर्लेट्यडागमः शप्। 'कः करत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः' (पा॰ सू॰ ८ ३.५०) इति विसर्जनीयस्य सत्वम्। हि यस्मात् अयं देवः जोषिषत् स्तोत्राणि सेवते तस्मादस्मानेवमनुगृह्णात्वित्यर्थः। 'जुषी प्रीति सेवनयोः'। लेट्यडागमः। विकरणः सिप्। इडागमश्च। 'हि च' इति निघातप्रतिषेधः॥

शब्दा॰—उप=समीप, ईम्=इसके, असृक्षि=मैंने भेजी है, वाजयुः=धन की इच्छावाला, वचस्याम्=वाणी को, चनः=प्रसन्नतापूर्वक, दधीत=स्वीकार करे, नाद्यः=नदी से उत्पन्न, गिरः=वाणी को, मे=मेरी, अपां नपात्=जल का पुत्र, आशुहेमा=शीघ्रगामी, कुवित्=शायद, सः=वह,

सुपेशस = सुन्दर रूप वाला, करति = करेगा, जोषिषत = आनन्द लेगा, हि = निश्चित रूप से ।

हि० अ० — धन की इच्छा से (मैंने अपनी) वाणी को (उसके पास) भेजी है। नदी का पुत्र मेरी वाणी को प्रसन्नतापूर्वक स्वीकार करे। शीघ्रगामी अपां नपात् शायद उनको अलङ्कृत करेगा क्योंकि (वही) उनका आनन्द लेगा।

Trans —Desirous of booty I have uttered forth this hymn, may the son of streams accept my songs with favour He, the swift moving son of waters, perchance will make (them) adorned, for verily he will enjoy (them)

Notes—असृक्षि—√*srj* to emit, mid 's' aorist, sing वाजयु—A desiderative suffix यु is added to वाज like किय् माय् अवस्यु etc, 'desiring food' (Wilson) 'eager for spoil' (Griffith) चन—Accordig to Sāyana चन is the object of दधीत and means 'aburdant food' Griffith and Macdonell take it as an adverb and translate 'With favour' (Griffith), 'gladly' (Macdonell) दधीत—√*dha* to put, mid opt 3rd sing आशुहेमा—हेमा from √*hi* to go with the suffix मनिन्, Bahuvrihi compd accented on the second member (vide note on पुरुरूप—II 33 9) कुवित्—A pronominal interrogative particle which is employed as an elliptical expression of doubt सुपेशस — Bahuvrihi compd accented on the second member (नञ्सुभ्याम्—Pan VI 2 172) करति—√*kr* to do, root aorist subju 3rd sing, unaccented because कुवित which could accent the verb is not in the same Pāda जोषिषत-√*jus* to enjoy, is-aorist, subju 3rd sing, accented because firstly, it begins a new sentence and secondly, it is followed by हि (यद्धितुपरं छन्दसि—Pān VIII 1 56)

इमम् । सु । अस्मै । हृदः । आ । सुऽतष्टम् । मन्त्रम् । वोचेम । कुवित् । अस्य । वेदत् ॥ अपाम् । नपात् । असुर्यस्य । मह्ना । विश्वानि । अर्यः । भुवना । जजान ॥२॥

सा० भा०—अस्मै अपानपात्सञ्ज्ञकाय देवाय हृद हृदयात् सुतष्टं सुष्ठु निर्मितम् इमं मन्त्र सुष्ठु, आ आभिमुख्येन वोचेम ब्रवाम । अस्य अस्माभिरुक्तमिम मन्त्र कुवित् वेदत् बहुल जानातु । वेत्तेर्लेट्यडागम । 'निपातैर्यद्यदिहन्त' इति निपातप्रतिषेध । किं स्तोत्रमिति चेदुच्यते । अर्यः स्वामी अपानपात्सञ्ज्ञको देवोऽग्नि असुर्यस्य । असुर शत्रून् क्षेप्ता । तस्य स्वभूतस्य बलस्य मह्ना महिम्ना महत्त्वेन विश्वानि सर्वाणि भुवना भुवनानि वृष्टिपूर्वकाणि वृष्टिप्रपादनेन भूतजातानि वा जजान जनयामास ॥

शब्दा०—इमम्=इस, सु=अच्छी प्रकार से, अस्मै=उसके लिये हृद=हृदय से, सुतष्टम्=अच्छी प्रकार से निर्मित, मन्त्रम्=मन्त्र को, आ वोचेम=सम्मुख गावें, कुवित्=शायद, अस्य=इसका अभिप्राय, वेदत्=जाने, अपां नपात्=जल का पुत्र, असुर्यस्य=प्राणदातृ शक्ति की, मह्ना=महिमा से, विश्वानि=सम्पूर्ण, अर्यः=स्वामी, भुवना=लोकों को, जजान=उत्पन्न किया है।

हि० अ०–हम अच्छी प्रकार से हृदय से उद्भूत इस मन्त्र को उसके लिये गावें। शायद वह उसको समझे। (सबके) स्वामी जल के पुत्र ने (अपनी) प्राणदातृ शक्ति की महिमा से सम्पूर्ण प्राणियों को उत्पन्न किया है।

Trans—Let us speak forth for him this well-fashioned hymn from our heart Perhaps he will know of it. The son of waters, the lord by greatness of (his) life-giving force, has created all beings

Notes—सुतष्टम्—Governing compd accented on the *first* member अस्मै—Unaccented because it replaces a substantive अस्य—unaccented like अस्मै. वोचेम—$\sqrt{vac}$ *to speak* pres opt 1rst plu वेदत्—$\sqrt{vid}$ to know, pres subju 3rd sing, accented because

preceded by कुवित्. असुर्यस्य–For accent see वीर्याणि (I.32.1). जजान – $\sqrt{jan}$ to generate, perf. 3rd. sing.

सम् । अ॒न्याः । यन्ति॑ । उप॑ । य॒न्ति॒ । अ॒न्याः । स॒मा॒नम् । ऊ॒र्वम् । न॒द्यः॑ । पृ॒ण॒न्ति॒ ॥ तम् । ऊँ इति॑ । शुचि॑म् । शुच॑यः । दीदि॒ऽवांस॑म् । अ॒पाम् । नपा॑तम् । परि॑ । त॒स्थुः॒ । आप॑ः ॥३॥

सा० भा०—अन्याः वर्ष्या आपः सं यन्ति भूम्या संगच्छन्ते । अन्याः च पूर्वं तत्रावस्थिताः उप यन्ति उपगच्छन्ति । ताः सर्वा आपः समानं सह नद्यः नदीभूताः ऊर्ध्वं समुद्रमध्ये वर्तमानं वडवानलं पृणन्ति प्रीणयन्ति । 'प्रीण प्रीणने' । तौदादिकः तमु तमेव अपां नपातं शुचिं निर्मलं दीदिवांसं दीप्यमानम् । दीदेतिश्छान्दसो दीप्तिकर्मा । लिटः क्वसुः । 'वस्वेकाजाद्घसाम्' । इति नियमादिडभावः । 'छन्दसि वेति वक्तव्यम्' इति वचनात् द्विर्वचनाभावः । एवंभूतं शुचयः शुद्धाः आपः परि तस्थुः परिवृत्य तिष्ठन्ति । एष हि वैद्युताग्निरूपेण मेघे वर्तमानः अस्मानजीजनदिति बुद्ध्या वडवानलरूपेण वर्तमानं तं पर्युपासते इत्यर्थः । यद्वा अन्या एकधनाख्या आपः संयन्ति चात्वालोत्करयोर्मध्ये वसतीवरीभिः संगच्छन्ते । अन्या वसतीवर्याख्या आपश्चोपयन्ति उपगच्छन्ति । ऐकमत्यं प्राप्ता भवन्ति । एताश्च मिलित्वा यज्ञं साधयन्त्यः तत्साध्यवृष्टिद्वारा नद्यो भूत्वा ऊर्ध्वं पृणन्ति इत्यादि समानम् । एवं हि 'आपो वा अस्पर्धन्त वयं पूर्वं यज्ञं वक्ष्यामः (ऐ० ब्रा० २.२०) इत्यादिकं ब्राह्मणविनियोगश्चानुगृह्यते ॥

शब्दा० अन्याः=कुछ, संयन्ति=एक साथ बहता है, उपयन्ति=जाता है, अन्याः=दूसरे, कुछ, समानम्=समान रूप से, ऊर्वम्=समुद्र को, नद्यः=नदियाँ, पृणन्ति=भरती हैं, तम्=उसको, उ=पूर्ववर्ती शब्द पर जोर देनेवाला एक निपात, शुचिम्=पवित्र को, शुचयः=पवित्र, दीदिवांसम्=चमकनेवाले, अपां नपातम्=जल के पुत्र को परितस्थुः=चारो तरफ से घेरा हुआ है, आपः=जल ।

हि० अ०—कुछ (वर्षा का जल पृथ्वी पर ऊपर से) एक साथ बहता है; कुछ दूसरा (जो पृथ्वी पर पहले से एकत्रित है) एक ओर जाता है; (सभी जलों के मेल से बनी) नदियां समुद्र को समान रूप से भरती हैं । उस पवित्र, चमकनेवाले जल के पुत्र को पवित्र जल चारों तरफ से घेरे हुए हैं ।

Trans —Some (rain waters) flow together (on the earth), some others (already collected on the earth) flow to (the sea), (all combined together forming themselves as) streams fill the common reservoir (i e sea) Him, the pure and shining son of waters, the pure waters stand around

Notes—समन्या यन्त्युप यन्त्यन्या are antithetical clauses The first verb of the two antithetical clauses is accented when the antithesis is clearly indicated by the words अन्य अन्य, एक एक, च च or वा वा पृणन्ति — √*pr* or √*prn* to fill pres 3rd plu दीदिवांसम्—Perf part acc sing of दीदिवांस् from √*di* or *didi* to shine तस्थु — √*sthā* to stand, perf 3rd plu

तम् । अस्मेराः । युवतयः । युवानम् । मर्मृज्यमानाः । परि । यन्ति । आपः ॥ सः । शुक्रेभिः । शिक्वऽभिः । रेवत् । अस्मे इति । दीदाय । अनिध्मः । घृतऽनिर्निक् । अप्ऽसु ॥४॥

सा० भा०—तम् अपा नपातमग्निम अस्मेराः अस्मयमाना दर्परहिता युवतयो युवान युवराजमिव मर्मृज्यमानाः अत्यर्थमलकुर्वाणा आप । 'मृजू शौचालकारयो' । परि यन्ति परितो गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । घृतनिर्णिक दीप्तरूप सः अपा क्षरणशीलोदकनिर्णेजन । यद्वा निर्णिगिति रूपनाम । नपादग्नि अप्सु मेघान्तर्गतासु समुद्रगतासु वा मध्ये अनिध्म इन्धनरहित एव सन् अस्मे अस्माक रेवत धनयुक्तमन्न यथा भवति तथा शुक्रेभिः शुभ्रै निर्मलै शिक्वभि तेजोभि दीदाय दीप्यते ॥

शब्दा०—तम्=उस, अस्मेरा =न मुस्करानेवाली, युवतय =युवतिया, युवानम्=युवक को, मर्मृज्यमानाः= अलकृत करती हुई, परि यन्ति=चारो तरफ से बहती है, आपः=नदिया, सः=वह, शुक्रेभि =प्रकाशमान, शिक्वभिः =लपटो से, रेवत्=धनवान, अस्मे=हम लोगो के लिये, दीदाय =प्रकाशित होता है, अनिध्म=बिना इन्धन के ही, घृतनिर्णिक्=घृत से आवृत, अप्सु=जल में ।

हि० अ०—न मुस्करानेवालों (गम्भीर) युवतियां, नदियां उस युवक को अलङ्कृत करती हुई (उसके) चारों तरफ विचरण करती हैं, वह प्रकाशमान लपटों द्वारा, हमारे लिये धनवान (होता हुआ), बिना इन्धन के ही, घृत से आवृत, नदियों (युवतियों) में हमारे लिये प्रकाशित होता है।

Trans—The not-smiling (i e modest) young maidens, the waters, wiping (him) move around him, the youth He with brilliant flames bountifully shines for us in waters, (though) unfed with fuel, enveloped in clarified butter

Notes—अस्मेराः—'Modest' (Wilson) 'carefully' (Griffith) 'not smiling' (Macdonell) It is an adj of युवतय which are waters and nothing else, नञ् compd accented on the first member मर्मृज्यमानाः —$\sqrt{mrj}$ to wipe, inte part रेवत्—'Abundance' (Wilson) 'splendid beauty' (Griffith) 'bountifully' (Macdonell) दीदाय—$\sqrt{d\bar{i}}$ to shine, perf 3rd sing, accented because it begins the Pāda अनिध्मः—Bahuvrīhi compd accented on the second member घृतनिर्णिक्—'Cleansed with clarified butter' (Wilson), 'oil enveloped' (Griffith) 'having a garment of ghee' (Macdonell), Bahuvrīhi compd accented on the first member

अस्मै । तिस्रः । अव्यथ्याय । नारीः । देवाय । देवीः । दिधिषन्ति । अन्नम् ॥ कृताःऽइव । उप । हि । प्रऽसर्स्रे । अप्ऽसु । सः । पीयूषम् । धयति । पूर्वऽसूनाम् ॥५॥

सा० भा०—नारीः नेत्र्य तिस्रः देवीः देव्य इळासरस्वतीभारत्याख्या अव्यथ्याय अव्यथनाय अस्मै देवाय अपां नपाते अन्नं सोमाख्यं दिधिषन्ति धारयन्ति । 'धिष शब्दे', जौहोत्यादिक । व्यत्ययेनान्तादेश । धातूनामनेकार्थत्वादत्र धारणार्थ । अप्सु उदकेषु कृता इव उप प्रसर्स्रे प्रसरन्ति । सृ गतौ'।

लिटि 'इरयो रे' रेआदेश । छान्दसो हलादिशेषाभाव । यस्मादेव तस्मात पूर्वसूना पूर्वं प्रसूण ताकाशादुत्पन्नानामपां पीयूषं सारभूत सोमाख्यममृत सः अपां नपादस्मि धयति पिबति । हि पूरण ॥

शब्दा० तस्मै=उस, तिस्रः=तीन, अव्यथाय=कभी व्यथित न होने-वाले के लिये, नारीः=स्त्रियां, देवाय=देव के लिये, देवीः=देवियां, दिधिषन्ति=धारण करने की इच्छा करती हैं, अन्नम्=अन्न, कृता इव=नवजात की तरह, हि=निश्चित अर्थ का वाचक एक निपात, उप प्रसर्त्रे=ऊपर फैलता है, अप्सु=जलों में पीयूषम्=अमृत, धयति=पान करता है, पूर्वसूनाम्=प्रथम उत्पन्न करने वाली माताओं का ।

हि० अ०—उस अव्यथितमान देव (अपां नपात) के लिये तीन स्वर्गीय युवतियां भोजन देने की इच्छा करती हैं। चूँकि नवजात (बच्चे) की तरह जल में तैरता है (इसलिये) वह प्रथम उत्पन्न करनेवाली (माताओं) का दुग्धपान करता है।

Trans —To him, the uninjurable god, the three divine ladies desire to give food Since, like a newly born (child) floats on the waters, he sucks the nector (i e milk) of the mothers that first bring forth

Notes—तिस्रो देवीः—Three goddesses Ilā, Sarasvati and Bhārati are meant According to Griffith these three goddesses are the personifications of prayer and worship According to Macdonell three goddesses are the waters in the three worlds अव्यथाय—'Uninjurable' (Wilson) 'immovable' (Macdonell) Bahu vrihi compd accented on the second member दधिषन्ति-√*dha* to put desid 3rd plu कृता इव प्रसर्त्रे–Wilson following Sayana translates the line 'as if formed in the waters they spread abroad' Griffith renders 'within the waters hath he pressed as hollows' According to Macdonell, 'for he has stretched forth as it were to the breasts' प्रसर्त्रे—√*sr* to flow, with prefix प्र, pres

inte, 3rd sing. accented because preceded by हि
धयति—$\sqrt{dh\bar{a}}$ to suck, pres 3rd sing

अश्वस्य । अत्र । जनिम । अस्य । च । स्वः । द्रुहः । रिपः ।
सम्ऽपृचः पाहि । सूरीन् ॥ आमासु । पूर्षु । परः । अप्रऽमृष्यम् ।
न । अरातयः । वि । नशन् । न । अनृतानि ॥६॥

सा० भा०—अत्र अस्मिन्नपांनपात्संज्ञके देवे अश्वस्य जनिम जन्म भवति। अपांनपादधिष्ठितात् समुद्रात् ऊर्ध्वं अश्वस्य जातत्वात्। किं बहुना। अस्य च स्व सुष्ठु अरणीयस्य सर्वस्य जगतो जन्म अस्मिन्नेव भवति। अयं हि मेघमध्ये वर्तमानो वृष्टिद्वारेण सर्वं जगज्जनयति। तादृशोऽपांनपात्त्वं द्रुह द्रोग्धु अपहर्तु रिप हिंसकस्य च संपृच संपर्कात् सूरीन् स्तोतॄनस्मान् पाहि रक्ष। आमासु अपरिपक्वासु पूर्षु पूरयितव्यास्वप्सु पर परस्तात् वर्तमानम् अप्रमृष्यम् अप्रधृष्यमाणं देवम् अरातय अदातार पुरुषा न वि नशन् न प्राप्नुवन्ति। नशतिर्व्याप्तिकर्मा। लेट्यडागम। अनृतानि मायाविनो रक्षांसि च न प्राप्नुवन्ति॥

शब्दा० अश्वस्य=अश्व का, अत्र=यहाँ, जनिम=जन्म, अस्य=उसका, च=और, स्वः=द्युलोक में, द्रुहः—द्वेष करनेवाले, रिपः=सतानेवाले, संपृचः=संपर्क से, पाहि=रक्षा करो, सूरीन्=उदार दाताओं की, आमासु=कच्चे, पूर्षु=दुर्ग में अर्थात् बादलों में, परः=बहुत दूर, अप्रमृष्यम्—कभी नष्ट न होनेवाले, कभी न हारनेवाले, न=नहीं, अरातयः=शत्रु, वि नशन्—प्राप्त करें, अनृतानि=मायावी, झूठ बोलनेवाले।

हि० अ०—अश्व (अपां नपात्) का जन्म स्थान यहीं (पार्थिव जल) है; द्युलोक में भी उसका (जन्मस्थान है)। उदार दाताओं की, द्वेष करनेवालों तथा सतानेवालों के संपर्क से, रक्षा करो। बहुत दूर कच्चे दुर्ग (बादलों) में रहनेवाले कभी नष्ट न होनेवाले (देव) को शत्रु तथा मायावी न प्राप्त करें।

Trans—The birth of the horse (is) here (in the terrestrial water), his (is) also in heaven Protect the bounteous givers from the company of haters

and oppressors Let not the miser and deceitful ones attain him, the inconceivable (god) (dwelling) far away, in the raw (i e natural) fortress

Notes —संपृच —Abl infinitive from $\sqrt{}$*prc* to mix पाहि —$\sqrt{}$*pā* to protect impv 2nd sing पूर्षु —Griffith and Macdonell take it as the locative plu of पुर् which means 'fort' पर —An adverb and means 'far away' If the accent is on the first syllable it becomes nom sing adj meaning 'other' अप्रमृष्यम्— 'inconceivable' (Wilson) 'indestructible' (Griffith) '*not to be forgotten*' (Macdonell) Bahuvrihi accented on the second member नशन्—$\sqrt{}$*nas* to attain pres injun 3rd plu

स्वे । आ । दमे । सुऽदुघा । यस्य । धेनुः । स्वधाम् । पीपाय । सुऽभु । अन्नम् । अत्ति ॥ सः । अपाम् । नपात् । ऊर्जयन् । अप्ऽसु । अन्तः । वसुऽदेयाय । विधते । वि । भाति ॥७॥

सा० भा०—य अपा नपात् स्वे दमे स्वकीये गृहेऽन्तरिक्षलक्षण आ सीदति । यस्य च धेनु माध्यमिका वाक सुदुघा सुखेन दोग्धव्या भवति । स देव स्वधा वृष्ट्युदक पीपाय वर्धयति । 'प्यायी वृद्धौ' । 'लिडयडोश्च' इति पीभाव । सुभु सुष्ठु भूत कृष्टे सकाशादुत्पन्न हविलक्षणम अन्न च अत्ति भक्षयति । स अपानपात्संज्ञको देव ऊर्जयन् बल कुर्वन अप्स्वन्त मेघस्था- स्वप्सु मध्ये विधते परिचरते यजमानाय वसुदेयाय धनदानार्थं वि भाति विशेषेण दीप्यते ॥

श० दा० स्वे=अपने, दमे=घर में, सुदुघा=अच्छी प्रकार से दूध देने- वाली, यस्य=जिसकी, धेनु—गाय, स्वधाम्=अमृत को, पीपाय=उडलता है सुभु=सुन्दर बन, अन्नम्=भोजन, अत्ति=खाता है, स –वह अपा नपात्=जल के पुत्र, ऊर्जयन्=शक्ति बढ़ाता हुआ, अप्सु=जलो में, अन्त बीच में, वसुदेयाय=धन देने के लिये, विधते=पूजा करनेवाले को, विभाति=प्रकाशित होता है ।

हि॰ अ॰—(वह) जिसके अपने घर में अच्छी प्रकार से दूध देने वाली गाय हो, अमृत को उड़ेलता है, सुन्दर बने (पदार्थ) का भोजन करता है। वह जल का पुत्र, जल के बीच अपनी शक्ति बढ़ाता हुआ पूजा करनेवाले को, धन देने की इच्छा से, विशेष रूप से, प्रकाशित होता है।

Trans —(He) in whose, own house is a cow, yielding good milk, swells the nector and eats well prepared food He (as such), the son of waters gathering vigour in the waters, shines forth with a view to conferring wealth upon the worshipper

Notes —पीपाय —$\sqrt{pi}$ to swell, perf 3rd sing, with lengthened red syllable अप्स्व + न्तर्—Vide Appendix —B under अग्निज and कम्प स्व॰ विधते–Dative sing of pres part विधत् from $\sqrt{vidh}$ to worship —भाति $\sqrt{}$ *bhā* to shine, pres 3rd sing

यः । अप्ऽसु । आ । शुचिना । दैव्येन । ऋतऽवा । अजस्रः । उर्विया । विऽभाति ॥ वयाः । इत् । अन्याः । भुवनानि । अस्य । प्र । जायन्ते । वीरुधः । च । प्रऽजाभिः ॥८॥

सा॰ भा॰—यः अपां नपात् ऋतावा । ऋतमित्युदकनाम । तद्वान् सत्यवान् वा अजस्र नित्य एकरूपेण सदा वर्तमान उर्विया उरुविस्तीर्ण अप्सु मेघस्थासु मध्ये शुचिना शोचकेन दैव्येन देवसम्बन्धिना तेजसा आ समन्तात विभाति विशेषेण प्रकाशते । अस्य अपांनपात अन्या अन्यानि भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि वयाः इत् शाखा एव । वीरुध ओषधय प्रजाभि स्वकीयाभि पुष्पफलादिभि सह अस्मादेव प्र जायन्ते । च पूरण ॥

शब्दा॰ —य — जो, अप्सु=जलों में, शुचिना=प्रकाश से, दैव्येन= देवत्व से, ऋतावा=सत्यवान, अजस्र =कभी न थकनेवाला, अजर, उर्विया=विस्तृत रूप में, आ विभाति=चारों तरफ से प्रकाशित होता है, वया =शाखायें, इत्=पूर्ववर्ती शब्द पर जोर देनेवाला एक निपात, अन्या= दूसरे, भुवनानि=लोक, अस्य=उसी से, प्र जायन्ते=उत्पन्न होती हैं, वीरुध =वनस्पतियां, च=और, प्रजाभि =पुष्प फलादि के साथ ।

हि० अ० —सत्यवान् अजर (अपां नपात्) जो जल में तेज तथा देवत्व से विस्तृत रूप में चारों तरफ से प्रकाशित होता है, सम्पूर्ण प्राणी उस (जल के पुत्र) की शाखायें हैं; (सम्पूर्ण) वनस्पतियां फल फूल सहित उसी से उत्पन्न होती हैं।

Trans.—The truthful, the unaging one, who in the waters widely shines forth with lustre and divinity, all *other beings (are) his offshoots* ; (all) the vegetables with fruits and flowers are born (of him).

Notes.—ऋतावा—The short syllable [illegible] preceding the suffix वा is lengthened in the Saṁhitā-text, while it is retained in the Pada-text. भाति—√*bhā* to shine, pres. 3rd. *sing.*; *accented because preceded by* यः. जायन्ते—√*jā* to be born, mid. pres. 3rd. sing.

अपाम् । नपात् । आ । हि । अस्थात् । उपऽस्थम् । जिह्मानाम् । ऊर्ध्वः । विऽद्युतम् । वसानः ॥ तस्य । ज्येष्ठम् । महिमानम् । वहन्तीः । हिरण्यऽवर्णाः । परि । यन्ति । यह्वीः ॥९॥

सा० भा० —अपांनपात्संज्ञकोऽग्निः उपस्थम् अपामुपस्थानमन्तरिक्षम् आ अस्थात् आस्थितवान् आरूढवान् खलु । किं कुर्वन् । जिह्मानां कुटिलगतीनामपां मध्ये ऊर्ध्वः स्वयमूर्ध्वं ज्वलन् विद्युतं विद्योतमानम् मेघं वसानः आच्छादयन् । अन्तरिक्षमास्थाय वर्षणं कृतवान् । तस्य वर्षितुरपांनपातः ज्येष्ठं प्रशस्यतमं महिमानं माहात्म्यं वहन्तीः वहन्त्यः सर्वत्र प्रापयन्त्यः यह्वीः यह्व्यः महत्यः हिरण्यवर्णाः । नदीनामेतत् । हिरण्यवन्निर्मलरूपा नद्यः परि यन्ति परितो गच्छन्ति । अपांनप्त्रा महती वृष्टिरस्माकं प्रवहनायोत्पादिता इति कृतज्ञतया तदीयं माहात्म्यं सर्वत्र प्रकटयन्त्य इव नद्यः प्रवहन्तीत्यर्थः ॥

शब्दा०—अपां नपात्=जल का पुत्र, हि=निश्चित रूप से, आ अस्थात्=स्थित है, उपस्थम्=गोद में, जिह्मानाम्=नीचे जानेवाले, ऊर्ध्वः =ऊपर, विद्युतम्=बिजली से, वसानः=आवेष्ठित, तस्य=उसकी, ज्येष्ठम् =श्रेष्ठ, महिमानम्=महिमा को, वहन्तीः=ढोती हुई, हिरण्यवर्णाः= स्वर्ण रंग वाली, परि यन्ति=चारों तरफ से बहती हैं, यह्वीः=नदियां।

हि० अ०—जल का पुत्र निश्चित रूप से अधोगामी जल की गोद में, (स्वय) उपर विद्युत से आवेष्ठित स्थित है। उसकी श्रेष्ठ महिमा को ढोती हुई स्वर्ण वर्णवाली नदियां उसके चारो तरफ विचरण करती है।

Trans —The son of waters has stationed in the lap of waters directed downwards, (himself) above, wearing lightning (as garment) Bearing his sublimest glory, the rivers of golden colour flow around him

Notes —अस्थात्—√*stha* to stand, root aorist, 3rd sing जिह्मानाम्—'Tortuously moving' (Wilson) 'curled' (Griffith) 'prone' (Macdonell) वसान —√*vas* to wear pres part वहन्ती —√*vah* to carry, pres part हिरण्यवर्णा —Bahuvrihi compd accented on the first member यन्ति—√*i* to go, pres 3rd sing यही —'Great' (Sāyana), 'swift' (Roth) 'young' (Geldner)

हिरण्यऽरूपः । सः । हिरण्यऽसंदृक् । अपाम् । नपात् । सः । इत् । ऊँ इति । हिरण्यऽवर्णः ॥ हिरण्ययात् । परि । योनेः । निऽसद्य । हिरण्यऽदाः । ददति । अन्नम् । अस्मै ॥१०॥

सा० भा०—स अपा नपात् हिरण्यरूप । रूप्यते इति रूप शरीरम् । सुवर्णमयशरीरो हितरमणीयशरीरो वा । तथा हिरण्यसंदृक् । सम्यक् पश्यन्ति यानि इन्द्रियाणि । सुवर्णमयेन्द्रियो हितरमणीयेन्द्रियो वा । सेदु स एवात्मीयम् हिरण्यवर्णः हिरण्यसदृशवर्णसंयुक्त । एवभूत सन् हिरण्ययात् सुवर्णमयात् योनेः स्थानात् परि उपरि निषद्य उपविश्य वर्तत इति शेष । अस्मै ईदृग्विधाय अपां नपाते हिरण्यदा हिरण्यस्य सुवर्णस्य दातारो यजमाना अन्नं हविर्लक्षण ददति प्रयच्छन्ति ।

हि० व्या०—हिरण्यरूप —स्वर्ण के समान रूपवाला सः—वह हिरण्यसंदृक् —स्वर्ण की तरह आहृतिवाला, अपा नपात् —जल का पुत्र सः—वह, इदु —इस ओर उ दोनों पूर्णतया निश्चय पर भार देने वाले निपात हैं हिरण्यवर्णः —स्वर्ण रगवाला हिरण्ययात् —स्वर्णमय परि—ऊपर, योनेः स्थान पर

से, निषद्य=बैठकर, हिरण्यदाः=स्वर्ण दान करनेवाले यजमान, ददति=प्रदान करते हैं, अन्नम्=भोजन, अस्मै=उसके लिये।

हि० अ०—स्वर्ण के समान रूपवाला, स्वर्ण की तरह आकृतिवाला यह जल का पुत्र, स्वर्ण के समान रंगवाला (है)। स्वर्णमय स्थान पर बैठकर यहाँ से चमकता है। स्वर्णदान करनेवाले यजमान उसको हवि प्रदान करते हैं।

Trans.—He (is) of golden form, of golden appearance, verily he, the son of waters, (is) of golden colour. Seated upon the golden seat (shines) therefrom; givers of gold give him food

Notes—हिरण्यरूपः, हिरण्यसंदृक्, हिरण्यवर्णः—All are the Bahuvrihi compds. accented on the first member. सेदु—For euphonic combination see I 32 15 हिरण्यदाः—Tatpurusa compd accented on the second member ददति—$\sqrt{d\bar{a}}$ to give, pres 3rd. plu

तत् । अस्य । अनीकम् । उत । चारु । नाम । अपीच्यम् । वर्धते । नप्तुः । अपाम् ॥ यम् । इन्धते । युवतयः । सम् । इत्था । हिरण्यवर्णम् । घृतम् । अन्नम् । अस्य ॥११॥

सा० भा०—अस्य अपां नप्तु देवस्य अनीकं रश्मिसमूहरूप शरीर चारु शोभनम्। उत अपि च अस्य नाम सज्ञा च चारु शोभनम्। न पातयति न विनाशयतीति नपादिति तद्व्युत्पत्ते। तदुभयम् अपीच्यम्। अन्तर्हितनामैतत्। मेघान्तर्हित सत् वर्धते। युवतय सगमनस्वभावा आप हिरण्यवर्णं हिरण्यसमानतेजस यम् अपानपातम् इत्था अमुत्रान्तरिक्षे सम् इन्धते सम्यक् दीपयन्ति। अस्य च देवस्य घृतं क्षरणशीलमुदकम् अन्नं भक्ष्यम्। अविन्धनो ह्यसौ वैद्युतोऽग्नि ॥

शब्दा०—तत्=वह, अस्य=उसकी, अनीकम्=किरणो की समूहरूपात्मक आकृति, उत=और, चारु=सुन्दर, नाम=नाम, अपीच्यम्=रहस्य में, वर्धते=बढ़ता है, नप्तुः अपाम्=जल के पुत्र का, यम्=जिसको, इन्धते

=प्रज्वलित करती हैं, युवतयः=युवतियाँ, सम्=संयुक्त रूप से, इत्था =इस प्रकार, हिरण्यवर्णम्=स्वर्ण रंगवाले को, घृतम्=घी, अन्नम्= भोजन, अस्य=इसका।

हि० अ०—उस जल के पुत्र की वह आकृति और (वह) सुन्दर नाम रहस्य में बढ़ता है। जिस स्वर्ण वर्णवाले को युवतियाँ (जल) इस प्रकार संयुक्त रूप से प्रज्वलित करती हैं, घी उसका भोजन है।

Trans.—That face of his and dear name of the son of waters flourish in secret. Whom, the golden coloured, the young maidens thus kindle collectively, clarified butter (is) his food.

Notes.—वर्धते—√*vrdh* to grow, mid. pres. 3rd. sing. इन्धते—√*idh* to kindle, mid. pres. 3rd. plu. accented because preceded by यम्.

अस्मै। बहूनाम्। अवमार्य। सख्ये। यज्ञैः। विधेम। नमसा। हविःऽभिः॥ सम्। सानु। मार्ज्मि। दिधिषामि। बिल्मैः। दधामि। अन्नैः। परि। वन्दे। ऋक्ऽभिः॥१२॥

सा० भा०—अस्मै पुरोवर्तिने बहूनाम् देवानाम् अवमाय आद्याय सख्ये अस्माभिः समानख्यानाय अपां नपाते यज्ञैः यागसाधनैः हविर्भिः चरुपुरोडाशादिभिः नमसा नमस्कारेण च विधेम परिचरेम। अस्यापांनपातः सानु समुच्छ्रितप्रदेशं सं मार्ज्मि सम्यक् शोधयामि अलंकरोमि वा। मृजू शौचालंकारयोः।' 'चादिलोपे विभाषा' इत्यस्य निघातप्रतिषेधः॥ दिधिषामि धारयामि च बिल्मैः भासनैः काष्ठैरेनम्। 'धिष शब्दे'। अयं धारणार्थोऽपि। जुहोत्यादित्वात् शपः श्लुः। सिपो व्यत्ययेनाडागमः। 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम्। दधामि धारयामि चैनं गार्हपत्यादिरूपेण स्थितम् अन्नैः हविर्लक्षणैः। तथा ऋग्भिः मन्त्रैः परि वन्दे परितः स्तौमि॥

शब्दा०—अस्मै=उस, बहूनाम्=सबसे अधिक, अवमाय=समीपवर्ती, सख्ये=मित्र के लिये, यज्ञैः=यज्ञों द्वारा, विधेम=पूजा करें, नमसा= नमस्कार द्वारा, हविर्भिः=हविष्यों द्वारा, सानु=श्रेष्ठ स्थान, संमार्ज्मि

=अच्छी प्रकार से साफ करता हूं, दिधिषामि=धारण करने की इच्छा करता हूं, विल्मै =लकडी के टुकडों से, दधामि=धारण करता हूं, अन्नै =भोजन से, परिवन्दे=चारो तरफ से बन्दना करता हूं ।

हि० अ० -उस सबसे अधिक समीपवर्ती, मित्र (अग्नि) को हम यज्ञो, नमस्कारों तथा हविद्रव्यो से पूजा करें । उसके श्रेष्ठ स्थान (वेदी) को (मैं) अच्छी प्रकार से साफ करता हूं, (उस अग्नि को) लकडी के टुकडों से धारण करने की इच्छा करता हूं, (उस अग्नि को) भोजन (घृतादि हवि पदार्थों) द्वारा प्रज्वलित रखता हूं, ऋचाओं द्वारा (उस अग्नि को) चारों तरफ से वन्दना करता हूं ।

Trans —To him, the closest of many, the friend, may we worship with sacrifices, salutation, and oblations (I) wipe (his) high place (i e altar) carefully, (I) desire to support (him) with pieces of wood, (I) nourish (him) with food, (I) greet (him) with hymns

Notes—अवमाय—'First' (Wilson) 'nearest' (Griffith and Macdonell) According to Macdonell अव means low and म is superlative termination विधेम—$\sqrt{}$*vidh* to worship, pres opt 1rst plu समार्ज्मि—$\sqrt{}$*mrj* to wipe, pres 1rst sing, accented because the conjunctive च joining मार्ज्मि and दिधिषामि is dropped (चादि लोपे विभाषा—Pan—VIII 1 63) दिधिषामि—$\sqrt{}$*dha* to put, pres desid 1rst sing, accented because beginning of a new sentence दधामि—$\sqrt{}$*dha* to put, pres 1rst sing, accented because beginning of a new sentence वन्दे—$\sqrt{}$*vand* to greet, mid pres 1rst sing

मः । ईम् । वृषा । अजनयत् । तासु । गर्भम् । सः । ईम् । शिशुः । धयति । तम् । रिहन्ति ॥ सः । अपाम् । नपात् । अनभिम्लात-वर्णः । अन्यस्यऽइव । इह । तन्वा । विवेष ॥१३॥

सा०भा०—स ईं सोऽयमपांनपात्संज्ञको देवः वृषा सेक्ता भूत्वा तासु मेघस्थास्वप्सु गर्भम् अजनयत् स्वात्मानमेव गर्भरूपेण वर्षणार्थं कृतवानित्यर्थः। गर्भो भूत्वा च स ईं सोऽयं माध्यमिकः वैद्युतोऽग्निस्तासां शिशुः पुत्रः सन् धयति मेघस्थास्ताः पिबति अविन्धनो ह्यसौ। तं पुत्रस्थानीयमद्भिः आपश्च रिहन्ति लिहन्ति। 'लिह आस्वादने'। कपिलकादित्वाल्लत्वविकल्पः। सः अयम् अपां नपात् वृष्ट्या सह भूमौ निपतितः अनभिम्लातवर्णः अभितो म्लातो म्लानः क्षीणो वर्णो यस्य तद्विपरीतोऽयम् दीप्यमानः सन् इह अस्मिन् लोके अन्यस्येव। इवशब्दोऽवधारणे। अन्यस्य पार्थिवस्यैवाग्नेः तन्वा शरीरेण काष्ठेन्धनत्वलक्षणेन विवेष व्याप्तो बभूव। 'विष्लृ व्याप्तौ'॥

शब्दा०—सः=वह, ईम्=यही, वृषा=शक्तिशाली, अजनयत्=उत्पन्न किया है, तासु=उन जलों में, गर्भम्=गर्भ रूप में, सः=वह, ईम्=यही, शिशुः=कुमार, धयति=दुग्धपान करता है, तम्=उसको, रिहन्ति=प्यार से चाटती हैं, चुम्बन करती हैं, सः=वह, अपां नपात्=जल का पुत्र, अनभिम्लातवर्णः=कभी मलिन न होनेवाले रंगवाला अर्थात् सर्वदा प्रकाशित होनेवाला, अन्यस्य इव=दूसरे की तरह अर्थात् पार्थिव यज्ञाग्नि के रूप में, इह=यहाँ, तन्वा=शरीर से, विवेष=कार्य करता है।

हि० अ०—उसी शक्तिशाली ने (अपने को) उनमें (जल में) गर्भ (रूप में) उत्पन्न किया है; वही कुमार (उनका) दुग्धपान करता है; (वे भी) उसको (प्यार से) चुम्बन करती हैं। वह जल का पुत्र, चमकीले वर्णवाला, यहाँ (पृथ्वी पर) दूसरे की तरह (पार्थिव यज्ञाग्नि के रूप में) शरीर से कार्य करता है।

Trans.—Verily he, the vigorous, has generated (himself as) embryo in them (i.e. waters); verily he, the child, sucks (them) (and they, too,) lick him. He (as such), the son of waters, of unfaded colour, acts here with body as it were of another.

Notes—अजनयत्—$\sqrt{jan}$ to generate, caus. impf. 3rd. sing. धयति—$\sqrt{dh\bar{a}}$ to suck, pres. 3rd. sing. रिहन्ति—$\sqrt{rih}$ to lick, pres. 3rd. plu. अनभिम्लातवर्णः—Bahuvrīhi compd. accented on the first member. विवेष—$\sqrt{viṣ}$ to be active, perf. 3rd. sing.

अ॒स्मिन् । प॒दे । प॒र॒मे । त॒स्थि॒ऽवांस॑म् । अ॒ध्व॒स्मऽभिः॑ । वि॒श्वहा॑ । दी॒दि॒ऽवांस॑म् ॥ आपः॑ । नप्त्रे॑ । घृ॒तम् । अन्न॑म् । वह॑न्तीः । स्व॒यम् । अत्कैः॑ । परि॑ । दी॒य॒न्ति॒ । य॒ह्वीः ॥१४॥

सा० भा०—परमे उत्कृष्टे अस्मिन् पदे अन्तरिक्षलक्षणे स्थाने तस्थिवांसं स्थितवन्तम् अध्वस्मभिः ध्वंसनरहितैस्तेजोभिः विश्वहा सर्वाण्यहानि दीदिवांसं दीप्यमानमपां नपातं यह्वीः यह्वयो महत्यः आपः स्वयम् आत्मनैव अत्कैः सतनशीलैः सततगन्तृभिः स्वकीयैः रूपैः परि दीयन्ति परिगच्छन्ति । दीयतिर्गतिकर्मा । 'दीङ् क्षये' । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । किं कुर्वत्यः । नप्त्रे अपां नपाते घृतं क्षरणशीलोदकात्मकम् अन्नं वहन्तीः वहन्त्यः ॥

शब्दा०—अस्मिन्=इस, पदे=स्थान में, परमे=सर्वोच्च, तस्थिवांसम्=बैठे हुये को, अध्वस्मभिः=विनाश रहित (किरणों) से, विश्वहा=सदा, दीदिवांसम्=चमकनेवाले को, आपः नप्त्रे=जल के पुत्र के लिए, घृतम्=घी, अन्नम्=भोजन, वहन्तीः=लाती हुई, स्वयम्=अपनी, अत्कैः=निरन्तर गति से, परिदीयन्ति=चारों तरफ से बहती हैं, यह्वीः=बड़ी नदियां ।

हि० अ० – इस सर्वोच्च स्थान में बैठे हुये, विनाश रहित (किरणों) से सदा चमकनेवाले के चारों तरफ, महान् नदियां अपने पुत्र के लिए घी का भोजन लाती हुई, अपनी निरन्तर गति से विचरण करती हैं ।

Trans.—(Him) seated in this highest place, shining with imperishable (light) for ever, the great waters carrying clarified butter (as) food for the son of waters, themselves fly around with their movements.

Notes—तस्थिवांसम्—Perf. part. acc. sing. from √*sthā* to stand. दीदिवांसम्—See notes (II. 35.3) अत्कैः—'Movement' (Wilson), 'wandering' (Griffith), 'garment' (Macdonell). दीयन्ति—√*dī* to fly, pres. 3rd. plu. वहन्तीः—√*vah* to carry, pres. part. fem.

श्रयां॑सम् । अ॒ग्ने॒ । सु॒ऽक्षि॒तिम् । जना॑य । श्रयां॑सम् । ऊँ॒ इति॑ । म॒घव॑त्ऽभ्यः । सु॒ऽवृ॒क्तिम् ॥ विश्व॑म् । तत् । भ॒द्रम् । यत् । अव॑न्ति । दे॒वाः । बृ॒हत् । व॒दे॒म॒ । वि॒दथे॑ । सु॒ऽवीराः॑ ॥१५॥

सा० भा० —हे अग्ने सुक्षिति शोभननिवास त्वाम् अयांसम् उपागच्छम्। किमर्थम्। जनाय अस्मदीयपुत्रादिजनार्थम्। तथा मघवद्भ्यः हविर्लक्षणधनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्यश्च सुवृक्ति शोभनावर्जक त्वद्विषय स्तोत्रम् अयांसम् उपागच्छम्। 'यम उपरमे'। अत कारणात् यत् भद्रं सर्वे देवाः अवन्ति रक्षन्ति विश्वं सर्वं तत् भद्रम् अस्माकं भवतु। सुवीराः सुपुत्रा वय विदथे यज्ञे गृहे वा बृहत् प्रौढ स्तोत्र वदेम उच्चारयाम ॥

शब्दा० —अयांसम्=आया हूं, अग्ने=ओ अग्नि, सुक्षितिम्=सुन्दर निवासवाले, जनाय=संतति के लिये, अयांसम्=आया हूं, उ=पूर्ववर्ती शब्द पर जोर देनेवाला एक निपात, मघवद्भ्यः=प्रचुर धन देनेवाले यजमानो के लिए, सुवृक्तिम्=सुनिर्मित प्रार्थनावाले, विश्वम्=सम्पूर्ण, तत्=वे चीजें, यत्=जिनकी, अवन्ति=रक्षा करते हैं, देवाः=देवता, बृहत्=जोर से, वदेम=बोलें, विदथे=यज्ञ मण्डप में, सुवीराः=वीरों से युक्त।

हि० अ० —ओ अग्नि, सुन्दर निवासवाले (तुम्हारे पास) मैं संतति के लिए आया हूं, सुनिर्मित प्रार्थना वाले (तुम्हारे पास) मैं प्रचुर धन देनेवाले यजमानों के लिए आया हूं। वे सभी कल्याण कारी चीजें जिनकी रक्षा देवता करते हैं (हमारी होवें), वीरो से युक्त (हम) यज्ञ में जोरो से बात करें।

Trans —I have come, O Agni, (to thee) of good dwelling for offspring, I have come (to thee) of well-fashioned hymn for the bounteous patrons May all auspicious that gods protect, be of ours, may we accompanied with heroes speak aloud in the assembly (i e at the place of sacrifice)

Notes—अयासम् —$\sqrt{yam}$ to stretch out, 's'-aorist, 1rst sing सुक्षितिम् —Bahuvrihi compd accented on the second member Griffith and Macdonell take it to mean 'good dwelling' सुवृक्तिम् —Bahuvrihi compd accented on the second member 'With propitiatory hymns' (Wilson), 'goodly preparation' (Griffith), 'a song of praise' (Macdonell) अवन्ति—$\sqrt{av}$ to protect, 3rd plu, accented because preceded by यत्

'उदु ष्यः' इत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभं सवितृदेवताकम्। अत्रानुक्रमणिका—'उदु ष्य एकादश सावित्रम्' इति। व्यूढे दशरात्रे षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे एतत्सूक्तं सावित्रनिविद्धानीयम्। 'व्यूळ्हश्चेत्' इति खण्डे सूत्रितं—'षष्ठस्योदु ष्य देव इति गार्त्समदम्' (आश्व० श्रौ० ८·८) इति।

उत्। ऊँ इति। स्यः। देवः। सविता। सवाय। शश्वत्ऽतमम्। तत्ऽअपाः। वह्निः। अस्थात्॥ नूनम्। देवेभ्यः। वि। हि। धाति। रत्नम्। अथ। आ। अभजत्। वीतिऽहोत्रम्। स्वस्तौ॥१॥

सा० भा०—स्यः सः देवः द्योतमानः सविता सवाय लोकानां प्रसवाय अनुज्ञायै शश्वत्तमं प्रतिदिनम् उत् अस्थात् उत्तिष्ठति। कीदृशः सविता। तदपाः तत्प्रसवकर्मा। अपः अप्नः (नि० २. १. १) इति कर्मनामसु पाठात्। वह्निः वोढा जगताम्। किंच नूनं संप्रति देवेभ्यः स्तोतृभ्यः रत्नं धनं वि हि धाति प्रयच्छति। हि इति पूरणे। अथ अपि च वीतिहोत्रं कान्तयज्ञं यजमानं स्वस्तौ अविनाशे क्षेमे अभजत् भागिनं करोतु। यद्यपि स्वस्तिशब्दः विभक्त्यन्तनिर्दिष्टः अव्ययपदः तथापि अपर्यवसानात्तदर्थपरो भवति॥

शब्दा०—स्यः=वह, देवः=देव, सविता=सवितृ देव, सवाय=उत्पन्न करने के लिये, शश्वत्तमम्=सर्वदा, तदपाः=जिनका यही काम है, वह्निः=लानेवाले, उदस्थात्=उदित होते हैं, नूनम्=इस समय, देवेभ्यः=पवित्र लोगों को, हि=निश्चित रूप से विधाति=प्रदान कर रहे हैं, रत्नम्=कीमती धन, अथ=इस प्रकार, आ अभजत्=प्रदान करें, वीतिहोत्रम्=हवि प्रदान करनेवाले को, स्वस्तौ=कल्याण।

हि० अ०—(जगत् को प्रकाश में) लानेवाले सवितृ देव, जिनका यही काम है, (प्राणियों को) उत्पन्न करने के लिये सर्वदा उदित होते हैं। इस समय वे पवित्र लोगों को कीमती धन प्रदान कर रहे हैं, इसलिये हवि प्रदान करनेवाले को कल्याण प्रदान करें।

Trans :—That god Savitar, the carrier (of the world), having that his office, constantly rises to sti-

mulate (mankind). Now he grants the precious treasures to the pious worshippers. Therefore, may he grant bliss to the sacrificer.

Notes :—स्यः—nom. sing (masc.), 3rd. per. pronoun. It works as a demonstrative adj. सवाय—Dative sing. of सव from √*su* to generate, stimulate, सदपाः—Bahuvrihi compd. accented on the first member. 'Who neglects not his duty' (Griffith), 'for that exclusive mission of his' (Peterson). वह्निः—From √*vah* to carry; 'carrier' (Sāyaṇa), 'priest' (Griffith), 'driving in a chariot' (Peterson). उदस्थात्—√*sthā* with उत् to rise, root-aorist, 3rd sing. धाति—√*dhā* with वि to give, to grant, pres. 3rd. sing. ; not unaccented because preceded by हि अथ—A later form of अध It generally comes in the beginning of a Pāda or a sentence, and expresses the sense of 'and', 'then', 'so'. आ अभजत्—√*bhaj* with आ to grant, injun 3rd. sing. वीतिहोत्रम्—वीति is derived from √*vī* to enjoy, with noun making termination ति; Bahuvrihi compd. accented on the first member.

विश्वस्य । हि । श्रुष्टये । देवः । ऊर्ध्वः । प्र । बाहवा । पृथुऽपाणिः । सिसर्ति ॥ आपः । चित् । अस्य । व्रते । आ । निऽमृग्राः । अयम् । । चित् । वातः । रमते । परिऽज्मन् ॥२॥

सा० भा०—देवः द्योतमानः सविता पृथुपाणिः महत्कारः विश्वस्य श्रुष्टये जगतः सुखाय ऊर्ध्वः उद्गतः सन् बाहवा बाहू प्र सिसर्ति प्रसारयति । आपश्चित् आपोऽपि अस्य व्रते प्रसवाख्ये कर्मणि सति । 'व्रतं कर्वरम्' (नि० २. १. ७) इति तन्नामसु पाठात् । आ स्यन्दन्त इति शेषः । ताश्च निमृग्राः नितरां शोधयित्र्यो गङ्गादिरूपेण जगत्पावयन्तीत्यर्थः । अयं चिद्वातः अयमपि वायुः परिज्मन् परितो गते व्याप्तेऽन्तरिक्षे रमते ॥

शब्दा०—विश्वस्य=सबके, श्रुष्टये=कल्याण के लिये, सुख के लिये, देवः=देव, ऊर्ध्वः=ऊँचे स्थित, बाहवा=भुजाओं को अर्थात् किरणों को, पृथुपाणिः=लम्बी भुजावाले, सिसर्ति=फैला रहे हैं, आपः=जल, चित् =भी, अस्य=इसकी, व्रते=आज्ञा में, आ=बहती हैं, निमृगाः=पवित्र, अयम्=यह, चित्=भी, वातः=वायु, रमते=विचरण करता है, परिज्मन् =अन्तरिक्ष में।

हि० अ०—ऊँचे स्थित, लम्बी भुजावाले (सवितृ) देव, सबके कल्याण के लिये अपनी भुजाओं (किरणों) को फैला रहे हैं; पवित्र नदियां उन्हीं की आज्ञा में (बहती हैं); यह वायु (उन्हीं की आज्ञा में) अन्तरिक्ष में रमण करता है।

Trans.—Having gone up on high, broad-handed god stretches forth his arms for the welfare of all. Even the purifying waters are in his commandment; even this wind rests in the circumbient (region).

Notes—श्रुष्टये—Dative sing of श्रुष्टि from √*śruṣ* to hear, with noun-making termination ति; 'for the walfare of all world' (*Sāyaṇa*), 'that all may mark him' (Griffith), 'that all might obey' (Peterson). पृथुपाणिः—Broad-handed; Bahuvrihi compd. accented on the first member. सिसर्ति—√*sṛ* with प्र to stretch, III conjug. pres 3rd. sing.; *not unaccented because preceded by* हि. निमृगाः—'Purifying' (Wilson), 'bent down' (Griffith), 'submissive', 'suvservient' (Peterson). मृगः is derived from √*mrj* to wipe. रमते—√*ram* to rest, pres. 3rd. sing. परिज्मन्—Loc. sing. of परिज्मन् from √*gam* to go; 'in the circumbient region' (Sāyaṇa, Griffith) 'in the course' (Peterson).

आशुऽभिः । चित् । यान् । वि । मुचाति । नूनम् । अरीरमत् ।
अतमानम् । चित् । एतोः ॥ अहिऽपूषाम् । चित् । नि । अयान् ।
अविष्याम् । अनु । व्रतम् । सवितुः । मोकी । आ । अगात् ॥३॥

सा० भा०—यान् गच्छन सविता आशुभिश्चित् शीघ्रगामिभिरपि रश्मिभि वि मुचाति विमुच्यते। नूनम् इति पुरण। अतमानं चित सतत गच्छन्तमपि जनम् एतोः गमनात अरीरमत् उपरमयति। किंच अह्यर्पूणाम्। अहिमाहन्तार शत्रुमर्षन्त्यभिगच्छन्तीत्यह्यषव। तेषामपि अविष्या गमनेच्छा न्ययान् नियच्छति। सवितुः प्रेरकस्य सूयस्य व्रत कर्म अनु पश्चात मोकी रात्रि। 'मोकी शोकी' (नि० १ ७ १८) इति रात्रिनामासु पाठात। अगात् आगच्छति। सवितुश्चेष्टोपरतौरात्रिरागच्छतीति यावत॥

शब्दा०—आशुभिः=शीघ्रगामी किरणो के द्वारा, चित्=भी, यान्=घूमते हुये, वि मुचाति=छोड दिये गये है, नूनम्=अब, अरीरमत्=रोक दिया है, अतमानम्=जानेवाले को, चित्=भी, एतोः=जाने से, अह्यर्पूणाम् =शत्रु पर आक्रमण करनेवालो की, नि अयान्=नियन्त्रित किया है, अविष्याम्=इच्छा को, अनु=पीछे, व्रतम्=काय काल के, सवितुः=सवित् देव के, मोकी=रात्री, आ अगात्=आई है।

हि० अ०—घूमते हुये (सवित् देव) अब अपनी शीघ्रगामी किरणो के द्वारा छोड दिये गये है, (उन्होने) जानेवाले को जाने से रोक दिया है, शत्रुओ पर आक्रमण करनेवाले की इच्छा को नियन्त्रित किया है। सवित् देव के कायकाल के पश्चात रात्री आई है।

Trans—Going (Sun) is now liberated by his quick (rays), (he) has stayed the wanderer from going (He) has restrained the desire for combat of the warriors The night has approached after the office of Savitar

Notes—यान्—√*ya* to go, pres part वि मुचाति—√*muc* to release, pres subjn 3rd sing Sāyana explains it as विमुच्यते According to him Savitar himself is liberated by his rays at evening Griffith and Peterson supply 'rider' to मुचाति अरीरमत्—√*ram* to stop, red-aorist, 3rd sing, not unaccented because it begins the Pāda अतमानम्—√*at* to wander, pres part एतो—From going, abl sing of एतु from √*i* to go नि अयान्—√*yam* with नि to restrain, 's' aorist, 3rd sing अगात्—√*gā* to go, root-aorist, 3rd sing

पुनरिति । सम् । अव्यत् । विऽतंतम् । वयंन्ती । मुध्या । कर्तोः । नि । अघात् । शक्म । धीरः ॥ उत् । सम्ऽहाय॑ । अस्थात् । वि । ऋतून् । अदर्धः । अरमंतिः । सविता । देवः । आ । अगात् ॥४॥

सा० भा०—वयन्ती वस्त्र वयन्ती नारीव रात्रि विततम् आलोक पुन समव्ययत संवेष्टयते । पुन शब्द पूर्वेद्युरप्येवमकार्षीदिति द्योतयति । धीर प्रज्ञोऽपि सर्वो लोक कर्तो क्रियमाण कर्म । 'कर्तो कर्तवे' (नि० २ १ १८) इति तन्नामसु पाठात् । शक्म कर्तुं शक्यमपि मध्या मध्ये उपक्रान्त कर्मापरि-समाप्येत्यर्थ । न्यधात निहितवान् सवितर्युपरते इति शेष । सर्वो लोक संहाय शय्यां विहाय सत अस्थात् । अवशिष्ट कर्म कर्तुं पुनरुत्तिष्ठति । सपूर्वो जहाति शय्यापरित्यागे यतते । तथा च श्रूयते—'कलि शयानो भवति सजिहा-नस्तु द्वापर' (ऐ० ब्रा० ७ १५) इति । सविता सर्वस्य प्रसविता सूर्य अरमति अनुपरति देव द्योतमान आगात आगच्छति उदेतीति यावत् । ऋतून् कालविशेषांश्च वि अदर्ध विदारयति ॥

शब्दा०—पुनः=फिर, समव्यात्=आवृत कर लिया है, विततम्=फैले हुये प्रकाश को, वयन्ती=बुनती हुई, मध्या=बीच में, कर्तो =कार्य के, नि अधात=रोक दिया, शक्म=शक्ति को, धीर.=बुद्धिमान ने, सहाय=छोड़कर, उदस्थात=चल पड़ा, ऋतून्=समय को, वि अदर्धः=विभाजित किया, अरमति =कभी न रुकनेवाले, सविता=सवितृ, देव =देव, आ अगात्=आ गये ।

हि० अ० —(कपड़ा बुननेवाली स्त्री के समान) बुनती हुई (रात्री ने) फैले हुये प्रकाश को पुन आवृत कर लिया है, बुद्धिमान (सवितृ) ने (अपनी) शक्ति को कार्य के बीच में ही रोक दिया, (प्रत्येक व्यक्ति शय्या को) छोड़कर (कार्य के लिये) चल पड़ा । कभी न रुकनेवाले सवितृ देव (जिन्होंने) समय का विभाजन (दिन-रात के रूप में) किया है, आ गये ।

Trans —(The night) has enveloped the extended light again (like a woman) weaving (a garment), the wise (Savitar) has stopped, (his) power in the midst of the work (Everybody) having left the bed sprang up, when the unstaying god Savitar (who) has divided the time (into day and night) appeared

Notes—पुनः—Visarjaniya is rhotasized one ; hence, इति is added after it in the Pada-text. समव्यत्— √*vī* with सम् to envelope, impf. 3rd. sing विततम्—According to Sāyaṇa वितत means day-light and it is the object of समव्यत् Oldenberg thinks it as object of वयन्ती and supplies 'all-beings' as object to समव्यत्. Griffith takes it to mean 'what was spread out' and Peterson as 'extended web of darkness'. वयन्ती— √*vā* to weave, pres. part fem. कर्तोः—Gen. infinitive from √*kr* to make. कर्तोः has been enumerated in the list of the names of 'action' (Nigh II. 1.18). न्यधात्—√*dhā* with नि to stop, root-aorist, 3rd. sing. शक्म—'Work', (Geldner) 'labour' (Griffith) 'Power' (Peterson). संहायः— √*hā* to leave, gerund in य, 'having left the bed' (Sāyaṇa), 'from rest' (Griffith), 'other lying quiet (at day time)' (Peterson) अस्थात्—See II.38.1. वि अदर्धः—√*dhr* with वि to divide, inte. impf. 3rd. sing. अरमतिः—'Unwearied' (Wilson), 'holy-minded' (Griffith), 'not resting' (Roth), 'genus of prayer' (Grassmann), 'punctual' (Geldner), 'servant as well as 'service' (Maxmuller), 'the fierce red glow of the sky deified' (Peterson). अगात्— √*gā* to go, root-aorist, 3rd. sing.

नाना । ओकांसि । दुर्यः । विश्वम् । आयुः । वि । तिष्ठते ।
प्रऽभवः । शोकः । अग्नेः ॥ ज्येष्ठम् । माता । सूनवे । भागम् ।
आ । अधात् । अनु । अस्य । केतम् । इषितम् । सवित्रा ॥५॥

सा० भा० - प्रभवः प्रभूतः अग्नेः शोकः तेजः दुर्यः गृह्यो गृहे भवः नानौकांसि यजमानानां पृथग्भूतान् गृहान् वि तिष्ठते अधितिष्ठति । विश्वमायुः सर्वमन्नं चाधितिष्ठति । 'आयुः सूनृता' (नि० २.७.२३) इत्यन्ननामसु पाठात् । माता उषाः सवित्रा अनु इषितं प्रेषितम् अस्य केतं प्रज्ञापकमग्नेः ज्येष्ठं प्रथममग्निहोत्राख्यं भागं सूनवे अग्नये आधात् आदधाति ॥

शब्दा०—नाना=अनेक, ओकांसि=गृहों में, दुर्यः=घर में उत्पन्न, विश्वम्=सम्पूर्ण, आयुः=जीवन के लिये, वि तिष्ठते=अधिष्ठित हो रहा है, प्रभवः=शक्तिशाली, शोकः=प्रकाश, अग्नेः=अग्नि का, ज्येष्ठम्=श्रेष्ठ, माता=माता (उषा) ने, भागम्=हिस्सा, आ अधात्=प्रदान किया है अनु=अनुसार, अस्य=उसकी, केतम्=इच्छा के, इषितम्=भेजा गया है, सविता=सवितृ देव के द्वारा।

हि० अ०—अग्नि का गृहों में उत्पन्न शक्तिशाली प्रकाश सम्पूर्ण जीवन के लिये घर-घर में अधिष्ठित हो रहा है। माता (उषा) ने पुत्र (अग्नि) को प्रथम अग्निहोत्र नामक हिस्सा प्रदान किया है जो सवितृ (देव) के द्वारा उस की इच्छा के अनुसार भेजा गया है।

Trans—The mighty home born lustre of Agni spreads through the various dwellings for whole life-time The mother (dawn) has placed to the son (fire) the largest share (which is) imparted by Savitar in accordance with (his) will

Notes—ओकांसि—Nom plu of ओक from √uc to be pleased Dwelling is called ओक because every one is pleased there दुय—(From दुर door), Geldner takes it to mean 'whosoever has a house', विश्वमायुः—आयु means food (Nigh II 7 23) Geldner takes it to mean 'persons of all ages', Griffith 'through entire existence', Peterson as 'a whole life time' तिष्ठते—√sthā to stand, mid pres 3rd. sing According to Sāyana it has two objects नाना ओकांसि and विश्वमायु, Griffith, Geldner and Peterson understand it as having only one object नाना ओकांसि The verb in it's un accented form indicates that both नाना ओकांसि and विश्वमायु cannot be two clauses for in that case it would have been accented according to the rule चाहलोप एवेत्यवधारणम् Pān VIII 1 62, see also MVGS p 468 शोकः—From √śuc to shine माता—Sayana and Griffith understand

it for 'Dawn' but Peterson takes it for 'Night': सूनवे—Dat. sing. of सूनु, son who is Agni. केतम्—(From √*kit* or √*cit* to know); 'manifestation' (Sāyaṇa), 'summons' (Griffith), 'desire' (Peterson). इषितम्—√*iṣ* to send, past. part. अन्वस्य केतमिषितं सवित्रा—Wilson following Sāyaṇa translates: 'which is the manifestation of him imparted by Savitar'; Griffith renders as 'Savitar hath sped to meet his summons'; Peterson as 'it being sent by Savitar in accordance with his desire'.

सम्ऽआवर्वर्ति । विऽस्थितः । जिगीषुः । विश्वेषाम् । कामः । चरताम् । अमा । अभूत् ॥ शश्वान् । अपः । विऽकृतम् । हित्वी । आ । अगात् । अनु । व्रतम् । सवितुः । दैव्यस्य ॥६॥

सा० भा०—जिगीषुः विजयेच्छुः योद्धा विष्ठितः युद्धार्थं प्रस्थितः समावर्वर्ति समावर्तयति। विश्वेषां सर्वेषां चरतां जङ्गमानाम् अमा। 'अमा इमे' (नि० ३. ४. ११) इति गृहनामसु पाठात्। गृहं प्रति कामः अभूत् भवति। शश्वान्-नित्यं कर्मरतः अपः कर्म विकृतम् अर्धकृतं हित्वी हित्वा आगात् गृहमागच्छति। एतत्सर्वं दैव्यस्य दिविभवस्य सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य व्रतम् अस्तमयाख्यं कर्म अनु जायते इत्यर्थः।

शब्दा०—समावर्वर्ति=लौट रहा है, विस्थितः=बाहर गया हुआ, जिगीषु=युद्ध की इच्छावाला, विश्वेषाम्=सम्पूर्ण की, कामः=इच्छा, चरताम्=जंगम प्राणियों की, अमा=घर के प्रति, अभूत्-हो गई है, शश्वान्=सभी, अपः=कार्य को, विकृतम्=अपूर्ण, हित्वी=छोड़कर, आ अगात्=आ गया है अनु=पश्चात्, व्रतम्=कार्य के, सवितुः=सवित् देव के, दैव्यस्य=द्युलोक में रहनेवाले के।

हि० अ०—विजय की इच्छा से बाहर गया योद्धा लौट रहा है। सम्पूर्ण जंगम प्राणियों की इच्छा घर की तरफ हो गई है। सवित् देव के कार्य के समाप्त होने पर प्रत्येक (व्यक्ति) काम को अपूरा छोड़कर आ गया है।

Trans.—Warrior, desirous of victory, who had gone out, returns. The desire of all moving ones became homewards. Everyone leaving one's work half-done has gone, after the office of divine Savitar.

Notes—समावर्वर्ति - सम्+आ+√*vṛt* to turn, pres. from the perf. base, 3rd sing. Verb having reduplicated base accents the reduplicated syllable (अभ्यस्तानामादिः—Pāṇ VI.1.189). But when it is compounded with two prepositions it shifts the accent to the immediately preceding preposition, the first remains unaccented. विष्ठितः—√*sthā* with वि to go out, past. part. For accent see निहिता (I.24.7.) जिगीषुः—Desid. noun from √*ji* to win. अमा—Home (Nigh. III. 4.11); here it is used as an adverb-'homewards'. विकृतम्—√*kṛ* with वि to change. past part.; 'half done' (Sāyaṇa), 'work which has assumed diverse forms' (Peterson), 'evil doing' (Griffith). हित्वी—√*hā* to leave, gerund in त्वी.

According to Griffith it is a description of morning. He renders the verse : 'He comes again, unfolded, fain for conquest : at home was he the love of all things moving. Each man hath come leaving his evil doings, after the Godlike Savitar's commandament.'

त्वया । हितम् । अप्यम् । अप्ऽसु । भागम् । धन्व । अनु । आ ।
मृगयसः । वि । तस्थुः ॥ वनानि । विऽभ्यः । नकिः । अस्य ।
तानि । व्रता । देवस्य । सवितुः । मिनन्ति ॥७॥

सा० भा०—हे सवितः त्वया अप्सु अन्तरिक्षे । 'आपः पृथिवी' (नि० १. ३. ८) इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । जलाधारे वा हितं निहितम् अप्यम् अपां संबन्धिनं मार्गं धन्वानु निर्जलप्रदेशेष्वरण्येषु मृगयसः मृगयमाणा मृगाः

आ समन्तात् वि तस्थुः अधितिष्ठन्ति । किंच वनानि वृक्षाः विभ्यः पक्षिभ्यः आवासादिरूपेण त्वया भागो दत्तः । अस्य देवस्य सवितुः तानि तादृशानि व्रता व्रतानि कर्माणि नकिः मिनन्ति केऽपि न हिंसन्ति ॥

शब्दा०—त्वया=तुम्हारे द्वारा, हितम्=निर्धारित किया गया है, अप्यम्=जलचर, अप्सु=जल में, भागम्=हिस्से के, धन्व=मैदान में, अनु=अनुसार, आ=चारो तरफ, मृगयसः=जंगली जानवर, वि तस्थुः=फैले हैं, वनानि=जंगल, विभ्यः=पक्षियों के लिये, नकिः=कोई नहीं, अस्य=, उसके, तानि=उन, व्रता=कार्यों को, देवस्य=देव के, सवितुः=सवितृ के, मिनन्ति=उलंघन करते हैं ।

हि० अ०—अपने-अपने हिस्से के अनुसार जो तुम्हारे द्वारा निर्धारित किया गया है, जलचर जल में (फैले हैं), जंगली जानवर, मैदान में फैले हैं । पक्षियों के लिये वन (निर्धारित हैं) । इस सवितृ देव की उन आज्ञाओं का उलंघन कोई नहीं करता ।

Trans.—The equatic creatures spread in the waters and beasts in plain lands, according to their share which have been assigned by thee. Forests (have been assigned) to the birds. No one violates those commandaments of this god Savitar.

Notes—हितम्—√*dhā* to put, past part. अप्यम्–'Watery' (Sāyaṇa), 'equatic creature' (Peterson). Sāyaṇa, Griffith and Wilson construe अप्यम् with भागम्. Peterson takes it as an independant substantive. वि तस्थुः—√*sthā* with वि to spread. त्वया हितम्.. वि तस्थुः–Griffith following Sāyaṇa translates, 'The wild beasts spread through desert places seeking their watery share thou hast set in waters; Peterson treats the first Pāda as an elliptical clause and he supplies the verb वि तस्थुः from the second Pāda to त्वया अप्सु हितं भागं अप्यम् 'over the portion assigned by thee to it, in the waters, the equatic creation (has spread). The two clauses are connected by conjunctive आ. मिनन्ति—√*mī* to damage, pres. 3rd. plu.

याद्ऽराध्यम् । वरुणः । योनिम् । अप्यम् । अनिऽशितम् । निऽमिषि । जर्भुराणः ॥ विश्वः । मार्ताण्डः । व्रजम् । आ । पशुः । गात् । स्थऽशः । जन्मानि । सविता । वि । आ । अकरित्यकः ॥८॥

सा० भा०—वरुणः याद्राध्यं याता गच्छतां राध्य संराधनीयम् अप्यम् आप्सु योग्यम् अनिशितम् अतीक्ष्णम् । सुखकरमिति यावत् । योनिं स्थान निमिषि निमेषे सवितुरस्तमये सति विश्रमार्थं प्राणिभ्य प्रयच्छति । वरुणस्य रात्रेर्निर्वाहकत्वात् । जर्भुराण भृश गच्छन् विश्व सर्व मार्ताण्डः मृताद्ब्रह्मात् अण्डादुत्पद्यमान पक्षी आ गात् आगच्छति । विश्व पशु अपि व्रज गोष्ठमागात् । सविता प्रेरक स्थश स्थाने स्थाने जन्मानि जातानि भूतानि व्याकः पृथक्कार्षीत् ।

शब्दा०—याद्राध्यम्=अति शीघ्रता से, वरुण =वरुण देवता, योनिम् =स्थान, अप्यम्=जलवाले, अनिशितम्=बिना किसी रोक के, निमिषि —सवितृ देव के पलक मारने पर अर्थात् सन्ध्या के समय, जर्भुराण =उड़ते हुये, विश्वः=सभी, मार्ताण्ड =पक्षी, व्रजम् –बेड़े में, पशु =जानवर, आ=और, गात्=चले गये, स्थश =स्थान के अनुसार, जन्मानि=उत्पन्न जीवो को, सविता=सवितृ ने, वि आ अक=अलग-अलग स्थित किया है ।

हि० अ०—(सवितृ देव के) आखे बन्द करने पर, वरुण अपने जलवाले स्थान पर, बिना रोक के, जल्दी ही (चले गये), और जानवर (अपने) बाड़े में चले गये । सावितृ देव ने सभी उत्पन्न जीवो को अपने स्थान के अनुसार अलग-अलग स्थित किया है ।

Trans—At the closing of the eyes (of Savitar), Varuna (has gone) incessantly to his watery abode as quickly as possible, all the birds flying (have gone to the nest) and the cattle have gone to the stalls Savitar has lodged all the beings, created, separately in their respective places

Notes—*याद्राध्यम्*—Sāyana explains it as 'याता गच्छतां संराधनीयम्', Griffith as 'with utmost speed', and Peterson as 'this much having been vouchsafed' According

to Macdonell याद्राध्यम् is a syntactical compd which literally means 'in so for as attainable' i e as quickly as possible यात् is identical with later यावत् and राध्यम् is derived from $\sqrt{}$*rādh* to succeed, gerundive in य अत्यम्—Sāyana takes it to mean attainable (आप्तु योग्यम्) while in the preceding verse he has explained it as watery (अपां सबन्धिन) Wilson thinks it as 'cool' and Peterson as watery. अनिशितम्—Comfortable (Sāyana), 'agreeable' (Wilson), 'in restless haste' (Griffith), 'restlessly' (Peterson) जर्भुराणः—$\sqrt{}$*bhur* to quiver, inte part , Sāyana construes it with मार्ताण्ड and Wilson with वरुण याद्राध्यं जर्भुराण —'The ever-going Varuna grants a cool, accessible and agreeable place (of rest) to all moving (creatures)' (Wilson), 'with utmost speed in restless haste at sunset Varuna seeks his watery habitation' (Griffith) , 'Varuna has gone to his watery residence this much having been vouchsafed to him by Savitar, restlessly agitating while his eyes are closed (for a nap)' (Peterson) आ—Sāyana connect it with गात् , but here it should mean 'and' because if it expresses a sense other than conjunctive the verb गात् to be supplied in the two clauses must have been accented in the absence of च (चाहलोप एवेत्यवधारणम्—Pān VIII 1 62) गात्—$\sqrt{}$*gā* to go, root-aorist subju 3rd sing अकः—$\sqrt{}$*kr* to make, root-aorist, 3rd sing Vide Appendix B under rules of rendering Samhitā-text in to Pada-text

न । यस्यं । इन्द्रंः । वरुंणः । न । मित्रः । व्रतम् । अर्यमा ।
न । मिनन्तिं । रुद्रः ॥ न । अरातयः । तम् । इदम् । स्वस्ति ।
हुवे । देवम् । सवितारंम् । नमःऽभिः ॥९॥

सा० भा०—यस्य सवितुर्देवस्य व्रतं प्रसवाख्यं कर्म इन्द्रः न मिनाति न हिनस्ति । वरुणः [illegible] [illegible] मिनाति । मित्रः च अर्यमा च न मिनाति । रुद्रः च न मिनाति । अरातयः असुराश्च न मिनन्ति । मिनातीति श्रुतमाख्यातं यथायोगं विपरिणामेन प्रत्येकमभिसंबध्यते । तं सवितारं सर्वस्य प्रेरकं देवं द्योतमानम् इदम् इदानीं नमोभिः अन्नरूपैर्हविर्भिः सह । 'नमः आयुः' (नि० २. ७. २२) इत्यन्ननामसु पाठात् । स्वस्ति क्षेमाय हुवे स्तौमि ॥

शब्दा० - न=नहीं, यस्य=जिसको, इन्द्रः=इन्द्र, वरुणः=वरुण, न=नहीं, मित्रः=मित्र, व्रतम्=कार्य का, आज्ञा का, अर्यमा=अर्यमन्, न=नहीं, मिनन्ति= उल्लंघन करते हैं, रुद्रः=रुद्र, न=नहीं, अरातयः=शत्रु तम्=उस को, इदम्=यहां, इस समय, स्वस्ति=कल्याण के लिये, हुवे=बुलाता हूं, देवम=देव को, सवितारम=सवितृ, नमोभिः=नमस्कारो द्वारा ।

हि० अ० – जिसकी आज्ञा का उल्लंघन न तो इन्द्र, वरुण, मित्र, अर्यमा, रुद्र करते हैं न तो शत्रु ही; उस सवितृ देव को मैं यहां नमस्कारो द्वारा कल्याण के लिये बुलाता हूं ।

Trans.—Whose office neither Indra, nor Varuna, nor Mitra, nor Aryaman nor Rudra nor the enemies violate, him, god Savitar, I invoke here with salutations for welfare

Notes—मिनन्ति—See II. 38 7. हुवे—$\sqrt{}$*hū* to call, pres mid 1rst. sing, not unaccented because it begins the Pāda.

भर्गम् । धियम् । वाजयन्तः । पुरम्ऽधिम् । नराशंसः । ग्नाःपतिः । नः । अव्याः ॥ आऽअये । वामस्य । सम्ऽगथे । रयीणाम् । प्रियाः । देवस्य । सवितुः । स्याम ॥१०॥

सा० भा०—भर्गं भजनीयं धियं ध्यातव्यं पुरंधिं पुरस्य धारयितारं बहुप्रज्ञं वा सवितारम् । 'पुरंधिर्बहुधीः' (निरु० ६. १३) इति यास्कः । वाजयन्त वाजिनं बलिनं कुर्वंत' । विभक्तिव्यत्ययः । नः स्तुवतोऽस्मान् नराशंसः नरैः शंसनीयः ग्नास्पतिः देवपत्नीनां पतिः छन्दसां पतिर्वा । तथा च श्रूयते-'छन्दांसि वै ग्ना' इति, 'उत ग्ना व्यन्तु देवपत्नीः' (ऋ० सं० ५. ४६. ८) इति च

सविता अव्याः अव्यात्। किञ्च वामस्य धनस्य रयीणां पशूनां च। तथा च श्रूयते—'पशवो वै रयिः' इति। आये आगमने संगथे सगमने च निमित्ते देवस्य द्योतमानस्य सवितुः प्रेरकस्य वय प्रियाः स्याम भवेम॥

शब्दा०—भगम्=भाग्य को, धियम्=बुद्धि को, वाजयन्तः=बढाते हुये, पुरंधिम्=ज्ञान को, नराशंसः=मनुष्यो द्वारा प्रशसनीय देव, ग्नास्पतिः=देवियो के पति, न=हमारी, अव्याः=रक्षा करें, आये=लाने में, वामस्य=धन के, सङ्गथे=एकत्रित करने में, रयीणाम्=पशुओ के, प्रियाः=प्रिय, देवस्य=देव के, सवितुः=सवितृ के, स्याम=होवें।

हि० अ०—नराशंस तथा देवियो के पति (सवितृ) (हमारे) भाग्य, विचार तथा ज्ञान को बढाते हुये हमारी रक्षा करें। हम सवितृ देव के प्रिय बनें (जिससे) धन लाने में तथा पशुओ को एकत्रित करने में (सफल हों)।

Trans—May Narāsamsa and the Lord of goddesses protect us strengthening (our) fortune, thought and wisdom May we be dear unto god Savitar (that we may be successful) in bringing of wealth and in gathering of cattle

Notes—भगम्, धियम्, पुरंधिम् are according to Sāyana, the adjectives of सवितारम् understood Peterson takes them as separate deities Here they are abstract nouns as Griffith interprets वाजयन्तः—Sāyana construes it with नराशंस and ग्नास्पति, Peterson follows Sāyana in taking it as participle of नराशंस and ग्नास्पति, Goldner thinks वाजयन्त as the adj of वयम् understood, Griffith supplies 'they' as the substantive of वाजयन्त नराशंसः and ग्नास्पतिः are the epithets of Savitar Agni is called नराशंस, but here according to Sāyana, Savitar is नराशंस, for he is praised by men Sāyana takes ग्नास्पति too, as the epithet of Savitar In the Rgveda he has been frequently called husband of maidens (I 152 4). Griffith understands ग्नास्पति as Tvaṣṭr who is also represented as attending or attended by ग्ना, goddesses

अव्याः—$\sqrt{av}$ to protect, root-aorist, prec. 3rd. sing., termination त् has been dropped. आ अये—Dative sing. of अयि from $\sqrt{i}$ to go.

अस्मभ्यंम् । तत् । दिवः । अत्ऽभ्यः । पृथिव्याः । त्वया । दत्तम् । काम्यंम् । राधः । आ । गात् ॥ शम् । यत् । स्तोतृऽभ्यः । आपये । भवाति । उरुऽशंसाय । सवितः । जरित्रे ॥११॥

सा० भा०—हे सवितः अस्मभ्यं त्वया दत्तं तत् प्रसिद्धं काम्यं कमनीयं राधः धनं दिवः द्युलोकात् अद्भ्यः अन्तरिक्षलोकात् पृथिव्याः भूमेश्च आ गात् आगच्छतु । किञ्च स्तोतृभ्यः स्तोतॄणाम् आपये बन्धवे तद्वंशजाय यत् धनं शं सुखकरं भवति भवेत् उरुशंसाय बहुस्तुतये जरित्रे स्तोत्रे मह्यम् । 'जरिता कारुः' (नि० ३. १६. २) इति स्तोतृनामसु पाठात् । हे सवितः तत्प्रयच्छ ॥

शब्दा० - अस्मभ्यम्=हम लोगों के लिये, तत्=वह, दिवः=आकाश से, अद्भ्यः=जल से, पृथिव्याः=पृथिवी से, त्वया=तुम्हारे द्वारा, दत्तम्=दिया हुआ, काम्यम्=वरणीय, राधः=धन, आ गात्=आवे, शम्=कल्याणकर, सुखकर, यत्=जो, स्तोतृभ्यः=स्तोताओं के लिये, आपये=वंश के लिये, भवाति=हो, उरुशंसाय=बहुत प्रशंसा करनेवाले, सवितः=ओ सवितृ देव, जरित्रे=स्तुति गानेवाले को ।

हि० अ०—तुम्हारे द्वारा प्रदत्त वह वरणीय धन हम लोगों के लिये आकाश से, जल से तथा पृथिवी से आवे; स्तोताओं के वंश के लिये जो धन है, सुखकर हो; ओ सवितृ, उसे बहुत प्रशंसा करनेवाले तथा स्तुति गानेवाले (मुझको प्रदान करो) ।

Trans.—May that desirable wealth given by thee come to us from heaven, from water and from earth; (the wealth) which is auspicious to the race of chanting priests, O Savitar, (bestow on us) the singer, of wide praise.

Notes—गात्—See II. 38.8. आपये—According to Sāyaṇa आपि means 'descendents'; Peterson takes it to mean 'patrons' and Griffith as 'friends'. भवाति—$\sqrt{bhū}$

to be, pres subju. 3rd. sing , not unaccented because preceded by यत् उरुशंसाय—Bahuvrihi compd accented on the second member शम्यत् जरित्रे—Wilson following Sāyana translates 'and may the happiness which belongs to the race of those who eulogise thee devolve upon me repeating diligently thy praise', Griffith renders, 'that it be well with friends and those who praise thee and Savitar, with loud lauding singer'. According to Peterson, 'as would bring back to the chanting priests to the patron and to the singer, eloquent in speech'

'प्र पर्वतानाम्' इति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तम्। अत्रेयमनुक्रमणिका—'प्र पर्वतानां सप्तोना संवादो नदीभिर्विश्वामित्रस्योत्तितीर्षोस्तत्र नदीवाक्यं चतुर्थी-षष्ठ्यष्टमीदशम्यः षष्ठीसप्तम्योस्त्विन्द्रस्तुतिरन्त्यानुष्टुप्' इति। अत्र चतुर्थी-षष्ठ्यष्टमीदशमीनां नदीवाक्यत्वात्ता एव ऋषयः शिष्टानां विश्वामित्रवाक्य-त्वात्स एव ऋषिः। अन्त्यानुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः। इन्द्रो देवता। यद्यपि षष्ठ्यां सप्तम्यां च विश्वामित्रो नद्यश्च स्तूयन्ते तथापीन्द्र एव देवता। सूक्त-विनियोगो लैङ्गिकः। पुरा किल विश्वामित्रः पैजवनस्य सुदासो राज्ञः पुरोहितो बभूव। स पौरोहित्येन लब्धधनः सर्वं धनमादाय विपाट्छुतुद्र्योः संभेदमाययौ अनुययुरितरे। अथोत्तितीर्षुर्विश्वामित्रः अगाधजले ते नद्यौ दृष्ट्वा उत्तरणार्थम् आद्याभिः तिसृभिस्तुष्टाव ॥

प्र। पर्वतानाम्। उशती इति। उपऽस्थात्। अश्वेइवेत्यश्वेऽइव। विसिते इति विऽसिते। हासमाने इति ॥ गावाऽइव। शुभ्रे इति। मातरा। रिहाणे इति। विऽपाट्। शुतुद्री। पयसा। जवेते इति ॥१॥

सा० भा० पर्वतानां गिरीणां शैलानाम् उपस्थात् उत्सङ्गान्निर्गत्य उशती समुद्रगमनं कामयमाने। गमने दृष्टान्तः। अश्वे इव। यथा विषिते मन्दुरातो विमुक्ते हासमाने अन्योन्यजवेन स्पर्धमाने। यद्वा हृष्यन्त्यावश्वे इव वडवे इव त्वरया गच्छन्त्यौ परस्परं हृष्यन्त्यौ। तथा गावेव शुभ्रे। यथा द्वौ गावौ शोभमानौ वर्तेते तद्वच्छुभ्रे शोभमाने। किंच मातरा। यथा मातरौ धेनू रिहाणे। अन्तर्णीतसन्नर्थो लिहिः। वत्सं जिह्वया लेढुमिच्छन्त्यौ शीघ्रं गच्छतस्तद्वत् समुद्रं गन्तुं जवात् गच्छन्त्यौ पयसा संयुक्ते विपाट्। कूलविपाट-नात् विपाशनाद्वा विमोचनाद्वा विपाट्। शुतुद्री। शु क्षिप्रं शु तुन्ना तुन्नेव द्रवति गच्छतीति शुतुद्री। एतन्नामके नद्यौ अवेते समुद्रं प्रति शीघ्रं गच्छतः। अत्र निरुक्तं 'पर्वतानामुपस्थादुपस्थानादुशत्यौ कामयमाने अश्वे इव विमुक्ते इति वा विषण्णे इति वा हासमाने हासतिः स्पर्धायां हर्षमाणे वा गावाविव शुभ्रे शोभने मातरौ संरिहाणे विपाट्छुतुद्र्यौ पयसा प्रजवेते' (निरु०

९३९) इति । उशती । वश कान्तौ । अस्य ग्रहुडित्त्वात् 'ग्रहिज्यावयि' इत्यादिना सम्प्रसारणम् । विषिते । 'षिञ् बन्धने' इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । संहितायां 'परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसह' इत्यादिना षत्वम् । गतिरनन्तर' इति गते प्रकृतिस्वर । हासमाने । हासति स्पर्धाकर्मा हसे हसने । शानच् । तस्य लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वर । रिहाणे । 'रिह आस्वादने' । स्वरितेत्त्वादुभयपदी । शानच् । अदादित्वाच्छपो लुक् । लकारस्य रेफश्छान्दस । रेफभवलक्षणं णत्वम् । चित्वादन्तोदात्त । विपाट् । 'पट गतौ' 'पट भाषनस्पन्दयो' इति वा ण्यन्तादेतो विपूर्वो अकारस्य प्रमादिना घत्वम् । शुतुद्री । छान्दसी रूपसिद्धि । जवेते । जुङ् गतौ' भौवादि । ङित्त्वादात्मनेपदम् । 'आत्तो ङित' इति इयादेश । निघात ॥

शब्दा०—पर्वतानाम्=पर्वतों की उशती=इच्छा करती हुई, उपस्थात्—गोद से, अश्वे इव=दो घोड़ियों की तरह, विषिते=खुले लगाम वाली, हासमाने=परस्पर स्पर्धा से दौड़ती हुई गावेव=दो गायों की तरह, शुभ्रे=सफेद रंग की, मातरा=मातायें, रिहाणे=चाटती हुई विपाट्=विपाट नामकी सिन्धु की सहायक एक नदी, शुतुद्री=शुतुद्री नामकी सिन्धु की एक सहायक नदी, पयसा=जल के प्रवाह से, प्र जवेते=तेजी से बह रही है ।

हि० अ०—पर्वतों की गोद से निकल कर, (समुद्र की ओर जाने की) इच्छा करती हुई, (परस्पर) स्पर्धा से दौड़ती हुई, खुले बाग वाली दो घोड़ियों की तरह, (बछड़े को) चाटती हुई दो सफेद माता गायों की तरह, विपाट् और शतुद्री (अपने) प्रवाह से तेजी से बह रही है ।

Trans—From the lap of mountains, longing (to reach ocean), like two mares let loose like two white mother cows, licking (the calf), Vipāt and Śutudri flow rapidly with their water

Notes—उशती—√vaś to desire, pres part fem उ is the Samprasāraṇa of व, final ई forming dual Pragṛhya, hence, इति in the Pada-text अश्वे इव—ए of the अश्वे is Pragṛhya, hence, इति should be added after it, but it is added after इव beause it is a

नित्य समास; and the repetition of अदवे इव after इति is with a veiw to analyse the compound. विसिते—Past part. from $\sqrt{}$*sū* or $\sqrt{}$*si* with वि *to let-loose*; final ए is Pragṛhya; hence, इति in the Pada-text; the repetition being with a view to analyse the compound. हासमाने—$\sqrt{}$*hās* to contend, to run a race, pres. part.; final ए is Pragṛhya. रिहाणे—$\sqrt{}$*rih* (class. lih) to lick, pres. part.; final ए is Pragṛhya. जवेते—$\sqrt{}$*jū* to speed, pres. mid. 3rd. dual; final ए is Pragṛhya.

इन्द्रेषिते इतीन्द्रऽइषिते । प्रऽसवम् । भिक्षमाणे इति । अच्छ । समुद्रम् । रथ्याऽइव । याथः ॥ समाराणे इति समऽआराणे । ऊर्मिऽभिः । पिन्वमाने इति । अन्या । वाम् । अन्याम् । अपि । एति । शुभ्रे इति ॥२॥

सा॰भा॰—हे नद्यौ इन्द्रेषिते इन्द्रेण प्रेषिते प्रसवं तस्येन्द्रस्यानुज्ञां भिक्षमाणे प्रार्थयमाने युवां समुद्रम् अच्छ आभिमुख्येन याथः गच्छथः । तत्र दृष्टान्तः । रथ्येव इति । यथा रथिनौ लक्ष्यं देशमभिगच्छतस्तद्वत् । किं कुर्वन्त्यौ । समाराणे परस्परं संगच्छन्त्यौ ऊर्मिभिः तरङ्गैः पिन्वमाने परिसरप्रदेशं संतर्पयन्त्यौ शुभ्रे शोभमाने । युवां समुद्रं गच्छथ इति पूर्वेणान्वयः । तथा वां युवयोर्मध्ये अन्या एका अन्याम् अपरां नदीम् अप्येति अपिगच्छति । परस्परसंगमनापन्नत इत्यर्थः । इन्द्रेषिते । 'इष गतौ' इत्यस्य कर्मणि निष्ठायां, 'तीषसह' इत्यादिना इडागमः । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदस्वरः । प्रसवम् । 'षू प्रेरणे' इत्यस्य अप् । थाथादिस्वरः । भिक्षमाणे । 'भिक्ष याच्ञायाम्' । आत्मनेपदी । शानचो लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः । रथ्येव । रथस्येमौ । तस्येदम् इत्यर्थे 'रथाद्यत्' इति यत्प्रत्ययः । तित्स्वरितः । इवेन विभक्त्यलोपः इत्यादि । याथः । यातेर्लटि रूपम् । समाराणे । 'ऋ गतौ' इत्यस्य लिट् । संपूर्वस्यार्तेः 'समो गमि' इत्यादिना आत्मनेपदत्वात् तस्य कानजादेशः । 'ऋच्छत्यृताम्' इति गुणः । पिन्वमाने । 'पिवि सेचने' । भ्वादिः । लसार्वधातुकस्वरेण शानचोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

शब्दा० इन्द्रेषिते=इन्द्र के द्वारा भेजी गई, प्रसवम्=प्रवाहित होने के लिये, भिक्षमाणे=प्रार्थना करती हुई, अच्छ=ओर, समुद्रम्=समुद्र को, रथ्येव=दो रथियों की तरह, याथः=जा रही हो, समाराणे=एक साथ जाती हुई, ऊर्मिभि=लहरों से, पिन्वमाने=उमड़ती हुई, अन्या=एक, वाम्=तुम दोनों में से, अन्याम्=दूसरे के पास, अपि=भी, एति=जा रही है, शुभ्रे=ओ सफेद वर्ण वाली ।

हि० अ०—इन्द्र द्वारा भेजी गई, बहने के लिये प्रार्थना करती हुई, दो रथियों की तरह समुद्र को ओर जा रही हो। एक साथ जाती हुई, लहरों से उमड़ती हुई, तुममें से प्रत्येक एक दूसरे की ओर जा रही हो ।

Trans —Sped by Indra, seeking acceleration (you two) are approaching the ocean like two charioteers Going together, swelling with torrents, each of you flows, into the other, O beautiful ones,

Notes—इन्द्रेषिते—√is to send, past part Tatpurusa compd accents the second member, but when the first member is in instrumental form, and second member a participle in passive sense, it accents the first member (तृतीया कर्मणि Pān VI 2 48), final ए is Pragrhya प्रसवम्—'Commandment' (Sāyana), 'acceleration' (Peterson), from √sū to impel भिक्षमाणे—√bhiks to beg, pres part, , final ए is Pragrhya याथ —√yā to go, pres 2nd dual समाराणे—√r with सम् to go together, perf part , final ए is Pragrhya पिन्वमाने—√pinv to fatten, pres part , final ए is Pragrhya एति—√i to flow into, pres 3rd sing

अच्छ॑ । सिन्धु॑म् । मा॒तृऽत॑माम् । अ॒यास॒म् । विऽपा॑शम् । उ॒र्वीम् । सु॒ऽभगा॑म् । अ॒ग॒न्म॒ ॥ व॒त्सम्ऽइ॑व । मा॒तरा॑ । सं॒रि॒हा॒णे इति॑ स॒म्ऽरि॒हा॒णे । स॒मा॒नम् । योनि॑म् । अनु॑ । सं॒चर॑न्ती इति॑ स॒म्ऽच॒रन्ती ॥२॥

सा० भा०—हे नद्यौ मातृतमाम् अतिशयेन मातर सिन्धुं स्रवन्तीं शुतुद्रीं त्वाम् अच्छ आभिमुख्येन अयासं विश्वामित्रोऽहं प्राप्तोऽभूवम्। उर्वीं महतीं सुभगां सौभाग्यवतीं विपाशं त्वाम् अगन्म वय प्राप्ता स्म। किं कुर्वत्यौ। मातरा मातरौ द्वे धेनू वत्समिव संरिहाणे अन्तर्णीतसन्नर्थौ लिहि। जिह्वया लेढुमिच्छन्त्यौ यथा वत्समनुगच्छतस्तद्वत समानम् एक योनि स्थान समुद्रम् अनु अभिलक्ष्य संचरन्ती सम्यक् चरन्त्यौ। युवामयासिषमिति पूर्वेणान्वय। अयासम्। 'या प्रापणे' इत्यस्य रूपम्। इडभावश्छान्दस। अगन्म। गमेर्लङि/ 'बहुल छन्दसि' इति शपो लुक। 'म्वोश्च' इति मकारस्य नकार। निपात। संचरन्ती। चरतिर्गत्यर्थं। तृतीयायुवतस्याभावात् आत्मनेपदाभाव। शतुर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वर॥

शब्दा०–अच्छ=ओर, सिन्धुम् नदी मातृतमाम्=श्रेष्ठ माता, अयासम्=आया हूँ, विपाशम्=विपाट् नदी, ऊर्वीम्=चौडी, सुभगाम्=सुन्दर, सौभाग्यवती, अगन्म=आया हूँ, वत्समिव=बछडे की तरह, मातरा मातायें, सरिहाणे=एक साथ चाटती हुई, समानम्=समान योनिम्=स्थान, अनु=लक्ष्य कर, संचरन्ती=एक साथ बहती हुई।

हि० अ० श्रेष्ठ नदी माता (शुतुद्री) के पास आया हूँ, चौडी तथा सुन्दर विपाट् के पास आया हूँ, बछडे को चाटती हुई दो माताओ की तरह, एक ही स्थान (समुद्र को लक्ष्य कर) बहती हुई (शुतुद्री और विपाट् के पास आया हूँ)।

Trans—I have approached the most motherly rivers (Śutudri). We have come to the broad and beautiful Vipat, like two mothers licking their calf, flowing along a common bed

Notes—अयासम—$\sqrt{ya}$ with अच्छ to approach, 's'-aorist, 3rd sing सुभगाम्—Bahuvrihi compd accented on the second member संरिहाणे—See III 33 1. अगन्म—$\sqrt{gam}$ to go, root—aorist 1rst plu संचरन्ती—$\sqrt{car}$ to move, pres part fem, final ई is Pragrhya

एना। वयम्। पयसा। पिन्वमानाः। अनु। योनिम्। देवऽकृतम्। चरन्तीः॥ न। वर्तवे। प्रऽसवः। सर्गऽतक्तः। किम्ऽयुः। विप्रः। नद्यः। जोहवीति॥४॥

सा० भा०—एवं स्तुते नद्यौ विश्वामित्रं प्रत्यूचतुः। एना एनेन पयसा पिन्वमानाः संतर्पयन्त्यः देवकृतं देवेनेन्द्रेण कृतं संदिष्टं योनिं स्थानं समुद्रम् अनु लक्षीकृत्य चरन्तीः गच्छन्त्यः वयम आस्महे। द्वयोर्बहुवचनं पूजार्थम्। तासामस्माकं सर्गतक्तः सर्गे गमने प्रवृत्तः प्रसवः उद्योगः न वर्तवे निवर्तनाय न भवति। किंयुः किमिच्छन् असौ विप्रः ब्राह्मणः नद्यः नदीः अस्मान् जोहवीति भृशमाह्वयति। एना। एतच्छब्दस्य तृतीयाया एनादेशः। 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया आजादेशः। 'उडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। पिन्वमानाः। 'पिवि सेचने'। देवकृतम्। 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। वर्तवे। 'वृतु वर्तने'। तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः। नित्स्वरः। सर्गतक्तः। 'क्ते च' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। किंयुः। किमिच्छन्। 'क्यचि मान्ताव्ययप्रतिषेधः' (पा० सू० ३. १. ८. १) इति छान्दसत्वादत्र प्रतिषेधो न भवतीति क्यच्। 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। नद्यः। छान्दसो यणादेशः। जोहवीति। ह्वेञः यङ्लुकि 'अभ्यस्तस्य च' इति संप्रसारणे कृते 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासस्य गुणः। 'यङो वा' इति ईडागमः। गुणः। निघातः।

शब्दा० - एना=ऐसी, वयम=हम लोग, पयसा=धारा से, पिन्वमानाः =उमड़ती हुई, अनु=लक्ष्य कर, योनिम्=स्थान को, देवकृतम्=देवताओं द्वारा निर्मित, चरन्तीः=विचरण करती हुई, न=नहीं, वर्तवे=रुकने के लिये, प्रसवः=गति, सर्गतक्तः=स्वाभाविक रूप से प्रवाहित, किंयुः=किस इच्छा से, विप्रः=ब्राह्मण, नद्यः=नदियों को, जोहवीति=बार-बार स्तुति कर रहा है।

हि० अ०—ऐसी हम लोग, अपनी धारा से उमड़ रही हैं तथा देवताओं द्वारा निर्मित स्थान पर चल रही हैं। स्वाभाविक रूप से प्रवाहित हमलोगों की गति रुकने के लिये नहीं है। किस इच्छा से ऋषि (विश्वामित्र) नदियों की बार-बार स्तुति कर रहा है।

Trans.—We (as such are) swelling with this torrent flowing in a common bed fashioned by god (Indra). Our torrent rushing with its natural urge, is not be to stopped. With what desire the inspired one does invoke frequently.

Notes—देवकृतम्—Sāyana understands it as fashioned by Indra; for accent see इन्द्रेषिते (III. 33.2).

चरन्ती—See सचरन्ती (III. 33.3.) वर्तवे—Dative infinitive in तवे from $\sqrt{}$*vṛt* to turn. सर्गतक्तः—Sāyaṇa explains it as सर्गे गमने प्रवृत्तः'; Wilson takes it to mean 'appointed for our going', Griffith as 'urged to motion' and Peterson as 'rushing with its original urge ; Tatpuruṣa compd. having first member dative in sense and second, past part., accent the first member (क्ते च—Pāṇ. VI. 2.45) क्रियुः—यु is a desiderative suffix which being added to the stem gives the sense of desiring (cf. अवस्यु, श्रवस्यु, देवयु etc.). जोहवीति—$\sqrt{}$*hū* to call inte. pres. 3rd. sing.

रमध्वम् । मे । वचसे । सोम्याय । ऋतऽवरीः । उप । मुहूर्तम् । एवैः ॥ प्र । सिन्धुम् । अच्छ । बृहती । मनीषा । अवस्युः । अह्वे । कुशिकस्य । सूनुः ॥५॥

सा० भा०—विश्वामित्रो नदीः प्रति ब्रूते । ऋतावरीः । ऋतमुदकम् तद्वत्यो हे नद्यो यूयं मे विश्वामित्रस्य मम सोम्याय । उत्तीर्याहं सोमं संपादया-मीत्येवं सोमसंपादिने वचसे तदर्थम् एवैः । पञ्चम्यर्थे तृतीया । शीघ्रगमनेभ्यः मुहूर्तं मुहूर्तमात्रम् उप रमध्वम् । उपपूर्वो रमिरुपसंहारे वर्तते । क्षणमात्रं शीघ्रगमनादुपरता भवत । सामान्येन नदीषूच्यमानासु समीहितं प्रयोजनमकुर्व-तीषु पुरोवर्तिनीं शुतुद्रीं प्रति ब्रूते । कुशिकस्य राजर्षेः सूनुः विश्वामित्रोऽहं बृहती महत्या मनीषा मनीषया स्तुत्या अवस्युः आत्मनो रक्षणमिच्छन् सन् सिन्धुं शुतुद्रीं त्वाम् अच्छ आभिमुख्येन प्र अह्वे प्रकर्षेणाह्वयामि । अत्र निरुक्तम्—'उपरमध्वं मे वचसे सोम्याय सोमसंपादिन ऋतावरीर्ऋतवत्य ऋतमित्युदकनाम प्रत्यृतं भवति मुहूर्तमेवैरयनैरवनैर्वा । प्राभिह्वयामि सिन्धुं बृहत्या महत्या मनीषया मनस ईषया स्तुत्या प्रज्ञया वा्यनाय कुशिकस्य सूनुः । कुशिको राजा बभूव (निरु० २. २५) इति । रमध्वम् । 'रमु उपरमे' । उपपूर्वाद्रमतेः 'विभाषाकर्मकात्' (पा० सू० १. ३. ८५) इत्यात्मनेपदम् । ऋतावरीः ऋतशब्दान्मत्वर्थे 'छन्दसीवनिपौ' इति वनिप् । 'वनो र च' इति ङीप् रेफश्चान्तादेशः । 'वा छन्दसि' इति सवर्णदीर्घः । आमन्त्रितस्य पादादि-त्वात् षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । एवैः । 'इण् गतौ' । 'इण्शीङ्भ्यां वन्' । आर्ध-

धातुकलक्षणो गुणः । निस्वरः । बृहती मनीषा । उभयत्र तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः । अवस्युः । अवो रक्षणमिच्छन् । सुप आत्मनः क्यच् । 'नः क्ये' इति नकारान्तस्य पदसंज्ञाया नियमितत्वादत्र सकारस्य रुत्वं भवति । 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः । अह्वे । ह्वयतेर्लुङि सिचः 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इत्यङादेशः । गुणः । निघातः ॥५॥

शब्दा॰ रमध्वम्=रुक जावो, मे=मेरे, वचसे=वचन के लिये, सोम्याय=सोम भरे, ऋतावरीः=ओ पवित्र जलवाली, मुहूर्तम्=थोड़े देर के लिये, एवैः=जाने से, सिन्धुम्=नदी को, अच्छ=लक्ष्य कर, बृहती=ऊंची, मनीषा=स्तुति से, अवस्युः=सहायता चाहनेवाला, प्र अह्वे=आह्वान किया हूं, कुशिकस्य=कुशिक का, सूनुः=पुत्र ।

हि॰ अ॰ ओ पवित्र जलवालो, सोम-भरे मेरे वचनो (के आदर) में अपनी यात्रा से क्षण भर के लिये रुक जावो । (अपनी) सहायता का इच्छुक, कुशिक का पुत्र (मैंने) ऊंची स्तुति से नदी (शुतुद्री) का आह्वान किया हूं ।

Trans.—O of holy waters, in deference to my speech, accompanied with soma, stop for a moment from your courses. With a sublime hymn, desirous of (our) protection (I) the son of Kuśika have invoked the river (Śutudrī).

Notes—रमध्वम् – $\sqrt{ram}$ to stop, impv. 2nd plu. एवैः—From $\sqrt{i}$ to go. अवस्युः—See किंयुः (III. 33.4.). अह्वे—$\sqrt{h\bar{u}}$ to call, 'a'-aorist, mid, 1rst. sing.

इन्द्रः । अस्मान् । अरदत् । वज्रऽबाहुः । अप । अहन् । वृत्रम् । परिऽधिम् । नदीनाम् ॥ देवः । अनयत् । सविता । सुऽपाणिः । तस्य । वयम् । प्रऽसवे । यामः । उर्वीः ॥६॥

मा॰ भा॰—नद्यः प्रत्यूचुः । हे विश्वामित्र वज्रबाहुः वज्रयुक्तौ बाहू यस्यासौ वज्रबाहुः । तादृशो बलवान् इन्द्रः नदीः अस्मान् अरदत् । रदतिः खनतिकर्मा । अखनत् । व्यभजत् । उच्यते । नदीनां शब्दकारिणीनामपां परिधिं परितो

निहितमुदकमन्तः कृत्वा परितो वर्तमानमित्यर्थः । तादृशं वृत्रम् । वृणोत्याकाशमिति वृत्रो मेघः । तं मेघम् अपाहन् जघान । तस्मिन् हते आपः पतिताः । ताभिर्गच्छन्तीभिर्वयं खाताः । एवं मेघहननद्वारेणाखनत् । न केवलमखनत् किं तर्हि सविता सर्वस्य जगतः प्रेरकः सुपाणिः शोभनहस्तः उत्पत्तिस्थितिकर्तृत्वात्तादृशः देवः द्योतमानः इन्द्रः अस्मान् अनयत् । मेघभेदनं कृत्वोदकप्रेरणेन समुद्रमपूरयत् । तस्य तादृशसामर्थ्योपेतस्य इन्द्रस्य प्रसवे अभ्यनुज्ञायां वर्तमानाः ऊर्वीः उदकैः प्रभूताः वयं यामः गच्छामः । न तव वचनादुपरमामहे । उक्तार्थं यास्को ब्रवीति – 'इन्द्रो अस्मानरदद्वज्रबाहू रदतिः खनतिकर्मापाहन्वृत्रं परिधिं नदीनामिति व्याख्यातम् । देवोऽनयत्सविता सुपाणिः कल्याणपाणिः । पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः प्रगृह्य पाणी देवान् पूजयन्ति । तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीरुर्व्यः (निरु० २. २६) इति । अरदत् । रदतेर्लङि रूपम् । वज्रबाहुः बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अहन् । हन्तेर्लङि रूपम् । निघातः । परिधिम् । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्मात् कर्मण्युपसर्गे 'घोः किः' इति किप्रत्ययः । आतो लोपः । कृदुत्तरपदस्वरः । अनयत् । नयतेर्लङिरूपम् सुपाणिः । 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' । 'अशिपणाय्यो रुडायलुकौ च' (उ० सू० ४. ५७२) इतीण् । आयलुक् । बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इति स्वरः । प्रसवे 'षू प्रेरणे' । 'ऋदोरप्' इति भावेऽप्प्रत्ययः । 'थाथघञ्क्त' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यामः । 'या प्रापणे' इत्यस्य लटि रूपम् । निघातः । उर्वीः । उरुशब्दात् 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीप् । 'वा छन्दसि' इति सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः ।

शब्दा०—इन्द्रः=इन्द्र ने, अस्मान्=हम लोगों को, अरदत्=खोदकर बाहर किया, वज्रबाहुः=हाथ में वज्र धारण करनेवाले ने, अप अहन्=मारा, वृत्रम=वृत्र नामक असुर को, परिधिम्=घेरनेवाला, नदीनाम्=नदियों का, देवः=देव ने, अनयत्=लाया, सविता=सवितृ ने, सुपाणिः=सुन्दर हाथवाले, तस्य=उनकी, वयम्=हमलोग, प्रसवे=आज्ञा में, यामः=जा रही हैं, उर्वीः=चौड़ी ।

हि० अ०—हाथ में वज्र धारण करनेवाले इन्द्र ने हमको खोद कर बाहर किया । उसने नदियों को घेरनेवाले वृत्र को मारा । सुन्दर हाथवाले सवितृ देव ने हम लोगों को लाया । हम जितनी चौड़ी हैं, उसी की आज्ञा में (निरन्तर) बहती हैं ।

Trans—The thunder-armed Indra drag us out. He slew the Vṛtra the encompasser of the rivers.

Beautiful-handed god Savitar led us We flow, broad as we are, in his command

Notes—अस्माँ अरदत्—For sandhi see Appendix A under आन्पद पद-वृत्ति अरदत्—√*rad* to dig, impf 3rd sing अहन्—See I 32 1 परिधिम्—From √*dhā* with परि to surround अनयत्—√*nī* to lead, impf 3rd sing याम—√*ya* to go, pres 1rst plu

प्र॒ऽवाच्यं॑म् । शश्व॒धा । वी॒र्यं॑म् । तत् । इन्द्र॑स्य । कर्म॑ । यत् ।
अहि॑म् । वि॒ऽवृ॒श्चत् ॥ वि । वज्रे॑ण । प॒रि॒ऽसदः॑ । ज॒घा॒न॒ ।
आय॑न् । आपः॑ । अय॑नम् । इ॒च्छमा॑नाः ॥७॥

सा० भा०—योऽयमिन्द्र अहिं मेघं विवृश्चत् उदकप्रेरणार्थं जघानेति यत् कर्म छेदनरूपं तत् इदम् तस्य इन्द्रस्य वीर्यं सामर्थ्यं शश्वधा सर्वदा प्रवाच्यं प्रकर्षेण वचनीयम् । तथा स इन्द्र परिषद परितः सीदत आसीनान् प्रतिबन्धकारिणोऽसुरान् वज्रेण वि जघान । अथ अयनं स्थानम् इच्छमाना इच्छन्त्य आप आयन् यान्ति । प्रवाच्यम् । 'वच परिभाषणे' इत्यस्मात् 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत् । णित्त्वादुपधावृद्धि । 'वचोऽशब्दसंज्ञायाम्' (पा० सू० ७ ३ ६७) इति कुत्वाभाव । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । यद्वा वाचयते 'अचो यत्' । 'यतोऽनाव' इति स्वर । शश्वधा । शश्वच्छब्दात् स्वार्थे धाप्रत्ययस्तकारलोपश्च द्रष्टव्य । विवृश्चत् । 'ओव्रश्चू छेदने' । तुदादि । लङि 'ग्रहिज्यावयि' इत्यादिना सम्प्रसारणम् । 'सह सुपा' इत्यत्र सहेति योगविभागात् समास । समासस्वर । परिषद । क्विप् । संहितायां 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम् । जघान हन्तेर्लिटि णलि रूपम् । निघात । आयन् । 'अय गतौ' इत्यस्य लङि रूपम् । पादादित्वादनिघात । इच्छमाना । इषु इच्छायाम् इत्यस्मात् व्यत्ययेन शानच् । तस्य लसार्वधातुकस्वरे कृते प्रत्ययस्वर ॥

शब्दा० प्रवाच्यम्—कहने योग्य, शश्वधा=सर्वदा, वीर्यम्=पराक्रमयुक्त, तत्=यह, इन्द्रस्य=इन्द्र का, कर्म=कार्य, यत्=जो, अहिम्=अहि नामक असुर को जिसने जल को रोक रखा था, विवृश्चत्=काट डाला, वज्रेण=वज्र से, परिसदः=प्रतिबन्धकों को, वि जघान=मारा, आयन्=प्रवाहित हुआ, आपः=जल, अयनम्=मार्ग, इच्छमानाः=ढूँढ़ता हुआ ।

हि० अ०—इन्द्र का यह पराक्रम युक्त कार्य, जो उसने अहि को मारा, अवश्य कहने योग्य है। उसने वज्र से (जल के) प्रतिबन्धको को काट डाला। जल अपना मार्ग खोजता हुआ प्रवाहित हुआ।

Trans—That heroic deed of Indra that he rent into pieces the dragon, must be proclaimed for ever He smote away the obstructors (of waters) with his thunderbolt Waters flowed seeking their way

Notes—प्रवाच्यम्—Gerundive in य from √*vac* to speak वीर्यम्—See वीर्याणि (I 32 1), also see note on उपघ्यम् (I 48 12) विवृश्चत्—√*vraśc* to cut up, impf 3rd sing, not unaccented because preceded by यत् जघान—See I 32 7 आयन्—√*i* to go, impf 3rd plu; not unaccented because it begins the Pāda अयनम्—Way, course, from √*i* to go इच्छमाना—√*icch* to desire, pass part

एतत् । वचः । जरितः । मा । अपि । मृष्ठाः । आ । यत् । ते । घोषान् । उत्ऽतरा । युगानि ॥ उक्थेषु । कारो इति । प्रति । नः । जुषस्व । मा । नः । नि । करिति कः । पुरुषऽत्रा । नमः । ते ॥८॥

सा० भा०—नद्य प्रसङ्गादिन्द्रस्तोत्रं कृत्वा विश्वामित्रं प्रत्यूचु । जरित स्तोत हे विश्वामित्र ते त्वदीय यत् संवादात्मक वच त्वं न अभीत्या घोषान् उद्घोषयन् वर्तसे तद्वच मापि मृष्ठा मा विस्मार्षी । किं कारणम् । उत्तरा युगानि उत्तरेषु याज्ञिकेषु युगेषु अहःसु उक्थेषु कारो शस्त्राणा कर्तस्त्व न अस्मान् प्रति जुषस्व संवादात्मकेन तेन वाक्येन प्रतिसेवस्व । इदानीं न अस्मान् पुरुषत्रा पुरुषेषु मा नि क । उचितप्रत्युक्तिरूपसंवादवाक्याध्यापनेन नितरा पुवत् प्रागल्भ्यं मा कार्षी । [illegible] तुभ्य नम । मृष्ठा । 'मृजूष् शुद्धौ' इत्यस्य लुङि व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । अदादित्वाच्छपो लुक् । व्रश्चादिना षत्वम् । निघात । घोषान् । घुषिर् सशब्दने' इत्यस्य शतरि सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् 'अतो गुणे' इति पररूपत्वाभाव । सवर्णदीर्घ ।

धातुर्लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वर । युगानि । 'युजिर् योगे' । उञ्छादिषु घञन्तत्वेन निपातनादगुणत्वम् । विशिष्टविषय च निपातनमिष्यते । 'कालविशेषे रथाद्युपकरणे च' इति तत्र पाठादेवान्तोदात्तत्वम् । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया । कारो । करोते 'कृवापाजिमि' इत्यादिना उण्प्रत्यय । आमन्त्रितत्वान्निघात । क करोतेर्लुङि च्ले 'मन्त्रे घस' इत्यादिना लुक् । हल्ङ्यादिना सिचो लोप । 'न माङ्योगे' इत्यडभाव । पुरुषत्रा । 'देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्' इति सप्तम्यर्थे त्राप्रत्यय । प्रत्ययस्वर ॥

शब्दा०—एतत=इस, वच =वचन को, जरित =ओ स्तुतिगायक, मा=मत, अपि=कभी भी, मृष्ठा =भूलो, यत्=जिससे, ते=तुम्हारे वचन को, आ घोषान्=सुन सकें, उत्तरा=भावी, युगानि=युगो के व्यक्ति, उक्थेषु=स्तुतियों में, कारो=ओ कवि, प्रति=लिये न =हमारे, जुपस्व=आदर करो, मा=मत, न =हमलोगों को, नि क =नीचे करो, पुरुषत्रा=पुरुषो में, नम =नमस्कार है, ते=तुमको ।

हि० अ०—ओ स्तुति गायक, इस वचन को मत भूलो ताकि भावी युगो के लोग इसे सुन सकें । ओ कवि, अपनी स्तुतियो में हमारा आदर रखो । हमलोगो को (उचित प्रस्तुति द्वारा) मनुष्यो (की कोटि) में मत लावो, (हम लोगो का) तुम्हें नमस्कार है ।

Trans —O singer, never forget this word of thine (so) that (men of) future ages may hear it O poet, in prayers be favourable to us ; Do not make us down amongst men , we bow unto thee

Notes—जरित—Voc sing of जरितृ from √jr to sing मृष्ठा —√mrs to forget, root aorist, 2nd sing injun घोषान्—√ghus with आ to listen, pres subju 3rd plu , not unaccented because preceded by यत् Sayana takes घोषान् as a participle and renders as 'उद्घोषयन्'; Grassmann takes घोषान् to mean 'proclaim loudly', Geldner as 'listen', Wilson as 'words' Griffith as 'reecho' and Peterson as 'listen'. कारो—

Final ओ is *Pragṛhya only before* इति in the Pada-text (सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे—Pāṇ I. 1.16). प्रति जुषस्व—√*juṣ* with प्रति to show affection to, to be favourable, impv. mid. 2nd. sing. कः—√*kṛ* to make, root-aorist injun. 2nd. sing. Vide Appendix 'B' under the rules of rendering Saṁhitā-text into Pada-text. पुरुपत्रा —*See note on* पुरुत्रा (*I. 32.7*).

ओ इति। सु। स्वसारः। कारवे। शृणोत। ययौ। वः। दूरात्। अनसा। रथेन। नि। सु। नमध्वम्। भवत। सुऽपाराः। अधःऽअक्षाः। सिन्धवः। स्रोत्याभिः ॥९॥

सा० भा०—विश्वामित्रो नदीः प्रत्युवाच। स्वसारः भगिन्यः सिन्धवः हे नद्यः कारवे स्तोत्रं कुर्वाणस्य मम वचनं सु सुष्ठु ओ शृणोत शृणुतेव। अनसा शकटेन रथेन च सह दूरात् विप्रकृष्टाद्देशात् वः युष्मान् ययौ प्राप्तोऽस्मि। यूयं सु सुष्ठु नि नमध्वम् आत्मना स्वयं प्रह्वाः भवत। तथा सुपाराः रथादीनां तीरात् सुखेनावरोहणावरोहणे यथा स्यातां तथा शोभनरोधसश्च भवत। किंच यूयं स्रोत्याभिः स्रवणशीलाभिरद्भिः अधोअक्षाः रथाङ्गस्याक्षस्याधस्ताद्भवत। यदापोऽक्षस्याधस्ताद्भवन्ति तदा रथादीनि नेतुं शक्यन्ते। तस्मात् तत्परिमाणोदकाः भवतेति अर्थाभिप्रायः। ओ इति प्रगृह्यसंज्ञा। शृणोत। 'श्रु श्रवणे' इत्यस्य लोटि तप्रत्ययस्य 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तबादेशः। पित्त्वाद्गुणः। निघातः। ययौ। 'या प्रापणे' इत्यस्य भूतमात्रे लिट्युत्तमे णलि 'आत औ णलः' इत्यौकारः एकादेशस्वरः। वः। युष्मच्छब्दस्य द्वितीयायाः 'बहुवचनस्य वस्नसौ' इति वसादेशः। सू। 'निपातस्य' इति संहितायां दीर्घः। नमध्वम्। 'णमु प्रह्वत्वे शब्दे च' इत्यस्य कर्मकर्तरि 'न दुहस्नुनमां यक्चिणौ' इति प्रतिषेधात् यगभावः। अधोअक्षाः अधरशब्दस्य 'पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम्' इत्यसिप्रत्ययेऽधादेशश्च। अक्षशब्दः 'अशूङ् व्याप्तौ' इत्यस्मात् 'अशेर्देवने' (उ० सू० ३. ३४५) इति सप्रत्ययान्तः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। सिन्धवः। आमन्त्रितत्वान्निघातः। स्रोत्याभिः। स्रोतःशब्दात् 'स्रोतसो विभाषा ड्यड्ड्यौ' (पा० सू० ४. ४ ११३) इति ड्यप्रत्ययः। डित्त्वात् टिलोपः। प्रत्ययस्वरः॥

शब्दा०—ओ=सम्बोधन का वाचक, स्वसारः=ओ बहनों, कारवे=

कवि की बात, शृणोत=सुनो, ययौ=आया हूं, व =तुम लोगो के पास, दूरात् =बहुत दूर से, अनसा=गाडी से, रथेन=रथ से सु=अच्छी प्रकार, नि नमध्वम् =नीचे झुक जावो, भवत=हो जावो, सुपारा =आसानी से पार करने योग्य, अधोअक्षाः=चक्के के धूरे से नीचे होकर, सिन्धव =ओ नदियों, स्रोत्याभि =अपनी जलधारा से ।

हि० अ०—ओ सुन्दर बहनो, (मुझ) कवि की (बात) सुनो, (क्योकि मैं) तुम्हारे पास बहुत दूर से गाडी तथा रथ के साथ आया हूं । अच्छी प्रकार से झुक जावो । ओ नदियो, अपनी जलधारा से अक्ष के नीचे होकर (बहती हुई) आसानी से पार करने योग्य हो जावो ।

Trans —O fair sisters, listen to (me) the poet; (I) have come to you from afar with cart and chariot Please bend down well and be easily crossable, O rivers, with streams (reaching) below the axle

Notes—ओ—(=आ+उ) as an independent word ओ is Pragrhya (मद चाप्य—Rg Prāt I 69), hence, इति is added after it in the Pada text शृणोत—$\sqrt{}$*śru* to hear, impv 2nd plu ययौ—$\sqrt{}$*yā* to go, perf 1rst sing, not unaccented because it begins the Pāda नमध्वम्–$\sqrt{}$nam to bend, mid impv 2nd plu भवत—$\sqrt{}$*bhū* to be, impv 2nd plu , not unaccented because it is regarded as beginning of a new sentence

आ । ते । कारो इति । शृणवाम । वचांसि । ययाथ । दूरात् ।
अनसा । रथेन ॥ नि । ते । नंसै । पीप्यानाऽइंव । योषां ।
मर्यायऽइव । कन्यां । शश्वचै । तु इतिं ते ॥१०॥

सा० भा०—नद्य पूर्वं विश्वामित्र प्रत्याख्यायानयर्चा तस्य वाक्यमाशुश्रुवु । कारो स्तोत्र कुर्वाण हे विश्वामित्र ते तव वचासि इमानि वाक्यानि आ शृणवाम शृणुम । तव समीहित प्रयोजन कुर्म इत्यर्थ । अनसा शकटेन रथेन च सह ययाथ । यतो दूरात् आगतोऽसि । वय च ते त्वदर्थं नि नसै नीचैर्नमाम । प्रत्येकविवक्षया अर्थंवचनम् । रथेन गन्तु यावोदका भवामेत्यर्थ । तत्र

दृष्टान्त । पीप्यानेव योषा । पीप्याना पुत्रं स्तनं पाययन्ती योषा माता यथा प्रह्वीभवति । दृष्टान्तान्तरम् । यथा कन्या युवति मर्यायेव मनुष्याय पित्रे भ्रात्रे वा शश्वचै परिष्वजनाय नम्रीभवति तद्वत् ते त्वदर्थं प्रह्वीभवाम । ते इति पुनरुक्तिरादरार्थम् । एतामृच यास्क एव व्याचष्टे—'आशृणवाम ते कारो वचनानि याहि दूरादनसा च रथेन च निनमाम ते पाययमानेव योषा पुत्र मर्यायेव कन्या परिष्वजनाय निनमा इति वा' (निरु० २ २७) इति । कारो । 'सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतौ' (पा० सू० १. १ १६) इति प्रगृह्यसंज्ञा । शृणवाम । 'श्रु श्रवणे' इत्यस्य लोटि 'आडुत्तमस्य पिच्च' इत्याडागम । पित्वात् गुण । निघात । ययाथ । या प्रापणे' इत्यस्य भूतमात्रे लिटि थलि 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इतीट्प्रतिषेध । लित्स्वर । अनसा । सहार्थे तृतीया । नसै । 'णमु प्रह्वत्वे' इत्यस्य लेटयुत्तमे लेटि सिब्बहुलमिति सिप् । 'वैतोऽन्यत्र' इत्यैकारादेश । निघात । पीप्यानेव । 'पीङ् पाने' इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य लिटि कानचि रूपम् । चित्स्वर । योषा । 'यु मिश्रणे' । 'वृतुवदिहनि' (उ० सू० ३ ३४२) इत्यादिना सप्रत्यय । यौतीति योषा । वृषादित्वादाद्युदात्त । शश्वचै । 'ष्वञ्ज परिष्वङ्गे' इत्यस्मात् सम्पदादिलक्षणो भावे क्विप् । पृषोदरादित्वादिष्टरूपसिद्धिरन्तोदात्तश्च ॥१०॥

शब्दा०—ते=तुम्हारी, कारो=ओ कवि, आ शृणवाम=सुनती हैं, वचांसि=बातों को ययाथ=आये हो, दूरात्=दूर से, अनसा=गाडी से, रथेन=रथ से, ते=तुम्हारे लिये, नि नंसैः=नीचे झुकती हूँ, पीप्यानेव=दूध भरे स्तनवाली की तरह, योषा=औरत,मर्यायेव=जैसे प्रेमी के लिये, कन्या=युवती, शश्वचै=आलिंगन करने के लिये, ते=तुम्हारे लिये ।

हि० अ० ओ कवि, हम तुम्हारी बातें सुनती हैं, (क्योंकि तुम) बहुत दूर से गाड़ी तथा रथ के साथ आये हो । तुम्हारे लिये मैं नीचे झुकती हूँ जैसे दूध भरे स्तनवाली औरत (अपने पुत्र के लिये) तथा जैसे युवती अपने प्रेमी का आलिंगन करने के लिये (झुकती है) ।

Trans —O poet, we listen your words, (for) you have come from afar with cart and chariot I bend down for thee as a woman with swelling bossom (for her son), as a maiden to embrace her lover

Notes—शृणवाम—$\sqrt{sru}$ to hear, pres subju Irst. plu ययाथ—$\sqrt{ya}$ *to go*, perf 2nd plu , not unaccented

because it begins the Pāda नंसै—√*nam* to bend, 'a'-aorist, mid 1rst. sing subju पीप्याना—√*pyā* to swell, perf part. fem मर्याय—Man (Nigh II 3 11, Sāyana), 'lover' (Griffith, Peterson). शश्वचै—Sāyana takes it as dative infinitive from √*śvac* to embrace, according to Macdonell, Peterson etc it is verbal form (perf mid 1rst sing subju) not unaccented because it begins a new sentence ते—Vide Appendix 'B' II 6. (d)

यत् । अङ्ग । त्वा । भरताः । सम्ऽतरेयुः । गव्यन् । ग्रामः ।
इषितः । इन्द्रऽजूतः ॥ अर्षात् । अह । प्रऽसवः । सर्गऽतक्तः ।
आ । वः । वृणे । सुऽमतिम् । यज्ञियानाम् ॥११॥

सा० भा०—विश्वामित्रो नदी प्रत्युवाच । अङ्ग इत्यामन्त्रणे । हे नद्यौ यत् यस्मात् युष्माभिरुत्तितीर्षोर्ममोत्तरणमभ्यनुज्ञातं तस्मात् भरताः भरतकुलजा मदीया सर्वे त्वा परस्परमेकतामापन्ना नदीं त्वा संतरेयुः सम्यगुत्तीर्णा भवेयुः । तदेव विशिनष्टि । गव्यन् गा उदकानि तरीतुमिच्छन् इषितः त्वयाभ्यनुज्ञात इन्द्रजूतः युष्माकं प्रवर्तकेनेन्द्रेण च प्रेरित ग्रामः भरतानां संघ अर्षात् संतरेत् । यत सर्गतक्तः गमनाय प्रवृत्त प्रसवः तेषामुद्योग अह पूर्वं युष्माभिरनुज्ञात । अह तु यज्ञियानां यज्ञार्हाणां वः युष्माकं सुमतिं शोभनां स्तुतिम् आ वृणे सर्वतः सभजे । भरता । भरतशब्दात्तुत्सादित्वादञ् । तस्य 'यञञोश्च' इति लुक् । अतएव प्रत्ययस्वरः । संतरेयु । तरतेर्लिङि झुसि रूपम् । शेषेऽसार्वधातुकस्वरे धातुस्वर । 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघात । गव्यन् । गा आत्मन इच्छन् । सुप क्यच् । एकादेशस्वर । ग्राम । 'ग्रसितेरा च' (उ० सू० १ १४०) इति मन्प्रत्यय आकारादेशश्च । नित्स्वर । इन्द्रजूत । जू इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थ । 'श्र्युक किति' इति निष्ठायामिट्प्रतिषेध । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर । अर्षात् । 'ऋ गतौ' इत्यस्य लेटि तिपि 'सिब्बहुलम्' इति सिप् । लेट आडागम । 'एकाच' इतीट्प्रतिषेध । गुण । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वर । वृणे । 'वृङ् संभक्तौ' इत्यस्य लटि रूपम् । यज्ञियानाम् । 'यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ' इति घप्रत्यय । प्रत्ययस्वर ।

शब्दा०—यत्=चकि तुम्हारी अनुमति मिल गई है इसलिये, अङ्ग=सम्बोधन का वाचक शब्द, त्वा=तुमको, भरताः=भरतवंशी विश्वामित्र तथा

उनके अनुयायी, संतरेयुः=एक साथ पार करें, गव्यन्=पार जाने की इच्छा- वाला, ग्रामः=झुण्ड, इषित=तुम्हारे द्वारा अनुज्ञात, इन्द्रजूतः=इन्द्र द्वारा भेजा गया, अर्षात्=बहे, अह=एक निपात, प्रसवः=प्रवाह, सर्गतक्तः= स्वाभाविक रूप से प्रवाहित, व=तुम्हारी, आवृणे=चाहता हूँ, सुमतिम्= समयन करनेवाली सुन्दर मति, यज्ञियानाम्=पवित्र नदियों की।

हिं० अ०—ओ (नदियो), चूंकि (तुम्हारी अनुमति मिल गई है इस- लिये) भरतवंशी (हमलोग) तुमको पार करें, पार जाने की इच्छावाला (तुम्हारे द्वारा) अनुज्ञात एवं इन्द्र द्वारा भेजा गया, (भरत वंशियों का) झुण्ड (पार करे)। (तुम्हारा) प्रवाह अपनी स्वाभाविक गति से प्रवाहित होता हुआ, बहे। मैं पवित्र नदियों का समयन चाहता हूँ।

Trans—O (rivers), since (you have allowed me, so) may Bharatas cross (the rivers), may the band (of Bharatas), seeking to cross (pass over) allowed (by thee) and sped by Indra May the torrent flow rushing in its natural urge I seek the favour of holy ones

Notes—अह—A particle of address Macdonell takes it as an emphatic particle and renders it as 'just when', 'just because' संतरेयु—√तॄ to cross, opt 3rd plu, not unaccented because preceded by यत् गव्यन्—'Seeking to cross the water' (Sayana), 'cow seeking' (Peterson) इन्द्रजूतः—जूत is past part from √ju to speed For accent see इन्द्रेषित (III 33 2) अर्षात्— √rs to rush, pres subju 3rd sing वृणे—√vr to choose, pres mid 1rst sing

अतारिषुः। भरताः। गव्यवः। सम्। अभक्त। विप्रः। सुऽमतिम्। नदीनाम्॥ प्र। पिन्वध्वम्। इषयन्तीः। सुऽराधाः। आ। वक्षणाः। पृणध्वम्। यात। शीभम्॥१२॥

सा० भा०—गव्यव गा आत्मन इच्छन्त भरता भरतकुलजा सर्वे अतारिषु ता नदीं समतरन् विप्रः मेधावी विश्वामित्र नदीनां सुमति शोभना स्तुति समभक्त समभजत । यूय यथापूर्वम् इषयन्ती कुल्यादिद्वारा अन्न कुर्वाणा अत एव सुराधाः शोभनधनोपेता यूय वक्षणाः कृत्रिमसरित कुल्या पिन्वध्वं प्रकर्षेण तर्पयत । आ पृणध्वं ता सर्वत पूरयत च । शीभं शीघ्र यात गच्छत च । अतारिषु । 'तृप्लवनतरणयो' इत्यस्य लुङि 'सिचि वृद्धि परस्मैपदेषु' इति वृद्धि । अडागमस्वर । गव्यव । सुप क्यच् । 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्यय । तस्य स्वर । अभक्त । 'भज सेवायाम्' इत्यस्य लुङि सिच 'झलो झलि' इति लोप । पादादित्वादनिघात । पिन्वध्वम् । 'पिवि सेचने' इत्यस्य लोटि रूपम् । निघात । इषयन्ती । इष कुर्वत्य । 'तत्करोति' इति णिच् । 'णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य' इति इष्ठवद्भावात 'टे' इति टिलोप । 'वा छन्दसि' इति सवर्णदीर्घ । प्रत्ययस्वर । पृणध्वम् । 'पृण प्रीणने' । लोटि रूपम् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । वाक्यभेदादनिघात । यात । 'या प्रापणे' इत्यस्य लोटि रूपम । अत्रापि न निघात । शीभम् । 'शीभृ कत्थने' । श्लाघ्यतेऽनेन तद्वानिति करणे घञ् । ञित्स्वर ॥१२॥

शब्दा०—अतारिषुः=पार कर लिया, भरताः=भरतवंशियों ने, गव्यवः =पार जाने की इच्छावाले, समभक्त=प्राप्त कर लिया, विप्रः=ब्राह्मण ने, सुमतिम्=समर्थन, नदीनाम्=नदियो का, प्र पिन्वध्वम्=प्रवाहित होवो, इषयन्तीः=धन लाती हुई, सुराधाः=सुन्दर धनवाली तुमलोग, वक्षणाः= अपनी जगह पर, आ पृणध्वम्=भर जावो, यात=बहो, शीभम्=शीघ्रता से।

हि० अ०—पार जाने की इच्छावाले भरतवंशियों ने पार कर लिया, ब्राह्मण ने नदियों का समर्थन प्राप्त कर लिया । सुन्दर धनवाली (तुमलोग) धन लाती हुई अपनी जगह पर प्रवाहित होवो, भर जावो, शीघ्रता से बहो ।

Trans—The Bharatas, seeking to cross the waters, have crossed, the poet has found the favour of the rivers (You) possessing of excellent riches, bringing food, swell forth in your bed, overflow, go swiftly

Notes—अतारिषु — √*tṛ* to cross, 'iṣ' aorist 3rd plu अभक्त — √*bhaj* to divide, mid 's' aorist, 3rd sing पिन्वध्वम् — √*pinv* to swell, mid, impv 2nd plu इषयन्ती —Sāyana takes it as denom and renders 'अन्न

कुर्वाणा': Macdonell and Peterson take it as caus. part. from $\sqrt{}$*is*. Wilson takes it to mean 'dispersing food', Griffith as 'hastening' and Peterson as 'enlivening'. सुराधाः—Possessing excellent wealth; Bahuvrihi compd. वक्षणा—River-bed. (see I. 32.1). पृणध्वम्—$\sqrt{}$*prṇ* to fill, mid. impv. 2nd. plu.; not unaccented because it is regarded as a new sentence. यात—$\sqrt{}$*yā* to go impv. 2nd. plu.; not unaccented because it begins a new sentence.

उत्। वः। ऊर्मिः। शम्याः। हन्तु। आपः। योक्त्राणि। मुञ्चत॥ मा। अदुःऽकृतौ। विऽएनसा। अघ्न्यौ। शूनम्। आ। अरताम् ॥१३॥

सा० भा०—पूर्वमुत्तितीर्षुर्विश्वामित्रो नदीःस्तुत्वा अधुना उत्तितीर्षुः पुनराह। हे नद्यः वः युष्माकम् ऊर्मिः तरङ्गः शम्याः युगयकाष्ठपार्श्वविलेलग्ना रज्जवः उत् ऊर्ध्वं यथा भवन्ति तथा हन्तु गच्छतु। स तरङ्गो रज्जूनामधो गच्छत्विसर्थभिप्रायः। तथा हे आपः यूयं योक्त्राणि ता रज्जूः मुञ्चत। यथा न स्पृशन्ति तथा यान्त्वित्यभिप्रायः। व्येनसा विगतपापे अत एव अदुष्कृतौ कल्याणकर्मकारिण्यौ अघ्न्यौ अघ्न्ये न केनापि तिरस्करणीये विपाट्छुतुद्र्यौ शूनं समृद्धिं मा आरताम् आगच्छताम्। एवं विश्वामित्रो नदीः स्तुत्वा ताभिरनुज्ञातोऽस्तरदिति। ऊर्मिः। 'ऋ गतौ'। 'अर्तेरूच्च' इति मिप्रत्ययः। 'ऊः' इत्ययमादेशो धातोः। ऋच्छतीत्यूर्मिः। प्रत्ययस्वरः। शम्याः। 'शमु उपशमे'। 'पोरदुपधात्' इति यत्प्रत्ययः। 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम्। हन्तु। 'हन हिंसागत्योः' इत्यस्य लोटि रूपम्। निघातः। योक्त्राणि। 'युजिर् योगे'। करणे 'दाम्नीशसयुयुज' इत्यादिना ष्ट्रन्प्रत्ययः। नित्स्वरः। मुञ्चत। 'मुच्लृ मोक्षणे'। निघातः। अदुष्कृतौ। 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य'। 'इसुसोः सामर्थ्ये' इति विसर्जनीयस्य षत्वम्। व्येनसा। बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः। सुपो डादेशः। अघ्न्यौ। 'हन हिंसागत्योः' इत्यस्य नञ्पूर्वस्य 'अघ्न्यादयश्च' इति निपातनात् यक्। कित्त्वादुपधालोपः। 'हो हन्तेः' इति घत्वम्। सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादत्र औङः शीभावाभावः। एकादेशस्वरः। शूनम्। श्वयतेः 'नपुंसके भावे क्तः' इति क्तः। यजादित्वात्

संप्रसारणम् । 'हलः' इति दीर्घत्वम् । 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वम् । 'निष्ठा च द्व्यजनात्' इत्याद्युदात्तः । अरताम् । 'ऋ गतौ' इत्यस्य लुङि च्लेः 'सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च' इत्यङादेशः । 'ऋदृशोऽङि गुणः' । 'न माङ्योगे' इत्यडभावः । निघातः ॥

शब्दा०—वः=तुम्हारी, ऊर्मिः=धारा, शम्याः=जुवा की कील को, उत् हन्तु=ऊपर से आघात करे, अर्थात् जुवा की कील के नीचे से बहे, आपः=जल, योक्त्राणि=रस्सियों को, मुञ्चत=छोड़ दे, मा=मत, अदुष्कृतौ=कुकृत्यों से रहित, व्येनसा=पापरहित, अघ्न्यौ=तिरस्कार न करने योग्य, शूनम्=वृद्धि, आ अरताम्=प्राप्त करें ।

हि० अ०—तुम्हारी धारा जुवा की कील के नीचे से बहे; जल रस्सी को छोड़ दे, दुष्कृतों से रहित, पाप रहित, तथा तिरस्कार न करने योग्य (ये नदियाँ) वृद्धि न प्राप्त करें ।

Trans.—Let your torrent strike up the yoke-pins (from below). Let the waters leave the yokes. Let not (the rivers), free from evil deeds, sinless, and not to be censured, show increase.

Notes—मुञ्चत्—√*muc* to release, injun. 3rd. plu. शूनम्—'Increase', 'prosperity' (Sāyaṇa) 'waste' (Griffith) 'privation' (Peterson). अरताम्—√ṛ to go, 'a'-aorist impv. 3rd. dual.

'अयमिह' इत्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तं वामदेवस्यार्षमाग्नेयम् । आद्या जगती द्वितीयाद्याः पञ्चानुष्टुभः शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—'अयमिहादौ जगती पञ्चानुष्टुभः' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । अग्निप्रणयने 'अयमिह' इति वैश्यस्य प्रतिपत् । तथा च सूत्रितम्—'अयमिह प्रथमो धायि धातृभिरिति तु राजन्यवैश्ययोराद्ये' (आश्व० श्रौ० २. १७) इति ।

अ॒यम् । इ॒ह । प्र॒थ॒मः । धा॒यि॒ । धा॒तृऽभिः॑ । होता॑ । यजि॑ष्ठः । अ॒ध्व॒रेषु॑ । ईड्यः॑ ॥ यम् । अप्न॑वानः । भृग॑वः । वि॒ऽरु॒रु॒चुः । वने॑षु । चि॒त्रम् । वि॒ऽभ्व॑म् । वि॒शेऽवि॑शे ॥१॥

सा० भा०—धातृभिः यज्ञार्थं कर्म कुर्वद्भिरध्वर्युभिः इह अस्मिन् यज्ञे होता देवानामाह्वाता यजिष्ठः अतिशयेन यष्टा अध्वरेषु यागेषु ईड्य ऋत्विग्भिः स्तूयमानः प्रथमः सर्वेषां देवानां मुख्यः अयम् आहवनीयादिस्थानेषु प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानोऽग्निः धायि अधायि निहितः । दधातेः कर्मणि लुङ् । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इत्यडभावः । 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः । अयमग्निरित्युक्तम् । कोऽसावग्निरित्यत आह । अप्नवानः भृगुसंबन्धी कश्चिदृषिः । स चान्ये भृगवः च वनेषु अरण्येषु चित्रं दावाग्निरूपेण बहुधा दर्शनीयं विशेविशे । वीप्सया सर्वजनव्याप्तिर्गृह्यते । सर्वस्या विशः प्रजायाः विभ्वं विभुमीश्वरं यं देवानां हविर्वाहकत्वेन प्रसिद्धमग्निं विरुरुचुः दीप्तियुक्तं कुर्वन्ति स्म । यमिति यच्छब्दस्यायमिति इदंशब्देन संबन्धः ॥

शब्दा०—अयम्=यह, इह=यहां यज्ञवेदी पर, प्रथमः=सभी देवताओं से पहिले, धायि=रखा गया है, धातृभिः=यज्ञ संपादन करनेवालों के द्वारा, होता=होता नामक ऋत्विज, यजिष्ठः=श्रेष्ठ यज्ञकर्ता, अध्वरेषु=यज्ञों में, ईड्यः=पूजने योग्य, यम्=जिसको, अप्नवानः=अप्नवान नामक ऋषि, भृगवः=भृगुवंशी ऋषियों ने, विरुरुचुः=प्रज्वलित किया है, वनेषु=वनों में, चित्रम्=चमकनेवाला, विभ्वम्=व्याप्त रहनेवाला, विशेविशे=प्रत्येक घर में ।

हि० अ०—होता, श्रेष्ठ यज्ञकर्ता, यज्ञ में पूजने योग्य, यह (अग्नि), यज्ञ संपादन करनेवालों के द्वारा (सभी देवताओं से) पहिले, यहां (यज्ञवेदी

पर) रखा गया है। जिसको अप्नवान तथा भृगु परिवार के ऋषियों ने प्रज्वलित किया है, (जो) वन में (दावाग्नि के रूप में) चमकनेवाला तथा प्रत्येक घर में व्याप्त रहनेवाला (है)।

Trans—This (Agni), the invoker, the best sacrificer, to be praised at sacrifices, has been placed first, here (at the sacrificial altar) by the supporters of the sacrifices Whom, Apnavāna and the seers of the family of Bhrgu have lighted, the bright coloured in the forests, omnipresent in every dwelling

Notes—धायि—√*dhā* to put pass aorist, 3rd sing The augment (अ) has been dropped even without prohibitive particle मा ईड्य—Gerundive in य from √*id* to praise विरुरुचु—√*ruc* to shine, perf 3rd plu, not unaccented because preceded by यम् विशे-विशे—Iterative compd accented on the first member.

अग्ने । कृदा । ते । आनुपक् । भुवंत् । देवस्य । चेतंनम् ॥ अधं । हि । त्वा । जगृभ्रिरे । मर्तासः । विक्षु । ईड्यंम् ॥२॥

सा० भा०—हे अग्ने अध अत कारणात् देवस्य द्योतमानस्य ते तव सर्वान्य चेतन तेज कदा आनुपक अनुषक्त भुवत् भवेत्। लेट्यडागम। 'बहुल छन्दसि' इति विकरणस्य लुक्। 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणप्रतिषेध। अत कारणादित्युक्तम्। कस्माद्धेतोरित्युच्यते। हि यस्मात् कारणात् मर्तास· मनुष्या विक्षु विडभि प्रजाभि ईड्यं स्तुत्य त्वा त्वां जगृभ्रिरे जगृहिरे गृह्णन्ति। ग्रहेर्यातोर्लिटि 'हृग्रहोर्भ' इति भत्वम्। 'बहुल छन्दसि' इति रुडागम॥

शब्दा०—अग्ने=ओ अग्नि, कदा=कब, ते=तुम्हारा, आनुपक्=निर्बाध रूप से, भुवत्=प्रकट होगा, देवस्य=देव का, चेतनम्=तेज, अध=इसी कारण से, हि=क्योंकि, त्वा=तुमको, जगृभ्रिरे=स्वीकार किया है, मर्तास=मनुष्यों ने, विक्षु=घरों में, ईड्यम=पूज्य को।

हि० अ०—हे अग्नि तुम्हारा, देव का, तेज कब निर्बाध रूप से प्रकट होगा। क्योंकि उसी कारण से मनुष्यो ने प्रत्येक घर में पूज्य तुमको स्वीकार किया है।

Trans —O Agni, when thy, the glory of god, be uninterruptedly manifested? For, that's why the mortals have received thee, the worthy of praises in dwellings

Notes—आनुषक्—Manifested' (Wilson) 'suddenly shown forth' (Griffith) M W D, derives आनुषक् from अनु+√sañj meaning 'in continuous order', 'uninterruptedly', 'one after the other' भुवत्—√bhū to be, root-aorist, subju 3rd sing, accented because beginning of a Pāda जगृभ्रिरे—√grabh to seize mid perf 3rd plu, accented because preceded by emphatic particle हि in the same Pāda

ऋतऽवानम् । विऽचेतसम् । पश्यन्तः । द्याम्ऽइव । स्तृऽभिः ॥
विश्वेषाम् । अध्वराणाम् । हस्कर्तारम् । दमेऽदमे ॥३॥

सा० भा०—ऋतावानम् अमायिन विचेतस विशिष्टज्ञान स्तृभि नक्षत्रै परिवृत द्यामिव विस्फुलिङ्गै समेत विश्वेषा सर्वेषाम् अध्वराणा यज्ञाना हस्कर्तारं प्रभासक वृद्धे कर्तार वा अग्नि पश्यन्त ऋत्विगादय दमेदमे सर्वस्मिन् यज्ञगृहे। जगृभ्रिरे इति पूर्वेण सबन्ध ॥

शब्दा०—ऋतवानम्=सत्यवान, विचेतसम्=विशिष्ट ज्ञानी, पश्यन्त=देखते हुये, द्यामिव=आकाश की तरह, स्तृभिः=तारो से आवृत, विश्वेषाम्=सम्पूर्ण, अध्वराणाम्=यज्ञो के, हस्कर्तारम्=प्रकाशक, दमेदमे=प्रत्येक घर में।

हि० अ०—सत्यवान्, विशिष्ट ज्ञानी, तारो से (आवृत) आकाश की तरह (अपने स्फुलिङ्गो से घिरे हुये), सम्पूर्ण यज्ञो के प्रकाशक (अग्नि) को देखते हुये (यज्ञकर्ताओं ने) प्रत्येक घर में (स्वीकार किया है)

Trans —Seeing (Agni), the truthful, the most sapient, (covered with sparks) as heaven with stars, the illuminator of all the sacrifices, (the worshippers have received him) in every house

Notes—ऋतावानम्—See ऋतावा(II 34 8) पश्यन्त —$\sqrt{paś}$ to see, pres part. According to Geldner पश्यन्त means 'recognising' Rajavade conjectures it to be पिशन्त Thus according to him the passage would be पिशन्त द्यामिव स्तृभि —'spangling heaven as it were with stars

आ॒शुम् । दू॒तम् । वि॒वस्व॑तः । विश्वाः॑ । यः । च॒र्ष॒णीः । अ॒भि ॥
आ । ज॒भ्रुः । के॒तुम् । आ॒यवः॑ । भृग॑वाणम् । वि॒शेऽवि॑शे ॥४॥

सा० भा०—य अग्नि विश्वा चर्षणी' सर्वा प्रजा अभि भवति आयव मनुष्या । आयव इति मनुष्यनाम 'आयव यवन' (नि० २ ३ १७) इति मनुष्यनामसु पाठात् । आशुं क्षिप्रगामिन विवस्वत मनुष्यस्य यजमानस्य दूतम् । विवस्वन्त इति मनुष्यनाम । केतुं प्रज्ञापक भृगवाणं भृगुवदाचरन्तम् । दीप्यमानमित्यर्थ । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्य आचारे क्विब्वक्तव्य' इति क्विप् । तदन्ताल्लटो व्यत्ययेन शानच् । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे प्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वात् आद्युदात्तत्वम । तमग्निं विशेविशे सर्वस्यै प्रजायै आ जभ्रु आजह्रु ।'हृग्रहोर्भ ' इति भत्वम् ॥

शब्दा०—आशुम् =शीघ्रगामी, दूतम् =दूत को, विवस्वत =यजमान के, विश्वा =सम्पूर्ण, य =जो, चर्षणी =प्राणियों को, अभि =अभिभूत करनेवाला, आ जभ्रु =लाया है, केतुम् =यज्ञ का पताका, आयव =मनुष्यो ने, भृगवाणम् =भृगु की तरह आचरण करनेवाला अर्थात् चमकनेवाला, विशेविशे =प्रत्येक घर में ।

हि० अ०—यजमान के शीघ्रगामी दूत को, जो सभी प्राणियो को अभिभूत करनेवाला है, (जो यज्ञ का) पताका है, भृगु की तरह आचरण करने वाला (अर्थात चमकनेवाला) है, मनुष्यों ने प्रत्येक घर में (उसको) लाया है ।

Trans.—(Him) the quick messenger of the worshipper, (him) who rules over all mankind, the ensign, acting like Bhṛgu (i.e. glittering), the living beings have brought in every dwelling.

Notes—जभ्रुः—√*bhṛ* to bear perf. 3rd. plu. भृगवाणम्- 'The resplendent' (Wilson), 'moving like Bhṛgu' (Griffith); Sāyaṇa takes it to mean 'acting like Bhṛgu'. M. W. D. derives it from √*bhrāj* to shine.

तम् । ईम् । होतारम् । आनुषक् । चिकित्वांसम् । नि । सेदिरे ।
रण्वम् । पावकऽशोचिषम् । यजिष्ठम् । सप्त । धामऽभिः ॥५॥

सा० भा०—ऋत्विगाख्यो मनुष्याः आनुषक् आनुपूर्व्येण होतारं देवाना-माह्वातारं चिकित्वांसं जानन्तम् । 'कित ज्ञाने' । लिटः क्वसुः । द्विर्भावहलादिशेषचुत्वदीर्घाः । प्रत्ययस्वरः । तमीं तमिममग्निं नि षेदिरे निषादयन्ति स्म । फीवृशम् रण्वं रमणीयम् पावकशोचिषं शोधकदीप्ति यजिष्ठं यष्टृतमं सप्त सप्तभिः धामभिः तेजोभिर्युक्तम् ॥

शब्दा० —तम्=उस, ईम्=पूर्ववर्ती शब्द पर जोर देनेवाला एक निपात, होतारम्=होता, आनुषक्=निर्बाध रूप से, चिकित्वांसम्=जाननेवाले, निषेदिरे=बैठाया है, रण्वम्=रमणीय, पावकशोचिषम्=पवित्र प्रकाश-वाले, यजिष्ठम्=श्रेष्ठ यज्ञकर्ता, सप्त=सात प्रकार के, धामभिः=तेज से युक्त ।

हि० अ०—उस होता, जानने वाले, रमणीय, पवित्र प्रकाशवाले, श्रेष्ठ यज्ञकर्ता, सात प्रकार के तेज से युक्त (अग्नि) को (यज्ञ करनेवालों ने) निर्बाध रूप से (अपने घरों में) बैठाया है ।

Trans.—Verily him, the invoker, the sapient, (they) have placed uninterruptedly, the elegant, purifyingly radiant, the best sacrificer (endowed) with sevenfold flames.

Notes—चिकित्वांसम्—√*cit* to perceive, perf. part. acc. sing. सेदिरे—√*sad* to sit, mid. 3rd. plu, पावकशोचिषम्-

Having purified radiance, Bahuvrihi compd accented on the first member

तम् । शश्वतीषु । मातृषु । वने । आ । वीतम् । अश्रितम् ॥
चित्रम् । सन्तम् । गुहा । हितम् । सुऽवेदम् । कुचित्ऽअर्थिनम् ॥६॥

सा० भा०—शश्वतीषु बह्वीषु मातृषु अप्सु । ताः सस्यादिनिर्मातृत्वात् मातर इत्युच्यन्ते । वने आ वृक्षसमूहे च । आकारश्चार्थे । सन्तं विद्यमानं वीतं कान्तम् अश्रितं प्राणिभिर्दाहभयात् असेवितम् । दुरासदमित्यर्थः । चित्रं चायनीयं गुहा गुहायां हितं निहितं सुवेदं सुविज्ञानं सुधनं वा कुचिदर्थिनं क्वापि हविर्ष्यर्थिनं समिदाज्यपुरोडाशादि हविः स्वीकुर्वन्तम् । क्व इत्यत्र वकारस्य छान्दसे सम्प्रसारणे परपूर्वत्वे च 'हलः' इति दीर्घत्वम् । एवंभूतं तम् अग्निं निषेदिरे इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥

शब्दा०—तम्=उसको, शश्वतीषु=शाश्वत, मातृषु=माताओं में अर्थात् जलों में, वने=वन में, आ=और वीतम्=सबके द्वारा अभिलषित, अश्रितम =असेवित, चित्रम्=प्रकाशमान, सन्तम्=होते हुये, गुहा=गुप्त स्थान में, हितम्=पड़े हुये, सुवेदम्=सुन्दर ज्ञानवाले, कुचिदर्थिनम=कहीं से भी हवि द्रव्य की इच्छा करनेवाले ।

हि० अ०—शाश्वत माताओं (जलों) तथा वृक्षों में (निवास करनेवाले) सबके द्वारा अभिलषित, (फिर भी) असेवित, प्रकाशमान होते हुये, रहस्य में पड़े हुए, सुन्दर ज्ञानवाले, कहीं से भी हविद्रव्य की इच्छा करनेवाले उस (अग्नि) को (उन्होंने वेदी पर बैठाया है) ।

Trans —Him (abiding) in the perpetual mothers (i e waters) and in the wood, desired one (yet) unapproached, bright coloured, placed in secret, endowed with knowledge, seeking (oblations) from anywhere, (they have placed at the sacrificial altar)

Notes—वीतम्—√*vī* to enjoy, pres part acc sing Wilson takes it to mean 'loved' and Griffith as 'concealed' अश्रितम्—√*śri* to resort, past part with negative particle 'अ' सन्तम्—√*as* to be, pres part

acc. sing. हितम्—$\sqrt{hi}$ to impel. or $\sqrt{dh\bar{a}}$ to put. past part. सुवेदम्—'endowed with knowledge' (Wilson), 'quickly-found' (Griffith); Bahuvrīhi compd. accented on the second member. कूचिदर्थिनम्—कू is the Samprasāraṇa of क्व

सुसस्य॑ । यत् । विऽयु॑ता । सस्मि॑न् । ऊध॑न् । ऋतस्य॑ । धाम॑न् । रुणय॑न्त । दे॒वाः ॥ म॒हान् । अ॒ग्निः । नम॑सा । रा॒तऽह॑व्यः । वेः । अ॒ध्व॒राय॑ । सद॑म् । इत् । ऋ॒तऽवा॑ ॥७॥

सा० भा०—प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छन्दसि 'ससस्य यद्वियुता' इत्याद्याः पञ्चर्चः । सूत्रितं च—'ससस्य यद्वियुतेति पञ्च' (आश्व० श्रौ० ४. १३) इति ।

यत् यस्मिन् देवाः स्तोतारः ससस्य स्वप्नस्य वियुता वियुते वियोगे । उपसीत्यर्थः । ऋतस्य उदकस्य धामन् धामनि स्थाने सस्मिन् सर्वस्मिन् ऊधन् ऊधनि यज्ञे रणयन्त रमयन्ति । स्तोत्रैरिति शेषः । महान् प्रभूतः नमसा नमस्कारेण रातहव्यः दत्तहविष्कः ऋतावा सत्यवान् सः अग्निः सदमित् सदैव अध्वराय अध्वरं यजमानैः कृतं यज्ञम् । 'सुपां सुपो भवन्तीति वक्तव्यम्' (पा० म० ■ १. ३९) इति वचनादत्र द्वितीयार्थे चतुर्थी । वेः वेत्ति जानाति । यद्वा । देवा इन्द्रादयः ससस्य ऋत्विग्भिः सेव्यस्य यज्ञस्याग्नेर्वियुता विशिष्टे सस्मिन् भजनीये ऋतस्य सत्यस्य धामन् धामनि योनौ ऊधस्यूधनि यज्ञे रणयन्त रमयन्ते । महान् प्रभूतो नमसा हविषा रातहव्यो दत्तहविष्क ऋतावा सत्यवान् सोऽग्निरध्वराय यज्ञार्थं सदमित् सदैव वेः गन्ता भवति । अध्वराय यज्ञं वेः कामयते वा ॥

शब्दा०—ससस्य=स्वप्न के, यत्=जिस, वियुता=बीतने पर, अलग होने पर, सस्मिन्=सभी, ऊधन्=यज्ञवेदियों पर, ऋतस्य=यज्ञ के, धामन्=स्थान पर, रणयन्त=प्रसन्न करते हैं, देवाः=पूजा करनेवाले यजमान, महान्=बड़ा, अग्निः=अग्नि देवता, नमसा=नमस्कार द्वारा, रातहव्यः=हवि की आहुति प्रदान किया जानेवाला, वेः=आनन्द लेता है, अध्वराय=यज्ञ का, सदम्=सर्वदा, इत्=ही, ऋतावा=सत्यवान् ।

हि॰ अ॰—स्वप्न (रात्रि) के बीतने पर (अर्थात् उषा का आगमन होने पर) ऋत के स्थान सभी यज्ञवेदियो पर, पूजा करनेवाले यजमान जिस (अग्नि) को (स्तुतियो द्वारा) प्रसन्न करते है, (वह) महान् एव सत्यवान् अग्नि, जिसको नमस्कार द्वारा हव्य की आहुति प्रदान की जाती है, प्रत्येक यज्ञ का सर्वदा ही आनन्द लेता है।

Trans—At the departure of slumber (i e at the break of dawn), whom the godly people (worshippers) gratify (with prayers) at all the sacrifices, the seat of eternal order, the great Agni, the truthful, to whom the oblation is offered with salutation, enjoys the sacrifices always

Notes—ससस्य—Sāyana gives its alternative meaning (1) 'at the departure of slumber i e at the break of dawn and (2) served by the priests Griffith takes it to mean 'food' which is served to Agni at the sacrifice रणयन्त—√*ran* to rejoice, caus pres 3rd plu वे—√*vī* to enjoy, pres injun 3rd sing Griffith takes it to mean 'flies', accented because beginning of the Pāda

वेः । अध्वरस्य । दूत्यानि । विद्वान् । उभे इति । अन्तरिति । रोदसी इति । सम्ऽचिकित्वान् ॥ दूतः । ईयसे । प्रऽदिवः । उराणः । विदुःऽतरः । दिवः । आऽरोधनानि ॥८॥

सा॰ भा॰—हे अग्ने विद्वान् सर्वं जानानस्त्वम् अध्वरस्य यज्ञस्य सबन्धीनि दूत्यानि दूतकर्माणि वे वेत्सि कामयसे वा । यद्वा वेरिति यज्ञविशेषणम् । येयजमानस्याभीष्टफलजनकस्याध्वरस्य यागस्य सबन्धीनि दूत्यानि दूतकर्माणि विद्वान् जानन् । उभे रोदसी उभयो रोदस्योर्द्यावापृथिव्यो अन्त मध्ये स्थितमन्तरिक्ष सचिकित्वान् सम्यक् जानन् प्रदिव पुराण । पुराणनामेद प्रत्न प्रदिव' (नि॰ ३ २७ २) इति पुराणनामसु पाठात् । उराणः अल्पमपि हवि उरु बहु कुर्वाण । 'उराण उरु कुर्वाण' इति यास्केनोक्तत्वात् ।

विदुष्टर विद्वत्तरो देवाना दूतः त्व दिवः स्वर्गस्य आरोधनानि आरोहणानि । आरोहणार्हाणि स्थानानीत्यर्थ । देवाना हवींष्यर्पयितुम् ईयसे गच्छसि ।

शब्दा० वेः=जानते हो, अध्वरस्य=यज्ञ के, दूत्यानि=दौत्य कर्मों को, विद्वान्=जाननेवाले, उभे=दोनो आकाश तथा पृथिवी, अन्त=दोनों के बीच को, रोदसी=आकाश तथा पृथिवी, संचिकित्वान्=अच्छी प्रकार से जानकर, दूत=दूत, ईयसे=जाते हो, प्रदिव=प्राचीन, उराणः=चाहनावाले, विदुष्टर=अधिक बुद्धिमान, दिवः=द्युलोक के, आरोधनानि=आरोहो पर ।

हि० अ०—सब कुछ जाननेवाले तुम यज्ञ सम्बन्धी दौत्यकर्मों को जानते हो । दोनो आकाश तथा पृथिवी और जो उन दोनो के बीच में हैं (उन सबको) अच्छी प्रकार से जानकर तुम, दूत, प्राचीन, चाहनावाले, अधिक बुद्धिमान् द्युलोक के आरोहो पर जाते हो ।

Trans —All knowing thou knowest the functions of a messenger of the sacrifice Having known well the two worlds—heaven and earth, and what is between them (thou) the envoy, the ancient, desiring one, more intelligent (than any god) (go) to the recesses of the heaven presents himself

Notes— वे —'Understand' or 'desire' or 'yielding fruits' (Sāyana), 'bird' (Griffith) वेरध्वरस्य दूत्यानि विद्वान्—'(Thou) who art all knowing understandest the functions of a messenger (of the gods at the sacrifices)' (Wilson), 'Bird of each rite skilled in envoy's duties' (Griffith) विद्वान् —√*vid* to know, pres part nom sing अन्त —The word अत accented on the last syllable is rhotacized, hence, इति in the Pada text (*Rg Prāt I 78*) सचिकित्वान् √*cit* to perceive, perf part nom sing ईयसे —√*i* to go, mid pres 2nd sing उराण —√*vr* to choose, root-aorist part उ is the Samprasārana of व in √*vr* Sāyana on the authority of Yāska takes it to mean 'amplifying' and Griffith as 'willing'

कृष्णम् । ते । एम॑ । रुशंतः । पुरः । भाः । चरिष्णु । अर्चिः । वपुंपाम् । इत् । एकम् ॥ यत् । अप्रंऽवीता । दधंते । ह । गर्भम् । सद्यः । चित् । जातः । भवंसि । इत् । ऊँ इतिं । दूतः ॥६॥

सा० भा०—हे अग्ने रुशतः रोचमानस्य ते तव सम्बन्धि । अत्र एमञ्शब्देन गमनमार्गं उच्यते । एम वर्त्म कृष्णं कृष्णवर्णं भवति । भाः तव सम्बन्धिनी दीप्ति पुरः पुरस्ताद्भवति । चरिष्णु सञ्चरणशीलम् अर्चिः त्वदीयं तेज वपुषां वपुष्मतां रूपवताम् । तेजस्विनामित्यर्थः । एकम् इत् मुख्यमेव भवति । यत् य त्वाम् अप्रवीता अनुपगता यजमाना गर्भं स्वजननहेतुमरणिं दधते ह धारयन्ति खलु । स त्वं सद्यश्चित् सद्य एव जातः उत्पन्न सन् दूतः भवसीदु यजमानस्य दूतो भवस्येव ॥

शब्दा०—कृष्णम्=काला, ते=तुम्हारा, एम=मार्ग, रुशतः=चमकनेवाले, पुरः=सामने, भाः=तेज, चरिष्णु=सञ्चरणशील, अर्चिः=किरण, वपुषाम्=सुन्दर रूपवालों में इत्=ही, एकम्=एक, यत्=जब, अप्रवीता=उपस्थित यजमान दधते=धारण करता है, ह=निश्चित अर्थ का वाचक एक निपात, गर्भम्=गर्भ अर्थात् दो अरणियाँ जिनसे अग्नि की उत्पत्ति होती है, सद्यः=शीघ्र, चित्=भी, जातः=उत्पन्न होकर, भवसि=बनते हो, इत्=निश्चित् अर्थ का वाचक निपात, दूतः=दूत ।

हि० अ०—चमकनेवाले तुम्हारा मार्ग काला (है), तेज सामने (है) तुम्हारी सञ्चरणशील रश्मि सुन्दर रूप वालों में एक ही है । उपस्थित यजमान जब गर्भ (अर्थात् दो अरणियाँ जिनसे अग्नि की उत्पत्ति होती है) धारण करता है, शीघ्र उत्पन्न होकर (भी अग्नि), वास्तव में (तुम उसके) दूत बन जाते हो ।

Trans—Black (is) thy, the shining one's path, light (is) before, (thy) moving flame is the one (i e chief) of all the luminous bodies When the worshippers, attending, hold the womb (i e the pieces of wood in which the fire is produced by rubbing), immediately being born thou becomest, indeed, the messenger

Notes—रुशतः—Gen. sing. of रुशत् from √*ruc* to shine. चरिष्णु—Derived from √*car* to move with the suffix इष्णुच् (Pāṇ. III. 2.136). अप्रवीता—वीता is past part. from √*vī* to go (Sāyaṇ), to pregnate (M W D.). Griffith takes it to mean 'unimpregnate'. नञ् compd. accented on the first syllable. दधते—√*dhā* to put, mid. pres. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यत्. भवसि—Not unaccented because followed by इत् in the same Pāda.

सद्यः । जातस्य॑ । ददृ॑शानम् । ओजः॑ । यत् । अ॒स्य॒ । वातः॑ ।
अ॒नु॒ऽवाति॑ । शो॒चिः ॥ वृ॒णक्ति॑ । ति॒ग्माम् । अ॒त॒सेषु॑ । जि॒ह्वाम् ।
स्थि॒रा । चि॒त् । अन्ना॑ । द॒यते॒ । वि । जम्भैः॑ ॥१०॥

सा० भा०—सद्यो जातस्य अरणिनिर्मंथनादनन्तरमेवोत्पन्नस्याग्नेः ओजः तेजः ददृशानम् । ऋत्विगादिभिर्दृश्यमानं भवतीति शेषः । वातः वायुः यत् यदा अस्य अग्नेः शोचिः दीप्तिम् अनु लक्षीकृत्य वाति गच्छति तदा सोऽयमग्निः अतसेषु वृक्षसंघेषु तिग्मां तीक्ष्णां जिह्वां ज्वालां वृणक्ति संयोजयति । स्थिरा चित् स्थिराण्यपि अन्ना अन्नरूपाणि काष्ठादीनि जम्भैः तेजोभिः वि दयते विखण्डयति । भक्षयतीत्यर्थः ॥

शब्दा०—सद्यः=शीघ्र, जातस्य=उत्पन्न अग्नि का, ददृशानम्=देखने में आता है, ओजः=पराक्रम, यत्=जब, अस्य=उसको, वातः=वायु, अनुवाति=हवा करता है, शोचिः=लपटों को, वृणक्ति=संयुक्त करता है, तिग्माम्=तीक्ष्ण, अतसेषु=सूखी लकड़ियों पर, जिह्वाम्=जीभ को, स्थिरा=खड़े, चित्=भी, अन्ना=वृक्षादि भोजन को, वि दयते=खाता है, जम्भैः=दांतों से ।

हि० अ०—शीघ्र उत्पन्न अग्नि का पराक्रम देखने में आता है, जब वायु उसकी लपटों को हवा करता है। (उस समय वह अपनी) तीक्ष्ण जिह्वा को सूखी लकड़ियों से संयुक्त करता है; यहां तक कि खड़े वृक्षों को भी अपने दांतों से खा जाता है।

Trans.—The vigour of the immediately born (Agni) is to be seen, when the wind fans his flames.

He lays his sharpened tongue on the dry woods, (he) consumes with his jaws even the solid food

Notes — ददृशानम् — √*drś* to see perf part acc sing अस्य—Unaccented because it replaces the preceding substantive अनुवाति—√*va* to blow, pres 3rd sing वृणक्ति—√*vrj* to twist, pres 3rd sing द्यते—√*da* to divide, mid pres 3rd sing

तृपु । यत् । अन्ना । तृपुणा । वुवक्ष । तृपुम् । दूतम् । कृणुते । युह्वः । अग्निः ॥ वातस्य । मेळिम् । सचते । निऽजूर्वन् । आशुम् । न । वाजयते । हिन्वे । अर्वा ॥११॥

सा० भा०—यत् य अग्नि तृपु क्षिप्रमेव अन्ना अन्नानि काष्ठादीनि तृपुणा क्षिप्रेण रश्मिसमूहेन ववक्ष वहति । वहतीत्यर्थ । यह्वः महान् ■ अग्नि तृपुम् आत्मान दूतं कृणुते यजमानदूत करोति । निजूर्वन् काष्ठानि नि शेषेण वहन्नग्नि वातस्य वायो मेळिं बल सचते सेवते । आशुं न अनवसादी यथाश्व तथा अर्वा गमनशीलोऽग्नि स्वरश्मि वाजयते वाजिन बलवन्त करोति । हिन्वे प्रेरयति च ॥

शब्दा०—तृपु=शीघ्र, यत्=जब, अन्ना=काष्ठादि भोजन को, तृपुणा=शीघ्रगामी किरणपुञ्जो से, ववक्ष=लाता है, तृपुम्—शीघ्रगामी दूतम्=दूत कृणुते=बनाता है यह्वः=महान, अग्नि=अग्नि देवता वातस्य=वायु के मेळिम्=बल को सचते=सगति करता है निजूर्वन्=नि शेष रूप से खाते हुये, आशुम्=घोडे को, न=समान, वाजयते=शक्तिशाली बनाता है, हिन्वे=प्रेरित करता है, अर्वा=शीघ्रगामी अग्नि ।

हि० अ० जब अग्नि शीघ्रगामी (किरणपुञ्जो) से (काष्ठादि) अन्न को शीघ्र लाता है (तब) महान् (अग्नि) अपने को (यजमान का) शीघ्रगामी दूत बनाता है । उन सबको नि शेष रूप से खाते हुये वायु के बल की सगति करता है । जैसे (एक सईस) घोडे को (वैसे) शीघ्रगामी (अग्नि) (अपनी लपटों को) शक्तिशाली बनाता है तथा प्रेरित करता है ।

Trans.—Quickly when (he) carries food with quick (radiance), the great Agni makes himself a quick messenger. Consuming (the trees) (he) enjoys the company of wind. As (a horseman speeds his) horse, the moving one (i.e. Agni) strengthens and impels (his flames).

Notes.—चवक्ष—√*vakṣ* to increase, pref. 3rd. sing. Sāyaṇa derives it from √*vah* to carry. कृणुते—√*kṛ* to make, mid. 3rd. sing. सचते—√*sac* to accompany, mid. pres. 3rd. sing. निजूर्वन्—√*jūrv* to consume, pres. part. वाजयते—√*vājaya to be strong, denom.* mid. 3rd. sing. हिन्वे—√*hi* to impel, mid. pres. 3rd. sing.; accented because beginning of a new sentence.

'यस्त्वामग्ने' इति षड्च द्वितीय सूक्तम । वामदेव ऋषि । त्रैष्टुभ छन्द । अग्निर्देवता । 'यस्त्वाम्' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयो पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोग ॥

यः । त्वाम् । अग्ने । इनधते । यतऽस्रुक् । त्रिः । ते । अन्नम् । कृणवत् । सस्मिन् । अहन् ॥ सः । सु । द्युम्नैः । अभि । अस्तु । प्रऽसक्षत् । तव । क्रत्वा । जातऽवेदः चिकित्वान् ॥१॥

सा० भा०—हे अग्ने यतस्रुक् स्रुचा सबद्ध यः यजमान त्वाम् इनधते दीप्तियुक्त कुर्यात य सस्मिन्नहन् सर्वस्मिन्नहनि ते तुभ्य त्रि' त्रिवार सवनत्रये अन्न हविलक्षणमन्न कृणवत् कुर्यात । हे जातवेदः जाताना वेदितरग्ने तव तोयकेण क्रत्वा इन्धनादिहेतुना कर्मणा प्रसक्षत् प्रसहमान त्वदीय तेज चिकित्वान् जानन सः यजमान द्युम्नै धनैर्यशोभिर्वा सु अत्यन्तम् अभ्यस्तु शत्रून अभिभवतु ॥

शब्दा०—य =जो त्वाम्=तुमको अग्ने=ओ अग्नि इनधते=प्रज्ज्वलित करे यतस्रुक्=नियमित स्रुवा से, त्रिः=तीन बार, ते=तुमको, अन्नम् =भोजन, कृणवत्=प्रदान करे सस्मिन्=सभी अहन्=दिन, स'=वह, सु=अच्छी प्रकार से द्युम्नैः=धन से अभ्यस्तु=अभिभूत करे, प्रसक्षत् =विजय प्राप्त करे, तव=तुम्हारे, क्रत्वा=शक्ति से, जातवेदः=ओ जात वेदस अग्नि, चिकित्वान्=बुद्धिमान ।

हि० अ०—ओ अग्नि जो (कोई) तुमको नियमित स्रुवा से प्रज्ज्वलित करे, दिन में तीन बार तुमको हवि प्रदान करे, वह बुद्धिमान धन से (शत्रुओं को) अभिभूत करे, ओ जातवेदस्, तुम्हारे पराक्रम से विजय प्राप्त करे ।

Trans—Whoever, O Agni, with uplifted ladle kindles and offers food to thee thrice every day, may he, the knowing one, fully surpass with riches, may prevail, O Jatavedas, with thy power

Notes —इनधते—$\sqrt{}$*indh* to kindle, mid pres subju 3rd sing, accented because preceded by य यतस्रुक्— यत is past part from $\sqrt{}$*yam* to stretch out, Bahuvrihi compd, accented on the first member कृणवत् $\sqrt{}$*kr* to make, pres subju 3rd sing, accented because syntactically connected with य अस्यस्तु—$\sqrt{}$*as* with अभि to surpass pres impv 3rd sing प्रसक्षत्—$\sqrt{}$*sah* to prevail, 's' aorist, subju 3rd sing, accented because it is treated as the beginning of a new sentence क्रत्वा—"By the act' (Wilson), 'through mental power' (Griffith), instr sing of क्रतु from $\sqrt{}$*kr* to make चिकित्वान् $\sqrt{}$*cit* to perceive, pref part

इध्मम् । यः । ते । जभरत् । शश्रमाणः । महः । अग्ने । अनीकम् । आ । सपर्यन् ॥ सः । इधानः । प्रति । दोषाम् । उषसम् । पुष्यन् । रयिम् । सचते । घ्नन् । अमित्रान् ॥२॥

सा०भा० हे अग्ने: य यजमान ते तुभ्यम् इध्मं होमसाधन समिज्जात जभरत् आहरेत् । 'हृञ् हरणे' लिडर्थे लेट् । तस्य तिप 'इतश्च लोप' इति इकारलोप । 'बहुल छन्दसि' इति शप श्लु । द्विर्वचनादिकार्यम् । 'लेटोऽडाटौ' इत्यडागम । 'हृग्रहोर्भ' इति भत्वम् । शश्रमाण इध्माद्याहरणे श्राम्यन् महः महत तव आ अनीकम् । आकाररश्चार्थे तेजश्च सपर्यन् परिचरन् यो यजमान दोषां प्रति रात्रि लक्षीकृत्य उषसं प्रति उष काल च लक्षीकृत्य । कालद्वयेपीत्यर्थ । इधान इध्मानस्त्वा दीप्तियुक्त करोति पुष्यन् प्रजाभि पशुभिश्च पुष्ट सन् सः यजमान अमित्रान् शत्रून् घ्नन् हिंसन रयिं धन सचते सेवते । सर्वदा पश्वादिधनसमृद्धो भवतीत्यर्थ ॥

शब्दा०—इध्मम्=इन्धन, यः=जो, ते=तुम्हारे लिये, जभरत्=लाता है, शश्रमाणः=परिश्रम करता हुआ, महः=शक्तिशाली, अग्ने=ओ अग्नि, अनीकम्=तेजपुञ्ज का, आ=और, सपर्यन्=सत्कार करता हुआ, सः=वह, इधानः=प्रज्वलित करनेवाला, प्रति दोषम्=प्रत्येक रात्रि, उपसम्=सुबह, पुष्यन्=समृद्ध होता हुआ, रयिम्=धन, सचते=पाता है, घ्नन्=मारता हुआ, अमित्रान्=शत्रुओं को ।

हि० अ०—ओ अग्नि, परिश्रम करता हुआ, शक्तिशाली तुम्हारे तेज का सत्कार करता हुआ, जो तुम्हारे लिये इन्धन लाता है, वह प्रत्येक रात्रि तथा सुबह (तुमको) प्रज्ज्वलित करता हुआ, (स्वय) समृद्ध होता हुआ, तथा शत्रुओं को मारता हुआ, धन को पाता है।

Trans —Whoever toiling, brings fuel to thee, O Agni, honouring (thy) mighty splendour, kindling (thee) at every night and morning, flourishing, and killing the enemies, he accompanies the riches

Notes —जभरत्—$\sqrt{}$*bhr* to bear, pref subju 3rd sing accented because preceded by य शश्रमाणः—$\sqrt{}$*śram* to toil, pref , part सपर्यन्—$\sqrt{}$*saparya* to honour, denom pres part इधान—$\sqrt{}$*indh* to kindle, aorist part पुष्यन्—$\sqrt{}$*puś* to flourish, pres part सचते—$\sqrt{}$*sac* to accompany, mid pres 3rd sing घ्नन्—$\sqrt{}$*han* to kill, pres part

अग्निः। ईशे। बृहतः। क्षत्रियस्य। अग्निः। वाजस्य। परमस्य। रायः॥ दधाति। रत्नम्। विधते। यविष्ठः। वि। आनुषक्। मर्त्याय। स्वधाऽवान् ॥३॥

सा० भा०—उक्तासभरणोपेष्टौ अग्ने क्षत्रभृतोऽनुवाक्या। तथा च सूत्रितम्—'अग्निरीशे बृहत क्षत्रियस्याविभि ते सुमतिं घोष्यर्वाक्' (आश्व० श्रौ० ४.१) इति॥

अग्नि बृहतः महत क्षत्रियस्य बलस्य ईशे ईश्वर भवति। वर्तमानेऽर्थे लिट्। किंच अग्निः परमस्य उत्कृष्टस्य वाजस्य अन्नस्य रायः पश्वादेधनस्य चेशे। यविष्ठः युवतम स्वधावान् अन्नवान् तेजस्वी वाग्नि विधते परिचरते। 'विधति परिचरणकर्मा' इति यास्क। मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय रत्न रमणीय धनम् आनुषक् अनुषक्त वि दधाति करोति॥

शब्दा०—अग्निः=अग्नि देवता, ईशे=शासन करता है, बृहतः=बड़े, क्षत्रियस्य=राजशक्ति का, अग्नि =अग्नि देवता, वाजस्य=अन्न का, पर-

मरय=श्रेष्ठ, रायः=पश्वादि धन का, दधाति=धारण करता है, रत्नम्=कीमती धन, विधते=प्रार्थना करने वाले के लिये, यविष्ठ=श्रेष्ठ युवक, आनुषक्=निर्बाध रूप से, मर्त्याय=मनुष्य के लिये, स्वधावान्=आत्म शक्तिवाला।

हि० अ०—अग्नि महान् राजशक्ति का शासक है; अग्नि अन्न का तथा श्रेष्ठ (पश्वादि) धन का (शासक है)। श्रेष्ठ युवक, आत्मशक्तिवाला (अग्नि) प्रार्थना करनेवाले मनुष्य को निर्बाध रूप से कीमती धन प्रदान करता है।

Trans—Agni is the master of great sovereignty Agni (is the master) of food and of excellent riches The most youthful (Agni) the self powerful god, bestows the precious (riches) upon the worshipful mortal uninterruptedly

Notes—ईशे—√*īś* to be master, mid pres 3rd sing दधाति—√*dhā* to put, pres 3rd. sing, accented because beginning of the Pāda स्वधावान्—'Abounding in sustenance' (Wilson), 'self reliant God' (Griffith)

यत्। चित्। हि। ते। पुरुषऽत्रा। यविष्ठ। अचित्तिऽभिः। चकृम। कत्। चित्। आगः॥ कृधि। सु। अस्मान्। अदितेः। अनागान्। वि। एनांसि। शिश्रथः। विष्वक्। अग्ने॥४॥

सा० भा०—हे यविष्ठ युवतम अग्ने यच्चिद्धि यद्यपि खलु ते त्वदीयेषु पुरुषत्रा परिचारकेषु पुरुषेषु अचित्तिभिः अज्ञानैः कच्चिदागः किंचिदपि पाप वय चकृम तथापि हे अग्ने अस्मान् अदितेः भूमेः अनागान् अनागसः पापरहितान् सु अत्यन्तं कृधि कुरु। हे अग्ने विष्वक् सर्वतो विप्रयुक्तानि एनांसि अस्माभिः कृतानि पापानि वि शिश्रथः विश्लथय शिथिलीकुरु।

शब्दा०—यत्=यदि, चित्=भी हि=निश्चित रूप से, ते=तुम्हारे, पुरुषत्रा=मनुष्यों के बीच होने के नाते, यविष्ठ=ओ श्रेष्ठ युवक, अचित्तिभिः=अज्ञानवश, चकृम=किया है, कत्=कोई, चित्=भी, आगः=पाप,

कृधि=करो, सु=अच्छी प्रकार से, अस्मान्=हम लोगो को, अदितेः=अदिति के सामने, अनागान्=पाप रहित, एनांसि=पापो को, वि शिश्रथः=नष्ट करो, शिथिल करो, विष्वक्=चारों तरफ से, अग्ने=ओ अग्नि ।

हि० अ०—ओ श्रेष्ठ युवक (अग्नि), तुम्हारे मनुष्य होने के नाते अज्ञानवश यदि हमने कोई पाप किया है (तो भी) हमको अदिति के सामने पूर्णतया पापरहित करो; ओ अग्नि चारो तरफ से पापो को नष्ट करो ।

Trans—O the most youthful (Agni), if (we) as human beings, have ever committed any sin unknowingly, (even then) make us fully sinless before Aditi, entirely remove our sins from all sides, O Agni

Notes—पुरुषत्रा—See III 33 8 चकृमा—$\sqrt{kr}$ to make, pref 1rst, plu; accented because preceded by यत् चित् and हि Final syllable is metrically lengthened कृधि—$\sqrt{kr}$ to make, root-aorist, impv 2nd. sing; accented because beginning of the Pāda शिश्रथः—$\sqrt{śrath}$ to slacken red—aorist, 2nd. sing

मुहः । चित् । अग्ने । एनसः । अभीके । ऊर्वात् । देवानाम् । उत । मर्त्यानाम् ॥ मा । ते । सखायः । सदम् । इत् । रिषाम । यच्छ । तोकाय । तनयाय । शम् । योः ॥४॥

सा० भा०—हे अग्ने देवानाम् इन्द्रादीनाम् उत अपि च मर्त्याना मनुष्याणाम् अभीके अन्तिके । अभीक इत्यन्तिकनामैतत् । अस्माभिर्यत्पाप कृत महश्चित् महतोऽपि ऊर्वात् विस्तृतादस्मात् एनसः पापात् ते त्वदीया सखाय मित्रभूता स्तोतारो वय सदमित् सर्वदैव मा रिषाम मा हिंसिता भूम । हे अग्ने त्व तोकाय पुत्राय तनयाय पौत्राय शं पापस्पर्शवर्जणा शान्ति यो सुकृतोत्पादित सुख च यच्छ देहि ॥

शब्दा०—महः=बड़े, चित्=भी, अग्ने=ओ अग्नि, एनसः=पाप से, अभीके=सम्मुख, ऊर्वात्=विस्तृत, देवानाम्=देवताओं के, उत=और, मर्त्यानाम्=मनुष्यों के, मा=मत, ते=तुम्हारे, सखाय=मित्र, सदम् इत्

=कभी भी, रिषाम=कष्ट सहें, यच्छ=प्रदान करो, तोकाय=पुत्रों को, तनयाय=पौत्रों को, शम्=शान्ति, योः=प्रसन्नता।

हि० अ०—ओ अग्नि, बड़े तथा विस्तृत पापों से भी, जिनको (हमलोगों ने) देवताओं तथा मनुष्यों के सम्मुख किया है, (हम) तुम्हारे मित्र कभी भी कष्ट न सहें; (प्रत्युत) (हमारे) पुत्र तथा पौत्रों को शान्ति एवं प्रसन्नता प्रदान करो।

Trans —Even from the great and extensive sins (committed) in the presence of the gods and men, O Agni, let not thy friends ever suffer harm, grant for (our) sons and grandsons, tranquility and happiness

Notes —रिषाम—√riss to be hurt, 'a'-aorist subjn 1rst plu यच्छ—√*yam* to stretch out, pres impv 2nd sing

यथा। ह। त्यत्। वसवः। गौर्यम्। चित्। पदि। सिताम्। अमुञ्चत। यजत्राः॥ एवो इति। सु। अस्मत्। मुञ्चत। वि। अंहः। प्र। तारि। अग्ने। प्रऽतरम्। नः। आयुः॥६॥

सा० भा०—यजत्राः यजनीया पूजार्हा हे वसवः निवासयितार अनन्य पूव यथा ह यथैव त्यत् त्या ता पदि पादे सिता बद्धा गौर्यं चित् गौरीं गामपि अमुञ्चत त्यक्तवन्तो भूयास्त। एवो एवमेव अस्मत् अस्मत्त अंहः पाप सु अत्यन्त वि मुञ्चत विमुक्त कुरुत। बहुवचन पूजायाम्। हे अग्ने त्वया प्रतरं प्रवृद्ध न अस्मदीयम् आयु प्र तारि प्रवृद्ध क्रियताम्॥

शब्दा०—यथा=जिस प्रकार, त्यत्=उस, वसवः=ओ वसुओ, गौर्यम्=गाय को, चित्=भी, पदि=पैर में सिताम्=बधी हुई को, अमुञ्चत=मुक्त किया, यजत्राः=ओ पूजनीय, एवो=उसी प्रकार, सु=पूर्ण रूप से, अस्मत्=हमसे, विमुञ्चत=मुक्त करो, अंहः=पाप को, प्र तारि=लम्बी होवे, अग्ने=ओ अग्नि, प्रतरम्=लम्बी, नः=हमारी, आयुः=उम्र।

हि० अ०—ओ वसुओ, ओ पूजनीय (अग्नि), जिस प्रकार पैर में बधी गाय को (तुमने) मुक्त किया उसी प्रकार (हमको) हमारे पापों से पूणरूप से मुक्त करो, ओ अग्नि, हमारी लम्बी आयु और लम्बी होवे।

Trans —O Vasus, O adorable ones, as you liberated the cow bound by the foot, similarly, set us free entirely from sin, O Agni, let our long life be extended

Notes—सिताम् —√*sā* to bind, past part fem acc sing अमुञ्चत—√*muc* to release impf 2nd plu, accented because preceded by यथा एवो—Final औ is pragrhya, hence, followed by इति in the Pada-text मुञ्चत—√*muc* to release, pres impv 2nd plu तारि—√*tṝ* to cross, passive aorist, injun 3rd sing

No. 16

'अच्छा वद' इति वृशत्रमेकादशं सूक्तं भौमस्यात्रेरार्षम्। अत्रेयमनुक्रमणिका—'अच्छ दशात्रिः पार्जन्यमुपाद्यास्तिस्रो जगत्य उपान्त्यानुष्टुप्' इति। 'यत्पर्जन्य' इत्येषा नवम्यनुष्टुप् 'वि वृक्षान्' इत्याद्यास्तिस्रो जगत्यः शिष्टाः षट् त्रिष्टुभः। पर्जन्यो देवता। अनेन सूक्तेन प्रत्यृचं वा दिशः उपस्थेयाः। सूत्रितं च—'संस्थितायां सर्वा दिश उपतिष्ठेताच्छा वद तवसं गीर्भिराभिरिति चतसृभिः प्रत्यृचं सूक्तेन वा' (आश्व० श्रौ० २. १३) इति॥

अच्छं। वृद्। तुवसंम्। गीःऽभिः। आुभिः। स्तुहि। पुर्जन्यंम्। नमंसा। आ। विवासु॥ कनिंक्रदत्। वृषुभः। जीरऽदांनुः। रेतंः। दुधाति। ओषंधीषु। गर्भंम् ॥१॥

सा० भा०—हे स्तोतः तवसं बलवन्तं पर्जन्यम् अच्छ अभिप्राप्य वद प्रार्थय। पर्जन्यशब्दो यास्केन बहुधा निरुक्तः—'पर्जन्यस्तृपेराद्यन्तविपरीतस्य तर्पयिता जन्यः परो जेता वा जनयिता वा प्रार्जयिता वा रसानाम्' (निरु० १०. १०) इति। आभिः गीर्भिः स्तुवाभिः स्तुहि। नमसा अन्नेन हविर्लक्षणेन आ विवास सर्वतः परिचर। यः पर्जन्यः वृषभः अपां वर्षिता जीरदानुः क्षिप्रदानः कनिक्रदत् गर्जनशब्दं कुर्वन् ओषधीषु गर्भं गर्भस्थानीयं रेतः उदकं दधाति स्थापयति तं स्तुहि॥

शब्दा०—अच्छ वद=प्रार्थना करो, तवसम्=शक्तिशाली की, गीर्भिः=ऋचाओं से, आभिः=इन, स्तुहि=स्तुति करो, पर्जन्यम्=पर्जन्य की नमसा=नमस्कार द्वारा, आ विवास=प्रसन्न करने की इच्छा करो, कनिक्रदत्=गर्जन करता हुआ, वृषभः=शक्तिशाली, जीरदानुः=शीघ्र देनेवाला, रेतः=बीज, दधाति=धारण करता है, ओषधीषु=वनस्पतियों में, गर्भम्=गर्भ के रूप में।

हि० अ०—इन ऋचाओं से शक्तिशाली की प्रार्थना करो; पर्जन्य की स्तुति करो; (हविरादि द्रव्यों से युक्त) नमस्कार द्वारा (उसे) प्रसन्न करने की इच्छा करो। गर्जन करता हुआ, शीघ्र देनेवाला, शक्तिशाली (पर्जन्य) ओषधियों में गर्भ के रूप में बीज धारण करता है।

Trans—Salute the mighty with these songs, praise Parjanya, seek to win him with salutation (accompanied with oblation) Roaring, the mighty, of hastening gift, puts seed in the herbs as a germ

Notes—वद्—√*vad* to speak, pres impv 2nd sing with the preposition अच्छ the verb वद means to salute स्तुहि—√*stu* to praise, pres impv 2nd sing, accented because beginning of the Pāda विवास—√*van* to win, desid 2nd sing कनिक्रदत्—√*krand* to cry out, inte, pres part जीरदानु—जीर from √*jinv* to speed, Bahuvrihi compd accented on the first member For सन्धि see Appendix—'A' under नियत दधाति—√*dha* to put, pres 3rd sing

वि । वृक्षान् । हन्ति । उत । हन्ति । रक्षसः । विश्वम् । बिभाय । भुवनम् । महाऽवधात् ॥ उत । अनागाः । ईषते । वृष्ण्यऽवतः । यत् । पर्जन्यः । स्तनयन् । हन्ति । दुःऽकृतः ॥२॥

सा० भा०—अयं मन्त्रो निरुक्ते स्पष्टं व्याख्यातः तदेवात्र लिख्यते—'पर्जन्यो विहन्ति वृक्षान्विहन्ति च रक्षांसि सर्वाणि चास्माद्भूतानि बिभ्यति महावधात् महान् ह्यस्य वधः । अप्यनपराधो भीतः पलायते वर्षकर्मवतो यत्पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति दुष्कृतः पापकृतः' (निरु० १०. ११) इति ॥

शब्दा०—वृक्षान्=वृक्षों को, विहन्ति=नष्ट भ्रष्ट कर देता है, उत=और, हन्ति=मारता है, रक्षसः=राक्षसों को, विश्वम्=सम्पूर्ण, बिभाय=डरता है, भुवनम्=लोक, महावधात्=शक्तिशाली शस्त्रवाले पर्जन्य से, उत—और, अनागाः=पापरहित, ईषते=भागते हैं, वृष्ण्यावतः=शक्तिशाली के सामने, यत्=जब, पर्जन्यः=पर्जन्य, स्तनयन्=गरजन करता हुआ, हन्ति=मारता है, दुष्कृतः—पापी मेघों को ।

हि० अ०—(वह) वृक्षों को टुकड़े टुकड़े करके नष्ट कर देता है; और राक्षसों को नष्ट करता है; शक्तिशाली शस्त्रवाले (पर्जन्य) से सम्पूर्ण संसार

डरता हूं। यहाँ तक कि निरपराध भी (उस) शक्तिशाली के सामने भाग खड़े होते हैं, जब (वह) पर्जन्य गरजता हुआ पापी मेघों को नष्ट करता है।

Trans.—(He) shatters down the trees apart; and slays the demons; the entire world fears before him of great weapon. Even the sinless flies before the mighty, when Parjanya thundering smites down the malignants.

Notes.—बिभाय—√*bhī* to fear, perf. 3rd. sing. महावधात्—From him of great weapon; Bahuvrīhi compd. accented on the first member. ईर्यते—√*is* to move, pres. 3rd. sing. स्तनयन्—√*stan* to thunder, pres. part.

रथीऽइव। कशया। अश्वान्। अभिऽक्षिपन्। आविः। दूतान्। कृणुते। वर्ष्यान्। अह॥ दूरात्। सिंहस्य। स्तनथाः। उत्। ईरते। यत्। पर्जन्यः। कृणुते। वर्ष्यम्। नभः॥३॥

सा० भा०—रथीव रथस्वामीव। स यथा कशया अश्वान् अभिक्षिपन् दूतान् भटान् आविष्करोति तद्वत्सौ पर्जन्योऽपि कशया अश्वान् मेघान् अभिक्षिपन् अभिप्रेरयन् वर्ष्यान् वर्षकान् दूतान् दूतवत् वृष्टिप्रेरकान् मेघान् मरुतो वा आविः कृणुते प्रकटयति। अह इति पूरणः। एवं सति सिंहस्य। सहतेर्हिंसतेर्वा शब्दकर्मणः सिंहशब्दः। अवर्षणेनाभिभवितुः शब्दयितुर्वा मेघस्य स्तनथाः गर्जनशब्दाः दूरात् उदीरते उद्गच्छन्ति। कदा। यत् यदा पर्जन्यः नभः अन्तरिक्षं वर्ष्यं वर्षोपेतं कृणुते करोति तदा॥

शब्दा० - रथीव=सारथी की तरह, कशया=कोड़े से, अश्वान्=घोड़ों को, अभिक्षिपन्=प्रेरित करते हुये, दूतान्=दूतों को, आविष्कृणुते=प्रकट करता हैं, वर्ष्यान्=वर्षा के, अह=पूर्ववर्ती शब्द पर जोर देनेवाला निपात, दूरात्=दूर से, सिंहस्य=सिं की तरह पर्जन्य को, स्तनथाः=गर्जनायें, उदीरते=उठती हैं, यत्=जब, पर्जन्य=पर्जन्य देवता, कृणुते=करता हैं, वर्ष्यम्=वर्षा से युक्त, नभः=आकाश को।

हि० अ०—कोडे से घोडो को प्रेरित करते हुये सारथी की तरह (वह) अपने वर्षा के दूतों (बादलों) को निश्चितरूप से प्रकट करता है। दूर से सिंह (की तरह पर्जन्य) की गर्जनायें उठती हैं; जब पर्जन्य आकाश को वर्षा (के बादलो) से युक्त करता है।

Trans —Like a charioteer pricking his horses with a whip, he makes manifest the messenger of rain From afar the thunderings of a lion (Parjanya) arise, when Parjanya makes the sky-rainy

Notes —अभिक्षिपन् — $\sqrt{ksip}$ to throw, pres part For सन्धि between अश्वान् and अभिक्षिपन् see Appendix—'A' under आम्नद-मद-वृतिः ईरते— $\sqrt{ir}$ to set in motion, mid pres 3rd sing वर्ष्यां॒ अह, वर्ष्ये॒ नमः—See Appendix—'B' under कम्प स्वरित

प्र। वाताः। वान्ति। पतयन्ति। विऽद्युतः। उत्। ओषधीः। जिहते। पिन्वते। स्वः॒ऽरिति स्वः॥ इरा। विश्वस्मै। भुवनाय। जायते। यत्। पर्जन्यः। पृथिवीम्। रेतसा। अवति ॥४॥

सा० भा०— प्र वाता' इति चतुर्थी पर्जन्यस्य चरोर्याज्या। सूत्रित च—'प्र वाता वान्ति पतयन्ति विद्युत इत्यग्न्याधेयप्रभृति' (आश्व० श्रौ० २ १५) इति ॥

वान्ति वाता वृष्ट्यर्थम्। पतयन्ति गच्छन्ति समन्तात् सञ्चरन्ति विद्युतः। ओषधीः औषधय उत् जिहते उद्गच्छन्ति प्रवर्धन्ते। स्वः अन्तरिक्ष पिन्वते क्षरति। इरा भूमि विश्वस्मै सर्वस्मै भुवनाय सर्वजगद्धिताय जायते समर्था भवति। स्वदेवमिति। यत् यदा पर्जन्य देव पृथिवीं रेतसा उदकेन अवति रक्षति अभिगच्छति वा तदेव भवति ॥

शब्दा०—वाता =हवायें प्र वान्ति=बहती हैं, पतयन्ति=गिरती हैं, विद्युतः=बिजलियां, ओषधीः=वनस्पतियां, उज्जिहते=उगती हैं, पिन्वते= उडेलता हैं, स्वः=आकाश, इरा=अन्न, विश्वस्मै=सम्पूर्ण, भुवनाय=लोक के लिये, जायते=उत्पन्न होता है, यत्=जब, पर्जन्य =पर्जन्य, पृथिवीम् =पृथिवी को, रेतसा=जल से, अवति=रक्षा करता है।

हि० अ०—हवायें बहती हैं; विजलियां गिरती हैं; ओषधियां उगती हैं; आकाश (पानी) उड़ेलता है; सम्पूर्ण प्राणियों के लिये अन्न उत्पन्न होता है; जब पर्जन्य जल से पृथिवी की रक्षा करता है।

Trans.—The winds blow forth; lightnings fall down; the herbs spring up; the heaven swells; nutritious food is born for the whole world; when Parjanya supports earth with seed (i.e. water).

Notes.—वान्ति—√*vā* to blow, pres. 3rd. plu. For accent see notes on यन्ति (II.35.3); see also note on बाधते (I.35.9) पतयन्ति—√*pat* to fall. caus. pres. 3rd. plu. —accented because beginning of a new sentence. जिहते—√*hā* to go forth, mid. pres. 3rd. sing. mid. For accent see notes on बाधते (I.35.9). पिन्वते—√*pinv* to fatten, mid. pres. 3rd. sing.; accented because beginning of a new sentence. स्वः—Vide Appendix—'B' under rules of rendering Saṁhitā-text in to Pada-text (II.6 (d). जायते—√*jā* to be born, mid. pres. 3rd. sing. Sāyaṇa explains it as 'समर्था भवति'. अवति—√*av* to protect, pres. 3rd. sing.; accented because preceded by यत्.

यस्यं । व्रते । पृथिवी । नन्नंमीति । यस्यं । व्रते । शफऽवंत् । जर्भुरीति ॥ यस्यं । व्रते । ओषंधीः । विश्वऽरूंपाः । सः । नः । पर्जन्य । महिं । शर्म । युच्छ ॥२॥

सा० भा०—यस्य पर्जन्यस्य व्रते कर्मणि पृथिवी नन्नमीति अत्यर्थं नमति सर्वेषामधो भवति। यस्य व्रते शफवत् पादोपेतं गवादिकं जर्भुरीति भ्रियते पूर्यते गच्छतीति वा। यस्य व्रते कर्मणि ओषधीः ओषध्यः विश्वरूपाः नानारूपा भवन्ति हे पर्जन्य सः महांस्त्वं नः अस्मभ्यं महि शर्म महत् सुखं यच्छ प्रयच्छ॥

शब्दा०—यस्य=जिसकी, व्रते=आज्ञा में, पृथिवी=पृथिवी नन्नमीति =झुकी रहती है, यस्य=जिसकी, व्रते=आज्ञा में शफवत्=खुरवाले पशु,

जर्भुरीति=विचरण करते हैं, यस्य=जिसकी, व्रते=आज्ञा में, ओषधीः =वनस्पतियां, विश्वरूपाः=नाना रूपवाली हैं; सः=वह, नः=हमको, पर्जन्य=ओ पर्जन्य, महि=महान्, शर्म=सुरक्षा, यच्छ=प्रदान करो।

हि० अ०—जिसकी आज्ञा में पृथिवी (अत्यन्त रूप से) झुकी रहती है; जिसकी आज्ञा मे खुरवाले पशु विचरण करते हैं; जिसकी आज्ञा में ओषधियां नाना रूपवाली होती है; ओ पर्जन्य, ऐसे तुम हमको महान् सुरक्षा प्रदान करो।

Trans.—In whose command the earth bows down; in whose command all the two hoofed animals move about, in whose command herbs are the omniform; O Parjanya, (thou) as such grant us great protection.

Notes.—नन्नमीति—√*nam* to bend, inte. pres. 3rd. sing.; accented because preceded by यस्य. जर्भुरीति—√*bhur* to quiver, inte. pres. 3rd. sing.; accented because preceded by यस्य. विश्वरूपाः—Having all forms; Bahuvrīhi compd accented on the first member especially on the final syllable (बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् Pāṇ. VI.2 106.). यच्छ—√*yam* to stretch out, pres impv. 2nd. sing.

दिवः। नः। वृष्टिम्। मरुतः। ररीध्वम्। प्र। पिन्वत। वृष्णः। अश्वस्य। धाराः॥ अर्वाङ्। एतेन। स्तनयित्नुना। आ। इहि। अपः। निऽसिञ्चन्। असुरः। पिता। नः॥६॥

सा० भा०—हे मरुतः यूयं दिवः अन्तरिक्षसकाशात् नः अस्मदर्थं वृष्टिं ररीध्वं दत्त। वृष्णः वर्षकस्य अश्वस्य व्यापकस्य मेघस्य संबन्धिन्यः धाराः उदकधाराः प्र पिन्वत प्रक्षरत। हे पर्जन्य त्वम् एतेन स्तनयित्नुना गर्जता मेघेन सह अर्वाङ् अस्मदभिमुखम् एहि आगच्छ। किं कुर्वन्। अपः अस्माँति निषिञ्चन् स देवः असुरः उदकानां निरसितापि सन् नः अस्माकं पिता पालकश्च॥

शब्दा०—दिवः=आकाश से, नः=हमको, वृष्टिम्=वर्षा, मरुतः= ओ मरुतों, ररीध्वम्=प्रदान करो, प्र पिन्वत्=बहाओ, वृष्णः=शक्तिशाली,

अश्वस्य=घोड़े अर्थात् बादल की, धाराः=जल की धारा, अर्वाङ्=हमारी तरफ, एतेन=इस, स्तनयित्नुना=गर्जन के साथ, आ इहि=आवो।

हि० अ०—ओ मरुतों, आकाश से हमको वृष्टि प्रदान करो; अपने शक्तिशाली घोड़े (बादल) के जल की धारा (हमारी तरफ) बहावो; इस गर्जन के साथ जल छिड़कते हुये हमलोगो के पिता (तुम) हमारी तरफ आवो।

Trans.—O Maruts, give us rain from the sky; pour down streams of the mighty horse (i.e. cloud); with this thundering come hitherwards sprinkling waters, (thou) our life-giving father.

Notes.—ररीध्वम्—√*rā* to give, III. conjug. mid. pres. impv. 2nd. plu. पिन्वत—√*pinv* to fatten, pres. impv. 2nd. plu. इहि—√*i* to go, pres. impv. 2nd. sing. निषिञ्चन्.—नि+√*sic* to pour, pres. part.

अभि । क्रन्द । स्तनय । गर्भम् । आ । धाः । उदन्ऽवता । परि । दीय । रथेन ॥ दृतिम् । सु । कर्ष । विऽसितम् । न्यञ्चम् । समाः । भवन्तु । उत्ऽवतः । निऽपादाः ॥७॥

सा० भा०—अभि भूम्यभिमुखं क्रन्द शब्दय। तदेव पुनरुच्यते शब्दयेति। स्तनय गर्ज। गर्भं गर्भस्थानीयमुदकम् ओषधीषु आ धाः आधेहि। तदर्थम् उदन्वता उदकवता रथेन परि दीय परितो गच्छ। दृतिं दृतिवदुदकधारकं मेघं विषितं विशेषेण सितं बद्धं न्यञ्चं न्यग् अधोमुखं सु सुष्ठु कर्ष आकर्ष वृष्ट्यर्थम्। यद्वा। विषितं विमुक्तबन्धमेवं कर्ष। एवं कृते उद्वतः ऊर्ध्ववन्तः उन्नतप्रदेशाः निपादाः न्यग्भूतपादा निकृष्टपादा वा निम्नोन्नतप्रदेशाः समाः एकरूपाः भवन्तु उदकपूर्णा भवन्त्वित्यर्थः॥

शब्दा०—अभिक्रन्द=शब्द करो, स्तनय=गर्जन करो, गर्भम्=गर्भ, आ धाः=धारण करो, उदन्वता=पानी भरे, परि दीय=चारों तरफ घूमो, रथेन=रथ से, दृतिम्=थैले को, सु=अच्छी प्रकार से, कर्ष=लावो, विसितम्=बन्धन रहित, न्यञ्चम्=अधोमुख करके, समाः=बराबर, भवन्तु=हो जावें, उद्वतः=ऊंचे, निपादः=नीचे स्थान।

हि० अ०—(पृथिवी की ओर) शब्द करो; गर्जन करो; (ओषधियों में) गर्भ धारण करो, पानी भरे अपने रथ से चारों तरफ घूमो, बंधनरहित जल के थैले को अधोमुख करके अच्छी प्रकार से लाओ; (ताकि) ऊंचे तथा नीचे स्थान (जल से) बराबर हो जावें।

Trans —Bellow towards (the earth), thunder, put the seed (in the herbs), traverse around with the water-laden chariot, draw well the unfastened waterskin downwards, (so that) be leval the high and low places

Notes —क्रन्द—$\sqrt{}$*krand* to cry out, pres impv 2nd sing स्तनय—$\sqrt{}$*stan* to thunder, pres impv 2nd sing, accented because beginning of a new sentence धाः—$\sqrt{}$*dhā* to put, root-aorist, 2nd sing दीया—$\sqrt{}$*dī* to fly, pres impv 2nd sing, final syllable is metrically lengthened कर्ष—$\sqrt{}$*kṛṣ* to plough, pres impv 2nd sing विषितम्—$\sqrt{}$*si* to bind, past part acc sing with prep वि, Sāyana gives alternative meanings—विशेषेण सितम् बद्धम् or विमुक्त बन्धनम्, Wilson takes it to mean 'tight fastened', Griffith, Macdonell and Peterson as 'unfastened' न्यञ्चम्—From ni+$\sqrt{}$*añc*, directed downwards

महान्तम् । कोशम् । उत् । अच । नि । सिञ्च । स्यन्दन्ताम् । कुल्याः । विऽसिताः । पुरस्तात् ॥ घृतेन । द्यावापृथिवी इति । वि । उन्धि । सुऽप्रपानम् । भवतु । अघ्न्याभ्यः ॥८॥

सा० भा०—हे पर्जन्य त्वं महान्तं प्रवृद्धं कोशं कोशस्थानीयं मेघम् उदच उद्गच्छ । उद्गमय वा । तथा कृत्वा नि षिञ्च नीचैः क्षारय । कुल्याः नद्यः विषिताः विमुक्ताः सत्यः स्यन्दन्तां प्रवहन्तु पुरस्तात् पूर्वाभिमुखम् । प्रायेण नद्यः प्राच्यः स्यन्दन्ते घृतेन उदकेन द्यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं च व्युन्धि क्लेदय आर्द्रयित्वम् । अघ्न्याभ्यः गोभ्यः सुप्रपाणं सुष्ठु प्रकर्षेण पातव्यमुदकं भवतु ॥

शब्दा० महान्तम्=महान्, कोशम्=जलपात्र, उदच=ऊपर ले जावो, नि सिञ्च=नीचे की तरफ बरसावो, स्यन्दन्ताम्=बहें, कुल्याः=नदियां, विषिता=बन्धनरहित होकर, पुरस्तात्=आगे, घृतेन=घी से, द्यावापृथिवी=आकाश तथा पृथिवी को, वि उन्धि=भिगो दो, सुप्रपानम्=पर्याप्त मात्रा में पीने योग्य, भवतु=होवे, अघ्न्याभ्यः=अवध्य गायों के लिये।

हि० अ०—(ओ पर्जन्य) महान् जलपात्र (बादल) को उपर ले जावो; (वहां से) नीचे (जल) बरसावो; नदियां बन्धनरहित होती हुई आगे बहें; घृत (वर्षा के जल) से दोनों आकाश तथा पृथिवी को भिगो दो; अवध्य गायों के (पीने के) लिये पर्याप्त पानी होवे।

Trans.—(O Parjanya), raise up the great cask; (and therefrom) pour down (waters); flow forward the streams, released; sprinkle both heaven and earth with ghṛta (water); abundant be the drink for cows.

Notes.—अच—$\sqrt{}$*ac to bend, pres. impv. 2nd. sing.* नि षिञ्च—$\sqrt{}$*sic to pour, pres. impv. 2nd. sing.* स्यन्दन्ताम्—$\sqrt{}$*syand* to move on, mid. pres. impv. 3rd. plu.; accented because beginning of a new sentence. द्यावापृथिवी—See notes I.35.9. वि उन्धि—$\sqrt{}$*ud* to wet, pre. impv. 2nd. sing.

यत् । पर्जन्य । कनिक्रदत् । स्तनयन् । हंसि । दुःऽकृतः ॥ प्रति । इदम् । विश्वम् । मोदते । यत् । किम् । च । पृथिव्याम् । अधि ॥९॥

सा० भा०—हे पर्जन्य यत् यदा त्वं कनिक्रदत् अत्यर्थं शब्दयन् स्तनयन् दुष्कृतः पापकृतो मेघान् हंसि विदारयसि तदानीम् इदं विश्वं जगत् प्रति मोदते। विश्वं विशेष्यते। यत्किं च पृथिव्यामधि भूम्यामधिष्ठितं यच्चराचरात्मकं तदिदं विश्वं मोदते हृष्यति। वृष्टेः सर्वजगत्प्रीतिकारणत्वं प्रसिद्धम्॥

शब्दा०—यत्=जब, पर्जन्य=ओ पर्जन्य, कनिक्रदत्=शब्द करते हुये, स्तनयन्=गरजते हुये, हंसि=मारते हो, दुष्कृतः=पापी मेघों को, इदम्

=यह, विश्वम्=सम्पूर्ण संसार, प्रति मोदते=प्रसन्न होता है, यत्=जो किञ्च=कोई भी, पृथिव्याम्=पृथिवी पर, अभि=अधिष्ठित है।

हि० अ० —जो पर्जन्य, जोरों से शब्द करते हुये, गरजते हुये (तुम) जब पापों (मेघों) को मारते हो, यह सम्पूर्ण संसार तथा जो कोई पृथिवी पर है प्रसन्न होता है।

Trans —When, O Parjanya, roaring and thundering (thou) slayest the malignant, this entire world rejoices, and all that is on the earth

Notes—कनिक्रदत्—See V 83 1 स्तनयन्—See V 83 2 हंसि—√*han* to kill, pres 2nd sing , accented because preceded by यत् मोदते—√*mud* to rejoice, mid pres 3rd sing

अवर्षीः । वर्षम् । उत् । ऊँ इति । सु । गृभाय । अकः । धन्वानि । अतिऽएतवै । ऊँ इति ॥ अजीजनः । ओषधीः । भोजनाय । कम् । उत । प्रऽजाभ्यः । अविदः । मनीषाम् ॥१०॥

सा० भा०—इयमतिवृष्टिविमोचनी । हे पर्जन्य त्वम् अवर्षीः वृष्टवानसि । वर्षमुदु षु गृभाय उत्कृष्टं सु सुष्ठु गृभाय गृहाण । परिहरेत्यर्थ । धन्वानि निरुदकप्रदेशान् अकः जलवत कृतवानसि । किमर्थम् । अत्येतवा उ अतिक्रम्य गन्तुम् । ओषधीः अजीजन उदपादय । किमर्थम् । भोजनाय धनाय भोगाय वा । कम् इत्यय 'शिशिर जीवनाय कम्' इतिवत् पादपूरण (नि० १ १०)। उत अपि च प्रजाभ्य सकाशात मनीषा स्तुतिम् अविद प्राप्तवानसि ॥

शब्दा० अवर्षी =बरसा चुके, वर्षम्=वर्षा, सु=पूर्णरूप से, उदगृभाय =रुक जावो, अक =किया, धन्वानि=बालूमय स्थान को, अति एतवै=चलने लायक, अजीजन =उत्पन्न किया, ओषधी =वनस्पतियों को, भोजनाय= आनन्द के लिये, कम्=पादपूरण के लिये एक निपात, उत=और, प्रजाभ्य =प्रजाओ से, अविद =प्राप्त कर चुके, मनीषाम्=स्तुतियों को।

हि० अ०—(ओ पर्जन्य), तुम वर्षा बरसा चुके, (अब) पूर्णरूप से रुक जावो, रेगिस्तान को पार करने योग्य बना चुके, औषधि को आनन्द के लिये उत्पन्न कर चुके, और प्रजाओं से स्तुति भी प्राप्त कर चुके।

Trans.—(O Parjanya), (thou) hast poured down rain, (now) stop (raining) fully; (thou) hast made the deserts crossable; (thou) hast produced herbs for (man's) enjoymet; and (thou) hast found laudation from the people.

Notes.—अवर्षीः —√*vṛṣ* to rain; 's'-aorist, 2nd. sing. accented because beginning of the Pāda. गृभाय—√*grabh* to seize, pres. 2nd. sing. अकः—√*kṛ* to make, 'root's aorist, 2nd. sing accented because beginning a new sentence. अत्येतवै—For accent see notes on अभ्येतवै (I.24.8) अजीजनः—√*jan* to generate, 'red.-aorist, 2nd. sing, ; accented because beginning of the Pāda. कम्—Accented कम् as a particle generally occurs at the end of a Pāda and is preceded by datives and gives the sense of 'for the benefit of'; (cf. unaccented कम् I.154.1.). अविदः —√*vid* to find 'a'-aorist, 2nd. sing. उत प्रजाभ्योऽविदो मनीषाम्—Muir renders: 'and thou hast fulfilled the desires of living creatures'.

'स पूषन्' इति दशर्चं पञ्चमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं पौष्णं गायत्रम्। 'स पूषन्' इत्यनुक्रान्तम्। नष्टपशन्विच्छता पुरुषेणैतज्जप्यम्। सूत्रितं च—'सं पूषन्विदुषेति नष्टमधिजिगमिषन्मूळ्हो वा' (आश्व० गृ० ३.७.९) इति।

सम्। पूषन्। विदुषा। नय। यः। अञ्जसा। अनुऽशासति॥
यः। एव। इदम्। इति। ब्रवत्॥१॥

सा० भा०—हे पूषन् पोषक देव विदुषा जानता तेन जनेन संनय अस्मान् सङ्गमय यः विद्वान् अञ्जसा ऋजुमार्गेण अनुशासति अनुशास्ति नष्टद्रव्यप्राप्त्युपायमुपदिशति। यः च एव एवम् इदं नष्टं भवदीयं धनम् इति ब्रवत् ब्रवीति। नष्टं धनं दर्शयतीत्यर्थः। तेन विदुषेत्यन्वयः॥

शब्दा०—पूषन्=ओ पूषन् देवता, विदुषा=जानकार व्यक्ति से, संनय=संयुक्त करो, मिलाओ, यः=जो, अञ्जसा=सीधे, अनुशासति=बतावे, यः=जो, एव=यहा, इदम्=यह, इति=ऐसा, ब्रवत्=कहे।

हि० अ०—ओ पूषन्, (हमें उस) जानकार (व्यक्ति) के सम्पर्क में ले जावो जो सीधे मार्ग से (नष्ट द्रव्यों की प्राप्ति का उपाय) बतावे, तथा जो यह कहे कि 'यह यहाँ है'।

Trans —O Pūsan, associate (us) with a wise (man) who may instruct (us) in simple way, who may speak 'it is here'

Notes—संनय—√*nī* with सम् to associate, to conjoin, impv 2nd sing अनुशासति—अनु+√*śas* to instruct, pres subju 3rd sing not unaccented because preceded by य ब्रवत्—√*brū* to speak, pres subju 3rd sing, not unaccented because preceded by य

सम् । ॐ॒ इति । पू॒ष्णा । ग॒मे॒म॒हि॒ । यः । गृ॒हान् । अ॒भि॒ऽशास॑ति ॥
इ॒मे । ए॒व । इति॑ । च॒ । ब्रव॑त् ॥२॥

सा० भा०—पूष्णा अनुगृहीता वयं सं गमेमहि तेन जनेन संगच्छेमहि यः अतः गृहान् येषु गृहेषु अस्मदीया नष्टाः पशवस्तिष्ठन्ति तान् गृहान् अभिशासति अभिशास्ति आभिमुख्येन बोधयति । यश्च इमे त्वदीया नष्टाः पशवः एव एवं तिष्ठन्ति इति च ब्रवत् ब्रूयात् ॥

शब्दा० - पूष्णा=पूषन् के साथ, संगमेमहि=चलें, यः=जो, गृहान्=उन घरों को जहां पर चुराये गये पशु रखे गये हैं, अभिशासति=बतावे, इमे=ये, एव=यहां, इति=ऐसा, ब्रवत्=कहे ।

हि० अ०—पूषन् के साथ (हम लोग) चलें जो (खोये पशुओं के रखने की गुप्त) जगह बतावे; तथा जो यह बतावे कि 'वे यहां हैं' ।

Trans.—May we go together with Pūṣan who may instruct (the way to) places (where lost things are kept hidden); who may speak, 'these are here'.

Notes—संगमेमहि—√*gam* with सम् to go together, 'a'-aorist injun. 1rst. plu. ब्रवत्—√*brū* to speak, pres. subju. 3rd. sing; accented because preceded by च (चादिषु च—Pāṇ VIII.1.58).

पू॒ष्णः । च॒क्रम् । न । रि॒ष्य॒ति॒ । न । कोशः॑ । अव॑ । प॒द्य॒ते॒ । नो इति॑ । अ॒स्य॒ । व्य॒थ॒ते॒ । प॒विः ॥३॥

सा० भा०—पूष्णः पोषकस्य देवस्य चक्रम् आयुधं न रिष्यति न विनश्यति । अस्य चक्रस्य कोशः च न अवपद्यते न हीयते । अस्य पविः धारा च नो नैव व्यथते कुण्ठो भवति । तेन चक्रेण चोरान् हत्वा अस्मदीयं धनं प्रकाशयेति भाव ।

शब्दा०—पूष्णः=पूषन् का, चक्रम्=आयुध, न=नहीं, रिष्यति=नष्ट होता, न=नहीं, कोशः=तरकस, अव पद्यते=खाली होता है, नो=नहीं, अस्य=उसका, व्यथते=कुण्ठित होती है, पविः=धार ।

हि० अ०—पूषन् का आयुध कभी नष्ट नहीं होता; (उसका) तरकस कभी खाली नहीं होता; उसको धार कभी कुण्ठित नहीं होती ।

Trans —The weapon of Pūsan is never injured; the quiver is never vacated, its edge [redacted] never blunted

Notes—चक्रम्—'Weapon' (Sāyana), 'wheel of the chariot' (Griffith, Macdonell) रिष्यति—√*ris* to be hurt, pres 3rd sing कोशः—'Quiver' (Sāyana), 'box, interior part of the chariot' (Griffith) अवपद्यते—√*pad* with अव to go down Sāyana takes it to mean 'is never vacated' नो—(=न+उ); उ, when combines with the final अ or आ (of a particle) in to ओ, it is treated as Pragrhya vowel, hence, इति is added after it in the Pada-text व्यथते—√*vyath* to waver, pres mid 3rd sing Sāyana takes it to mean 'is blunted' पविः—'Edge of the weapon (Sāyana) 'felly' (Griffith, Macdonell)

यः । अ॒स्मै॒ । ह॒विषा॑ । अवि॑धत् । न । तम् । पू॒षा । अपि॑ । मृ॒ष्य॒ते॒ ॥ प्र॒थ॒मः । वि॒न्द॒ते॒ । वसु॑ ॥४॥

सा० भा०—य यजमान अस्मै पूष्णे हविषा चरुपुरोडाशादिना अविधत् परिचरति तं यजमान पूषा न अपि मृष्यते । अपिशब्द ईषदर्थे । ईषदपि न हिनस्ति । स च प्रथमः मुख्य सन् वसु धन विन्दते लभते ॥

शब्दा०—यः=जो, अस्मै=उसके लिये, हविषा=हवि से, अविधत्=पूजा करता है, न=नहीं, तम्=उसको, पूषा=पूषा देवता, अपि=जरा भी मृष्यते=भूलता, प्रथम=सर्व प्रथम, विन्दते=प्राप्त करता है, वसु=धन ।

हि० अ०—जो इसके लिये हवि से पूजा करता है उसको पूषा जरा भी नहीं भूलता, (वह) सर्वप्रथम धन प्राप्त करता है ।

Trans —Who worship him with oblation, Pūsan does not least forget him, he attains the wealth first

Notes.—अविधत्—√*vidh* to worship, impf. 3rd. sing , not unaccented because preceded by य. अपि—Verbal preposition, Sāyana takes it in the sense of 'least' (अपि शब्द ईषदर्थे) मृष्यते—√*mrs* to not heed, to do harm (Sāyana), pres mid 3rd sing विन्दते—√*vid* to find, pres 3rd sing

पूषा । गाः । अनु । एतु । नः । पूषा । रक्षतु । अर्वतः ॥ पूषा । वाजम् । सनोतु । नः ॥५॥

सा० भा०—पूषा पोषको देव न अस्मदीया गा अन्वेतु रक्षणार्थमनुगच्छतु । स च पूषा अर्वत अश्वान् रक्षतु चोरेभ्य । तथा वाजम् अन्न च नः अस्मभ्य पूषा सनोतु प्रयच्छतु ॥

शब्दा०—पूषा=पूषन् देवता, गा=गायो के, अनु=पीछे, एतु=जावे, पूषा=पूषन् देवता रक्षतु=रक्षा करे, अर्वत=अश्वो को, पूषा=पूषन् देवता, वाजम्=धन, सनोतु=प्रदान करे, नः=हमारे लिये ।

हि० अ० पूषा हमारे पशुओं (को रक्षा के लिये उन) के पीछे जावे; पूषा घोडो को (चोरों से) रक्षा करे, पूषा हमारे लिये धन प्रदान करे ।

Trans —May Pūsan go after our cattle, may Pūsan protect our horses, may Pūsan grant us food

Notes—अन्वेतु—√*i* with अनु to go after, impv. 3rd sing रक्षतु—√*raks* to protect, impv 3rd sing सनोतु—√*san* to gain, impv 3rd sing

पूषन् । अनु । प्र । गाः । इहि । यजमानस्य । सुन्वतः ॥ अस्माकम् । स्तुवताम् । उत ॥६॥

सा० भा०—हे पूषन् सुन्वत सोमाभिषव कुर्वत यजमानस्य गा पशून् अनु प्र इहि रक्षणार्थमनुगच्छ । उत अपि च स्तुवता त्वद्विषय स्तोत्र कुर्वताम् अस्माकं गावश्चानुगच्छ ॥

शब्दा०—पूषन्=ओ पूषन्, अनु=पीछे, गाः=गायो के, इहि=जावो,

यजमानस्य=यजमान की, सुन्वतः=सोम पीसनेवाले की, अस्माकम् =हमारी, स्तुवताम्=स्तुति करनेवाले की, उत=और ।

हि० अ०—ओ पूषन्, सोम पीसनेवाले यजमान की गायों (की रक्षा के लिये) उनके पीछे जावो; और (तुम्हारी) स्तुति करनेवाले हमलोगों की (गायों के भी पीछे जावो) ।

Trans.—O Pūsan, go after the cows of sacrificer who presses Soma, and of us who praise (thee).

Notes.—अनु इहि—$\sqrt{i}$ with अनु to go after, impv. 2nd. sing.

माकिः । नेशत् । माकीम् । रिषत् । माकीम् । सम् । शारि । केवटे ॥ अथ । अरिष्टाभिः । आ । गहि ॥७॥

सा० भा०—हे पूषन् अस्मदीय गोधनं माकिर्नेशत् मा नश्यतु । माकिर्माकीम् इत्येतौ प्रतिषेधमात्रे वर्तेते । माकीं रिषत् । मा व्याघ्रादिभिर्हिंस्यताम् । माकीं मा च केवटे कूपे सं शारि संशीर्णं भूत् । कूपपातेनापि हिंसितं मा भवतु । अथ एवं सति अरिष्टाभि. अहिंसिताभिर्गोभिः सह आ गहि सायंकाले आगच्छ ॥

शब्दा०—माकिः=कोई नहीं, नेशत्=नष्ट हो, भूले, माकीम्=किसी को भी नहीं, रिषत्=चोट लगे, माकीम्=कोई भी नहीं, संशारि=गिरकर नष्ट हो, केवटे=कूयें में, अथ=अब, अरिष्टाभिः=बिना कष्ट पहुँचे गायों के साथ आ गहि=आवो ।

हि० अ०—(गायो में से) कोई न भूले, किसी को चोट न लगे; कोई कूयें में (गिरकर) न मर जाय । अत तुम बिना कष्ट पहुँचे (गायो) के साथ आवो ।

Trans —Let none (of our cows) be lost ; let none be harmed ; let none be crushed in the well Thus, come with uninjured (cows)

Notes —नेशत्—$\sqrt{naś}$ to be lost, 'red'-aorist, injun 3rd. sing रिषत्—$\sqrt{riṣ}$ to be hurt, 'a'-aorist, injun

3rd. sing. संशारि—√śṛ to crush, pass. aorist, 3rd. sing. आ गहि—√gam with आ to come, root-aorist impv. 2nd. sing.

शृण्वन्तम् । पूषणम् । वयम् । इर्यम् । अनष्टऽवेदसम् ॥ ईशानम् । रायः ईमहे ॥८॥

सा० भा०—अस्मत्स्तोत्राणि शृण्वन्तम् इर्यं दारिद्र्यस्य प्रेरकम् अनष्टवेदसम् अविनष्टधनम् ईशानं सर्वस्येश्वरमेवंविधं पूषणं देवं वयं रायः धनानि ईमहे याचामहे ॥

शब्दा० – शृण्वन्तम्=सुनने वाले, पूषणम्=पूषन् को, वयम्=हम, इर्यम्=दरिद्रता को दूर करनेवाले, अनष्टवेदसम्=कभी नष्ट न होने योग्य धनवाले, ईशानम्=मालिक, रायः=धन के, ईमहे=प्रार्थना करते हैं।

हि० अ०—(प्रार्थना) सुननेवाले, दरिद्रता को दूर करनेवाले, कभी नष्ट न होने योग्य धनवाले, धन के मालिक पूषा की हम प्रार्थना करते हैं।

Trans.—We implore Pūṣan who hears (of our speech), who removes the poverty, whose wealth is never lost, who is the master of wealth.

Notes.—शृण्वन्तम्—√śru to hear, pres. part. acc. sing. इर्यम्—'Remover of poverty' (Sāyaṇa), 'strong' (Griffith), 'watchful' (Macdonell). अनष्टवेदसम्—He whose wealth is never lost; नञ् compd. accented on the first syllable, ईशानम्—√iś to be master, pres. part. acc. sing. ईमहे—√i to go, mid. pres. 1st. plu.

पूषन् । तव । व्रते । वयम् । न । रिष्येम । कदा । चन ॥ स्तोतारः । ते । इह । स्मसि ॥९॥

सा० भा०—हे पूषन् पोषक तव त्वदीये व्रते कर्मणि वर्तमानाः वयं कदाचन कदाचिदपि न रिष्येम हिंसिता न भवेम। तादृशाश्च वयम् इह अस्मिन् कर्मणि ते तव स्तोतारः स्मसि स्म. भवामः ॥

शब्दा॰—पूषन्=ओ पूषन्, तव=तुम्हारे, व्रते=कार्य में लगे, वयम्=हमलोग, न=नहीं, रिष्येम=कष्ट पायें, कदाचन=कभी भी, स्तोतारः=स्तुति करनेवाले, ते=तुम्हारे, इह=यहां, स्मसि=होवें।

हि॰ अ॰—ओ पूषन्, तुम्हारे कार्य में (लगे हमलोग) कभी भी कष्ट न पायें। यहां हम लोग तुम्हारे स्तुति-गायक हों।

Trans —O Pūsan, in thy service never we be injured Here we be singers of thy praise

Notes —रिष्येम—√*ris* to be hurt, opt 1rst plu स्मसि—√*as* to be, 1rst plu ending in सि like मिनीमसि

परि। पूषा। पुरस्तात्। हस्तम्। दधातु। दक्षिणम्। पुनः। नः। नष्टम्। आ। अजतु॥१०॥

सा॰ भा॰—पूषा पोषको देव परस्तात् परस्मिन् देशे सुराचारावन्यस्मिन् चोरव्याघ्रादिभिरुपिते देशे गच्छतो गोधनस्य निवारणाय स्वकीय दक्षिणं हस्तं परि दधातु। परिधान निवारक करोतु। न अस्मदीय नष्टं च गोधन पुनः आजतु आगच्छतु। आगमयतु॥१०॥

शब्दा॰—पूषा=पूषा देवता, परस्तात्=दूर से, हस्तम्=हाथ, परि दधातु=चारो तरफ रखे, दक्षिणम्=दाहिना, पुन=फिर, न=हमारे पास, नष्टम्=चोरी गये पशु को, आ अजतु=भेजे।

हि॰ अ॰—पूषा अपने दाहिने हाथ को दूर से (हमारे) चारो तरफ रखे। चोरी गये पशु को पुन मेरे पास भेजे।

Trans —Let Pūsan put his right hand around (for our protection) from afar Let him drive the lost cattle for us again

Notes —परि दधातु— √*dha* to put impv 3rd sing अजतु— √*aj* to drive, impv 3rd sing

'धीरा त्वस्य' इत्यष्टर्चं षोडशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वरुणदेवत्यम् । तथा चानुक्रान्तम्—'धीराष्टौ वारुणं हि' इति । गतो विनियोगः ॥

धीरा । तु । अस्य । महिना । जनूंषि । वि । यः । तस्तम्भ । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति ॥ प्र । नाकम् । ऋष्वम् । नुनुदे । बृहन्तम् । द्विता । नक्षत्रम् । पप्रथत् । च । भूम ॥१॥

सा० भा०—अस्य वरुणस्य जनूंषि जन्मानि महिना महिम्ना तु क्षिप्रं धीरा धीराणि धैर्यवन्ति भवन्ति । यः वरुणः उर्वी विस्तीर्णे रोदसी चित् द्यावापृथिव्यावपि वि तस्तम्भ विविधं स्तब्धे स्वकीये स्थाने स्थिते अकरोत् । यश्च बृहन्तं महान्तं नाकम् आदित्यं नक्षत्रं च ऋष्वं दर्शनीयं द्विता द्वेधं प्र नुनुदे प्रेरयति स्म । अहनि सूर्यं दर्शनीयं प्रेरयति रात्रौ नक्षत्रं तथेति द्विप्रकारः । भूम भूमिं च यः पप्रथत् अप्रथयत् विस्तारितवान् । तस्यास्य वरुणस्येत्यन्वयः ॥

शब्दा०—धीरा=स्थिर, तु=शीघ्र, अस्य=इस वरुण के, महिना=महानता के कारण, जनूंषि=जन्म, यः=जिसने, वि तस्तम्भ=धारण किया है, रोदसी=आकाश तथा पृथिवी को, चित्=भी, उर्वी=विस्तृत, नाकम्=सूर्य को, ऋष्वम्=ऊँचे, प्र नुनुदे=प्रेरित किया है, बृहन्तम्=महान्, द्विता=दो प्रकार से, नक्षत्रम्=नक्षत्रों को, पप्रथत्=विस्तृत किया है, च=और, भूम=पृथिवी को ।

हि० अ०—इस (वरुण) के जन्म (इसकी) महानता के कारण स्थिर हैं, जिसने विस्तृत आकाश तथा पृथिवी को भी धारण किया है, (जिसने) ऊँचे एवं महान् सूर्य और नक्षत्रों को दो प्रकार से प्रेरित किया है ।

Trans.—The births of him (Varuṇa's) are stabled in greatness; who propped even the vast heaven and earth; he urged the lofty and great sun and constellation to motion to (their) two fold (task), and spread the earth.

Notes —धीरा—'Stable' (Sāyana), 'permanent' (Wilson), 'wise' (Griffith); Grassmann derives it from √*dhī*, while Geldner from √*dhr* to hold तु—Sāyana renders it as 'क्षिप्र' and Griffith as 'verily' जनूंषि—'Births' (Sāyana), 'creatures' (Griffith), 'creation' (Peterson), 'created beings especially gods and men' (Parāñjpe) तस्तम्भ —√*stambh* to prop, pref 3rd sing, not unaccented because preceded by य नाकम —According to Yāska नाकम् means sun as well as sky (नाक आदित्यो भवति नेता भासाम् । ज्योतिषां प्रणय । अथ द्यौ, कम् इति सुखनाम । तत् प्रतिषिद्ध प्रतिषिध्येत । न वा अमु लोक जग्मुषे किचनाकम् । न वा अमु लोक गतवते किचन असुखम् ——Nir II 14) Sāyana takes it here as 'sun', Griffith and Peterson as 'sky' ऋष्वम —Lofty (Nigh III 3 3) Sāyana renders it as 'दर्शनीय' Wilson as 'beautiful' Griffith and Peterson follow Yāska's interpretation प्र नुनुदे —√*nud* to push, pref 3rd sing Maxmuller takes it to mean 'lighted on high' बृहन्तम्—Great, pres part acc sing from √*brh* to make big द्विता —'By itself', 'all alone', 'on both sides i e westwards by day and eastwards at night' (Geldner) 'apart' (Maxmuller), 'forsooth', 'verily' (Oldenburg) According to Roth, Grassmann and Bergaigne, it is an emphatic particle पप्रथत् — √*prath* to spread, pref subju 3rd sing, not unaccented because regarded as beginning of a new sentence

उत । स्वया । तन्वा ।सम् । वदे । तत् । कदा । नु । अन्त. । वरुणे । भुवानि॥ किम् । मे । हव्यम् । अहृणानः । जुषेत । कदा । मृळीकम् । सुऽमनाः । अभि । ख्यम् ॥२॥

सा० भा०—वरुण शीघ्र विदृक्षमाण ऋषिरनया वितर्कयति । उतेति

विचिकित्सायाम् । उत किं स्वया तन्वा स्वीयेनात्मीयेन शरीरेण सं वदे सहवदन करोमि । आहो स्वित् तत् तेन वरुणेन सह संवदे । कदा नु कदा खलु वरुणे देवे अन्तः भुवानि अन्तर्भूतो भवानि । वरुणस्य चित्ते सलग्नो भवानीत्यर्थः । अपि च मे मदीय हव्यं स्तोत्र हविर्वा अहृणानः अक्रुध्यन् वरुण किं केन हेतुना जुषेत सेवेत । सुमना शोभनमनस्क सन्नह कदा कस्मिन् काले मृळीकं सुखयितार वरुणम् अभि ख्यम् अभिपश्येयम् ॥

शब्दा—उत=और, स्वया=अपने, तन्वा=शरीर से संवदे=वार्तालाप करूगा, तत्=उस देवता के साथ, कदा=कब, नु=निश्चित रूप से, अन्तः =हृदय में, वरुणे=वरुण के, भुवानि=होऊगा, किम्=क्या, मे=मेरी, हव्यम्=प्रार्थना, अहृणानः=क्रोधरहित होकर, जुषेत=स्वीकार करेगा कदा=कब, मृळीकम्=दयालु वरुण को, सुमना=सुन्दर मनवाला होकर, अभिख्यम्=देखूंगा ।

हि० अ० —क्या मैं अपने शरीर से उस (वरुण देवता) के साथ वार्तालाप करूगा ? वरुण के हृदय में मैं कब होऊगा ? क्या मेरी प्रार्थना को क्रोध-रहित (होकर वह) स्वीकार करेगा ? सुन्दर मनवाला (होकर) मैं दयालु (वरुण) को कब देखूंगा ?

Trans —Whether I with my own body converse together with that (deity)? When shall I be in the heart of Varuna? Whether the unangered one would accept my invocation? When shall I with good mind see the merciful (Varuna)?

Notes —उत—Sāyana renders it by 'किम्', Wilson takes it to mean 'when' and Peterson as 'and' संवदे—√*vad* with सम् to speak together, pres 1rst sing भुवानि—√*bhū* to be, 'root' aorist, subju 1rst sing अहृणानः—Pres part from √*hr* to be angry, नञ् compd accented on the first member जुषेत—√*jus* to enjoy, opt 3rd sing अभिख्यम्—√*khyā* to see 'a'-aorist, injun 1rst sing

पृच्छे । तत् । एनः । वरुण । दिदृक्षु । उपो इति । एमि । चिकितुषः । विऽपृच्छम् ॥ समानम् । इत् । मे । कवयः । चित् । आहुः । अयम् । ह । तुभ्यम् । वरुणः । हृणीते ॥३॥

सा० भा०—हे वरुण तदेन पाप पृच्छे त्वां पृच्छामि । दिदृक्षु । छान्दस सुलोप । द्रष्टुमिच्छन्नहम् । येन पापेन हेतुना त्वदीयं पाशैर्बद्धोऽस्मि पृष्ट सत्तत् पाप कथय । अह विपृच्छं विविध प्रष्टु चिकितुषः विदुषो जनान् उपो एमि उपागाम् । ते कवयश्चित् क्रान्तदर्शिनो जनाश्च मे मह्य समानमित समान मेवैकरूपमेव आहुः अकथयन् । यदाहुस्तदाह । हे स्तोत तुभ्यम् अयं ह अयमेव वरुणः हृणीते कुप्यसीति । अत क्रोध परित्यज्यास्मान् पाशेभ्यो मोचय ॥

शब्दा०—पृच्छे=पूछता हूं, तत्=उस, एनः=पाप को, वरुण=ओ वरुण, दिदृक्षु=देखने की इच्छा से, उपो=पास, एमि=गया, चिकितुषः=विद्वानो के, विपृच्छम्=विविधरूप से पूछने के लिये, समानम्=एक जैसा, इत्=ही, मे=मुझको, कवय =बुद्धिमानों ने, चित्=भी, आहुः=कहा, अयम्=यह, ह=निश्चित अर्थ का वाचक एक निपात, तुभ्यम्=तुम पर, वरुणः=वरुण देवता, हृणीते=क्रोध करता है ।

हि० अ०—ओ वरुण, देखने की इच्छा से उस पाप को (मैं तुमसे) पूछता हूँ, विविध रूप से पूछने के लिये (मैं) विद्वानो के पास गया । बुद्धिमानो ने एक ही (उत्तर) कहा—'यह वरुण ही तुम पर क्रोध करता है' ।

Trans —Desirous of seeing, O varuna, I ask that sin (of mine), (I) have gone to wise ones to ask The wise ones told me the same (answer), 'verily this Veruna is angry upon thee'

Notes—पृच्छे—√*prach* to ask, mid pres 1rst sing दिदृक्षु —√*drś* to see, desid noun used as an adverb उपो—(=उप+उ), final ओ is Pragrhya एमि—√*i* to go, pres 1rst sing चिकितुषः—Acc plu perf part from √*cit* to know विपृच्छम्—Acc infinitive in अम from √*prach* to ask आहुः—√*ah* to say, pref 3rd plu हृणीते—√*hr* to be angry, pres mid 3rd sing

किम् । आगः । आस । वरुण । ज्येष्ठम् । यत् । स्तोतारम् ।
जिघांससि । सखायम् ॥ प्र । तत् । मे । वोचः । दुःऽदभ ।
स्वधाऽवः । अव । त्वा । अनेनाः । नमसा । तुरः । इयाम् ॥४॥

सा० भा०—हे वरुण ज्येष्ठम् अधिकं किमाग आस कोऽपराधो मया कृतो बभूव । यत् येन आगसा सखायं मित्रभूतं सन्तं स्तोतारं जिघांससि हन्तुमिच्छसि । हे दूळभ दुर्दभान्यैर्बाधितुमशक्य स्वधावः तेजस्विन् हे वरुण तत् आगः मे मह्यं प्र वोचः प्रब्रूहि । एवं सति तस्य प्रायश्चित्तं कृत्वा अनेनाः अपापः सन्नहं तुरः त्वरमाणः शीघ्रः नमसा नमस्कारेण हविषा वा त्वाम् अव इयाम् उपगच्छेयम् ॥

शब्दा०—किम्=क्या कौन, आगः=पाप, आस=था, वरुण=ओ वरुण, ज्येष्ठम्=बड़ा, यत्=जिसके कारण, स्तोतारम्=स्तुति करनेवाले को, जिघांससि=मारना चाहते हो, सखायम्=मित्र को, तत्=उसको, मे= मुझसे, प्र वोचः=कहो, दूळभ=ओ कभी न सताये जानेवाले, स्वधावः= ओ शक्तिशाली, त्वा=तुम्हारे पास, अनेनाः=पाप रहित होकर, नमसा =प्रार्थना द्वारा, तुरः=शीघ्र, अव इयाम्=पहुँचू ।

हि० अ०—ओ वरुण, कौन वह महान् पाप था, जिससे कि तुम अपनी स्तुति करनेवाले मित्र को मारना चाहते हो; उसको मुझसे कहो, ओ कभी न सताये जानेवाले, शक्तिशाली (वरुण), (जिससे मैं) पाप रहित (होकर) शीघ्र ही प्रार्थना द्वारा तुम्हारे पास पहुँचूं ।

Trans.—O Varuṇa, what was that, the most heinuous sin, that thou want to kill (thy) worshipper and a friend; tell me that, O unharmed (and) powerful one, (so that) freed from sin, with salutation may I reach thee quickly.

Notes.—आस —√*as* to be, pref. 3rd sing. जिघांससि—√*han* to kill, desid. 2nd. sing.; not unaccented because preeded by यत्. वोचः—√*vac* to speak, 'red'.-aorist, injun. 2nd. sing दूळभ—(=दुः+दभ्); visarjanīya has disappeared before the voiced dental द् after cere-

bralizing the latter and lengthening the preceding vowel दु दभ∠दुज्दभ∠दूळभ (cf class. Skt. सुलभ दूलह). स्वधाव —'Resplendant' (Sāyana), 'lord' (Griffith), 'sovereign god' (Peterson) अनेनाः—Freed from sin, Bahuvrihi compd accented on the second member (नञ्सुभ्याम्—Pān VI 2 172) इयाम्—√इ to go, opt 1rst sing

अवं । द्रुग्धानि । पित्र्या । सृज । नः । अवं । या । वयम् । चकृम । तनूभिः ॥ अवं । राजन् । पशुऽतृपम् । न । तायुम् । सृज । वत्सम् । न । दाम्नः । वसिष्ठम् ॥५॥

सा० भा०—हे वरुण पित्र्या पितृत प्राप्तानि नः अस्मदीयानि द्रुग्धानि द्रोहान् बन्धनहेतुभूतान् अव सृज विमुञ्च । अस्मत्तो विश्लेषय । वयं च या यानि द्रोहजातानि तनूभिः शरीरं चकृम कृतवन्त स्म तानि च अव सृज । हे राजन् राजमान वरुण पशुतृपं न तायुं स्तेयप्रायश्चित्त कृत्वावसाने घासादिभि पशूना तर्पयितार स्तेनमिव दाम्नः रज्जो वत्स न वत्समिव च वसिष्ठं मा बन्धकात् पापात् अव सृज विमुञ्च ॥

शब्दा०—द्रुग्धानि=पापो से, पित्र्या=पिता से प्राप्त, अव सृज=मुक्त करो, नः=हमको, अव=(अव सृज) मुक्त करो, या=जो, वयम्=हमने, चकृम=किया है, तनूभिः=शरीर से, राजन्=ओ राजा, पशुतृपम्=पशु को घासादि से तृप्त करनेवाले, न=जिस तरह, तायुम्=चोर को, अवसृज=मुक्त करो, वत्सम्=बछड़े को, न=जिस तरह, दाम्नः—रस्सी से, वसिष्ठम्=वसिष्ठ को,

हि० अ०—पिता द्वारा (प्राप्त) पापो से मुक्त करो, उन (पापो) से जिनको हमने स्वय अपने शरीर से किया है मुक्त करो । ओ राजन जिस प्रकार पशु को (प्रायश्चित्त के बाद घासादि से) तृप्त करनेवाले चोर को तथा बछडे को रस्सी से (मुक्त किया जाता है) (उसी प्रकार) वसिष्ठ को (पापों से) मुक्त करो ।

Trans —Set us free from sins (committed) by our father from those that we have committed with our bodies! Release Vasistha O king, (from the bond)

like a thief feeding cattle (after remorse), like a calf from the cord.

Notes.—द्रुग्धानि—From √*druh* to hate; 'hatred that causes one to be bound' (Sāyaṇa), 'ill deeds' (Wilson), 'sins' (Griffith) 'unrighteous acts' (Peterson). अव सृज—√*srj* with अव to set free, impv. 2nd. sing. चकृम—√*kr* to make, pref. 1rst. plu.; not unaccented because preceded by वा. पशुतृपम्—'Nourishing the cattle (after remorse)' (Sāyaṇa) 'who feeds the cattle' (Griffith). *In the footnote Griffith* writes: 'Who has performed penance for his theft and at the completion of the service, offered fodder to the stolen animal'. According to Maxmüller 'who has feasted on stolen cattle.' Peterson translates as 'who steals cattle.'

न । सः । स्वः । दक्षः । वरुण । ध्रुतिः । सा । सुरा । मन्युः । विऽभीदकः । अचित्तिः ॥ अस्ति । ज्यायान् । कनीयसः । उपऽआरे । स्वप्नः । चन । इत् । अनृतस्य । प्रऽयोता ॥६॥

सा० भा०—हे वरुण सः स्वो दक्षः पुरुषस्य स्वभूतं तद्बलं पापप्रवृत्तौ कारणं न भवति । किं तर्हि ध्रुतिः स्थिरा उत्पत्तिसमय एव निमिता दैवगतिः कारणम् । 'ध्रु गतिस्थैर्ययोः' इति धातुः सा च ध्रुतिर्वक्ष्यमाणरूपा । सुरा प्रमादकारिणी मन्युः क्रोधश्च गुर्वादिविषयः सम्भनर्थहेतुः । विभीदकः द्युतसाधनोऽक्षः । स च द्यूतेषु पुरुषं प्रेरयन्ननर्थहेतुर्भवति । अचित्तिः अज्ञानमविवेककारणम् । अत ईदृशी दैवक्लृप्तिरेव पुरुषस्य पापप्रवृत्तौ कारणम् । अपि च कनीयसः अल्पस्य हीनस्य पुरुषस्य पापप्रवृत्तौ उपारे उपागते समीपे नियन्तृत्वेन स्थितः ज्यायान् अधिक ईश्वरः अस्ति । स एव तं पापे प्रवर्तयति । तथा चाम्नातम्—'एष ह्येवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते' (कौ० उ० ३.८) इति । एवं च सति स्वप्नश्चन स्वप्नोऽपि अनृतस्य पापस्य प्रयोता प्रकर्षेण मिश्रयिता भवति । इत् इति पूरकः । स्वप्ने कृतैरपि

कर्मभिर्बहूनि पापानि जायन्ते किमु वक्तव्य जाग्रति इतं कर्मभि पापान्युत्पद्यन्त इति । अतो ममापराधो दैवाप्त इति हे वरुण त्वया क्षन्तव्य इति भाव ॥

शब्दा०—न=नहीं, सः=वह, स्वः=अपनी, दक्षः=शक्ति, वरुण=ओ वरुण, ध्रुतिः=दैव, सा=वह, सुरा=शराब, मन्युः=क्रोध, विभीदकः=जुआ के पाशे, अचित्तिः=अज्ञान, अस्ति=है, ज्यायान्=बडे, कनीयसः=छोटे के, उपारे=पाप कार्य में ले जाने के लिये, स्वप्नः=स्वप्न, चन=भी इत्—पादपूरण के लिये एक निपात, अनृतस्य=बुराइयों का, प्रयोता=नियामक, संयुक्त करनेवाला ।

हि० अ०—ओ वरुण, यह अपनी शक्ति नहीं (बल्कि) दैव, शराब, क्रोध, जुआ, तथा अज्ञान हैं (जिससे मनुष्य पाप करता है); छोटे के पाप कार्य में बडे (भी कारण) होते हैं, स्वप्न भी बुराइयों से संयुक्त करनेवाला है ।

Trans —O Varuna, it is not one's own power, (but) fate, wine, wrath, dice and ignorance (that cause man to commit sin) There is senior in leading to astray the younger, even a dream leads to the commitment of unrighteous act

Notes —दक्षः—'Insight,' 'understanding', 'intention' (Grassmann), 'power,' will power', 'character' (Geldner), 'intent' (Macdonell), 'own-will' (Griffith), volitional act (Peterson) ध्रुतिः—'Fate' (Sāyana), 'condition' (Wilson), 'seduction' (Grassmann, Griffith, Macdonell), 'temptation' (Peterson), 'accident,' 'chance' (Geldner) Sayana derives it from √*dhru* and Grassmann from √*dhvr*, *dhurv*, to tempt, to ruin उपारे—Sayana renders it as उपगते समीपे Wilson takes it to mean 'in the proximity,' Griffith as 'near to lead astray' Peterson derives it from उप+ √r to commit guilt or unrighteousness अस्ति उपारे—'There is a senior in the proximity of the junior' (Wilson), 'the old is near to lead astray the younger' (Griffith), 'there is a

mightier one to actuate the lapses of a feebler one (Peterson) चन—Sāyana takes it in the sense of अपि while Griffith and Peterson as a negative particle प्रयोता—Sāyana derives it from $\sqrt{yu}$ to unite and renders it as प्रकर्षेण मिश्रयिता भवति Griffith and Peterson derives it from $\sqrt{yu}$ to separate and translate as 'removeth' and 'banish' respectively

अरम् । दास । न । मीळ्हुषे । कराणि । अहम् । देवाय । भूर्णये । अनागा ॥ अचेतयत् । अचितः । देवः । अर्यः । गृत्सम् । राये । कविऽतरः । जुनाति ॥७॥

सा० भा०—मीळ्हुषे सेक्त्रे कामानां वर्षित्रे भूर्णये जगतो भर्त्रे देवाय दानादिगुणयुक्ताय वरुणाय अनागाः तत्प्रसादादपाप सन् अहम् अरम् अलं पर्याप्तं कराणि परिचरणं करवाणि । दासो न यथा भृत्य स्वामिने सम्यक् परिचरति तद्वत । अर्यः स्वामी स च देवः अचितः अजानतोऽस्मान् अचेतयत् चेतयतु प्रज्ञापयतु । गृत्सं स्तोतारं च कवितरः प्राज्ञतरो देवः राये धनाय धनप्राप्त्यर्थं जुनाति जुनातु प्रेरयतु ॥

शब्दा० अरम्—पर्याप्त रूप में, दासः—नौकर, न—तरह, मीळ्हुषे =कामनाओं को पूर्ण करनेवाले, कराणि=करूँ, अहम्=मैं, देवाय=देव की, भूर्णये=जगत् का भरण पोषण करनेवाले, अनागाः=पाप रहित होकर, अचेतयत्=प्रबुद्ध करे, अचितः=अज्ञान से, देवः=देव, अर्यः= सबका स्वामी, गृत्सम=स्तुति गायक को, राये=धन के लिये, कवितर =बुद्धिमान, जुनाति=प्रेरित करे ।

हिं० अ०—पाप रहित (होकर) कामनाओं को पूर्ण करनेवाले, जगत का भरण पोषण करनेवाले, देव की मैं पर्याप्त मात्रा में नौकर की तरह सेवा करूँ । (सबका) संरक्षक देव अज्ञान से प्रबुद्ध करे, स्तुतिगायक को वह बुद्धिमान धन के लिये प्रेरित करे ।

Trans—Freed from sin, may I serve diligently as a servant the bounteous, the lord of the world May

the divine lord awake us from ignorance May the wiser one lead the singer to riches

Notes – मीळ्हुषे—Dat sing of मीढ्वांस् from √*mih* to pour, 'showerer of benefits' (Wilson), 'bounteous' (Griffith) कराणि—√*kr* to make, root-aorist subju 1st sing भूर्णये—Dat sing of भूर्णि, 'lord of the world' (Sāyana), 'inclined to anger' (Griffith), 'impetuous' (Peterson) अचेतयत्—√*cit* to know, caus impf 3rd sing, Sāyana renders it as चेतयतु प्रज्ञापयतु जुनासि—√*jū* to urge on, to speed pres 3rd sing

अयम् । सु । तुभ्यम् । वरुण । स्वधाऽवः । हृदि । स्तोमः । उपऽश्रितः । चित् । अस्तु ॥ शम् । नः । क्षेमे । शम् । ऊं इति । योगे । नः । अस्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥८॥

सा० भा०—हे स्वधावः अन्नवन् वरुण तुभ्यं त्वदर्थं क्रियमाणः अयम् एतत्सूक्तात्मकः स्तोमः स्तोत्रं हृदि त्वदीये हृदये सु सुष्ठु उपश्रितः उपगतः समवेतः अस्तु । चित् इति पूरकः । अप्राप्तस्य प्रापणं योगः प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः । नः अस्मदीये क्षेमे रक्षणे शम् उपद्रवाणां शमनम् अस्तु । योगे च नः अस्मदीये प्रापणे शमु शमनमेवास्तूपद्रवाणाम् । हे वरुणादयो देवा नः अस्मान् सर्वदा स्वस्तिभिः अविनाशैः पात रक्षत ॥

शब्दा०—अयम्=यह, सु=सुन्दर, तुभ्यम्=तुम्हारे लिये, वरुण=ओ वरुण, स्वधाव =ओ शक्तिशाली, हृदि=हृदय में, स्तोमः=स्तोत्र, उपश्रितः =स्थित, चित्=पदपूरण के लिये प्रयुक्त निपात, अस्तु=हो शम्= कल्याण, नः=हमारा, क्षेमे=रक्षा में, शम्=कल्याण, उ=निश्चित अर्थ का वाचक एक निपात, योगे=प्राप्ति में, न =हमारा, अस्तु=हो, यूयम्=तुम लोग, पात=रक्षा करो, स्वस्तिभिः=आशीर्वाद से, सदा=सर्वदा, न = हमारी ।

हि० अ०—ओ शक्तिशाली, वरुण, तुम्हारे लिये (निर्मित) यह स्तोत्र तुम्हारे हृदय तक पहुँचे । रक्षा में हमारा कल्याण हो, प्राप्ति में हमारा कल्याण हो । तुम लोग अपने आशीर्वाद से हमारी सर्वदा रक्षा करो ।

Trans.—O Varuṇa, the powerful, this hymn (fashioned) for thee, may resort in (thy) heart . May the bliss be ours in protection; may the bliss be ours in acquiring. Protect us ever with your blessings.

Notes—उपाश्रितः—√*śri* to resort, past part. second syllable is lengthened. अस्तु—√*as* to be, impv. 3rd. sing. पात—√*pā* to protect, impv. 2nd. plu.

'संवत्सरम्' इति दशर्चं चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभम्। आद्या त्वनुष्टुप्। मण्डूका देवता। तथा चानुक्रान्तं—'संवत्सरं दश पर्जन्यस्तुति संहृष्टान्मण्डूकांस्तुष्टावाद्यानुष्टुप्' इति वृष्टिकामेनैतत्सूक्तं जप्यम्॥

संवत्सरम्। शशयानाः। ब्राह्मणाः। व्रतऽचारिणः॥ वाचम्। पर्जन्यऽजिन्विताम्। प्र। मण्डूकाः अवादिषुः॥१॥

सा० भा०—अत्र निरुक्तं—'वसिष्ठो वर्षकामः पर्जन्यं तुष्टाव तं मण्डूका अन्वमोदन्त स मण्डूकाननुमोदमानान् दृष्ट्वा तुष्टाव' (निरु० ९. ६) इति। 'मण्डूका मज्जूका मज्जनान्मदतेर्वा मोदतिकर्मणो मन्दतेर्वा तृप्तिकर्मणो मण्डयतेरिति वैयाकरणा मण्ड एषामोक इति वा मण्डो मदेर्वा मुदेर्वा तेषामेषा भवति' (नि० ९. ५) इति। व्रतचारिणः व्रतं संवत्सरसत्रात्मकं कर्माचरन्तो ब्राह्मणा। लुप्तोपममेतत्। एवंभूता ब्राह्मणा इव संवत्सरं शरत्प्रभृति आ वर्षर्तोरेकं संवत्सरं शशयानाः शियाना वर्षणार्थं तपश्चरन्त इव बिल एव सन्त एते मण्डूकाः पर्जन्यजिन्वितां पर्जन्येन प्रीतां यया वाचा पर्जन्यः प्रीतो भवति तादृशीं वाचं प्र अवादिषुः प्रवदन्ति॥

शब्दा०—संवत्सरम्=वर्ष भर, शशयानाः=तपस्या करते हुये, ब्राह्मणाः=ब्राह्मणों (की तरह), व्रतचारिणः=व्रत का आचरण करनेवाले, वाचम्=शब्द, पर्जन्यजिन्विताम्=पर्जन्य को प्रिय लगनेवाले, मण्डूकाः=मेढक, प्र अवादिषु=बोल रहे हैं।

हि० अ० व्रत का आचरण करनेवाले ब्राह्मणों की तरह वर्ष भर (वर्षा के लिये) तपस्या करते हुये की तरह (बिल में) पड़े हुये मेढक पर्जन्य को प्रिय वचन बोल रहे हैं।

Trans.—The frogs like Brahmins, observant of their vows, practising penance throughout the year, utter aloud praises agreeable to Parjanya

Notes.—शशयाना—$\sqrt{śī}$ to lie, pref part nom plu ब्राह्मणाः—It is an example of लुप्तोपमा The word

expressing the comparison is dropped. Thus ब्राह्मणाः would mean 'like Brahmins'. पर्जन्यजिन्विताम् - जिन्विताम् is past part. from √*jinv to quicken*; Tatpuruṣa compd; for accent see इन्द्रेषिते (III.33.2) 'agreeable to Parjanya' (Wilson), 'inspired by Parjanya' (Griffith), 'roused by Parjanya' (Macdonell). अवादिषुः — √*vad* to speak, 'iṣ'-aorist, 3rd. plu.

दि॒व्याः । आपः॑ । अ॒भि । यत् । ए॒न॒म् । आय॑न् । दृतिम् । न । शुष्क॑म् । स॒ । शया॑नम् ॥ गवा॑म् । अह॑ । न । मा॒युः । व॒त्सिनी॑नाम् । म॒ण्डूका॑नाम् । व॒ग्नुः । अत्र॑ । सम् । ए॒ति ॥२॥

सा० भा०—दिव्याः दिवि भवाः आपः दृतिं न दृतिमिव शुष्कं नीरसं सरसी। महत्सरः सरसी। गौरादिलक्षणो ङीष्। सरस्याम्। 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक्। 'ईदूतौ च सप्तम्यर्थे' इति प्रगृह्यसंज्ञा। महति सरसि निर्जले घर्मकाले शयानं निवसन्तम् एनं मण्डूकगणं यत् यदा आयन् अभिगच्छन्ति तदा अत्र अस्मिन् वर्षणे पर्जन्ये वा सति वत्सिनीनां वत्सयुक्तानां गवां नः मायुः गवां शब्द इव मण्डूकानां वग्नुः शब्दः समेति संगच्छते। यथा वत्सैः संगतासु गोषु महान् घोषो जायते तद्वद्वृष्टे पर्जन्ये महान् कलकलशब्दो जायत इत्यर्थः। अह इति पूरकः ॥

शब्दा०—दिव्याः=आकाश का, आपः=पानी, अभि=ओर, यत्=जब, एनम्=इनके मुख पर, आयन्=आता है, दृतिम्=मशक, न=तरह, शुष्कम्=सूखे, सरसी=सरोवर में, शयानम्=पड़े हुये, गवाम्=गायों की, अह=पदपूरण के लिये प्रयुक्त एक निपात, न=तरह, मायुः=शब्द, वत्सिनीनाम्=बछड़ों वाली, मण्डूकानाम्=मण्डूकों की, वग्नुः=टर्-टर् की आवाज, अत्र=यहाँ, समेति=एक साथ उठती है।

हि० अ०—सूखे मशक की तरह (बिना पानी के) सरोवर में पड़े हुये मेढकों के समूह पर जब वर्षा का पानी आता है, (उस समय) मेढकों की टर्-टर् की आवाज, बछड़े के साथ गायों की आवाज की तरह, एक साथ उठती है।

Trans.—When the waters of the sky fall upon the

troop of frogs sleeping in the (exhausted) lake like a dry water-skin, then rises together the croaking of the frogs like the bellowing of cows, joined by their calves.

Notes.—आयन् —√*i* to go, impf. 3rd. plu.; not unaccented because preceded by यत्. सरसी—Loc. sing; final ई is Pragṛhya (साप्तमिकौ च पूर्वौ Ṛg. Prāt. I.72; ईदूतौ च सप्तम्यर्थे—Pāṇ I.1.19). शयानम् — √*śi* to lie mid, pres. part. acc. sing. वग्नुः—From √*vac* to speak; roar, sound (especially of animals); here it means the croaking of the frogs. समेति — √*i* with सम् to rise, pres. 3rd. sing.

यत्। ईम्। एनान्। उशतः। अभि। अवर्षीत्। तृष्याऽवतः। प्रावृषि। आऽगतायाम्॥ अक्खलीकृत्य। पितरम्। न। पुत्रः। अन्यः। अन्यम्। उप। वदन्तम्। एति॥३॥

सा० भा०—उशतः कामयमानान् तृष्यावतः तृष्णावतः एनान् मण्डूकान् प्रावृषि वर्षर्तौ आगतायाम् आगते सति यत् यदा अभ्यवर्षीत् पर्जन्यो जलैरभिषिञ्चति। ईम् इति पूरणः। तदानीम् अक्खलीकृत्य। अक्खल इति शब्दानुकरणम्। अक्खलशब्दं कृत्वा पुत्रः पितरं न पितरमिव अन्यः मण्डूकः वदन्तं शब्दयन्तम् अन्यं मण्डूकम् उप एति प्राप्नोति।

शब्दा० – यत्=जब, ईम्=पूर्ववर्ती शब्द पर जोर देनेवाला एक निपात, एनान्=इनके, उशतः=इच्छा करनेवाले, अभि अवर्षीत्=उपर वर्षा किया, तृष्यावतः=प्यासे, प्रावृषि आगतायाम्=वर्षा ऋतु के आगमन पर, अक्खलीकृत्य=अनुकरणात्मक अस्पष्ट शब्द करके, पितरम्=पिता के पास, न=तरह, पुत्रः=पुत्र, अन्यः=एक, अन्यम्=दूसरे के, वदन्तम्=बोलता हुआ, उप एति=समीप जाता है।

हि० अ०—वर्षा ऋतु के आगमन पर जब (पर्जन्य ने जल की) इच्छा करनेवाले (तथा) प्यासे इनके उपर वर्षा की, (तब) एक (मेढक) बोलते

हुये दूसरे के पास जाता है जैसे अस्पष्ट अनुकरणात्मक शब्द करके पुत्र पिता के पास (जाता है) ।

Trans —At the advent of rainy season, when Parjanya *poured rain upon the longing and thirsty* (frogs), (then) one (frog) goes to another croaking, as a son to his father with inarticulate ejaculations

Notes —उशतः —√*vaś* to desire, pres part व becomes उ by Samprasārana अवर्षीत् —√*vrs* to rain, 'is' aorist 3rd sing, not unaccented because preceded by यत् The subject to this verb is not mentioned Sayana supplies पर्जन्य as its subject प्रावृषि —A loc absolute accompanied by past pass part आगतायाम, it would mean 'at the advent of rainy season' अख्खलीकृत्या—अख्खल is an onomatopoetic word compounded with कृ in the sense of inarticulate ejaculations Gerund in या has a long vowel, though in the Pada text it appears with short vowel Macdonell takes it to mean 'croaking', Griffith as 'cries of pleasure' वदन्तम् —√*vad* to speak, pres part acc sing

अन्यः । अन्यम् । अनु । गृभ्णाति । एनोः । अपाम् । प्रऽसर्गे । यत् । अमन्दिषाताम् ॥ मण्डूकः । यत् । अभिऽवृष्टः । कनिस्कन् । पृश्निः । सम्ऽपृङ्क्ते । हरितेन । वाचम् ॥४॥

सा० भा० एनो एनयोर्द्वयोमण्डूकयो अन्यः मण्डूक अन्यं मण्डूकमनुगम्य गृभ्णाति गृह्णाति । अपाम् उदकाना प्रसर्गे प्रसर्जने वर्षणे सति यत् यदा अमन्दिषाता हृष्टावभूताम । यत् यदा च अभिवृष्ट पर्जन्येनाभिषिक्त कनिष्कन् । स्कन्दतेर्यङलुगन्तस्य रूपम् । भृश स्कन्दद्युत्प्लव कुर्वन पृश्निः पृश्निवर्ण मण्डूक हरितेन हरितवर्णेनान्येन मण्डूकेन वाच संपृङ्क्ते सयोजयति । उभावप्येकविध शब्द कुर्वाते । तदानीमन्योऽयमनु गृभ्णातीत्यन्वय ॥

शब्दा०—अन्यः=एव, अन्यम्=दूसरे को, अनुगृभ्णाति=स्वागत करता है, अपां प्रसर्गे=वर्षा के होने पर, यत्=जब, अमन्दिषाताम्=प्रसन्न रहते हैं, मण्डूकः=मेढक, यत्=जब, अभिवृष्टः=वर्षा से भीगा हुआ, कनिस्कन्=बार-बार उछलता हुआ, पृश्निः=चितकबरा सम्पृङ्क्ते=सम्पर्क करता है, हरितेन=हरे वर्ण के मेढक के साथ, वाचम्=शब्द को।

हि० अ०—दोनों में से प्रत्येक एक दूसरे का स्वागत करता है, वर्षा होने पर जब दोनों प्रसन्न रहते हैं, जब वर्षा से भीगा हुआ चितकबरा मेढक बार-बार उछलता हुआ हरे वर्ण वाले मेढक के साथ अपने शब्द को मिलाता है।

Trans —Each of these two congratulates the other, when the two rejoice at the pouring of the rain, the speckled frog when moistened (by rain) leaping up repeatedly mingles his voice with (that of) green one

Notes – अनुगृभ्णाति—√*grabh* with अनु to receive, to greet, pres 3rd sing अमन्दिषाताम्—√*mand* to exhilarate, mid 'is' aorist, 3rd dual, not unaccented because preceded by यत् अभिवृष्ट—√*vrs* to rain, past part, for accent see निहिता (I 24 7) कनिष्कन्—√*skand* to leap, inte part In the R V the cerebralization of स regularly takes place when it is immediately preceded by vowels other than अ or आ Later on this rule was not strictly observed सपृङ्क्ते—√*prc* to mix, mid 3rd sing, not unaccented because preceded by यत

यत् । एषाम् । अन्यः । अन्यस्य । वाचम् । शाक्तस्यऽइव । वदति । शिक्षमाणः ॥ सर्वम् । तत् । एषाम् । समृधाऽइव । पर्व । यत् । सुवाचः । वदथन । अधि । अप्ऽसु ॥५॥

सा० भा०—हे मण्डूका यत् यदा एषां युष्माकं मध्ये अन्यः मण्डूकः अन्यस्य मण्डूकस्य वाचं वदति अनुवदति अनुकरोति शिक्षमाणः शिक्ष्यमाण

शिष्यः शाक्तस्येव शक्तिमतः शिक्षकस्य वाचं यथानुवदति तद्वत् । यत् यदा च सुवाचः शोभनवाचो यूयं सर्वं अप्सु वृष्टेपूदकेषु अधि उपरि प्लवन्तः वदथन वदत शब्दं कुरुत । तत् तदा एषां युष्माकं सर्वं पर्व परुष्मच्छरीरं समृधेव समृद्धमेवाविकलावयवमेव भवति । इवशब्दोऽवधारणे । घर्मकाले मृद्भावमापन्ना मण्डूकाः पुनर्वर्षणे सत्यविकलाङ्गाः प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः ॥

शब्दा॰ —यत्=जब, एषाम्=तुममें से, अन्यः=एक, अन्यस्य=दूसरे के, वाचम्=शब्द का, शाक्तस्येव=शिक्षक के शब्द की तरह, वदति=अनुकरण करता है, शिक्षमाणः=सीखनेवाला, सर्वम्=सम्पूर्ण, तत्=उस समय, एषाम्=तुम लोगों का समृधेव=बढ़े हुये की तरह, पर्व=शरीर, यत्=जब, सुवाचः=सुन्दर वाणीवाले (तुम लोग), वदथन=बोलते हो, अधि अप्सु=जल के ऊपर ।

हि॰ अ॰—जब तुममे से एक दूसरे के शब्द का अनुकरण करता है जैसे शिष्य शिक्षक (के शब्द) का; तुम लोगों का सम्पूर्ण शरीर बढ़े हुये की तरह हो जाता है, जब सुन्दरवाणी वाले तुम लोग जल में एक साथ बोलते हो ।

Trans.—When one of you imitates the voice of another as a learner of his teacher; when loud crying you speak in the waters, then the entire body of yours is as it were developed.

Notes.—पर्व—'Body' (Sāyaṇa), 'section in Vedic recitation' i.e. lesson (Macdonell) वदथन—√*vad* to speak, pres. 2nd. plu. वदथ is extended to वदथन. सर्वं तत्… अप्सु—'when loud crying you converse (leaping) upon the waters, then the entire body is as it were developed' (Wilson), 'your every limb seems to be growing larger as ye converse with eloquence on the waters' (Griffith), 'all that of them is in unison like a lesson that eloquent ye repeat upon the waters' (Macdonell).

गोऽमायुः । एकः । अजऽमायुः । एकः । पृश्निः । एकः । हरितः । एकः । एषाम् ॥ समानम् । नाम । बिभ्रतः । विऽरूपाः । पुरुऽत्रा । वाचम् । पिपिशुः । वदन्तः ॥६॥

शब्दा०—अन्यः=एक, अन्यम्=दूसरे को, अनुगृभ्णाति=स्वागत करता है, अपां प्रसर्गे=वर्षा के होने पर, यत्=जब, अमन्दिषाताम्=प्रसन्न रहते हैं, मण्डूकः=मेढक, यत्=जब, अभिवृष्टः=वर्षा से भीगा हुआ, कनिस्कन्=बार-बार उछलता हुआ, पृश्निः=चितकबरा, सम्पृङ्क्ते=संयुक्त करता है, हरितेन=हरे वर्ण के मेढक के साथ, वाचम्=शब्द को।

हि० अ०—दोनों में से प्रत्येक एक दूसरे का स्वागत करता है, वर्षा होने पर जब दोनों प्रसन्न रहते हैं; जब वर्षा से भीगा हुआ चितकबरा मेढक बार-बार उछलता हुआ हरे वर्ण वाले मेढक के साथ अपने शब्द को मिलाता है।

Trans.—Each of these two congratulates the other, when the two rejoice at the pouring of the rain; the speckled frog when moistened (by rain) leaping up repeatedly mingles his voice with (that of) green one.

Notes.—अनुगृभ्णाति—√*grabh* with अनु to receive, to greet, pres. 3rd. sing. अमन्दिषाताम्—√*mand* to exhilarate, mid. 'is'-aorist, 3rd. dual; not unaccented because preceded by यत्. अभिवृष्टः—√*vṛṣ* to rain, past part.; for accent see निहितः (I.24.7). कनिष्कन्—√*skand* to leap, inte. part. In the R.V. the cerebralization of स् regularly takes place when it is immediately preceded by vowels other than अ or आ. Later on this rule was not strictly observed. संपृङ्क्ते—√*pṛc* to mix, mid. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यत्.

यत्। एषाम्। अन्यः। अन्यस्य। वाचम्। शाक्तस्यऽइव। वदति। शिक्षमाणः॥ सर्वम्। तत्। एषाम्। समृधाऽइव। पर्व। यत्। सुऽवाचः। वदथन। अधि। अप्ऽसु॥५॥

सा० भा०—हे मण्डूकाः यत् यदा एषां युष्माकं मध्ये अन्यः मण्डूकः अन्यस्य मण्डूकस्य वाचं वदति अनुवदति अनुकरोति शिक्षमाणः शिक्ष्यमाणः

शिष्यः शाक्तस्येव शक्तिमतः शिक्षकस्य वाचं यथानुवदति तद्वत् । यत् यदा च सुवाचः शोभनवाचो यूयं सर्वे अप्सु वृष्ट्युदकेषु अधि उपरि प्लवन्तः वदथन वदत शब्दं कुरुत । तत् तदा एषां युष्माकं सर्वं पर्व परुष्मच्छरीरं समृधेव समृद्धमेवाविकलावयवमेव भवति । इवशब्दोऽवधारणे । धर्मकाले मृद्भावमापन्ना मण्डूकाः पुनर्वर्षणे सत्यविकलाङ्गाः प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः ॥

शब्दा० —यत्=जब, एषाम्=तुममें से, अन्यः=एक, अन्यस्य=दूसरे के, वाचम्=शब्द का, शाक्तस्येव=शिक्षक के शब्द की तरह, वदति=अनुकरण करता है, शिक्षमाणः=सीखनेवाला, सर्वम्=सम्पूर्ण, तत्=उस समय, एषाम्=तुम लोगों का समृधेव=बढ़े हुये की तरह, पर्व=शरीर, यत्=जब, सुवाचः=सुन्दर वाणीवाले (तुम लोग), वदथन=बोलते हो, अधि अप्सु=जल के ऊपर ।

हि० अ०—जब तुममे से एक दूसरे के शब्द का अनुकरण करता है जैसे शिष्य शिक्षक (के शब्द) का; तुम लोगों का सम्पूर्ण शरीर बढ़े हुये की तरह हो जाता है, जब सुन्दरवाणी वाले तुम लोग जल में एक साथ बोलते हो ।

Trans.—When one of you imitates the voice of another as a learner of his teacher; when loud crying you speak in the waters, then the entire body of yours is as it were developed.

Notes.—पर्व—'Body' (Sāyaṇa), 'section in Vedic recitation' i.e. lesson (Macdonell) वदथन—$\sqrt{}$*vad* to speak, pres. 2nd. plu. वदथ is extended to वदथन. सर्वं तत्··· अप्सु—'when loud crying you converse (leaping) upon the waters, then the entire body is as it were developed' (Wilson), 'your every limb seems to be growing larger as ye converse with eloquence on the waters' (Griffith), 'all that of them is in unison like a lesson that eloquent *ye repeat upon the waters'* (*Macdonell*).

गोऽमायुः । एकः । अजऽमायुः । एकः । पृश्निः । एकः । हरितः । एकः । एषाम् ॥ समानम् । नाम । बिभ्रतः । विऽरूपाः । पुरुऽत्रा । वाचम् । पिपिशुः । वदन्तः ॥६॥

सा० भा०—एषां मण्डूकानां मध्ये एकः मण्डूकः गोमायुः गोर्मायुरिव मायुः शब्दो यस्य तादृशो भवति । एकः अन्यो मण्डूकः अजमायुः अजस्य मायुरिव मायुर्यस्य तादृशो भवति । एकः पृश्निः पृश्निवर्णः । एकः अपरः हरितः हरितवर्णः । एवं विरूपाः नानारूपा अपि समानम् एकं मण्डूक इति नाम बिभ्रतः धारयन्तः पुरुत्रा बहुषु देशेषु वाचं वदन्तः शब्दं कुर्वन्तः पिपिशुः अवयवीभवन्ति प्रादुर्भवन्ति । 'पिश अवयवे' । पुरुशब्दात् 'देवमनुष्य' इत्यादिना त्राप्रत्ययः ॥

शब्दा०—गोमायुः=गाय की तरह शब्द करनेवाला, एकः=एक, अजमायुः=बकरे की तरह शब्द करनेवाला, एकः=एक, पृश्निः=चितकबरा, एकः=एक, हरितः=हरा रंग का, एकः=एक, एषाम्=इनमें, समानम्=समान, नाम=नाम, बिभ्रतः=धारण करते हुये, विरूपाः=विभिन्न रूपवाले, पुरुत्रा=कई ढंग से, वाचम्=शब्द को, पिपिशुः=सजाते हैं, वदन्तः=बोलते हुये ।

हि० अ०—एक गाय की तरह शब्द करनेवाला है, एक बकरे की तरह शब्द करनेवाला है, इनमें एक चितकबरा है, एक हरा है; समान नाम धारण करते हुये (भी) विभिन्न रूपवाले हैं; बोलते हुये, (अपने) शब्द को कई ढंग से सजाते हैं ।

Trans.—One has the bellowing of a cow, another has the bleating of a goat, one of them is speckled, another is green; (though) bearing a common name, they are of varous colours; croaking (they) adorn thir voices in diverse ways.

Notes.—गोमायुः—One who has the bellowing of a cow; Bahuvrīhi compd. accented on the first member. अजमायुः—One who has the bleating of a goat; Bahuvrihi compd. बिभ्रतः—√*bhr* to bear, *pres. part.* पुरुत्रा—See note I.32.7. पिपिशुः—√*piś* to adorn, perf. 3rd. plu. Sāyaṇa takes it to mean 'spring out'.

ब्राह्मणासः । अतिऽरात्रे । न । सोमे । सरः । न । पूर्णम् ।

अ॒भितः । यदन्तः । सं॒व॒त्स॒रस्य॑ । तत् । अ॒हुरिति । परि । स्थ॒ ।
यत् । म॒ण्डू॒काः । प्रा॒वृ॒षीण॑म् । ब॒भूव॑ ॥७॥

सा० भा०—रात्रिमतीत्य वर्तत इत्यतिरात्र । अतिरात्रे न सोमे । यथातिरात्राख्ये सोमयागे ब्राह्मणास ब्राह्मणा रात्रौ स्तुतशस्त्राणि पर्यायेण शसन्ति हे मण्डूका । द्वितीयो नशब्द सप्रत्यर्थे । न सम्प्रति पूर्णं सरः अभित सर्वत वदन्त रात्रौ शब्द कुर्वाणा यूय तद्वद् तद्दिन परि स्थ परित सर्वतो भवथ । यत् अह प्रावृषीणं प्रावृषेण्य प्रावृषि भव बभूव तस्मिन्नहनि सवतो वर्तमाना भवयेत्यर्थ ।

शब्दा०—ब्राह्मणास =ब्राह्मणो (की तरह), अतिरात्रे=अतिरात्र नामक सोमयाग में, न=इस समय, सोमे—सोमयागमें, सर=सरोवर में, पूर्णम्=भरे हुये, अभित =चारो तरफ, वदन्त =बोलते हुये, संवत्सरस्य=वर्ष के, तत्=उस, अह=दिन, परि स्थ=चारों तरफ थे, यत्=जब, मण्डूका=ओ मेढको, प्रावृषीणाम्=वर्षा का, बभूव=था ।

हि० अ० अतिरात्र नामक सोमयाग में ब्राह्मणों की तरह (जल से) भरे हुये सरोवर के चारों तरफ बोलते हुये वर्ष के उस दिन, ओ मेढकों, तुम लोग चारो तरफ सवत्र वर्तमान थे, जिस दिन वर्षा हुई थी ।

Trans —Like Brahmins at the Atiratra Soma sacrifice, you are now croaking around the replenished lake (throughout the night), for on that day of the year O frogs, (you) were everywhere about, when it was the day of the setting in of the rains

Notes —अतिरात्रे—A part of the Soma sacrifice which lasted a day and the following night सर — Lake' (Sayana), 'vessel' (Griffith) According to Macdonell it is a hyperbolic expression for a large vessel filled with Soma न—'Now' (Sayana), 'like' (Macdonell) पूर्णम्—Past part from √pr to fill अह—Visarjaniya is originally rhotasized, hence, इति is added after it in the Pada-text परि स्थ — √as with परि to be about, pres 2nd

plu. बभूव—$\sqrt{bh\bar{u}}$ to be, pref 3rd sing, not unaccented because preceded by यत्

ब्राह्मणासः । सोमिनः । वाचम् । अक्रत । ब्रह्म । कृण्वन्तः । परिवत्सरीणम् ॥ अध्वर्यवः । घर्मिणः । सिस्विदानाः । आविः । भवन्ति । गुह्याः । न । के । चित् ॥८॥

सा० भा०—सोमिनः सोमयुक्ता परिवत्सरीणं सांवत्सरिकं गवामयनिकं ब्रह्म स्तुतशस्त्रात्मकं कृण्वन्तः कुर्वन्त ब्राह्मणास । लुप्तोपममेतत् । ब्राह्मणा इव वाचं शब्दम् अक्रत अकुर्वतेमे मण्डूका । अपि च घर्मिणः घर्मेण प्रवर्ग्येण चरन्त अध्वर्यवः अध्वरस्य नेतार ऋत्विज इव सिष्विदानाः स्विद्यद्गात्रा गुह्या घर्मकाले बिलेऽभिगूढा के चित् केचन मण्डूका न सम्प्रति वृष्टौ सर्वान् आविर्भवन्ति जायन्ते ॥

शब्दा०—ब्राह्मणासः=ब्राह्मणों की तरह, सोमिन =सोम धारण करने वाले, वाचम्=शब्द, अक्रत=करते हैं, ब्रह्म=प्रार्थना, कृण्वन्त =करते हुये, परिवत्सरीणम्=वर्ष भर, अध्वर्यव =अध्वर्यु की तरह, घर्मिण = प्रवर्ग्य याग में लगे, सिस्विदानाः=पसीना चूते हुये, आविर्भवन्ति=प्रकट हो जाते हैं, गुह्या =छिपे हुये, न=नहीं, केचित्=कोई भी ।

हि० अ०—(गवामयन में) वर्ष भर प्रार्थना करते हुये, सोमधारण करने-वाले ब्राह्मणों की तरह शब्द करते हैं । प्रवर्ग्य याग में लगे हुये पसीना चूते हुये अध्वर्यु की तरह सभी प्रकट हो जाते हैं, कोई भी छिपा नहीं रहता ।

Trans—Like Brahmins bearing Soma, making prayers throughout the year, they make the speech like priests performing Pravargya rite, perspiring they come out, none is hidden

Notes—अक्रत—$\sqrt{kr}$ to make, mid 'root' aorist 3rd plu कृण्वन्तः—$\sqrt{kr}$ to make, pres part सिस्विदाना —$\sqrt{svid}$ to perspire, pref part plu आविर्भवन्ति—$\sqrt{bh\bar{u}}$ with आविः to appear, pres 3rd plu न—Sāyana takes it to mean 'now' Macdonell and Griffith think

it in negative sense. आविर्भवन्ति…केचित्—'But now some of them appear' (Wilson), 'come forth and show themselves, and none are hidden' (Griffith) 'they appear; none of them are hidden' (Macdonell).

देवऽहितिम् । जुगुपुः । द्वादशस्य । ऋतुम् । नरः । न । प्र । मिनन्ति । एते ॥ संवत्सरे । प्रावृषि । आऽगतायाम् । तप्ताः । घर्माः । अश्नुवते । विऽसर्गम् ॥९॥

सा० भा०—नरः नेतारः एते मण्डूकाः देवहितिं देवैः कृतं विधानम् अस्यर्तोरियं धर्म इत्येवंरूपं जुगुपुः गोपायन्ति । काले काले रक्षन्ति । अत एव द्वादशस्य द्वादशमासात्मकस्य संवत्सरस्य ऋतुं तं तं वसन्तादिकं न प्र मिनन्ति न हिंसन्ति । पर्जन्यस्तुतेरनुमोदनेन तत्तत्काले वृष्टिहेतवो भवन्तीत्यर्थः । संवत्सरे संपूर्णे प्रावृषि वर्षर्तौ आगतायाम् आगते सति घर्माः पूर्वं घर्मकाले वर्तमानाः तप्ताः तापेन पीडिताः संप्रति विसर्गं विसर्जनं बिलान्मोचनम् अश्नुवते प्राप्नुवन्ति ॥

शब्दा०—देवहितिम्=देवनिर्मित विधानों का, जुगुपुः=पालन करते हैं, द्वादशस्य=बारह महीनेवाले, ऋतुम्=ऋतु का, नरः=नेता, न=नहीं, प्रमिनन्ति=उल्लंघन करते हैं, एते=ये, संवत्सरे=वर्ष में, प्रावृषि आगतायाम्=वर्षा ऋतु के आगमनपर, तप्ताः=तपे हुये, घर्माः=घाम से पीड़ित, अश्नुवते=प्राप्त करते हैं, विसर्गम्=मुक्ति ।

हि० अ०—ये नेता देवनिर्मित विधानों का पालन करते हैं; बारहमहीने वाले ऋतु का उल्लंघन नहीं करते । वर्ष में वर्षा ऋतु के आगमन पर, तपे हुये तथा गरमी से पीड़ित (ये मेंढक) मुक्ति पाते हैं ।

Trans.—These leaders protect the institutes of the gods, (and) do not violate the season of twelve-months At the advent of rain in the year, the scorched and the heated (frogs) obtain freedom

Notes—जुगुपुः—$\sqrt{gup}$ to protect, pref. 3rd. plu. मिनन्ति—$\sqrt{mi}$ to damage, pres 3rd. plu. देवहितिम् . एते—'These leaders of rites observe the institutes of the

gods and disregard not the (appropriate) season of the twelve months' (Wilson), they keep the twelve months' god-appointed order and never do the men neglect the season' (Griffith), 'they have guarded the divine order of the twelvemonth, these men infringe not the season' (Macdonell) प्रावृषि आगतायाम्—See VII 103 3 अश्नुवते—√ams to attain, mid pres 3rd plu

गोऽमायुः । अदात् । अजऽमायुः । अदात् । पृश्निः । अदात् ।
हरितः । नः । वसूनि ॥ गवाम् । मण्डूकाः । ददतः । शतानि ।
सहस्रऽसावे । प्र । तिरन्ते । आयुः ॥१०॥

सा० भा०—गोमायु गौरिव मायु शब्दो यस्य तादृशो मण्डूक वसूनि धनानि न अस्मभ्यम् अदात् ददातु । अजमायुः च अदात् ददातु । हरित हरितवर्णश्च अदात् ददातु । पृश्निः पृश्निवर्णश्च अदात् ददातु । तथा सहस्रसावे सहस्रसंख्याका ओषधय सूयन्त उत्पद्यन्त इति वर्षर्तु सहस्रसाव । तस्मिन् सति एवं मण्डूका गवा शतानि अपरिमिता गा ददत अस्मभ्य प्रयच्छन्त आयु जीवन प्र तिरन्ते प्रवर्धयन्तु ॥

शब्दा०—गोमायु=गाय की तरह शब्द करनेवाला, अदात्=देवे, अजमायुः=बकरे की तरह ध्वनि करनेवाला, अदात्=देवे, पृश्निः=चितकबरा, अदात्=देवे, हरित=हरा वर्णवाला, नः=हमको, वसूनि=धन, गवाम्=गायें, मण्डूकाः=मेढक, ददतः=प्रदान करते हुये, शतानि=सौ, सहस्रसावे=हजारो प्रकार की औषधियों को उत्पन्न करने वाली वर्षा ऋतु में, प्र तिरन्ते=बढावें आयु=उम्र ।

हि० अ०—गाय की ध्वनिवाला देवे, बकरे की ध्वनिवाला देवे, चितकबरा रगवाला देवे, हरा रगवाला हमें धन (देवे) । हजारो प्रकार की औषधियो को उत्पन्न करनेवाली (वर्षा ऋतु) में सैकडो गायें प्रदान करते हुये मण्डूक हमारी आयु को बढावें ।

Trans —May the cow toned give may the goat toned give, may the speckled one give may the green

one (give) us riches; May the frogs, in the thousand-fold-producing (season of the rain) bestowing (upon us) hundreds of cows, prolong our life.

Notes.—अदात्—√*dā* to give, root-aorist, 3rd. sing. Sāyaṇa renders it by ददातु. ददतः—√*dā* to give, pres. part. सहस्रसावे—According to Macdonell it refers to a Soma-sacrifice lasting a year with three pressings a day. Sāyaṇa followed by Wilson and Griffith takes it to mean 'in the fertilizing season of rain'. प्रतिरन्ति—√*tṝ* with प्र to extend, pres. mid. 3rd. plu. Sāyaṇa renders it as प्रवर्धयन्तु.

'सोमस्य धारा' इति पञ्चर्चं त्रयोदशं सूक्तं भारद्वाजस्य वसुनाम्न आर्षं जागतं पवमानसोमदेवताकम्। तथा चानुक्रान्तं—'सोमस्य वसुर्भारद्वाजः' इति। गतो विनियोगः।

सोमस्य। धारा। पवते। नृचक्षसः। ऋतेन। देवान्। हवते। दिवः। परि॥ बृहस्पतेः। रवथेन। वि। दिद्युते। समुद्रासः। न। सवनानि। विव्यचुः॥१॥

सा० भा०—सोमस्य अभिषूयमाणस्य धारा पवते क्षरति। कीदृशस्य सोमस्य। नृचक्षसः नृणां यजमानानां द्रष्टुः। स च ऋतेन यज्ञेन देवान् सोमभाज इन्द्रादीन् हवते। कुत्र। दिवस्परि द्युलोकस्योपरि वर्तमानान्। बृहस्पतेः मन्त्रपालकस्य स्तोतुः रवथेन शब्देन स्तोत्रेण वि दिद्युते विद्योतते। समुद्रासो न समुद्रा इव पृथिवीं सवनानि यज्ञसंबन्धीनि विव्यचुः व्याप्नुवन्ति॥

शब्दा०—सोमस्य=सोम की, धारा=धारा, पवते=बहती है, नृचक्षसः=मनुष्य जाति को देखनेवाले, ऋतेन=यज्ञ के द्वारा, देवान्=देवताओं को, हवते=बुलाता है, दिवः=आकाश के, परि=ऊपर, बृहस्पतेः=बृहस्पति की, रवथेन=गर्जन से, वि दिद्युते=चमकता है, समुद्रासः=नदियाँ, न=तरह, सवनानि=प्रातरादि सवन, विव्यचुः=व्याप्त कर रहा है।

हि० अ०—मनुष्य जाति को देखनेवाले सोम की धारा बहती है। यह यज्ञ के द्वारा आकाश के ऊपर (रहनेवाले) देवताओं को बुलाता है। बृहस्पति की गर्जन से यह चमकता है। (प्रातरादि) सवन (पृथिवी को) नदियों की तरह व्याप्त कर रहे हैं।

Trans.—The stream of Soma, the beholder of mankind, flows forth. By sacrifice it calls the gods (who dwell) above the heaven. It shines forth by the speech of Bṛhaspati. The libations cover (the earth) like rivers.

Notes.—पवते—√*pū* to flow, pres. mid. 3rd. sing. ह्वते —√*hū* to call, pres. mid. 3rd. sing. दिवस्परि —Above the sky' (Sāyaṇa), 'from the heaven' (Griffith). बृहस्पतेः- 'Of the sacrificer (Sāyaṇa), 'Bṛhaspati' (Griffith), 'Agni' (Ludwig). दिद्युते—√*dyut* to shine, perf. mid. 3rd. sing. विव्यचुः—√*vyac* to extend, impf. without augment, 3rd. plu. न—According to Griffith it is negative particle, while Sāyaṇa takes it as a particle of comparison.

यम् । त्वा । वाजिन् । अघ्न्याः । अभि । अनूषत । अयःऽहतम् ।
योनिम् । आ । रोहसि । द्युऽमान् ॥ मघोनाम् । आयुः । प्रऽतिरन् ।
महि । श्रवः । इन्द्राय । सोम । पवसे । वृषा । मदः ॥२॥

सा० भा०—हे वाजिन् अन्नवन् सोम यं त्वा त्वाम् अघ्न्याः अहननीयाः गावः अभ्यनूषत अभिष्टुवन्ति । आशिरार्थं स्थिताः शब्दायन्त इत्यर्थः । स त्वम् अयोहतम् । अय इति हिरण्यनाम । तेन तद्वान् पाणिर्लक्ष्यते । हिरण्मयेन पाणिना हतं संस्कृतं योनि स्थानं आ रोहसि द्युमान् दीप्तः सन् । 'अभियोनिमयोहतम्' (ऋ० सं० ९. १. २) इति ह्युक्तम् । किं च हे सोम मघोनां हविष्मतां यजमानानाम् आयुः आयुष्यं महिः महत् श्रवः अन्नं यशो वा प्रतिरन् वर्धयन् इन्द्राय इन्द्रार्थं पवसे पूयसे । वृषा वर्षको मदः मदकरश्च त्वम् ।

शब्दा०—यम्=जिसको, त्वा=तुम, वाजिन्=ओ अन्न देनेवाले, अघ्न्याः =गायें, अभि अनूषत=स्तुति करती है, अयोहतम्=स्वर्णमय हाथ द्वारा निर्मित, योनिम्=स्थान, आ रोहसि=चढ़ते हो, द्युमान्=प्रकाशमान, मघोनाम्=उदार दानियों की, आयुः=उम्र, प्रतिरन्=बढ़ाते हुये, महिः =महान्, श्रवः=यश, इन्द्राय=इन्द्र के लिये, सोम=ओ सोम, पवसे =बहते हो, वृषा=शक्तिशाली, मदः=मदकारक ।

हि० अ०—ओ अन्न देनेवाले, जिसको गायें स्तुती करती हैं, (वह) प्रकाशमान तुम, स्वर्णमय हाथ द्वारा निर्मित स्थान पर चढ़ते हो । उदार दानियों की आयु तथा (उनके) महान् यश को बढ़ाते हुये इन्द्र के लिये शक्तिशाली और मदकारक (पेय) तुम, बहते हो ।

Trans—O giver of food, thou, whom the kine praise, mountest thy station, bright, shining, fashioned by golden hands Extending the life and great fame of the liberal givers, O soma, thou the mighty and exhilarating (drink) for Indra, flowest

Notes—अनूषत—√*nu* to praise, 'a'-aorist mid 3rd plu , not unaccented because preceded by यम् रोहसि—*ruh* to ascend, pres 2nd sing प्रतिरन्—√*tṝ* with प्र to extend, pres part पवसे—√*pū* to flow, pres 2nd sing

आ । इन्द्रस्य । कुक्षा । पवते । मदिन्ऽतमः । ऊर्जम् । वसानः ।
श्रवसे । सुऽमङ्गलः ॥ प्रत्यङ् । सः । विश्वा । भुवना । अभि ।
पप्रथे । क्रीळन् । हरिः । अत्यः । स्यन्दते । वृषा ॥३॥

सा० भा०—अयं सोम इन्द्रस्य कुक्षा कुक्षौ आ पवते आसिच्यते । किमर्थम् । श्रवसे तस्यान्नाय यद्वाऽर्थी अन्नसिद्ध्यर्थम् । सोमो विशेष्यते । मदिन्तम मादयितृतम ऊर्जं वसानः बलकर रसमाच्छादयन् । 'अपो वसान' (ऋ० स० ९ ७८ १) इति ह्युक्तम् । सुमङ्गल शोभनमङ्गलमय । स सोम प्रत्यङ् विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातानि अभि पप्रथे अभिप्रथयति । दिवि उदित सन् क्रीळन् वेधा सक्रीडमान हरिः हरितवर्ण अत्यः अतनकुशल वृषा वर्षक स्यन्दते रसरूपेण ॥

शब्दा०—इन्द्रस्य=इन्द्र के, कुक्षा=पेट में, आ पवते=बहता है, मदिन्तम=अत्यधिक आनन्दित करनेवाला, ऊर्जम्=शक्ति, वसानः=आवेष्ठित होता हुआ, श्रवसे=अन्न पचने के लिये, सुमङ्गल=मङ्गलदायी, प्रत्यङ्=ओर, विश्वा=सम्पूर्ण, भुवना=प्राणियों को, सः=यह, अभि पप्रथे=फैलाया है, क्रीळन्=खेलता हुआ, हरिः=हरे वर्णवाला, अत्य=शीघ्रगामी, स्यन्दते=वह रहा है, वृषा=शक्तिशाली ।

हि० अ०—अत्यधिक आनन्दित करनेवाला, मङ्गलदायी (सोम) शक्ति से आवेष्ठित होता हुआ अन्न पचने के लिये इन्द्र के पेट में बहता है । उसने

सम्पूर्ण प्राणियों की ओर (अपने को) फैलाया है। (वेदी पर) खेलता हुआ, हरे वर्णवाला, शीघ्रगामी, शक्तिशाली (सोम) बह रहा है।

Trans.—The most exhilarating, the auspicious one flows in the belly of Indra clothing (himself) with vigour, for the digestion of food. He spreads (himself) towards all beings. Sporting (on the altar) the green coloured, the swift-moving, the vigorous flows forth.

Notes.—वसानः—√*vas* to wear, mid. pres part nom. sing. श्रवसे—For the digestion of food (Sāyana), 'for fame' (Griffith). सुमङ्गलः—Auspicious one; Bahuvrīhi compd. accented on the second member (नञ्सुभ्याम्—Pān VI.2.172.). पप्रथे—√*prath* to spread, perf. mid. 3rd. sing. क्रीळन्—√*krīd* to play, pres. part. अत्यः—From √*at* to go. स्यन्दते—√*syand* to flow, pres 3rd. sing

तम् । त्वा । देवेभ्यः । मधुमत्ऽतमम् । नरः । सहस्रऽधारम् । दुहते । दश । क्षिपः ॥ नृऽभिः । सोम । प्रऽच्युतः । ग्रावऽभिः । सुतः । विश्वान् । देवान् । आ । पवस्व । सहस्रऽजित् ॥४॥

सा० भा०—हे सोम तं तादृशं त्वा त्वां देवेभ्यः इन्द्राद्यर्थं मधुमत्तमम् अतिशयेन मधुमन्तं सहस्रधारं बहुधारायुक्तं दुहते दुहन्ति। के। नरः। नेतार ऋत्विजः दश क्षिपः तेषां दशसंख्याका अङ्गुलयश्च। हे सोम नृभिः मनुष्यैः प्रच्युतः ग्रावभिः सुतः अभिषुतस्त्वं सहस्रजित् सहस्रसंख्याकधनस्य जेता सन् विश्वान् देवान् आ पवस्व॥

शब्दा० तम्=उस, त्वा=तुमको, देवेभ्यः=देवताओं के लिये, मधुमत्तमम्=अत्यधिक मधु से पूर्ण, नरः=मनुष्य, सहस्रधारम्=सहस्रधारा-वाले, दुहते=दुहते हैं, दश=दस, क्षिपः=अङ्गुलियां, नृभिः=मनुष्यों द्वारा, सोम=ओ सोम, प्रच्युतः=लाये गये, ग्रावभिः=पत्थरों द्वारा, सुतः=पीसे गये, विश्वान्=सम्पूर्ण, देवान्=देवताओं के पास, आ पवस्व=बहो, सहस्रजित्=ओ हजारों को जीतनेवाले।

हि० अ०—उस अत्यधिक मधु से पूर्ण, सहस्रधारावाले तुमको मनुष्य तथा दश अङ्गुलियां देवताओं के लिये दुहती हैं। ओ सोम, मनुष्यों द्वारा लाये गये, पत्थरों से पीसे गये (तुम), ओ हजारों को जीतनेवाले, सम्पूर्ण देवताओं के पास बहो।

Trans.—The men, the ten fingers milk thee as such, the most sweet flavoured, thousand-streamed, for gods. O Soma, driven by men, pressed with stones, O conquerer of thousand, flow forth to all the gods.

Notes.—सहस्रधारम्—Having thousand-fold streams. Bahuvrihi compd. accented on the first member. दुहते—√*duh* to milk, pres. mid. 3rd. sing. प्रच्युतः—√*cyu* to move, past part. सुतः—Pressed; √*su* to press, past part. पवस्व—√*pū* to flow, impv. 2nd. sing.

तम् । त्वा । हुस्तिनः । मधुंऽमन्तम् । अद्रिऽभिः । दुहन्ति । अप्ऽसु । वृषभम् । दर्श । क्षिपः ॥ इन्द्रम् । सोम । मादयन् । दैव्यम् । जनम् । सिन्धोःऽइव । ऊर्मिः । पवमानः । अर्षसि ॥४॥

सा० भा०—तं तादृशं मधुमन्तं मधुररसं वृषभं कामानां वर्षकं त्वा त्वां हस्तिनः सुहस्तस्य दश क्षिपः अङ्गुलयः अद्रिभिः ग्रावभिः अप्सु दुहन्ति। तादृश हे सोम इन्द्रम् अन्यं दैव्यं जनं देवसम्बन्धिनं संघं मादयन् सिन्धोरूर्मिरिव पवमानः पूयमानः सन् अर्षसि गच्छसि॥

शब्दा०—तम्=उस, त्वा=तुमको, हस्तिनः=कुशल व्यक्ति की, मधुमन्तम्=अत्यधिक मधु से पूर्ण, अद्रिभिः=पत्थरों से, दुहन्ति=दुहती हैं, अप्सु=पानी में, वृषभम्=शक्तिशाली, दश=दस, क्षिपः=अङ्गुलियां। इन्द्रम्=इन्द्र को, सोम=ओ सोम, मादयन्=आनन्दित करते हुये, दैव्यम्=स्वर्गीय, जनम्=व्यक्तियों को, सिन्धोरिव=नदी की तरह, ऊर्मिः=धारा, पवमानः=छलनी से निकल कर, अर्षसि=बहते हो।

हि० अ०—कुशल व्यक्ति की दश अंगुलियां उस अत्यधिक मधु से पूर्ण, शक्तिशाली तुमको पत्थरों से पानी में दुहती हैं। ओ सोम, इन्द्र को तथा

स्वर्गीय जनों को आनन्दित करते हुये, छलनी से निकल कर, नदी की धारा की तरह तेजी से बहते हो।

Trans.—The ten fingers of the deft-handed (man) milk thee forth with stones into waters, (thee) the most sweet-flavoured, the mighty. O Soma, exhilarating Indra and the divine people thou rushest forth, when filtered, like the wave of a river.

Notes.—दुहन्ति—√*duh* to milk, pres. 3rd. plu.; not unaccented because it begins the Pāda. मादयन्—√*mad* to exhilarate, caus. pres. part. पवमानः—√*pū* to cleanse, pres. pass. part. अर्षसि—√*ṛs* to rush, pres. 2nd. sing.

'प्रावेपाः' इति चतुर्दशर्चं पञ्चमं सूक्तमैलूषस्य कवषस्यार्षं मुजवतः पुत्रस्याक्षाख्यस्य वा । सप्तमी जगती शिष्टास्त्रयोदश त्रिष्टुभः । अत्र द्वादशी अक्षान् स्तौति नवम्याद्या च सप्तमी । अतस्तास्तद्देवत्याः । त्रयोदशी कृषिं स्तौति । अतस्तस्याः सा देवता । एवं पञ्चगताः । शिष्टाभिर्नवभिः कितवोऽक्षाश्च निन्द्यन्ते । अतस्ता अपि तद्देवत्याः । तथा चानुक्रान्तं—'प्रावेपाः पञ्चूना मौजवान्वाक्षोऽक्षकृषिप्रशंसा चाक्षकितवनिन्दा च सप्तमी जगती' इति । गतो विनियोगः ।

प्रावेपाः । मा । बृहुतः । मादयन्ति । प्रवातेऽजाः । इरिणे । वर्वृतानाः ॥ सोमस्यऽइव । मौजऽवतस्य । भक्षः । विऽभीदकः । जागृविः । मह्यम् । अच्छान् ॥१॥

सा० भा०—बृहतः महतो विभीतकस्य फलत्वेन संबन्धिनः प्रवातेजाः प्रवणे देशे जाताः इरिणे आस्फारे वर्वृतानाः प्रवर्तमानाः प्रावेपाः प्रवेपिणः कम्पनशीला अक्षाः मा मां मादयन्ति हर्षयन्ति । किंच जागृविः जयपराजययोर्हर्षशोकाभ्यां कितवानां जागरणस्य कर्ता विभीदकः विभीतकविकारोऽक्षो मह्यं माम् अच्छान् अचच्छदत् अत्यर्थं मादयति । तत्र दृष्टान्तः । सोमस्येव यथा सोमस्य मौजवतस्य । मुजवति पर्वते जातो मौजवतः । तस्य । तत्र ह्युत्तमः सोमो जायते । भक्षः पानं यजमानान् देवांश्च मादयति तद्वदित्यर्थः । तथा च यास्कः – 'प्रवेपिणो मा महतो विभीतकस्य फलानि मादयन्ति । प्रवातेजाः प्रवणेजा इरिणे वर्तमाना इरिणं निर्ऋणमृणातेरपार्णं भवत्यपरता अस्मादोषधय इति वा । सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो मौजवतो मुजवति जातो मुजवान् पर्वतो मुञ्जवान् मुञ्जो विमुच्यत इषीकयेषीकेषतेर्गतिकर्मण इयमपीतरेषीकैतस्मादेव विभीतको विभेदनाज्जागृविर्जागरणान्मह्यमचच्छदत्' (निरु० ९. ८) इति ॥

शब्दा०—प्रावेपाः=कम्पनशील, मा=मुझको, बृहतः=बड़े विभीदक वृक्ष से, मादयन्ति=आनन्दित करते हैं, प्रवातेजाः=वायुवाले स्थान में उत्पन्न, इरिणे=पाशे पर, वर्वृताना=बार-बार नाचते हुये, सोमस्येव=

सोम को तरह, मक्षः=खाना, यहाँ पीने से मतलब है, मौजवतस्य=मूजवल से उत्पन्न का, विभीदकः=अक्ष, गोटिया, जागृविः=जागृत करनेवाला, मह्यम्=मुझको, अच्छान्=अत्यन्त आनन्दित करता है ।

हि० अ०—कम्पनशील, वायु वाले स्थान में बड़े (विभीदक वृक्ष) से उत्पन्न अक्ष पासे पर बार-बार नाचते हुये मुझको आनन्दित करते हैं । मूजवत से उत्पन्न सोम के पान की तरह जागृत करनेवाला अक्ष मुझको आनन्दित करता है ।

Trans —The quivering ones, born in windly place of the lofty (Vibhīdaka tree), rolling on dice-board exhilarate me Like the draught of Soma from Mūjavant, the enlivening Vibhidaka has gladdened me

Notes —प्रावेपाः—From $\sqrt{}$*vip* to tremble, quivering ones मादयन्ति—$\sqrt{}$*mad* to exhilarate, pres caus 3rd plu प्रवातेजाः—Born in windly place, Tatpurusa compd accented on the second member वर्वृतानाः—$\sqrt{}$*vrt* to turn, inte pres part nom plu , अच्छान्—$\sqrt{}$*chand* to seem, 's'-aorist 3rd sing Here Sāyana takes it to mean 'gladden'

न । मा । मिमेथ । न । जिहीळे । एषा । शिवा । सखिऽभ्यः । उत । मह्यम् । आसीत् ॥ अक्षस्य । अहम् । एकऽपरस्य । हेतोः । अनुऽव्रताम् । अप । जायाम् । अरोधम् ॥२॥

सा० भा०—एषा अस्मदीया जाया मा मां कितव न मिमेथ न च चुक्रोध न जिहीळे न च लज्जितवती । सखिभ्यः अस्मदीयेभ्य कितवेभ्य शिवा सुखकरी आसीत् अभूत् । उत अपि च मह्यं शिवासीत् । इत्यम् अनुव्रताम् अनुकूलां जायाम् एकपरस्य एक परः प्रधान यस्य तस्य अक्षस्य हेतोः कारणात् अहम् अप अरोधं परित्यक्तवानस्मीत्यर्थं ॥

शब्दा०—न=नहीं, मा=मुझसे, मिमेथ=झगड़ा किया, न=नहीं, जिहीळे=क्रोध किया, एषा=उसने, शिवा=कल्याणकारी, सखिभ्य=मित्रों के लिये, उत=और, मह्यम्=मेरे लिये, आसीत्=थी, अक्षस्य=अक्ष का

एकपरस्य=एक मात्र प्रेमी होने से, हेतोः=कारण से, अनुव्रताम्=पति-व्रता, जायाम्=पत्नी को, अप अरोधम्=परित्याग किया है।

हि० अ०—उसने मुझसे कभी झगड़ा नहीं किया, कभी क्रोध नहीं किया (बल्कि) मित्रों के लिये तथा मेरे लिये कल्याणकारी थी, अक्ष का एक मात्र प्रेमी होने के कारण ही (मैंने अपनी) पतिव्रता स्त्री का परित्याग किया है।

Trans —She never disputed nor was hostile to me, (rather) she was graceful to friends and to me For the sake of dice, too lovely for one, I have abandoned a devoted wife

Notes —मिमेथ—√*mith* to dispute, pref 3rd sing Macdonell takes it to mean 'scold' and Griffith as 'vex' जिहीळे—√*hīd* to be hostile, mid perf 3rd sing, Sayana takes it to mean 'to be ashamed' आसीत्—√*as* to be, impf 3rd sing एकपरस्य—Sāyana takes it to mean 'having one for chief (एक पर प्रधान यस्य), Macdonell takes एकपरस्य as a Tatpuruṣa adj meaning 'exceeding by one' According to him it alludes to an unlucky throw called 'Kali' in which, when number of dice thrown is divided by four, one remains over, while in the best throw, the 'Krta' nothing remains over अप अरोधम्—√*rudh* with अप to abandon, 'root'-aorist, injun 1rst sing According to Macdonell, जायामरोधम् means 'rejecting the kindly advise of my wife'

द्वेष्टि । श्वश्रूः । अप । जाया । रुणद्धि । न । नाथितः । विन्दते । मर्डितारम् ॥ अश्वस्येऽइव । जरतः । वस्न्यस्य । न । अहम् । विन्दामि । कितवस्य । भोगम् ॥३॥

सा० भा०—श्वश्रू जायाया माता गृहगत कितव द्वेष्टि निन्दतीत्यर्थ । किच जाया भार्या अप रुणद्धि निरुणद्धि। अपि च नाथितः याचमान

कितवो धन मर्डितारं धनदानेन सुखयितार न विन्दते न लभते। इत्थं बुद्ध्या विमृशन् अहं जरत वृद्धस्य वस्न्यस्य। वस्न मूल्यम्। तदर्हस्य अश्वस्येव कितवस्य भोगं न विन्दामि न लभे॥

शब्दा० — द्वेष्टि=द्वेष करती है, श्वश्रूः=सासु (पत्नी की माता), जाया=पत्नी, अप रुणद्धि=रोकती है, न=नहीं, नाथितः=सहायता चाहता हुआ, विन्दते=पाता है, मर्डितारम्=दया करनेवाले को, अश्वस्येव=घोडे की तरह, जरत=वृद्ध हुये, वस्न्यस्य=कीमती, न=नहीं, अहम्=मैं, विन्दामि=पाता हूँ, कितवस्य=जुआडी का, भोगम्=लाभ, उपयोगिता।

हि० अ० — सासु द्वेष करती है, पत्नी घर आने से रोकती है; सहायता चाहता हुआ किसी भी दया करनेवाले को नहीं पाता। वृद्ध हो गये कीमती अश्व की तरह जुआडी का कोई लाभ नहीं पाता हूँ।

Trans —Mother-in law hates, wife holds aloof, begging he finds none to give him comfort Like a costly horse grown old, I do not find any profit of a gambler

Notes —द्वेष्टि—√dvis to hate, pres 3rd sing अपरुणद्धि—√rudh to obstruct, to turn away, pres 3rd sing नाथित—√nāth to seek aid past part 'Begging' (Sayana) 'the wretched' (Griffith), 'man in distress' (Macdonell), विन्दते—√vid to find, pres mid 3rd sing विन्दामि—√vid to find, pres 1rst sing

अन्ये। जायाम्। परि। मृशन्ति। अस्य। यस्य। अगृधत्। वेदने। वाजी। अक्षः॥ पिता। माता। भ्रातरः। एनम्। आहुः। न। जानीमः। नयत। बद्धम्। एतम्॥४॥

सा० भा०—यस्य कितवस्य वेदने धने वाजी बलवान् अक्षः देव अगृधत् अभिकाङ्क्षां करोति तस्य अस्य कितवस्य जायां भार्याम् अन्ये प्रतिकितवा परि मृशन्ति वस्त्रकेशाद्याकर्षणेन संस्पृशन्ति। किंच पिता जननी

च भ्रातरः सहोदराश्च एनं कितवम् आहुः वदन्ति । न वयमस्यदीयमेन जानीम । रज्ज्वा बद्धमेतं कितव हे कितवा यूय नयत यथेष्टदेश प्रापयतेति ॥

शब्दा० अन्ये=दूसरे, जायाम्=पत्नी को, परि मृशन्ति=आलिंगन करते हैं, अस्य=उसकी, यस्य=जिसके, अगृधत्=लालच किये हैं, वेदने=धन के लिये, वाजी=शक्तिशाली, अक्षः=अक्ष, पिता=पिता, माता=माता, भ्रातरः=भाई, एनम्=इसको, आहुः=कहते हैं, न=नहीं, जानीमः=जानते हैं, नयत=ले जाओ, बद्धम्=बाँध कर, एनम्=इसको ।

हि० अ० – दूसरे उसकी स्त्री का आलिंगन करते हैं जिसके धन के लिये शक्तिशाली अक्ष (देवता) लालच किये हैं । पिता, माता तथा भाई सभी उसके विषय में कहते हैं, 'हम इसको नहीं जानते, बाँधकर इसे ले जाओ ।

Trans —Others embrace the wife of him for whose riches the mighty dice has been coveting The father, mother, brothers say of him, 'we know him not, take him away bound'

Notes —मृशन्ति—√*mṛś* to touch, pres 3rd plu अगृधत्—√*gṛdh* to covet, 'a' aorist, 3rd sing, not unaccented because preceded by यस्य आहु —√*ah* to say, perf 3rd plu जानीमः—√*jña* to know, pres 1rst plu नयता—√*nī* to carry, impv 2nd plu, not unaccented because beginning of a new sentence, final syllable is metrically lengthened बद्धम् —√*badh* to bind, past part acc sing

यत् । आऽदीध्यै । न । द॒वि॒षा॒णि॒ । ए॒भिः॒ । प॒रा॒यत्ऽभ्यः । अव । ही॒ये॒ । सखिभ्यः ॥ निऽउप्ताः । च॒ । ब॒भ्रवः । वाचम् । अक्रत । एमि । इत् । ए॒षा॒म् । निःऽकृ॒तम् । जा॒रिणीऽइव ॥५॥

सा० भा० यत् यदा अहम् आदीध्ये ध्यायामि तदानीम् एभि अक्षै न दविषाणि न दूषये न परितपामि । यद्वा । न बविषाणि ॥ देविष्यामीत्यर्थ । परायद्भ्यः स्वयमेव परागच्छद्भ्य सखिभ्यः सखिभूतेभ्य कितवेभ्य अव

हीये अवहितो भवामि । नाहं प्रथममक्षान् विसृजामीति । किच बभ्रवः बभ्रुवर्णा अक्षा. न्युप्ता कितवैरवक्षिप्ता सन्त वाचमक्रत शब्द कुर्वन्ति । तदा संकल्प परित्यज्य अक्षव्यसनेनाभिभूयमानोऽहम् एषाम् अक्षाणा निष्कृतं स्थान जारिणीव यथा कामव्यसनेनाभिभूयमाना स्वैरिणी संकेतस्थानं याति तद्वत् एमीत् गच्छाम्येव ॥

शब्दा०—यत्=जब, आदीध्ये=सोचता हूँ, न=नहीं दविषाणि=जलाउँगा, एभिः=इनके द्वारा, परायद्भ्यः=खेलने के लिये जाते हुये, अव हीये=छोड दिया जाता हूँ, सखिभ्यः=मित्रो के सामने, न्युप्ताः=फेंके जाते हैं, च=और, बभ्रवः=भूरे वर्ण के, वाचम्=शब्द, अक्रत=करते हैं, एमि=जाता हूँ, इत्=पूर्ववर्ती शब्द पर जोर देनेवाला निपात, एषाम्=इनके निष्कृतम्=निश्चित स्थान पर, जारिणीव=स्वैरिणी स्त्री की तरह ।

हि० अ० जब यह सोचता हूँ कि इन अक्षो से (अपने को) नहीं जलाउँगा,' (खेलने के लिये) जाते हुये मित्रो के द्वारा छोड दिया जाता हूँ; (जब) भूरे वर्ण के अक्ष पासों पर फेंके जाते हुये शब्द करते हैं, (मैं) तुरत उस स्थान पर पहुँच जाता हूँ, जैसे स्वैरिणी स्त्री (अभिसार स्थान पर पहुँच जाती है) ।

Trans —When I think to myself 'I will not burn (myself) with them', I am left behind by my friends as departing (to play) The brown ones, (when) thrown on the dice-board, raise their voice, (then) at once, I go to the place (of dice) as a maiden (to the place of assignation)

Notes —आ दीध्ये—√*dhī* to think, mid. pres. 1rst sing, not unaccented because preceded by यत् दविषाणि—√*du* to burn, 'is'-aorist, subju 1rst sing Macdonell takes it to mean 'go', Griffith as 'play' एभिः—'With these dice' (Sāyana), 'with these friends' (Macdonell) अव हीये—√*hā* to leave behind, pres pass 1rst sing Sāyana takes it to mean अवहितो भवामि. न्युप्ताः—√*vap* with नि to throw, past part. nom plu अक्रत—√*kr* to make,

mid 'root'-aorist 3rd plu , not unaccented because syntactically connected with यत्, final syllable is nasalized to avoid the hiatus at the end of the Pāda एमि—√i to go, pres 1rst sing, not unaccented because it begins a new Pāda इत्—A particle which lays emphasis on the preceding word, here it gives the sense of 'at once'

सुभाम् । एति । कितवः । पृच्छमानः । जेष्यामि । इति । तन्वा । शूशुजानः ॥ अक्षासः । अस्य । वि । तिरन्ति । कामम् । प्रति-ऽदीव्ने । दधतः । आ । कृतानि ॥ ६॥

सा० भा०—तन्वा शरीरेण शूशुजानः शोशुचानो दीप्यमानः कितवः कोऽत्रास्ति धनिकस्तं जेष्यामीति पृच्छमान पृच्छन् सभा कितवसद्मिनीम् एति गच्छति । तत्र प्रतिदीव्ने प्रतिदेविने कितवाय कृतानि देवनोपयुक्तानि कर्माणि आ दधत अयार्थमाभिमुख्येन मर्यादया आ दधत अस्य कितवस्य कामम् इच्छाम् अक्षासः अक्षा वि तिरन्ति वर्धयन्ति ॥

शब्दा०—सभाम्=जुआ स्थान पर, एति=पहुंचता है, कितवः=जुआडी, पृच्छमानः=पूछता हुआ, जेष्यामि=जीतूंगा इति=ऐसा, तन्वा=शरीर से, शूशुजानः=जलते हुये, अक्षास=अक्ष, अस्य=उसकी, वि तिरन्ति=विशेष रूप से बढाते हैं, कामम्=इच्छा को, प्रतिदीव्ने=प्रतिपक्षी, अदधत=रखते हुये, कृतानि=भाग्यशाली अक्षो को ।

हि० अ०—'जीतूंगा' ऐसा पूछता हुआ जुआडी जलते शरीर से जुआ स्थान पर पहुंचता है । अक्ष, भाग्यशाली अक्षो को प्रतिपक्षी की ओर करते हुये, उसकी इच्छा को और बढ़ाते हैं ।

Trans—With burning body the gambler goes to the gambling house asking, 'I will win' The dice strengthen his longing bestowing the lucky throw on the rival gambler

Notes—पृच्छमानः—√*prach* to ask, pres part जेष्यामि—√*ji* to conquer, future, 1rst sing not

unaccented because beginning of a new sentence. तन्वा ३ शुशुजानः—For accent see Appendix—B under कम्पस्व॰ Sāyaṇa renders शुशुजानः by शोशुचानः and thus he seems to derive it from $\sqrt{}$*śuc* to shine, to burn. According to Macdonell, the word most probably expresses either fear' or 'confidence'. वि तिरन्ति—$\sqrt{}$*tṝ* with वि to strengthen, pres. 3rd. plu. दधतः—$\sqrt{}$*dhā* to put, pres. part. कृतानि—Macdonell takes it in the specific sense of the 'highest throws'.

अक्षासः । इत् । अङ्कुशिनः । निऽतोदिनः । निऽकृत्वानः । तपनाः । तापयिष्णवः ॥ कुमारऽदेष्णाः । जयतः । पुनःऽहनः । मध्वा । सम्ऽपृक्ताः । कितवस्य । बर्हणा ॥७॥

सा॰ भा॰—अक्षास इत् अक्षा एव अङ्कुशिनः अङ्कुशवन्तः नितोदिनः नितोदितवन्तश्च निकृत्वानः पराजये निकर्तनशीलाश्छेत्तारो वा तपनाः पराजये कितवस्य संतापकाः तापयिष्णवः सर्वस्वहारकत्वेन कुटुम्बस्य संतापनशीलाश्च भवन्ति । किञ्च जयतः कितवस्य कुमारदेष्णाः धनदानेन धाम्यता लम्भयन्तः कुमाराणां दातारो भवन्ति । अपि च मध्वा मधुना संपृक्ताः प्रतिकितवेन बर्हणा परिवृढेन सर्वस्वहरणेन कितवस्य पुनर्हणः पुनर्हन्तारो भवन्ति ॥

शब्दा॰—अक्षासः=ये अक्ष, इत्=पूर्ववर्ती शब्द पर जोर देने वाला निपात, अङ्कुशिनः=अङ्कुशवाले, नितोदिनः=काटनेवाले, निष्कृत्वानः =धोखा देनेवाले, तपनाः=तपानेवाले, तापयिष्णवः=संताप देनेवाले, कुमारदेष्णाः=बच्चों की तरह देनेवाले तथा फिर वापस लेनेवाले, जयतः =जीतनेवाले, पुनर्हणः=पुनः हत्या करनेवाले, मध्वा=मधु से, संपृक्ताः= सनी हुई बोली से, कितवस्य=जुआड़ी की, बर्हणा=निश्चित रूप से।

हि॰ अ॰ निश्चित रूप से ये पासे अङ्कुशवाले, काटनेवाले, धोखा देनेवाले, तपानेवाले तथा (जुआड़ी के द्वारा धन हारने पर परिवार के लोगों को) संताप देने वाले हैं। बच्चों की तरह धन देकर, मधुयुक्त (वाणी) से निश्चित रूप से (ये अक्ष) जीतनेवाले जुआड़ी की हत्या करनेवाले होते हैं।

Trans —The dice, verily, are hooked, piercing, deceitful, burning and causing to burn (Dice) by giving gifts like boys, with (speech) anointed with meath, certainly, again become the killer of the winning gambler

Notes —कुमारदेष्णाः—Giving gifts and taking them back like children Griffith takes it to mean 'giving frail gifts' संपृक्ताः—$\sqrt{prc}$ to mix, past part बर्हणा—From $\sqrt{brh}$ to make big, Sāyana renders it as परिवृढेन सर्वस्वहारेण; 'by magic power' (Macdonell) 'certainly' (M W D)

त्रिऽपञ्चाशः । क्रीळति । व्रातः । एषाम् । देवःऽइव । सविता । सत्यऽधर्मा ॥ उग्रस्य । चित् । मन्यवे । न । नमन्ते । राजा । चित् । एभ्यः । नमः । इत् । कृणोति ॥८॥

सा० भा०—एषाम् अक्षाणां त्रिपञ्चाशः अधिकपञ्चाशत्संख्याक व्रातः सघ क्रीळति आस्फारे विहरति अक्षिका प्रायेण तावद्भिरक्षैर्दीव्यन्ति हि । तत्र दृष्टान्त । सत्यधर्मा सविता सर्वस्य जगत प्रेरक सूर्यो देवइव । यथा सविता देवो जगति विहरति तद्वदक्षाणा सघ आस्फारे विहरतीत्यर्थ । किंच उग्रस्य चित् क्रूरस्यापि मन्यवे क्रोधाय एते अक्षा न नमन्ते न प्रह्वीभवन्ति । न वशे वर्तन्ते । तं नमयन्तीत्यर्थ । राजा चित् जगत ईश्वरोऽपि एभ्य नम इत् नमस्कारमेव देवनवेलाया कृणोति । नावज्ञा करोतीत्यर्थ ॥

शब्दा० —त्रिपञ्चाश =तीरपन संख्यावाला, क्रीळति=खेलता है, व्रातः=समूह, देव [illegible]=देवता की तरह, सविता=सवित्, सत्यधर्मा=सत्यधर्मवाले, उग्रस्य=भयानक के, चित्=भी, मन्यवे=क्रोध के सामने, न=नहीं, नमन्ते=झुकते हैं, राजा=शासक, चित्=भी एभ्यः=इनको नम =नमस्कार, इत्=पूर्ववर्ती शब्द पर जोर देनेवाला निपात, कृणोति=करता है ।

हि० अ०—इनका तीरपन का समूह पाशे पर विहार करता है जैसे सत्यधर्मवाले सवितृ देव (सर्वत्र अपनी इच्छा से विहार करते हैं) । ये (अक्ष)

भयानक के भी क्रोध के सामने नहीं झुकते, राजा भी इनको नमस्कार करता है।

Trans —Their troop of fifty three plays as god Savitar whose laws are true They do not bow before the wrath of even the terrible one Even a king makes a salutation to them

Notes —त्रिपञ्चाशः—Sāyana takes this number as fify three Ludwig suggests, 'three times five' as the meaning here of त्रिपञ्चाश According to Macdonell, त्रिपञ्चाशः means 'consisting of three fifties' क्रीळति—$\sqrt{krīd}$ to play, pres 3rd sing सत्यधर्मा—Whose laws are true, Bahuvrihi compd ना A negative particle metrically lengthened नमन्ते—$\sqrt{nam}$ to bend, pres mid 3rd sing कृणोति—$\sqrt{kr}$ to make, pres 3rd sing

नीचा। वर्तन्ते। उपरि। स्फुरन्ति। अहस्तासः। हस्तऽवन्तम्। सहन्ते॥ दिव्याः। अङ्गाराः। इरिणे। निऽउप्ताः। शीताः। सन्तः। हृदयम्। निः। दहन्ति॥९॥

सा० भा० अपि चैतेऽक्षा नीचा नीचीनस्थले वर्तन्ते। तथापि उपरि पराजयात् भीतानां द्यूतकराणां कितवानां हृदयस्योपरि स्फुरन्ति। अहस्तास हस्तरहिता अप्यक्षा हस्तवन्तं द्यूतकरं कितवं सहन्ते पराजयकरणेनाभिभवन्ति। दिव्या दिवि भवा अप्रकृता अङ्गारा अङ्गारसदृशा अक्षा इरिणे इन्धनरहिते आस्फारे न्युप्ता शीता शीतस्पर्शा सन्त अपि हृदयं कितवानामन्त करण निर्दहन्ति पराजयजनितसंतापेन भस्मीकुर्वन्ति॥

शब्दा०—नीचा=नीचे, वर्तन्ते=जाते हैं, उपरि=ऊपर, स्फुरन्ति=उछलते हैं, अहस्तासः=बिना हाथवाले, हस्तवन्तम्=हाथवाले को, सहन्ते=जीतते हैं, दिव्या=स्वर्गीय, अङ्गाराः=अङ्गार की तरह ये अक्ष, इरिणे=पासे पर, न्युप्ताः=फेंके जाने पर, शीताः=ठंडे, सन्तः=होते हुये भी, हृदयम्=चित्त को निर्दहन्ति=जला डालते हैं।

हि० अ०—(कभी) नीचे जाते हैं, (कभी) उपर उछलते हैं, हाथरहित ये हाथवाले को जीतते हैं। स्वर्गीय अङ्गार (की तरह ये अक्ष) पासे पर फेंके जाने पर ठडा होते हुये भी हृदय को जला डालते हैं।

Trans—They roll downwards, spring upwards, handless ones conquer him who has hand The celestial chorcoals, thrown on the dice board, though cold, burn the heart

Notes—वर्तन्ते—√*vrt* to turn, pres mid 3rd plu नीचा-उपरि अहस्तासः-हस्तवन्तम्, दिव्याः इरिणे, शीताः निर्दहन्ति—All are ontetheticol expressions स्फुरन्ति—√*sphur* to jerk, pres 3rd plu अहस्तासः—Those who have no hands, Bahuvrihi, accented on the second member (नञ्सुभ्याम—Pan VI 2 172) सहन्ते—√*sah* to conquer, pres mid 3rd plu सन्तः—√*as* to be, pres part nom plu दहन्ति—√*dah* to burn, pres 3rd plu

जाया। तप्यते। कितवस्य। हीना। माता। पुत्रस्य। चरतः। क्व। स्वित्॥ ऋणऽवा। बिभ्यत्। धनम्। इच्छमानः। अन्येषाम्। अस्तम्। उप। नक्तम्। एति॥१०॥

सा० भा०—क्व स्वित् क्वापि चरत निर्वेदादवगच्छत कितवस्य जाया भार्या हीना परित्यक्ता सती तप्यते वियोगजसतापेन सतप्ता भवति। माता जनन्यपि पुत्रस्य क्वापि चरत कितवस्य सबन्धाद्धीना तप्यते। पुत्रशोकेन सतप्ता भवति। ऋणावा अक्षपराजयादृणवान् कितव सवतो बिभ्यद्धन स्तेयजनितम इच्छमान कामयमान अन्येषा ब्राह्मणादीनाम अस्त गृहम। 'अस्त पस्त्यम इति गृहनामसु पाठात। नक्त रात्रौ उप एति। चौर्यार्थमुपगच्छति॥

शब्दा० जाया=पत्नी, तप्यते—दु खी होती है, कितवस्य=जुआडी को, हीना=परित्यक्ता, माता=माता, पुत्रस्य—पुत्र की, चरत'=घूमने वाले, क्वस्वित्=कभी इधर कभी उधर, ऋणवा=कर्ज से लदा हुआ, बिभ्यत्=डरता हुआ, धनम्=धन, इच्छमान=कामना करता हुआ, अन्येषाम्=दूसरो के, अस्तम्=घर, नक्तम्=रात्रि को, उप एति=पहुँचता है।

हि० अ०—(कभी उधर कभी उधर घूमनेवाले) जुआडी की परित्यक्ता पत्नी दु खी रहती है; कभी इधर कभी उधर घूमने वाले (जुआडी) की माता भी (दु खी रहती है) । ऋणी (जुआडी) डरता हुआ, धन की कामना करता हुआ रात्रि को (चोरी करने के लिये) दूसरो के घर पहुँचता है ।

Trans —The gambler's wife, abandoned, is grieved, the mother of the son roaming anywhere (is also grieved) The indebted one, fearing, desiring wealth approaches at night the house of others (for theft)

Notes —तप्यते – √*tap* to burn, pres pass 3rd sing चरतः – √*car* to move pres part gen sing. बिभ्यत् – √*bhī* to fear, pres part इच्छमान – √*icch* to desire, pres part उप एति—√*i* with उप to approach, 3rd sing

स्त्रियम् । दृष्ट्वाय । कितवम् । ततापु । अन्येषाम् । जायाम् । सुऽकृतम् । च । योनिम् ॥ पूर्वाह्णे । अश्वान् । युयुजे । हि । बभ्रून् । सः । अग्नेः । अन्ते । वृषलः । पपाद ॥११॥

सा० भा०—कितवं कितव । विभक्तिव्यत्यय । अन्येषां स्वव्यतिरिक्ताना पुरुषाणा जायां जायाभूता स्त्रियं नारीं सुखेन वर्तमाना सुकृतं सुष्ठु कृत योनिं गृह च दृष्ट्वाय मज्जाया दु खिता गृह चासत्कृतमिति ज्ञात्वा ततापु तप्यते । पुन पूर्वाह्णे प्रात काले बभ्रून् बभ्रूवर्णान् अश्वान् व्यापकान्क्षान् युयुजे युनक्ति । पुनश्च वृषल वृषलकर्मा सः कितवो रात्रौ अग्नेरन्ते समीपे पपाद् शीतार्तं सन् शेते ॥

शब्दा०—स्त्रियम्=स्त्री को, दृष्ट्वाय=देखकर, कितवम्=जुआडी, सताप=दु खी होता है, अन्येषाम्=दूसरो की, जायाम्=पत्नी को, सुकृतम्=सुसज्जित, सुनिर्मित, च=और, योनिम्=निवास स्थान को, पूर्वाह्णे=प्रात काल, अश्वान्=अक्ष रूपी अश्वो को, युयुजे=जोतता है, हि=निश्चित अर्थ का वाचक एक निपात, बभ्रून्=भूरे वर्ण के, स=वह, अग्ने=अग्नि के, अन्ते=समीप, वृषलः=निन्दित कर्म करनेवाला, पपाद्=जाता है ।

हि० अ० दूसरों की पत्नी-स्त्री तथा सुसज्जित गृह को देखकर जुआडी

दु खी होता है। (लेकिन पुन) प्रात काल भूरे वर्ण के अश्वों (अक्षो) को जोतता है (और पुनः सायकाल) वह निन्दित कर्म करनेवाला (जुआडी शीतार्त होकर) अग्नि के पास जाता है।

Trans —Having seen the wife-woman and well-adorned house of the others, the gambler is grieved (Again) in the morning he yokes the brown horses (dice) He, the contemptible, goes (in the evening) near the fire

Notes—दृष्ट्वाय—√*drś* to see, gerund in त्वाय कितवम्—Use of acc sing instead of nom sing ततप √*tap* to heat, perf 3rd sing स्त्रियं जायाम् —Appositional use, a woman who is the wife अश्वान्—Dice are here metaphorically called horses युयुजे—√*yuj* to harness, perf 3rd sing , not unaccented because immediately followed by हि (यद्धितुपरं छन्दसि—Pān VIII 1 56) वृषलः—'Contemptible man' (Sāyana), 'out-cast' (Griffith), 'beggar' (Macdonell) पपाद—√*pad* to go, perf 3rd sing

यः । वः । सेनाऽनीः । महतः । गणस्य । राजा । व्रातस्य ।
प्रथमः । बभूव ॥ तस्मै । कृणोमि । न । धना । रुणध्मि । दश ।
अहम् । प्राचीः । तत् । ऋतम् । वदामि ॥१२॥

सा० भा०—हे अक्षा व युष्माक महतो गणस्य सघस्य यः अक्ष सेनानीः नेता बभूव भवति व्रातस्य च। गणव्रातयोरल्पो भेद । राजा ईश्वर प्रथम मुख्यो बभूव तस्मै अक्षाय कृणोमि अहमञ्जलि करोमि। अत पर धना धनानि अक्षायमह न रुणध्मि न सपादयामीत्यर्थं । एतदेव दर्शयति। अहं दश दशसख्याका अगुली प्राची प्राङ्मुखो करोमि। तत् एतत् अहम् ऋतं सत्यमेव वदामि। नानृत ब्रवीमीत्यर्थं ॥

शब्दा०—य =जो, वः=तुमलोगो के, सेनानीः=सेनापति, महत=बडे, गणस्य=समूह का, राजा=प्रधान, व्रातस्य=समूह का, बभूव=

हुआ है, तस्मै=उसको, कृणोमि=करता हूँ, फैलाता हूँ, न=नहीं, धना=धन, रुणध्मि=छिपाता हूँ, दश=दस अगुलियो को, अहम्=मैं प्राचीः=सामने, तत्=यह, ऋतम्=सही, वदामि=कहता हूँ ।

हि० अ०—जो तुमलोगो के बडे गण का सेनापति है, (जो) गण का प्रथम राजा हुआ है, उसके सामने अपनी दसो अगुलिया फैलाता हूँ, मैं धन नहीं छिपाया हूँ, यह मै सही कहता हूँ

Trans—Who was the commander of your big host, (who) has become the first king of the host, to him I stretch forth my ten fingers, 'I withhold no money', I speak the turth

Notes—बभूव—√*bhū* to be, perf 3rd sing, not unaccented because syntacticlly connected with य कृणोमि—√*kr* to make, pres 1rst sing रुणध्मि—√*rudh* to obstruct, 1rst sing वदामि—√*vad* to speak, pres 1rst sing

अक्षैः । मा । दीव्यः । कृषिम् । इत् । कृषस्व । वित्ते । रमस्व ।
बहु । मन्यमानः ॥ तत्र । गावः । कितव । तत्र । जाया ।
तत् । मे । वि । चष्टे । सविता । अयम् । अर्यः ॥१३॥

सा० भा०—हे कितव बहु मन्यमान मद्वचने विश्वास कुर्वंस्त्वम् अक्षैर्मा दीव्यः द्यूत मा कुरु । कृषिमित् कृषिमेव कृषस्व कुरु । वित्ते कृष्या सपावित्ते धने रमस्व रति कुरु । तत्र कृषौ गाव भवन्ति । तत्र जाया भवति । तत् एव धर्मरहस्य श्रुतिस्मृतिकर्ता सविता सवस्य प्रेरक अयं दृष्टिगोचर । अर्यः ईश्वर वि चष्टे विविधमाख्यातवान् ॥

शब्दा० अक्षैः=अक्षों से, मा=मत, दीव्यः=खेलो, कृषिम्=कृषि कर्म, इत्=ही, कृषस्व=करो, वित्ते=कृषि से प्राप्त धन में, रमस्व=आनन्दित रहो, बहु मन्यमान=मेरी बातों में विश्वास करते हुये, तत्र=वहा, गावः=गायें हैं, कितव=ओ जुआडी, तत्र=वहा, जाया=पत्नी हैं, तत्=यह, मे=मुझसे, वि चष्टे=कहा है, सविता=सवितृ देव ने, अयम्=यह, अर्यः=श्रेष्ठ ।

हि० अ०—मेरी बातों में विश्वास करते हुये जुआ मत खेलो, कृषि कर्म ही करो, (उससे प्राप्त) धन में आनन्दित रहो; वहा पर धामे हं, ओ जुआडो, वहा पर तुम्हारी पत्नी हैं; इसको श्रेष्ठ सवितृ ने स्वय हमसे कहा हं।

Trans —Having confidence in my advice, do not play with dice, cultivate thy tillage, rejoice in thy property There are thy kine, O gamber, thy wife, this lord Savitar has himeslf told me

Notes—दीव्यः —$\sqrt{}$*div* to play, injun 2nd sing कृषस्व—$\sqrt{}$*krs* to plough, impv mid 2nd sing रमस्व—$\sqrt{}$*ram* to rejoice, impv, mid 2nd sing बहु मन्यमान —Sāyana renders it by मद्वचने विश्वास कुर्वन् (having confidence in my advice), Macdonell takes it to mean 'thinking much of it', and Griffith as 'deem that wealth sufficient' वि चष्टे—$\sqrt{}$*caks* with वि to reveal, pres 3rd sing

मि॒त्रम् । कृ॒णु॒ध्व॒म् । खलु॑ । मृ॒ळत॑ । नः॒ । मा । नः॒ । घो॒रेण॑ । च॒र॒त॒ । अ॒भि । धृ॒ष्णु ॥ नि । वः॒ । नु । म॒न्युः । वि॒श॒ता॒म् । अरा॑तिः । अ॒न्यः । ब॒भ्रू॒णाम् । प्रऽसि॑तौ । नु । अ॒स्तु ॥१४॥

सा० भा० हे अक्षा यूय मित्र कृणुध्वम् अस्मासु मैत्रीं कुरुत। खलु इति पूरण। नः अस्मान मृळत सुखयत च। न अस्मान् धृष्णु धृष्णुना। तृतीयार्थे प्रथमा। घोरेण असह्येन मा अभि चरत मा गच्छत। किंच व युष्माक मन्युः क्रोध अरातिः अस्माक शत्रु नि विशताम् अस्मच्छत्रुषु तिष्ठतु। अन्यः अस्माक शत्रु कश्चित् बभ्रूणा बभ्रुवर्णाना युष्माक प्रसितौ प्रबन्धने नु क्षिप्रम् अस्तु भवतु ॥

शब्दा०—मित्रम्=मित्रता, कृणुध्वम्=करो खलु=पदपूरण के लिये प्रयुक्त एक निपात, मृळत=दया करो, नः=हम पर, मा=मत, नः=हम पर घोरेण=भयानक, अभिचरत=जादू करो, धृष्णु=शक्ति से, वः=तुम लोगो का, नु=अब, मन्युः=क्रोध निविशताम्=शान्त हो, अरातिः=शत्रु, अन्ये

=दूसरे, बभ्रूणाम्=भूरे वर्णवाले के, प्रसितौ=बन्धन में, नु=शीघ्र, अस्तु =होवें ।

हि० अ०—(ओ अक्ष), मित्रता करो, तथा हम पर दया करो, भयानक शक्ति से मुझ पर जादू मत करो, तुम लोगों का क्रोध और दुश्मनी अब शान्त हो, भूरे वर्ण वाले के बन्धन में दूसरे शत्रु शीघ्र पड़ें ।

Trans —(O dice,) make friendship, and be gracious to us, do not bewitch us with terrific force, let your wrath and malignity come to rest, let another now be under the snare of (yours), the brown coloured

Notes—कृणुध्वम्—√*kr* to make, impv mid 2nd plu खलु—An expletive particle Griffith takes it in the sense of little मृळता—√*mrd* to be gracious, impv 2nd plu, not unaccented because the conjunctive particle च has been dropped (चादिलोपेविभाषा—Pān VIII 1 63), final syllable m metrically lengthened घोरेण—'Unbearable' (Sāyana), 'terrific' (Griffith), 'magic power' (Macdonell) अभिचरत—In the language of the Veda prepositions also appear after the verb, √*car* with अभि to bewitch (Macdonell), to go (Sāyana), impv 2nd plu निविशताम्—√*viś* with नि to rest, impv 3rd dual प्रसितौ—Loc sing of प्रसित, past part from √*si* to bind

'बृहस्पते' इत्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तम् आङ्गिरसस्य बृहस्पतेरार्षम् । नवमी जगती शिष्टा दश त्रिष्टुभ । अनेन सूक्तेनापि परमपुरुषार्थसाधनं परब्रह्मज्ञानं स्तुतवान् । अतस्तद्देवत्यमिदम् । उक्तं हि बृहद्देवतायां—'युज्योति परमं ब्रह्म यद्योगात्समुपाश्नुते । सज्ज्ञानमभितुष्टाव सूक्तेनाथ बृहस्पतिः' (बृहद्दे० ७ १०९) इति । अनुक्रान्तं च—'बृहस्पते बृहस्पतिर्ज्ञानं तुष्टाव नवमी जगती' इति । सूक्त विनियोगो गत । दैवसुत्या हविःषु बृहस्पतिर्वाचस्पतिरित्यस्य प्रथमानुवाक्या । सूत्रितं च—'बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रं हंसैरिव सखिभिर्वावदद्भिः' (आश्व० श्रौ० ४ ११) इति ॥

बृहस्पते । प्रथमम् । वाचः । अग्रम् । यत् । प्र । ऐरत । नामऽधेयम् । दधानाः ॥ यत् । एषाम् । श्रेष्ठम् । यत् । अरिप्रम् । आसीत् । प्रेणा । तत् । एषाम् । निऽहितम् । गुहा । आविः ॥१॥

सा० भा०—बृहस्पतिरनेन सूक्तेन विदितवेदार्थान् बालान् दृष्ट्वा स्मयमानः स्वात्मानं सम्बोध्याह । हे बृहस्पते अन्तरात्मन् प्रथमम् उत्पन्नमन्तरमितरवागुच्चारणात्प्रागेव नामधेयं नाम दधाना पदार्थेषु निदधाना बाला यत् प्रैरत प्रेरितवन्त तत् वाचोऽग्रं भवति । यत्तत तातेत्यादिकं वाक्यं पूर्वमभिधाय पश्चादन्या वाचो वदिष्यन्ति खलु तस्माद्वाचोऽग्रम् । अस्यां दशायामवस्थितान् बालान् पश्य । तथेदानीम् एषां श्रेष्ठं प्रशस्यतमं यत् यच्च अरिप्रं पापरहितं वेदार्थज्ञानम् आसीत् एषां तज्ज्ञानं गुहा गुहायां निहितं गोप्यं तत् प्रेणा । मकारलोपश्छान्दस । प्रेम्णाविर्भवति । वेदाभ्यासकाले सरस्वती स्वात्मैक्यं प्रकाशयतीत्यर्थ । एवं विस्मये 'बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रम्' (ऐ० आ० १ ३ ६) इत्यादिकमारण्यकमनुसन्धेयम् ।)

शब्दा०—बृहस्पते=ओ बृहस्पति, प्रथमम्=प्रथम, वाचः=वाणी के अग्रम्=पहिले, यत्=जो, प्र ऐरत्=कहा, नामधेयम्=नामकरण, दधानाः=करते हुये, यत्=जो, एषाम्=उनका, श्रेष्ठम्=महान, यत्=जो, अरिप्रम्=पापरहित, आसीत्=था, प्रेणा=प्रेम से, तत्=वह, एषाम्=उनका, निहितम्=छिपा हुआ, गुहा=रहस्य में, आविः=प्रकट हुआ ।

हि० अ०—ओ बृहस्पति, वाणी से पहिले (वस्तुओं का) नामकरण करते हुये मनुष्यों ने जो कुछ कहा वह (वाणी का) प्रथम रूप था, उनका (ज्ञान) जो श्रेष्ठ तथा जो पापरहित था, रहस्य में छिपा हुआ था। उनका वह (ज्ञान) तुम्हारे प्रेम द्वारा प्रकट हुआ।

Trans—O Bṛhaspati, prior to speech, which (men) sent out, giving the names (to objects), was the earliest (form of speech) Their (knowledge) that was excellent, that was sinless, (was) hidden in secret, and it was disclosed through (thy affection)

Notes—प्र ऐरत—√*īr* with प्र to send forth, to utter, impf. mid 3rd plu , not unaccented because preceded by यत् दधानाः—√*dhā* to put, pres part आसीत्—√*as* to be, impf 3rd sing , not unaccented because preceded by यत् प्रेणा—For प्रेम्णा, medial म् being dropped आविः—Sāyana supplies भवति and explains as वेदाभ्यासकाले सरस्वती स्वार्थमेभ्य प्रकाशयतीत्यर्थ

सक्तुम्ऽइव। तितंउना। पुनन्तः। यत्र। धीराः। मनसा। वाचम्। अक्रत॥ अत्र। सखायः। सख्यानि। जानते। भद्रा। एषाम्। लक्ष्मीः। निऽहिता। अधि। वाचि॥२॥

सा० भा०—तितउना। परिपूयतेऽनेनेति। यद्वा। तता विस्तृता भृष्टयवा अत्रेति तितउ। 'तनोतेर्डउ' सन्वच्च' (उ० सू० ५ २२) इति डउप्रत्यय। सन्वद्भावादित्वम्। उक्तनिर्वचनेन सूर्पेण सक्तुमिव यथा कश्चित्सक्तु तुषात् पुनाति तद्वत् प्रकृतित प्रत्ययतश्च शब्दानत्पुनन्त धीरा धीमन्तो विद्वांस यत्र यस्मिन् काले विद्वत्सभे वा मनसा प्रज्ञायुक्तेन वाचमक्रत अकृषत कुर्वन्ति। करोतेर्लुङि रूपम्। अत्र तत्र काले सखायः समानख्याना शास्त्रादिविषय-ज्ञानास्ते सख्यानि तेषु भवानि ज्ञानानि जानते जानन्ति। यद्वा। सखायो वाचा बद्धसख्यास्ते तस्यास्तस्या वाच सख्यानि जानन्ति। वाक्ययुक्तान-भ्युदयांल्लभन्त इत्यर्थ। तस्मात् एषां वाचि भद्रा कल्याणी निहिता लक्ष्मीः भवति। अधि सप्तम्यर्थद्योतक। अर्थज्ञान वाचि पश्याम इत्यर्थ। 'तितउ

परिपवन भवति ततवद्वा तुन्नवद्वा तिलमात्रतुन्नमिति वा सक्तुमिव तितउना (निरु० ४.१०) इत्यादि निरुक्तमनुसन्धेयम् ॥

शब्दा०—सक्तुमिव=सत्तू की तरह, तितउना=चलनी से पुनन्तः=प्रकृति प्रत्ययानुसार शुद्ध करते हुये, यत्र=जहां, धीराः=बुद्धिमान्, मनसा=मन से, वाचम्=शब्द को, अक्रत=करते हैं अर्थात् बोलते हैं, अत्र=यहां सखायः=समान ज्ञानवाले, सख्यानि=समान शास्त्रीय ज्ञान को, जानते=जानते हैं, भद्रा=कल्याणकारी, एषाम्=इनकी, लक्ष्मीः=अर्थ देवी, निहिता=स्थित रहती हैं, अधि वाचि=वाणी में।

हि० अ०—जहां विद्वान् चलनी से सत्तू की तरह हृदय से शब्द को (प्रकृति प्रत्यय के अनुसार) शुद्ध करते हुये बोलते हैं। यहां पर समान ज्ञानवाले एक दूसरे के (शास्त्रीय) ज्ञान को जानते हैं। उनकी वाणी में कल्याणकारी अर्थ देवी स्थित रहती है।

Trans —Where the wise ones utter the speech with mind, purifying (according to stem or root and the termination) like parched-corn-flour with a cribble Here men of equal knowledge know the equal knowledge of one another In their speech the auspicious goddess of wealth (i e the knowledge of meaning) is hidden

Notes—सक्तुमिव—Like parched-corn flour Yāska derives it form √*sac* to accompany or from √*kas* by metathesis (सक्तु सचते। दुर्धावो भवति। कसतेर्वा स्याद्विपरीतस्य—Nir IV 10) तितउना—Instr. sing of तितउ (cribble) Sāyana takes it to mean winnowing basket Yāska variously derives this word तितउ परिपवनं भवति। ततवत् वा। तुन्नवत् वा। तिलमात्रतुन्नमिति वा—Nir IV 10) Rg Prāt quotes this word as an instance of hiatus पुनन्तः—√*pū* to cleanse, pres part nom plu Sāyana construes it with वाचम् as its object, but Griffith with सक्तुम् अक्रत—√*kr* to make, root aorist, mid 3rd plu, सखायः—'Men of equal knowledge' (Sāyana),

friends (Griffith). जानते—√*jñā* to know, pres. mid. 3rd. plu. लक्ष्मीः—Goddess of wealth; here metaphorically means 'knowledge of meaning'. Griffith takes it to mean 'sign'. निहिता—See I. 24.1. वाचि—In the speech; loc. sing. of वाक्.

य॒ज्ञेन॑ । वा॒चः । प॒द॒ऽवीय॑म् । आ॒य॒न् । ताम् । अनु॑ । अ॒वि॒न्द॒न् । ऋषि॑षु । प्रऽवि॑ष्टाम् ॥ ताम् । आ॒ऽभृत्य॑ । वि । अ॒द॒धुः । पु॒रु॒ऽत्रा । ताम् । स॒प्त । रे॒भाः । अ॒भि । सम् । न॒व॒न्ते॒ ॥३॥

सा० भा०—विदितार्था धीराः पदवीयम् । 'वेतेः 'अचो यत्' । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । पदेन यातव्यः पन्थाः पदवीयः । तं वाचः मार्गं यज्ञेन आयन् प्राप्तवन्तः । ऋषिषु अतीन्द्रियार्थदर्शिषु प्रविष्टां तां वाचम् अविन्दन् अलभन्त । अनन्तरं तां वाचम् आभृत्य आहृत्य पुरुत्रा बहुषु देशेषु व्यदधुः व्यकार्षुः । सर्वान् मनुष्यानध्यापयामासुरित्यर्थः । एतादृशीं वाचं रेभाः शब्दायमानाः पक्षिणः पक्षिरूपाणि गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि अभि सं नवन्ते अभितः संगच्छन्ते ॥

शब्दा० – यज्ञेन=यज्ञ द्वारा, वाचः=वाणी के, पदवीयम्=मार्ग का, आयन्=अनुसरण किया, ताम्=उसको, अन्वविन्दन्=पाये, ऋषिषु=ऋषियों में प्रविष्टाम्=प्रवेश किया हुआ, ताम्=उसको, आभृत्य=लाकर, व्यदधुः=अभिव्यक्त किया, पुरुत्रा=कई स्थानों पर, ताम्=उसको, सप्त=सात, रेभाः=शब्द करनेवाले पक्षी, अर्थात् गायत्र्यादि छन्द, अभिसंनवन्ते=चारों तरफ से स्तुति करते हैं ।

हि० अ० – बुद्धिमानों ने यज्ञ द्वारा वाणी के मार्ग का पीछा किया, उसको ऋषियों में प्रवेश किया हुआ पाया; उसको लाकर कई स्थानों पर उसे अभिव्यक्त किया । सात शब्द करनेवाले पक्षी (गायत्र्यादि छन्द) एक साथ चारों तरफ से उसकी स्तुति करते हैं ।

Trans.—They followed the path of speech with sacrifice, and found it entered within the seers. Having brought it, they revealed it at many places. The seven metres praise it together.

Notes—पदवीयम्—'Path' (Sāyaṇa) 'trace' (Griffith). आयन्—√*i* to go, impf. 3rd. plu. अविन्दन्—√*vid* to find, impf. 3rd. plu. प्रविष्टाम्—√*viś* to enter, past part. आभृत्य—√*bhṛ* with आ to bring, gerund in त्य. वि अदधुः—√*dhā* with वि to reveal, impf. 3rd. plu. पुरुत्रा—See I. 32.7. सप्तरेभाः—Sāyaṇa takes it to mean seven noisy birds referring to the seven metres, the gāyatrī etc. Griffith thinks it to mean seven singers. संनवन्ते—√*nu* with सम् to praise together, mid. pres. 3rd. plu.

उत । त्वः । पश्यन् । न । ददर्श । वाचम् । उत । त्वः । शृण्वन् । न । शृणोति । एनाम् ॥ उतो इति । त्वस्मै । तन्वम् । वि । सस्रे । जायाऽइव । पत्ये । उशती । सुऽवासाः ॥४॥

सा० भा०—त्वशब्द एकवाची । एकः । उतशब्दोऽप्यर्थे । पश्यन् अपि मनसा पर्यालोचयन्नपि वाचं न ददर्श दर्शनफलाभावात् न पश्यति । त्वः एकः शृण्वन् अपि एनां वाचं न शृणोति श्रवणफलाभावात् । इत्यनेनार्धेन अविद्वानभिहितः । तृतीयपादेन विदितवेदार्थमाह । त्वस्मै एकस्मै अपि तन्वम् आत्मीयं शरीरं विसस्रे स्वयं वाग्विविधं गमयति । आत्मानं विवृणुते प्रकाशयतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । जायेव यथा उशती संभोगं कामयमाना सुवासाः शोभनवसाना जाया पत्ये भर्त्रे ऋतुकाले संभोगार्थं स्वयमात्मानं विवृणुते । तद्वदेनां पश्यति शृणोति चेति विदितवेदार्थस्य प्रशंसा । 'अप्येकः पश्यन्न पश्यति वाचम्' (निरु० १. १९) इत्यादि निरुक्तमत्र द्रष्टव्यम् ॥

शब्दा० – उत=भी, त्वः=एक, पश्यन्=देखता हुआ, न=नहीं, ददर्श=देखता है, वाचम्=वाणी को, उत=भी, त्वः=एक, शृण्वन्=सुनता हुआ, न=नहीं, शृणोति=सुनता है, एनाम्=इसको, उतो=भी, त्वस्मै=एक के लिये, तन्वम्=शरीर को, विसस्रे=खोल देती है, जायेव=पत्नी की तरह, पत्ये=पति के लिये, उशती=इच्छा करती हुई, सुवासाः=सुन्दर वस्त्रवाली ।

हि० अ०—एक वाणी को देखता हुआ भी नहीं देखता; एक सुनता हुआ भी इसे नहीं सुनता । एक के लिये (वाणी) अपने शरीर को खोल देती है जिस प्रकार सुन्दर वस्त्रवाली इच्छा करती हुई पत्नी पति के लिये ।

Trans —One even seeing the speech sees not, one even hearing it hears not (But) to another it reveals its body as does a well dressed longing wife to her husband

Notes—पश्यन् — √*paś* to see, pres part ददर्श— √*drs* to see, perf 3rd sing शृण्वन् — √*śru* to hear, pres part शृणोति— √*śru* to hear, pres 3rd sing उतो (=उत+उ), final ओ is Pragrhya, hence, इति after it in the Pada text तस्मै—Dat sing of त्व विसस्रे— √*sr* with वि to reveal, to spread, perf mid 3rd sing उशती— √*vaś* to desire, pres part, उ is the Samprasārana of व

उत । त्वम् । सख्ये । स्थिरऽपीतम् । आहुः । न । एनम् । हिन्वन्ति । अपि । वाजिनेषु ॥ अधेन्वा । चरति । मायया । एषः । वाचम् । शुश्रुऽवान् । अफलाम् । अपुष्पाम् ॥५॥

सा० भा०—त्वम् उत एकमपि सख्ये विदुषा ससदि । या सत्कथा सा सखिकमस्मात्सख्यमित्युच्यते । सा च वाचा क्रियते । अतो वाक्सख भावात्सख्ये स्थिरपीतम् । मधु यस्य हृदये स्थिर भवति । यद्वा स्थिरपीत स्थिरप्राप्तिम् । आहुः । यद्वा । तस्मिञ्ज्ञातायमाहु । लोके यथा ज्ञातार्थं पुरुष पीतार्थमिति वदन्ति । किंच एन विज्ञातार्थ पुरुष वाजिनेषु । वाक इना ईश्वरा यथा ते वाजिना अर्था वाच आयत्ता खलु । वाग्ज्ञेयष्वर्थेषु न अपि हिन्वन्ति । अपिशब्दोऽप्यर्थे । केचिदपि नानुगच्छन्ति । अयमेवातिशयेन विद्वानित्यर्थ । यद्वा वाजिनेषु सारभूतेषु निरूपणीयेष्वर्थेष्वेन ॥ हिन्वन्ति ॥ बहि कुर्वन्ति । एन पुरस्कृत्यैव सर्व वेदार्थ विचारयन्तीत्यर्थ । इत्यर्धेन प्रशस्त । अनन्तरमुत्तरार्धेन केवलपाठको निन्द्यते । एष अविज्ञाताय पुरुष अधेन्वा धेनुत्वविवर्जितया कामानामदोग्ध्र्या देवमनुष्यस्थानेषु वाक्प्रतिरूपया मायया चरति । किं कुर्वन । अफलामपुष्पाम् । वाचोऽर्थ पुष्पफलम । अर्थवर्जिताम् । यद्वा । वाचोऽर्थौ यज्ञदेवते । यज्ञे भव ज्ञान याज्ञ देवतासु भव ज्ञानं दैवतम । तद्वर्जिता कर्मादिविषयज्ञानवर्जिता वाचं शुश्रुवान् । केवल पाठमात्रेणैव श्रुतवान स चरति । यथा वन्ध्या पीना गौ किं द्रोणमात्र क्षीर दोग्धीति मायामुत्पादयन्ती

चरति यथा वन्ध्यो वृक्षोऽकाले पल्लवादियुक्त सन् पुष्पति फलतीति भाति-मुत्पादयस्तिष्ठति तथा पाठ प्रबुवाण चरतीत्यय । 'अप्येक वाक्सख्ये स्थिरपीतम्' (निरु० १ २०) इत्यादि निरुक्तमत्रानुसंधेयम् ॥

शब्दा०—उत=भी, त्वम्=एक को, सख्ये=विद्वानों की सभा में, स्थिरपीतम्=अर्थ का पूर्ण ज्ञानी, आहुः=कहा जाता है, न=नहीं, एनम्=इसको, हिन्वन्ति=दबा सकते हैं, अपि=भी, वाजिनेषु=वाग्युद्ध में, अधेन्वा=दूध न देनेवाली गाय, चरति=घूमता है, मायया=भ्रममात्र के साथ, एषः=यह, वाचम्=वाणी को, शुश्रुवान्=सुनता हुआ, अफलाम्=फल रहित, अपुष्पाम्=पुष्प रहित ।

हि० अ०—एक को विद्वानो की सभा में अर्थ का पूर्णज्ञानी कहा जाता है, शास्त्रार्थ में कोई इसको दबा नहीं सकता । दूसरा (अर्थ को न जाननेवाला) फल तथा फूल से रहित वाणी को सुनता हुआ दूध न देनेवाली गाय की तरह वाणी के प्रतिरूप (भ्रममात्र) के साथ घूमता है ।

Trans —(They) call one as he has fully imbibed (the meaning) in the society of the scholars None can impel him in discussions He (who does not know the meaning), wanders with illusion (of speech) like a sterile cow (which is simply an illusion of a cow), hearing the speech the fruitless and the flowerless

Notes—सख्ये—'In the society of scholars '(Sayana), 'in the friendship' (Griffith) Yāska takes it to mean 'in the friendship of speech or of the gods' स्थिरपीतम्— Yaska followed by Sayana renders स्थिरपीतम् by विज्ञातार्थम् 'one who has fully imbibed the meaning of the Rks' Durgā commenting on Nirukta takes स्थिर and पीतम् separately According to him स्थिर means 'one in whom the knowledge acquired by him remains permanent and पीतम् means 'one who has grasped completely the meaning of speech' Griffith takes it to mean 'leggard', Bahuvrihi compd accented on the first member आहु — $\sqrt{ah}$ to say, perf 3rd plu

हिन्वन्ति—√*hi* to impel, pres 3rd plu Sāyana gives the altrenative meaning—अनुगच्छन्ति or बहिः कुर्वन्ति; Griffith takes it to mean 'urge' वाजिनेषु—Yāska followed by Sāyana renders वाजिनेषु by बलवत्सु वाग्ज्ञेयषु 'in difficult passages that can be understood by वाक् alone' Sāyana in alternative renders it as सारभूतेषु निरूपणीयेष्वर्थेषु 'in interpreting difficult Rks' Griffith takes it to mean 'deeds of valour' अधेन्वा—Inst sing of अधेनु, नञ् compd धेनु means a cow, अधेनु means one that is not a cow; sterile cow is really speaking not a cow, it is simply an illusion of a cow The speech of a man who does not know its meaning is compared with a cow yielding no milk मायया—The speech without meaning is an illusion of thd speech Yāska renders मायया by प्रतिरूपया शुश्रुवान्— √*śru* to hear, perf part

यः । तित्याजं । सचिऽविदंम् । सखांयम् । न । तस्यं । वाचि । अपि । भागः । अस्ति ॥ यत् । ईम् । शृणोतिं । अलंकम् । शृणोति । नहि । प्रऽवेदं । सुऽकृतस्यं । पन्थाम् ॥६॥

सा० भा०—सचिविदम् । सचिशब्द सखिवाची । सखिविदम् । योऽध्येता स वेदस्य सखा सप्रदायोच्छेदनिवारकत्वेन वेद प्रत्युपकारित्वात् । तादृशमुपकारिणमध्येतार वेत्तीति सचिवित् । तमभिज्ञ सखायम् अध्येतॄणा पुरुषाणा स्वार्थयोपनेनोपकारित्वात्ससिभूत वेद य पुमान् तित्याज तत्याज परायविभियोगेन परित्यजति । त्यजतेर्लिटि, 'अपस्पृधेयामानृचु' इत्यादिना निपातित । तस्य पुरुषस्य वाचि सर्वस्या लौकिक्यां शास्त्रीयायां वाच्यपि भाग भजनीय कश्चिदय न अस्ति । ईम् अय पुरुष यत् वेदव्यतिरिक्त शृणोति तत् अलकम् अलीक व्यर्थमेव शृणोति । हि यस्मात्कारणात् सुकृतस्य पन्थां पन्थान न प्रवेद यज्ञादिहिरण्यादनुष्ठानमार्गं न जानाति । तस्मात्तदीयश्रवणमपि निष्फलमित्यर्थं । द्वितीयचतुर्थपादयोरभिप्राय आरण्यके दर्शित 'न तस्यानृचते भागोऽस्ति' (ऐ० आ० ३ २ ४) इत्यादिना । तथा 'न योऽनूत्सृजत्यभागो वाचि भवत्यभागो नाके तदेषाभ्युक्ता' (तै० आ० २.१५.५) इत्यस्वर्पुभिश्च ॥

शब्दा० —यः=जिसने, तित्याज=छोड दिया है, सचिविदम्=अपने को अध्येताओं का मित्र समझनेवाले वेद को, सखायम्=मित्र को, न=नहीं, तस्य=उसकी, वाचि=वाणी में, अपि=जरा भी, भागः=सत्य का अंश, अस्ति=है, यत्=जो कुछ, ईम्=वह पुरुष, शृणोति=सुनता है, अलकम्=व्यर्थ, शृणोति=सुनता है, नहि=क्योंकि नहीं, प्रवेद=जानता है, सुकृतस्य=सत्य के, पन्थाम्=मार्ग को।

हि० अ० —जिसने सखाभूत वेदों को छोड दिया है, उसकी वाणी में (सत्य का) अंश कुछ भी नहीं है। जो कुछ वह सुनता है, व्यर्थ सुनता है क्योंकि सत्य का मार्ग उसे मालूम नहीं।

Trans —The man who abandons the friendly Vedic learning, not even a part (of truth) is in his speech whatever he hears, hears in vain, because he does not know the path of righteous deeds

Notes—तित्याज—√*tyaj* to abandon, perf 3rd sing, not unaccented because preceded by य सचिविदम्—'Vedas that know themselves as the friends' (Sāyana), 'he who knows the truth of friendship' (Griffith) शृणोति—√*śru* to hear, not unaccented because preceded by यत् प्रवेद—√*vid* to know, perf 3rd sing, not unaccented because preceded by हि.

अक्षण्ऽवन्तः। कर्णऽवन्तः। सखायः। मनःऽजवेषु। असमाः। बभूवुः॥ आदघ्नासः। उपऽकक्षासः। ऊँ इति। त्वे। ह्रदाःऽइव। स्नात्वाः। ऊँ इति। त्वे। ददृश्रे॥७॥

सा० भा० —अक्षण्वन्तः अक्षिमन्तः। 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्यक्षिशब्दादनङ्। 'अनो नुट्' इति नुट्। अनेन दृश्यते सर्वमित्यक्षि। यद्वा। तैजसत्वात् अन्येभ्योऽङ्गेभ्यो व्यक्ततरम्। तथा च श्रूयते—'तस्मादेते व्यक्ततरे इव' इति। तादृशाक्षियुक्ता कर्णवन्तः। कर्णौ निकृत्तद्वारौ। गर्भावस्थायामेव केनापि निर्मितावित्यर्थः। यद्वा शरीरस्य शिरसो वोर्ध्वं गते उच्चं स्थिते। कर्णं विलक्षणाकारावन्त। तथा चाम्नायते 'ऊर्ध्वन्तो इव खे उदगन्ताम्' इति।

तादृशा· सखाय । समान स्थान ज्ञान येषामिति सखाय । तेषु चाक्ष्येषु बाह्येष्विन्द्रियेषु समानज्ञाना इत्यर्थ । ते मनोजवेषु । मनसा गम्यन्ते ज्ञायन्त इति मनोजवा प्रज्ञाद्या । तेषु असमाः अतुल्या बभूवु भवन्ति । तेषु मध्ये केचित आदघ्नासः । आस्यशब्दस्य पृषोदरादित्वादाकारादेश । आस्यदघ्ना आस्यप्रमाणोदका ह्रदा इवेति मध्यमप्रज्ञानाह । अथ त्वे एके । सर्वनामत्वाज्जस शीभाव· । उपकक्षासः । कक्षसमीपप्रमाणोदका ह्रदा इव । अल्पोदका इत्यर्थ । अनेनाल्पप्रज्ञानाह । तथा त्वे एके स्नात्वा । स्नाते कृत्यार्थे त्वन्प्रत्यय (पा० सू० ३ ४ १४) । स च 'अर्हे कृत्यतृचश्च' (पा० सू० ३ ३ १६९) इत्यर्हार्थे च भवति । स्नानार्हा अक्षोभ्योदका ह्रदाइव ददृश्रे दृश्यन्ते । अनेन महाप्रज्ञानाह । उ पूरण । अक्षिमन्त कर्णवन्त सखायोऽक्षि चष्टे' (निरु० १. ९) इत्यादिक निर्वचनमत्र द्रष्टव्यम् ॥

शब्दा० अक्षण्वन्त =आंखवाले, कर्णवन्त =कानवाले, सखायः =समान ज्ञानवाले, मनोजवेषु=प्रज्ञा अर्थात् आन्तरिक ज्ञान में, असमा = असमान, बभूवु =होते हैं, आदघ्नासः=मुंह तक पानीवाला, उपकक्षास =कांख तक पानीवाला, उ=निश्चित अर्थ का वाचक निपात, त्वे=कुछ, ह्रदाइव=सरोवरों की तरह, स्नात्वाः=स्नान करने योग्य, उ=निश्चित अर्थ का वाचक निपात, त्वे=कुछ, ददृश्रे=दिखाई पड़ते हैं ।

हि० अ०—समान ज्ञानवाले, (समान रूप से) आंख तथा कानवाले (भी) हैं, किन्तु प्रज्ञा (आन्तरिक ज्ञान) में असमान होते हैं । कुछ उस सरोवर की तरह दिखाई पड़ते हैं जो मुंह तक पानीवाला है, (कुछ) कांख तक पानीवाला है तथा कुछ स्नान करने योग्य पानीवाला है ।

Trans —The men of equal knowledge equally have eyes and ears, (yet they) are unequals in their intellectual attainments Some look like tanks (the water of which) reaching the mouth, (some) reaching the arm pit and some others fit to bathe in

Notes—अक्षण्वन्त —Endowed with eyes Rgveda has both the words अक्षन् and अक्षि, while post Vedic Sanskrit has अक्षि only मनोजवेषु—In respect of the onward speed of their mind i e the poetic imagination, 'in

wisdom i e inner knowledge' (Sāyana), 'in the quickness of their spirit' (Griffith) बभूवुः—√*bhū* to be, 3rd plu आदघ्नासः—Reaching up to the mouth, Yāska followed by Sāyana renders it by आस्यदघ्नाः and derives आस्य from √*as* to throw and दघ्नं from √*dagh* to flow or √*das* to lay waste (आस्यम् अस्यते आस्यन्दते एनद् अन्नम् इति वा । दघ्नं दध्यते स्रवतिकर्मणः दस्यतेर्वा स्यात् । विदस्ततरं भवति Nir. I 9) Rājavāde conjectures that if घ्न is a part of आदघ्न like परावतघ्न, असुरघ्न वृत्रघ्न etc, then आद would refer to a part of the body which may be the knee or the waist or something lower than कक्ष, if आ is a prefix like उप in उपकक्षास, then दघ्न must mean knee or waist Thus according to him आदघ्न means 'reaching upto the knee or the waist', आसस् being the nom plu termination उपकक्षासः—'Reaching up to the arm-pit' (Yāska), 'reaching upto the belly' (Rajāvāde) स्नात्वाः—Yāska followed by Sāyana renders it by स्नानार्हाः 'fit to bathe in', त्व in स्नात्वा is like तव्य in classical Sanskrit ददृश्रे—√*dṛś* to see, perf mid 3rd plu

हृदा । तष्टेषु । मनसः । जवेषु । यत् । ब्राह्मणाः । सम्ऽयजन्ते । सखायः ॥ अत्र । अह । त्वम् । वि । जहुः । वेद्याभिः । ओहऽब्रह्माणः । वि । चरन्ति । ऊँ इति । त्वे ॥८॥

सा० भा०—सखायः समानख्याना ब्राह्मणाः हृदा बुद्धिमता हृदयेन तष्टेषु निश्चितेषु परिकल्पितेषु मनसो जवेषु मन्तव्येषु वेदार्थेषु गुणदोषनिरूपणा यत् यदा संयजन्ते सङ्गच्छन्ते । यजिरत्र सङ्गतिकरणवाची । अत्र अस्मिन् ब्राह्मणसंघे त्वम् अविज्ञातार्थमेकं पुरुषं वेद्याभिः वेदितव्याभिः विद्याभिः प्रवृत्तिभिर्वा वि जहुः विशेषेण परित्यजन्ति । अह इति विनिश्चये । ओहब्रह्माणः । ऊहमानं ब्रह्म विद्याप्रवृत्तिर्मतिप्रवृद्धिलक्षणं येषां ते तथोक्ताः । तादृशास्त एके विद्वांसः वि चरन्ति यथाकामं वेदार्थेषु विनिश्चयार्थं प्रवर्तन्ते । उ

प्रसिद्धौ । 'हृदा तष्टेषु मनसां प्रजवेषु' (निरु० १३. १३) इत्यादिकं निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

शब्दा०—हृदा=हृदय से, अन्तःकरण से, तष्टेषु=निर्मित, मनसः जवेषु=बौद्धिक चिन्तन में, ब्राह्मणाः=ऋत्विज ब्राह्मण, संयजन्ते=एक साथ चलते हैं, सखायः=समान ज्ञानवाले, अत्र=इस विद्वानों के समूह में, अह=निश्चित रूप से, त्वम्=एक को अर्थात् अज्ञानी को, वि जहुः=छोड़ देते हैं, वेद्याभिः=अपने ज्ञान के कारण, ओहब्रह्माणः=शास्त्रीय ज्ञान के लक्षणों से ब्राह्मण समझे जानेवाले, वि चरन्ति=विचरण करते हैं, उ=निश्चित अर्थ का वाचक निपात, त्वे=कुछ।

हि० अ०—हृदय से उद्भूत मन की गति में, जब समान ज्ञानवाले ब्राह्मण एक साथ चलते हैं, वे एक (अज्ञानी) को अपने ज्ञान के कारण, बहुत पीछे छोड़ देते हैं। (शास्त्रीय ज्ञान के लक्षणों से) ब्राह्मण समझे जाने वाले कुछ (ज्ञानी) (अपनी इच्छानुकूल वेदार्थ ज्ञान में) विचरण करते हैं।

Trans.—In the speed of mind, fashioned by the heart, when the Brahamins of equal knowledge go together they leave one far behind by virtue of thier learning; and some who are thought to be Brahmins (by the sign of their learning) wander (at their disposal).

Notes—तष्टेषु—'In ascertaining' (Sāyaṇa), 'fashioned' (Griffith). मनसः जवेषु—Sāyaṇa takes it to mean 'in going through the exposition of Vedas' and Griffith as 'with mental impulse'. संयजन्ते—√*yaj* with सम् to go together, pres. 3rd. plu.; not unaccented because preceded by यत्. वि जहुः—√*hā* to leave, mid. perf. 3rd. plu. ओहब्रह्माणः—'Those who are thought to be *Brahmins* by the sign of their learning' (Sāyaṇa), 'who count as Brahmins' (Griffith). Bahuvrīhi compd., accented on the first member. वि चरन्ति—√*car* to move, pres. 3rd. plu.

इमे । ये । न । अर्वाक् । न । पुरः । चरन्ति । न । ब्राह्मणासः । न । सुतेऽकरासः ॥ ते । एते । वाचम् । अभिऽपद्य । पापया । सिरीः । तन्त्रम् । तन्वते । अप्रऽजज्ञयः ॥९॥

सा० भा०—अनया वेदार्थानभिज्ञा निन्द्यन्ते । इमे ये अविद्वांस अर्वाक् अर्वाचीनमधोभागवर्तिन्यस्मिँल्लोके ब्राह्मणैः सह न चरन्ति ये परः परस्तात् देवैः सह न चरन्ति ते ब्राह्मणास ब्रह्मणा वेदार्थतत्परा न भवन्ति । तथा सुतेकरास' । सोमं सुतमभिषुतं कुर्वन्तीति सुतेकरा ऋत्विज । तेऽपि न भवन्ति । अप्रजज्ञयः । जानाते 'आदृगमहन' इति किप्रत्यय । अविद्वांस एते मनुष्या वाचं लौकिकीम् अभिपद्य प्राप्य तया पापया पापकारिण्या वाचा युक्तास्ते सिरीः 'छन्दसीवनिपौ' इतीप्रत्यय । 'सुपां सुलुक्' इति जस लु । सीरिणो भूत्वा तन्त्रं कृषिलक्षण तन्वते विस्तारयन्ति । कुर्वन्तीत्यर्थ । सर्वथा वेदार्थो ज्ञेय इत्यभिप्राय ॥

शब्दा०—इमे=ये अविद्वान्, ये=जो, न=नहीं, अर्वाक्=इस लोक में, परः=उस लोक में, चरन्ति=विचरण करते हैं, न=नहीं, ब्राह्मणास = ब्राह्मण, न=नहीं, सुतेकरास =सोम पीसनेवाले ऋत्विज, ते=वे एते= ये लोग, वाचम्=वाणी को, अभिपद्य=पास पहुँचकर, पाकर पापया =पापपूर्ण ढग से, सिरीः=बुनकर स्त्रियां, तन्त्रम्=तागे को, तन्वते= फैलाते हैं, अप्रजज्ञयः=अज्ञानी ।

हि० अ०—ये (अज्ञानी) जो न तो इस लोक में (ब्राह्मणो के साथ चलते हैं, न तो उस लोक में (देवताओ के साथ), (जो) न तो ब्राह्मण हैं, न सोम पीसनेवाले (ऋत्विज) हो, ये अज्ञानी पाप पूर्ण ढग से (लौकिक) वाणी को पाकर उसे फैलाते हैं, जैसे बुनकर औरतें तागे को (फैलाती हैं) ।

Trans—Those who walk neither (with Brahmins) in this lower world, nor (with the gods) in the upper world, (who are) neither Brahmins nor the pressers of Soma, these ignorant having attained the (worldly) speech in sinful (fasion) stretch it as female weavers their thread

Notes—अर्वाक्—'In the lower world' (Sāyana), 'back'

(Griffith) परः —'In the upper world' (Sāyana), 'forward' (Griffith) चरन्ति—√car to move, not unaccented because preceded by ये सुतेकरासः—Sacrificing priests who press Soma, Bahuvrihi compd accented on the first member. अभिपद्य—√pad with अभि to attain, gerund in य सिरीः—Sāyana renders it by सीरिणो भूत्वा, but he does not give the literal meaning of सिरी. Aufrect takes it to mean 'female weavers' and Griffith as spinsters तन्त्रम्—'Sign of farming' (Sāyana), 'thread' (Griffith) अप्रजज्ञयः—Derived from √jña to know, नञ् compd accented on the first syllable

सर्वे । नन्दन्ति । यशसा । आऽगतेन । सभाऽसहेन । सख्या । सखायः ॥ किल्बिषऽस्पृत् । पितुऽसनिः । हि । एषाम् । अरम् । हितः । भवति । वाजिनाय ॥१०॥

सा० भा०—सखायः समानख्याना समानज्ञाना सर्वे सभ्या मनुष्या सभासहेन सभा सोढुं शक्नुवता सख्या ऋत्विजा सखिभूतेन यज्ञ प्रति आगतेन यशसा यशस्विना सोमेन हेतुना नन्दन्ति हृष्टा भवन्ति । स हि ■ एव सोम / एषां जनाना किल्बिषस्पृत् । य स्वस्मादन्य पुरुष श्रेष्ठतामश्नुते स किल्बिष भवति बाध्यत्वेन । यथा पाप सदाचारै बाधितव्य भवति तद्वत । पापरूपस्य शत्रोर्बाधक । यद्वा । यस्मै साध्वनुप्रवचनाकरणेन यत्किल्बिषमेषा जायते तद्यो बाधते स किल्बिषस्पृत् । तथा स्व पितुषणिः । पितुरित्यन्ननाम दक्षिणा वा । तमनेन सोमेन सनोति यजमान सभजत इति तादृश । तेषामन्नदक्षिणा-दातेत्यर्थ । किच हितः पात्रेषु निहित सोम वाजिनाय । इन्द्रिय वीर्यं वाजिनम् । तेषा वीर्याय तत्कर्तुम् अरम् अल पर्याप्त समर्थो भवति । 'सर्वे नन्दन्ति यशसागतेनेत्यन्याह यशो वै सोमो राजा' इत्यादिकम् 'इन्द्रिय वै वीर्यं वाजिनमाजरस हास्मै वाजिन नापच्छिद्यते' इत्यन्त ब्राह्मणमत्रानुसधेयम् (ऐ० ब्रा० १ १३) ॥

शब्दा०—सर्वे=सभी, नन्दन्ति=प्रसन्न होते हैं, यशसा=यशस्वी सोम के कारण, आगतेन=आगमन से, सभासहेन=सभा को जीतने की शक्तिवाले, सख्या=मित्र के रूप में, सखायः=समान ज्ञानवाले,

किल्बिषस्पृत्=पापो को दूर करनेवाला, पितुसनिः=भोजन प्रदान करनेवाला, हि=निश्चित अर्थ को वाचक एक निपात, एषाम्=इनके, अरम्=पर्याप्त, हितः=पीसकर पात्र में रखा हुआ, भवति=होता है, वाजिनाय=पराक्रमयुक्त कार्य के लिये ।

हि० अ०—(ऋत्विजो के) मित्र के रूप में सभा को जीतने की शक्ति वाले विख्यात सोम आने के साथ सभी समान ज्ञानवाले प्रसन्न हो जाते हैं । (सोम) इनके पापो को दूर करनेवाला है भोजन प्रदान करनेवाला है । (पात्र में पीसकर) रखा हुआ (यह) पराक्रमयुक्त कार्य के लिये समर्थ है ।

Trans—All the men of equal knowledge rejoice with renowned (Soma) that has come as a friend, having the capacity of conquering in assembly He is the remover of sin, provider of food Placed in pot it is fit for vigorous deed

Notes—नन्दन्ति—√*nand* to rejoice, pres 3rd plu यशसा—'With renowned Soma' (Sāyana), 'in triumph' (Griffith) सभासहेन—With the capacity of conquering the assembly, Tatpurusa compd accented on the second member पितुसनिः—Provider of food, पितु means food and सनि is derived from √*san* to gain हितः—'Placed in the pot' (Sāyana), 'prepared' (Griffith) भवति—√*bhū* to be, not unaccented because preceded by हि

ऋचाम् । त्वः । पोषम् । आस्ते । पुपुष्वान् । गायत्रम् । त्वः ।
गायति । शक्वरीषु ॥ ब्रह्मा । त्वः । वदति । जातऽविद्याम् ।
यज्ञस्य । मात्राम् । वि । मिमीते । ऊँ इति । त्वः ॥११॥

सा० भा० अनया होत्रादृत्विक्कर्मणा विनियोगमाचष्टे । त्वः एको होता ऋचा पोष यथाविधि कर्माणि प्रयोग पुपुष्वान् । एको धातुरनुवादार्थः । बह्वीरृच पुष्यन् शसन् आस्ते । त्वः एक उद्गाता शक्वरीषु । शक्वर्य

ऋचः । आभिर्ऋग्भिर्वृत्रं हन्तुमिन्द्र समर्थोऽभूदिति शक्वर्यः । तासु गायत्रं साम गायति । त्वः एक. ब्रह्मा च जातविद्यां जाते जाते कर्तव्ये प्रायश्चित्तादौ वेदविद्यां वाच वदति । ब्रह्मा हि सर्वं वेदितुं योग्यो भवति खलु । 'चादिलोपे विभाषा' इति न निघातः । त्वः एकोऽध्वर्युश्च यज्ञस्य मात्रां यज्ञो यया मीयते-ऽभिषवग्रहणादिकया क्रियया ता मात्रा यज्ञशरीरं वि मिमीते अत्यर्थं निर्मिमीते । 'ऋचामेक. पोषमास्ते पुपुष्वान् होतर्गर्चनी' (निरु० १. ८) इत्यादिनिरुक्तानु-सारेणार्थोऽभ्यधायि । एवं बृहस्पतिर्विविधवेदार्थं तुष्टाव ॥

शब्दा०—ऋचाम्=ऋचा को, त्वः=एक अर्थात होता नामक ऋत्विज, पोषम्=समृद्धि में, आस्ते=लगा रहता है, पुपुष्वान्=यज्ञ में देवतानुसार ऋचाओं का संग्रह करना तथा उसे दोहराना यही ऋचाओं की समृद्धि कही जाती है । होता नामक ऋत्विज का मुख्य रूप से यही काम होता है । गायत्रम्=गाने योग्य ऋचाओं को जिन्हे सामन् कहते है, त्वः=एक उद्गाता नामक ऋत्विज, गायति=गाता है, शक्वरीषु=शक्वरी छन्द में, ब्रह्मा=ब्रह्मा नामक ऋत्विज, त्वः=एक, वदति=बोलता है, जातविद्याम्=प्रत्येक उलझनपूर्ण अवसर पर अपना निर्णय, यज्ञस्य=यज्ञ के, मात्राम्=स्वरूप को, वि मिमीते=विशेष रूप से निष्पादन करता है ।

हि० अ०—एक (अर्थात होता नामक ऋत्विज) ऋग्वेद की ऋचाओं को समृद्ध करने में लगा रहता है; एक (अर्थात् उद्गाता नामक ऋत्विज) शक्वरी छन्दों में गायत्र नाम के साम को गाता है । एक ब्रह्मा (नाम का ऋत्विज) प्रत्येक उलझनपूर्ण अवसरों पर अपना निर्णय बोलता है; एक (अर्थात् अध्वर्यु नामक ऋत्विज) यज्ञ के स्वरूप का विशेष रूप से निष्पादन करता है ।

Trans—One (i e. the Hotṛ priest) is engaged in augmenting the Ṛks One (i e the Udgātṛ priest) sings the Gāyatra song in Śakvarī metre One the Brahman priest speaks his solution on every perplexing occasion *One (i e the Adhvaryu priest) measures* out the body of the sacrifice (i e performs all the acts of the sacrifice)

Notes—आस्ते—√*ās to sit*, pres 3rd. mid sing. पुपुष्वान्—√*puṣ* to prosper, perf part. nom. sing.;

here पुपुष्वान् means augmenting the Rks which is the duty of the invoking priest The repetition of the Rks is their augmentation गायत्रि— √gā to sing, pres 3rd sing शक्वरीषु—In the Śakvarī metre that consists of six lines ब्रह्मा—An omniscient priest He is the master of all lores Durgā takes ब्रह्मन् to mean the three Vedas Rājavāde in Nirukta follows the interpretation of Durgā Sāyana takes ब्रह्मा to mean the omniscient priest वदति— √vad to speak, not unaccented because the conjunctive च has been dropped (चादि लोपे विभाषा—Pān VIII 1 63) जातविद्याम्—'Solution on every perplexing occasion' (Yāska), Sāyana and Durgā take it to mean 'the speech prescribing expiations for all errors of omission and commission that happen in sacrifices' According to Griffith, जातविद्याम means 'the knowledge of beings' मात्राम्—'Body' (Sāyana), 'rules' (Griffith), 'acts' (Rājavāde) विमिमीते — √mā to measure, mid pres 3rd sing Rājavāde takes it to mean 'perform'

तत्र 'देवानाम्' इति नवर्चमनुवाकापेक्षया चतुर्थं सूक्तमानुष्टुभं देवदेवत्यम् । लोकनाम्नः पुत्रो बृहस्पतिराङ्गिरस एव वा बृहस्पतिर्ऋषिः । अथवा दक्षस्य दुहितादितिर्ऋषिः । तथा चानुक्रान्तं—'देवानां नव लौक्यो वा बृहस्पतिर्दाक्षायण्यदितिर्वा दैवमानुष्टुभम्' इति । गतः सूक्तविनियोगः ।

दे॒वानां॒ । नु । व॒यम् । जाना॑ । प्र । वो॒चा॒म॒ । वि॒प॒न्यया॑ । उ॒क्थेषु॑ । श॒स्यमा॑नेषु । यः । पश्या॑त् । उत्ऽत॑रे । यु॒गे ॥१॥

सा० भा० – अदितिर्दाक्षायण्यनेन सूक्तेन स्वयं यथादित्यानजनयत्तद्ब्रवीति । बृहस्पत्यृषिपक्षे स ऋषिरदितेः सकाशादादित्योत्पत्तिप्रकारमाह । वयं देवानाम् आदित्यानां जाना जन्मानि प्र वोचाम प्रकथयाम । विपन्यया विस्पष्टया वाचा । वयमिति वोचामेति चोभयत्र पूजार्थं बहुवचनम् । अथैकवदाह । यः देवानां गणः पूर्वे युगे उत्पन्नोऽपि उक्थेषु शस्यमानेषु यागे शस्त्रेष्वनुष्ठीयमानेषु उत्तरे युगे वर्तमानं स्तुवन्तं स्तोतारं पश्यात् पश्यति । अनेकेष्वपि युगेषु गतेषु कर्मसु स्तूयमानो वर्तत इत्यर्थः ॥

शब्दा०—देवानाम्=देवताओं के, नु=अब, वयम्=हमलोग, जाना =जन्मों को, प्र वोचाम्=कहें, विपन्यया=स्पष्ट वाणी में, उक्थेषु= उक्थ्य नामक साम के, शस्यमानेषु=गाने पर, यः=जो, पश्यात्=देखे, उत्तरे युगे=आगे आनेवाले समय में ।

हि० अ०—अब हम लोग स्पष्टवाणी में देवताओं के जन्मों को कहें, जो (देवताओं का समूह) भविष्य में उक्थ्य साम के गाने पर यजमान को देख सके ।

Trans.—Now let us proclaim the births of the gods with clear speech ; that (the host of gods) may see (the worshipper) when hymns are being chanted (to them) in future age.

Notes—वोचाम —√*vac* to speak, red.-aorist, subju. 1rst. plu. विपन्यया—With clear voice' (Sāyaṇa), 'with

tuneful skill' (Griffith), 'in picturesque style' (Peterson); instr. sing of विपन्य. पश्यात्—$\sqrt{pa\acute{s}}$ to see, pres. sujbu. 3rd. sing.

ब्रह्मणः। पतिः। एता। सम्। कर्मारःऽइव। अधमत्॥ देवानाम्। पूर्व्ये। युगे। असतः। सत्। अजायत॥२॥

सा० भा०—ब्रह्मणः अन्नस्य पतिः अदितिः एता एतानि देवानां जन्मानि कर्मारइव स यथा भस्त्रयाग्निमुपधमति प्रज्वलनार्थमेवं सम् अधमत् उदपादयदित्यर्थः। देवानां पूर्व्येंयुगे। आदिसृष्टावित्यर्थः। तेषामुपादानकारणात् असतः नामरूपवर्जितत्वेनासत्समानाद् ब्रह्मणः सकाशात् सत् नामरूपविशिष्टं देवादिकम् अजायत प्रादुरभूत्। 'असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायत' (तै० उ० २. ७) इति हि श्रुतिः। न सदात्मकस्य प्रपञ्चस्यासत्कारणत्वं युक्तमिति वाच्यं, छन्दोगैः 'कथमसतः सज्जायेत' इति असत्कारणत्वमाक्षिप्य 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' (छा० उ० ६. २. २) इत्यवधारितत्वात्। तर्ह्यसत्कारणप्रतिपादकवाक्यानां का गतिरिति चेत् तेषामव्याकृततराभिप्रायत्वात् 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्' (श० ब्रा० १४. ४. २. १५) इति श्रुतेः। यद्येवं तर्ह्यदितेः सकाशात्कथं देवाद्युत्पत्तिः। 'वायोरग्निः' (तै० आ० ८.१) इत्यादिवत्। अधिष्ठानसकाशादुत्पत्तेः। यद्वा देवानां कारणभूतं सत् असतो ब्रह्मणः सकाशादुत्पन्नमिति योजनादुक्तन्यायोऽस्मिन्पक्षेऽपि समान एव॥

शब्दा०—ब्रह्मणस्पतिः=प्रार्थनाओं के स्वामी ने, एता=देवताओं के जन्मों को, कर्मारइव=लोहार की तरह, समधमत्=बढाया, देवानाम्=देवताओं की, पूर्व्ये युगे=आदि सृष्टि के समय, असतः=असत् अर्थात् नाम रूप वर्जित तत्त्व से, सत्=नामरूपात्मक जगत्, अजायत=उत्पन्न हुआ।

हि० अ०—ब्रह्मणस्पति ने इन (देवों के जन्म) को लोहार की तरह बढाया। देवताओं की आदि सृष्टि में असत् (नाम रूप वर्जित तत्त्व) से सत् (नाम रूपात्मक जगत्) की उत्पत्ति हुई।

Trans.—Brahmanaspati like a blacksmith has produced all these (births of gods). In the primordial age of the gods existence sprang out of non-existence.

Notes—ब्रह्मणस्पतिः—Sāyana takes it to mean Aditi. ब्रह्मन् is food and Aditi is master of food. Griffith and Peterson take Brahmanaspati no other than the well-known Brahmanaspati, the lord of prayers. एताः—Sāyana followed by Peterson takes it to mean 'birth or generations of gods; Ludwig and Griffith take it to refer भुवनानि understood. सम् अधमत्—$\sqrt{dhm\bar{a}}$ with सम् to produce, impf 3rd sing अजायत—$\sqrt{j\bar{a}}$ to be born, mid. impf 3rd sing.

देवानाम् । युगे । प्रथमे । असतः । सत् । अजायत ॥ तत् । आशाः । अनु । अजायन्त । तत् । उत्तानऽपदः । परि ॥३॥

सा० भा०—पूर्वार्धमुक्तम् । तत् अनु आशाः दिशः अजायन्त तत् परि तदन्वित्यर्थः । उत्तानपदः । उत्तानमूर्ध्वंतानं पद्यन्त इत्युत्तानपदो वृक्षाः । ते अजायन्त प्रादुरभवन् ॥

शब्दा०—देवानाम्=देवताओं की, युगे=सृष्टि के समय में, प्रथमे=आदि, असतः=नामरूपवर्जित तत्त्व से, सत्=नामरूपात्मक जगत्, अजायत=उत्पन्न हुआ, तत्=इसके, आशाः=दिशायें, अनु=पश्चात्, अजायन्त=उत्पन्न हुईं, तत्=इसके उत्तानपदः=वृक्ष, परि=पश्चात् ।

हि० अ०—देवताओं की आदि सृष्टि में असत् से सत् उत्पन्न हुआ; इसके बाद दिशायें उत्पन्न हुईं, इसके बाद वृक्ष (उत्पन्न हुये) ।

Trans—In the primordial age of the gods existence sprang out of non-existence, thereafter sprang out the quarters, thereafter the trees.

Notes—तत्—According to Oldenberg तत् in the 3rd and 4th Pāda refers to सत्. Peterson following Oldenberg renders 3rd Pāda as 'it (existence) was born after the quarters', while Griffith supported by Sāyana renders as 'thereafter were the regions born'.

Peterson takes तत् in the 4th Pāda as a mere rhetorical repetition. According to Griffith सत् in the 4th Pāda means 'earth', though in translation he renders तत् by 'this', उत्तानपदः—'Trees' (Sāyaṇa), 'productive power' (Griffith); Grassmann takes it as an epithet of Aditi 'whose legs have opened (in child-birth). Peterson takes उत्तानपद् the same as असत्. Oldenberg, Girffith and Peterson take उत्तानपद as abl. of उत्तानपद् though in meaning they differ from each other. परि—Sāyaṇa takes परि in the sense of अनु and construes it with तत् meaning 'thereafter'. Peterson takes परि to mean 'from' and construes with उत्तानपदः

भूः । जज्ञे । उत्तानऽपदः । भुवः । आशाः । अजायन्त ॥ अदितेः । दक्षः । अजायत । दक्षात् । ऊँ इति । अदितिः । परि ॥४॥

सा० भा०—भूः उत्तानपदः वृक्षात् जज्ञे । तथा भुवः सकाशात् आशाः अजायन्त । तथा अदितेः दक्षः अजायत उत्पन्नः । दक्षात् उ दक्षादपि अदितिः परि अजायत । न स्वोत्पन्नं कार्यं स्वस्यैव कारणमपि भवतीति विप्रतिषिद्धमिति वाच्यम् । यास्काचार्य इदमेव वाक्यमुदाहृत्य विरोधमाशङ्क्य पर्यहरत् । तथा हि—'अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाद्वदितिः परीति च । तत्कथमुपपद्येत समानजन्मानौ स्यातामित्यपि वा देवधर्मेणेतरेतरजन्मानौ स्यातामितरेतरप्रकृती' (निरु० ११. २३) इति ॥

शब्दा०- भूः=पृथिवी, जज्ञे=उत्पन्न हुई, उत्तानपदः=वृक्ष से, भुवः=पृथिवी से, आशाः=दिशायें, अजायन्त=उत्पन्न हुईं, अदितेः=अदिति से, दक्षः=दक्ष प्रजापति, अजायत=उत्पन्न हुये, दक्षात्=दक्ष से, उ=निश्चित अर्थ का वाचक एक निपात, अदितिः=देवमाता अदिति, परि=बाद।

हि० अ०—वृक्ष से पृथिवी उत्पन्न हुई; पृथिवी से दिशायें उत्पन्न हुईं। अदिति से दक्ष उत्पन्न हुये तथा दक्ष से अदिति (उत्पन्न हुई)।

Trans.—The earth sprang out of the tree, the quarters were born from the earth. Dakṣa was born of Aditi and Aditi from Dakṣa.

Notes—जज्ञे—√*jan* to generate, perf. mid. 3rd. sing. दक्षः—One of the seven sons of Aditi. Bergaigne takes him as a deification of 'intelligence' and Maxmuller as the deification of 'potentiality'. अदितिः—Deification of 'infinite space' (Bergaigne), deification of 'infinity' (Maxmüller), vide notes on अदितये (I. 24 1). अदिते······परि—Yāska's reply to this contradictory statement is that '*they may have had the same origin*; or according to the nature of the gods they may have been born from each other, they may have derived their substance from one another (Nir. XI 23).'

अदितिः । हि । अजनिष्ट । दक्ष । या । दुहिता । तव ॥ ताम् ।
देवाः । अनु । अजायन्त । भद्राः । अमृतऽबन्धवः ॥५॥

सा० भा०—हे दक्ष तव या परि दुहिता अभूत् सा अदितिः अजनिष्ट हि पुमानादित्यान् । तदेवाह । तां देवा अन्वजायन्त भद्राः स्तुत्या भजनीयाः अमृतबन्धवः अमरणबन्धनाः ॥

शब्दा० —अदितिः=अदिति ने, हि=निश्चित अर्थ का वाचक निपात, अजनिष्ट=उत्पन्न किया, दक्ष=ओ दक्ष, या=जो, दुहिता=पुत्री, तव=तुम्हारी, ताम्=उसके, देवाः=देवता, अनु=पश्चात् अजायन्त=उत्पन्न हुये, भद्राः=कल्याणकारी, अमृतबन्धवः=अमृत है बन्धु जिनका ऐसे देवता ।

हि० अ०—ओ दक्ष, वास्तव में अदिति ने, जो तुम्हारी पुत्री थी, (आदित्यों को) उत्पन्न किया; उस (अदिति) के बाद ही अमृत है बन्धु जिनका ऐसे कल्याकारी देवता उत्पन्न हुये ।

Trans.—O Dakṣa, Aditi, indeed, who is your daughter, produced (the Ādityas). After her the auspicious gods, the brother of immortality, were born.

Notes—अजनिष्ट—√*jan* to generate, 'iṣ'-aorist, mid. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by हि.

यत् । देवाः । अदः । सलिले । सुऽसंरब्धाः । अतिष्ठत ॥ अत्र । वः । नृत्यताम्ऽइव । तीव्रः । रेणुः । अप । आयत ॥६॥

सा० भा०—अनयोत्तरेण चादित्या स्तूयन्ते । यत् यदा हे देवा अदः अमुष्मिन् सलिले एव सुसंरब्धा सुष्ठु लब्धात्मान अतिष्ठत स्थितवन्त । 'आपो वा इद सर्वम्' (तै० आ० १० २२) 'अप एव ससर्जादौ' (मनु० १ ८) इति श्रुतिस्मृतौ । अत्र अस्मिन् सलिले नृत्यतामिव व युष्माक सबन्धी तीव्र दु सह रेणु अशभूत एक अपायत अपागच्छत् । दिव प्रति गत इति सूर्याभिप्रायम् । 'परामार्ताण्डमास्यत्' इति वक्ष्यति ॥

शब्दा० – यत्=जब, देवाः=ओ देवताओ, अदः=इस, सलिले=जल में, सुसंरब्धाः=एक साथ मिलकर, अतिष्ठत=खडे थे, अत्र=यहाँ, वः=तुममें से, नृत्यतामिव=मानो नाचते हुये से, तीव्र =गर्म, रेणु =कण, अप आयत=ऊपर उठा ।

हि० अ०—ओ देवताओ, जब (तुम लोग) एक साथ मिलकर यहाँ जल में खडे थे मानो नाचते हुये तुम में से एक धूल का गर्म कण ऊपर उठा ।

Trans—O Gods, when you stood close clasping in the water, from you, as it were dancing, a hot particle of dust arose up

Notes—अदः—'In this' (Sāyana, 'here' (Peterson) सलिले—'In the water' (Sāyana), 'an unsteady (mass)' (Peterson) सुसरब्धा —Sayana renders it as सुष्ठु लब्धात्मान', Griffith as 'close clasping' and Peterson as 'well supported' अतिष्ठत—√*stha* to stand, impf 2nd sing, not unaccented because preceded by यत

यत् । देवाः । यतयः । यथा । भुवनानि । अपिन्वत ॥ अत्र । समुद्रे । आ । गूळ्हम् । आ । सूर्यम् । अजभर्तन ॥७॥

सा० भा०—यत् यदा हे देवाः यतयो यथा । वृष्ट्या नियमयन्तीति वा यत्नेन पालयन्तीति वा यतयो मेघा । ते यथोदकं भुवनानि लोक पूरयन्ति

तद्वस्त्वतेजोभिः अपिन्वत पूरितवन्तः । अत्र समुद्रे अप्सु आ गूळ्हं निगूळ्हं सूर्यं प्रातरुदयाय आ अजभर्तन आहृतवन्तः ॥

शब्दा०—यत्=जब, देवाः=ओ देवताओं, यतयः=मेघ, यथा=तरह, भुवनानि=लोकों को, अपिन्वत=भर दिया, अत्र=यहां, समुद्रे=समुद्र में, गूळ्हम्=छिपे हुये, सूर्यम्=सूर्य को, आ अजभर्तन=बाहर लाये ।

हि० अ०—ओ देवताओं, मेघों की तरह जब (तुम लोगों ने) लोकों को भर दिया, उस समय समुद्र में छिपे हुये सूर्य को (तुम लोग) लाये ।

Trans.—O gods, like clouds, when you fattened all the beings, then you brought out the sun (who was) hidden in the ocean.

Notes—यतयः—*Clouds* (Sāyaṇa), cowhards (Peterson), devotees (Griffith). अपिन्वत—√*pinv* to fatten, impf. 2nd. plu.; not unaccented because preceded by यत्. गूळ्हम्—See I. 116 11. अजभर्तन—√*bhr* to bear, plu. perf. 2nd. plu.

अ॒ष्टौ । पु॒त्रासः॑ । अदि॑तेः । ये । जा॒ताः । त॒न्वः॑ । परि॑ ॥ दे॒वान् । उप॑ । प्र । ऐ॒त् । स॒प्तऽभिः॑ । परा॑ । मा॒र्ता॒ण्डम् । आ॒स्य॒त् ॥८॥

सा० भा०—अष्टौ पुत्रासः पुत्रा मित्रादयः अदितेः भवन्ति ये अदितेः तन्वस्परि शरीरात् जाताः उत्पन्नाः । अदितेरष्टौ पुत्रा अध्वर्युब्राह्मणे परिगणिताः । तथा हि—'ताननुक्रमिष्यामो मित्रश्च वरुणश्च धाता चार्यमा चांशश्च भगश्च विवस्वानादित्यश्च' (तै० आ० १. १३. ३) इति । तथा तत्रैव प्रदेशान्तरेऽदिति प्रस्तुत्याम्नातं 'तस्या उच्छेषणमददुस्तत्प्राश्नात् सा रेतोऽधत्त तस्यै चत्वार आदित्या अजायन्त सा द्वितीयमपचत्' इत्यादिनाष्टानामादित्यानामुत्पत्तिर्वर्णिता (तै० स० ६. ५ ६. १) । सादितिः सप्तभिः पुत्रैः देवानुप प्रैत् उपागच्छत् । अष्टमं पुत्रं मार्ताण्डं सूर्यं परा आस्यत् उपरि प्राक्षिपदित्यर्थः ॥

शब्दा०—अष्टौ=आठ, पुत्रासः=पुत्र, अदितेः=अदिति के, ये=जो, जाताः=उत्पन्न हुये, तन्वस्परि=शरीर से, देवान्=देवों के, उप=पास, प्र ऐत्=चली गई, सप्तभिः=सात पुत्रों के साथ, परा=ऊपर, मार्ताण्डम्=सूर्य को, आस्यत्=छोड़ दिया ।

हि॰ अ॰—अदिति के आठ पुत्र हैं जो उसके शरीर से उत्पन्न हुये; सात के साथ वह देवताओं के यहाँ चली गई; (आठवें पुत्र) सूर्य को अलग छोड़ दिया।

Trans—Eight are the sons of Aditi who were born from her body. With seven (she) went to meet the gods, and (the eighth) the sun (she) threw away.

Notes—अष्टौ पुत्रासः—Eight sons of Aditi, viz, Mitra, Varuṇa, Dhātar, Aryaman, Aṁśa, Bhaga, Vivasvān and Āditya. जाताः—√*jā* to be born, past part. तन्वः—from the body, abl. sing. of तनु. ऐत्—√*i* to go, impf. 3rd. sing. आस्यत्—√*as* to throw, impf. 3rd. sing.

सप्तऽभिः। पुत्रैः। अदितिः। उप। प्र। ऐत्। पूर्व्यम्। युगम्॥
प्रऽजायै। मृत्यवे। त्वत्। पुनः। मार्तण्डम्। आ। अभरत्॥९॥

सा॰ भा॰—पूर्वमन्त्रोक्त एवार्थः पुनरत्रोच्यते। सप्तभिः मार्ताण्डव्यतिरिक्तैर्मित्रादिभिः अदितिः पूर्व्यं पुराणं युगम् उप प्रैत् उपगता। अथ प्रजायै प्राणिनामुत्पत्तये मृत्यवे तेषां मरणाय मार्ताण्डं मृतात् अण्डादण्डाज्जात मार्ताण्डनामानं सूर्यं पुनः आभरत् आहरत्। द्युलोकेऽधारयत्। प्राणिमरणजननादीनां सूर्योदयास्तमयायत्तता स्फुटा। 'तस्यै व्युद्रमाण्डमजायत' (तै॰ सं॰ ६.५ ६.१) इत्यादि ब्राह्मणम्॥

शब्दा॰—सप्तभिः=सात, पुत्रैः=पुत्रो, के साथ, अदितिः=अदिति, उप=पास, प्र ऐत्=चली गई, पूर्व्यम् युगम्=आदि युग को, प्रजायै=उत्पत्ति के लिये, मृत्यवे=मृत्यु के लिये, त्वत्=पुनः=फिर, मार्ताण्डम्=सूर्य को, आ अभरत्=लाई।

हि॰ अ॰—अपने सात पुत्रों के साथ अदिति प्रारम्भिक युग को चली गई। (प्राणियों की) उत्पत्ति के लिये तथा (उनके) विनाश के लिये पुनः सूर्य को लाई।

Trans —With her seven sons, Aditi went to meet the primordial age (She) brought thitherward the sun to generate (the beings) and to destroy (them) again

Notes—प्रजायै—For creation of the beings; dat sing of प्रजा अभरत्—√*bhṛ* to bear, impf 3rd sing

---

'त्वया मन्यो' इति सप्तर्चं षोडशं सूक्तम् आदितस्तिस्रस्त्रिष्टुभस्ततश्चतस्रो जगत्यः। पूर्ववदृषिदेवते। तथा चानुक्रान्तं—'त्वया मन्यो चतुर्जगत्यन्तम्' इति। अजिरनाम्न्येकाह इदं सूक्तं मरुत्वतीयशस्त्रे निविद्धानम्। सूत्रं पूर्वसूक्त एवोदाहृतम्। विनुत्यभिभूतिषु सर्वेष्वेकाहेष्वेते सूक्ते मरुत्वतीयनिष्केवल्ययोः शस्ये। सूत्रितं च 'विनुत्यभिभूत्योरिषुवज्रयोश्च मन्युसूक्ते' (आश्व० श्रौ० ९.८) इति।

त्वया। मन्यो इति। सऽरथम्। आऽरुजन्तः। हर्षमाणासः।
धृषिताः। मरुत्वः॥ तिग्मऽइषवः। आयुधा। सम्ऽशिशानाः।
अभि। प्र। यन्तु। नरः। अग्निऽरूपाः॥१॥

सा० भा०—हे मन्यो हे मरुत्वः त्वया सरथं समानमेकमेव रथमारुह्येति शेषः। आरुजन्तः गच्छन्तः हर्षमाणासः हृष्टाः धृषिता धृष्टाः तिग्मेषवः तीक्ष्णबाणाः आयुधा आयुधानि संशिशानाः सम्यग्निश्यन्तः नरः युद्धस्य नेतार इन्द्रादयो देवास्त्वदनुचरा वा अग्निरूपाः अग्निवत्तीक्ष्णदाहादिकर्माणो यद्वा संनद्धा कवचिनः अभि प्र यन्तु युद्धे सहायार्थम्। अत्र 'त्वया मन्यो सरथमारुह्य रुजन्तः' (निरु० १०.३०) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम्॥

शब्दा०—त्वया=तुम्हारे साथ, मन्यो=ओ मन्यु, सरथम्=एक रथ पर, आरुजन्तः=तेजी से जाते हुये, हर्षमाणासः=उत्साही, धृषिताः=बहादुर, मरुत्वः=ओ मरुतों से युक्त, तिग्मेषवः=तीक्ष्ण बाणवाले, आयुधा=शस्त्रों को, संशिशानाः=तीक्ष्ण करते हुये, अभि प्र यन्तु=प्रयाण करें, नरः=मनुष्य, अग्निरूपाः=अग्नि के समान भयानक।

हि० अ०—ओ मरुतों से युक्त मन्यु, तुम्हारे साथ एक ही रथ पर तेजी से जाते हुये उत्साही, बहादुर, मनुष्य जिनके बाण तीक्ष्ण हैं, जो अग्नि के समान (भयानक) हैं, अपने अस्त्रों को तीक्ष्ण करते हुये (युद्ध में) प्रयाण करें।

Trans.—O wrath, accompanied by Maruts, bursting forth with thee on the same chariot, the exulting, impetuous men, terrible like flames of fire, having

जीतो; ओ विजेता, बुलाने पर हमारे सेनापति बनो। शत्रुओं को मारकर उनके धन को (हमलोगों में) बाँटो। (हमारे) पराक्रम को तोलते हुये शत्रुओं को भगाओ।

Trans.—O wrath, flashing like fire conquer the enemies; o conqueror, (when) invoked, be our commander. Having slain the enemies distribute the booty (among us); measuring (our) strength push away the hinderer.

Notes—त्विषितः—√*tviṣ* to be stirred, past part. सहस्व—√*sah* to conquer, mid. impv. 2nd. sing. सहुरे—Voc. of सहुरि (conqueror) from √*sah* to conquer, with the suffix उरिण्. हूतः—√*hū* to call, past part. एधि—√*as* to be, impv. 2nd. sing. हत्वाय—√*han* to kill, gerund in त्वाय विभजस्व—√*bhaj* with वि to distribute, impv. mid, 2nd sing. मिमानः—√*mā* to measure, (III. conju.), pres part. नुदस्व—√*nud* to push, impv. mid. 2nd. sing.

सहस्व। मन्यो इति। अभिऽमातिम्॥ अस्मे इति। रुजन्। मृणन्॥ प्रऽमृणन्। प्र। इहि। शत्रून्॥ उग्रम्। ते। पाजः। ननु। आ। रुरुध्रे। वशी। वशम्। नयसे। एकऽज। त्वम्॥२॥

सा० भा०—हे मन्यो अस्मे अस्माकम् अभिमातिम् अभिगन्तारं शत्रुं सहस्व अभिभव। रुजन् हिंसन् मृणन् प्रमृणन् प्रकर्षेण हिंसन् यथा पुनर्न जीवेत्तथा कुर्वंस्त्वं शत्रून् प्रति प्रेहि। ते तव पाजः बलम् उग्रम् उद्गूर्णं के ननु आ रुरुध्रे आरुन्धन्ति। न तथा संभवति हे एकज त्वम् असहायः वशी त्वं वशं नयसे प्रापयसि शत्रुम्॥

शब्दा०—सहस्व=जीतो, मन्यो=ओ मन्यु, अभिमातिम्=शत्रु को, अस्मे=हमारे, रुजन्=तोड़ते हुये, मृणन्=कुचलते हुये, प्रमृणन्=प्रकृष्ट रूप से नष्ट करते हुये, प्र इहि=बढो, शत्रून्=शत्रुओं की ओर, उग्रम्=भयानक, ते=तुम्हारे, पाजः=शक्ति को, ननु=संभव नहीं, आ रुरुध्रे=

रोकेंगे, वशी=वश में करनेवाले, वशम्=वश में, नयसे=लाते हो, एकज=ओ अकेले उत्पन्न, त्वम्=तुम।

हि॰ अ॰—ओ मन्यु, मेरे शत्रु को जीतो; तोड़ते हुए, कुचलते हुये, तथा अत्यन्त रूप से नष्ट करते हुये शत्रुओं की ओर बढ़ो। (वे) तुम्हारी भयानक शक्ति को रोकेंगे (यह) संभव नहीं। ओ अकेले, वश में करनेवाले तुम (शत्रुओं को) अपने वश में लाते हो।

Trans.—O wrath, overcome our assailant ; go to the enemies breaking, slaying and crushing them down, They can hinder thy terrible might, is not possible. O sole-born, thou, the controller, bring the enemies under thy control.

Notes—अस्मे—Final ए in अस्मे is Pragṛhya ; hence, इति is added after it in the Pada-text. रुजन्—√*ruj* to break, pres. part. मृणन्—√*mṛṇ* to crush, pres. part. प्रमृणन्—The repetition of मृणन् with the prefix प्र is for emphasis. इहि—√*i* to go, impv. 2nd. sing. रुरुध्रे—√*rudh* to hinder, perf. 3rd. plu. नयसे—√*ni* to lead. pres. 2nd. sing.

एकः । बहूनाम् । असि । मन्यो इति । ईळितः । विशंऽविशम् । युधये । सम् । शिशाधि ॥ अकृत्तऽरुक् । त्वया । युजा । वयम् । द्युऽमन्तम् । घोषम् । विऽजयाय । कृण्महे ॥४॥

सा॰ भा॰—हे मन्यो ईळितः स्तुतस्त्वम् एकः एव असहाय एव बहूनां शत्रूणाम् असि भवसि पर्याप्तो हन्तुम्। अतः विशंविशं तां तामस्मद्विरोधिनीं प्रजां युधये युद्धाय सं शिशाधि सम्यक् तीक्ष्णीकुरु। किंच हे अकृत्तरुक् अच्छिन्नदीप्ते त्वया युजा सहायेन वयं द्युमन्तं दीप्तिमन्तं घोषं सिंहनादवन्तं विजयाय विशिष्टजयार्थं कृण्महे कुर्मः ॥४॥

शब्दा॰—एकः=अकेले, बहूनाम्=अनेक शत्रुओं के, असि=हो, मन्यो=ओ मन्यु, ईळितः=पूजने पर, विशंविशम्=प्रत्येक निवास स्थान को,

युधये=युद्ध के लिये, संशिशाधि=तेज करो, अकृत्तरुक्=ओ अच्छिन्न प्रकाशवाले, त्वया=तुम्हारी, युजा=सहायता से, वयम्=हमलोग, द्युमन्तम्=शानदार, घोषम्=सिंहनाद, विजयाय=विजय के लिये, कृण्महे=करते हैं।

हि० अ०—ओ मन्यु, पूजने पर (तुम) अकेले ही अनेक (शत्रुओं) के (मारने में पर्याप्त) हो; हमारी प्रत्येक बस्ती को युद्ध के लिये तेज करो। ओ अच्छिन्न प्रकाशवाले, तुम्हारी सहायता से विजय के लिये हम शानदार सिंहनाद करते हैं।

Trans.—O wrath, being worshipped thou art alone (sufficient overwhelmer) of many; sharpen our each clan to fight O of perfect splendour, with thy aid, we make glorious trumpet for victory.

Notes—ईळितः—√*īd* to praise, past part. विशंविशम्—Each clan; Iterative compd. accented on the first member. युधये—Dative infinitive in ए from √*yudh* to fight. संशिशाधि—√*śā* to sharpen, (III conju.) impv. 2nd. sing. अकृत्तरुक्—अकृत्त from √*krt* to cut, past part. 'that which is not broken'. रुक् is derived from √*ruc* to shine; thus अकृत्तरुक् means 'one not of broken splendour i.e. of perfect splendour; voc. sing. Bahuvrihi compd. accented on the first member. कृण्महे—√*kr* to make, pres. 1rst plu.

विजेषऽकृत् । इन्द्रःऽइव । अनवऽब्रवः । अस्माकम् । मन्यो इति । अधिऽपाः । भव । इह ॥ प्रियम् । ते । नाम । सहुरे । गृणीमसि । विद्म । तम् । उत्सम् । यतः । आऽबभूथ ॥५॥

सा० भा०—हे मन्यो इन्द्रइव विजेषकृत् विजयकर्ता। तथा अनवब्रवः अनिन्दितवचनः। 'अनवब्रवोऽनवक्षिप्तवचनः' (निरु० ६. २९) इति यास्कः। ईदृशस्त्वम् अस्माकम् अधिपाः अधिकं पाता रक्षिता भव इह अस्मिन्यज्ञे।

हे सहुरे शत्रूणां सहनशील ते प्रियं नाम स्तोत्र गृणीमसि गृणीमः स्तुमः। यत नाम्न स्तोत्रात् त्वम आवभूय आभवसि प्रवृद्धो भवसि तमुत्सं बलस्योदगम-पितार विद्म जानीम ॥

शब्दा०—विजेषकृत्=विजय देनेवाले, इन्द्र इव=इन्द्र की तरह, अनवब्रव=अनिंदित वचन बोलनेवाले, अस्माकम्=हमलोगों के, मन्यो=ओ मन्यु, अधिपाः=रक्षक भव=बनो, इह=यहाँ प्रियम्=प्रिय, ते=तुम्हारे, नाम=नाम, सहुरे=ओ विजेता, गृणीमसि=स्तुति करते हैं, विद्म=जानते हैं, तम्=उस, उत्सम्=स्रोत को, यत=जहाँ से, आवभूय=आये हो।

हि० सु० – ओ मन्यु, इन्द्र की तरह विजय देनेवाले, अनिन्दित वचन बोलने वाले (तुम) यहाँ हम लोगों के रक्षक बनो। ओ विजेता, तुम्हारे प्रिय नाम की हम स्तुति करते हैं, (हम) उस स्रोत को जानते हैं जहाँ से (तुम) उत्पन्न हुए हो।

Trans—O wrath, thou the giver of victory like Indra, of unreviled speech, be our protector O conqueror, we sing thy dear name and we know the spring whence thou hast come

Notes--अनवब्रव—Sayana supported by Yaska renders it as 'speaker of unreviled speech, Griffith takes it to mean 'unyielding', Bahuvrihi compd accented on the second member सहुरे—See X 84 2 गृणीमसि—$\sqrt{gr}$ to sing, pres 1rst plu आवभूय—$\sqrt{bhu}$ to be perf 2nd sing, not unaccented because preceded by यत् विद्म—$\sqrt{vid}$ to know, pres 1rst plu, not unaccented because it begins the Pada

आऽभूत्या। सहऽजाः। वज्र। सायक। सहः। बिभर्षि। अभिऽभूते। उत्ऽतरम्॥ क्रत्वा। नः। मन्यो इति। सह। मेदी। एधि। महाऽधनस्य। पुरुऽहूत। सम्ऽसृजि॥६॥

– सा० भा०—हे वज्र वज्रवत्सारभूत हे सायक शत्रूणामन्तकर अभिभूते

शत्रूणामभिभावुक मन्यो आभूत्या । आभूतिरभिभवः । तेन सहजाः सहैवोत्पन्नस्त्वं उत्तरम् उत्कृष्टतरं सहः बलं बिभर्षि धारयसि । हे मन्यो क्रत्वा कर्मणा सह नः अस्माकं मेदेधि स्निग्धो भव । कुत्रेति तदुच्यते । महाधनस्य संग्रामनामैतत् । संग्रामस्य संसृजि सर्गे । हे पुरुहूत बहुभिराहूतेति मन्युसंबोधनम् ॥

शब्दा०—आभूत्या=शत्रु को पराजित करनेवाली शक्ति के, सहजा=साथ उत्पन्न, वज्र=ओ वज्र, सायक=ओ बाण, सहः=शक्ति को, बिभर्षि=धारण करते हो, अभिभूते=ओ शत्रु को पराजित करनेवाले, उत्तरम्=श्रेष्ठ, क्रत्वा=कार्य से, नः=हम लोगों के लिये, मन्यो=ओ मन्यु, सह=साथ, मेदी=उदार, एधि=बनो, महाधनस्य=युद्ध के, पुरुहूत=ओ बहुतों के द्वारा बुलाये जानेवाले, संसृजि=प्रारम्भ होने पर ।

हि० अ०—(शत्रु को) पराजित करनेवाली शक्ति के साथ उत्पन्न, ओ वज्र, ओ बाण, ओ अभिभूत करनेवाले, तुम श्रेष्ठ शक्ति को धारण करते हो; ओ मन्यु, ओ बहुतों के द्वारा बुलाये जानेवाले, युद्ध के प्रारम्भ होने पर अपने कार्य से (हमलोगों के लिये) उदार बनो ।

Trans.—Twin-born with conquering power, O thunderbolt, O arrow, O subduer, thou bearest higher power. O wrath, be graceful unto us with thy action at the start of battle, O invoked by many.

Notes—बिभर्षि—$\sqrt{bhr}$ to bear, pres. 2nd. sing. एधि—See X. 84 2. महाधनस्य—Of the mighty battle; Karmadhāraya compd. accented on the second member. पुरुहूत—Invoked by many ; $\sqrt{h\bar{u}}$ to call, past part. voc. sing. संसृजि—$\sqrt{srj}$ to emit ; loc. absolute.

सम्ऽसृष्टम् । धनम् । उभयम् । सम्ऽआकृतम् । अस्मभ्यम् । दत्ताम् । वरुणः । च । मन्युः ॥ भियम् । दधानाः । हृदयेषु । शत्रवः । पराऽजितासः । अप । नि । लयन्ताम् ॥७॥

सा० भा०—संसृष्टम् अविभागमापन्नम् उभयम् उभयविधं धनं समाकृतं सम्प्रगानीतम् अस्मभ्यं दत्ताम् । कः । वरुणश्च देवः मन्युः च । भियं भयं

हृदयेषु दधानाः शत्रवः अस्मद्विरोधिनः पराजितासः पराजिताः अप नि लयन्तां अपनिलीना भवन्तु ॥

शब्दा० —संसृष्टम्=अच्छी प्रकार से प्राप्त, धनम्=धन, उभयम्=दोनों प्रकार से, समाकृतम्=अच्छी प्रकार से संचित किया हुआ, अस्मभ्यम्=हमलोगों के लिये, दत्ताम्=देवें, वरुणः=वरुण देवता, च=और, मन्युः मन्यु देवता, भियम्=भय, दधानाः=धारण करते हुये, हृदयेषु=हृदय में, शत्रवः=शत्रु, पराजितासः=हारे हुये, नि लयन्ताम्=दूर हट जाँय।

हि० अ०— वरुण तथा मन्यु अच्छी प्रकार से उत्पन्न तथा अच्छी प्रकार से संचित किया हुआ दोनो प्रकार का धन हमें देवें। हृदय में भय धारण करते हुये शत्रु पराजित होकर दूर हट जाँय।

Trans.—Let varuṇa and wrath give us two-fold wealth, well-gathered and well-accumulated. Let (our) enemies, with fear in their hearts, slink away, vanquished.

Notes—संसृष्टम्—√*sṛj* with सम् to gather, past part. acc. sing. समाकृतम्—√*kṛ* with सम्+आ to accumulate, past part. acc. sing.; for accent see निहिताः (I. 24.7). दत्ताम्—√*dā* to give, impv. 3rd. dual. दधानाः—√*dhā* to put, pres. part. nom. plu. पराजितासः—जितासः is past part. from √*ji* to conquer, nom. plu. terminating in आसस्. नि लयन्ताम्—√*lī* with नि to slink away, impv. mid. 3rd. plu.

'सहस्रशीर्षा' इति षोडशर्चं षष्ठं सूक्तम्। नारायणो नामर्षिरन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा अनुष्टुभः। अव्यक्तमहदादिविलक्षणश्चेतनो यः पुरुषः 'पुरुषान्न परं किंचित्' (क० उ० ३. ११) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः स देवता तथा चानुक्रान्तं— 'सहस्रशीर्षा षोळश नारायणः पौरुषमानुष्टुभं त्रिष्टुबन्तं तु' इति। गतो विनियोगः॥

सहस्रऽशीर्षा। पुरुषः। सहस्रऽअक्षः। सहस्रऽपात्॥ सः। भूमिम्। विश्वतः। वृत्वा। अति। अतिष्ठत्। दशऽअङ्गुलम्॥१॥

सा० भा०—सर्वप्राणिसमष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराडाख्यो यः पुरुषः सोऽयं सहस्रशीर्षा। सहस्रशब्दस्योपलक्षणत्वादनन्तैः शिरोभिर्युक्त इत्यर्थः। यानि सर्वप्राणिनां शिरांसि तानि सर्वाणि तद्देहान्तःपातित्वात्तदीयान्येवेति सहस्रशीर्षत्वम्। एवं सहस्राक्षत्वं सहस्रपात्त्वं च। सः पुरुषः भूमिं ब्रह्माण्डगोलकरूपां विश्वतः सर्वतः वृत्वा परिवेष्ट्य दशाङ्गुलं दशाङ्गुलपरिमितं देशम् अत्यतिष्ठत् अतिक्रम्य व्यवस्थितः। दशाङ्गुलमित्युपलक्षणम्। ब्रह्माण्डाद्बहिरपि सर्वतो व्याप्यावस्थित इत्यर्थः॥

शब्दा०—सहस्रशीर्षा=हजारों सिरवाला, पुरुषः=परम पुरुष, सहस्राक्ष=हजारों नेत्रवाला, सहस्रपात्=हजारों पैरवाला, सः=वह, भूमिम्=पृथिवी को, विश्वतः=चारों तरफ से, वृत्वा=व्याप्त करके, अति=अधिक, अतिष्ठत्=स्थित है, दशाङ्गुलम्=दश अङ्गुल परिमाण में।

हि० अ० पूर्णपुरुष हजारों सिरवाला, हजारों नेत्रवाला तथा हजारों पैरवाला है। वह पृथिवी को चारों तरफ से व्याप्त करके दश अङ्गुल (परिमाण में) बचा रहता है।

Trans—The Perfect Being has thousands of heads, thousands of eyes and thousands of feet Having pervaded the whole earth he remains ten fingers in surplus (i e he is endless)

Notes—२ सहस्रशीर्षा—The word thousand indicates the innumerability of the limbs of the Puruṣa; Bahuvrīhi compd. accented on the first member. सहस्राक्षः—Bahuvrīhi compd. irregularly accented on the second member. वृत्वा—√vṛ to cover, gerund in त्वा. अतिष्ठत्—√sthā to stand, impf. 3rd. sing.

पुरुषः । एव । इदम् । सर्वम् । यत् । भूतम् । यत् । च । भव्यम् ॥
उत । अमृतऽत्वस्य । ईशानः । यत् । अन्नेन । अतिऽरोहति ॥२॥

सा० भा०—यत् इदं वर्तमानं जगत् तत् सर्वं पुरुष एव । यत् च भूतम् अतीतं जगत् यच्च भव्यं भविष्यज्जगत् तदपि पुरुष एव । यथास्मिन् कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेहाः सर्वेऽपि विराट्पुरुषस्यावयवाः तथैवातीतागामिनोरपि कल्पयोर्द्रष्टव्यमित्यभिप्रायः । उत अपि च अमृतत्वस्य देवत्वस्य अयम् ईशानः स्वामी । यत् यस्मात्कारणात् अन्नेन प्राणिनां भोग्येनान्नेन निमित्तभूतेन, अतिरोहति स्वकीयां कारणावस्थामतिक्रम्य परिदृश्यमानां जगदवस्थां प्राप्नोति तस्मात्प्राणिनां कर्मफलभोगाय जगदवस्थास्वीकारान्नेदं तस्य वस्तुत्वमित्यर्थः ॥

शब्दा०—पुरुषः=परम पुरुष, एव=ही, इदम्=यह, सर्वम्=सम्पूर्ण, यत=जो, भूतम्=हो गया है, यत=जो, च=और, भव्यम्=होनेवाला है, उत=और, अमृतत्वस्य=अमरत्व का, ईशानः=स्वामी, यत्=जो, अन्नेन=अन्न से, अतिरोहति=समृद्ध होता है ।

हि० अ०—यह सब, जो हो गया है तथा जो होगा, पुरुष ही है । और वह अमरत्व का स्वामी है तथा जो अन्न से समृद्ध होता है (उसका भी) ।

Trans.—All present, past and future (objects of this universe) are the Perfect Being. And (He) is the Lord of immortality and all that grows and develops with food.

Notes—भूतम्—√bhū to be, past part. भव्यम्—√bhū to be, gerundive in य. ईशानः—√īś to be master, pres. part. mid अतिरोहति—√ruh to ascend, pres. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यत्. उत…अतिरोहति—

This hemistich has variously been interpreted by the scholars : 'he is the lord or distributer of immortality because he becomes the visible world in order that living beings may obtain the fruits of their actions and gain mokṣa or final liberation from their bonds' (Sāyaṇa); 'he is also the lord of immortality; for he mounts beyond (his own condition) for the food (of living beings)—(Wilson); 'he is that which grows by nourishment, and he is the distributer of immortality' (Colebrooke); 'he is also the lord of immortality since by food he expands (Muir); 'since he stretches for above what exists by food (Ludwig); 'ruling over immortality, he was all that grows by food' (Peterson).

एतावान् । अस्य । महिमा । अतः । ज्यायान् । च । पुरुषः ॥
पादः । अस्य । विश्वा । भूतानि । त्रिऽपात् । अस्य । अमृतम् ।
दिवि ॥३॥

सा० भा०—अतीतानागतवर्तमानरूपं जगद्यावदस्ति एतावान् सर्वोऽपि अस्य पुरुषस्य महिमा स्वकीयसामर्थ्यविशेषः। न तु तस्य वास्तवस्वरूपम्। वास्तवस्तु पुरुषः अतः महिम्नोऽपि ज्यायान् अतिशयेनाधिकः। एतच्चोभयं स्पष्टीक्रियते। अस्य पुरुषस्य विश्वा सर्वाणि भूतानि कालत्रयवर्तीनि प्राणिजातानि पादः चतुर्थोऽशः। अस्य पुरुषस्य अवशिष्टं त्रिपात् स्वरूपम् अमृतं विनाशरहितं सत् दिवि द्योतनात्मके स्वप्रकाशस्वरूपे व्यवतिष्ठत इति शेषः। यद्यपि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै० आ० ८.१; तै० उ० २.१) इत्याम्नातस्य परब्रह्मण इयत्ताभावात् पादचतुष्टयं निरूपयितुमशक्यं तथापि जगदिदं ब्रह्मस्वरूपापेक्षयाल्पमिति विवक्षितत्वात् पादत्वोपन्यासः॥

शब्दा०—एतावान्=इतनी, अस्य=उसकी, महिमा=ऐश्वर्य, अतः=उससे भी, ज्यायान्=बढ़कर, च=और, पुरुषः=परम पुरुष, पादः=एक चौथाई अंश, अस्य=उसका, विश्वा=सम्पूर्ण, भूतानि=प्राणी, त्रिपात्=तीन चतुर्थांश, अस्य=उसका, अमृतम्=अमर लोक, दिवि=आकाश में।

इह=यहां, अभवत्=रह गया, पुनः=फिर, ततः=इससे, विष्वङ्=चारों तरफ, वि अक्रामत्=फैलाया, साशनानशने=खानेवाले तथा न खानेवाले अर्थात् जीव तथा निर्जीव, अभि=तरफ।

हि० अ०—तीन-चतुर्थांश के साथ पुरुष ऊपर चला गया; फिर भी एक-चतुर्थांश यहीं पर रह गया। इससे वह अपने को जीव तथा निर्जीव सभी रूपों में चारों तरफ फैलाया।

Trans.—With three fourth the Perfect Being rose upwards ; one-fourth of Him again remaired here ; thence he spread on all sides, over what eats and what eats not.

Notes—उदैत्—√*i* with उत् to rise, impf. 3rd. sing. अभवत्—√*bhū* to be, impf. 3rd. sing. पुनः—Final visarjaniya is rhotacized one ; hence, इति in the Pada-text. ततः—'After coming into sphere of illusion' (Sāyaṇa), 'thence' (Griffith, Macdonell). विष्वङ्—'Assuming various forms of gods, men, birds etc.' (Sāyaṇa) 'all sides' (Peterson, Griffith) 'in all directions' (Macdonell). व्यक्रामत्—√*kram* to stride, impf. 3rd. sing. साशनानशने—What eats and what eats not i.e. animate and inanimate. This compd. represents the latest stage of Dvandvas in the R̥.V. the first member losing its accent and the last syllable of the final member rceiving the उदात्त irrespective of its original accent. Dvandva compds. are not analysed in the Pada-text. Final ए is Pragṛhya ; hence, इति in the Pada-text.

तस्मा॑त्। वि॒ऽराट्। अ॒जा॒य॒त॒। वि॒ऽराजः॑। अधि॑। पुरु॑षः॥ सः। जा॒तः। अति॑। अ॒रि॒च्य॒त॒। प॒श्चात्। भूमि॑म्। अथो॒ इति॑। पु॒रः॥५॥

सा० भा०—विष्वङ् व्यक्रामदिति यदुक्तं तदेवात्र प्रपञ्च्यते। तस्मात् आदिपुरुषात् विराट् ब्रह्माण्डदेहः अजायत उत्पन्न। विविधानि राजन्ते

वस्तून्यभेति विराट् । विराजोऽधि विराड्देहस्योपरि तमेव देहमधिकरणं कृत्वा पुरुषः तद्देहाभिमानी कश्चित् पुमान् अजायत । सोऽयं सर्ववेदान्तवेद्य परमात्मा स्वयमेव स्वकीयया मायया विराड्देहं ब्रह्माण्डरूपं सृष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानी देवतात्मा जीवोऽभवत् । एतच्चाथर्वणिका उत्तरताप-नीये विस्पष्टमामनन्ति—'स वा एष भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवता कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते माययैव' (नृ० ता २ १. ९) इति । स जात विराट् पुरुष अत्यरिच्यत अतिरिक्तोऽभूत् । विराड्व्यतिरिक्तो देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपोऽभूत् । पश्चात् देवादिजीवभावादूर्ध्वं भूमिं ससर्जेति शेष । अथो भूमिसृष्टेरनन्तर तेषां जीवानां पुरः ससर्ज । पूर्यन्ते सप्तभि-र्धातुभिरिति पुर शरीराणि ॥

श० दा०—तस्मात्=उस चतुर्यांश से, विराट्=परम पुरुष से उत्पन्न प्रथम तत्व, अजायत=उत्पन्न हुआ, विराजः=विराट् नामक प्रथम तत्व से, अधि=बाद में, पुरुष=जीवात्मा के रूप में पुरुष, सः=वह, जातः=उत्पन्न होते ही, अति अरिच्यत=(देव मनुष्य आदि रूप में विराट से) अलग कर लिया, पश्चात्=इसके बाद, भूमिम्=पृथिवी, अथो=इसके बाद, पुर=जीवात्मा के लिए शरीर ।

हि० अ०—उस (चतुर्यांश) से विराट् उत्पन्न हुआ; विराट् से (जीवात्मा के रूप में) पुरुष (उत्पन्न हुआ) उत्पन्न होते ही उसने (अपने को देव मनुष्य आदि रूप में विराट् से) अलग कर दिया । इसके बाद पृथिवी को (उत्पन्न किया), इसके बाद (जीवात्मा के लिए) शरीर (का निर्माण किया) ।

Trans—From him *Virāt* was born, from *Virāt* the Purusa (in the form of *Jīvātma*) As soon as he was born, (he) separated himself (from *Virat* in the forms of gods, men, lower animals etc), then (he created) the earth and then the body

✓*Notes*—विराट्—The first creation of the Perfect Being He was the intermediate between the primordial Purusa and the created Purusa According to Muir विराट् may refer to the female counterpart of the Perfect Being as Aditi of Daksa अजायत—$\sqrt{j\bar{a}}$ to be

born, impf. mid. 3rd. sing. अरिच्यत—√ric to leave, pass. impf. 3rd. sing. अथो—(=अथ+उ); final ओ is Pragrhya. पुरः—'Body' '(Sāyaṇa)' 'before' (Peterson, ✓Macdonell), 'eastward' (Griffith). स...पुरः—This line has variously been interpreted : 'as soon as he was born he separated himself in the forms of gods, men, lower aminal etc. from *Virāṭ* , then he (created) earth, and then the body' (Sāyaṇa), 'when born he stretched beyond the earth'. behind and before' (Peterson Macdonell), 'as soon as he was born he spread eastward and westoward over the earth' (Griffith).

यत् । पुरुषेण । हविषा । देवाः । यज्ञम् । अतन्वत ॥ वसन्तः । अस्य । आसीत् । आज्यम् । ग्रीष्मः । इध्मः । शरत् । हविः ॥६॥

सा० भा०—यत् यदा पूर्वोक्तक्रमेणैव शरीरेषूत्पन्नेषु सत्सु देवाः उत्तरसृष्टिसिद्धयर्थं बाह्यद्रव्यस्यानुत्पन्नत्वेन हविरन्तरासंभवात् पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविष्ट्वेन संकल्प्य पुरुषेण पुरुषाख्येन हविषा मानसं यज्ञं अतन्वत अन्वतिष्ठन् तदानीम् अस्य यज्ञस्य वसन्तः वसन्तर्तुरेव आज्यम् आसीत् अभूत् । तमेवाज्यत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । एवं ग्रीष्म इध्मः आसीत् । तमेवेध्मत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । तथा शरद्धविः आसीत् । तामेवपुरोडाशादिहविष्ट्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । पूर्वं पुरुषस्य हविः सामान्यरूपत्वेन संकल्पः । अनन्तरं वसन्तादीनामाज्यादिविशेषरूपत्वेन संकल्प इति द्रष्टव्यम् ॥

शब्दा०—यत्=जब, पुरुषेण=पुरुष रूप, हविषा=हवि से, देवाः=देवताओं ने, यज्ञम्=यज्ञ को, अतन्वत=सम्पन्न किया, वसन्तः=वसन्त ऋतु, अस्य=उसका, आसीत्=था, आज्यम्=घी, ग्रीष्मः=ग्रीष्म ऋतु, इध्मः=इन्धन, शरत्=शरद् ऋतु, हविः=हवि ।

हि० अ०—देवताओं ने जब पुरुष रूपी हवि से यज्ञ किया, (उस समय) वसन्त इस (यज्ञ) का घी था, ग्रीष्म इसका इन्धन था शरत् इसका हवि था ।

Trans.—When gods performed a sacrifice with the Perfect Being as its *oblation*, the *spring* was its *ghee*, the summer its *fuel* and the autumn its oblation.

Notes—यज्ञम्—According to Sāyaṇa the sacrifice performed by gods with the Perfect Being as its oblation, spring as its ghee, summer as its fuel, *autumn as its oblation, was a mental one.* अतन्वत—√*tan* to stretch, impf. mid. 3rd. plu.; unaccented because preceded by यत् आसीत्—√*as* to be impf. 3rd. sing.

तम् । यज्ञम् । बर्हिषि । प्र । औक्षन् । पुरुषम् । जातम् । अग्रतः ॥
तेन । देवाः । अयजन्त । साध्याः । ऋषयः । च । ये ॥७॥

सा० भा०—यज्ञं यज्ञसाधनभूतं तं पुरुषं पशुत्वभावनया यूपे बद्धं बर्हिषि मानसे यज्ञे प्रौक्षन् प्रोक्षितवन्तः । कीदृशमित्यत्राह । अग्रतः सर्वसृष्टेः पूर्वं पुरुषं जातं पुरुषत्वेनोत्पन्नम् । एतच्च प्रागेवोक्तम् 'तस्माद्विराळजायत विराजो अधि पूरुषः' इति । तेन पुरुषरूपेण पशुना देवा अयजन्त । मानसयागं निष्पादितवन्त इत्यर्थः । के ते देवा इत्यत्राह । साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः प्रजापतिप्रभृतयः तदनुकूलाः ऋषयः मन्त्रद्रष्टारः च ये सन्ति । सर्वेऽप्ययजन्तेत्यर्थः ॥

शब्दा०—तम्=उस, यज्ञम्=बलि दिये जानेवाले को, बर्हिषि=दूर्वा पर, प्र औक्षन्=जल से अभिषेक कराया, पुरुषम्=पुरुष को, जातम्=उत्पन्न, अग्रतः=सर्व प्रथम, तेन=उससे, देवाः=देवताओं ने, अयजन्त=यज्ञ किया, साध्याः=प्रजापति आदि सृष्टि कर्ताओं ने, ऋषयः=ऋषियों ने च=और, ये=जो ।

हि० अ०—उस सबसे पहले उत्पन्न बलि दिये जानेवाले पुरुष (पशु) को देवताओं ने पवित्र दूर्वा पर (रखकर) प्रोक्षण किया । उस (पुरुष पशु) से देवताओं ने, प्रजापति आदि सृष्टिकर्ताओं ने, तथा जो ऋषि थे उन्होंने यज्ञ किया ।

Trans—They besprinkled the first-born Purusa, as to be sacrified, on the sacred grass. Therewith the gods, the Ssādhyas and the seers that are, all sacrificed.

Notes—यज्ञम्—√*yaj* to sarifice, gerundive in य. अयजन्त—√*yaj* to sacrifice, impf. 3rd. mid. plu. साध्याः—'A class of sacrificial beings probably ancient divine sacrificers' (Griffith) ; 'divine beings including Prajāpati etc. who are capable of creation' (Sāyaṇa). Macdonell thinks it to be in apposition to देवाः.

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वऽहुतः । सम्ऽभृतम् । पृषत्ऽआज्यम् ॥
पशून् । तान् । चक्रे । वायव्यान् । आरण्यान् । ग्राम्याः । च ।
ये ॥८॥

सा० भा०—सर्वहुतः । सर्वात्मकः पुरुषः यस्मिन् यज्ञे हूयते सोऽयं सर्वहुत् । तादृशात् तस्मात् पूर्वोक्तात् मानसात् यज्ञात् पृषदाज्यं दधिमिश्रमाज्यं संभृतं संपादितम् । दधि चाज्यम् चेत्येवमादिभोग्यजातं सर्वं संपादितमित्यर्थः । तथा वायव्यान् वायुदेवताकाँल्लोकप्रसिद्धान् आरण्यान् पशून् चक्रे उत्पादितवान् । आरण्या हरिणादयः । तथा ये च ग्राम्याः गवाश्वादयः तानपि चक्रे । पशूनामन्तरिक्षद्वारा वायुदेवत्यत्वं यजुर्ब्राह्मणे समाम्नायते—'वायवः स्थेत्याह वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षाः । अन्तरिक्ष देवत्याः खलु वै पशवः । वायव एवैनान्परिददाति' (तै० ब्रा० ३. २. १-३) इति ॥

शब्दा०—तस्मात्=उस, यज्ञात्=यज्ञ से, सर्वहुतः=उस यज्ञ से जिसमें सर्वरूपात्मक पुरुष का हवन हुआ था, संभृतम्=इकट्ठा किया गया, पृषदाज्यम्=दधिमिश्रित घृत, पशून्=पशुओं को, तान्=उन, चक्रे=उत्पन्न किया, वायव्यान्=आकाश में रहनेवाले, आरण्यान्=जंगल में रहनेवाले, ग्राम्याः=ग्रामों में रहनेवाले, च=और, ये=जो थे ।

हि० अ०—उस यज्ञ से जिसमें सर्वरूपात्मक पुरुष का हवन हुआ था, दधिमिश्रित घृत इकट्ठा किया गया । (उससे एकत्रित दधिमिश्रित घृत से उस पुरुष ने) आकाश में रहने वाले, जंगल में रहने वाले तथा गावों में रहने वाले जो पशु थे उनको उत्पन्न किया ।

Trans.—From that *Sarvahut* sacrifice the butter mixed with curd was gathered up. He (or It) created

these creatures of the air, of the forest, and those of the village.

Notes—सर्वहुतः—'From the sacrifice in which omniformed Puruṣa was sacrificed '(Sāyana), 'fully made' (Peterson), 'great' (Griffith), 'completely offered' (Macdonell). संभृतम्—√bhr with सम् to gather, past part ; here it is used as a finite verb ; for accent see निहितः (I. 24 7). पृषदाज्यम्—'Ghee mixed with curd' (Sāyana), 'the mixture of cruds and butter' (Wilson), 'the dripping fat' (Griffith) 'clotted butter' (Macdonell); Karmadhāraya compd. accented on the final syllable of the second member. चक्रे—√kr to make, perf. mid. 3rd. sing. वायव्यान्—Final न् is not dropped because it is at the end of the Pāda.

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वऽहुतः । ऋचः । सामानि । जज्ञिरे ॥
छन्दांसि । जज्ञिरे । तस्मात् । यजुः । तस्मात् । अजायत ॥९॥

सा० भा०—सर्वहुत तस्मात् पूर्वोक्तात् यज्ञात् ऋचः सामानि च जज्ञिरे उत्पन्नाः । तस्मात् यज्ञात् छन्दांसि गायत्र्यादीनि जज्ञिरे । तस्मात् यज्ञात् यजुः अपि अजायत ॥

शब्दा०—तस्मात्=उस, यज्ञात्=यज्ञ से, सर्वहुतः=उस यज्ञ से जिसमें सर्वरूपात्मक पुरुष का हवन हुआ था, ऋचः=ऋचायें, सामानि=सामन्, जज्ञिरे=उत्पन्न हुये, तस्मात्=उससे, यजुः=यजुष्, तस्मात्=उससे, अजायत=उत्पन्न हुये ।

हि० अ०—उस सर्वहुत् यज्ञ से ऋचायें तथा साम उत्पन्न हुये; उससे (गायत्र्यादि) छन्द उत्पन्न हुये; उससे यजुष् उत्पन्न हुआ ।

Trans—From that *Sarvahut* sacrifice were born the *Rks* and the *Sāmans ;* from that were born the metres , from that were born the ritualistic formula.

Notes—जज्ञिरे—$\sqrt{jan}$ to generate, mid. perf. 3rd. plu. छन्दांसि—'Metres, Gāyatrī etc.(Sāyaṇa); Muir understands छन्दांसि to refer the Atharvaveda. Peterson adheres to this view. अजायत—$\sqrt{j\bar{a}}$ to be born, impf. mid. 3rd. sing.

तस्मा॑त् । अश्वाः॑ । अ॒जा॒य॒न्त॒ । ये । के । च॒ । उ॒भ॒याद॑तः ॥
गावः॑ । ह॒ । ज॒ज्ञि॒रे॒ । तस्मा॑त् । तस्मा॑त् । जा॒ताः । अ॒जा॒वयः॑ ॥१०॥

सा॰ भा॰—तस्मात् पूर्वोक्तायज्ञात् अश्वा अजायन्त उत्पन्नाः । तथा ये के च अश्वव्यतिरिक्ता गर्दभा अश्वतराश्च उभयादतः ऊर्ध्वाधोभागयोरुभयोः दन्तयुक्ताः सन्ति तेऽप्यजायन्त । तथा तस्मात् यज्ञात् गावः च जज्ञिरे । किंच तस्मात् यज्ञात् अजावयः च जाताः ॥

शब्दा॰—तस्मात्=उस सर्वहुत् यज्ञ से, अश्वाः=घोड़े, अजायन्त=उत्पन्न हुये, ये=जो, के=कोई, च=और, उभयादतः=दोनों तरफ दांत वाले, गावः=गायें, ह=निश्चित अर्थ का वाचक निपात, जज्ञिरे=उत्पन्न हुईं, तस्मात्=उससे, जाताः=उत्पन्न हुईं, अजावयः=बकरियाँ तथा भेड़ें।

हि॰ अ॰—उस (सर्वहुत् यज्ञ) से अश्व उत्पन्न हुये तथा वे सभी जो दोनों तरफ दांतवाले हैं। उससे गायें उत्पन्न हुईं; उससे बकरियां तथा भेड़ें (पैदा हुईं)।

Trans.—From that, horses were born, and all those that have two rows of teeth; from that, cows were born; form that, goats and sheep were born

Notes—उभयादतः—Those who have two rows of teeth; Bahuvrihi compd. accented on the first member. अजावयः—Goats and sheep; plural Dvandva compd. not analysed in the Pada-test.

यत् । पुरु॑षम् । वि । अद॑धुः । क॒ति॒धा । वि । अ॒क॒ल्प॒य॒न् ॥
मुख॑म् । किम् । अ॒स्य॒ । कौ । बा॒हू इति॑ । कौ । ऊ॒रू इति॑ ।
पादौ॑ । उ॒च्ये॒ते॒ इति॑ ॥११॥

सा० भा०—प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टिं वक्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते । प्रजापतेः प्राणरूपा देवाः यत् यदा पुरुषं विराड्रूपं व्यदधुः संकल्पेनोत्पादितवन्तः तदानीं कतिधा कतिभिः प्रकारैः व्यकल्पयन् विविधं कल्पितवन्तः । अस्य पुरुषस्य मुखं किम् आसीत् । कौ बाहू अभूताम् का ऊरू । कौ च पादावुच्येते । प्रथमं सामान्यरूपः प्रश्नः पश्चात् मुखं किमित्यादिना विशेषविषयाः प्रश्नाः ।

शब्दा०—यत्=जब, पुरुषम्=परम पुरुष को, वि अदधुः=विभक्त किया, कतिधा=कितने भागों में, वि अकल्पयन्=विभाजन किया, मुखम्=मुख, किम्=क्या था, अस्य=उसका, कौ=कौन, बाहू=दो भुजायें थी, कौ=कौन, ऊरू=दोनों जंघायें, पादौ=दोनों पैर, उच्येते=कहे जाते हैं ।

हि० अ०—जब (देवताओं ने) पुरुष को विभक्त किया (उस समय उसके) कितने भाग किये ? उसका मुख क्या था ? (उसकी) दोनों भुजायें क्या थी ? (उसकी) दोनों जंघायें क्या थी ? (उसके) दोनों पैर क्या कहे जाते हैं ?

Trans.—When they divided the Perfect Being, into how many parts did they make ? What was his mouth ? What the two arms ? What the two thighs and what are said his two feet ?

Notes—व्यदधुः—√*dhā* to put. impf. 3rd. plu.; not unaccented because preceded by यत् अकल्पयन्—√*klp* to make, impf. 3rd. plu. उच्येते—√*vac* to speak, pres. 3rd. dual ; final ए as dual is Pragrhya ; hence, इति in the Pada-text,

ब्राह्मणः । अस्य । मुखंम् । आसीत् । बाहू इति । राजन्यः । कृतः ॥ ऊरू इति । तत् । अस्य । यत् । वैश्यः । पत्ऽभ्याम् । शूद्रः । अजायत ॥१२॥

सा० भा०—इदानीं पूर्वोक्तानां प्रश्नानामुत्तराणि दर्शयति । अस्य प्रजापतेः ब्राह्मणः ब्राह्मणत्वजातिविशिष्टः पुरुषः मुखमासीत् मुखादुत्पन्न इत्यर्थः । योऽयं राजन्यः क्षत्रियत्वजातिमान् पुरुषः सः बाहू कृतः बाहुत्वेन निष्पादितः ।

बाहुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः । तत् तदानीम् अस्य प्रजापतेः यत् यौ ऊरू तद्रूपः वैश्यः संपन्नः । ऊरुभ्यामुत्पन्न इत्यर्थः । तथास्य पद्भ्यां पादाभ्यां शूद्रः शूद्रत्व-जातिमान् पुरुषः अजायत । इयं च मुखादिभ्यो ब्राह्मणादीनामुत्पत्तिर्यजुःसंहितायां सप्तमकाण्डे 'स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत' (तै० सं० ७.१.१.४) इत्यादौ विस्पष्टमाम्नाता । अतः प्रश्नोत्तरे उभे अपि तत्परतयैव योजनीये ॥

शब्दा०—ब्राह्मण=ब्राह्मण, अस्य=उसका, मुखम्=मुख, आसीत् =था, बाहू=दोनों भुजाओं से, राजन्यः=क्षत्रिय, कृतः=बना, ऊरू=दोनों जंघायें, तत्=उनसे, उसकी यत्=जो थीं, वैश्यः=वैश्य, पद्भ्याम्=दोनों पैरों से, शूद्रः=शूद्र अजायत=उत्पन्न हुआ ।

हि० अ०—ब्राह्मण उसका मुख था, दोनों भुजाओं से क्षत्रिय हुआ; उसकी जो जंघायें थीं उनसे वैश्य हुआ, (उसके) दोनों पैरों से शूद्र उत्पन्न हुआ ।

Trans.—Brāhmaṇa was his mouth ; Kṣatriya was made of his two arms ; then his two thighs became Vaiśya, from feet Śudra was born.

Notes—कृतः—√kr to make, past part used as a finite verb. "The Brāhmṇa is called the mouth of Puruṣa as having the special privilege, as a priest, of addressing the gods in prayer. The arms of Puruṣa became the Rājanya, the prince and soldier who wields the sword and spear. His thighs, the strongest parts of his body, became the agriculturist and tradesman, the chief support of society ; and his feet, the emblems of vigour and activity, became the Sūdra or labouring man on whose toil and industry all ultimately rests. This is the only Passage in the Ṛgveda, which enumerates the four castes. (Griffith on X. 90.12. f.n.).

चन्द्रमाः । मनसः । जातः । चक्षोः । सूर्यः । अजायत ॥ मुखात् ।
इन्द्रः । च । अग्निः । च । प्राणात् । वायुः । अजायत ॥१३॥

सा० भा०—यथा दध्याज्यादिद्रव्याणि गवादयः पशव ऋगादिवेदा ब्राह्मणादयो मनुष्याश्च तस्मादुत्पन्ना एवं चन्द्रादयो देवा अपि तस्मादेवोत्पन्ना इत्याह। प्रजापतेः मनसः सकाशात् चन्द्रमाः जातः। चक्षोः च चक्षुषः सूर्यः अपि अजायत। अस्य मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च देवावुत्पन्नौ। अस्य प्राणाद्वायुरजायत ॥

शब्दा०—चन्द्रमाः=चन्द्रमा, मनसः=मन से, जातः=उत्पन्न हुआ, चक्षोः=आँख से, सूर्यः=सूर्य, अजायत=उत्पन्न हुआ, मुखात्=मुख से, इन्द्रः=इन्द्र, च=और, अग्निः=अग्नि, च=और, प्राणात्=प्राण से, वायुः=हवा, अजायत=उत्पन्न हुआ।

हि० अ०—(उस पुरुष के) मन से चन्द्रमा उत्पन्न हुआ; (उसकी) आँख से सूर्य उत्पन्न हुआ। (उसके) मुख से इन्द्र और अग्नि (उत्पन्न हुये); (उसकी) श्वास से वायु उत्पन्न हुआ।

Trans.—The moon was born from (his) mind; from (his) eye the sun was born. From (his) mouth Indra and Agni (where born); from (his) breath wind was born.

नाभ्याः। आसीत्। अन्तरिक्षम्। शीर्ष्णः। द्यौः। सम्। अवर्तत ॥
पद्भ्याम्। भूमिः। दिशः। श्रोत्रात्। तथा। लोकान्।
अकल्पयन् ॥१४॥

सा० भा०—यथा चन्द्रादीन् प्रजापतेर्मनःप्रभृतिभ्योऽकल्पयन् तथा अन्तरिक्षादीन् लोकान् प्रजापतेः नाभ्यादिभ्यो देवाः अकल्पयन् उत्पादितवन्तः। एतदेव दर्शयति। नाभ्याः प्रजापतेर्नाभेः अन्तरिक्षमासीत्। शीर्ष्णः शिरसः द्यौ समवर्तत उत्पन्ना। अस्य पद्भ्यां पादाभ्यां भूमिः उत्पन्ना। अस्य श्रोत्रात् दिशः उत्पन्नाः ॥

शब्दा०—नाभ्याः=नाभी से, आसीत्=उत्पन्न हुआ था, अन्तरिक्षम्=अन्तरिक्षलोक, शीर्ष्णः=शिर से, द्यौः=द्युलोक, समवर्तत=उत्पन्न हुआ, पद्भ्याम्=दोनों पैरों से, भूमिः=पृथिवी, दिशः=दिशायें, श्रोत्रात्=कान से, तथा=इसी प्रकार, लोकान्=लोकों को, अकल्पयन्=सृष्टि की।

हि० अ० —(उसकी) नाभी से अन्तरिक्ष (उत्पन्न हुआ) था; शिर से आकाश उत्पन्न हुआ; दोनों पैरों से पृथिवी, कान से दिशायें। इसी प्रकार सभी लोकों की सृष्टि (देवताओं ने) की।

Trans.—From (his) navel was (produced) the middle region ; from (his) head was evolved the sky. from (his) two feet the earth ; the quarters from (his) ear. Thus they made the worlds.

Notes—समवर्तत—√*vrt* with सम् to produce, impf. mid. 3rd. sng. अकल्पयन्—√*klp* to make, impf. 3rd. plu.

सप्त । अस्य । आसन् । परिऽधयः । त्रिः । सप्त । सम्ऽइधः । कृताः ॥ देवाः । यत् । यज्ञम् । तन्वानाः । अबध्नन् । पुरुषम् । पशुम् ॥१५॥

सा० भा० – अस्य सांकल्पिकयज्ञस्य गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि परिधयः आसन्। ऐष्टिकस्याहवनीयस्य त्रयः परिधय उत्तरवेदिकास्त्रय आदित्यश्च सप्तमः परिधिप्रतिनिधिरूपः। अत एवाम्नायते – 'न पुरस्तात्परि दधात्यादित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्रक्षांस्यपहन्ति' (तै० स० २. ६ ६. ३) इति। तत एव आदित्यसहिताः सप्त परिधयोऽत्र सप्त छन्दोरूपाः। तथा समिधः त्रिः सप्त त्रिगुणीकृतसप्तसंख्याकाः एकविंशतिः कृताः। 'द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः' (तै० स० ५. १. १०. ३) इति श्रुताः पदार्था एकविंशतिदारुयुक्तेध्मत्वेन भाविताः। यत् यः पुरुषो वैराजोऽस्ति तं पुरुषं देवाः प्रजापतिप्राणेन्द्रियरूपाः यज्ञं तन्वानाः मानसं यज्ञं तन्वानाः कुर्वाणाः पशुम् अबध्नन् विराट्पुरुषमेव पशुत्वेन भावितवन्तः। एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वत्र 'यत्पुरुषेण हविषा' इत्युक्तम् ॥

शब्दा०—सप्त=सात, अस्य=उसकी, आसन्=थी, परिधयः=परिधियाँ, त्रिः सप्त=इक्कीस, समिधः=समिधायें, कृताः=बनाई गईं थीं, देवाः=देवताओं ने, यत्=जिस समय, यज्ञम्=यज्ञ, तन्वानाः=सम्पन्न करते हुये, अबध्नन्=बाधा था, पुरुषम्=परम पुरुष को, पशुम्=पशु के रूप में।

हि० अ०—उसकी सात परिधियां थीं; इक्कीस समिधायें बनाई गई थीं, जिस समय यज्ञ करते हुये देवताओं ने पुरुष पशु को बाँधा था।

Trans.—Seven were his enclosing (sticks); twenty one were made (his) fuel; when the gods, performing the sacrifice, bound the Perfect Being as a victim.

Notes—सप्तपरिधयः—According to Sâyaṇa seven fencing sticks here refer to seven metres, Gāyatrī etc, Mahidhara understands the seven fencing sticks as seven oceans. Macdonell takes the seven number as a sacred one. *According to him there are only three green sticks put around the sacrificial fire to fence it in.* कृताः—$\sqrt{kr}$ to make, past part. used as finite verb. तन्वानाः—$\sqrt{tan}$ to stetch, pres. part. nom. plu. अबध्नन्—$\sqrt{badh}$ to bind, impf. 3rd. plu.; not unaccented became it beigns the Pāda.

यज्ञेन । यज्ञम् । अयजन्त । देवाः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ॥ ते । ह । नाकम् । महिमानः । सचन्त । यत्र । पूर्वे । साध्याः । सन्ति । देवाः ॥१६॥

सा० भा० – पूर्वं प्रपञ्चेनोक्तमर्थं संक्षिप्यात्र दर्शयति देवाः प्रजापतिप्राणरूपाः यज्ञेन यथोक्तेन मानसेन संकल्पेन यज्ञं यथोक्तयज्ञस्वरूपं प्रजापतिम् अयजन्त पूजितवन्तः। तस्मात् पूजनात् तानि प्रसिद्धानि धर्माणि जगद्रूपविकाराणां धारकाणि प्रथमानि मुख्यानि आसन्। एतावता सृष्टिप्रतिपादकसूक्तभागार्थः संगृहीतः। अथोपासनतत्फलानुवादक भागार्थः संगृह्यते। यत्र यस्मिन् विराट्प्राप्तिरूपे नाके पूर्वे साध्याः पुरातना विराडुपास्तिसाधकाः देवाः सन्ति तिष्ठन्ति तत् नाकं विराट्प्राप्तिरूपं स्वर्गं ते महिमानः तदुपासका महात्मानः सचन्त समवयन्ति प्राप्नुवन्ति ॥

शब्दा—यज्ञेन=यज्ञ से, यज्ञम्=यज्ञ पुरुष का। अयजन्त=पूजन किया, देवाः=देवताओं ने, तानि=वे ही, धर्माणि=धर्म, प्रथमानि=मुख्य

प्रथम, आसन्=थे, ह=उनलोगों ने, ह=निश्चित अर्थ का वाचक एक निपात, नाकम्=स्वर्ग, महिमानः=पूजनेवाले, सचन्त=प्राप्त किये, यत्र=जहां पर पूर्वे=पुराने, साध्याः=प्रजापति आदि सृष्टि कर्ताओं का वर्ग, सन्ति=वास करते है, देवाः=देवता।

हि० अ०—यज्ञ से देवताओं ने यज्ञ पुरुष का पूजन किया; वे ही सर्व प्रथम धर्म थे। वे पूजनेवाले स्वर्ग को प्राप्त किये जहाँ पर सृष्टि करने में समर्थ प्रजापति आदि पुराने देवताओं का वर्ग तथा देवगण वास करते हैं।

Trans.—With the sacrifice gods sacrificed the victim. These were the first ordinances. Those mighty ones attained the heaven where the ancient Sādhyas and gods are dwelling.

Notes—यज्ञम्—See X. 90.7. अयजन्त—See X. 90 7. आसन्—$\sqrt{as}$ to be impf. 3rd. plu. सचन्त—$\sqrt{sac}$ to accompany, impf. 3rd. plu not augmented.

'किमिच्छन्ती' इत्येकादशर्चं नवमं सूक्तं त्रैष्टुभम् ऐन्द्रपुरोहितस्य बृहस्पतेर्गोषु वलनाम्नोऽसुरस्य भटैः पणिनामकैरसुरैरपहृत्य गुहायां निहितासु सतीषु बृहस्पतिप्रेरितेनेन्द्रेण गवामन्वेषणाय सरमा नाम देवशुनी प्रेषिता । सा च महतीं नदीमुत्तीर्य वलपुरं प्राप्य गुप्तस्थाने नीतास्ता गा ददर्श । अथ तस्मिन्नन्तरे पणय इदं वृत्तान्तमवगच्छन्त एनां मित्रीकर्तुं संवादमकुर्वन् । तत्र प्रथमातृतीयाद्या अयुजोऽन्त्यावर्जिताः पणीनां वाक्यानि । अत्र त ऋषयः सरमा देवता । द्वितीयाचतुर्थ्याद्या युज एकादशी च षट् सरमाया वाक्यानि । अतस्तासु सर्वैः पणयो देवता । तथा चानुक्रान्तं —'किमिच्छन्ती पणिभिरसुरैर्निगूळ्हा गा अन्वेष्टुं सरमां देवशुनिमिन्द्रेण प्रहितामयुग्भिः पणयो मित्रीयन्तः प्रोचुः सा तान्युग्मान्त्याभिरनिच्छन्ती प्रत्याचष्टे इति । गतो विनियोगः ॥

किम् । इच्छन्ती । सरमा । प्र । इदम् । आनट् । दूरे । हि ।
अध्वा । जगुरिः । पराचैः ॥ का । अस्मेऽहितिः । का । परिऽतक्म्या । आसीत् । कथम् । रसायाः । अतरः । पयांसि ॥१॥

सा० भा० – अनयागच्छन्तीं सरमां दृष्ट्वा पणयो ब्रुवन्ति । सरमा शरणशीलैतन्नामिका देवशुनी किमिच्छन्ती किं प्रार्थयमाना सती इदं अस्मदीयं स्थानं प्र आनट् प्राप्नोत् । आङ्पूर्वो नशिर्व्याप्तिकर्मा । तस्य लुङि 'मन्त्रे घस' इत्यादिना च्लेर्लुक् । छन्दस्यपि दृश्यत इत्याडागमः । पराचैः पराञ्चि पराङ्मुखान्यावृत्ति वर्जितानि यानि गमनानि तैः जगुरिः उद्गूर्णः । महता प्रयत्नेनापि गन्तुं न शक्यत इत्यर्थः । 'गॄ निगरणे' । 'आदृगमहन' इत्यादिना किन्प्रत्ययः । 'बहुलं छन्दसि' (पा० सू० ७. १. १०३) इत्युत्वम् । सादृशोऽयम् अध्वा दूरे हि विप्रकृष्टः खलु । यद्वा । पराचैः पराञ्चनैर्जगुरिरित्ययं गन्त्री पार्ष्णिभागमनालोकमाना सतीदं स्थानं प्राप्नोति । दूरेऽयमध्वा यदृच्छया गन्तुं न शक्यते । अतो वयमेतां पृच्छामः । हे सरमे का कीदृशी अस्मेहितिः । कोऽस्मास्वर्थहितिः । कोऽस्मासु त्वदपेक्षितार्थो निहितः । यद्वा । अस्मासु कोऽर्थो गतः दधातेर्हिनोतेर्वा क्तिनो रूपम् । आगच्छन्त्यास्तव का कीदृशी परितक्म्या रात्रिः आसीत् । यद्वा । तकतिर्गत्यर्थः । परितक्मनं परितो गमनं भ्रमणं वा कीदृशमासीत् । कथं च रसायाः शब्दायमानाया अन्तरिक्षनद्या योजनशतविस्तीर्णायाः

र्णाया पयांसि उदकानि अतरः तीर्णवत्यसि । एतद्वद । 'अत्र किमिच्छन्ती सरमेद प्रानट्' (निरु० ११ २५) इत्यादिक निरुक्त द्रष्टव्यम् ॥

शब्दा० किम्=क्या, इच्छन्ती=इच्छा करती हुई, सरमा=सरमा नाम की देवशुनी जिसे इन्द्र ने दूती बनाकर पणियों के पास भेजा था, इदम्=यहाँ, प्र आनट्=आई है, दूरे=दूर, हि=क्योंकि, अध्वा=मार्ग, जगुरि=उभरा हुआ, पराचै=गमनागमन से रहित, का=कौन सा, अस्मेहिति=हममें तुम्हारा अभिप्रेत अर्थ निहित है, का=कैसी, परितक्म्या=यात्रा, आसीत्=थी, कथम्=किस प्रकार, रसायाः=रसा नामक नदी के, अतरः=पार किया, पयांसि=जल को ।

हि० अ० क्या इच्छा करती हुई सरमा इस स्थान पर पहुची है, क्योंकि मार्ग बहुत दूर, उभरा हुआ तथा गमनागमन से रहित था। हममें तुम्हारा कौन सा अभिप्रेत अर्थ निहित है ? तुम्हारी यात्रा कैसी थी ? रसा के जल को तुमने कैसे पार किया ?

Trans —Desiring what Saramā has attained this place, for the path is far away, protuberant, devoid of going, what (your desired) is placed in us ? How was the journey ? How did you cross the waters of the Rasā river

Notes —इच्छन्ती —$\sqrt{}$*icch* to desire, pres part fem nom sing आनट् —$\sqrt{}$*naś* to attain, root-aorist, 3rd sing जगुरिः—Sāyana derives it from $\sqrt{}$*gr* to swallow with the Suffix किन् while Yāska followed by Grassmann from $\sqrt{}$*gu* or $\sqrt{}$*gam* to go Oldenberg derives it from $\sqrt{}$*jr* or *jur* to waste away, protuberant i e 'not fit to travel on' (Sāyana), 'losing itself or causing one to be lost or ingulfed' (Geldner), 'wearying', 'exhausting' (Oldenberg), 'engulfing' (Peterson) पराचै —Instr plu of पराच Sāyana derives it from अञ्च with परा का अस्मेहिति —हिति is derived from $\sqrt{}$*dhā* to put or $\sqrt{}$*hi* to impel, with the suffix क्तिन्, 'what (your desired) is placed in us' (Sāyana), 'what charges hast thou for

us' (Griffith) 'what is the message (placed) for us' (Peterson) परितक्म्या—See परितक्म्यायाम् (I 116 15) रसायाः—According to Sayana it is a river of middle region, hundred yojana wide Griffith takes it to refer here a mythical stream that flows around the atmosphere and the earth Some suggest it to be a river of Panjab, probably an affluent of Indus

इन्द्रस्य । दूतीः । इषिता । चरामि । महः । इच्छन्ती । पणयः । निऽधीन् । वः ॥ अतिऽस्कदः । भियसा । तत् । नः । आवत् । तथा । रसायाः । अतरम् । पयांसि ॥२॥

सा० भा०—अनया तान् सरमा प्रत्युवाच । हे पणय एतन्नामका असुरा इन्द्रस्य दूती । 'सुपां सुलुक्' इति प्रथमैकवचनस्य सुश्छान्दस । अहम् इषिता तेनैव प्रेषिता सती चरामि । युष्मदीय स्थानमागच्छामि । किमर्थम् । वः युष्मदीयान् युष्मदीये पर्वतेऽधिष्ठापितान् महः महत निधीम् बृहस्पतेर्गोनिधीन इच्छन्ती कामयमाना सती चरामि । किंच अतिष्कदः । 'स्कन्दिर्गतिशोषणयो' । भावे क्विप् । अतिष्कन्दनादतिक्रमणाज्जातेन भियसा भयेन तत् नदीजल नः । पूजायां बहुवचनम् । माम् आवत् अरक्षत् । तथा तेन प्रकारेण रसायाः नद्या पयांसि उदकानि अतरं तीर्णवत्यस्मि ॥

शब्दा० इन्द्रस्य=इन्द्र की, दूती=संदेशवाहिका के रूप में, इषिता =भेजी गई, चरामि=विचरण कर रही हूं, महः=महान् इच्छन्ती=इच्छा करती हुई, पणयः=ओ पणि, निधीन्=खजाने को, वः=तुम्हारे, अतिष्कदः =कूदकर पार कर जाने के, भियसा=डर से, तत्=उस रसा के, जल ने, नः =हमारी, आवत्=रक्षा की, तथा=इस प्रकार, रसायाः=रसा के अतरम् =पार किया, पयांसि=जल को ।

हि० अ० इन्द्र की दूती उसके द्वारा भेजी गई मैं, ओ पणि, तुम लोगों के महान् धन की इच्छा करती हुई घूम रही हूं । (मेरे) कूदने के भय से उस (रसा के जल) ने मेरी सहायता की, इस प्रकार रसा के जल को मैंने पार किया ।

Trans.—As a messenger of Indra send by him, I wander, O Panis, seeking your great treasure. Through the fear of (my) overleaping, that (the water of Rasā) helped me; thus, I crossed the waters of the Rasā.

Notes.—इषिता—√*iṣ* to send, past part. fem. चरामि—√*car* to move, pres. 1rst. sing. अतिष्कदः—Abl. infinitive in अस् from √*skand* to leap, governed by the preposition अति; it should be construed with भियसा. Sāyaṇa renders it by 'अतिष्कन्दनादतिक्रमणाज्जातेन भियसा भयेन' (through the fear of overleaping); Peterson and Geldner adopt this interpretation. Grassmann followed by Oldenberg renders it by 'as I stood afraid of the leap'; Griffith translates as 'from the fear of crossing'. तत्—Sāyaṇa takes it for नदीजलं while Geldner as an adverb of time supplying रसा understood as the subject. Peterson takes तत् 'that' to be the subject and according to him, it is a parenthetical conjunction. Griffith takes it to mean 'this'. आवत्—√*av* to protect, impf. 3rd. sing. अतरम्—√*tṝ* to cross, impf. 1rst sing.

कीदृङ् । इन्द्रः । सरमे । का । दृशीका । यस्य । इदम् । दूतीः । असरः । पराकात् ॥ आ । च । गच्छात् । मित्रम् । एन । दधाम । अथ । गवाम् । गोऽपतिः । नः । भवाति ॥३॥

सा० भा० — तेषां वाक्यम् । हे सरमे तव स्वामी इन्द्रः कीदृक् । कियत्पराक्रमवान् । का दृशीका । तस्य कीदृशी दृष्टिः । दृष्टिरूपा सेना कियती । यस्य दूतीः दूती त्वम् इदम् अस्मदीयं स्थानं पराकात् अतिदूरात् असरः आगमः । इति तामुक्त्वा इदानीं ते परस्परमाहुः । एषा सरमा आ गच्छात् च आगच्छतु च । गमेर्लेट्याडागमः । स्वामी भवाति भवतु । न ह्येकस्या गोः किंतु बहूनां गवां स्वामी भवतु । वृत्त्यवृत्तिभ्यां स्वामित्वं बाहुल्यं च विवक्ष्यते ॥

शब्दा०—कीदृङ्=कैसा, इन्द्रः=इन्द्र, सरमे=ओ सरमा, का=कैसी, दशीका=दृष्टि, यस्य=जिसकी, इदम्=यहां, दूतीः=दूती, असरः=आई हो, पराकात्=बहुत दूर से, च=अगर, आगच्छात्=आवे, मित्रम्=मित्र, एन=उसको, दधाम=बनावेंगे, अथ=तब, गवाम्=गायों का, गोपतिः=गायों का स्वामी, नः=हमारी, भवाति=होगा।

हि० अ० – ओ सरमा इन्द्र कैसा है ? उसकी दृष्टि कैसी है, जिसकी दूती (तुम) दूर से यहाँ आई हो ? अगर वह आवे, हम उसे मित्र बनावेंगे; तब वह हमारी गायों का संरक्षक होगा।

Trans.—O Saramā what like is Indra, what-like his look, whose envoy (you) have come here from afar ? If he comes, we shall make him friend ; then he will be the lord of our kine.

Notes.—दृशीका—Look ; Sāyaṇa takes it to secondarily mean 'army'. Thus according to him, का दृशीका means 'how-much-armied'. Griffith takes it to mean 'what is his aspect'. असरः—√sṛ to flow, 'a'-aorist, 2nd. sing. च—Peterson takes it in the sense of चेत्. गच्छात्—√gam t go, subju. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by च in the sense of चेत्. (निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तम् —Pāṇ VIII.1.30). एन—Geldner takes it in the sense of अनेन; *according* to oldenberg एन means 'through him'; Griffith takes it to mean 'him' as the secondary object of दधाम, the pimary object being मित्रम्. Grassmann followed by Peterson renders it here by 'then' the correlative of च. दधाम—√*dhā to put*, Subju. 1rst. plu. गोपतिः—Tapuruṣa compd. generally accents the second member, but when the second member is the word पति, it accents the first member (पत्यावैश्वर्ये—Pāṇ. VI. 2.18) भवाति—√*bhū* to be, subju. 3rd. sing.

न । अहम् । तम् । वेद । दभ्यम् । दभत् । सः । यस्य । इदम् । दूतीः । असरम् । पराकात् ॥ न । तम् । गूहन्ति । स्रवतः । गभीराः । हताः । इन्द्रेण । पणयः । शयध्वे ॥४॥

सा० भा०—सरमा वदति। हे पणयः तम् इन्द्रं दभ्यं हन्तव्यमिति न वेद न जानामि। दभेः अचो यत्। कथम्। सः इन्द्रः दभत् सर्वान् जनान् दभति हिनस्त्येव। दभतेर्लेटिरूपम् वाक्यभेदादनिघातः। यस्य दूतीः दूती अहम् इदं युष्मदीयं स्थानं पराकात् अतिदूराद्देशात् असरं प्राप्ताभूवम्। इन्द्रो हिंसितव्यो न भवतीत्यत्र युक्तिमाह। स्रवतः। स्रवणं स्रवः। तमाचरन्ति। आचारार्थे क्विप्। तुगागमः। अतिरूपम्। स्रवणशीलाः गभीराः गम्भीराः नद्यः तम् इन्द्रं न गूहन्ति न संवृण्वन्ति। नाच्छादयन्ति। किंत्वाविष्कुर्वन्ति। वयं यस्य महिम्ना समुद्रं प्रतिसरामः। तस्मात्तर्हि इन्द्रस्य इन्द्रमेव प्रकटीकुर्वन्ति। 'गुहू संवरणे'। भौवादिकः। तस्मात् हे पणयः यूयम् इन्द्रेण तादृशपराक्रमेण हताः सन्तः शयध्वे। 'शीङ् स्वप्ने'। 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुगभावः॥

शब्दा०—न=नहीं, अहम्=मैं, तम्=उसको, वेद=जानती हूँ, दभ्यम्=कष्ट पहुँचाया जानेवाला, दभत्=कष्ट पहुँचाता है, सः=वह, यस्य=जिसकी, इदम्=यहाँ, दूतीः=दूती, असरम्=आई हूँ, पराकात्=बहुत दूर से, न=नहीं, तम्=उसको, गूहन्ति=छिपा सकती हैं, स्रवतः=बहती हुई, गभीराः=गहरी जलवाली नदियाँ, हताः=मारा जाकर, इन्द्रेण=इन्द्र के द्वारा, पणयः=ओ पणि, शयध्वे=पड़ जावोगे।

हि० अ०—मैं उसको कष्ट पहुँचाया जानेवाला नहीं समझती, वह कष्ट देता है, जिसकी दूती मैं बहुत दूर से यहाँ आई हूँ। बहती हुई गहरी जलवाली नदियाँ उसको छिपा नहीं सकतीं; इन्द्र द्वारा मारा जाकर तुम लोग, ओ पणि, (पृथिवी पर) पड़ जावोगे।

Trans.—I know him not to be harmed, (but) he harms (others), whose envoy I have come here from afar. The deep rivers flowing cannot conceal him; killed by Indra (you will) lie (on the ground), O Paṇis.

Notes—वेद— $\sqrt{vid}$ to know, perf. 1rst. sing. दभ्यम्— $\sqrt{dabha}$ to harm, with the suffix यत्. दभत्— $\sqrt{dabh}$ to harm, injun. 3rd. sing.; not unaccented because it begins a new sentence. गूहन्ति— $\sqrt{gūh}$ to hide, pres. 3rd. plu. स्रवतः—From $\sqrt{sṛ}$ to flow, with the suffix क्विप्. हताः— $\sqrt{han}$ to kill, past part. plu. शयध्वे— $\sqrt{śī}$ to lie, (I. conju.), pres. mid. 2nd. plu.

इमाः । गावः । सरमे । याः । ऐच्छः । परि । दिवः । अन्तान् । सुऽभगे । पतन्ती ॥ कः । ते । एनाः । अव । सृजात् । अयुध्वी । उत । अस्माकम् । आयुधा । सन्ति । तिग्मा ॥५॥

सा० भा०—क्रुद्धाः पणयः प्रत्यूचुः । हे सुभगे शोभनसौभाग्यवति हे सरमे दिवः द्युलोकस्य अन्तान् पर्यन्तान् परि पतन्ती कुत्र गावस्तिष्ठन्तीति परितो गच्छन्ती त्वम् इमाः परिदृश्यमानाः याः गावः । सुब्व्यत्ययः । गाः ऐच्छः कामयसे ताः एनाः गाः ते त्वदीयः कः अयुध्वी अयुद्ध्वा अव सृजात् । अस्मात् पर्वतादवसृजेत् । विनिर्गमयेत् । सृजेर्लेटि रूपम् । अयुध्वी । युधेः क्त्वाप्रत्यये 'स्नात्व्यादयश्च' इति निपातितः । नञ्समासत्वाल्ल्यबादेशाभावः । नञः प्रकृतिस्वरत्वम् । उत अपि च अस्माकं तिग्मा तीक्ष्णानि आयुधा आयुधानि सन्ति । तस्मादस्माभिर्युद्धमकृत्वा को वा गा आहरति ॥

शब्दा०—इमाः=इन, गावः=गायों को, सरमे=ओ सरमा, याः=जिनको, ऐच्छः=इच्छा की है, दिवः=आकाश के, अन्तान्=छोर तक, सुभगे=ओ कल्याणकारी, परिपतन्ती=चारों तरफ घूमती हुई, कः=कौन, ते=तुममें, एनाः=इनको, अवसृजात्=मुक्त कर सकता है, अयुध्वी=विना युद्ध किये, उत=और, अस्माकम्=हमारे, आयुधा=शस्त्र, सन्ति=हैं, तिग्मा=तीक्ष्ण ।

हि० अ० ओ सरमा, आकाश की छोर तक चारों तरफ घूमती हुई इन गायों को, जिनकी तुमने इच्छा की है, ओ कल्याणकारी, विना युद्ध किये तुममें कौन मुक्त कर सकता है ? और हमारे शस्त्र भी तीक्ष्ण हैं ।

Trans.—O Saramā, these kine, wandering about

to the extremities of heaven, which you have desired, O auspicious one, who will make them free without fighting? And our weapons are sharpened.

Notes—ऐच्छः— √*icch* to desire, impf. 2nd. sing.; not unaccented because preceded by या. अवसृजात्—√*srj* with अव to set free, subju. 3rd. sing. अयुध्वी— √*yudh* to fight gerund in त्वी, old form of त्वा; नञ् compd. accented on the first member.

असेन्या । वः । पणयः । वचांसि । अनिषव्याः । तन्वः । सन्तु । पापीः ॥ अधृष्टः । वः । एतवै । अस्तु । पन्थाः । बृहस्पतिः । वः । उभया । न । मृळात् ॥६॥

सा० भा०—सा तानभिराह । हे पणयः वः युष्माकं वचांसि पूर्वोक्तानि वचनानि असेन्या असेन्यानि । सेनार्हाणि न भवन्ति । सेनाशब्दात् तदर्हतीत्यर्थे 'छन्दसि च' इति यत्प्रत्ययः । नञा समासः । 'ययतोश्चातदर्थे' (पा० सू० ६. २. १५६) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तथा तन्वः युष्मदीयानि शरीराणि अनिषव्याः इष्वर्हाणि न सन्तु पराक्रमराहित्येन । पूर्ववत् प्रत्ययः । 'ओर्गुणः' (पा० सू० ६. ४. १४६) इति गुणः । स्वरश्च तादृक् । यतः पापीः पापयुक्तानि खलु । 'छन्दसीवनिपौ' इतीप्रत्ययः । जसः सु । किंच वः युष्मदीयः पन्थाः मार्गः एतवै गन्तुम् अधृष्टः असमर्थः अस्तु । 'इण् गतौ' इत्यस्य तुमर्थे तवैप्रत्ययः । 'तवै चान्तश्च युगपत्' (पा० सू० ६. २. ५१) इति धातोः प्रत्ययस्य च युगपदुदात्तत्वम् । तत्र हेतुमाह । वः युष्मदीयात् उभया उभयविधान् पूर्वोक्तांस्तन्वो देहान् बृहस्पतिः इन्द्रप्रेरितः न मृळात् न सुखयेत् । किंतु बाधेत । 'मृड सुखने' । लेट्यागमः ॥

शब्दा०—असेन्या=शस्त्र के आघात से सुरक्षित, वः=तुम्हारे, पणयः=ओ पणि, वचांसि=वचन, अनिषव्याः=बाणों के निशान से सुरक्षित, तन्वः=शरीर, सन्तु=हो सकते हैं, पापीः=पापाचरण करनेवाले, अधृष्टः=अगम्य, वः=तुम्हारे पास, एतवै=जाने के लिये, अस्तु=हो सकता है, पन्थाः=मार्ग, बृहस्पतिः=बृहस्पति देवता, वः=तुम लोगों पर उभया=दोनों प्रकार से, न=नहीं, मृळात्=दया करेंगे ।

हि० अ०—ओ पणि, तुम्हारे वचन शस्त्र के आघात से सुरक्षित, तथा पापी शरीर बाणों के निशान से बचनेवाले हो सकते हैं; तुम्हारे पास पहुँचने के लिये मार्ग अगम्य हो सकता है; किन्तु किसी (भी) प्रकार से बृहस्पति दया नहीं करेंगे।

Trans.—O Pains, your speeches (may be) not to be wounded, your sinful bodies (may be) not to be killed with arrows; the path may be invincible to reach you; but in neither way Bṛhaspati will show you mercy.

Notes—असेन्या—A तद्धित word derived from सेना with the suffix यत्; नञ् compd. generally accents the first member but it *also accents* the second member when the second member is a तद्धित word, negating the quality (ययतोश्चातदर्थे—Pāṇ VI. 2.156). 'Proof against darts' (Oldenberg), 'ready with weapons' (Grassmann), 'unsoldierly or not inimical' (Geldner), 'immune from (the blows of) weapons' (Peterson), 'weak *for* wounding' (Griffith). अनिपव्याः—Not to be killed with arows; grammatical construction is the same as असेन्या. सन्तु—√*as* to be, impv. 3rd. plu. अधृष्टः—√*dhṛṣ* to dare, past part. नञ् compd accented on the first member; 'invincible, 'unmastered '(Griffith) unmolested (Peterson). एतवै—Dative infinitive in तवै from √*i* to go; the infinitive in तवै accents the root and the suffix (अन्तश्च तवै युगपत्—Pāṇ. VI. 1.200).

अयम् । निऽधिः । सरमे । अद्रिऽबुध्नः । गोभिः । अश्वेभिः । वसुऽभिः । निऽऋष्टः ॥ रक्षन्ति । तम् । पणयः । ये । सुऽगोपाः । रेकु । पदम् । अलकम् । आ । जगन्थ ॥७॥

सा० भा०—वे पुनराहु । हे सरमे अयं निधि अस्मदीय कोश अद्रिबुध्नः । 'बन्ध बन्धने' । 'बन्धेर्ब्रधिबुधी च' (उ० सू० ३ ५) इति नप्रत्ययो बुध इत्यादेश अद्रिबन्धको यस्य तादृश । तथा आहुतं गोभिरश्वेभिः अश्वैश्च वसुभि आत्मीयैर्धनैश्च न्यृष्टः नितरा प्राप्तो भवति । 'ऋषी गतौ' । क्तप्रत्यये 'यस्य विभाषा' इतीट्प्रतिषेध । 'गतिरनन्तर' इति गते प्रकृतिस्वरत्वम् । सुगोपाः 'गुपू रक्षणे' । आयप्रत्ययान्तात् क्विपि अतोलोपय-लोपौ । सुष्ठु गोपायितार ये पणय तेऽसुरा त निधि रक्षन्ति पालयन्ति । रेकु । 'रेकृ शङ्कायाम्' औणादिक उप्रत्यय । शङ्कित गोभि शब्दायमान पदम् अस्माभि पालित स्थानम् अलकं व्यर्थमेव आ जगन्थ आगतवत्यसि । गमेर्लिटि रूपम् ॥

शब्दा०—अयम्=यह, निधिः=खजाना, सरमे=भो सरमा, अद्रि-बुध्नः=पर्वतों से ढका हुआ है, गोभि=गायों से, अश्वेभिः=अश्वों से, वसुभि=सम्पदाओं से, न्यृष्टः=भरा हुआ है, रक्षन्ति=रक्षा करते हैं, तम्=उसको, पणयः=पणि, ये=जो, सुगोपाः=कुशल रक्षक, रेकु=रिक्त, पदम्=स्थान पर, अलकम्=व्यर्थ में, आ जगन्थ=आई हो ।

हि० अ०—ओ सरमा, यह खजाना पर्वतों से ढका हुआ है, गायों, अश्वों तथा सम्पदाओं से भरा हुआ है । पणि जो कुशल रक्षक हैं, इसकी रक्षा करते हैं, तुम व्यर्थ में इस खाली स्थान पर आई हो ।

Trans—O Sarama, this treasure is paved with the rock and is fully rushed with cows, horses and riches Panis who are excellent protectors guard it, you have come to an empty place in vain

Notes—अद्रिबुध्न—Sāyana derives बुध्न from √*bandh* to bind and takes अद्रिबुध्न to mean 'bound with the rock' Griffith takes it to mean 'paved with the rock' and Peterson as 'founded on the rock' Bahuvrihi compd accented on the first member न्यृष्टः—√ṛs to rush, past part रक्षन्ति—√*raks* to guard, pres 3rd plu रेकु—Sayana derives it from √*rek* to suspect, to doubt, with the suffix उ, MWD derives it from √*ric* to leave रेकु पदम् is a Sanskrit idiom to express empty

or fruitless place. अलकम्—In vain: the root is $\sqrt{al}$ to avoid. आजगन्थ—$\sqrt{gam}$ to go, perf. 2nd. sing.

आ । इह । गमन् । ऋषयः । सोमऽशिताः । अयास्यः । अङ्गिरसः । नवऽग्वाः ॥ ते । एतम् । ऊर्वम् । वि । भजन्त । गोनाम् । अथ । एतत् । वचः । पणयः । वमन् । इत् ॥८॥

सा० भा०—सरमा पुनः प्रत्युवाच । हे पणयः सोमशिताः सोमेन तीक्ष्णीकृताः सोमपानेन मत्ताः । 'शिञ् निशाने' । कर्मणि क्तप्रत्ययः । 'तृतीयाकर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तादृशाः नवग्वाः नवगतयः । यद्वा । अङ्गिरसां सत्रमासीनानां मध्ये केचन नवसु मासु समाप्तिमकुर्वन् ते नवग्वाः । अनेन दशग्वा अप्युपलक्ष्यन्ते । उभयविधास्ते अङ्गिरसः ऋषयः तेषां प्रथमः अयास्यः एतन्नामा च त एते इह युष्मदीये स्थाने आ गमन् आगच्छेयुः । गमेः 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति सार्वकालिको लुङ् । लृदित्वाच्च्लेरङ् । आगत्य च ते गोनाम् । 'गोः पादान्ते' इति छन्दसि नुडागमः । गवाम् ऊर्वं तं समूहं वि भजन्त विभागं कुर्युः । अत्रापि पूर्ववत् सार्वकालिको लुङ् । अथ अनन्तरं पणयः यूयम् एतद्वचः पूर्वं यत् व्यर्थमागतासीति मह्यमवोचत तद्वाक्यं तदा वमन्नित् वमन्तः परित्यजन्तः एव भवथ । 'वमु उद्गिरणे' । शतरि 'सुपां सुलुक्' इति जसो लुक् । नुमागमः । संयोगान्तस्य लोपः । यद्वा । लङि रूपम् । स्वरश्छान्दसः ।

शब्दा०—इह=यहाँ, आ गमन्=आयेंगे, ऋषयः=ऋषि, सोमशिताः =सोमपान से उत्तेजित, अयास्यः=अयास्य नामक ऋषि, अङ्गिरसः= अङ्गिरस नामक ऋषि, नवग्वाः=नवग्वा नाम के ऋषि, ते=वे, एतम्=इस, ऊर्वम्=बाड़े को, वि भजन्त=बांट लेंगे, अथ=तब, एतत्=इन, वचः= वचनों को, पणयः=पणियों को, वमन्=उगलना पड़ेगा, इत्=निश्चित अर्थ का वाचक निपात ।

हि० अ०—सोमपान से उत्तेजित अयास्य, अङ्गिरस, तथा नवग्वा आदि ऋषि यहां आयेंगे । वे गायों के इस बाड़े को बांट लेंगे । तब पणियों को अपने इन वचनों को उगलना पड़ेगा ।

Trans.—Here would come the Soma-sharpened seers viz Ayāsya, Aṅgirases, Navagvā etc. They

would divide this stall of kine. Then Paṇis would have to vomit these words.

Notes—गमन्—$\sqrt{}$*gam* to go, 'a'-aorist. injun. 3rd. plu. सोमशिता—शिता is past part. from $\sqrt{}$*śā* to sharpen. Sāyaṇa derives it from $\sqrt{}$*śi* to aim at; Tatpuruṣa compd. accented on the first member (see इन्द्रेषिते III. 33.2) विभजन्त—$\sqrt{}$*bhaj* with वि to divide, injun. mid. 3rd. plu. गोनाम्—Gen. plu. of गो is गवाम्, but when it occurs at the end of a Pāda it is written as गोनाम् (गोः पादान्ते–Pāṇ. VII. I.57). वमन् $\sqrt{}$*vam* to vomit, injun. 3rd. plu.; not unaccented because followed by the emphatic particle इत्.

एव । च । त्वम् । सरमे । आऽजगन्थं । प्रऽबोधिता । सहसा ।
दैव्येन ॥ स्वसारम् । त्वा । कृणवै । मा । पुनः । गाः ।
अप । ते । गवाम् । सुऽभगे । भजाम ॥६॥

सा० भा० तथैवमुक्ते सति पणयः प्रत्ययवाक्यमाहुः। हे सरमे त्वं दैव्येन देव संबन्धिना सहसा बलेन प्रबाधिता यथा तथा बलपुरं प्राप्य तत्र स्थिता गा दृष्ट्वा पुनरागच्छेति तेन प्रपीडिता त्वम् एवं चेत् आजगन्थ आगतवत्यसि। चशब्दश्चेदर्थे। 'निपातैर्यद्यदिहन्त' इति तिङो निघाताभावः। गमेर्लिटि थलि रूपम् 'सह सुपा' इत्यत्र सहेति योगविभागात् समासः। 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः लित्स्वरः। तर्हि त्वा त्वां स्वसारं भगिनीं कृणवै करवै। समूहापेक्षयैकवचनम्। त्वं तु पुनः मा गाः। इन्द्रादीन् मा गच्छ। अपि तर्हि हे सुभगे सरमे ते त्वदीयानां गवां समूहं पर्वतादपगमय्य भजाम। त्वं च वयं च विभजाम विभागं करवामेत्यर्थः।

शब्दा०—एव=इस प्रकार, च=अगर, त्वम्=तुम, सरमे=ओ सरमा, आजगन्थ=आई हो, प्रबाधिता=पीड़ित की गई, सहसा=शक्ति से, दैव्येन=देवताओं को, स्वसारम्=बहन, त्वा=तुमको, कृणवै=बनाते हैं, मा=मत, पुनः=फिर, गाः=जावो, ते=तुमको, गवाम्=गायों का, सुभगे=ओ कल्याणकारी, अप भजाम=अलग हिस्सा देंगे।

हि० अ०—इस प्रकार, ओ सरमा, अगर तुम देवताओं की शक्ति से पीड़ित की गई आई हो, हम तुम्हें बहन बनाते हैं, फिर मत जाओ। हम, ओ कल्याण कारी, तुम्हें गायों का अलग हिस्सा देंगे।

Trans.—Thus, O Saramā, if you have come pressed by the power of gods, we make you our sister, do not go back; O *auspicious one, we give you a separate* share of the kine.

Notes—च—It is used in the sense of चेत्. आजगन्थ—See X. 108.7: not unaccented because preceded by च in the sense of चेत् (see accent on गच्छात् X.108.3). प्रबाधिता—√*bādh* to oppress, past. part. fem. sing.; for accent see निहितः (I. 24.7). कृणवै—√*kṛ* to make, pres 1rst. sing. (in the sense of collective.) गाः—√*gā* to go, root-aorist, injun. 2nd. sing. भजाम—√*bhaj* to divide, subju. 1rst. plu.

न । अहम् । वेद । भ्रातृऽत्वम् । नो इति । स्वसृऽत्वम् । इन्द्रः । विदुः । अङ्गिरसः । च । घोराः ॥ गोऽकामाः । मे । अच्छदयन् । यत् । आयम् । अप । अतः । इत । पणयः । वरीयः ॥१०॥

सा० भा०—सा तान् प्रत्याचष्टे। हे पणयः अहं भ्रातृत्वं न वेद न जानामि। तथा स्वसृत्वं च नो वेद नैव जानामि। के जानन्ति तानाह। इन्द्रः घोराः शत्रूणां भयंकराः अङ्गिरसश्च विदुः जानन्ति। किंच अस्मात् स्थानादहं यत् यदा आयम् इन्द्रादीन् प्राप्नवम्। 'अय पय गतौ'। लङि रूपम्। तदा मे मदीयाः गोकामाः युष्माभिरपहृता गाः कामयमाना इन्द्रादयः अच्छदयन्। युष्मदीयं स्थानमाच्छादयन्ति। 'छद अपवारणे'। अतः कारणाद् हे पणयः वरीयः उरुतरं गवां वृन्दं परित्यज्य अप इत अन्यत्स्थानं प्रति गच्छत। यद्वा। वरीयः प्रभूतमतिदूरं देशं गच्छत। इत। 'इण गतौ'। लोटि रूपम्। वरीयः उरुशब्दादीयसुनि 'प्रियस्थिर' इत्यादिना वरादेशः॥

शब्दा०—न=नहीं, अहम्=मैं, वेद=जानती हूँ, भ्रातृत्वम्=भाईपना, न=न तो, स्वसृत्वम्=बहनपना, इन्द्रः=इन्द्र, विदुः=जानते हैं अङ्गि-

रसः=अङ्गिरस, च=और, घोराः=भयङ्कर, गोकामाः=गायों की इच्छा करनेवाले, मे=मुझको, अच्छदयन्=मालूम पड़े, यत्=जब, आयम्=आई, अप=अलग, अतः=इसलिये, इत=चले जावो, पणयः=ओ पणि, वरीयः=किसी विस्तृत स्थान पर।

हि० अ० मैं न तो भाईपना जानती हूँ न बहनपना, इन्द्र तथा भयानक अङ्गिरस इसको जानते हैं। जब मैं आई वे गायों की इच्छा करनेवाले मालूम पड़े। अत ओ पणि, (इसकी अपेक्षा) किसी विस्तृत स्थान पर चले जावो।

Trans—I know neither brotherhood nor sisterhood Indra and terrible Angirases know it They seemed me cow-longing, when I departed Therefore, O Panis, go away to a wider place (than this)

Notes—वेद्—See X 108 4 विदुः—√vid to know, perf 3rd plu अच्छदयन्—√chad to seem, caus impf 3rd plu आयम्—√i to go, impf 1rst sing, not unaccented because preceded by यत् अतः—Sāyana followed by Griffith takes it to mean 'therefore' but Peterson as 'than this' इत—√i to go, impv 2nd plu वरीयः—Comparative degree of उरु wide

दूरम् । इत । पणयः । वरीयः । उत् । गावः । यन्तु । मिनतीः । ऋतेन ॥ बृहस्पतिः । याः । अविन्दत् । निऽगूळ्हाः । सोमः । ग्रावाणः । ऋषयः । च । विप्राः ॥११॥

सा० भा०—हे पणयः यूय वरीयः उरुतर दूरं दूरदेशम् इत गच्छत। युष्माभिरपहृता गावः ऋतेन सत्येन मिनतीः मिनत्यो द्वारस्य पिधायक पर्वत हिंसत्यो विदारयन्त्य उत् यन्तु तस्मादुद्गच्छन्तु। यद्वा। मिनती। व्यत्ययेन कर्मणि शतृ। मीयमाना युष्माभिर्बाध्यमानास्ता गाव सुब्व्यत्यय। गा ऋतेन स्तुतिभिर्मन्तव्येनेन्द्रेण सहायेन बृहस्पत्यादय उद्यन्तु पर्वतादुद्गमयन्तु। निगूढाः नितरा स्थापिता याः गा बृहस्पति अविन्दत् लप्स्यते तथा सोमः तदभिषवकारिण ग्रावाण च विप्राः मेधाविन ऋषयः अङ्गिरस च लप्स्यन्ते। 'विदॢ लाभे'। तौदादिक तस्मात् 'छन्दसि लुङ्लङ्लिट' इति भविष्यदर्थे लङ्। 'शे मुचादीनाम्' इति नुमागम ॥

शब्दा०—दूरम्=दूर, इत=चले जावो, पणयः=ओ पणि, वरीयः=विस्तृत स्थान पर, गावः=गायें, उत् यन्तु=बाहर निकलें, मिनती=चट्टानों को तोड़ती हुई, ऋतेन=सत्य नियम के अनुकूल, बृहस्पतिः=बृहस्पति ने, याः=जिनको, अविन्दत्=ढूढ़ निकाला है, निगूळ्हाः=छिपी हुई, सोमः=सोम ने, ग्रावाणः=पत्थरों ने, ऋषयः=ऋषियों ने, च=और, विप्राः=बुद्धिमान ।

हि० अ०—ओ पणि, (इसकी अपेक्षा) किसी विस्तृत स्थान पर चले जाओ। छिपी हुई गायें, जिनको बृहस्पति ने पता लगाया है, (जिनको) सोम ने, पत्थरों ने, तथा बुद्धिमान ऋषियों ने (पता लगाया है) (चट्टानों के आवरण को) तोड़ती हुई, सत्य नियम के अनुकूल बाहर निकलें ।

Trans.—O Panis, go to a wider place. Let the hidden cows, which Brhaspati has found, and Soma, stones, and the inspired seers (have found) emerge out, breaking (the paving rocks), according to the holy law.

Notes—यन्तु.—√*i* to gó, impv. 3rd. plu मिनतीः—√*mī* to damage, pres. part. nom. plu. This word has variously been interpreted. Grassmann renders it as 'changing place'; Geldner followed by Peterson as 'escaping'; Oldenberg proposes to read मिमतीः-lowing; Griffith in his translation adopts this sense. अविन्दत्—√*vid* to find. impv. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by याः. निगूळ्हाः—√*guh* to hide, past part.

'हिरण्यगर्भः' इति दशर्चं नवमं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य हिरण्यगर्भाख्यस्यार्षं त्रैष्टुभम्। कशब्दाभिधेयः प्रजापतिर्देवता। तथा चानुक्रान्तम्—'हिरण्यगर्भो दश हिरण्यगर्भः प्राजापत्यः कायम्' इति। गतः सूक्तविनियोगः। प्राजापत्यस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषां क्रमेणादितस्तिस्रोऽनुवाक्यास्ततस्तिस्रो याज्याः। सूत्रितं च— हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति षट् प्राजापत्याः' (आश्व० श्रौ० ३.८) इति वरुणप्रघासेषु कायस्य हविषो हिरण्यगर्भ इत्येषा याज्या। सूत्रितं च—'कया नश्चित्र आ भुवद्धिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति प्रतिप्रस्थातुर्वाजिने तृतीयः' (आश्व० श्रौ० २.१७) इति ॥

हिरण्यऽगर्भः। सम्। अवर्तत। अग्रे। भूतस्य। जातः। पतिः। एकः। आसीत्॥ सः। दाधार। पृथिवीम्। द्याम्। उत। इमाम्। कस्मै। देवाय। हविषा। विधेम ॥१॥

सा० भा०—हिरण्यगर्भः हिरण्मयस्याण्डस्य गर्भभूतः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः। तथा च तैत्तिरीयकं—'प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः प्रजापतेरनुरूपत्वाय' (तै० सं० ५.५.१.२) इति। यद्वा हिरण्मयोऽण्डो गर्भवद्यस्योदरे वर्तते सोऽसौ सूत्रात्मा हिरण्यगर्भ इत्युच्यते। अग्रे प्रपञ्चोत्पत्तेः प्राक् समवर्तत। मायाध्यक्षात् सिसृक्षोः परमात्मनः समजायत। यद्यपि परमात्मैव हिरण्यगर्भः तथापि तदुपाधिभूतानां वियदादीनां ब्रह्मण उत्पत्तेस्तदुपहितोऽप्युत्पन्न इत्युच्यते। स च जातः जातमात्र एव एकः अद्वितीयः सन् भूतस्य विकारजातस्य ब्रह्माण्डादेः सर्वस्य जगतः पतिः ईश्वरः आसीत्। न केवलं पतिरासीदेव अपि तर्हि सः हिरण्यगर्भः पृथिवीं विस्तीर्णां द्यां दिवम् उत अपि च इमाम् अस्माभिर्दृश्यमानां पुरोवर्तिनीमिमां भूमिम्। यद्वा पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम। अन्तरिक्षं दिवं भूमिं च दाधार धारयति। 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति सार्वकालिको लिट्। तुजादित्वादभ्यासदीर्घः। कस्मै अत्र किंशब्दोऽनिर्ज्ञातस्वरूपत्वात् प्रजापतौ वर्तते। यद्वा सृष्ट्यर्थं कामयत इति कः। कमेर्डप्रत्ययः। यद्वा। कं सुखम्। तद्रूपत्वात् क इत्युच्यते। अथवा इन्द्रेण पृष्टः प्रजापतिर्मदीयं महत्त्वं तुभ्यं प्रदायाहं कः कीदृशः स्यामित्युक्तवान्। स इन्द्रः प्रत्यूचे यदीदं ब्रवीष्यहं कः स्यामिति तदेव

त्वं भवेति । अतः कारणात् क इति प्रजापतिराख्यायते । 'इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा सर्वा विजितीर्विजित्याब्रवीत्' (ऐ० ब्रा० ३. २१) इत्यादिकं ब्राह्मणमत्रानुसंधेयम् । यदासौ किंशब्दस्तदा सर्वनामत्वात् स्मैभावः सिद्धः । यदा तु यौगिकस्तदा व्यत्ययेनेति द्रष्टव्यम् । 'सावेकाचः' इति प्राप्तस्य 'न गोश्वन्साववर्ण' इति प्रतिषेधः । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । कं प्रजापति देवाय देवं दानादिगुणयुक्तम् हविषा प्राजापत्यस्य पशोर्वपारूपेणैककपालात्मकेन पुरोडाशेन वा विधेम वयमृत्विजः परिचरेम । विधतिः परिचरणकर्मा ॥

शब्दा०—हिरण्यगर्भः=प्रजापति, समवर्तत=उत्पन्न हुआ, अग्रे=जन्म से ही, भूतस्य=प्राणियों का, जातः=उत्पन्न, पतिः=स्वामी, एकः=एक, आसीत्=था, सः=उसने, दाधार=धारण किया, पृथिवीम्=पृथिवी को, द्याम्=आकाश, उत=और, इमाम्=इन सबको, कस्मै=किस, देवाय=देवता का, हविषा=हवि से, विधेम=पूजन करें ।

हि० अ०—हिरण्यगर्भ सबसे प्रथम उत्पन्न हुआ; वह जन्म से ही उत्पन्न प्राणियों का अकेला स्वामी था। उसने पृथिवी, आकाश तथा इन सबको धारण किया। किस देवता का हम हवि से पूजन करें ?

Trans.—Hiraṇyagarbha was produced in the beginning; he was the born *sole* lord of all beings. He held the earth, the sky and all these. What god should we worship with oblation ?

Notes—हिरण्यगर्भः—According to the traditional view Hiraṇyagarbha is Prajāpati. Some take him to be sun-god : *'as the great power of the universe, from which all other powers and existences, divine and earthly are derived, a conception which is the nearest approach to the later mystical conception of Brahmā the creator of the world'*—wallis. समवर्तत—See X.90.14. दाधार—$\sqrt{}$*dhr* to hold, perf. 3rd. sing. ; the reduplicated syllable in दाधार is *regularly lengthened.* कस्मै—*This* word has been interpreted variously : Sāyaṇa following the tradition takes the word *'ka'* for Prajāpati. Scholars, generally, interpret it taking as dative sing.

of the pronominal stem किम्. Now the difficulty is if the word '*ka*' is for Prajāpati it would certainly be a noun and accordingly it would be inflected like words terminating in अ. Thus the dative sing. of 'ka' would be काय like देवाय. Sāyana's reply to this is that '*ka*' is conventional word for Prajapati; but it is irregularly inflected like pronoun. विधेम—√*vidh* to worship, opt. 1rst. plu.

य: । आत्मऽदाः । बलऽदाः । यस्य॑ । विश्वे॑ । उपऽआस॑ते । प्रऽशिष॑म् । यस्य॑ । देवाः ॥ यस्य॑ । छाया । अमृत॑म् । यस्य॑ । मृत्युः । कस्मै॑ । देवाय॑ । हविषा॑ । विधेम ॥२॥

सा० भा०—यः प्रजापतिः आत्मदाः आत्मनां दाता । आत्मानो हि सर्वे तस्मात् परमात्मन उत्पद्यन्ते । यथाग्नेः सकाशाद्विस्फुलिङ्गा जायन्ते तद्वत् । यद्वा आत्मनां शोधयिता । 'दैप् शोधने' । 'आतो मनिन्' इति विच् । बलदाः बलस्य च दाता शोधयिता वा । यस्य च प्रशिषं प्रकृष्टं शासनमाज्ञां विश्वे सर्वे प्राणिनः उपासते प्रार्थयन्ते सेवन्ते वा । 'शासु अनुशिष्टौ' । 'शास इत्' (पा० सू० ६. ४. ३४) इत्युपधाया इत्वम् । 'शासिवसिघसीनां च' इति षत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आसेरनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । 'तिङि चोदात्तवति' इति गतिरनुदात्ता तथा देवाः अपि यस्य प्रशासनमुपासते । अपि च अमृतम् अमृतत्वम् । भावप्रधानो निर्देशः । यद्वा । अमृतम् । मरणं नास्त्यस्मिन्नित्यमृतं सुधा । बहुव्रीहौ 'नञो जरमरमित्रमृताः' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तदपि यस्य प्रजापतेः छाया छायेव वर्ति भवति । मृत्युः यमश्च प्राणापहारी छायेव भवति । तस्मै कस्मै देवाय इत्यादि समानं पूर्वेण हविषा पुरोडाशात्मनेति तु विशेषः ॥

शब्दा०—यः=जो, आत्मदाः=प्राण देनेवाला, बलदाः=बल देनेवाला, यस्य=जिसको, विश्वे=सम्पूर्ण, उपासते=मानते हैं, प्रशिषम्=आज्ञा, यस्य=जिसकी, देवाः=देवता, यस्य=जिसकी, छाया=प्रतिबिम्ब, अमृतम्=अमृत, यस्य=जिसको, मृत्युः=मृत्यु, कस्मै=किस, देवाय=देवता का, हविषा=हवि से, विधेम=पूजन करें ।

हि० अ०—जो प्राण देनेवाला है, बल देनेवाला है, जिसकी आज्ञा सभी मानते हैं, जिसकी (आज्ञा) देवता (भी मानते हैं) जिसकी छाया अमृत है, जिसकी (छाया) मृत्यु (है)। किस देवता का हम हवि से पूजन करें ?

Trans.—Who is the giver of vital breath, giver of strength; whose commandment all obey, whose, even the gods; whose shadow is immortality, whose, the death. What god should we worship with oblation ?

Notes—उपासते—√*ās* with उप to worship, to obey, pres. 3rd. plu.; not unaccented because preceded by यस्य. प्रशिषम्—Derived from √*śās* to preach; the first syllable of the root has been changed in to इ (शास इत्—Pāṇ, VI. 4.34) and dental स् into cerebral ष् (शासिवसिघसीनां च—Pāṇ. VII.3.60).

यः । प्राणतः । निऽमिषतः । महिऽत्वा । एकः । इत् । राजा । जगतः । बभूव ॥ यः । ईशे । अस्य । द्विऽपदः । चतुःऽपदः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥३॥

सा० भा०—यः हिरण्यगर्भः प्राणतः प्रश्वसतः । 'अन प्राणने' आदादिकः । 'शतुरनुमः' इति विभक्ते उदात्तत्वम् । निमिषतः अक्षिपक्ष्मचलनं कुर्वतः । अत्रापि पूर्ववद्विभक्तिरुदात्ता । जगतः जङ्गमस्य प्राणिजातस्य महित्वा महत्त्वेन । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया आकारः । माहात्म्येन एक इत् अद्वितीय एव सन् राजा बभूव ईश्वरो भवति । भवतेर्णलि लिति' (पा० सू० ६. १. १९३) इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । अस्य परिदृश्यमानस्य द्विपदः पादद्वययुक्तस्य मनुष्यादेः चतुष्पदः गवाश्वादेश्च यः प्रजापतिः ईशे ईष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' । आदादिकोऽनुदात्तेत् । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । अनुदात्तेत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । अस्य । 'ऊडिदम्' इतीदमो विभक्तिरुदात्ता । द्वौ पादौ यस्य स द्विपात् । 'संख्यासुपूर्वस्य' (पा० सू० ५. ४. १४०) इति पादस्यान्त्यलोपः समासान्तः । भसंज्ञायां 'पादः पत्' (पा० सू० ६. ४. १३०) इति पद्भावः 'द्वित्रिभ्यां पाद्दन्' (पा० सू० ६. २. १९७) इत्येकदेशविकृतस्या-

नन्यत्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्वरवर्नमेवंव चतुष्पद इत्यत्रापि प्रक्रिया । 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पूर्वपदस्य 'नुः संख्यायाः' (फि०सू० २. ५) इत्याद्युदात्तत्वम् । 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । ईदृशो यः प्रजापतिस्तस्मै कस्मै इत्यादि सुबोधं हविषा हृदयाद्यात्मनेत्ययमत्र विशेषः ॥

शब्दा०—यः=जो, प्राणतः=श्वांस लेनेवाले, निमिषतः=पलक मारनेवाले, महित्वा=महिमा से, एकः=अकेले, इत्=ही, राजा=शासक, जगतः =जंगमों का, बभूव=हुआ हैं, यः=जो, ईशे=शासन करता हैं, अस्य= इस, द्विपदः=दो पैरवाले का, चतुष्पदः=चार पैरवाले का, कस्मै=किस, देवाय=देवता का, हविषा=हवि से, विधेम=पूजन करें ।

हि० अ०—जो अपनी महानता से श्वांस लेनेवाले तथा पलक मारनेवाले जंगमों का अकेला राजा हुआ हैं; जो इस दो पैरवाले तथा चार पैरवाले का शासन करता हैं । किस देवता का हमलोग हवि से पूजन करें ?

Trans.—Who through his grandeur, became the sole king of all the moving world that breathes and winks ; who masters over these bipeds and quadrupeds. What god should we worship with oblation ?

Notes—प्राणतः—√*an* with प्र to breathe, pres. part. gen. sing. निमिषतः—√*miṣ* with नि to wink, pres. part. gen. sing. ; words with the suffix शतृ terminating in अत् accent the termination (शतुरनुमो नद्यजादी—Pān. VI. 1.173). बभूव—√*bhū* to be, perf. 3rd. sing. ; not unaccented because syntactically connected with यः. ईशे—√*īś* to be master, pres. 3rd. sing. ; त् has been dropped in the mid. (लोपस्त आत्मनेपदेषु—Pāṇ. VII. 1.41) ; not unaccented because preceded by यः. अस्य–Not unaccented because its substantive द्विपदः immediately follows in the same Pāda. (ऊडिदम्-Pān VI. 1.171). द्विपदः– The word पाद as the second member of the compd. loses its final syllable when preceded by any numerals or सु as the first member (संख्यासुपूर्वस्य—Pāṇ. V.4.140), and

again पाद् becomes पत् (पादः पत्—Pān VI 4. 130), in the Bahuvrihi compd when the word पात् occurs as the second member, and numerals, two, three etc as the first member, the second member is accented (द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसुबहुव्रीहौ—Pān VI 2 197) चतुष्पद— Grammatical construction is the same as द्विपद; but it is accented on the first member according to the original nature of Bahuvrihi

यस्य॑ । इ॒मे । हि॒मऽव॑न्तः । म॒हि॒ऽत्वा । यस्य॑ । स॒मु॒द्रम् । र॒सया॑ । स॒ह । आ॒हुः ॥ यस्य॑ । इ॒माः । प्र॒ऽदिशः॑ । यस्य॑ । बा॒हू इति॑ । कस्मै॑ । दे॒वाय॑ । ह॒विषा॑ । वि॒धे॒म ॥४॥

सा० भा०—हिमा अस्मिन् सन्तीति हिमवान्। तेन बहुवचनान्तेन सर्वे पर्वता लक्ष्यन्ते। यथा छत्रिणो गच्छन्तीति। हिमवन्तः हिमवदुपलक्षिता इमे दृश्यमाना सर्वे पर्वता यस्य प्रजापते महित्वा महत्त्वं माहात्म्यमैश्वर्यमिति आहु। तेन सृष्टत्वात्तद्रूपेणावस्थानाद्वा। तथा रसया। रसो जलम्। तद्वती रसा नदी। अर्शआदित्वादच्। जातावेकवचनम् रसाभिर्नदीभि सह समुद्रम्। पूर्ववदेकवचनम्। सर्वान् समुद्रान् यस्य महाभाग्यमिति आहुः कथयन्ति सृष्ट्यभिज्ञा। यस्य च इमाः प्रदिशः प्राच्याद्या आग्नेयाद्या कोणदिश ईशितव्या। तथा बाहू। वचनव्यत्ययः। बाहवो भुजाः। भुजवत्प्राधान्ययुक्ता प्रदिशश्च यस्य स्वभूताः। तस्मै कस्मै इत्यादि समानं पूर्वेण॥

1 शब्दा०—यस्य=जिसकी, इमे=ये, हिमवन्त=पर्वत, महित्वा=महिमा, यस्य=जिसको, समुद्रम्=समुद्र को, रसया=रसा के, सह=साथ, आहु=कहते हैं, यस्य=जिसकी, इमाः=ये, प्रदिश=दिशायें, यस्य=जिसकी, बाहू=भुजायें, कस्मै=किस, देवाय=देवता का, हविषा=हवि से, विधेम=पूजन करें।

हि० अ०—जिसकी महिमा में पर्वत, जिसकी (महिमा) रसा सहित समुद्र (ऐसा वे) कहते हैं, जिसकी ये दिशायें, जिसकी भुजायें (उप दिशाय) हैं। किस देवता का हमलोग हवि से पूजन करें?

Trans.—Whose grandeur the snowy mountains, whose the oceans with the Rasā (they) say; whose these quarters, whose the arms (mid-quarters). What god should we worship with oblation ?

Notes—आहुः—√*ah* to say. perf. 3rd. plu.

येन॑ । द्यौः । उ॒ग्रा । पृ॒थि॒वी । च॒ । दृ॒ळ्हा । येन॑ । स्व १ रिति स्वः॑ । स्त॒भि॒तम् । येन॑ । नाकः॑ ॥ यः । अ॒न्तरि॑क्षे । रज॑सः । वि॒-ऽमानः॑ । कस्मै॑ । दे॒वाय॑ । ह॒विषा॑ । वि॒धे॒म ॥५॥

सा० भा०—येन प्रजापतिना द्यौः अन्तरिक्षम् उग्रा उद्गूर्णं विशेषा गहनरूपं वा । पृथिवी भूमिः च दृळ्हा येन स्थिरीकृता । स्वः स्वर्गश्च येन स्तभितं स्तब्धं कृतम् । यथाधो न पतति तथोपरि अवस्थापितमित्यर्थः । 'प्रसितस्कभितस्तभित' इति निपात्यते । तथा नाकः आदित्यश्च येन अन्तरिक्षे स्तभितः । यः च अन्तरिक्षे रजसः उदकस्य विमानः निर्माता । तस्मै कस्मै इत्यादि गतम् ॥

शब्दा०—येन=जिससे, द्यौः=आकाश, उग्रा=शक्तिशाली, पृथिवी =पृथिवी, च=और, दृळ्हा=स्थिर, येन=जिससे, स्वः=प्रकाशलोक, स्तभितम्=स्थिर रखा है, येन=जिसके द्वारा, नाकः=सूर्य, यः=जो, अन्तरिक्षे=अन्तरिक्ष में, रजसः=लोकों को, विमानः=नाप रहा है, कस्मै=किस, देवाय=देवता का, हविषा=हवि से, विधेम=पूजन करें ।

हि० अ०—जिसके द्वारा द्युलोक शक्तिशाली है, तथा पृथिवी स्थिर है; जिसके द्वारा प्रकाशलोक स्थिर रखा है, तथा जिसके द्वारा सूर्य (रखा है); जो अन्तरिक्ष में लोकों को नाप रहा है । किस देवता का हमलोग हवि से पूजन करें ?

Trans.—By whom the sky is strong and earth is fixed fast, by whom the region of light is propped, by whom the sun; who in the mid-air is measuring the regions. What god should we worship with oblation ?

Notes—स्वः—See Appendix-'B' under rules of rendering Saṁhitā-text into Pada-text (5. ii n). स्तभितम्—√*stabh* to prop, past part. रजसः—'Water' (Sāyaṇa), 'regions' (Griffith). विमानः—√*mā* to measure, root-aorist part.

यम् । क्रन्दसी इति । अवसा । तस्तभाने इति । अभि । ऐक्षेताम् । मनसा । रेजमाने इति ॥ यत्र । अधि । सूरः । उत्ऽइतः । विऽभाति । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥६॥

सा० भा०—क्रन्दितवान् रोदितवाननयोः प्रजापतिरिति क्रन्दसी द्यावापृथिव्यौ । श्रूयते हि—'यदरोदीत्तदनयो रोदस्त्वम्' (तै० ब्रा० २.२.९.४) इति । ते अवसा रक्षणेन हेतुना लोकस्य रक्षणार्थं तस्तभाने प्रजापतिना सृष्टे लब्धस्थैर्ये सत्यौ यं प्रजापतिं मनसा बुद्ध्या अभ्यैक्षेताम् आवयोर्महत्त्वमनेन इत्यन्वपश्येताम् । 'ईक्ष दर्शने' । लङि अडादित्वादाद्युदात्तः । कीदृश्यौ द्यावापृथिव्यौ । रेजमाने राजमाने दीप्यमाने । आकारस्य व्यत्ययेनैत्वम् । अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यत्र । लिटः कानच् । 'फणां च सप्तानाम्' (पा०सू० ६.४.१२५) इत्येत्वाभ्यासलोपौ । 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकत्वाच्छप् । अत एव 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । यत्राधि यस्मिन्नाधारभूते प्रजापतौ सूरः सूर्यः उदितः उदयं प्राप्तः सन् विभाति प्रकाशते । उत्पूर्वादितेः कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् तस्मै कस्मै इत्यादि पूर्ववत् ॥

शब्दा०—यम्=जिसको, क्रन्दसी=आकाश तथा पृथिवी, अवसा=रक्षा के लिये, तस्तभाने=स्थिर किये गये, अभि ऐक्षेताम्=देखते हैं, मनसा=मन से, रेजमाने=चमकते हुये, यत्र=जहां, अधि=पर, सूरः=सूर्य, उदितः=निकला हुआ, विभाति=चमकता है, कस्मै=किस, देवाय=देवता का, हविषा=हवि से, विधेम=पूजन करें।

हि० अ० (प्राणियों की) रक्षा के लिये स्थिर किये गये आकाश तथा पृथिवी चमकते हुये, मन से जिसको देखते हैं; जहां पर उदय हुआ सूर्य चमकता है। किस देवता का हमलोग हवि से पूजन करें ?

Trans.—Whom heaven and earth, propped

(with a view) to protect (the beings), shining, look with their mind; whereupon the risen sun shines. What god should we worship with oblation ?

Notes—वस्तमाने—√*stabh* to prop. perf. part. nom dual; final ए is Pragṛhya. अभ्यैक्षेताम्—√*īkṣ* to see impf. 3rd. dual; not unaccented because syntactically connected with यम्. रेजमाने—√*rej* to tremble, pres. part. nom. dual; final ए is Pragṛhya Sāyaṇa takes रेजमाने as राजमाने. According to him, आ in राज irregularly has become ए and is accented He also conjectures that 'originally it should be रराजमाने the reduplicated syllable being dropped (फणां च सप्तानाम्—Pāṇ. VI. 4. 125). 'Then dropping of reduplicated syllable is indicated by changing आ into ए which being indication of redupicated syllable is accented (अभ्यस्तानामादिः—Pāṇ VI. 1.189). उदितः—√*i* with उत् to rise, past part विभाति—√*bhā* to shine, pres. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यत्.

आपः । ह । यत् । बृहतीः । विश्वम् । आयन् । गर्भम् । दधानाः । जनयन्तीः । अग्निम् ॥ ततः । देवानाम् । सम् । अवर्तत । असुः । एकः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥७॥

सा० भा० बृहतीः बृहत्यो महत्यः । जसि 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । 'बृहन्महतोरुपसंख्यानम्' इति ङीप उदात्तत्वम् । अग्निम् । उपलक्षणमेतत् । अग्न्युपलक्षितं सर्वं वियदादिभूतजातं जनयन्तीः जनयन्त्यः तदर्थं गर्भं हिरण्मयाण्डस्य गर्भभूतं प्रजापतिं दधानाः धारयन्त्यः आपो ह आप एव विश्वमायन् सर्वं जगत् व्याप्नुवन् यत् यस्मात् ततः तस्माद्धेतोः देवानां देवादीनां सर्वेषां प्राणिनाम् असुः प्राणभूतः एकः प्रजापतिः समवर्तत समजायत । यद्वा । यत् यं गर्भं दधाना आपो विश्वात्मनावस्थिताः ततो गर्भभूतात्प्रजापतेर्देवादीनां प्राणात्मको वायुरजायत । अथवा । यत् । लिङ्ग-

वचनयोर्व्यत्ययः । उक्तलक्षणा या आपो विश्वमावृत्य स्थिताः ततस्ताभ्योऽद्भ्यः सकाशादेकोऽद्वितीयोऽसुः प्राणात्मकः प्रजापतिः समवर्तत निश्चक्राम । तस्मै कस्मै इत्यादि गतम् ॥

शब्दा० — आपः=जल ने, ह=निश्चित अर्थ का वाचक निपात, यत्=जिस, बृहतीः=महान्, विश्वम्=सम्पूर्ण लोक को, आयम्=व्याप्त किया था, गर्भम्=गर्भ, दधानाः=धारण करते हुये, जनयन्तीः=उत्पन्न करते हुये, अग्निम्=अग्नि को, ततः=उसी से, देवानाम्=देवताओं का, समवर्तत=उत्पन्न हुआ, असुः=प्राण, एकः=एकमात्र, कस्मै=किस, देवाय=देवता का, हविषा=हवि से, विधेम=पूजन करें।

हि० अ० — गर्भ धारण करते हुये तथा अग्नि (आदि महाभूतों) को उत्पन्न करते हुये जिस महान् जल ने सम्पूर्ण लोक को व्याप्त किया था, उसी से देवताओं का एकमात्र प्राण (रूप वायु) उत्पन्न हुआ। किस देवता का हमलोग हवि से पूजन करें?

Trans.—Great waters, which swept over the world bearing the germ and creating the fire (etc.) ; therefrom the sole breath of the gods was produced. What god should we worship with oblation ?

Notes—बृहतीः—√*brh* to make big, pres. part. आयन् —√*i* to go impf. 3rd. plu ; not unaccented because preceded by यत्. दधानाः—√*dhā* to put, pres. part जनयन्तीः —√*jan* to generate, pres part. caus. समवर्तत —See X. 90.14

यः । चित् । आपः । महिना । परिऽअपश्यत् । दक्षम् । दधानाः । जनयन्तीः । यज्ञम् ॥ यः । देवेषु । अधि । देवः । एकः । आसीत् । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥८॥

सा० भा० — यज्ञं यज्ञोपलक्षितं विकारजातं जनयन्तीः उत्पादयन्तीः तदर्थं दक्षं प्रपञ्चात्मना वर्धिष्णुं प्रजापतिमात्मनि दधानाः धारयित्रीः । दधातेर्हेतौ शानच् । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । ईदृशी आपः । व्यत्ययेन प्रथमा ।

अपः प्रलयकालीना मह्निना महिम्ना । छान्दसो मलोपः । स्वमाहात्म्येन यश्चित् यश्च प्रजापतिः पर्यपश्यत् परितो दृष्टवान् यः च देवेष्वधि देवेषु मध्ये देवः तेषामपीश्वरः सन् एकः अद्वितीयः आसीत् भवति । अस्तेश्छान्दसो लङ् । 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' (पा० सू० ७. ३. ९६) इतीडागमः । तस्मै कस्मै इत्यादि गतम् ॥

शब्दा०—यः=जिसने, चित्=और, आपः=जल को, मह्निना=महिमा से, परि अपश्यत्=चारों तरफ से देखा, दक्षम्=जनयित्री शक्ति को धारण करनेवाले, जनयन्तीः=उत्पन्न करनेवाले, यज्ञम्=यज्ञ को, यः=जो, देवेषु=देवताओं के, अधि=ऊपर, देवः=देव, एकः=अकेला, आसीत्=था, कस्मै=किस, देवाय=देवता का हविषा=हवि से, विधेम=पूजन करें।

हि० अ०—जिसने अपनी महिमा से जनयित्री शक्ति को धारण करनेवाले, यज्ञ को उत्पन्न करनेवाले जलों को देखा; जो देवताओं के ऊपर एक देव था। किस देवता का हमलोग हवि से पूजन करें?

Trans.—Who with his greateness saw over the waters bearing the productive force, producing the sacrifice; who was the sole God over all gods. What god should we worship with oblation?

Notes—आपः—Irregular use of nom. plu. for acc. plu. अपः. पर्यपश्यत्—√*paś* to see, impf. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यः; preposition is compounded and is unaccented.

मा। नुः। हिंसीत्। जनिता। यः। पृथिव्याः। यः। वा। दिवम्। सत्यऽधर्मा। जजान॥ यः। च। अपः। चन्द्राः। बृहतीः। जजान। कस्मै। देवाय। हविषा। विधेम॥९॥

सा० भा०—स प्रजापतिः नः अस्मान् मा हिंसीत् मा बाधताम्। यः पृथिव्याः भूमेः जनिता जनयिता स्रष्टा। 'जनिता मन्त्रे' इति णिलोपो निपात्यते। 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति पृथिवीशब्दाद्विभक्तेरुदात्तत्वम्। यो वा यश्च सत्यधर्मा सत्यमवितथं धर्म जगतो धारणं यस्य स तादृशः प्रजापतिः दिवम्

अन्तरिक्षोपलक्षितान् सर्वान् लोकान् जजान जनयामास। जनी प्रादुर्भावे'। णिचि वृद्धौ 'जनीजृष्क्नसुरञ्जः' इति मित्वात् 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम्। ततो लिटि 'अमन्त्रे' (पा० सू० ३. १. ३५) इति निषेधादाम्प्रत्ययाभावे तिपो णलि वृद्धौ 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम्। यश्च बृहतीः महतीः चन्द्राः आह्लादिनीः अपः उदकानि जजान जनयामास। 'ऊडिदम्' इत्यादिना अप्शब्दादुत्तरस्य शस उदात्तत्वम्। तस्मै कस्मै इत्यादि गतम्॥

शब्दा० — मा=मत, नः=हमलोगों को, हिंसीत्=कष्ट दे, जनिता=उत्पन्न करनेवाला, यः=जो, पृथिव्याः=पृथिवी को, यः=जो, वा=और दिवम्=आकाश को, सत्यधर्मा=सत्य नियमवाले, जजान=उत्पन्न किया, यः=जिसने, च=और, अपः=जलको, चन्द्राः=आह्लादकारी, बृहती=महान्, जजान=उत्पन्न किया, कस्मै=किस, देवाय=देवता का, हविषा=हवि से, विधेम=पूजन करें।

हि० अ० —जो पृथिवी को उत्पन्न करनेवाला है, जो सत्य नियमवाला है, जिसने आकाश को उत्पन्न किया, जिसने आह्लादकारी महान् जल को उत्पन्न किया, वह हमें कष्ट न दे। किस देवता का हमलोग हवि से पूजन करें ?

Trans.—May he not injure us, who is the begetter of the earth, he whose laws are true, who generated the heaven, and who generated the great and beautiful waters. What god should we worship with oblation ?

Notes—हिंसीत्—√*hims* to injure, 'is'-aorist injun. 3rd. sing जनिता—√*jan* to generate, with the suffix तृच् सत्यधर्मा—Whose laws are true; Bahuvrihi compd. accented on the first member. जजान—√*jan* to generate, perf. 3rd. sing; not unaccented because preceded by यः.

प्रजापते। न। त्वत्। एतानि। अन्यः। विश्वा। जातानि। परि। ता। बभूव॥ यत्ऽकामाः। ते। जुहुमः। तत्। नः। अस्तु। वयम्। स्याम। पतयः। रयीणाम्॥१०॥

सा० भा०—इळादधाख्य इष्टघयने प्राजापत्यस्य हविषः 'प्रजापते इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—प्राजापत्य इळादधः प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः' (आश्व० श्रौ० २.१४)इति । केशनखकीटादिभिः दुष्टानि हवींष्यनर्पाप्सुप्रक्षिपेत् । सूत्रितं च—'अपोऽभ्यवहरेयुः प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः' (आश्व० श्रौ० ३. १०) इति । चौलादिकर्मस्वप्येषा होमार्था । सूत्रितं च—तेषां पुरस्ताच्चतस्र आज्याहुतीर्जुहुयादग्न आयूंषि पवस इति तिसृभिः प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति च' (आश्व० गृ० १. ४. ४) इति ।

हे प्रजापते त्वत् त्वत्तोऽन्यः कश्चित् एतानि इदानीम् वर्तमानानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि । 'शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोपः । जातानि प्रथम विकारभाञ्जि ता तानि सर्वाणि भूतजातानि न परि बभूव न परिगृह्णाति । न व्याप्नोति । त्वमेवैतानि परिगृह्य स्रष्टुं शक्नोषीति भावः । परिपूर्वो भवतिः परिग्रहार्थः । वयं च यत्कामाः यत्फलं कामयमानाः ते तुभ्यं जुहुमः हवींषि प्रयच्छामः तत् फलं नः अस्माकम् अस्तु भवतु तथा वयं च रयीणां धनानां पतयः ईश्वराः स्याम भवेम । 'नामन्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम् ।

शब्दा०—प्रजापते=ओ प्रजापति, न=नहीं, त्वत्=तुमसे, एतानि=ये, अन्य=भिन्न विश्वा=सम्पूर्ण, जातानि=प्राणी, परि=चारो तरफ से व्याप्त करने वाले, ता=वे, बभूव=हो सकते, यत्कामाः=जिस इच्छा से, ते=तुमको जुहुमः=स्तुति करते हैं, तत्=वह कामना, नः=हमारी, अस्तु=पूर्ण होवे, वयम्=हमलोग, स्याम=होवें, पतयः=स्वामी, रयीणाम्=धन के ।

हिं० अ०—ओ प्रजापति, तुमसे भिन्न ये जितने उत्पन्न जीव हैं वे तुमको चारों तरफ से व्याप्त नहीं कर सकते; जिस कामना से हम तुम्हें हवि प्रदान करते हैं वह हमारी इच्छा पूरी हो । हम धन के स्वामी बनें ।

Trans.—O Prajāpatı all these created beings, beside thee, cannot surround thee. May that be of ours seeking which we offer thee May we be the lord of riches

Notes—यत्कामाः—Desirons of which ; this type of compd. is called Syntactical compd. It is of the nature of Bahuvrihı and is accented on the first member.

जुहुमः–$\sqrt{}$*hu to sacrifice, pres.* 1rst. *plu.*, not unaccented because preceded by यत् The first line has been interpreted variously : 'Prajāpati, thou only comprehendest all these created things, and none beside thee' (Griffith), 'lord of every creature, thou rulest over all, and there is none beside thee' (Peterson).

No. [redacted] [X. 129

एकादशेऽनुवाके त्रयोविंशतिसंख्याकानि सूक्तानि। तत्र 'नासदासीत्' इति सप्तर्चं प्रथमं सूक्तं त्रैष्टुभम्। परमेष्ठी नाम प्रजापतिर्ऋषिः। वियदादिभावानां सृष्टिस्थितिप्रलयादीनामत्र प्रतिपाद्यत्वात् तेषां कर्ता परमात्मा देवता। तथा चानुक्रान्तं—'नासत्सप्त प्रजापतिः परमेष्ठी भाववृत्तं तु' इति। गतो विनियोगः॥

न । असत् । आसीत् । नो इति । सत् । आसीत् । तदानीम् । न । आसीत् । रजः । नो इति । विऽओम । परः । यत् ॥ किम् । आ । अवरीवरिति । कुह । कस्य । शर्मन् । अम्भः । किम् । आसीत् । गहनम् । गभीरम् ॥१॥

सा० भा०—'तपसस्तन्महिनाजायतैकम्' इत्यत्राग्रे सृष्टिः प्रतिपादयिष्यते। अधुना ततः प्रागवस्था निरस्तसमस्तप्रपञ्चा या प्रलयावस्था सा निरूप्यते। तदानीं प्रलयदशायामवस्थितं यदस्य जगतो मूलकारणं तत् असत् शशविषाणवन्निरुपाख्यं न आसीत्। न हि तादृशात् कारणादस्य सतो जगत उत्पत्तिः संभवति। तथा नो सत् नैव सदात्मवत् सत्त्वेन निर्वाच्यम् आसीत्। यद्यपि सदसदात्मकं प्रत्येकं विलक्षणं भवति तथापि भावाभावयोः सहावस्थानमपि संभवति। कुतस्तयोः तादात्म्यमिति उभयविलक्षणमनिर्वाच्यमेवासीदित्यर्थः। ननु नो सदिति पारमार्थिकसत्त्वस्य निषेधः। तर्ह्यात्मनोऽप्यनिर्वाच्यत्वप्रसङ्गः अथोच्येत। न। आनीदवातमिति तस्य सत्त्वमग्रे वक्ष्यते परिशेषान्मायाया एवात्र सत्त्वं निषिध्यत इति। एवमपि तदानीमिति विशेषणानर्थक्यं व्यवहारदशायामपि तस्याः पारमार्थिकसत्त्वाभावात्। अथ व्यावहारिकसतां पृथिव्यादीनां भावानां विद्यमानत्वात् कथं नो सदिति निषेधः। तत्राह। नासीद्रज इत्यादि। 'लोका रजांस्युच्यन्ते' (निरु० ४.१९) इति यास्कः। अत्र च सामान्यापेक्षमेकवचनम्। व्योम्नो वक्ष्यमाणत्वात्तस्याधस्तनाः पातालादयः पृथिव्यन्ता नासन्नित्यर्थः। तथा व्योम अन्तरिक्षं तदपि नो नैवासीत्। पर इति सकारान्तं परस्तादित्यर्थं वर्तते। परशब्दाच्छान्दसोऽस्तातेरर्थेऽसिप्रत्ययः। परः व्योम्नः परस्तादुपरिदेशे द्युलोकप्रभृतिसत्यलोकान्तं

यत् अस्ति तदपि नासीदित्यर्थः। अनेन चतुर्दशभुवनगर्भं ब्रह्माण्डं स्वरूपेण निषिद्धं भवति। अथ तदावरकत्वेन पुराणेषु प्रसिद्धानि यानि वियदादिभूतानि तेषामवस्थानप्रदेशं तदावरणनिमित्तं चाक्षेपमुखेन क्रमेण निषेधयति किमावरीवरिति। किम् आवरणीयं तत्त्वमावरकभूतजातम् आवरीवः। अत्यन्तमावृणुयात्। आवार्याभावात् तदावरकमपि नासीदित्यर्थः। वृणोतेर्यङ्लुगन्ताच्छान्दसे लङि तिपि रूपमेतत्। यद्वा। किमिति प्रश्नमेव। [illegible] तत्त्वमावरकमावृणुयात्। अविद्यमानत्वात्तदपि स्वरूपेण नासीदित्यर्थः। आवृण्वत् तत्तत्त्वं कुह कुत्र देशेऽवस्थायावृणोति। आधारभूतस्तादृशो देशोऽपि नासीदित्यर्थः। किंशब्दात् सप्तम्यर्थे हप्रत्ययः। 'कु तिहोः' (पा० सू० ७. २. १०४) इति प्रकृतेः कवादेशः। कस्य शर्मन् कस्य वा भोक्तुर्जीवस्य शर्मणि सुखदुःखसाक्षात्कारलक्षणे भोगे निमित्तभूते सति तदावरकं तत्त्वमावृणुयात्। जीवानामुपभोगार्था हि सृष्टिः। तस्यां हि सत्यां ब्रह्माण्डस्य भूतैरावरणं प्रलयदशायां च भोक्तारो जीवा उपाधिविलयात् प्रलीना इति कस्य कश्चिदपि भोक्ता न संभवतीत्यावरणस्य निमित्ताभावादपि तन्न घटत इत्यर्थः। एतेन भोग्यप्रपञ्चवत् भोक्तृप्रपञ्चोऽपि तदानीं नासीदित्युक्तं भवति। किंशब्दादुत्तरस्य ङसः 'सावेकाचः' इति प्राप्तस्योदात्तत्वस्य 'न गोश्वन्साववर्ण' इति प्रतिषेधः। 'सुपां सुलुक्' इति शर्मणः सप्तम्या लुक्। यद्यपि सावरणस्य ब्रह्माण्डस्य निषेधेन तदन्तर्गतमप्सत्त्वमपि निराकृतं तथापि 'आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत्' (तै० सं० ७. १. ५. १) इति श्रुत्या कश्चिदपां सद्भावमाशङ्केत। तं प्रत्याचष्टे अम्भः किमासीत् इति। गहनं दुष्प्रवेशं गभीरं दुरवस्थानमतलस्पर्शम् ईदृशम् अम्भः किमासीत्। तदपि नैवासीदित्यर्थः। श्रुतिस्तदवान्तरप्रलयविषया ॥१॥

शब्दा० —न=नहीं, असत्=नामरूपादि रहित अवस्था, आसीत्=थी, नो=नहीं, सत्=नामरूपात्मक अवस्था, आसीत्=थी, तदानीम्=उस समय, न=नहीं, आसीत्=था, रजः=लोक, नो=नहीं, व्योम=आकाश, परः =ऊपर, यत्=जो है, किम्=कौन, आ अवरीवः=आवृत किया था, कुह=कहां, कस्य=किसकी, शर्मन्=सुरक्षा में, अम्भः=जल, किम्=क्या, प्रश्न वाचक शब्द, आसीत्=था, गहनम्=अपार, गभीरम्=गहरा।

हि० अ०—उस समय न नामरूपादि रहित अवस्था थी, न नामरूपात्मक अवस्था ही थी; [illegible] (कोई) लोक था, न आकाश ही था, जो ऊपर है। कौन आवृत किया था? कहां, किसकी सुरक्षा में? क्या अपार गम्भीर जल था?

Trans.—There was neither the non-existent nor was

the existent then; there was neither the region nor the sky that is above. What did cover it? Where, in whose protection? Was there water, unfathomable, deep?

Notes—नो—See VI. 54 3 अवरीवः—$\sqrt{vr}$ to cover, inte impf. 3rd. sing; final visarjaniya is originally rhotacized; hence, इति is added after it in the Pada-text. कुह—Formed from किम् with the suffix ह in the locative sense (कु तिहोः—Pāṇ. VII.2.104) शर्मन्—The regular loc. sing form of शर्मन् would be शर्मणि, but in the Vedic language the suffix ङि. is dropped (सुपां सुलुक् —Pāṇ. VII. 1.39)

न। मृत्युः। आसीत्। अमृतम्। न। तर्हि। न। रात्र्याः। अह्नः। आसीत्। प्रऽकेतः॥ आनीत्। अवातम्। स्वधया। तत्। एकम्। तस्मात्। ह। अन्यत्। न। परः। किम्। चन। आस॥२॥

सा० भा०—भगूवतस्य प्रतिसंहारस्य संहर्त्रपेक्षत्वात् स एव संहर्ता मृत्युर्विद्यत इत्यत आह न मृत्युरासीत् इति। ननु यदि न मासीत् तर्हि तदभावकृतम् अमृतम् अमरणं प्राणिनामवस्थानं तदानीमपि स्यात् तत्राह। अमृतं न तर्हि इति। तर्हि तस्मिन् प्रतिहारसमये। अयं भावः। सर्वेषां प्राणिनां परिपक्वं भोगहेतुभूतं सर्वं कर्म यदोपभुक्तमासीत् तदा भोगाभावान्निष्प्रयोजनमिदं जगदिति परमेश्वरस्य मनसि संजिहीर्षा जायते। तदैव स मृत्युः सर्वं जगत् संहरत इति किमनेन मृत्युना संहर्त्रा तदभावकृतं वा कथममरणं स्यादिति। एतदेवाभिप्रेत्य कठैराम्नायते—'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः। मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः।' (क० उ० २. २५) इति। नन्वेतस्य सर्वस्याधिकरणभूतः कालो विद्यत इत्यत आह न रात्र्या इति। रात्र्याः अह्नः च प्रकेतः प्रज्ञानं न आसीत्। तद्धेतुभूतयोः सूर्याचन्द्रमसोरभावात्। एतेनाहोरात्रनिषेधेन तदात्मको मासर्तुसंवत्सरप्रभृतिकः सर्वः कालः प्रत्याख्यातः। कथं तर्हि नो सदासीत्तदानीमिति कालवाची प्रत्ययः। उपचारादिति ब्रूमः। यथेदानीं तन्निषेधस्य कालोऽवच्छेदकस्तथा मायापि तदवच्छेदहेतुरित्यवच्छेदकत्वसाम्येनाकालेऽपि कालवाची

प्रत्ययः । यद्वादिष्म ब्रह्मणः परमार्थसत्त्वमग्रे वक्ष्यत इति तदिदानीं दर्शयत्या-नीदिति । तत् सकलवेदान्तप्रसिद्धं ब्रह्मतत्त्वम् आनीत् प्राणितवत् । नन्वेवं प्राणनकर्तुर्जीवभावापन्नस्यैव ब्रह्मणः सत्त्वं स्यात् न विवक्षितस्य निरुपाधिकस्य ब्रह्मणः । 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' इति तस्य प्राणसंबन्धाभावात् तत्राह आनीद-वातमिति । अयमाशयः । आनीदित्यत्र धात्वर्थक्रिया तत्कर्ता तस्य च भूतकाल संबन्ध इति त्रयोऽर्थाः प्रतीयन्ते । तत्र समुदायो न विधीयते यथाग्नयोऽष्टाकपाल इति येन ब्रह्मणः सत्त्वं न स्यात् । किं तर्ह्यनेन कर्तृत्वमनूद्य भूतकालसत्तालक्षणो गुणो विधीयते दध्ना जुहोतीति वाक्यान्तरविहिताग्निहोत्रानुवादेन तत्र गुण-विधानम् । तत्राप्यनेन कर्तृत्वविशिष्टस्य न पूर्वकालसत्ता विधीयते तन्निषेधा-नुपपत्तिप्रसङ्गात् अतोऽनेन कर्तृत्वेन इदानींतनेनोपलक्षितं यन्निरुपाधिकं परं ब्रह्म तस्यैव भूतकालसत्ता विधीयत इति न कश्चिद्दोष इति । नन्वीदृशस्य ब्रह्मणो मायया सह संबन्धासंभवात् सांख्याभिमता स्वतन्त्रा सद्रूपा सत्त्वरजस्तमोगुणा-त्मिका मूलप्रकृतिरेवाभिमतेति कथं नो सदिति निषेधः । तत्राह स्वधया इति । स्वस्मिन् धीयते ध्रियत आश्रित्य वर्तत इति स्वधा माया । तया तद्ब्रह्मैकम-विभागापन्नमासीत् । 'सहयुक्तेऽप्रधाने' (पा० सू० २. ३. १९) इति तृतीया सहशब्दयोगाभावेऽपि सहार्थयोगे भवति 'वृद्धो यूना' (पा० सू० १. २. ६५) इति निपातनालिङ्गात् । अत्र प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां तस्याः स्वातन्त्र्यं निवार्यते । यद्यपि असङ्गस्य ब्रह्मणस्तया सह संबन्धो न संभवति तथापि तस्मिन्नविद्यया तत्स्वरूपमिव संबन्धोऽध्यस्यते यथा शुक्तिकायां रजतस्य । एतेन सद्रूपत्वमपि तस्याः प्रत्याख्यातम् । ननु यदि माया ब्रह्मणा सहाविभागापन्ना तर्हि तस्या अनिर्वाच्यत्वात् ब्रह्मणोऽपि तत्प्रसङ्ग इति कथं तस्य सत्त्वमुक्तम् आनीदवात-मिति । ब्रह्मणो वा तत्त्वात्तस्या अपि सत्त्वप्रसङ्ग इति कथं नो सदासीदिति सत्त्वप्रतिषेधः । मैवम् अयुक्तिदृष्ट्यैकत्वावभासेऽपि युक्त्या विविच्य मायायास्या-निर्वाच्यत्वं ब्रह्मणः सत्त्वं च प्रतिपादितम् । ननु मृत्युरमृतमिति द्वावेव पदार्थौ आनीदवातं स्वधयेति तौ चेदङ्गीक्रियेते तत्किमपरमवशिष्यते यत् नासीद्रजः इत्यादिना प्रतिषिध्येत तत्राह तस्मादिति । तस्माद्ध तस्मात् खलु पूर्वोक्ता-न्मायासहितात् ब्रह्मणः अन्यत् किं चन किमपि वस्तु भूतभौतिकात्मकं जगत् न आस न बभूव । 'छन्दस्युभयथा' इति लिटः सार्वधातुकत्वादस्तेर्भूभावाभावः । ननु तदानीमन्यस्य सत्त्वनिषेधो नाशङ्क्यः । असत्त्वे चाप्रसक्तत्वान्न निषेधोपयोग इत्यत आह परः इति । परः परस्तात् सृष्टेरूर्ध्वं वर्तमानमिदं जगत् तदानीं न बभूवेत्यर्थः । अन्यथा उक्तरीत्या क्वचिदपि निषेधो न स्यादिति भावः ॥

शब्दा०—न=नहीं, मृत्युः=मृत्यु, आसीत्=थी, अमृतम्=अमृतत्व, न=नहीं, तर्हि=तब, रात्र्याः=रात्री का, अह्नः=दिन का, आसीत्=था, प्रकेतः=चिह्न या भेदात्मक ज्ञान, आनीत्=सांस ले रहा था, अवातम्=बिना वायु का, स्वधया=इच्छा शक्ति से, तत्=वह, एकम्=एक, तस्मात्=उससे, अन्यत्=अलग, न=नहीं, परः=पहिले, किम्=कुछ, चन=भी, आस=था।

हि० अ० - तब मृत्यु नहीं थी, अमृतत्व भी नहीं था। रात्री तथा दिन का भेदात्मक ज्ञान भी नहीं था। एक वायु के बिना (भी) अपनी इच्छा शक्ति से श्वास ले रहा था। उसको छोड़कर अलग पहले कुछ भी नहीं था।

Trans—There was neither death, nor immortality There was not the distinct knowledge of night and day That one breathed without wind by its will power Other than that there was nothing beyond

Notes—आनीत्—√*an* to breathe, impf 3rd sing स्वधया—By will power, Sāyana takes it to mean 'illusion' (māyā) आस—√*as* to be, perf 3rd sing

तमः। आसीत्। तमसा। गूळ्हम्। अग्रे। अप्रऽकेतम्। सलिलम्। सर्वम्। आः। इदम्॥ तुच्छ्येन। आभु। अपिऽहितम्। यत्। आसीत्। तपसः। तत्। महिना। अजायत। एकम्॥३॥

सा० भा०—ननूक्तप्रकारेण यदि पूर्वमिदं जगन्नासीत् कथं तर्हि तस्य जन्म। जायमानस्य जनिक्रियायां कर्तृत्वेन कारकत्वात् कारकं च कारणावान्तरविशेष इति कारकस्य सतो नियतपूर्वक्षणवर्तित्वस्य अवश्यभावात्। अर्थतद्दोषपरिजिहीर्षया जनिक्रियायाः प्रागपि तद्विद्यत इत्युच्यते। कथं तस्य जन्म। अत आह तमसा गूळ्हमग्रे इति। अग्रे सृष्टेः प्राक् प्रलयदशायां भूतभौतिकं सर्वं जगत् तमसा गूळ्हम्। यथा नैशं तमः सर्वपदार्थजातमावृणोति तद्वत्। आत्मतत्त्वस्यावरकत्वान्मायापरसंज्ञं भावरूपाज्ञानमत्र तम इत्युच्यते। तेन तमसा निगूढं संवृतं कारणभूतेन तेनाच्छादितं भवति। आच्छादकात् तस्मात्तमसो नामरूपाभ्यां यदाविर्भवनं तदेव तस्य जन्मेत्युच्यते। एतेन कारणावस्थायामसदेव कार्यमुत्पद्यते इत्यसद्वादिनोऽसत्कार्यवादिनो ये मन्यन्ते ते प्रत्याख्याता।

ननु कारणे तमसि तज्जगदात्मकं कार्यं विद्यते चेत् कथं 'नासीद्रज इत्यादि-निषेधः । तत्राह तम आसीत् इति । तमो भावरूपमज्ञानं मूलकारणम् । तद्रूपता तदात्मनाम् । यतः सर्वं जगत् प्राक् तम आसीदतो निषिध्यत इत्यर्थः । नन्वाधर-कत्वादावरकं तमः कर्तृ आवार्यत्वाज्जगत्कर्म । कथं तयोः कर्मकर्त्रोस्तादात्म्यम् । तत्राह अप्रकेतमिति । अप्रकेतम् अप्रज्ञायमानम् । अयमर्थः । यद्यपि जगतस्त-मसश्च कर्मकर्तृभावो यौक्तिको विद्यते तथापि व्यवहारदशायामिव तस्यां दशायां नामरूपाभ्यां विस्पष्टं न ज्ञायत इति तादात्म्यवर्णनम् । अतएव मनुना स्मर्यते 'आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् । अप्रतर्क्यमनिर्देश्यं प्रसुप्तमिव सर्वतः' (मनु० १. ५) इति । कुतो वा न प्रज्ञायते तत्राह । सलिलम् । 'षल गतौ' । औणादिक इलच् । इदं दृश्यमानं सर्वं जगत् सलिलं कारणेन संगत-मविभागापन्नम् आः आसीत् । अस्तेर्लङि सिपि 'बहुलं छन्दसि' इतीडभावे 'हल्ङ्याब्भ्यः' इति सिलोपे 'तिप्यनस्तेः' (पा० सू० ८ २. ७३) इति पर्युदासा-द्दकाराभावः । यद्वा सलिलमिति लुप्तोपमम् । सलिलमिव । यथा क्षीरेणावि-भागापन्नं नीरं दुर्विज्ञानं तथा तमसाविभागापन्नं जगन्न ज्ञवर्यविज्ञानमित्यर्थः । ननु विविधविचित्ररूपभूयसः प्रपञ्चस्य कथमतितुच्छेन तमसा क्षीरेण नीरस्येवा-भिभवः । तथा तमोऽपि क्षीरवद्‌बलवदित्येवोच्यते । तर्हि दुर्बलस्य जगतः सर्ग-समयेऽपि नोद्भवसंभव इत्यत आह तुच्छ्येन इति । आ समन्ताद्भवतीति आभु तुच्छ्येन । छान्दसो यकारोपजनः । तुच्छेन तुच्छकल्पनेन सदसद्विलक्षणेन भावरूपाज्ञानेन अपिहितं छादितम् आसीत् । दधातेः कर्मणि निष्ठा । दधातेर्हि । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । एकम् एकीभूतं कारणेन तमसाविभा-गतां प्राप्तमपि तत्कार्यजातं तपसः स्रष्टव्यपर्यालोचनरूपस्य महिना माहात्म्येन अजायत उत्पन्नम् । तपसः स्रष्टव्यपर्यालोचनरूपत्वं चान्यत्राम्नायते 'यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः (मु० उ० १. १. ९) इति ॥३॥

शब्दा०—तमः=अन्धकार, आसीत्=था, तमसा=अन्धकार से, गूढ-हम्=ढका हुआ, अग्रे=सृष्टि के पहिले, अप्रकेतम्=चिन्ह रहित या भेदात्मक ज्ञान रहित, सलिलम्=जल, सर्वम्=सम्पूर्ण, आः=था; इदम्=यह जगत्, तुच्छ्येन=भाव रूप अज्ञान से, आभु=सर्वव्यापी, अपिहितम्=आवृत, यत्=जो, आसीत्=स्थित था, तपसः=तपस्या को, तत्=वह, महिना=महिमा से, अजायत=उत्पन्न हुआ, एकम्=एक ।

हि० अ० महान् अन्धकार से ढका हुआ सर्वप्रथम अन्धकार था । इस सम्पूर्ण (विश्व का कारणभूत) जल से भिन्न कोई चिन्ह नहीं था । (यह) जो

[illegible]

स्थित था, सर्वव्यापी मायरूप अज्ञान से आवृत था। अपनी तपस्या की महिमा से वह एक उत्पन्न हुआ।

Trans —The darkness was concealed with darkness in the beginning All this (world) was indistinguishable water That which existed, was covered with all pervading void, through the power of austerity that one was born

Notes– गूळ्हम् – √*guh* to conceal, past part : (see अपगूळ्हम् I 116 11) आः—√*as* to be, impf 3rd sing तुच्छ्येन —Insertion of य is an instance of varnopajana आभु —'Pervading' (Sāyana) 'existed' (Griffith) 'coming into being' (Macdnonell) 'empty' 'void' (MWD) अपिहितम् —See I 32 11 तपस —Austerity i e contemplation of things that were to be created (Sāyana) 'warmth (Griffith), 'heat' (Macdonell) अजायत—See X 90 5

कामः । तत् । अग्रे । सम् । अवर्तत । अधि । मनसः । रेतः ।
प्रथमम् । यत् । आसीत् ॥ सतः । बन्धुम् । असति । निः ।
अविन्दन् । हृदि । प्रतिऽइष्य । कवयः । मनीषा ॥४॥

सा० भा०—ननूक्तरीत्या यदीश्वरस्य पर्यालोचनं जगत पुनरुत्पत्तौ कारण तदेव किंनिबन्धनमित्यत आह कामस्तदग्र इति । अग्रे अस्य विकारजातस्य सृष्टे प्रागवस्थाया परमेश्वरस्य मनसि कामः समवर्तत सम्यगजायत । सिसृक्षा जातेत्यर्थ । ईश्वरस्य सिसृक्षा वा कि हेतु केत्यत आह मनस इति । मनसः अन्त करणस्य संबन्धि वासनाशेषेण मायाया विलीनेऽन्त करणे समवेतम् । सामान्यापेक्षमेकवचनम् । सर्वप्राण्यन्त करणेषु समवेतमित्यर्थ । एतेनात्मनो गुणाधारत्व प्रत्याख्यातम् । तादृश रेतः भाविन प्रपञ्चस्य बीजभूत प्रथमम् अतीते कल्पे प्राणिभि कृत पुण्यात्मक कर्म यत् यत कारणात् सृष्टिसमये आसीत् अभवत् । भूण्णु बधिरवनायत परिपक्व सत् फलोन्मुखमासीदित्यर्थ । ततो हेतो फलप्रदस्य सर्वसाक्षिण कर्माध्यक्षस्य परमेश्वरस्य मनसि सिसृक्षा अजायतेत्यर्थ । तस्या च जाताया स्रष्टव्यं पर्यालोच्य तत सर्वं जगत् सृजति ।

तथा चाम्नायते 'सोऽकामयत बहुः स्यां प्रजायेयेति स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वेदं सर्वमसृजत यदिदं किंच' (तै० आ० ८.६) इति श्रुतिः । आत्मनेत्यमवगमितेऽर्थे विद्वदनुभवमप्यनुग्राहकत्वेन प्रमाणयति सत इति । सतः सत्त्वेन इदानीमनुभूयमानस्य सर्वस्य जगतः बन्धुं बन्धकं हेतुभूतं कल्पान्तरे प्राण्यनुष्ठितं कर्मसमूहं कवयः क्रान्तदर्शना अतीतानागतवर्तमानाभिज्ञा योगिनः हृदि हृदये निरुद्धया मनीषा मनीषया बुद्ध्या । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया लुक् । प्रतीष्य विचार्य । 'अन्येषामपि' इति साहितिको दीर्घः । असति सद्विलक्षणेऽव्याकृते कारणे निरविन्दन् निष्कृष्यालभन्त । विविच्याजानन्नित्यर्थः ॥

शब्दा०—कामः=इच्छा, तत्=उसमें, अग्रे=सर्वप्रथम, समवर्तत=उत्पन्न हुआ, अधिमनसः=मन का, रेतः=विकार, प्रथमम्=प्रथम, यत्=जो, आसीत्=था, सतः=नामरूपात्मक जगत् का, बन्धुम्=बन्धन, सम्बन्ध, असति=नाम रूप रहित तत्व में, निरविन्दन्=पाया, हृदि=अन्तःकरण में, प्रतीष्य=विचार कर, कवयः=बुद्धिमानों ने, मनीषा=प्रज्ञा से ।

हि० अ०—काम, जो मन का प्रथम विकार था, उसमें सर्वप्रथम उत्पन्न हुआ । बुद्धिमानों ने हृदय में प्रज्ञा से विचार कर नामरूपात्मक जगत् का कारण नाम रूप रहित तत्व में ही पाया ।

Trans.—Desire, that was the first seed of the mind came upon that in the beginning. The sages, having searched in their heart with wisdom, found out the bond of existent in the non-existent

Notes—समवर्तत—See X. 90.14. आसीत्—√*as* to be impf 3rd. sing., not unaccented because preceded by यत्. असति—Loc. sing. of असत्, नञ् compd. accented on the first member. अविन्दन्—See X.71.3 प्रतीष्या—√*is* with प्रति to search, gerund in य, final syllable is lengthened.

तिरश्चीनः । विऽततः । रश्मिः । एषाम् । अधः । स्वित् । आसी३त् । उपरि । स्वित् । आसी३त् ॥ रेतःऽधाः । आसन् ।

म॒हि॒मानः॑ । आ॒स॒न् । स्व॒धा । अ॒वस्ता॑त् । प्रऽय॑तिः । प॒रस्ता॑त् ॥५॥

सा० भा०—एवमविद्याकामकर्माणि सृष्टेर्हेतुत्वेनोक्तानि । अधुना तेषां स्वकार्यजनने शैघ्र्यं प्रतिपाद्यते । येयं नासदासीदित्यविद्या प्रतिपादिता यश्च कामस्तदग्रे इति कामो मनसो रेतः प्रथमं यदासीदिति यत्कर्म एषाम् अविद्याकामकर्मणां वियदादिभूतजातानि सृजतां रश्मिः रश्मिसदृशो यथा सूर्यरश्मिः उदयानन्तरं निमेषमात्रेण युगपत् सर्वं जगत् व्याप्नोति तथा शीघ्रं सर्वत्र व्याप्नुवन् यः कार्यवर्गः विततः विस्तृतः आसीत् । स्विदासीत् इति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते । 'विचार्यमाणानाम्' (पा० सू० ८.२.९७) इति प्लुतः । तत्रोदात्त इत्यनुवृत्तेः चोदात्तः स्वित् इति वितर्के । स कार्यवर्गः प्रथमतः किं तिरश्चीनः तिर्यगवस्थितो मध्ये स्थित आसीत् किंवा अधः अधस्तात् आसीत् । आहोस्वित् उपरि उपरिष्टात् किमासीत् । 'उपरि स्विदासीदिति च' (पा० सू० ८.२.१०२) इत्यनुदात्तः प्लुतः । 'आत्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निः' (तै० आ० ८.१) इत्यादिकया पञ्चमीश्रुत्या तत उद्गातारं ततो होतारमितिवत् क्रमप्रतिपत्तौ सत्यामपि विद्युत्प्रकाशवत् सर्वस्य शीघ्रव्यापनेन तस्य क्रमस्य दुर्लक्षणत्वादेतेषु त्रिषु स्थानेषु प्राथम्यं कुत्रेति विचार्यते । एवं नाम शीघ्रं सर्वतो विसृत्वरो निष्पन्न इत्यर्थः । एतदेव विभजते । सृष्टेषु कार्येषु मध्ये केचिद्भावाः रेतोधाः रेतसो बीजभूतस्य कर्मणो विधातारः कर्तारो भोक्तारश्च जीवाः आसन् अन्ये भावाः महिमानः । स्वार्थिक इमनिच् । महान्तो वियदादयो भोग्याः आसन् । एवं मायासहितः परमेश्वरः सर्वं जगत् सृष्ट्वा स्वयं चानुप्रविश्य भोक्तृभोग्यादिरूपेण विभागं कृतवानित्यर्थः । अयमेवार्थस्तैत्तिरीयके 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' (तै० आ० ८.६) इत्यारभ्य प्रतिपाद्यते । तत्र च भोक्तृभोग्ययोर्मध्ये स्वधा । अन्ननामैतत् । भोग्यप्रपञ्चः अवस्तात् अवरो निकृष्ट आसीत् । प्रयतिः प्रयतिता भोक्ता परस्तात् पर उत्कृष्ट आसीत् । भोग्यप्रपञ्चं भोक्तृप्रपञ्चस्य शेषभूतं कृतवानित्यर्थः । 'विभाषा परावराभ्याम्' (पा० सू० ५.३.२९) इति प्रथमार्थे अस्तातिः । 'अस्ताति च' (पा० सू० ५.३.४०) इत्यवरशब्दस्यावादेशः । अवस्तादिति संहितायाम् ईषाअक्षादित्वात् प्रकृतिभावः ॥

शब्दा०—तिरश्चीनः=तिरछा जानेवाला अर्थात् मध्य में, विततः=फैला हुआ था, रश्मिः=किरणों की तरह, एषाम्=उनका, अधः=नीचे,

स्वित्=शायद, आसीत्=था, उपरि=उपर, स्वित्=शायद, आसीत्=था, रेतोधाः=सृष्टि का बीज धारण करनेवाले, आसन्=थे, महिमान= आकाशादि महाभूत, आसन्=थे, स्वधा=भोग्य पदार्थ, अवस्तात्=नीचे, प्रयति=भोक्ता तत्त्व, परस्तात्=ऊपर।

हि० अ० उनका (कार्य जाल जो) किरणों की तरह शीघ्र फैला हुआ था, क्या वह मध्य में था ? अथवा क्या वह नीचे था ? अथवा क्या वह उपर था ? (सृष्टि का) बीज धारण करनेवाले थे, (आकाशादि) महाभूत थे, नीचे भोग्य था, ऊपर भोक्ता।

Trans—Their (web of effects which) was extended like the ray of the sun, was it across ? or was it below ? or was it above ? There were impregnators, there were great forces, food was below, and consumers (were) above

Notes—तिरश्चीनः—Derived from तिरस् + √*anc* विततः—√*tan* to stretch, past part रश्मिः—This word has been interpreted variously Sāyana takes it to mean 'ray of the sun metaphorically the five great elements' Macdonell takes it to mean 'cord' with which the sages in thought measured out distance betwen the existent and non existent or between what was above and below According to Griffith, रश्मि is a line drawn by the ancient seers to make a division between the upper world and the lower, and to bring duality out of unity एषाम्—Of the effects (*karya*) of *Avidya* (Sāyana) 'of the seers' (Griffith, Macdonell) स्वित्—A particle expressing doubt आसीश्त्—√*as* to be impf 3rd sing not unaccented because it is the first verb in two antithetical clauses The final syllable of the verbs expressing doubt in for and against is prolated (विचार्यमाणानाम् Pan VIII 2 97) आसीत् in both the sentences अधः स्विदासीश्त and उपरि स्विदासीश्त is prolated and in the latter prolated

syllable is anudātta (उपरि स्विदासीदिति च—Pāṇ. VIII. 2. 102), but in the अधः स्विदासी३त् the prolated syllable is udātta. आसन् —√as to be, impf. 3rd. plu. अवस्तात्— Below ; the word अवर becomes अवः or अवस्तात् if followed by the suffix असि (अस्ताति च—Pāṇ. V. 3.40). प्रयतिः— 'Offering', 'intention, 'will' (MWD.) 'enjoyer (Sāyaṇa) 'energy' (Griffith) 'impulse' (Macdonell). परस्तात्— Above ; grammatical construction is the same as अवस्तात्.

कः । अद्धा । वेद । कः । इह । प्र । वोचत् । कुतः । आऽजाता । कुतः । इयम् । विऽसृष्टिः ॥ अर्वाक् । देवाः । अस्य । विऽसर्जनेन । अथ । कः । वेद । यतः । आऽबभूव ॥६॥

सा० भा०—एवं भोक्तृभोग्यरूपेण सृष्टिः संग्रहेण प्रतिपादिता । 'एतावद्वा इदमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नाद' (श० ब्रा० १. ४. २. १३) इतिवत् । अथेदानीं सा सृष्टिर्दुर्विज्ञानेति न विस्तरेणाभिहितेत्याह को अद्धेति । कः पुरुषः अद्धा पारमार्थ्येन वेद जानाति । कः वा इह अस्मिंल्लोके प्र वोचत् प्रब्रूयात् । इयं दृश्यमाना विसृष्टिः विविधा भूतभौतिक भोक्तृभोग्यादिरूपेण बहुप्रकारा सृष्टिः कुतः कस्मादुपादानकारणात् । कुतः कस्माच्च निमित्तकारणात् आजाता समन्ताज्जाता प्रादुर्भूता । एतदुभयं सम्यक् को वेद को वा विस्तरेण वक्तुं शक्नुयादित्यर्थः । ननु देवाः अजानन्तः । सर्वज्ञास्ते ज्ञास्यन्ति वक्तुं च शक्नुवन्तीत्यत आह अर्वागिति । देवाः च अस्य जगतो विसर्जनेन वियदादिभूतोत्पत्त्यनन्तरं विविध भूतभौतिक सर्जनं सृष्टिस्तेन अर्वाक् अर्वाचीनाः कृताः । भूतसृष्टेः पश्चाज्जाता इत्यर्थः । तथाविधास्ते कथं स्वोत्पत्तेः पूर्वकालीनां सृष्टिं जानीयुः । अजानन्तो वा कथं प्रब्रूयुः । उक्तं दुर्विज्ञानत्वं निगमयति । अथ एवं सति देवा अपि न जानन्ति किल । तद्व्यतिरिक्तः कः नाम मनुष्यादिः वेद तज्जगत्कारणं जानाति यतः कारणात् कृत्स्नं जगत् आबभूव अजायत ॥

शब्दा०—कः=कौन, अद्धा=सही रूप में, वेद=जानता है, कः= कौन, इह=यहां, प्र वोचत्=कहेगा, कुतः=कहां से, आजाता=उत्पन्न

हुई है, कुतः=कहाँ से इयम्=यह, विसृष्टिः=विविध प्रकार की सृष्टि, अर्वाक्=अर्वाचीन, देवाः=देवता, अस्य=इस, विसर्जनेन=विविधरूपा सृष्टि से, अथ=तब, कः=कौन, वेद=जानता है, यतः=जहाँ से, आबभूव =उत्पन्न हुई है।

हि० अ०—कौन सही रूप में जानता है? कौन यहाँ कहेगा कि यह कहाँ से उत्पन्न हुई है? यह विविध प्रकार की सृष्टि कहाँ से? देवता इस सृष्टि की अपेक्षा अर्वाचीन हैं। तब यह कौन जानता है जहाँ से यह (सृष्टि) उत्पन्न हुई है?

Trans.—Who knows truly? Who shall here proclaim whence it is born? Whence it's vivid creation? Gods are later by the creation of this universe Then who knows whence it has come in to being?

Notes—वेद—√*vid* to know, perf. 3rd. sing. वोचत्—√*vac* to speak, red.-aorist, injun. 3rd. sing. आबभूव—√*bhū* to be, perf. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by यतः

इयम्। विऽसृष्टिः। यतः। आऽबभूव। यदि। वा। दधे। यदि। वा। न॥ यः। अस्य। अधिऽअक्षः। परमे। विऽओमन्। सः। अङ्ग। वेद। यदि। वा। न। वेद॥७॥

सा० भा०—उक्तप्रकारेण यथेदं जगत्सर्जनं दुर्विज्ञानं एवं सृष्टं तज्जगत् दुर्धरमपीत्याह इयमिति। यतः उपादानभूतात् परमात्मनः इयं विसृष्टिः विविधा गिरिनदीसमुद्रादिरूपेण विचित्रा सृष्टिः आबभूव आजाता सोऽपि किल यदि वा दधे धारयति यदि वा न धारयति। एवं च को नाम अन्यो धर्तुं शक्नुयात्। यदि धारयेदीश्वर एव धारयेन्नान्य इत्यर्थः। एतेन कार्यस्य धारयितृत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मण उपादानकारणत्वमुक्तंभवति। तथा च पारमर्षं सूत्र—'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्' (वे० सू० १.४.२३) इति। यद्वा। अनेनार्धर्चेन पूर्वोक्तं सृष्टेर्दुर्ज्ञानत्वमेव द्रढयति। को वेदेत्यनुवर्तते। इयं विविधा सृष्टिः यत आबभूव आसमन्तादजायेति को वेद। न

कोऽपि। नास्त्येव जगतो जन्म न कदाचिदनीदृशं जगदिति बहवो भ्रान्ता भवन्त्यपि। यतः। 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' (पा० सू० १. ४. ३०) इत्यपादानसंज्ञायां पञ्चम्यास्तसिल्। यस्मात् परमात्मन उपादानभूतादाबभूव तं परमात्मानं को वेद। न कोऽपि। प्रकृतितः परमाणुभ्यो वा जगज्जन्मेति हि बहवो भ्रान्ताः। तथा स एवोपादानभूतः परमात्मा स्वयमेव निमित्त भूतोऽपि सन् यदि वा दधे विदधे इदं जगत् ससर्ज यदि वा न ससर्ज। असंदिग्धे संदिग्धवचनमेतच्छास्त्राणि चेत्प्रमाणं स्युरिति यथा। स एव विदधे। तं को वेद। अजानन्तोऽपि बहवो जडात् प्रधानादकर्तृकमेवेदं जगत् स्वयमजायतेति विपरीतं प्रतिपन्ना विदधतो विधानमजानन्तोऽपि। स एव उपादानभूत इत्यपि को वेद। कोऽपि। उपादानादन्यः तटस्थ एवेश्वरो विदधे इति हि बहवः प्रतिपन्नाः। देवा अपि यत्र जानन्ति तदर्वाचीनानामेषां तत्परिज्ञाने कैव कथेत्यर्थः। यद्येवं जगत्सृष्टिरत्यन्तदुरवबोधा न तर्हि सा प्रमाणपद्धतिमध्यास्त इत्याशङ्क्य तत्सद्भाव ईश्वरमेव प्रमाणयति यो अस्येति। अस्य भूत भौतिकात्मकस्य जगतः यः अध्यक्षः ईश्वरः परमे उत्कृष्टे सत्यभूते व्योमन् व्योमन्याकाशवदाकाशवन्निर्मले स्वप्रकाशे। यद्वा। अवतेस्तर्पणार्थात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन्। 'नेड्वशि कृति' इतीट्प्रतिषेधः। 'ज्वरत्वर' इत्यादिना वकारोपधयोः ऊठ्। सप्तम्या लुक्। 'न ङिसंबुद्ध्योः' इति नलोपप्रतिषेधः। व्योमनि विशेषेण तृप्ते। निरतिशयानन्दस्वरूपे इत्यर्थः। अवतिर्गत्यर्थः। व्योमनि विशेषेण गते व्याप्ते। देशकालवस्तुभिरपरिच्छिन्न इत्यर्थः। अथवा। अवतिर्ज्ञानार्थः। व्योमनि विशेषेण ज्ञातरि विशिष्टज्ञानात्मनि। ईदृशे स्वात्मनि प्रतिष्ठितः। श्रूयते हि सनत्कुमारनारदयोः संवादे—'स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि' (छा० उ० ७. २४. १) इति। ईदृशो यः परमेश्वरः सो अङ्ग। अङ्गेति प्रसिद्धौ। सोऽपि नाम वेद जानाति। यदि वा न वेद न जानाति। को नाम अन्यो जानीयात्। सर्वज्ञ ईश्वर एव तां सृष्टिं जानीयात् नान्य इत्यर्थः ॥७॥

शब्दा०—इयम्=यह, विसृष्टिः=विविधरूपा सृष्टि, यतः=जहां से, आबभूव=उत्पन्न हुई है, यदि=अगर, वा=अथवा, दधे=धारण किया था, यदि=अगर, वा=अथवा, न=नहीं, यः=जो, अस्य=इसका, अध्यक्षः=नियामक, परमे=ऊंचे, व्योमन्=आकाश में, सः=वह, अङ्ग=निश्चित अर्थ का वाचक निपात, वेद=जानता है, यदि=अगर, वा=अथवा न=नहीं, वेद=जानता है।

हि० अ० –यह विविध रूपों वाली सृष्टि जहां से आई है (इसको वह) या तो धारण किया था या अगर नहीं (तो कौन धारण किया था ?)। जो इसका ईश्वर है, वह सर्वोच्च स्वर्ग में है, वही निश्चित रूप से इसे जानता है; यदि वह नहीं जानता (तो कौन जानता है ?)

Trans.—Whence this vivid creation has come into being; either he held it or if he did not (then who held it ?). He who is the lord of this (creation) is in the highest heaven; certainly he knows it; or if he does not know (then who knows ?).

Notes—आबभूव—see X. 129.6. दधे—$\sqrt{}$*dhā* to put perf. mid. 3rd. sing.; not unaccented because it is the first verb of the two antithetical clauses each beginning with यदि वा (निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तम्—Pan. VIII. 1.30). व्योमन् –Loc. sing. of व्योमन् like शर्मन् (X. 120.1). Sāyaṇa *derives* व्योमन् *from* $\sqrt{}$*av to delight*, with the suffix मनिन्. वेद—$\sqrt{}$*vid* to know, perf. 3rd. sing., first वेद is unaccented, second is not because it is preceded by यदि. The third Pāda is variously interpreted. Sāyaṇa renders it by 'अस्य भूतभौतिकात्मकस्य जगतः यः अध्यक्षः ईश्वरः परमे उत्कृष्टे सत्यभूते व्योमन् व्योमन्यावृते आकाशवन्निर्मले स्वप्रकाशे;' Griffith translates: 'whose eye controls this world in the highest heaven; according to Macdonell, 'he who in the highest heaven is its surveyor'; Arrowsmith following Kaegi renders it: 'who from the highest heaven rules, the all seing lord'.

———

'श्रद्धया' इति पञ्चर्चं त्रयोदिशं सूक्तमानुष्टुभं श्रद्धादेवत्यम्। कामगोत्रजा श्रद्धा नामर्षिका। तथा चानुक्रम्यते—'श्रद्धया श्रद्धा कामायनी श्राद्धमानुष्टुभं तु' इति। लैङ्गिको विनियोग ॥

श्रद्धया। अग्निः। सम्। इध्यते। श्रद्धया। हूयते। हविः॥
श्रद्धाम्। भगस्य। मूर्धनि। वचसा। आ। वेदयामसि ॥१॥

सा० भा०—पुरुषगतोऽभिलाषविशेष श्रद्धा। तया श्रद्धया अग्निः गार्हपत्यादि समिध्यते सन्दीप्यते। यदा हि पुरुषे श्रद्धाग्निगोचर आदरातिशयो जायते तदैव पुरुषोऽग्नीन् प्रज्वालयति नान्यदा। श्रद्धया एव हविः पुरोडाशादिहविश्च हूयते। आहवनीये प्रक्षिप्यते। यद्वा। अस्य सूक्तस्य द्रष्ट्र्या श्रद्धाख्ययाग्नि समिध्यते। श्रद्धाम् उक्तलक्षणाया श्रद्धाया अभिमानिदेवता भगस्य भजनीयस्य धनस्य मूर्धनि प्रधानभूते स्थानेऽवस्थिता वचसा वचनेन स्तोत्रेण आ वेदयामसि अभित प्रख्यापयाम। इदन्तो मसि ॥

शब्दा०—श्रद्धया=श्रद्धा से, अग्नि=अग्नि, समिध्यते=प्रज्वलित किया जाता है, श्रद्धया=श्रद्धा से, हूयते=प्रदान किया जाता है हविः=हवन का पदार्थ, श्रद्धाम्=श्रद्धा को, भगस्य=भाग्य को, मूर्धनि=शिर पर अर्थात् प्रधान, वचसा=स्तुति से, आ वेदयामसि=हम प्रार्थना करते हैं।

हि० अ०—श्रद्धा से अग्नि प्रज्वलित किया जाता है, श्रद्धा से हवि प्रदान किया जाता है, श्रद्धा (जो) भाग्य की प्रधान है, उसकी हम स्तुति द्वारा प्रार्थना करते हैं।

Trans —By faith fire is kindled, through faith oblation is offered, we celebrate with praise faith upon the head of happiness

Notes समिध्यते —√*idh* to kindle pres pass 3rd sing हूयते—√*hu* to sacrifice, pres pass 3rd sing आ वेदयामसि — √*vid* with आ to celebrate, pres 1st plu

प्रियम् । श्रद्धे । ददतः । प्रियम् । श्रद्धे । दिदासतः ॥ प्रियम् । भोजेषु । यज्वऽसु । इदम् । मे । उदितम् । कृधि ॥२॥

सा० भा० हे श्रद्धे ददतः चरुपुरोडाशादीनि प्रयच्छतो यजमानस्य प्रियम् अभीष्टफलं कुरु । दिदासतः दातुमिच्छतश्च हे श्रद्धे प्रियं कुरु । मे मम सम्बन्धिषु भोजेषु भोक्तृषु भोगार्थिषु यज्वसु कृतयज्ञेषु जनेषु च इदम् उदितम् उक्तं प्रियं कृधि कुरु ॥

शब्दा० प्रियम्=अभीष्ट, श्रद्धे=ओ श्रद्धा, ददतः=देनेवाला का, प्रियम्=अभीष्ट, श्रद्धे=ओ श्रद्धा, दिदासतः=देने की इच्छा करनेवाले का, प्रियम्=अभीष्ट, भोजेषु=उदार, यज्वसु=यजमानों का, इदम्=इस, मे=मेरे, उदितम्=वचन के अभीष्ट को, कृधि=पूरा करो ।

हि० अ०—ओ श्रद्धा, देनेवाले का अभीष्ट पूरा करो, ओ श्रद्धा, देने की इच्छा करनेवाले का अभीष्ट पूरा करो, उदार यजमानों का अभीष्ट पूरा करो, मेरे उस वचन के अभीष्ट को पूरा करो ।

Trans —O faith, (do) good of the offerer, O faith, (do) good of him who desires to give, (do) good of the liberal sacrificers, fulfil my this desire

Notes—ददत — $\sqrt{d\bar{a}}$ to give, pres part gen sing of ददत् दिदासत — $\sqrt{d\bar{a}}$ to give, desid pres part gen sing of दिदासत् उदितम् — $\sqrt{i}$ with उत् to speak, to rise, past part कृधि — $\sqrt{kr}$ to make, root aorist, impv 2nd sing

यथा । देवाः । असुरेषु । श्रद्धाम् । उग्रेषु । चक्रिरे ॥ एवम् । भोजेषु । यज्वऽसु । अस्माकम् । उदितम् । कृधि ॥३॥

सा० भा०—देवाः इन्द्रादय असुरेषु उद्गूर्णबलेषु यथा श्रद्धां चक्रिरे अवश्यमिमे हन्तव्या इत्यादरातिशयं कृतवन्तः एवं श्रद्धावत्सु भोजेषु भोक्तृषु भोगार्थिषु यज्वसु यष्टृषु अस्माकम् अस्मत्सम्बन्धिषु तेषु उदितं तैरुक्तं प्रार्थितं फलजातं कृधि कुरु ।

शब्दा०—यथा=जिस प्रकार, देवाः=देवता, असुरेषु=असुरों में, श्रद्धाम्=श्रद्धा को, उग्रेषु=प्रचण्ड बलवाले, चक्रिरे=किया था, एवम्=उसी प्रकार, भोजेषु=उदार, यज्वसु=यजमानों में, अस्माकम्=हमारे, उदितम्=कथन के अभीष्ट को, कृधि=पूर्ण करो।

हि० अ० – जिस प्रकार देवताओं ने भयानक असुरों में श्रद्धा किया था, उसी प्रकार तुम उदार यजमानों में श्रद्धा करो; हमलोगों के इस कथन के अभीष्ट को पूरा करो।

Trans.—As the gods had faith in the terrible demons, so do thou in liberal sacrificers; fulfil our this desire.

Notes—असुरेषु—'The ancient Āryan gods, Dyaus, Varuṇa and some others' (Griffith) 'demons' (Sāyana) चक्रिरे—$\sqrt{kr}$ to make, perf. mid. 3rd. plu.; not unaccented because preceded by यथा.

श्रद्धाम् । देवाः । यजमानाः । वायुगोपाः । उप । आसते ॥
श्रद्धाम् । हृदय्यया । आऽकूत्या । श्रद्धया । विन्दते । वसु ॥४॥

सा० भा०—देवा यजमानाः मनुष्याश्च वायुगोपाः वायुर्गोपा रक्षिता येषां ते तादृशाः सन्तः श्रद्धां देवीम् उपासते प्रार्थयन्ते। हृदय्यया। हृदये भवा हृदय्या। तथाविधया आकूत्या संकल्परूपया क्रियया श्रद्धाम् एव परिचरन्ति सर्वे जनाः। कुत इत्यत आह। यतः कारणात् श्रद्धया हेतुभूतया वसु धनं विन्दते लभते श्रद्धावाञ्जनः। तत इत्यर्थः॥

शब्दा०—श्रद्धाम्=श्रद्धा को, देवाः=देवता, यजमानाः=यजमान, वायुगोपाः=वायु से रक्षित, उपासते=उपासना करते हैं, श्रद्धाम्=श्रद्धा को, हृदय्यया=हार्दिक, आकूत्या=संकल्प से, श्रद्धया=श्रद्धा से, विन्दते=प्राप्त करता है, वसु=सम्पत्ति।

हि० अ०—वायु से रक्षित सभी देवता तथा यजमान अपने हार्दिक संकल्प से केवल श्रद्धा की ही उपासना करते हैं। श्रद्धा से ही मनुष्य सम्पत्ति प्राप्त करता है।

Trans—Gods, sacrificers, all protected by Vāyu worship faith and the faith only by their heart felt intention By faith (one) obtains wealth

Notes—वायुगोपाः—Whose protector is Vāyu, Bahuvrihi compd accented on the first member उपासते—√*ās* with उप to worship (Sāyana), to draw near (Griffith), pres 3rd plu आकूत्या—Instr sing of आकूति (from √*kū* to make sound), intention, will विन्दते—√*vid* to find, mid 3rd sing Griffith supplies विन्दते also to the third Pāda and renders as 'man winneth faith by yearnings of the heart Sāyana renders first, second and third Pāda together and according to him, the repetition of श्रद्धा in the 3rd Pāda is to lay emphasis

श्रद्धाम् । प्रातः । हवामहे । श्रद्धाम् । मध्यंदिनम् । परि ॥ श्रद्धाम् ।
सूर्यस्य । निऽम्रुचि । श्रद्धे । श्रत् । धापय । इह । नः ॥४॥

सा० भा०—श्रद्धा देवीं प्रातः पूर्वाह्णे हवामहे । तथा मध्यंदिनं परि । लक्षणे परे कर्मप्रवचनीयत्वम् । मध्यंदिन परिलक्ष्य । मध्यंदिन इत्यर्थं । मध्याह्नेऽपि ता श्रद्धाम् आह्वयामहे । सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य निम्रुचि अस्तमयवेलाया सायसमयेऽपि तामेव श्रद्धाम् आह्वयामहे । ईदृग्रूपे हे श्रद्धे न अस्मान् इह लोके कर्मणि वा श्रद्धापय श्रद्धावत कुरु ॥

शब्दा०—श्रद्धाम्=श्रद्धा को, प्रातः=प्रात काल, हवामहे=पुकारते है, श्रद्धाम्=श्रद्धा को, मध्यंदिनम्=दोपहर को, परि=यह कर्मप्रवचनीय है, श्रद्धाम्=श्रद्धा को, सूर्यस्य=सूर्य के, निम्रुचि=अस्त होने पर, श्रद्धे=ओ श्रद्धा, श्रत्=श्रद्धा से, धापय=युक्त करो, इह=यहाँ, न =हमलोगो को ।

हि० अ०—हम लोग प्रात काल श्रद्धा को पुकारते है, दोपहर में श्रद्धा को (पुकारते है), सूर्यास्त होने पर श्रद्धा को (पुकारते है) । ओ श्रद्धा, यहां पर हमलोगों को श्रद्धावान् बनावो ।

Trans.—We invoke faith in the morning, faith in the midday, faith at the setting of the sun. O faith, endow us with faith here.

Notes—ह्वामहे— √*hū* to call, pres. mid. 1st. plu. निम्रुचि—At the setting; loc. sing. of निम्रुच्. धापय— √*dhā* to suck, caus impv. 2nd. sing.

'संसम्' इति चतुर्ऋचं चत्वारिंशं सूक्तं संवननस्यार्षम्। 'समानो मन्त्रः' इति तृतीया त्रिष्टुप् शिष्टास्तिस्रोऽनुष्टुभः। प्रथमाया अग्निर्देवता। शिष्टानां संज्ञानम्। अनुक्रम्यते च—'संसं चतुष्कं संवननः संज्ञानमाद्याग्नेयी तृतीया त्रिष्टुप्' इति। 'आनुष्टुभं तु' इति पूर्वमुक्तत्वादवशिष्टानामनुष्टुप्त्वम्। सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः॥

सम्ऽसंम् । इत् । युवसे । वृषन् । अग्ने । विश्वानि । अर्यः । आ ॥
इळः । पदे । सम् । इध्यसे । सः । नः । वसूनि । आ । भर ॥१॥

सा० भा० –हे वृषन् कामानां वर्षितः अग्ने अर्यः ईश्वरस्त्वम् 'अर्यः स्वामिवैश्ययोः' (पा० सू० ३. १ १०३) इति यत्प्रत्ययान्तो निपातितः। 'अर्यः स्वाम्याख्यायाम्' (फि० सू० १. १८) इत्यन्तोदात्तत्वम्। ■ त्वं विश्वानि सर्वाणि भूतजातानि संसम्। 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' (पा० सू० ८. १. ६) इति समो द्विर्वचनम्। इच्छब्दोऽवधारणे। आ समन्तात् सं युवसे मिश्रयसि। देवेषु मध्ये त्वमेव सर्वाणि भूतजातानि वैश्वानरात्मना व्याप्नोषि। नान्य इत्यर्थः। किंच इळः इडायाः पृथिव्याः पदे स्थाने उत्तरवेदिलक्षणे। 'एतद्वा इळायास्पदं यदुत्तरवेदीनाभिः' (ऐ० ब्रा० १ २८) इति ब्राह्मणम्। तत्र त्वं समिध्यसे ऋत्विग्भिः संदीप्यसे। सः तादृशस्त्वं नः अस्माकं वसूनि धनानि आ भर आहर ॥

शब्दा० संसम्=सम् उपसर्ग की आवृत्ति की गई है, इत्=एक निपात, संयुवसे=मिलाते हो, वृषन्=श्री इच्छाओं को पूरा करनेवाले, अग्ने=श्री अग्नि, विश्वानि=सबको, अर्यः=स्वामी, आ=पदपूरण के लिये प्रयुक्त निपात, इळस्पदे=वेदि पर, समिध्यसे=प्रज्वलित किये जाते हो, सः=वह (तुम) नः=हमलोगों के लिये, वसूनि=सम्पत्ति, आभर=लावो।

हि० अ०—श्री इच्छाओं को पूरा करनेवाले अग्नि, स्वामी (के रूप में तुम) सबको चारों तरफ से मिलाते हो। तुम वेदि पर प्रज्वलित किये जाते हो; ऐसे तुम हमलोगों के लिये सम्पत्ति लावो।

Trans.—O Agni, the fulfiller of desires, as a lord (thou) unitest all on all sides. Thou art kindled at

the alter of earth. Thou as such bring opulence on all sides.

Notes—संसम्—Iterative compd.; Sāyaṇa takes it as an expletive particle. युवसे—√*yu* to unite, pres. mid. 2nd. sing. अर्यः—Lord (Sāyaṇa), friends (Griffith). इळस्पदे—'At the place of earth' (Sāyaṇa), 'in libations' place' (Griffith). समिध्यसे—√*idh* to kindle, pres. pass. 2nd. sing. आ भर—√*bhṛ* with आ to bring, pres. impv. 2nd. sing.

सम्। गच्छध्वम्। सम्। वदध्वम्। सम्। वः। मनांसि। जानताम्॥ देवाः। भागम्। यथा। पूर्वे। सम्ऽजानानाः। उपऽआसते॥२॥

सा० भा०—हे स्तोतारः यूयं सं गच्छध्वम्। संगताः संभूता भवत। 'समो गम्यृच्छि' इत्यादिना गमेरात्मनेपदम्। तथा सं वदध्वं सह वदत। परस्परं विरोधं परित्यज्यैकविधमेव वाक्यं ब्रूतेति भावत्। 'व्यक्तवाचां समुच्चारणे' (पा० सू० १. ३. ४८) इति वदेरात्मनेपदम्। वः युष्माकं मनांसि सं जानताम्। समानमेकरूपमेवार्थमवगच्छन्तु। 'संप्रतिभ्यामनाध्याने' (पा० सू० १. ३. ४६) इति जानातेरात्मनेपदम्। यथा पूर्वे पुरातनाः देवाः संजानानाः ऐकमत्यं प्राप्ताः हविर्भागम् उपासते यथास्वं स्वीकुर्वन्ति तथा यूयमपि वैमत्यं परित्यज्य धनं स्वीकुरुतेति शेषः।

शब्दा०—संगच्छध्वम्=एक साथ जावो, संवदध्वम्=एक साथ बोलो, वः=तुमलोगों का, मनांसि=मन, संजानताम्=एक मतवाला हो, देवाः=देवता, भागम्=हिस्सा, यथा=जिस प्रकार, पूर्वे=पुराने, संजानानाः=एकमत होकर, उपासते=स्वीकार करते हैं।

हि० अ०—एक साथ जावो, एक साथ बोलो, तुम्हारा मन एक मत होवे; जिस प्रकार पुराने देवता एक मत होकर यज्ञ भाग स्वीकार करते हैं।

Trans.—Go together, speak together, let your minds be of one accord; as the ancient gods with one accord accept their sacrificial share.

Notes—संगच्छध्वम् —√*gam* with सम् to go together, pres mid impv 2nd plu संवदध्वम् —√*vad* with सम् to speak together, pres mid impv 2nd plu सं जानताम्—√*jñā* with सम् to be of one accord, pres mid impv 3rd plu संजानानाः—√*jñā* with सम् to be of one accord, pres part nom plu उपासते—√*as* with उप to accept, pres mid 3rd plu , not unaccented because preceded by यथा

समानः । मन्त्रः । सम्ऽइतिः । समानी । समानम् । मनः ।
सह । चित्तम् । एषाम् ॥ समानम् । मन्त्रम् । अभि । मन्त्रये ।
वः । समानेन । वः । हविषा । जुहोमि ॥३॥

सा० भा० पूर्वोऽर्धर्चः परोक्षकृत उत्तर प्रत्यक्षकृत । एषाम् एकस्मिन् कर्मणि सह प्रवृत्तानामृत्विजां स्तोतॄणां वा मन्त्र स्तुति शस्त्राद्यात्मका गुप्त-भाषण वा समानः एकविधोऽस्तु । तथा समितिः प्राप्तिरपि समानी एक-रूपास्तु । 'कवलमामक' इत्यादिना समानशब्दात् ङीप् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वम् । तथा मनः मननसाधनमन्त करण चैषां समानम् एकविध-मप्यस्तु । चित्तं विचारण ज्ञान तथा सह सहित परस्परस्यैकार्थमेकीभूतमस्तु । अह च वः युष्माक समानम् एकविध मन्त्रम् अभि मन्त्रये । ऐकविध्याय संस्करोमि । तथा व युष्माक स्वभूतेन समानेन साधारणेन हविषा चरु-पुरोडाशादिना अह जुहोमि । 'तृतीया च होश्छन्दसि' (पा० सू० २ ३ ३) इति कर्मणि कारके तृतीया । वषट्कारेण हवि प्रक्षेप्स्यामीत्यर्थ ॥

शब्दा० समानः=समान, मन्त्रः=स्तुति, समिति=प्राप्ति, समानी =समान, समानम्=समान, मन =मन, सह=सयुक्त, चित्तम्=अन्त करण एषाम्=इनका, समानम्=समान, मन्त्रम्=स्तुति को, अभि मन्त्रये= सबोधित करता हूँ, वः=तुम लोगो के, समानेन=समान, वः=तुम लोगों के, हविषा=हवि से, जुहोमि=हवन करता हूँ।

हि० अ०—इनकी स्तुति समान हो, प्राप्ति भी समान हो, मन समान हो, चित्त सयुक्त हो। तुम लोगो को समान स्तुति को मैं सबोधित करता हूँ, तुम लोगो के समान हवि से मैं हवन करता हूँ।

Trans —Let their hymn be the same, their gain be the same, their mind be the same, their heart be united I address your same hymn, I offer with your same oblation

Notes—मन्त्रः—'Hymn' (Sāyana), 'place' (Griffith) समिति—(√इ with सम् to go together) Sāyana takes it to mean 'gain' and Griffith as 'assembly' अभिमन्त्रये—√*mantra* with अभि to consecrete, to address, pres mid 1rst, sing जुहोमि—√*hu* to sacrifice, pres 1rst sing

स॒मा॒नी । व॒: । आऽकू॑तिः । स॒मा॒ना । हृद॑यानि । व॒: ॥ स॒मा॒नम् ।
अ॒स्तु॒ । व॒: । मन॑: । यथा॑ । व॒: । सुऽस॑ह । अस॑ति ॥४॥

सा० भा०—हे ऋत्विग्यजमाना वः युष्माकम् आकूतिः सकल्पोऽध्यवसाय समानी एकविधोऽस्तु । तथा वः युष्माक हृदयानि समाना समानान्येकविधानि सन्तु । तथा वः युष्माक मनः अन्त करणम् । अत्रैकत्वापेक्षयैकवचनम् । तदपि समानमस्तु । यथा वः युष्माकम् सुसह शोभन साहित्यम् असति भवति [तथा समानमस्त्वित्यन्वय । अस्तेलटि 'बहुल छन्दसि' इति शपो लुगभाव ॥

शब्दा०—समानी=समान, व॰=तुम लोगो का आकूतिः=सकल्प, समाना=समान, हृदयानि=अन्त करण वः=तुम लोगो का, समानम्=समान, अस्तु=हो, व॰=तुम लोगों का, मनः=मन, यथा=जिस प्रकार, व =तुम लोगों का सुसह=सुन्दर साथ, असति=हो।

हि० अ०—तुम्हारा सकल्प समान हो, तुम्हारा अन्त करण समान हो, तुम्हारा मन समान हो, जिससे तुम्हारा सुन्दर साथ हो सके।

Trans —Be your intention the same, your hearts the same your mind the same, that it may be a good company for you

Notes आकूति—See note X 151 4 असति—√*as* to be, pres subju 3rd sing

'कृष्णाजिनाद्या समिदाधानात् कृत्वा ब्रह्मन्निति जपत्युत्सर्गकाल एके' (का० २०. ४. ११)। कृष्णाजिनदीक्षात आरभ्योखायां त्रयोदशसमिदाधानान्तं कृत्वाध्वर्युरेव ब्रह्मन्निति जपति उत्सर्गकपक्षिष्ठल इत्युत्सर्गोपस्थानकाले एके आ ब्रह्मन्निति जपमिच्छन्ति। यद्वाश्वस्योत्सर्गकाले विभूर्मात्रेति जपानन्तरमित्यर्थः। लिङ्गोक्तदेवता उत्कृतिः।

आ। ब्रह्मन्। ब्राह्मणः। ब्रह्मवर्चसीतिब्रह्म। वर्चसी। जायताम्। आ। राष्ट्रे। राजन्यः। शूरः। इषव्यः। अतिव्याधीत्यति। व्याधी। महारथइतिमहा। रथः। जायताम्। दोग्ध्री। धेनुः। वोढा। अनड्वान्। आशुः। सप्तिः। पुरन्धिरितिपुरम्। धिः। योषा। जिष्णुः। रथेष्ठाऽइतिरथे। स्थाः। सभेयः। युवा। आ। अस्य। यजमानस्य। वीरः। जायताम्। निकामेनिकामऽइतिनिकामे। निकामे। नः। पर्जन्यः। वर्षतु। फलवत्यऽइतिफल। वत्यः। नः। ओषधयः। पच्यन्ताम्। योगक्षेमइतियोग। क्षेमः। नः। कल्पताम् ॥२२॥

म०भा०—हे ब्रह्मन् राष्ट्रे अस्मद्देशे ब्रह्मवर्चसी वेदाध्ययनशीलो ब्राह्मणः आजायताम् उत्पद्यताम्। राजन्यः क्षत्रियश्चेदृश आजायताम्। कीदृशः। शूरः पराक्रमी। 'शूर विक्रान्तौ' शूरयति शूरः इषव्यः इषुभिर्विध्यतीति इषव्यः। यद्वा इषौ कुशलः इषव्यः। अतिव्याधी अत्यन्तं विध्यतीत्यतिव्याधी शत्रुभेदनशीलः। महारथः एकः सहस्रं यजति स महारथः। दोग्ध्री दुग्धपूरयित्री धेनुः आजायताम् राष्ट्रे इति सर्वत्र संबन्धः। अनड्वान् वृषभो वोढा वहनशीलो जायताम्। सप्तिः अश्वः आशुः शीघ्रगामी जायताम्। योषा स्त्री पुरन्धिः पुरं शरीरं सर्वगुणसपन्नं दधाति पुरन्धिः। रथे तिष्ठतीति रथेष्ठाः विवप् सप्तम्या अलुक्। रथे स्थितो युयुत्सुर्नरो जिष्णुः जयनशीलो जायताम्। युवा आ अस्येति पदच्छेदः। अस्य यजमानस्य युवा समर्थः सभेयः सभायां योग्यो

वीरः पुत्रो जायताम् । सभायां साधुः सभेयः 'ढश्छन्दसि' (पा० सू० ४. ४. १०६) इति सभाशब्दात्तत्र साधुरित्यर्थे ढप्रत्ययः । तस्य ण्यादेशः । किंच नो अस्माकं राष्ट्रे पर्जन्यो निकामे निकामे नितरां कामनाया सत्यां वर्षतु । अभ्यासो वीप्सार्थः । नोऽस्माकमोषधयः यवाद्याः फलवत्यः फलयुक्ता पच्यन्तां स्वयमेव पक्वा भवन्तु । नो अस्माकं योगक्षेमः कल्पताम् योगेन युक्तः क्षेमो योगक्षेमः स क्लृप्तो भवतु । अलब्धलाभो योगः लब्धस्य परिपालनं क्षेमः ॥

शब्दा०—ब्रह्मन्=ओ ब्रह्मा, ब्राह्मणः=ब्राह्मण ब्रह्मवर्चसी=पवित्र ज्ञानवाला तेजस्वी, आ जायताम्=उत्पन्न हो, राष्ट्रे=हमारे राष्ट्र में, राजन्य=क्षत्रिय शूरः=पराक्रमी, इषव्यः=बाण चलाने में कुशल, अति-व्याधी=शत्रु का अत्यन्त भेदन करनेवाला, महारथः=महान योद्धा, आ जायताम्=उत्पन्न हो, दोग्ध्री=प्रचुर दूध देनेवाली, धेनुः=गाय, वोढा=भार ढोनेवाला, अनड्वान्=बैल, आशुः=शीघ्रगामी, सप्तिः=अश्व, पुरन्धिः=सर्वगुणसम्पन्न, योषा=स्त्री, जिष्णुः=जीतनेवाला, रथेष्ठाः=रथ में बैठनेवाले, सभेयः=सभा में जाने योग्य, युवा=युवक, अस्य=इस, यजमानस्य=यजमान को, वीरः=बहादुर पुत्र, आ जायताम् =उत्पन्न हो, निकामेनिकामे=इच्छानुकूल, नः=हमारी, पर्जन्यः=मेघ, वर्षतु=बरसे, फलवत्यः=फल से युक्त, नः=हमारे, ओषधयः=पौधे, पच्यन्ताम्=पकें, योगक्षेमः=अप्राप्त वस्तु की प्राप्ति तथा प्राप्त वस्तु की रक्षा, नः=हमारे, कल्पताम्=सम्भव हो ।

हि० अ० – ओ ब्रह्मन्, हमारे राष्ट्र में पवित्र ज्ञानसम्पन्न तेजस्वी ब्राह्मण उत्पन्न हो; पराक्रमी, बाण चलाने में कुशल, शत्रु का अत्यन्त भेदन करने-वाले, महान् योद्धा क्षत्रिय उत्पन्न हो; अधिक दूध देनेवाली गाय, भार ढोने में समर्थ शक्तिशाली बैल, शीघ्रगामी अश्व, सर्वगुणसम्पन्न स्त्री, रथ में बैठनेवाले तथा (शत्रु को) जीतनेवाले (बहादुर उत्पन्न हों); इस यजमान को सभा में जाने योग्य युवक वीर पुत्र उत्पन्न हो; पर्जन्य हमारी इच्छानुकूल वर्षा करे; हमारे पौधे फल से युक्त होकर स्वयं पकें; हमें अप्राप्त वस्तु की प्राप्ति तथा प्राप्त वस्तु की रक्षा सम्भव हो ।

Trans —O Brahman, let there be born in our nation the Brahmin, preeminent in sacred knowledge; let there be born kṣatriya, valiant, skilled in archery, exceedingly piercing, great fighter; (let there be born)

the cow, yielding abundant milk, the ox, good at carrying, the horse, swift-going, the woman, endowed with all good qualities, victorious (man) sitting on the chariot, let there be born youthful and heroic sons, fit for attending the assembly, to this sacrficer May Parjanya rain as much as we desire, may our fruit bearing plants ripen, may acquisition and preservation be possible for us

Notes—The Adhvaryu priest addresses the Brahman priest that the king may secure the blessings which he hopes by performing the sacrifice Such blessings form the content of Bharatavākyas in the post Vedic dramatic literature ब्रह्मन्—One of the four priests, voc sing, accented though it does not begin the Pada (cf R V X 71 11) ब्रह्मवर्चसी—Preeminent in holiness or sacred knowledge Both Uvata and Mahidhara take it to mean 'the studious and performer of the sacrifice' The author of the Pada text of the Yajurveda adds इति after every compd word and repeates the word after इति and treats the second member as a separate Pada जायताम्—$\sqrt{ja}$ to be born, mid impv 3rd sing अतिव्याधी—One who pierces the foes exceedingly, governing compd निकामेनिकामे—According to our desire, Iterative compd accented on the first member वर्षतु—$\sqrt{vrs}$ to rain, impv 3rd sing पच्यन्ताम् $\sqrt{pac}$ to ripen, mid impv 3rd plu योगक्षेम—Acquisition and preservation, Dvandva compd accented on the final syllable of the second member कल्पताम्—$\sqrt{klp}$ to be adapted, mid impv 3rd sing

पुरुषमन्त्रा उक्ता । अथ सर्वमेधमन्त्रा उच्यन्ते प्रवाप्मच्छेदपस्मात्प्राक् (३३. ५५) । स्वयम्भुब्रह्मदृष्टा आत्मदेवत्या सप्तमेऽहनि आप्तोर्यामसंज्ञिके सर्वहोमे विनियुक्ता 'आप्तोर्याम सप्तममहर्भवति' इत्युपक्रम्य सर्वं जुहोति सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै' (१३।७।१।९) इति श्रुतेः । द्वे अनुष्टुभौ । विज्ञातात्मा परेणात्मना विशिष्टोऽन्यादिभ्योऽसमोतस्वेनोपास्योऽभिधीयते ।

तत् । एव । अग्निः । तत् । आदित्यः । तत् । वायुः । तत् । ॐऽइत्यूँ । चन्द्रमाः ॥ तत् । एव । शुक्रम् । तत् । ब्रह्म । ताः । आपः । सः । प्रजापतिरितिप्रजा । पतिः ॥१॥

म० भा० – अग्निः तदेव कारणं ब्रह्मैव आदित्यस्तद् एव वायुस्तद् एव चन्द्रमाः तत् तदेव । उ एवार्थे । शुक्रं शुक्लं तत् प्रसिद्धम् । ब्रह्म प्रमीलक्षणं तत् ब्रह्मैव । ताः प्रसिद्धाः आपः जलानि स प्रसिद्ध प्रजापतिरपि तदेव ब्रह्म ॥

शब्दा०—तत्=वह, एव=ही, अग्निः=अग्नि, तत्=वही, आदित्यः=सूर्य, तत्=वही, वायुः=हवा, तत्=वही, उ=निश्चित अर्थ का वाचक, निपात, चन्द्रमाः=चन्द्रमा, तत्=वह, एव=ही, शुक्रम्=तेज, तत्=वही, ब्रह्म=प्रार्थना, ताः=य, आपः=जल, सः=वह, प्रजापतिः=प्रजापति ।

हि० अ०—वही अग्नि है; वही आदित्य है; वही वायु है; वही चन्द्रमा है; वही तेज है; वही प्रार्थना है; वही जल है; वही प्रजापति है ।

Trans—That, indeed, is Agni, that, (indeed), is Āditya, that, the wind, that, indeed, the moon That, indeed, is lustre, that the prayer, these waters; he is Prajāpati

Notes—तत्—That Supreme self, i e Paramātman उ—It is lengthened and nasalized before इति in the Pada-text like that of the Ṛ V But unlike the latter its lengthened and nasalized form is repeated after इति.

सर्वे । निमेषाऽइतिनि । मेषाः । जज्ञिरे । विद्युतऽइतिवि । द्युतः । पुरुषात् । अधि ॥ न । एनम् । ऊर्ध्वम् । न । तिर्यञ्चम् । न । मध्ये । परि । जग्रभत् ॥२॥

म० भा०—सर्वे निमेषाः त्रुटिकाष्ठाघट्यादयः कालविशेषाः पुरुषात् अधि पुरुषसकाशात् जज्ञिरे । कीदृशात्पुरुषात् । विद्युतः विशेषेण द्योतते विद्युत् तस्मात् । किंच कश्चिदपि एनं पुरुषम् ऊर्ध्वम् उपरिभागे न परिजग्रभत् परिगृह्णाति । एवं तिर्यञ्चं चतुर्दिक्षु न परिजग्रभत् मध्ये मध्यदेशेऽपि न गृह्णाति । न ह्यसौ प्रत्यक्षादीनां विषय इत्यर्थः । स एष 'नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यते' इति श्रुतेः । जग्रभत् । ग्रहेः क्वतरि जुहोत्यादित्वेन रूपम् ॥२॥

शब्दा० - सर्वे=सम्पूर्ण, निमेषाः=समय के परिमाण, जज्ञिरे=उत्पन्न हुये हैं, विद्युतः=प्रकाशमान, पुरुषात्=परमात्मा के, अधि=पास से, न =नहीं एनम्=इसको, ऊर्ध्वम्=ऊपर, तिर्यञ्चम्=तीरछे, न=नहीं, मध्ये =बीच में, परि जग्रभत्=समझ सकता ।

हि० अ० समय के सम्पूर्ण परिमाण प्रकाशमान परमात्मा से उत्पन्न हुये हैं । उसको ऊपर, तीरछे या बीच में कोई नहीं समझ सकता ।

Trans.—All the measures of time have been born from illustrious Paramātman. None can comprehend him above, across or in the middle.

Notes—जज्ञिरे —√*jan* to generate, perf. mid. 3rd. plu. परिजग्रभत् —√*grabh* to seize, perf. 3rd. sing.

न । तस्य । प्रतिमेतिप्रति । मा । अस्ति । यस्य । नाम । महत् । यशः ॥ हिरण्यगर्भऽइतिहिरण्य । गर्भः । इति । एषः । मामेतिमा । मा । हिंसीत् । इति । एषा । यस्मात् । न । जातः । इति । एषः ॥३॥

म० भा० –द्विपदा गायत्री । तस्य पुरुषस्य प्रतिमा प्रतिमानमुपमानं किञ्चिद्वस्तु नास्ति । अत एव नाम प्रसिद्धं महत् यशः यस्यास्ति । सर्वातिरिक्तयशा इत्यर्थः । हिरण्यगर्भ इत्येषोऽनुवाकश्चतुर्ऋचः हिरण्यगर्भः यः प्राणतः

यस्येमे ॥ आत्मदा इति (२५.१०-१३)। मा मा हिंसीज्जनितेत्येका एषा (१२ १०२)। यस्मान्न जातः इन्द्रश्च सम्राडिति (८ ३६-३७) -इत्यनो-ऽनुवाक । एता प्रतीकचोदिता पूर्वं पठितत्वादादिमात्रेणोक्ता ब्रह्मयज्ञे जपे च सर्वा अध्येया । एव सर्वत्र ।

शब्दा० न=नहीं, तस्य=उसका, प्रतिमा=प्रतिमान अर्थात बराबरी का, अस्ति=है, यस्य=जिसका, नाम=विख्यात है, महत्=महान, यशः=कीर्ति, हिरण्यगर्भः=यजुर्वेद के पच्चीसवें अध्याय के दसवें मन्त्र से लेकर तेरहवें मन्त्र तक का प्रतीक है, इन मन्त्रो में परमात्मा की शक्ति का वर्णन है, इति=ऐसा, एषः=यह अनुवाक, मा मा हिंसीत्=यजुर्वेद बारहवें अध्याय के १०२ वा मन्त्र का प्रतीक है। इति=ऐसी, एषा=यह ऋचा, यस्मान्न जातः=यजुर्वेद के आठवें अध्याय के छत्तीसवें सैंतीसवें इन दो मन्त्र वाले अनुवाक का प्रतीक है, इति=ऐसा, एषः=यह अनुवाक ।

हि० अ०—उस परमात्मा का कोई प्रतिमान नहीं है, जिसकी महान् कीर्ति 'सर्व प्रथम हिरण्यगर्भ उत्पन्न हुआ' आदि, 'वे मुझको कष्ट न पहुचावें' आदि, 'उनको छोड़कर कोई दूसरा उत्पन्न नहीं है' आदि मन्त्रों से प्रसिद्ध है।

Trans —Nothing is the counterpart of him whose great glory is well known by the verses—'in the beginning arose Hiranyagarbha', etc, 'let him not harm me' etc, 'than whom there is no other born' etc

Notes—'हिरण्यगर्भ ' 'मा मा हिंसीत् ' and 'यस्मान्न जात ' are the verses of the Yajurveda proclaiming the glory of the Supreme self

एषः। ह। देवः। प्रदिशुऽइतिप्र। दिशः। अनु। सर्वाः।
पूर्वः। ह। जातः। सः। ऊँऽइत्यूँ। गर्भे। अन्तरित्यन्तः॥ सः।
एव। जातः। सः। जनिष्यमाणः। प्रत्यङ्। जनाः। तिष्ठति।
सर्वतोमुखऽइतिसर्वतः। मुखः॥४॥

म० भा० यतकारित्रिष्टुप् । ह प्रसिद्धम्। एषो ह देव सर्वा प्रदिश अनुतिष्ठति व्याप्य स्थित । हे जना ह प्रसिद्धमेष पूर्वं प्रथमो जात उत्पन्न ।

गर्भे अन्तः गर्भमध्ये स उ स एव तिष्ठति । जातोऽपि स एव, जनिष्यमाणः उत्पत्स्यमानोऽपि स एव । प्रत्यङ् प्रतिपदार्थमञ्चति प्रत्यङ् । सर्वतोमुखः सर्वतोमुखावयवा यस्य । अचिन्त्यशक्तिरित्यर्थः ॥

शब्दा० एषः=यह, ह=निश्चित अर्थ का वाचक निपात, देवः=देव, प्रदिशः=दिशाओं को, सर्वाः=सभी, पूर्वः=सर्व प्रथम, ह=निश्चित अर्थ का वाचक निपात, जातः=उत्पन्न हुआ था, सः=वह, उ=निश्चित अर्थ का वाचक निपात, गर्भे=गर्भ में, अन्तः=अन्दर, सः=वह, एव=ही, जातः=उत्पन्न हुआ है, सः=वही, जनिष्यमाणः=उत्पन्न होनेवाला, प्रत्यङ्=प्रत्येक पदार्थ में स्थित रहनेवाला, जनाः=ओ मनुष्यों, तिष्ठति =स्थित रहता है, सर्वतोमुखः=सभी तरफ अवयववाला अर्थात् अचिन्त्य शक्तिवाला ।

हि० अ० निश्चित ही यह देव सभी दिशाओं को व्याप्त कर स्थित है; वही सर्व प्रथम गर्भ में उत्पन्न हुआ था । वही उत्पन्न हुआ है; वही उत्पन्न होनेवाला है । ओ मनुष्यों, अचिन्त्य शक्तिवाला परमात्मा प्रत्येक पदार्थ में स्थित है ।

Trans.—This God, indeed, pervades all the quarters; He, indeed, was born aforetime in the womb. He indeed, is born and to be born here. O men, He who is of uncomprehensible power, goes everywhere.

Notes—अन्तः—Final visarjaniya is rhotacized one; hence, इति is added after it in the Pada-text. जनिष्यमाण — √*jan* to generate, fut. pass. part. प्रत्यङ्—Derived from प्रति+√*añc* to go to. जनाः—Voc. accented, though not coming in the beginning of a Pāda. Griffith takes it as nom. and renders as 'children.' सर्वतोमुखः—Ominipresent; Uvata and Mahidhara take it to mean 'one who is of uncomprehensible power'.; Bahuvrihi compd accented on the second member.

यस्मा॑त् । जा॒तम् । न । पु॒रा । किम् । च॒न । ए॒व । यः । आ॒ऽब॒भूवे॑त्या॑ । ब॒भूव॑ । भुव॑नानि । विश्वा॑ ॥ प्र॒जाप॑ति॒रिति॑ प्र॒जा ।

पंतिः । प्रजयेतिप्र । जया । संरराणऽइतिं सम् । रराणः । त्रीणिं । ज्योतींषि । सचते । सः । षोडशी ॥५॥

म० भा०—यस्मात् पुरा किंचन किमपि न जातमेव । यश्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि आवभूव समन्ताद्भावयामास । अन्तर्भूतो व्यर्थं । स षोडशी षोडशावयवलिङ्गशरीरो प्रजापतिः प्रजया संरराणः रममाण त्रीणि ज्योतींषि रवीन्द्वग्निरूपाणि सचते सेवते ॥

शब्दा० यस्मात्=जिसके, जातम्=उत्पन्न, न=नहीं, पुरा=पहले, किञ्चन=कोई भी वस्तु, एव=ही, य=जो, आवभूव=कल्पना किया, भुवनानि=लोको को, विश्वा=सम्पूर्ण, प्रजापतिः=प्रजापति, प्रजया=प्रजा के साथ, संरराणः=आनन्दित होता हुआ, त्रीणि=तीन, ज्योतींषि=प्रकाश को, सचते=धारण करता है, षोडशी=सोलह अवयववाला ।

हि० अ० – जिसके पहले कोई उत्पन्न वस्तु नहीं थी, जिसने सम्पूर्ण जीवों की कल्पना की, वह सोलह अवयववाला प्रजापति प्रजा के साथ आनन्दित होता हुआ तीनो प्रकाश को धारण करता है ।

Trans —Before whom nothing was born, who imagined all the creatures, that sixteen limbed Prajāpati rejoicing with offspring accompanies the three lustres

Notes—आवभूव – $\sqrt{bh\bar{u}}$ to be, perf 3rd sing, not unaccented because preceded by य संरराण – $\sqrt{r\bar{a}}$ to give, perf part Mahidhara takes it to mean 're joicing' त्रीणि ज्योतींषि —Three lustres viz, sun, moon, fire

---

अनारभ्याधीतोऽध्यायः आपितृमेधात् आदित्ययाज्ञवल्क्यदृष्टा मन्त्राः पाठे विनियुक्ताः । षड्चस्त्रिष्टुभो मनोदेवत्याः शिवसंकल्पदृष्टाः ।

यत् । जाग्रतः । दूरम् । उदैतीत्युत् । ऐति । दैवम् । तत् । ॐऽइत्यूँ । सुप्तस्य । तथा । एव । एति ॥ दूरङ्गममिति दूरम् । गमम् । ज्योतिषाम् । ज्योतिः । एकम् । तत् । मे । मनः । शिव-सङ्कल्पमिति शिव । सङ्कल्पम् । अस्तु ॥१॥

म० भा०—ऋषिर्वदति । तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु शिवः कल्याणकारी धर्मविषयः संकल्पो यस्य तत् तादृशं भवतु । मन्मनसि सदा धर्म एव भवतु न कदाचित्पापमित्यर्थः । तत्किम् । यत् मनो जाग्रतः पुरुषस्य दूरमुदैति उद्गच्छति चक्षुराद्यपेक्षया मनो दूरगामीत्यर्थः । यच्च दैवं दीव्यति प्रकाशते देवो विज्ञानात्मा तत्र भवं दैवमात्मग्राहकमित्यर्थः । मनसैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमयं ध्रुवम्' इति श्रुतेः । तत् उ । यदः स्थाने तच्छब्दः उकारश्चार्थः । यच्च मनः सुप्तस्य पुंसः तथैव इति यथा गतं तथैव पुनरागच्छति स्वापकाले सुषुप्तावस्थायां पुनरागच्छति । यच्च दूरगम दूरात् गच्छतीति दूरंगमम् खश्प्रत्ययः । अतीतानागतवर्तमानविप्रकृष्ट-व्यवहितपदार्थानां ग्राहकमित्यर्थः । यच्च मनो ज्योतिषा प्रकाशकानां श्रोत्रादी-न्द्रियाणामेकमेव ज्योतिः प्रकाशकं प्रवर्तकमित्यर्थः । प्रवर्तितान्येव श्रोत्रादीन्द्रि-याणि स्वविषये प्रवर्तन्ते । आत्मा मनसा संयुज्यते मनः इन्द्रियेणेन्द्रियमर्थेनेति न्यायोक्तेर्मनः संबन्धमन्तरा तेषामप्रवृत्तेः । तादृशं मे मनः शान्तसंकल्पमस्तु ॥

शब्दा०—यत्=जो मन, जाग्रतः=जागते हुए मनुष्य का, दूरम्=दूर उदैति=जाता है, दैवम्=आत्मदर्शन करने वाला, तत्=जो, उ=और, सुप्तस्य=सोये हुए मनुष्य का, तथा=उसी प्रकार, एव=ही, एति=लौट आता है, दूरगमम्=दूर जानेवाला अर्थात् अतीत, अनागत, वर्तमान सब पदार्थों को जाननेवाला, ज्योतिषाम्=श्रोत्रादि ज्ञानेन्द्रियों का, ज्योतिः=प्रकाश, एकम्=एकमात्र, तत्=वह, मे=मेरा, मनः=मन, शिवसंकल्पम्=मंगलकारक संकल्पवाला, अस्तु=होवे ।

हि० अ० जो मन पुरुष की जाग्रत अवस्था में (नेत्र आदि अन्य ज्ञानेन्द्रियों

की अपेक्षा) अधिक दूर जाता है, जो एक मात्र आत्मा का दर्शन करने वाला है, जो पुरुष की सुषुप्ति अवस्था में उसी प्रकार लौट आता है जिस प्रकार जाग्रत अवस्था में दूर जाता है, और जो सब बाह्य इन्द्रियों का एकमात्र प्रकाशक है वह मेरा मन, शुभ संकल्पवाला हो ।

Trans—May that mind of mine which goes farther off (than other sense organs like eye etc) when one is sleeping, which alone is the perceiver of the soul, which comes back in the same way in which it goes away when one is sleeping, and which is the sole light of all external organs, be of auspicious resolution

Notes—उदैति—उत्+आ+√इ to go, pres 3rd sing तत्—It is used in the sense of यत्

येन॑ । कर्मा॑णि । अ॒पसः॑ । म॒नी॒षिणः॑ । य॒ज्ञे । कृ॒ण्वन्ति॑ । वि॒दथे॑षु । धीरा॑ः ॥ यत् । अ॒पू॒र्वम् । य॒क्षम् । अ॒न्तः । प्र॒जाना॑म् । तत् । मे॒ । मनः॑ । शि॒वसं॑कल्प॒मिति॑ शि॒व । स॒ङ्कल्पम् । अ॒स्तु ॥२॥

म० भा०—मनीषिण मेधाविन यते येन मनसा सता कर्माणि कृण्वन्ति कुर्वन्ति 'कृ करणे' स्वादि । मन स्वास्थ्यविना कर्माप्रवृत्ते । केषु सत्सु । विदथेषु ज्ञानेषु सत्सु विद्यन्ते ज्ञायन्ते तानि विदथानि तेषु । वेत्तेरौणादिकोऽथ-प्रत्यय प्रत्ययीदात्तत्वेन मध्योदात्त पदम् 'प्रत्यय परश्च आद्युदात्तश्च' (पा०सू० ३ १ १-३) इति पाणिन्युक्ते यज्ञसम्बन्धिना हविरादिपदार्थाना ज्ञानेषु सत्स्वि-त्यर्थ । कीदृशा मनीषिण । अपस अप इति कर्मनाम (निघ० २ १ १) अपो विद्यते येषा ते अपस्विन कर्मवन्त 'अस्मायामेधास्रजो विनि' (पा०सू० ५ २ १२१) इति विनिप्रत्यय 'विन्मतोर्लुक्' इतीष्ठाभावेऽपि छान्दसो विनो लुक् (पा०सू० ५ ३ ६५) सदा कर्मनिष्ठा इत्यर्थ । तथा धीरा धीमन्त धीर्विद्यते येषा ते धीरा कर्मण्यण्(पा०सू० ३ २ १)। यच्च मन अपूर्वम् न विद्यते पूर्वमि-न्द्रिय यस्मात्तदपूर्वम इन्द्रियेभ्य पूर्वं मनस सृष्टे । यद्वा अपूर्वमनपरमबाह्यमि-त्युक्तेरपूर्वमात्मस्वरूपमित्यर्थ । यच्च यक्ष यष्टु शक्त यज्ञम् । यजतेरौणादिक

सम्प्रत्ययः 'ञितयार्वियतम्' (पा०सू० ६. १. १७) इत्याद्युदात्तं पदम् । यच्च प्रजायन्ते इति प्रजास्तासा प्राणिमात्राणामन्तः शरीरमध्ये आस्ते इतरेन्द्रियाणि बहि ष्ठानि मनस्त्वन्तरिन्द्रियमित्यर्थः । तत् तादृशं मे मनः शिवसंकल्पमस्त्विति व्याख्यातम् ॥

शब्दा०—येन=जिस मन से, कर्माणि=काम, अपसः=कर्मनिष्ठ, काम करने की आदतवाले मनुष्य, मनीषिणः=मेधावी पुरुष, यज्ञे=यज्ञ में, कृण्वन्ति=करते हैं, विदथेषु=ज्ञात होने पर, धीराः= बुद्धिमान् पुरुष, यत्=जो मन, अपूर्वम्=जिसके पहिले कोई इन्द्रिय नहीं होती अर्थात् सब इन्द्रियों से पहिले उत्पन्न, यक्षम्=यज्ञ करने में समर्थ, अथवा सब इन्द्रियों से पहिले उत्पन्न होने के कारण पूज्य, अन्तः=शरीर के भीतर, प्रजानाम्=प्रजा के, प्राणिमात्र के, तत्=वह, मे=मेरा, मनः=मन, शिवसंकल्पम्=शुभ संकल्पवाला, अस्तु=हो।

हि० अ०—जिस मन से कर्मनिष्ठ बुद्धिमान् मेधावी पुरुष यज्ञ में (यज्ञ संबन्धी हविरादि पदार्थों का) ज्ञान होने पर कर्म करते हैं, जो सब इन्द्रियों से पहिले उत्पन्न होता है और यज्ञ करने में समर्थ है, और जो प्राणिमात्र के शरीर के भीतर रहता है, वह मेरा मन शुभ संकल्पवाला हो।

Trans—May that mind of mine through which sober and intelligent men devoted to the performance of religious rights do their work in a sacrifice on knowing the oblations etc, connected with it, which comes in existence before other organs do, which is capable of performing sacrifices and which is present in the body of all living beings, be of auspicious resolution.

यत् । प्रज्ञानमितिप्र । ज्ञानम् । उत । चेतः । धृतिः । च । यत् । ज्योतिः । अन्तः । अमृतम् । प्रजास्वितिप्र । जासु ॥ यस्मात् । न । ऋते । किम् । चन । कर्म । क्रियते । तत् । मे । मनः । शिवसङ्कल्पमितिशिव । सङ्कल्पम् । अस्तु ॥३॥

म० भा०—यत् मन प्रज्ञान विशेषेण ज्ञानजनकम् प्रकर्षेण ज्ञायते येन तत् प्रज्ञानम् । 'करणाधिकरणयोश्च' (पा०सू० ३.३ ११७) इति करणे ल्युट्-प्रत्यय । उत अपि यत् मन चेत चेतयति सम्यक् ज्ञापयति तच्चेत । 'चिती संज्ञाने' अस्मात् ण्यन्तादसुन्प्रत्यय । सामान्यविशेषज्ञानजनकमित्यर्थ । यच्च मनो धृतिधैर्यरूपम् । मनस्येव धैर्योत्पत्तेर्मनसि धैर्यमुपचर्यते कार्यकारणयोरभेदात् । यच्च मन प्रजासु जनेषु अन्तर्वर्तमान सत् ज्योति प्रकाशक सर्वेन्द्रियाणाम् । उपतमपि पुनरुच्यसे आदरार्थम । 'अभ्यासे भूयासमर्थं मन्यन्ते' (निरु० १४२) इति यास्कोक्ते । यच्चामृतममरणधर्मि आत्मरूपत्वात । यस्मान्मनस ऋते यन्मनोविना किंचन किमपि कर्म न क्रियते जनै । सर्वकर्मसु प्राणिना मन पूर्वं प्रवृत्तेर्मन स्वास्थ्यविना कर्माभावादित्यर्थ । 'अन्यारादितरर्ते' (पा०सू० २ ३ २९) इत्यादिना यस्मादिति ऋतेयोगे पञ्चमी । तन्मे मन इति व्याख्यातम ॥

शब्दा० यत्=जो मन, प्रज्ञानम्=विशेष ज्ञान का साधन है, उत=और, चेत =सामान्य ज्ञान करानेवाला है, धृति =धैर्य रूप है, च=और, यत=जो, ज्योति =प्रकाशक, अन्त =भीतर, अमृतम=अमर, प्रजासु=प्राणियो में, यस्मात=जिससे, न=नहीं, ऋते=बिना, किम्=कुछ, चन=भी, कर्म=काम, क्रियते=किया जाता है, तत=वह, मे=मेरा, मन =मन, शिवसंकल्पम् – शुभ संकल्पवाला, अस्तु=हो ।

हि० अ० जो मन विशेष ज्ञान और सामान्य ज्ञान का साधन है, जो धैर्य रूप है, जो प्राणियों के भीतर (सब इन्द्रियो को प्रेरित करनेवाली) अमर ज्योति है, और जिसके बिना कोई काम नहीं किया जा सकता, वह मेरा मन शुभ संकल्पवाला हो ।

Trans —May that mind of mine which is the instrument of gaining special and general knowledge, which is steadiness itself, which is the immortal light in living beings (that directs the external organs to their respective objects) and without which no work is possible be of auspecious resolution

येन॑ । इ॒दम् । भू॒तम् । भुव॑नम् । भ॒वि॒ष्यत् । परि॑गृहीत॒मिति॒परि॑ । गृहीतम् । अ॒मृते॑न । सर्व॑म् ॥ येन॑ । य॒ज्ञः । ता॒यते॑ ।

सप्तहोतेति सप्त । होता । तत् । मे । मनः । शिवसङ्कल्पमिति शिव । सङ्कल्पम् । अस्तु ॥४॥

सा० भा०—येन मनसा इदं सर्वं परिगृहीतम् परितः सर्वतो ज्ञातम् । इदं किम्भूतम् । भूतकालसंबन्धि वस्तु । भुवनं भवतीति भुवनम् । भवतेः क्यु-प्रत्ययः वर्तमानकालसंबन्धि । भविष्यत् 'लृटः सद्वा' (पा०सू० ३.३.१४) इति शतृप्रत्ययः 'तौ सत्' (पा०सू० ३.२.१२७) इत्युक्तेः त्रिकालसंबद्धवस्तुषु मनः प्रवर्तत इत्यर्थः । श्रोत्रादीनि तु प्रत्यक्षमेव गृह्णन्ति । कीदृशेन येन । अमृतेन शाश्वतेन । सुषुप्तिपर्यन्तं श्रोत्रादीनि नश्यन्ति मनस्त्वनश्वरमित्यर्थः । येन च मनसा यज्ञोऽग्निष्टोमादिः तायते विस्तार्यते । 'तनोतेर्यकि' (पा०सू० ६.४.४४) इत्याकारः । कीदृशो यज्ञः । सप्तहोता सप्तहोतारो देवानामाह्वातारो होतृ-मैत्रावरुणादयो यत्र स सप्तहोता । अग्निष्टोमे सप्तहोतारो भवन्ति । तन्मे मन इति व्याख्यातम् ।

शब्दा०—येन=जिस मन के द्वारा, इदम्=यह, भूतम्=भूतकाल का, भुवनम्=वर्तमान काल का, भविष्यत्=भविष्यत् काल का, परिगृहीतम्=जाना जाता है, अमृतेन=अमर मन के द्वारा, सर्वम्=संसार का सब वस्तु-जात, येन=जिस मन के द्वारा, यज्ञः=यज्ञ, तायते=किया जाता है, सप्त-होता=सात होतावाला अग्निष्टोम, तत्=वह, मे=मेरा, मनः=मन, शिवसंकल्पम्=शुभ संकल्पवाला, अस्तु=हो ।

हि० अ० – जिस अमर मन के द्वारा इस संसार में भूत, भविष्यत् और वर्तमान काल के सब पदार्थ जाने जाते हैं, और जिसके द्वारा सात होतावाला अग्निष्टोम यज्ञ किया जाता है, वह मेरा मन शुभ संकल्पवाला हो ।

Trans.—May that mind of mine which is immortal, by which every thing is known in this world in present, past and future, and by which the Agniṣṭoma sacrifice, presided over by seven priests, is performed, be of auspicious resolution.

Notes—तायते—$\sqrt{}$*tan* to stretch+यक्; 'अ' in initial 'त' of the root is lengthened ('तनोतेर्यकि' Pāṇ. VI.4.44.).

यस्मिन् । ऋचः । साम । यजूंषि । यस्मिन् । प्रतिष्ठिता । प्रतिस्थितेति प्रति । स्थिता । रथनाभाविवेति रथनाभौ । इव । आराः ॥ यस्मिन् । चित्तम् । सर्वम् । ओतमित्या । उतम् । प्रजानामिति प्र । जानाम् । तत् । मे । मनः । शिवसङ्कल्पमिति शिव । सङ्कल्पम् । अस्तु ॥४॥

सा० भा०—यस्मिन् मनसि ऋचः प्रतिष्ठिताः । यस्मिन् साम सामानि प्रतिष्ठितानि । यस्मिन् यजूंषि प्रतिष्ठितानि । मनसः स्वास्थ्ये एव वेदत्रयीस्फूर्तेर्मनसि शब्दमात्रस्य प्रतिष्ठितत्वम् 'अन्नमयं हि सोम्य मन.' इति छान्दोग्ये मनस एव स्वास्थ्ये वेदोच्चारणशक्तिः प्रतिपादिता । तत्र दृष्टान्तः । रथनाभौ आरा इव । यथा आराः रथचक्रनाभौ मध्ये प्रतिष्ठितास्तद्वच्छब्दजालं मनसि । किंच प्रजानां सर्वं चित्तं ज्ञानम् सर्वपदार्थविषयिज्ञानं यस्मिन् मनसि ओतं प्रोतं निक्षिप्त तन्तुसन्ततिः पटे इव सर्वं ज्ञानं मनसि निहितम् । मनःस्वास्थ्ये एव ज्ञानोत्पत्तिस्तन्मनोवैकल्ये च ज्ञानाभाव. । तन्मे मम मनः शिवसंकल्प शान्तव्यापारमस्तु ॥

शब्दा०—यस्मिन्=जिस मन में, ऋचः=ऋचाएं, साम=सामगान, यजूंषि=यजु, यस्मिन्=जिस में, प्रतिष्ठिताः=प्रतिष्ठित हैं, रथनाभौ =रथचक्र की नाभी में, इव=समान, अराः=तिल्लियाँ, यस्मिन्= जिसमें, चित्तम्—ज्ञान, सर्वम्=सर्व पदार्थविषयक, ओतम्= प्रोत है। प्रजानाम्=प्रजा का, तत्=वह, मे=मेरा, मनः=मन, शिवसंकल्पम्= शुभ संकल्पवाला, अस्तु=हो।

हि० अ० – रथचक्र की नाभी में तिल्लियों की तरह जिस मन में ऋचाएँ, साम और यजु प्रतिष्ठित होते हैं, जिसमें प्राणियों का सर्व पदार्थविषयक ज्ञान निहित है वह मेरा मन शुभ संकल्पवाला हो।

Trans.—May that mind of mine in which the Ṛks, the Sāmans and the yajus are set up like the spokes in the nave of a wheel and in which all knowledge of living beings is woven, be of auspecious resolution.

Notes—रथनाभाविवाराः—Here simile has been given to explain the relation of mind with Ṛks etc. यस्मिन् चित्तम् –From this and the previous verses it appears that the Nyāya theory of knowledge is acceptable to the white Yajurveda. According to this theory, all knowledge passes to the mind through sense organs, and from there to the soul.

सुषारथिः । सुसारथिरितिसु । सारथिः । अश्वानिवेत्यश्वान् । इव । यत् । मनुष्यान् । नेनीयते । अभीशुभिरित्यभीशु । भिः । वाजिनऽइवेतिवाजिनः । इव ॥ हृत्प्रतिष्ठमितिहृत् । प्रतिस्थम् । यत् । अजिरम् । जविष्ठम् । तत् । मे । मनः । शिवसंकल्पमिति-शिव । संकल्पम् । अस्तु ॥६॥

सा० भा०– यत् मनो मनुष्यान्नरान्नेनीयते अत्यर्थमितस्ततो नयति । नयतेः क्रियासमभिहारे यङ् । मनःप्रेरिता एव प्राणिनः प्रवर्तन्ते । मनुष्यग्रहणं प्राणिमात्रोपलक्षकम् । तत्र दृष्टान्तः । सुसारथिः अश्वानिव शोभनः सारथि-र्यन्ता यथा कशया अश्वान् नेनीयते । द्वितीयो दृष्टान्तः । अभीशुभिर्वाजिन इव यथा सुसारथिरभीशुभिः प्रग्रहैः वाजिनोऽश्वान्नेनीयत इत्यनुषङ्गः । रश्मि-भिर्नियच्छतीत्यर्थः । उपमाद्वयम् । प्रथमायां नयने द्वितीयायां नियमनम् । तथा मनः प्रवर्तयति नियच्छति च नरानित्यर्थः । यच्च मनः हृत्प्रतिष्ठं हृदि प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्य तत् हृद्येव मन उपलभ्यते । यच्च मनः अजिरं जरारहितम् बाल्ययौवन स्थाविरेषु मनसस्तदवस्थत्वात् । यच्च जविष्ठम् अतिजवयद्वेगवत् जविष्ठम् 'न वै वातात्किंचनाशीयोऽस्ति न मनसः किंचनाशीयोऽस्ति' इति श्रुतेः । तन्म इत्युक्तम् ॥६॥

शब्दा०–सुषारथिः=अच्छा सारथी, अश्वान्=घोड़ों को, इव=समान, यत्=जो मन, मनुष्यान्=मनुष्यों को, नेनीयते=अत्यन्त इधर उधर ले जाता है, अभीशुभिः=लगामों से, वाजिनः=घोड़ों को, इव=समान, हृत्प्रतिष्ठम्-हृदय में स्थित, यत्=जो मन, अजिरम्=जरा रहित, जविष्ठम्=अतिशय वेगवान्, तत्=वह, मे=मेरा, मनः=मन शिवसंकल्पम्= शुभ संकल्पवाला, अस्तु=हो ।

हि० अ० —जैसे अच्छा सारथी घोड़ों को इधर उधर प्रेरित करता है और लगामों से उन्हें अपने वश में रखता है उसी प्रकार जो मन प्राणियों को बार-बार इधर उधर प्रेरित करता है और अपने वश में रखता है, जो हृदय में स्थित है, जो जरा से रहित और अत्यन्त वेगवान् है, वह मेरा मन शुभ संकल्प-वाला हो।

Trans.—May that mind of mine which impels living beings here and there, and controls them as a good charioteer does to horses, which resides in heart and is never old, and which is very swift, be of auspicious resolution.

Notes.—नेनीयते— $\sqrt{n\bar{i}}$ to lead, inte. pres. mid. 3rd. sing.

यज्ञाऽयज्ञा । वः । अग्नये । गिराऽगिरा । च । दक्षसे ॥ प्रऽप्र । वयम् । अमृतम् । जातऽवेदसम् । प्रियम् । मित्रम् । न । शंसिषम् ॥१॥

शब्दा०—यज्ञायज्ञा=प्रत्येक यज्ञ में, वः=आप लोग, अग्नये=अग्नि के लिये, गिरागिरा=स्तुतिरूप वाणी से, च=और, दक्षसे=बढ़े हुये, प्रदीप्त, प्रप्र=पादपूर्ति के लिये प्र उपसर्ग को द्विरुक्ति की गई है, वयम्=हमलोग, अमृतम्=अमर, जातवेदसम्=अग्नि को, प्रियम्=प्रिय, मित्रम्=मित्र न =समान, शंसिषम् =प्रशंसा करते हैं ।

हि० अ० - (ओ स्तुति करने वालों,) तुमलोग (भी) प्रति यज्ञ में प्रदीप्त अग्नि की स्तुति रूप वाणी से (स्तुति करो) । हम लोग मित्र के समान प्रिय, अमर जातवेदस् (अग्नि) की प्रशंसा करते हैं ।

Trans —(O offerers of prayers,) you (also) speak out your prayers to illustrious Agni in each sacrifice. We praise immortal Jātavedas (Agni) who is as dear to us as a friend.

Notes—यज्ञायज्ञा—Iterative compd, ; loc. case has been replaced with आ. प्रप्र—Iternative compd. प्र has been repeated to complete the metre . It should be construed with शंसिषम्. शंसिषम् — √*śaṁs* to praise, 'is'-aorist, injun. Irst. sing , singular has been used in place of plural wrongly गिरागिरा—Iterative compd

This verse occurs in the Ṛ. V (VI. 48 1).

पाहि । नः । अग्ने । एकया । पाहि । उत । द्वितीयया ॥ पाहि । गीःऽभिः । तिसृऽभिः । ऊर्जाम् । पते । पाहि । चतसृऽभिः । वसो इति ॥२॥

शब्दा०—पाहि=रक्षा करो, नः=हमारी, अग्ने=ओ अग्नि, एकया =एक ऋचा से, पहिली ऋचा से, पाहि=रक्षा करो, उत=और, द्वितीयया =दूसरी ऋचा से, पाहि=रक्षा करो, गीर्भिः=स्तुतियों से, तिसृभि =तीन ऋचाओं से, ऊर्जांपते=अन्नों के स्वामी, पाहि=रक्षा करो, चतसृभिः= चार ऋचाओं से, वसो=ओ वसु (अग्नि)।

हि० अ०—ओ अग्नि, एक ऋचा से हमारी रक्षा करो, तथा दूसरी ऋचा से हमारी रक्षा करो। ओ अन्नों के स्वामी, तीन ऋचाओं से हमारी रक्षा करो। ओ वसु (अग्नि), चार ऋचाओं से हमारी रक्षा करो।

Trans—O Agni, protect us with one verse, and protect us with the second O lord of food, protect us with three verses O Vasu (Agni), protect us with four verses

Notes—पाहि—√*pa* to protect, impv 2nd sing This verse occurs in the R V (VIII 60 9)

बृहत्ऽभिः। अग्ने। अर्चिऽभिः। शुक्रेण। देव। शोचिषा॥
भरत्ऽवाजे। सम्ऽइधानः। यविष्ठ। रेवत्। पावक। दीदिहि॥३॥

शब्दा०—बृहद्भि=बड़े, अग्ने=ओ अग्नि, अर्चिभिः=तेज से, ज्वालाओं से, शुक्रेण=निर्मल, देव=ओ देव, शोचिषा=तेज से, भरद्वाजे =भरद्वाज के लिये, यजमान के लिये, समिधानः=प्रज्वलित होनेवाले तुम, यविष्ठ=ओ श्रेष्ठ युवक, रेवत्=धनयुक्त, पावक=ओ शोधक, दीदिहि=चमको।

हि० अ०—ओ दानादिगुणयुक्त, श्रेष्ठ युवक, शोधक, अग्नि, निर्मल तेज से यजमान के लिये प्रज्वलित होने वाले तुम बड़ी ज्वालाओं से धनयुक्त चमको।

Trans—O benevolent, young, purifier Agni, shining for the offerer of oblations, with bright lusture, shine in big flames with wealth

Notes—समिधानः—सम्+√*idh* to kindle, pres part दीदिहि—√*di* or didi to shine, impv 2nd sing

This verse occurs in the Ṛ. V. (VI. 48.7) with variation in the fourth Pāda which reads रेवच्छुक्र दीदिहि द्युमत् पावक'.

त्वे इति । अग्ने । सुऽआहुत । प्रियासः । सन्तु । सूरयः ॥ यन्तारः । ये । मघऽवानः । जनानाम् । ऊर्वम् । दयन्त । गोनाम् ॥४॥

शब्दा०—त्वे=तुम्हारे, अग्ने=ओ अग्नि, स्वाहुत=ओ सम्यक् प्रकार से हवि प्रदान किये जानेवाले, प्रियासः=प्रिय, सन्तु=हों, सूरयः=धन देनेवाले या स्तोतागण, यन्तारः=दाता, ये=जो, मघवानः=उदार, धनवान्, जनानाम्=ब्राह्मण पुरोहितों को, ऊर्वम्=समूह, दयन्त=देते हैं, गोनाम्=गायों का।

हि० अ० सम्यक् प्रकार से हवि प्रदान किये जानेवाले ओ अग्नि, स्तोतागण तुम्हारे प्रिय हों; जो ब्राह्मणों को गायों का समूह देते हैं वे धनवान् दाता भी तुम्हारे प्रिय हों।

Trans.—O well-worshipped Agni, may the offerers of prayers be dear to thee; may the bounteous patrons who offer group of cows to the Brahmins, be dear to thee.

Notes—स्वाहुत—सु+$\sqrt{}$*hu* to sacrifice, past part. voc. sing. दयन्त—$\sqrt{}$*dā* to divide, impf. mid. 3rd. plu.; augment has been dropped. Sâyaṇa derives it from $\sqrt{}$*dā* to give.

This verse occurs in the R.V. (VII. 16.7) with a slight variation in the fourth Pāda which reads ऊर्वान् in place of ऊर्वम्.

अग्ने । जरितः । विश्पतिः । तपानः । देव । रक्षसः ॥ अप्रोषिऽवान् । गृहऽपते । महान् । असि । दिवः । पायुः । दुरोणऽयुः ॥५॥

शब्दा०—अग्ने=ओ अग्नि, जरितः=ओ स्तुत, विश्पतिः=प्रजापालक, तपानः=सन्तापक, देव=ओ प्रकाशमान, रक्षसः=राक्षसों के, अप्रोषिवान्=यजमान के घर को न छोड़नेवाले, गृहपते=ओ यजमान के घर का पालन करनेवाले, महान्=बड़े, असि=हो, दिवः=स्वर्ग का, पायुः=पालक, दुरोणयुः=यजमान के घर सदा रहनेवाले।

हि० अ०—ओ (सबके द्वारा) स्तुत, प्रकाशमान अग्नि, प्रजा का पालन करनेवाले (तुम) राक्षसों के सन्तापक हो। ओ गृहस्वामी, (यजमान के घर को) कभी न छोड़ते हुये, सदा यजमान के घर में रहनेवाले तथा स्वर्ग का पालन करनेवाले तुम (वास्तव में) महान् हो।

Trans.—O shining Agni, praised by all, thou art the protector of the clans and tormentor of the demons. O lord of the house (of the sacrificer), without leaving it ever, (as) the protector of heaven, and dweller in the house of the sacrificer thou art (indeed) great.

Notes—तपानः —√*tap* to torment, pres. part. Ṛ.V. reads तेपानः अप्रोषिवान्—From प्र+√*vas* to dwell; व of वस् has become उ by Samprasāraṇa; प्र together with उ becomes प्रोष्. Again with noun-making termination इ it becomes प्रोषि. Thus अप्रोषिवान् is formed by adding the suffix वान् to प्रोषि; नञ् compd

This verse occurs in the Ṛ.V. (VIII. 60 19)

अग्ने। विवस्वत्। उषसः। चित्रम्। राधः। अमर्त्य॥ आ दाशुषे। जातऽवेदः। वह। त्वम्। अद्य। देवान्। उषःऽबुधः॥६॥

शब्दा० अग्ने=ओ अग्नि, विवस्वत्=स्थायी, उषसः=उषा से, चित्रम्=अनेक प्रकार का, राधः=धन, अमर्त्य=ओ मरणरहित, आ वह=ले आवो, दाशुषे=हविर्द्रव्य देनेवाले यजमान के लिये, जातवेदः=ओ सभी उत्पन्न पदार्थों को जाननेवाले अग्नि, त्वम्=तुम, अद्य=आज, देवान्=देवों को, उषर्बुधः=प्रातः काल में जागनेवाले।

हि० अ०—ओ मरणधर्म रहित, संसार में उत्पन्न सम्पूर्ण पदार्थों को जाननेवाले, अग्नि, तुम हविर्द्रव्य देनेवाले यजमान के लिये उषा देवता से नानाप्रकार का स्थायी धन ले आवो; आज प्रातःकाल में जागनेवाले देवताओं को लावो।

Trans.—O Agni, bring permanent wealth of various kinds to the sacrificer from goddess Uṣas. O immortal, O, Jātavedas, bring gods who wake up at dawn, to him today.

Notes—विवस्वत्—From वि+√*vas* to dwell, with the suffix वत्. वह —√*vah* to carry, pres. impv. 2nd. sing.

This verse occurs in the R̥.V. (I. 44.1).

त्वम् । नः। चित्रः । ऊत्या । वसो इति । राधांसि । चोदय ॥
अस्य । रायः । त्वम् । अग्ने । रथीः । असि । विदाः । गाधम् ।
तुचे । तु । नः ॥७॥

शब्दा०—त्वम्=तुम, नः=हमारे लिये, हमारी तरफ, चित्रः=दर्शनीय, ऊत्या=रक्षा के साथ, वसो=हे धनवान्, राधांसि=नाना प्रकार का धन, चोदय=प्रेरित करो, अस्य=(संसार में दिखाई देनेवाले) इस, रायः=धन के, त्वम्=तुम, अग्ने=ओ अग्नि, रथीः=ले जानेवाले, असि=हो, विदाः=प्राप्त कराओ, गाधम्=प्रतिष्ठित, तुचे=अपत्य के लिये, तु=शीघ्र, नः=हमें।

हि० अ० ओ वसु, दर्शनीय तुम हमारे लिये रक्षा के साथ नाना प्रकार का धन प्रेरित करो। ओ अग्नि, (संसार में दिखाई देनेवाले) इस धन के तुम नेता हो। तुम हमें अपत्य देकर प्रतिष्ठित करो।

Trans—O Vasu, charming (to our vision as thou art) impel various kinds of wealth to us with thy protection. O Agni, thou art charioteer of this wealth. Make us well established by giving us sons soon.

Notes—ऊत्या—From √*av* to protect, instr. sing.

चोदय—$\sqrt{}$*cud* to impel, impv. 2nd. sing. विदाः—$\sqrt{}$*vid* to find, 'a'-aorist, subju. mid. 2nd. sing.

This verse occurs in the Ṛ.V. (VI. 48.9).

त्वम् । इत् । सऽप्रथाः । असि । अग्ने । त्रातः । ऋतः । कविः ॥
त्वाम् । विप्रासः । सम्ऽइधान । दीदिऽवः । आ । विवासन्ति ।
वेधसः ॥८॥

शब्दा०—त्वम्=तुम, इत्=ही, सप्रथाः=सबसे बड़े, असि=हो, अग्ने=ओ अग्नि, त्रातः=रक्षक, ऋतः=सत्यभूत, कविः=बुद्धिमान, त्वाम्=तुमको, विप्रासः=मेधावी ब्राह्मण, समिधान=ओ सम्यक् प्रकार से प्रज्वलित होने वाले, दीदिवः=ओ प्रकाशमान, आ विवासन्ति=सेवा करना चाहते हैं, वेधसः=स्तुति करनेवाले।

हि० अ०—ओ अग्नि, ओ रक्षक, सत्यभूत और बुद्धिमान तुम ही सबसे बड़े हो। ओ प्रज्वलित होनेवाले, ओ प्रकाशमान, स्तुति करनेवाले मेधावी ब्राह्मण तुम्हारी सेवा करना चाहते हैं।

Trans.—O Agni, O protector, thou, the truthful, the wise, art indeed great. O kindled, O shining one the inspired Brahmins, the offerers of prayers desire to worship thee.

Notes—आ विवासन्ति—आ+$\sqrt{}$*vās* to serve, desid. pres. 3rd. plu.

This verse occurs in the Ṛ.V. (VIII. 60.5)

आ । नः । अग्ने । वयःऽवृधम् । रयिम् । पावक । शंस्यम् ॥
रास्व । च । नः । उपऽमाते । पुरुऽस्पृहम् । सुऽनीती । सुयशः-
ऽतरम् ॥९॥

शब्दा०—आ=(आ भर) ले आओ, नः=हमारे लिये, अग्ने=ओ अग्नि, वयोवृधम्=शक्ति को बढ़ानेवाले, रयिम्=धन को, पावक=ओ शोधक, शंस्यम्=स्तुत्य, रास्व=दो, च=और, नः=हमे, उपमाते=ओ

घृत के सान्निध्यवाले, पुरुस्पृहम्=बहुतों के चाहने योग्य, सुनीती=सुन्दर नीति के कारण, सुयशस्तरम्=प्रचुर कीर्तिरूप धन ।

हि० अ० - ओ अग्नि, ओ शोधक, शक्ति को बढ़ानेवाला प्रशसनीय धन हमारे लिये ले आवो । ओ घृत के सान्निध्यवाले, सुन्दर नीति से बहुतो के द्वारा चाहा जानेवाला प्रचुर कीर्तिरूप धन हमे प्रदान करो ।

Trans —O Agni, O purifier, grant such wealth to us, that is envigourating and worthy of praise O possessor of clarified butter in proximity, bestow upon us the wealth of fame desired by many, with good guidance

Notes—रास्व—√*rā* to give, pres impv 2nd sing

This verse occurs in the R V (VIII 60 11)

यः । विश्वा । दयते । वसु । होता । मन्द्रः । जनानाम् ॥ मधोः । न । पात्रा । प्रथमानि । अस्मै । प्र । स्तोमाः । यन्ति । अग्नये ॥१०॥

शब्दा०—यः=जो अग्नि, विश्वा=सब प्रकार का, दयते=देता है, वसु=धन, होता=देवो को पुकारनेवाला, मन्द्रः=आनन्द देनेवाला, जनानाम्=मनुष्यो को, मधोः=मदकारक सोम के, न=समान, पात्रा=पात्र, प्रथमानि=मुख्य, अस्मै=उस, स्तोमा=स्तुतिया, प्र यन्ति=जाती है, अग्नये=अग्नि के लिए ।

हि० अ० —देवो का आह्वान करनेवाला, मनुष्यो को आनन्द देनेवाला (यह अग्नि) जो सब प्रकार का धन (यजमान को) प्रदान करता है, उस अग्नि के लिये स्तुतियां मुख्य सोमपात्रो की तरह जाती हैं ।

Trans —To Agni, the invoker, the delighter of men, who grants all sorts of wealth, to him prayers go as it were chief cups of exhilarating Soma

Notes—दयते—√*dā* to give, mid pres 3rd sing
यन्ति—√*i* to go, pres 3rd plu

This verse occurs in the R V (VIII 103 6)

उत् । त्वा । मन्दन्तु । सोमाः । कृणुष्व । राधः । अद्रिऽवः । अव । ब्रह्मऽद्विषः । जहि ॥१॥

शब्दा०—उत्=उत्कृष्टतया, त्वा=तुमको, मन्दन्तु=मस्त करें, सोमाः =सोम, कृणुष्व=करो, राधः=धन, अद्रिवः=ओ वज्र धारण करनेवाले, अवजहि=नष्ट करो, ब्रह्मद्विषः=ब्राह्मणों से द्वेष करनेवालों को।

हि० अ०—(ओ इन्द्र,) तुम्हें सोम अत्यन्त मस्त करे। वज्र धारण करनेवाले, तुम (हमें) धन (प्रदान) करो; ब्राह्मणों से द्वेष करनेवालों को नष्ट करो।

Trans.—(O Indra,) may Soma exhilarate thee. O wielder of the thunderbolt, bestow wealth upon us; destroy the enemies of the Brahmins.

Notes—मन्दन्तु—√*mad* to exhilarate, impv. 3rd. plu कृणुष्व—√*kṛ* to make, impv., 2nd. sing. जहि—√*hī* to leave, impv. 2nd. sing.

This verse occurs in the R.V. (VIII. 64.1).

गिर्वणः । पाहि । नः । सुतम् । मधोः । धाराभिः । अज्यसे । इन्द्रः । त्वाऽदातम् । इत् । यशः ॥२॥

शब्दा० गिर्वणः=ओ स्तुतियों से उपासना करने योग्य (इन्द्र), पाहि =पीओ, नः=हमारे, सुतम्=पीसे हुये (सोम के रस को), मधोः= मदकारक सोम की, धाराभिः=धाराओं से, अज्यसे=उत्तेजित किये जाते हो, इन्द्र=ओ इन्द्र, त्वादातम्=तुम्हारे द्वारा भुक्त, इत्=ही, यशः=अन्न।

हि० अ०—ओ स्तुतियों से उपासना करने योग्य (इन्द्र), हमारे द्वारा पीसे हुये सोम का रस पीओ। (तुम) मदकारक सोम की धाराओं से उत्तेजित किये जाते हो। ओ इन्द्र, तुम्हारे द्वारा भुक्त अन्न ही (हमारे लिये श्रेयस्कर है)।

Trans.—O worthy of praise, drink the juice of soma extracted by us. Thou art driven by streams of Soma. O Indra, food, tasted by thee (is commendable for us).

Notes—पाहि—$\sqrt{}$*pā* to drink, impv. 2nd. sing अज्यसे—$\sqrt{}$*aj* to drive, pres. pass. 2nd. sing.

This verse occurs in the R̥.V. (III. 40.6)

सदा । वः । इन्द्रः । चर्कृषत् । आ । उपो इति । नु । सः ।
सपर्यन् । न । देवः । वृतः । शूरः । इन्द्रः ॥२॥

शब्दा० – सदा=सर्वदा, वः=तुम लोगों को, इन्द्रः=इन्द्र, आ चर्कृषत् =(यज्ञानुष्ठान के लिये) आकर्षित करता हूं, उपो=समीप, नु=ही, सः =वह, सपर्यन्=सत्कार करते हुये, न=नहीं, देवः=देव, वृतः=घेरा रहता है, शूरः=बहादुर, इन्द्रः=इन्द्र ।

शब्दा०—(ओ यजमानों,) वह इन्द्र बार-बार सत्कार करता हुआ, आप लोगों को (यज्ञानुष्ठान के लिये) अपने समीप सर्वदा आकर्षित करता हूं। बहादुर इन्द्र देव क्या नहीं घेरा रहता है ? (वह सर्वव्यापक है) ।

Trans.—(O sacrificers,) paying respect (to you), Indra always attracts you (to perform sacrifices). Has mightyIndra not surrounded (all beings) ?

Notes—चर्कृषत्—$\sqrt{}$*krs* with आ to attract, inte. subju. 3rd. sing. सपर्यन्—$\sqrt{}$*saparya* to honour, pres. part.

This verse does not occur in the R̥.V.

आ । त्वा । विशन्तु । इन्दवः । समुद्रम्ऽइव । सिन्धवः ॥ न ।
त्वाम् । इन्द्र । अति । रिच्यते ॥४॥

शब्दा० - आ विशन्तु=प्रवेश करें, त्वा=तुममें, इन्दवः=सोम, समुद्रमिव=जिस प्रकार समुद्र में, सिन्धवः=नदियां, न=नहीं, त्वाम्=तुमसे, इन्द्र=ओ इन्द्र, अति रिच्यते=अधिक है ।

हि० अ०—सोम तुम्हारे शरीर में प्रवेश करे, जिस प्रकार नदियां समुद्र में (प्रवेश करती हैं)। ओ इन्द्र, (कोई भी देव सामर्थ्य में) तुमसे अधिक नहीं है।

Trans —May Soma enter thy body, as the rivers (enter) the ocean O Indra, no god excels thee in power

Notes—विशन्तु—√*viś* to enter, impv 3rd plu
रिच्यते —√*ric* to leave, pres pass 3rd sing

This verse occurs in the R V (VIII 92 22)

इन्द्रम् । इत् । गाथिनः । बृहत् । इन्द्रम् । अर्केभिः । अर्किणः ॥
इन्द्रम् । वाणीः । अनूषत ॥५॥

शब्दा०—इन्द्रम्=इन्द्र को, इत्=ही, गाथिनः=सामगान करनेवाले उद्गाता गण, बृहत्=बृहत् नाम का साम, इन्द्रम्=इन्द्र को, अर्केभिः=मन्त्रों से, अर्किण=मन्त्र जाननेवाले होता गण, इन्द्रम्=इन्द्र को, वाणीः=वाणी से, अनूषत=स्तुति करते हैं।

हि० अ०—सामगान करनेवाले उद्गाता 'बृहत्' नाम के साम से इन्द्र की ही (स्तुति करते हैं)। मन्त्र जाननेवाले होता मन्त्रों से इन्द्र की ही (स्तुति करते हैं)। (यजुष्-रूप) वाणी से (अध्वर्यु) इन्द्र की ही स्तुति करते हैं।

Trans —The singers (i e Udgātr priests (praise) verily Indra with the *Brhat Sāman* The invoking priests (praise) verily Indra with *Rcas* The Adhvaryu priests praise verily Indra with *Yajus*

Notes—अनूषत—√*nu* to praise, 's'-aorist, mid 3rd plu

This verse occurs in the *R* V. (I 7.1)

इन्द्रः । इषे । ददातु । नः । ऋभुक्षणम् । ऋभुम् । रयिम् ॥ वाजी । ददातु । वाजिनम् ॥६॥

शब्दा० —इन्द्रः=इन्द्र, इषे=अन्न के लिये, ददातु=दे, नः=हमें, ऋभुक्षणम्=बड़े, ऋभुम्=ऋभु देव को, रयिम्=दाता को, वाजी=बलवान इन्द्र, ददातु=दे, वाजिनम्=बलवान को।

हि० अ० इन्द्र बड़े और दाता ऋभुदेव को अन्न लाभ के लिये हमें दे। बलवान इन्द्र हमें बलवान का आश्रय दे।

Trans —May Indra give us the great and benevolent Rbhu for food. May the powerful (Indra) give us a powerful (supporter)

Notes—ददातु—√*dā* to give, impv 3rd sing

This verse occurs in the R V (VIII 93 34)

इन्द्रः । अङ्ग । महत् । भयम् । अभि । सत् । अप । चुच्यवत् ॥
सः । हि । स्थिरः । विऽचर्षणिः ॥७॥

शब्दा० इन्द्रः=इन्द्र, अङ्ग=सम्बोधन सूचक निपात, (मन्त्रद्रष्टा अपने साथी को सम्बोधित करता है), महत्=बड़ा, भयम्=भय, अभिषत्=चारो तरफ वर्तमान, अप चुच्यवत्=दूर करे, सः=वह (इन्द्र)। हि=क्योंकि, स्थिरः=किसी के द्वारा न हटाये जानेवाला, विचर्षणिः=सबको देखनेवाला।

हि० अ०—ओ (यजमानो), चारों तरफ वर्तमान बड़े भय को इन्द्र दूर करे, क्योंकि वह स्थिर तथा सर्वद्रष्टा है।

Trans —O (sacrificers), may Indra remove great dangers existing around us, because he is immoveable and all-seer

Notes—चुच्यवत्—√*cyu* to move, perf injun 3rd sing

This verse occurs in the R V (II 41 10)

इमा। ऊँ इति । त्वा । सुतेऽसुते । नक्षन्ते । गिर्वणः । गिरः ॥
गावः । वत्सम् । न । धेनवः ॥८॥

शब्दा० इमाः=ये हमारी, उ=निश्चित अर्थ का वाचक निपात, त्वा =तुमको, सुतेसुते=सोम का रस निकालने पर, नक्षन्ते=व्याप्त करती हैं, गिर्वणः=ओ स्तुतियो से उपासना करने योग्य इन्द्र, गिरः=स्तुतियां, गावः =गायें, वत्सम्=बछड़े की तरफ, न=सदृश, धेनवः=नवप्रसूत (दूध देनेवाली)।

हि० अ० ओ स्तुतियो से उपासना करने योग्य (इन्द्र), सोम का रस निकालने पर ये हमारी स्तुतियां तुम्हें उसी प्रकार व्याप्त करती हैं जैसे दूध देनें वाली गायें बछड़े को (व्याप्त करती हैं)।

Trans.—O worthy of praise (Indra), after the juice of Soma has been esxtracted, our prayers go to thee as milch-cows do to their calf.

Notes—सुतेसुते—Iterative compd. नक्षन्ते- √*naks* to attain, pres mid 3rd. plu.

This verse occurs in the R.V. (VI. 45.28)

इन्द्रा। नु। पूषणा। वयम्। सख्याय। स्वस्तये॥ हुवेम। वाजऽसातये॥६॥

शब्दा०- इन्द्रा=इन्द्र, नु=आज, पूषणा=पूषन्, वयम्=हमलोग, सख्याय=मित्रता के लिये, स्वस्तये=शोभन, हुवेम=पुकारते हैं, वाजसातये=अन्न की प्राप्ति के लिये, अथवा बल की प्राप्ति के लिये।

हि० अ०—आज हम कल्याण कारी मित्रता के लिये तथा अन्न की प्राप्ति के लिये इन्द्र तथा पूषन् को पुकारते हैं।

Trans—Now we call Indra and Pūsan for auspicious friendship and for food.

Notes—इन्द्रापूषणा is a Dvandva compd. Each of the members is in dual, though the two members are intervened by the word नु. हुवेम—√*hū* to call, pres. opt. Irst. plu. वाजसातये—सातये is derived from √*san* to gain; Tatpurusa compd.

This verse occurs in the R.V. (VI. 37.1)

नकिः । इन्द्र । त्वत् । उत्ऽतरः । न । ज्यायान् । अस्ति । वृत्रऽहन् ।
नकिः । एवम् । यथा । त्वम् ॥१०॥

शब्दा० नकिः=कोई नहीं, इन्द्र=ओ इन्द्र, त्वत्=तुमसे, उत्तरः =बढ़कर, न=नहीं, ज्यायान्=श्रेष्ठ, अस्ति=है, वृत्रहन्=ओ इन्द्र, नकिः =कोई नहीं है, एवम्=ऐसा, यथा=जैसा, त्वम्=तुम।

हि० अ० ओ इन्द्र, तुमसे बढ़कर कोई नहीं है। ओ वृत्रहन्, तुमसे श्रेष्ठ कोई नहीं है, तुम्हारे समान भी कोई नहीं है।

Trans.—O Indra, none is superior to thee. O slayer of Vrtra, there is none who excels thee. None is equal to thee

प्र । तु । द्रव । परि । कोशम् । नि । सीद । नृऽभिः । पुनानः । अभि । वाजम् । अर्ष ॥ अश्वम् । न । त्वा । वाजिनम् । मर्जयन्तः । अच्छ । बर्हिः । रशनाभिः । नयन्ति ॥१॥

शब्दा० प्र द्रव=जावो, तु=शीघ्र, परि नि षीद=घेरकर बैठो, कोशम्=द्रोण कलश को नृभि=श्रेष्ठ पुरुषो द्वारा, पुनानः=छाने जाते हुये, अभि=सामने, वाजम्=अन्न के, अर्ष=जावो, अश्वं न=घोड़े की तरह, त्वा=तुमको वाजिनम्=बलवान को मर्जयन्तः=रगड़ते हुये, साफ करते हुये, अच्छ=ओर बर्हिः=यज्ञ की, रशनाभिः=रस्सियों से, रस्सी के समान बड़ी अङ्गुलियो से नयन्ति=ले जाते हं ।

हि० अ०—(ओ सोम,) तुम शीघ्र जावो, द्रोणकलश को घेरकर बैठो । श्रेष्ठ पुरुषो द्वारा छाने जाने पर (यजमान के हित के लिये) अन्न की ओर बढ़ो । (अध्वर्यु) बलवान घोड़े की तरह तुम्हारा मार्जन करते हुये तुम्हें रस्सियों से (बांधकर) यज्ञ के अभिमुख ले जाते हैं ।

Trans —(O Soma,) go hastily , sit around the jar Having been filtered by the chief priests, proceed towards food (for the welfare of sacrifice), (The priests) carry you to the sacrifice with strings purifying you, as they do to a strong horse

Notes—द्रव – √*dru* to run, pres impv 2nd sing सीद – √*sad* to sit, pres impv 2nd sing अर्ष – √*ṛṣ* to rush, pres impv 2nd sing मर्जयन्तः— √*mṛj* to wipe, caus pres part

This verse occurs in the R V (IX 87 1)

प्र । काव्यम् । उशनाऽइव । ब्रुवाणः । देवः । देवानाम् । जनिम । आ । विवक्ति ॥ महिऽव्रतः । शुचिऽबन्धुः । पावकः । पदा । वराहः । अभि । एति । रेभन् ॥२॥

शब्दा० - काव्यम्=सुन्दर काव्य वेदज्ञान, उशनाइव=मेधावी उशना की तरह, प्रब्रुवाणः=अच्छी प्रकार से वर्णन करता हुआ, देवः=देव, देवानाम्=देवों को, जनिम=जन्म की कथा को, आ विवक्ति=स्पष्टरूप से बतलाता है महिव्रतः=महान् कर्म करनेवाला, शुचिबन्धुः=शुद्ध तेज से सबको अपने में बाँधनेवाला, पवित्र पुरुषों का बन्धु पावकः=सबको पवित्र करनेवाला, पदा=श्रेष्ठ स्थान पर, वराहः=यज्ञ के पवित्र दिन का स्वामी, या उत्तम वाणी बोलने वाला, अभि एति=प्राप्त होता है, जाता है, रेभन् =बतलाता हुआ, गरजता हुआ ।

हि० अ०—मेधावी उशना कवि की तरह सुन्दर काव्य (वेदज्ञान) का अच्छी प्रकार से वर्णन करता हुआ, (सोम) देव (इन्द्रादि देवों के जन्मों को स्पष्टरूप से बतलाता है । महान् कर्मवाला, शुद्ध तेज से सबको अपने में बाँधने-वाला, सबको पवित्र करनेवाला, यज्ञ के उत्तम दिन का स्वामी सोम गरजता हुआ उत्तम स्थान को प्राप्त होता है ।

Trans.—Reciting poems like Uśanā, Soma speaks forth the births of the gods. (Soma), the performer of th great deeds, the illustrious, the purifier, lord of the sacred day of sacrifice, comes to his place (i.e. jar) roaring.

Notes—विवक्ति—√*vac* to speak, (IIIrd conju.) *pres.* 3rd. *sing.* रेभन्—√*ribh* to sing, pres. part.

This verse occurs in the R.V. (IX. 97.7).

तिस्रः । वाचः । ईरयति । प्र । वह्निः । ऋतस्य । धीतिम् । ब्रह्मणः । मनीषाम् ॥ गावः । यन्ति । गोऽपतिम् । पृच्छमानाः । सोमम् । यन्ति । मतयः । वावशानाः ॥२॥

शब्दा०—तिस्रः=ऋग्यजुःसामस्वरूप तीन, वाचः=वेदवाणियों को, ईरयति=अच्छी प्रकार से प्रेरित करता है, वह्निः=यजमान, ऋतस्य= सत्य की, यज्ञ की, धीतिम्=धारण करनेवाली, ब्रह्मणः=महान् सोम की, मनीषाम्=चाहने वाली वाणी को, गावः=गायें, यन्ति=जाती हैं गोपतिम् गायों के स्वामी के पास, अर्थात् सांड़ के पास, पृच्छमानाः=खोजती हुई,

सोमम्=सोम के पास, यन्ति=जाती हैं, मतयः=स्तुतियाँ, वावशानाः=कामना करती हुई।

हि० अ०—यजमान (ऋक्, यजु, साम सम्बन्धी) तीन प्रकार की स्तुतियाँ तथा यज्ञ को धारण करनेवाली, महान् सोम को चाहने वाली वाणी को प्रेरित करता है। (जिस प्रकार) गायें खोजती हुई साँड के पास जाती हैं, (उसी प्रकार) स्तुतियाँ इच्छा करती हुई सोम के पास जाती हैं।

Trans —The sacrificer sends forth his three fold prayers and the speech, the holder of sacrifice seeking for great Soma (As) cows, seeking, run to a bull, (so) prayers desiring, go to Soma

Notes—ईरयति— √ir to set in motion, caus pres 3rd sing वावशानाः— √vas to desire, perf part

This verse occurs in the R V (IX 97 34)

अस्य। प्रेषा। हेमना। पूयमानः। देवः। देवेभिः। सम्। अपृक्त। रसम्॥ सुतः। पवित्रम्। परि। एति। रेभन्। मिताऽइव। सद्म। पशुऽमन्ति। होता॥४॥

शब्दा०—अस्य=इस सोम के, प्रेषा=प्रेरक, हेमना=स्वर्ण से, पूयमान=घुमाया जाता हुआ, देवः=सोम देव, देवेभि देवों से सम् अपृक्त=संयुक्त करता है, सुतः=पीसा हुआ, पवित्रम्=छन्ने पर, परि एति=आता है, रेभन्=शब्द करते हुये मितेव=जैसे बनाये हुये, सद्म=यज्ञगृह में, पशुमन्ति=पशुयुक्त, होता=देवों का आह्वान करनेवाला ऋत्विज।

हि० अ० सोम के प्रेरक स्वर्ण से घुमाया जाता हुआ सोम अपने रस को देवों से संयुक्त करता है। पीसा हुआ (सोम का रस) शब्द करता हुआ छन्ने पर (उसी प्रकार आता है जैसे होता (यज्ञ के लिये) निर्मित पशुयुक्त गृहों में (आता है)।

Trans —Soma, being extracted with gold, its impeller, unites its juice with gods The pressed

Soma juice, resounding, comes on the hammer ink the Hotṛ priest to the houses constructed (for sacrifice), rich in animals

Trans—हेमना—With gold, gold was used as a device of squeezing Soma सम् अपृक्त—$\sqrt{prc}$ with सम to unite, 's' aorist, mid 3rd sing

This verse occurs in the R V (IX 97 1)

सोमः । पवते । जनिता । मतीनाम् । जनिता । दिवः । जनिता । पृथिव्याः ॥ जनिता । अग्नेः । जनिता । सूर्यस्य । जनिता । इन्द्रस्य । जनिता । उत । विष्णोः ॥४॥

श० शा०—सोम =सोम, पवते=बहता है, जनिता=उत्पन्न करनेवाला, मतीनाम्=स्तुतियों का, जनिता=उत्पन्न करनेवाला, दिवः=देवलोक का, जनिता=उत्पन्न करनेवाला, प्रकाशित करनेवाला, पृथिव्याः=पृथिवी का, जनिता=उत्पन्न करनेवाला, शक्ति देनेवाला, अग्नेः=अग्नि का, जनिता=उत्पन्न करनेवाला, सूर्यस्य=सूर्य को, जनिता=उत्पन्न करनेवाला, इन्द्रस्य=इन्द्र का जनिता=उत्पन्न करनेवाला उत=और, विष्णोः=विष्णु का ।

हि० अ० स्तुतियों को उत्पन्न करनेवाला, द्युलोक तथा पृथिवी को उत्पन्न करनेवाला, अग्नि को प्रकाशित करनेवाला, सूर्य को उत्पन्न करनेवाला, इन्द्र को उत्पन्न करनेवाला, तथा विष्णु को उत्पन्न करनेवाला सोम (द्रोण कलश में) बह रहा है ।

Trans—Soma, the generator of prayers the generator of heaven, the generator of earth, the generator of Agni the generator of sun the generator of Indra and of Viṣṇu, oozes juice

Notes—पवते—$\sqrt{p\bar{u}}$ to cleanse, pres mid 3rd sing

This verse occurs in the R V (IX 96 5)

अभि । त्रिऽपृष्ठम् । वृषणम् । वयःऽधाम् । अङ्गोषिणम् । अवाव-शन्त । वाणीः ॥ वना । वसानः । वरुणः । न । सिन्धून् । वि । रत्नऽधा । दयते । वार्याणि ॥६॥

शब्दा०—त्रिपृष्ठम्=तीन स्तोत्रवाले, अथवा तीन स्थानवाले अथवा तीन सवनवाले, वृषणम्=कामनाओं की पूर्ति करनेवाले, वयोधाम्=बल या अन्न धारण करनेवाले, अङ्गोषिणम्=शब्द करनेवाले सोम को, अभि अवाव-शन्त=शब्द करती हैं, वाणीः=स्तोताओं की वाणी, वना=जल को वसानः=आवृत करता हुआ, वरुणः=वरुण देवता, न=जैसे, सिन्धून्=नदियों को, रत्नधा=रत्नों को धारण करनेवाला, वि दयते=विविध रूप से देता है, वार्याणि=सबका मन हरनेवाला धन।

हि० अ० —(स्तोताओं की) वाणी तीन सवनवाले, कामनाओं की पूर्ति करनेवाले, बल धारण करनेवाले, शब्द करनेवाले सोम के लिये शब्द करती है। जिस प्रकार वरुण नदियों को (आच्छादित करता है, उसी प्रकार) जल को आच्छादित करता हुआ (अर्थात् पानी में मिला हुआ) रत्नों को धारण करनेवाला (सोम) (स्तोताओं को) वरणीय धन प्रदान करता है।

Trans —The speech (of the praise-singers) utter for Soma; the three-backed (i.e. of three libations), the fulfiller of desires, the vigourous, the resounding. Enveloping waters as Varuṇa the rivers, (Soma), the holder of gems, gives desirable wealth (to the worshippers).

Notes—अङ्गोषिणम्—This word has variously been interpreted. Ṛgveda reads it अङ्गोषिणम् and accordingly Sāyaṇa explains it as आघोषवतां स्तोतॄणाम्. M.W.D. takes it to mean 'resonant' or 'praiseworthy'. Here it is adj. of Soma like त्रिपृष्ठं, वृषणं and वयोधाम्. अवाव-शन्त—√*vās* to bellow, pluperf. mid. 3rd plu. वसानः—√*vas* to wear, mid. pres part. दयते—√*de* to give, pres mid. 3rd. sing.

This verse occurs in the Ṛ.V. (IX. 90.1).

अक्रान् । समुद्रः । प्रथमे । विऽधर्मन् । जनयन् । प्रऽजाः । भुवनस्य । गोऽपाः ॥ वृषा । पवित्रे । अधि । सानः । अव्ये । बृहत् । सोमः । वावृधे । स्वानः । अद्रिः ॥७॥

शब्दा०—अक्रान्=सबका अतिक्रमण करता है, समुद्रः=जल बरसानेवाला, प्रथमे=अति उत्कृष्ट, विस्तृत, विधर्मन्=यज्ञ में, जनयन्=उत्पन्न करता हुआ, प्रजा=अपनी प्रजाओ को, भुवनस्य=पृथिव्यादि लोक को, गोपा=गौ आदि पशुओ को तृणोत्पत्ति करके रक्षा करनेवाला, वृषा=वर्षा करनेवाला, पवित्रे=छन्ने पर, अधि सान=अभिषेक किया जाता हुआ, अव्ये=ऊन के, बृहत्=महान्, सोमः=सोम, वावृधे=बढ़ता है, स्वानः=शब्द करता हुआ, अद्रिः=मेघरूप में परिणत ।

हि० अ०—अभिषव किया हुआ महान् सोम ऊन के छन्ने पर स्थापित, विस्तृत यज्ञ में मेघरूप में बढता है । पृथिव्यादि लोक की प्रजाओ को (अन्नोत्पत्ति करके) उत्पन्न करता हुआ, गौ आदि पशुओं की (तृणोत्पत्ति करके) रक्षा करनेवाला, कामनाओ को पूरा करनेवाला, जल बरसानेवाला, (सोम सबका) अतिक्रमण करता है ।

Trans—The great Soma, having been extracted and placed on woolen stramer, resounding, extends as cloud, in the wide sacrifice (Soma), the showerer of water, the protector of cows, the fulfiller of desires, generating the creatures of the universe, surpasses all

Notes—अक्रान्—$\sqrt{kr}$ to make root aorist, 3rd sing अधिसान—Rgveda reads it अधि सानौ and accordingly Sāyana explains as 'अधिक समुच्छ्रिते'. Here it is an adj of Soma and means 'extracted' वावृधे—$\sqrt{vrdh}$ to grow, perf mid 3rd sing अद्रिः—It is an adj of Soma

This verse occurs in the R V (IX 97/40)

कनिक्रन्ति । हरिः । आ । सृज्यमानः । सीदन् । वनस्य । जठरे ।

पुनानः ॥ नृऽभिः । यतः । कृणुते । निःऽनिजम् । गाम् । अतः ।
मतिम् । जनयत । स्वधाभिः ॥८॥

शब्दा० —कनिक्रन्ति=बार-बार शब्द करता है हरिः=हरे रंगवाला, आ मृज्यमानः=सब ओर से प्रवाहित होता हुआ, सीदन्=बैठा हुआ, रखा हुआ, वनस्य=काष्ठ निर्मित द्रोण कलश के, जठरे=मध्य भाग में पुनानः =शोधित होकर, नृभिः=मनुष्यों द्वारा, यतः=संयत होकर, कृणुते=करता है, निर्णिजम्=रूप, गाम्=दूध को, अतः=इसलिये, मतिम्=स्तुति, जनयत=करो, स्वधाभिः=आहुतियों के साथ।

हि० अ०—चारों तरफ से अभिषव किया जाता हुआ, शोधित होकर काष्ठनिर्मित द्रोण कलश के अन्दर बैठता हुआ, हरे रंगवाला सोम बार बार शब्द करता है। मनुष्यों द्वारा संयत होकर (सोम) दूध को अपने रूप का बना देता है। अतः (ओ स्तोताओं,) आहुतियों के साथ (सोम की) स्तुति करो।

Trans —The green coloured Soma, being exracted from all sides and strained, makes noise again and again entering into sacred jar (Soma), confined into the jar by men, turns milk into its own colour Hence, (O worshippers,) make prayers to Soma along with oblations

Notes—कनिक्रन्ति —√*krand* to cry out, inte 3rd sing आमृज्यमान. —√*srj* to emit, pass part सीदन् —√*sad* to sit, pres part

This verse occurs in the R V (IX 95 1)

एषः । स्यः । ते । मधुऽमान् । इन्द्र । सोमः । वृषा । वृष्णः ।
परि । पवित्रे । अक्षाः ॥ सहस्रऽदाः । शतऽदाः । भूरिऽदावा ।
शश्वत्ऽतमम् । बर्हिः । आ । वाजी । अस्थात् ॥९॥

शब्दा०—एषः=यह, स्यः=वह, ते=तुम्हारे लिये, मधुमान्=मीठा, इन्द्र ओ इन्द्र, सोम=सोम, वृषा=कामनाओं की पूर्ति करनेवाला,

वृष्णः=वर्षणशील, पवित्रे=छन्ने पर, परि अक्षाः=चारों ओर से स्रवित होता है, सहस्रदाः=हजारों की संख्या में धन देनेवाला, भूरिदावा=बहुत देनेवाला, शश्वत्तमम्=नित्य, बर्हिः=यज्ञ वेदी पर, वाजी=बलवान, आ अस्थात्=अधिष्ठित होकर रहता है।

हि० अ०—ओ इन्द्र, वर्षणशील तुम्हारे लिये यह वह मीठा लगनेवाला, कामनाओं को पूरा करनेवाला सोम, छन्ने पर चारों तरफ से स्रवित होता है। हजारों (सुखों) को देनेवाला, सैकड़ों (शक्तियों) को देनेवाला, तथा प्रचुर (धन) देनेवाला बलवान सोम यज्ञवेदी पर अधिष्ठित होकर रहता है।

Trans.—O Indra, this well-known Soma, the meadful, the fulfiller of desires, flows into the sacred jar (of the sacrifice) for thee, the showerer. Powerful (Soma), the giver of thousands, the giver of hundreds, the giver of many, sits in the sacrifice.

Notes—अक्षाः—√*kṣar* to flow, 's'-aorist, 3rd. sing. अस्थात्—√*sthā* to stand, root-aorist, 3rd. sing.

This verse occurs in the R.V. (IX. 87.4).

पवस्व । सोम । मधुऽमान् । ऋतऽवा । अपः । वसानः । अधि । सानः । अव्ये ॥ अव । द्रोणानि । घृतवन्ति । सीद । मदिन्ऽतमः । मत्सरः । इन्द्रऽपानः ॥१०॥

शब्दा० पवस्व=बहो, सोम=ओ सोम, मधुमान्=मधुर रसयुक्त, ऋतावा=यज्ञवाला, अपः=जल को, वसानः=आच्छादित करनेवाला अर्थात् जल में मिला हुआ, अधिसानः=अभिषव किया जाता हुआ, अव्ये=ऊन के बने छन्ने पर, द्रोणानि=द्रोणकलश, घृतवन्ति=जलवाले, अव सीद=बैठो, मदिन्तमः=अत्यन्त मदकारी, मत्सरः=आनन्ददायक, इन्द्रपानः=इन्द्र का पेय।

हि० अ०—ओ सोम, मधुर रसयुक्त, जल को आच्छादित करनेवाले यज्ञ में रहनेवाले, ऊन के बने छन्ने पर अभिषव किया हुआ, बहो। अत्यन्त मदकारी आनन्ददायक इन्द्र के पेय तुम जलवाले कलशों में बैठो।

Trans —O Soma, the meadful and associated with sacrifices as you are enveloping the waters in the sacred jar, after being extracted, ooze your juice. Intoxicating and pleasant drink of Indra as you are, take your seat in jars full of water.

Notes—पवस्व—√*pū* to cleanse, pres. impv. 2nd. sing.

This verse occurs in the Ṛ.V. (IX. 96.13).

'माहेन्द्रीं राज्यकामस्य अद्भुतोत्पत्तिविकारेषु च' (शाक० १७. ३) इति विहितायां माहेन्द्रयां महाशान्तौ रथनेमि मणिबन्धने एतत् सूक्तम्। तथा च शान्तिकल्पे—'अभीवर्तेन' इति रथनेमिमणि माहेन्द्रयाम् (शाक० १७ ४) इति।

अभिऽवर्तेन । मणिना । येन । इन्द्रः । अभिऽवावृधे ॥ तेन । अस्मान् । ब्रह्मणः । पते । अभि । राष्ट्राय । वर्धय ॥१॥

सा० भा०—येन समृद्धिसाधनत्वेन प्रसिद्धेन अभीवर्तेन । अभितो वर्तते चक्रम् अनेनेति अभिवर्तो नेमिः । वृतु वर्तने । अस्मात् 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' (पा०सू० ३. ३. १९) इति करणे घञ् । 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' (पा०सू० ६.३.१२२) इति दीर्घः । 'थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्' (पा० सू० ६.२.१४४.) इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अत्र कार्ये कारणशब्दः । चक्रनेमिनिर्मितो मणिः । यद्वा अभितः सर्वतः परराष्ट्रादौ अप्रतिहतगति वर्तते अनेन पुरुष इति अभीवर्तो मणिः । तेन मणिना धृतेन इन्द्रः देवानाम् अधिपतिर्देवः अभिवावृधे अभितः सर्वतः प्रवृद्धोऽभूत् । परमैश्वर्योपेतस्त्रिलोकीपतिर्बभूवेत्यर्थः । वृधु वृद्धौ । अस्मात् लिटि 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' (पा०सू० ६. १. ७) इत्यभ्यासस्य दीर्घः । प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तत्वम् । 'यद्वृत्तान्नित्यम्' (पा०सू० ८. १. ६६) इति निघात प्रतिषेधः । हे ब्रह्मणस्पते वेदराशेरधिपते । 'षष्ठ्याः पतिपुत्र' (पा०सू० ८. ३. ५३) इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । 'सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे' (पा० सू० २ १. २) इति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य 'आमन्त्रितस्य च' (पा०सू० ८.१.१९) इति आष्टमिक सर्वानुदात्तत्वम् । एतत्संज्ञक देव तेन आमुदीरित महिमोपेतेन मणिना अस्मान् शत्रुभिः पीडितान् राष्ट्राय । तादर्थ्ये चतुर्थी । स्वराष्ट्राभिवृद्ध्यर्थम् अभिवर्धय करितुरगधनादिभिः समृद्धान् कुरु । त्वत्प्रसादात् समृद्धैरस्माभी रक्षितं राष्ट्रं शत्रुभयरहितं यथा अभिवृद्धं भवति तथा कुरु इत्यर्थः ॥

शब्दा०—अभीवर्तेन=चारों तरफ अप्रतिहत गति से घूमने वाली, मणिना=मणि से, येन=जिससे, इन्द्रः=इन्द्र, अभिवावृधे=समृद्ध हुआ, तेन=उससे, अस्मान्=हम लोगों को, ब्रह्मणस्पते=ओ ब्रह्मणस्पति, अभि राष्ट्राय=राष्ट्र की समृद्धि के लिए, वर्धय=समृद्ध करो।

हि० अ०—चारों तरफ (अप्रतिहत गति से) घूमने वाली मणि जिससे इन्द्र बड़ा हुआ, ओ ब्रह्मणस्पति, उस (मणि) से हमलोगों को राष्ट्र (की समृद्धि) के लिये बढाओ।

Trans.—With an over-rolling amulet, wherewith Indra, prospered, therewith O Brahmanaspati, make us prosper for the (prosperity of our) nation.

Notes—अभीवर्तेन—√*vrt* with अभि to go towards; Sāyana takes it to mean 'rim' अभितो वर्तते चक्रम् अनेनेति अभीवर्तो नेमिः. In alternative he explains अभितः सर्वतः परराष्ट्रादौ अप्रतिहतगति वर्तते अनेन पुरुष इति अभीवर्तो मणिः. Second syllable is lengthened (Ath. Prāt. III 12; उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्'—Pāṇ. VI. 3.122) Compounds having preposition as first member and words ending in घञ् etc as second member, accent the final syllable of the second member (थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्—Pāṇ. VI. 2.144). अभिवावृधे—√*vrdh* to grow, perf. 3rd. sing.; not unaccented because preceded by येन (यद्वृत्तान्नित्यम्—Pāṇ. VIII. 1.66); reduplicated syllable is lengthened (तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य—Pāṇ VI. 1 7). R.V. (X. 174 1) has अभिवावृते instead of अभिवावृधे. मणिना—R.V. reads हविषा for मणिना ब्रह्मणस्पते—For accent see दुहितर्दिवः (R.V. I. 48 1).

अ॒भि॒ऽवृत्य॑। स॒ऽपत्ना॑न्। अ॒भि। याः। नः॒। अरा॑तयः॥ अ॒भि। पृ॒त॒न्यन्त॑म्। ति॒ष्ठ॒। अ॒भि। यः। नः॒। दु॒र॒स्यति॑॥२॥

सा० भा०—हे अभिवर्त मणे त्वं सपत्नान्। सपत्नीव सपत्ना सहजशत्रवः। अस्मदीयांस्तान् शत्रून् अभिवृत्य अभिमुखं पर्यावृत्य। तिष्ठेति वक्ष्यमाणक्रिया अत्रापि सबध्यते त्वमेव प्रतिपक्षी भूत्वा तान् पराकुरु इत्यर्थः। तथा याः नः अस्माकम् अरातयः अदातारः अस्मदीयं राष्ट्रधनादिकम् अपहृत्य शात्रवं कुर्वाणा बाह्याः शत्रवः तानपि। अभि इत्युपसर्गश्रवणात् तिष्ठेति संबन्धः। अभिमुख तिष्ठ। तथा पृतन्यन्तम् युद्धार्थं पृतनां सेनाम् आत्मन इच्छन्तम्।

पृतनाशब्दात 'सुप आत्मन क्यच्' (पा०सू० ३ १ ८) इति क्यच । 'कव्यध्वर-पृतनस्यर्चि लोप' (पा०सू० ७ ४ ३९) इत्याकारलोप । युद्धोन्मुखमपि शत्रुम् अभितिष्ठ । तथा य शत्रु न अस्माक दुरस्यति दुष्टम् अभिचारादिरूप क्षुद्र कर्म कर्तुम् इच्छति । 'दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति' (पा०सू० ७ ४ ३६) इति क्यचि दुष्टशब्दस्य दुरस्भावो निपात्यते । तथाविधमपि शत्रुम अभितिष्ठ । शप्पिपो पित्वाद अनुदात्तत्वे क्यचस्वरेण मध्योदात्तत्वम् । 'यदवृत्तान्नित्यम' (पा० सू० ८ १ ६६) इति निघातप्रतिषेध ॥

शब्दा० अभिवृत्य=चारों तरफ से घेर कर, सपत्नान्=प्रतिपक्षियों को, अभि=चारों तरफ से (घेर कर), या =जो, न =हमारे, अरातयः= कभी दान न देनेवालों को, अभि=चारों तरफ से (घेर कर), पृतन्यन्तम् =युद्ध की इच्छा करनेवाले को, अभितिष्ठ=पराजित करो, अभि=पराजित करो, यः=जो, न =हमको, दुरस्यति=दुर्व्यवहार करता है ।

हि० अ० विपक्षियो को चारो तरफ से घेर कर, जो हमको नहीं देने-वाले हैं (उनको भी घेर कर) (तथा जो हमसे) युद्ध की इच्छा करने वाले है (उनको भी घेर कर) पराजित करो, जो हमसे दुर्व्यवहार करता है (उसको भी पराजित करो) ।

Trans —Over rolling the rivals and those who are our enemies conquer those who desire to fight and those who have enmity with us

Notes—अभिवृत्य—Gerund in य from √*vrt* to turn, Sāyana takes it here to mean 'अभिभूय पर्यावृत्य', but in the Rgveda (X 174 2) he understands it as 'अभितो गमयित्वा', Whiteney takes it to mean rolling over पृतन्यन्तम्—Him who desires to fight, derived from the stem पृतना with the suffix क्यच (य) causing the final आ to drop (कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोप—*Pān* *VII* 4 39) अभि-तिष्ठ—√*stha* with अभि to overpower, impv 2nd sing दुरस्यति—√*durasya* to abuse, desid pres 3rd sing, not unaccented because preceded by य (यद्वृत्तान्नित्यम्—Pān VIII 1 66) R V (X 174 2) reads इरस्यति for दुरस्यति

अभि । त्वा । देवः । सविता । अभि । सोमः । अवीवृधत् ॥
अभि । त्वा । विश्वा । भूतानि । अभिऽवर्तः । यथा । असंसि ॥३॥

सा० भा०—हे मणे त्वा त्वां देवः द्योतनात्मकः सविता सर्वस्य प्राणिजातस्य प्रेरकः एतत्संज्ञको देवः । अभि इत्युपसर्गश्रवणात् अवीवृधत् इति क्रिया अत्रापि संबध्यते । अभ्यवीवृधत् अभितः समृद्धम् अकार्षीत् । वृधु वृद्धौ । अस्मात् ण्यन्तात् लुङि चङि गुणे प्राप्ते 'नित्यं छन्दसि' (पा०सू०७. ४. ८) इति उपधाऋवर्णस्य ऋकारादेशः । तथा सोमो देवः अभ्यवीवृधत् । 'व्यवहिताश्च' पा०सू० १.४.८२)इति उपसर्गस्य व्यवहितप्रयोगः । तथा हे मणे त्वा त्वां विश्वा विश्वानि निखिलानि । 'शेश्छन्दसि बहुलम्' (पा०सू० ६.१.७०) इति शेर्लोपः । भूतानि भवन्ति सत्ता लभन्त इति भूतानि चराचरात्मकानि । 'क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः'(पा०सू० ३.४.७६) इति भवतेः कर्तरि क्त प्रत्ययः । उपसर्गश्रवणात् अत्रापि प्रकृतक्रियासम्बन्धः । अभ्यवीवृधन् । अभिवर्धनार्थमिदम् आह यथा येन प्रकारेण हे मणे त्वम् अभिवर्तः त्वद्धारयितुः पुरुषस्य अभितः स्वराष्ट्रपरराष्ट्रादौ वर्तनसाधनभूतः असंसि भवसि तथा त्वाम् अभीवृधन् इति पूर्वेण संबन्ध । असभुवि । 'बहुलं छन्दसि'(पा०सू० २.४.७३) इति शपो लुग्भावः । 'यावद्यथाभ्याम्' (पा०सू० ८. १. ३६) इति निघातप्रतिषेध ॥

शब्दा०—त्वा=तुमको, देवः=देव, सविता=सावितृ, सोमः=सोम, अभि अवीवृधत्=चारो तरफ से समृद्ध किया हैं, अभि=चारों तरफ से (समृद्ध किया हैं) त्वा=तुमको, विश्वा=सम्पूर्ण, भूतानि=प्राणियो ने, अभीवर्तः=चारो तरफ घूमनेवाले, यथा=जिससे, असंसि=बने रहो ।

हि० अ०—सवितृ देव ने तुमको चारों तरफ से समृद्ध किया है, सोम ने तुमको चारों तरफ से समृद्ध किया है; सम्पूर्ण प्राणियो ने तुमको चारों तरफ से समृद्ध किया हैं । ताकि तुम चारो तरफ घूमनेवाले बने रहो ।

Trans.—Thee has god Savitar, (thee) has soma made to prosper, thee have all the creatures (made to prosper), that thou may be over-rolling.

Notes—अवीवृधत्—$\sqrt{vrdh}$ to grow, 'red'-aorist, 3rd. sing. R V reads अवीवृतन् for अवीवृधत्. असंसि—$\sqrt{as}$ to be, pres subju 2nd sing ; not unaccented because preceded by यथा (यावद्यथाभ्याम्—Pān VIII. 1.36) – 2

अभिऽवर्तः । अभिऽभवः । सपत्नऽक्षयणः । मणिः ॥ राष्ट्राय । मह्यम् । बध्यताम् । सऽपत्नेभ्यः । पराऽभुवे ॥४॥

सा० भा०—अभीवर्तः अभिवर्तनसाधनभूतः । तत्र हेतुम् आह—अभिभवः शत्रूणाम् अभिभविता । अभिभवनं विशिनष्टि—सपत्नक्षयणः सपत्नानां भ्रातृव्याणां क्षयकरः । यत एवम् अतः अभीवर्त इत्यर्थः तादृशो मणिः मह्यम् । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । 'ङयि च' (पा०सू० ६.१.२१२) इत्याद्युदात्तत्वम् । मम बध्यताम् । बन्ध बन्धने । कर्मणि लोट् । मणिबन्धनप्रयोजनम् आह—राष्ट्राय राष्ट्राभिवृद्धये । तथा सपत्नेभ्यः । पूर्ववत् । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । भ्रातृव्याणां पराभुवे पराभवनाय । परापूर्वाद् भवतेः संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । बध्यमानोऽयं मणिः पूर्वं शत्रुभिः पीडितस्य स्वराष्ट्रस्य अभिवृद्धिं बाधकानां शत्रूणां नाशनं च करोतु इत्यर्थः ॥

शब्दा०—अभीवर्तः=चारों तरफ घूमनेवाली, अभिभवः=पराजित करनेवाली, सपत्नक्षयणः=विपक्षियों का संहार करनेवाली, मणिः=मणि, राष्ट्राय=राष्ट्र की समृद्धि के लिये, मह्यम्=मेरे में, बध्यताम् बंधे, सपत्नेभ्यः=विपक्षियों को, पराभुवे=पराजित करने के लिये ।

हि० अ०—चारों तरफ घूमनेवाली, पराजित करनेवाली, विपक्षियों का संहार करनेवाली मणि, राष्ट्र (की समृद्धि) के लिये तथा विपक्षियों को पराजित करने के लिये मेरे में बंधे ।

Trans.—The over-rolling, overcoming, rival-destroying amulet be bound upon me for the prosperity of our nation and for overcoming the rivals.

Notes—बध्यताम्—√*bandh* to bind, passive, impv. 3rd. sing. पराभुवे—From √*bhū* with prefix परा to perish ; dative infinitive in ए.

उत् । असौ । सूर्यः । अगात् । उत् । इदम् । मामकम् । वचः ॥ यथा । अहम् । शत्रुऽहः । असानि । असपत्नः । सपत्नऽहा ॥५॥

सा० भा०—असौ नभो मण्डले परिदृश्यमानः सूर्यः सर्वस्य प्राणिजातस्य प्रेरको देवः । 'राजसूयसूर्य' (पा०सू० ३.१.११४) इत्यादिना क्यपि निपात्यते ।

उदगात् उदितवान् । इण् गतौ । 'इणो गा लुङि' (पा०सू० २. ४. ४५) इति गादेशः । 'गातिस्था०' (पा०सू० २.४.७७) इति सिचो लुक् । इयं मामकम् मदीयम् इदम् अधुनोच्चार्यमाणं वचः आत्मनो जयाशंसात्मकं शत्रूणाम् अभिभवप्रतिपादकं च वाक्यम् । यद्वा जयोद्देशेन प्रयुज्यमानं मन्त्रात्मकं वाक्यम् । उत् इति उपसर्गश्रवणात् प्रकृतक्रियासम्बन्धः । उदगात् । मामकम् इति । अस्मच्छब्दात् 'तस्येदम्' (पा०सू० ४.३.१२०) इत्यण् । 'तवकममकावेकवचने' (पा०सू० ४. ३. ३) इत्यस्मदो ममकादेशः । सूर्योदयस्य वाग्व्यवहारस्य च प्रतिदिनं सत्त्वेऽपि विशेषतस्तत्कथनस्य प्रयोजनम् आह—अहम् अभीवर्तमणिधारकः यथा येन प्रकारेण शत्रुहः शत्रूणां हन्ता असानि भवानि । हन हिंसागत्योः । 'आशिषि हनः' (पा०सू० ३. २. ४९) इति डप्रत्ययः । अस्तेर्लोटि 'आडुत्तमस्य पिच्च' (पा०सू० ३. ४. ९२) इति आडागमः । 'यावद्यथाभ्याम्' (पा०सू० ८.१.३६) इति निघातप्रतिषेधः । सिपि पित्त्वाद् अनुदात्तत्वे 'आगमा अनुदात्ताः' (पा० म० ३. १. ३) इति आटोऽपि अनुदात्तत्वे धातुस्वरेण आद्युदात्तत्वम् । यथाहम् एवं भवानि तथा उदगाद् इति पूर्वेण सम्बन्धः । मणिप्रभावात् अद्यतनसूर्योदयः अधुनाप्रयुज्यमानवचश्च शत्रुहननानुकूलम् अभूद् इत्यर्थः । यत एवम् अतः अहम् असपत्नः शत्रुरहित एव । यदि च सपत्ना भवेयुस्तर्हि सपत्नहा सपत्नानां शत्रूणां हन्ता अस्मि । हन्तेः 'क्विप् च' (पा०सू० ३. २. ७६) इति क्विप् ॥

शब्दा० — असौ=यह, सूर्यः=सूर्य, उत् अगात्=ऊपर गया है, उत्=ऊपर, इदम्=यह, मामकम्=मेरा, वच =मन्त्र, यथा=जिस प्रकार, अहम्=मैं, शत्रुहः=शत्रु को मारनेवाला, असानि=होऊँ, असपत्नः=बिना प्रतिपक्षी का, सपत्नहा=प्रतिद्वन्द्वी को मारनेवाला ।

हि० अ० — यह सूर्य ऊपर चला गया है; मेरा यह मन्त्र (भी) ऊपर (गया है) ताकि मैं शत्रु को मारने वाला, प्रतिद्वन्द्वी रहित तथा प्रतिद्वन्द्वियों को मारने वाला होऊँ ।

Trans —Up has gone this sun, up this speech of mine, that I may be enemy-slayer without rivals and rival slayer

Notes—अगात् — $\sqrt{g\bar{a}}$ to go, 'root'-aorist, 3rd sing
असानि—$\sqrt{as}$ to be, pres subju 1rst sing , not unaccented

because preceded by यथा. असपत्नः—Having no rival i.e. without enemy; *Bahuvrihi* compd. accented on the second member (नञ्सुभ्याम्—Pāṇ. VI. 2.172).

सपत्नक्षयणः । वृषा । अभिऽराष्ट्रः । विऽसासहिः ॥ यथा । अहम् । एषाम् । वीराणाम् । विऽराजानि । जनस्य च ॥६॥

सा० भा०—उत्तरवाक्ये यथेति श्रवणात् पूर्ववाक्येऽपि अर्थात् तथेत्यध्याह्रियते । सपत्नक्षयणः सपत्नानां शत्रूणां नाशकः । क्षि क्षये । 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यः' (पा० सू० ३. १. १३४) इति कर्तरि ल्युप्रत्ययः । अतः वृषा प्रजानाम् इष्टफलस्य वर्षकः । वृष सेचने । 'कनिन्युवृषि' (पा० उ० १. १५४) इत्यादिना कनिन्प्रत्ययः । अत एव अभिराष्ट्रः स्वराष्ट्रं परराष्ट्रं च अभिगतः अधिपतित्वेन प्राप्तः । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' (पा० १.४.७९.२) इति प्रादिसमासः । अतो विषासहिः विविधं पुनः पुनः परेषां सोढा अभिभविता । षह अभिभवे । अस्माद् यङन्तात् 'सहिवहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ' (पा० ३. २. १७१.२) इति किप्रत्ययः । अतोलोपयलोपौ । मणिप्रभावाद् एवंगुणविशिष्टः तथा भूयासम् । कथम् इत्यत आह—अहम् मणिधारकः यथा येन प्रकारेण एषाम् शत्रुसंबन्धिनां पूर्वम् आत्मनो बाधकानां वीराणाम् शत्रुभटानां जनस्य स्वकीयस्य परकीयस्य प्राणिजातस्य च विराजानि । राजतिरैश्वर्यकर्मा । नियन्ता भवानि । तथेति पूर्वेण संबन्धः उदीरितगुणोपेतः सन् मणिप्रभावात् शत्रुप्रभृतीनां सर्वेषां शासिता भवामीति भावः । यद्वा उक्तगुणोपेतः सन् अहं वीराणां जनस्य च यथा विराजानि हे मणे त्वत्प्रभावात् तथा । भूयासम् इति शेषः ॥

शब्दा०—सपत्नक्षयणः=प्रतिद्वन्दी को नष्ट करनेवाला, वृषा=इच्छा को पूरा करनेवाला, अभिराष्ट्रः=अपने सामर्थ्य से राष्ट्र को पानेवाला, विसासहिः=जीतनेवाला यथा=जिस प्रकार, अहम्=मैं, एषाम्=इन शत्रुओं के, वीराणाम्=वीरों का, विराजानि=शासन करूँ, जनस्य=अपनी प्रजाओं का, च=और ।

हि० अ०—प्रतिद्वन्दी को नष्ट करनेवाला, (प्रजाओं को) इच्छा को पूरा करनेवाला, राष्ट्र को सामर्थ्य से प्राप्त करनेवाला, जीतनेवाला (होऊँ) । ताकि मैं (शत्रुपक्ष के) इन वीरों का तथा (अपने एवं पराये) लोगों का शासक बनूं ।

Trans.—(May I be) the rival-destroyer, the fulfiller of desires (of our people); the conquerer of nation with my own power, the victorious; that I may be ruler of the heroes of these enemies and of our people.

Notes—विषासहिः—Victorious; derived from the perfect base of $\sqrt{}$*sah* to conquer; final इ is a noun-making termination. The red. syllable is lengthened. विराजानि—$\sqrt{}$*rāj* to rule over, subjn. 1st. sing.; not unaccented because preceded by यथा.

'सहृदयं सामनुष्यम्' इति सूक्तेन सामनस्यकर्मणि ग्राममध्ये संपातितोद-कुम्भनिनयनम् तद्वत् सुराकुम्भनिनयनम् 'त्रिवर्षवत्सिकाया' गोः पिशितानां प्राशनम् संपातितान्नप्राशन संपातितसुरायाः पायनं तथाविधप्रपोदकपायनं च कुर्यात् । सूत्रितं हि – 'सहृदयम्' 'सहू षु ते' (अ० ५. १. ५) सं जानीध्वम्' (अ० ६. ६४. १) इति प्रक्रम्य 'सामनस्यानि । उदकुम्भं संपातवन्तं ग्रामं परिहृत्य मध्ये निनयति' (कौ० सू० १२. ५. ६) इत्यादि ।

तथा उपाकर्मण्यपि आज्यहोमे अस्य सूक्तस्य विनियोगः । सूत्रितं हि— 'अभिजिति शिष्यान् उपनीय श्वो भूते संभारान् संभरति' इति प्रक्रम्य 'गण-कर्मभिर्विश्वकर्मभिरायुष्यैः स्वस्त्ययनैराज्यं जुहुयात्' (कौ० सू० १३९. १–७) इति । अत्र गणकर्मशब्देन 'सहृदयम्', तद् षु ते इत्यादिगणो विवक्षितः ।

सऽहृदयम् । साम्ऽमनस्यम् । अविऽद्वेषम् । कृणोमि । वः ॥ अन्यः । अन्यम् । अभि । हर्यत । वत्सम् । जातम्ऽइव । अघ्न्या ॥१॥

सा० भा०—हे विवदमाना जनाः वः युष्माकम् अविद्वेषम् विद्वेषाभावो-पलक्षित सामनस्यकर्म कृणोमि करोमि । कीदृशं तत् सामनस्यम् । सहृदयम् समानहृदयैरुपेतम् । समानचित्तवृत्तियुक्तम् इत्यर्थः । सामनुष्यम् । मिथः सप्रीतियुक्ता मनुष्याः समनुष्याः तैर्निर्वर्तितं सामनुष्यम् । ईदृशं समानज्ञान हेतुभूतं सख्यं करोमीत्यर्थः । ततो यूयमपि जातं वत्सं अघ्न्या गोनामैतत् । अहन्तव्या गाव इव अन्योऽन्यं परस्परम् अभि हर्यत आभिमुख्येन कामयध्वम् । हर्य गतिकान्त्योः ।

शब्दा०—सहृदयम्=समान हृदयवाला, सांमनस्यम्=समान मन-वाला, अविद्वेषम्=द्वेष रहित, कृणोमि=बनाता हूँ, वः=तुमलोगों को, अन्यः=एक, अन्यम्=दूसरे को, अभि हर्यत=प्रेम करो, वत्सम्=बछड़े को, जातमिव=जिस प्रकार उत्पन्न हुये को, अघ्न्या=अवध्य गाय ।

हि० अ०—(ओ विवाद करनेवाले मनुष्यो) तुम लोगों को समान हृदयवाला, समान मनवाला तथा द्वेष से रहित बनाता हूँ । एक दूसरे को प्रेम करो जिस प्रकार गाय उत्पन्न बछड़े को (प्यार करती है) ।

Trans.—I make you like-hearted, like-minded, and free from hostality. You show affection one towards the other as a cow towards her (newly) born calf.

Notes—अभि हर्यत—√*har* to be gratified, impv. 2nd. plu.

अनुऽव्रतः । पितुः । पुत्रः । माता । भवतु । सम्ऽमनाः ॥ जाया । पत्ये । मधुऽमतीम् । वाचम् । वदतु । शन्तिऽवाम् ॥२॥

सा० भा०—पुत्रः तनयः पितुरनुव्रतः । व्रतम् । इति कर्मनाम । अनुकूलकर्मा भवतु । यत् पिता कामयते तत्कर्मकारी भवतु । माता च संमनाः पुत्रादिभिः समान मनस्का भवतु । पत्ये भर्त्रे जाया भार्या मधुमतीम् माधुर्यवतीं शन्तिवाम् सुखयुक्तां वाचं वदतु ब्रवीतु । समानमनस्का भवतु इत्यर्थः । पत्ये । 'पतिः समास एव' (पा०सू० १.४.८) इति घिसंज्ञाया नियमात् केवलस्य अभावात् तत्कार्याभावे यण् । 'शन्तिवाम्' इति । 'कंशंभ्याम्' (पा०सू० ५.२.१३८) इति शम् शब्दात् तिप्रत्ययः । ततो मत्वर्थीयो वः ॥

शब्दा०—अनुव्रतः=आज्ञापालक, पितुः=पिता का, पुत्रः=पुत्र, माता=माता, भवतु=होवे, संमनाः=एक मनवाली, जाया=पत्नी, पत्ये=पति के लिये, मधुमतीम्=मीठी, वाचम्=वाणी, वदतु=बोले, शन्तिवाम्=कल्याण कारी, सुखकर ।

हि० अ०—पुत्र पिता का आज्ञापालक हो; माता (पुत्रादिकों के साथ) एक मनवाली हो । पत्नी पति के लिये मीठी तथा कल्याण कारी वाणी बोले ।

Trans.—Be the son obedient to his father, be the mother like-minded (with her sons) Let the wife speak the wealful words full of honey for her husband.

Notes—माता—There are two readings माता and मात्रा. Sāyana explains the stanza by taking it as माता and Whiteney by taking it as मात्रा. वदतु—√*vad* to speak, impv. 3rd sing.

मा । भ्राता । भ्रातरम् । द्विक्षत् । मा । स्वसारम् । उत । स्वसा ॥
सम्यञ्चः । सऽव्रताः । भूत्वा । वाचम् । वदत । भद्रया ॥३॥

सा० भा०—भ्राता सोदरः भ्रातरं मा द्विष्यात् दायभागादिनिमित्तेन भ्रातृविषयम् अप्रियं मा कुर्यात् । उत अपि च स्वसारम् भगिनीं स्वसा मा द्विष्यात् । 'ऋन्नेभ्यः०' (पा०सू० ४. १. ५) इति प्राप्तस्य ङीपः 'न षट्स्वस्रादिभ्यः' (पा० सू० ४. १. १०) इति प्रतिषेधः । ते सर्वे भ्रात्रादयः सम्यञ्चः समञ्चनाः समानगतयः सव्रताः समानकर्माणो भूत्वा भद्रया कल्याण्या वाचा वागिन्द्रियेण वाचं वदतु वदन्तु । व्यत्ययेन एकवचनम् । सम्यञ्च इति । संपूर्वात् अञ्चतेः 'ऋत्विग्' (पा०सू० ३. २. ५९) इत्यादिना क्विन् । 'समः समि' (पा०सू० ६. ३. ९३) इति सम्यादेशः ॥

शब्दा० - मा=मत, भ्राता=भाई, भ्रातरम्=भाई से, द्विक्षत्=द्वेष करे, मा=मत, स्वसारम्=बहन को उत=और, स्वसा=बहन, सम्यञ्चः =समान गतिवाले, सव्रताः=समान कार्यवाले, भूत्वा=होकर, वाचम्= वाणी, वदत=बोलो, भद्रया=शिष्टता से ।

हि० अ०—भाई भाई से द्वेष न करे; बहन बहन से न (द्वेष करे); समान गतिवाले तथा समान कार्यवाले होकर (तुम लोग) शिष्टता से वचन बोलो ।

Trans.—Let not brother hate brother, nor sister (hate) sister ; becoming of like courses and of like action speak words auspiciously.

Notes—द्विक्षत्—$\sqrt{}$*dviṣ* to hate, 'sa'-aorist injun. 3rd. sing. सम्यञ्चः—Of like courses ; derived from $\sqrt{}$*añc* to go. वदत—$\sqrt{}$*vad* to speak impv. 2nd. plu. Sāyaṇa *reads it as impv. 3rd. sing.* which is used in the sense of plural.

येन । देवाः । न । विऽयन्ति । नो इति । च । विऽद्विषते । मिथः ॥
तत् । कृण्मः । ब्रह्म । वः । गृहे । सम्ऽज्ञानम् । पुरुषेभ्यः ॥४॥

सा० भा० – येन ब्रह्मणा देवा इन्द्रादयः न वियन्ति विमतिं न प्राप्नुवन्ति। नो च नैव च मिथः परस्परं विद्विषते विद्वेषं कुर्वते। द्विष अप्रीतौ। अदादित्वात् शपो लुक्। तत् संज्ञानम् समानज्ञाननिमित्तम् एकमत्यापादकं ब्रह्म मन्त्रात्मकं सांमनस्यं वः युष्माकं गृहे पुरुषेभ्यः। तादर्थ्ये चतुर्थी। तदर्थं कृण्मः कुर्मः। कृवि हिंसाकरणयोश्च। 'धिन्विकृण्व्योर च' (पा० सू० ३. १. ८०) इति उप्रत्ययः। 'लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः' (पा०सू० ६. ४. १०७) इति उकारलोपः।

शब्दा० – येन=जिससे, देवाः=देवता, न=नहीं, वियन्ति=अलग होते हैं, नो=न तो, च=और, विद्विषते=द्वेष करते हैं, मिथः=परस्पर, तत्=उस, कृण्मः=करते हैं, ब्रह्म=प्रार्थना, वः=तुम्हारे, गृहे=घर पर, संज्ञानम्=समान ज्ञान अर्थात् सामञ्जस्य के निमित्त, पुरुषेभ्यः=मनुष्यों के लिये।

हि० अ०—जिससे देवता अलग नहीं जाते और न तो परस्पर द्वेष ही करते हैं; तुम्हारे घर पर (तुम्हारे) मनुष्यों के लिये उस सामञ्जस्य के निमित्त (हम) प्रार्थना करते हैं।

Trans.—Whereby the gods do not go apart, nor do, they hate one another, that prayer we perform in your house for the concord of your men.

Notes—वियन्ति—√इ with वि to go apart, pres. 3rd. plu.; not unaccented because preceded ny येन. नो—See Ṛ V. VI. 54.3. विद्विषते—√*dvis* to hate, pres. mid. 3rd. plu.; not unaccented because preceded by conjunctive च (चवायोगे प्रथमा—Pāṇ. VIII. 1.59).

ज्याय॑स्वन्तः। चि॒त्तिनः॑। मा। वि। यौ॒ष्ट। स॒म्ऽरा॒धय॑न्तः। सऽधु॑राः। चर॑न्तः॥ अ॒न्यः। अ॒न्यस्मै॑। व॒ल्गु। वद॑न्तः। आ। इ॒त॒। स॒ध्री॒चीना॑न्। वः॒। सम्ऽम॑नसः। कृ॒णो॒मि॒॥५॥

सा० भा० – ज्यायस्वन्तः ज्यायस्त्वगुणोपेताः। ज्येष्ठकनिष्ठभावेन परस्परम् अनुसरन्त इत्यर्थः। चित्तिनः समानचित्तयुक्ताः संराधयन्तः समानसंसिद्धिकाः। समानकार्या इत्यर्थः। सधुराः समानकार्योद्वहनाः। 'ऋक्पूरब्धूः-

पयाम०' (पा०सू० ५ ४ ७४) इति अकार समासान्त । इत्थ चरन्तः वर्तमाना यूय मा वि यौष्ट मा पृथग भूत। वियुक्ता मा भवतेत्यर्थ । यु मिश्रणामिश्रणयोरित्यस्मात् माङि लुङि मध्यमबहुवचने रूपम्। इडभावश्छान्दस । अन्योन्यस्मै परस्पर वल्गु शोभन प्रियवाक्य वदन्तः भाषमाणा यूयम् एत आगच्छत। अहमपि हे जना व युष्मान् सध्रीचीनान् सहाञ्चत कार्येषु सह प्रवृत्तान् संमनसः समानमनस्कान् कृणोमि करोमि। सध्रीचीनान् इति। सह अञ्चतीति विगृह्य अञ्चते 'ऋत्विग्'(पा०सू० ३ २ ५९)इत्यादिना क्विन्। 'सहस्य सध्रि'(पा०सू० ६ ३ ९५) इति सध्र्यादेश । 'विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्' (पा०सू० ५ ४ ८) इति स्वार्थिक ख। ततो भसंज्ञायाम् 'अच' (पा०सू० ६ ४ १३८) इति अकारलोपे 'चौ' (पा०सू० ६ ३ १३८) इति दीर्घत्वम् ॥

शब्दा०—ज्यायस्वन्तः=श्रेष्ठ गुणो से युक्त, चित्तिनः=समान अन्तःकरणवाले, मा=मत, वि यौष्ट=अलग होवो, सराधयन्तः=एक साथ साधना करते हुये, सधुराः=कधा मिलाकर, चरन्तः=चलते हुये, अन्य—एक, अन्यस्मै=दूसरे के लिये, वल्गु=प्रिय वचन, वदन्तः=बोलते हुये, आ इत=यहा आवो, सध्रीचीनान्=एक साथ चलनेवाला अर्थात एक साथ कार्य में प्रवृत्त होनेवाला, वः=तुमलोगो को, संमनसः=समान मन वाला, कृणोमि=बनाता हूँ ।

हि० अ०—श्रेष्ठ गुणो से युक्त, समान चित्तवाले, एक साथ साधना करते हुये, कधे से कधा मिलाकर चलते हुये, (तुम लोग) अलग मत होवो। परस्पर एक दूसरे के लिये प्रिय वचन बोलते हुये आवो। मैं तुम लोगो को एक साथ कार्य में प्रवृत्त होनेवाला तथा समान मनवाला बनाता हूँ।

Trans —Having superior virtues in them, of like intent, do not be divided, accomplishing together, and moving on with joint labour Speaking lovely words one to another come hither I make you going together and like minded

Notes—वि यौष्ट—$\sqrt{yu}$ with वि to separate, 's' aorist, injun 2nd plu संराधयन्तः—$\sqrt{rādh}$ with सम् to accomplish together pres part caus वदन्त—$\sqrt{vad}$ to speak, pres part आ इत—$\sqrt{i}$ with आ to come, impv 2nd plu सध्रीचीनान्—सध्रि is the same as सह (सहस्य सध्रि

Pān VI. 3 95) When ञ and न् of अञ्च् is dropped the syllable (immediately preceding it, is lengthened (चौ—Pān VI 3 138)

सुमानी । प्रऽपा । सुह । वः । अन्नऽभागः । सुमाने । योक्त्रे । सुह । वः । युनज्मि ॥ सुम्यञ्चः । अग्निम् । सपर्यत । अराः । नाभिम्ऽइव । अभितः ॥६॥

सा० भा०—हे साम्मनस्यकामा य युष्माकं समानी एका प्रपा पानीयशाला भवतु । अन्नभागस्य सह एव भवतु । परस्परानुरागयत्नेन एकत्रावस्थितम् अन्नपानादिकं युष्माभिरुपभुज्यताम् इत्यर्थः । तदर्थम् अहं वः युष्मान् समाने योक्त्रे एकस्मिन् बन्धने स्नेहपाशे सह युनज्मि सह बध्नामि । अपि च सम्यञ्चः सगताः एकफलार्थिनो भूत्वा समानज्ञाना सन्त अग्निं सपर्यत पूजयत । सपर पूजायाम् । कण्ड्वादित्वाद् यक् । कथमिव स्थिता इति तत्राह—अरा नाभिमिव अभित । रथचक्रस्य मध्यच्छिद्रं नाभि । तस्या अभितो वर्तमाना अरा चक्रावयवा कीलका नियतस्थाना परिवेष्ट्य वर्तन्ते । एयम् एकम् इति स्मरणात् तद्योगात् नाभिम् इति द्वितीया ।

शब्दा०— समानी=एक, प्रपा=पानीशाला, सह=एक साथ, व = तुम लोगों का, अन्नभागः=भोजन, समाने=समान, योक्त्रे=बंधन में, सह=एक साथ, वः=तुमलोगों को, युनज्मि=बांधता हूं, सम्यञ्च =एक साथ होकर, अग्निम्=अग्नि को, सपर्यत=उपासना करो, अराः=पहिये की तिल्लियां, नाभिमिव=जिस प्रकार धूरे को, अभितः=चारो तरफ से घेरकर स्थित रहती हैं ।

हि० अ० तुमलोगो की पानीशाला एक हो, भोजन एक साथ हो, तुमलोगो को समान बंधन में बांधता हूं । एक साथ होकर अग्नि की उपासना करो, जिस प्रकार चक्र की तिल्लियां धूरे के चारो तरफ (स्थित रहती हैं) ।

Trans —Your drinking place (be) the same, in common (be) your share of food , in the same bond do I unite you together , going together, worship Agni like spokes about a nave

Notes—युनज्मि —$\sqrt{yuj}$ to join, pres subju 1st sing सपर्यत —$\sqrt{saparya}$ to honour, impv 2nd plu

सध्रीचीनान् । वः । सम्ऽमनसः । कृणोमि । एकश्नुष्टीन् । सम्ऽवननेन । सर्वान् ॥ देवाःऽइव । अमृतम् । रक्षमाणाः । सायम्ऽप्रातः । सौमनसः । वः । अस्तु ॥७॥

सा० भा० – सध्रीचीनान् सह प्रवर्तमानान् एककार्यकरणे सहोद्युक्तान् संमनसः समानमनस्कान् वः युष्मान् कृणोमि करोमि। तथा युष्माकम् एकश्नुष्टिम् एकविधं व्यापनम् एकविधस्यान्नस्य भुक्ति वा करोमि। संवननेन वशीकरणेन अनेन सांमनस्यकर्मणा युष्मान् सर्वान्। वशीकरोमीत्यर्थः। अमृतम् द्युलोकस्य अजरामरत्वप्रापकं पीयूषं रक्षमाणाः ऐकमत्येन पालयन्तः देवा इव इन्द्रादयो यथा सौमनस्ययुक्ता भवन्ति एवं वः युष्माकं सायंप्रातः एतदुपलक्षिते सर्वस्मिन् काले सौमनसः सौमनस्यं शोभनमनस्कत्वम् अस्तु भवतु।

शब्दा० – सध्रीचीनाम्=एक साथ जानेवाला, वः=तुमलोगों को, संमनसः=एक मन वाला, कृणोमि=बनाता हूँ, एकश्नुष्टीम्=एक साथ भोजन करने वाला, संवननेन=वशीकरण मंत्र से, सर्वान्=सबको, देवा इव=देवों की तरह, अमृतम्=अमृत को, रक्षमाणाः=रक्षा करते हुये, सायंप्रातः=शाम तथा सुबह अर्थात् प्रत्येक क्षण, सौमनसः=एक समान मन, वः=तुम लोगों का, अस्तु=होवे।

हि० अ० तुमलोगों को एक साथ जानेवाला, (तथा) एक मनवाला (बनाता हूँ)। अमृत की रक्षा करते हुये देवों की तरह, प्रत्येक क्षण तुम लोगों का मन एक साथ रहे।

Trans.—I make all of you going together, like-minded, enjoying food together. by (my) conciliation. Like gods guarding the nector, be concord to you at night and day.

Notes—सध्रीचीनाम्—See AV. III. 30.5. एकश्नुष्टीन्—Sāyaṇa renders it as एकविधं व्यापनम् एकविधस्यान्नस्य भुक्तिं वा; *Whitney takes it to mean 'of one bunch.' It is derived* from $\sqrt{}$*aṁś* to attain or $\sqrt{}$*aś* to eat. रक्षमाणाः—$\sqrt{}$*rakṣ* to protect, pres part. सायंप्रातः—*Evening and morning* i.e at every moment. Dvandva *compd.*; both the members are spearated by avagraha.

अ॒ग्नेःऽइ॑व । अ॒स्य॒ । दह॑तः । ए॒ति॒ । शु॒ष्मिणः॑ । उ॒तऽइ॑व । म॒त्तः । वि॒ऽलप॑न् । अप॑ । अ॒य॒ति॒ ॥ अ॒न्यम् । अ॒स्मत् । इ॒च्छ॒तु॒ । कम् । चि॒त् । अ॒व्र॒तः । तपुः॑ऽवधाय । नमः॑ । अ॒स्तु॒ । त॒क्मने॑ ॥१॥

सा० भा०—आर्द्रम् अनार्द्रं च सर्वं दहतः वातात्मकस्य अग्नेरिव कृत्स्नम् अङ्गं दहतः शुष्मिणः शोषकबलयुक्तस्य अस्य ज्वरस्य दाहः एति कृत्स्नम् अङ्गं व्याप्नोति । उत अपि च मत्त इव उन्मत्त इव आत्मानं विस्मृत्य विलपन् विविधं प्रलापं कुर्वन् तेन ज्वरेण अपायति अपगच्छति अस्माल्लोकात् प्रैति । ईदृशः प्रबलः पित्तज्वरः अस्मत् अस्मत्तः अन्यं कंचित कमपि अव्रतः अव्रतं (विभक्तिव्यत्ययः) सदाचार हीन पुरुषम् इच्छतु प्राप्नोतु । उक्तं हि—

व्रतोपवासैर्येर्विष्णुर्नान्यजन्मनि तोषितः ।
ते नरा मुनिशार्दूल ग्रहरोगाविभागिनः ॥ इति ।

तपुर्वधाय तपुस्ताप एव वधः हननसाधनम् आयुधं यस्य स तथोक्तः तस्मै तक्मने कृच्छ्रजीवननिमित्ताय ज्वराभिमानिदेवाय नमोऽस्तु नमस्कारो भवतु । अनेन नमस्कारेण तुष्टः सन् अन्यत्र अपसर्पत्वित्यर्थः । तकि कृच्छ्रजीवने । अस्माद् औणादिको मनिन् ।

शब्दा०—अग्ने इव=अग्नि के ताप की तरह, अस्य=इस ज्वर का, दहत'=जलाते हुये का, एति=फैल रहा है, शुष्मिणः=शोषण करनेवाले बल से युक्त, उतेव=और जिस प्रकार, मत्तः=उन्मत्त, विलपन्=चिल्लाता हुआ, अप=दूर, अयति=ले जाया जाता है, अन्यम्=दूसरे को, अस्मत् =हमसे भिन्न, इच्छतु=इच्छा करे, कञ्चित=किसी, अव्रतः=सदाचारहीन व्यक्ति के पास, तपुर्वधाय=ताप है अस्त्र जिसका ऐसे ज्वर के लिये, नमः=नमस्कार, अस्तु=होवे, तक्मने=ज्वर के लिये ।

अ० हि०—अग्नि के ताप की तरह जलाते हुए, शोषण करनेवाले बल से युक्त इस (ज्वर) का (ताप सम्पूर्ण शरीर में) फैल रहा है । और मानो उन्मत्त की तरह चिल्लाता हुआ (ज्वरग्रस्त व्यक्ति, ज्वर के द्वारा) दूर ले जाया जाता है । (इस प्रकार का प्रबल ज्वर) हमसे भिन्न किसी सदाचार

होन व्यक्ति (के पास जाने की इच्छा करे)। ताप है अस्त्र जिसका ऐसे ज्वर के लिये नमस्कार हो।

Trans.—(The warmth) of him of desiccating vigour, like that of burning fire, spreads (throughout the body). And crying as it were a mad (the patient) is taken away (from this world). Other than us let it seek some wicked. Homage be to the heat-weaponed fever.

Notes—दहतः—Gen. sing. of pres. part. दहत् from √*dah* to burn. शुष्मिणः—Of desiccating vigour; Sāyana takes it as an ajd. of अस्य, Whiteney translates this by proposing a slight emendation of शुष्मिणः *to* शुष्मः veheme-nce. मत्तः—Sāyana understands it as the past part. of √*mad* to be exhilarated. Whiteney thinks it as a quasi-ablative of the pronoun अस्मद् विलपन्—√*lap* with वि *to* cry out, pres. part. अयति—√*i* to go, caus. pres 3rd. sing इच्छतु—√*icch* to desire, impv. 3rd. sing. अव्रतः—Sāyaṇa explains *by taking it* as an acc. sing. with कश्चित् According to whitney it is used for Takman which is ill-behaved तपुर्वधाय—Having heat as it's weapon; Bahuvrihi compd. accented on the first member

नमः। रुद्राय। नमः। अस्तु। तक्मने। नमः। राज्ञे। वरुणाय। त्विषिऽमते॥ नमः। दिवे। नमः। पृथिव्यै। नमः। ओषधीभ्यः॥२॥

सा० भा०—रुद्राय रोदयति उपतापेन अश्रूणि मोचयतीति रुद्रो ज्वराभिमानी देवः। 'रोदेर्णिलुक् च' (पा० उ० २. २२) इति रक्प्रत्ययः। तस्मै रुद्राय प्रथमं नमोऽस्तु तक्मने ज्वराय च नमोऽस्तु। त्विषीमते दीप्तिमते राज्ञे स्वामिने तत्सत्प्राणिकृतपापानुरोधेन निग्रहकारिणे वरुणाय नमोऽस्तु तथा

दिवे द्युलोकाय नमः पृथिव्यै च नमः । द्यावापृथिव्यौ हि कृत्स्नस्य भूतजातस्य मातापितरौ तस्मात् तयोर्नमस्कारः कृत । ओषधीभ्य पृथिव्याम् उत्पन्नाभ्यो व्रीह्यादिभ्यो नमोऽस्तु । औषधसेवया पथ्यक्रमेण च आरोग्यम् उपजायत इत्योषधीनां नमस्कार ॥

शब्दा० नम =नमस्कार, रुद्राय=रुद्र के लिये, नमः=नमस्कार, अस्तु=हो, तक्मने=ज्वर के लिये, नम =नमस्कार, राज्ञे=राजा, वरुणाय =वरुण के लिये, त्विषिमते=तेजस्वी, नमः=नमस्कार, दिवे=आकाश के लिये, नम =नमस्कार, पृथिव्यै =पृथिवी के लिये, नम =नमस्कार, ओष· धीभ्यः=वनस्पतियो के लिये ।

हि० अ० –रुद्र को नमस्कार, ज्वर को नमस्कार हो, तेजस्वी वरुण को नमस्कार, आकाश को नमस्कार, पृथिवी को नमस्कार, वनस्पतियों को नमस्कार ।

Trans —Homage to Rudra, homage be to the fever, homage to king Varuna, the brilliant, homage to the sky, homage to the earth, homage to the herbs

अयम् । यः । अभिऽशोचयिष्णुः । विश्वा । रूपाणि । हरिता । कृणोषि ॥ तस्मै । ते । अरुणाय । बभ्रवे । नमः । कृणोमि । वन्याय । तक्मने ॥३॥

सा० भा० अयम् आपरोक्ष्येण अनुभूयमान अभिशोचयिष्णु अभित सवत कृत्स्नम् अङ्ग सर्वेषु अङ्गेषु शोचयन शोकम् उत्पादयन् । शुच शोके । 'णेश्छन्दसि' (पा०सू० ३ २ १३७) इति इष्णुच्प्रत्यय । ईदृशो य पित्तज्वर विश्वा विश्वानि सर्वाणि रूपाणि हरिता हरितानि रक्तदूषणेन हरिद्रावर्णानि कृणोषि करोति । पुरुषव्यत्यय । तस्मै अरुणाय अरुणवर्णाय बभ्रवे पीत-वर्णाय च वन्याय वनसेव्याय तक्मने ते तुभ्य ज्वराय नम कृणोमि करोमि ॥

शब्दा० अयम्=यह, य =जो, अभिशोचयिष्णु =सम्पूर्ण शरीर में चिन्ता को बढ़ानेवाले, विश्वा=सम्पूर्ण, रूपाणि=रूप को, हरिता=पीला रंग का, कृणोषि=कर देते हो, तस्मै=उस, ते=तुमको, अरुणाय=लाल रंग के, बभ्रवे=भूरे रंग के, नमः=नमस्कार, कृणोमि=करता हूँ, वन्याय =वनस्पति रंग के, तक्मने =ज्वर के लिये ।

हि० अ०=यह जो (तुम) (सम्पूर्ण शरीर में) चिन्ता को बढाते हुये सम्पूर्ण रूप को पीला कर देते हो, (इसलिये) लाल, भूरे तथा वनस्पति रंग वाले, उस तुम ज्वर को नमस्कार करता हूँ।

Trans—Thou as such who, creating anxiety throughout (the body) dost make all forms yellow, to thee as such the ruddy, the brown, the woody Takman, do I pray homage

Notes—अभिशोचयिष्णु—From $\sqrt{}$*śuc* with the suffix इष्णुच् कृणोषि—$\sqrt{}$*kr* to make pres 2nd sing, not unaccented because preceded by य. वन्याय—Sāyana renders it by सेव्याय He takes वन्याय as a gerundive from $\sqrt{}$*van* to win Whitney takes it to mean woody.

देवाश्च वाऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततो देवा-ऽअनुव्यमिवासुरथ हासुरा मेनिरेऽस्माकमेवेदं खलु भुवनमिति ॥१॥

शब्दा०—देवाः=देव, च=और, वै=वाक्यालंकार के लिये प्रयुक्त एक निपात, असुराः=असुर, च=और, उभये=दोनों, प्राजापत्याः=प्रजापति की सन्तान, पस्पृधिरे=एक दूसरे से स्पर्धा करने लगे, ततः=तब, देवाः=देव, अनुव्यमिव आसुः=कुछ दब से गये, अथ ह=अनन्तर ही, असुराः=असुरों ने, मेनिरे=सोचा, अस्माकम् एव=हमारा ही, इदम्=यह, खलु=सचमुच या निश्चित रूप से, भुवनम्=संसार, इति=एक निपात।

हि० अ०—प्रजापति की दोनों सन्तान देव और असुर परस्पर स्पर्धा करने लगे। तब देवगण कुछ दब से गये। इस पर असुरों ने सोचा कि यह सम्पूर्ण संसार सचमुच हमहीं लोगों का है।

Trans—The gods and the Asuras, both were the offsprings of Prajāpati They became jealous of each other The gods had to suffer humiliation (in this rivalry) Then the Asuras thought, 'This world, indeed, belongs to us alone'

Notes—पस्पृधिरे—$\sqrt{}$*sprdh* to contend, perf mid 3rd plu अनुव्यम्—Derived from अनु + $\sqrt{}$vi to be inferior, आसुः—$\sqrt{}$*as* to sit, perf 3rd plu मेनिरे—$\sqrt{}$*man* to think, perf mid 3rd plu

ते होचुः । हन्तेमां पृथिवीं विभजामहै तां विभज्योपजीवामेति तामौक्ष्णैश्चर्मभिः पश्चात्प्राञ्चो विभजमानाऽअभीयुः ॥२॥

शब्दा०—ते=वे असुर, ह=अर्थ पर जोर देने के लिये प्रयुक्त एक निपात, ऊचुः=कहने लगे, हन्त=हर्षसूचक एक निपात, इमाम्=इस पृथिवीम्=पृथिवी को, विभजामहै=आपस में बाट लें, ताम्=उसको, विभज्य

=बांटकर, उपजीवाम=जीविका चलावें, इति=उक्तिसूचक निपात, ताम् =पृथिवी को, औक्ष्णैः=बैल के, चर्मभिः=चमड़ों से, पश्चात्प्राञ्चैः= पश्चिम पूर्व की तरफ, विभजमानाः=बांटते हुये, अभीयुः=आगे बढे।

हि० अ०—उन्होंने (असुरों ने) कहा कि आवो हमलोग इस पृथिवी को आपस में बांट लें और अपनी जीविका चलावें। (तदनुसार) उन्होंने पृथिवी को पश्चिम पूर्व की तरफ बैल के चमड़ों से बांटना प्रारम्भ किया।

Trans.—They (the Asuras) said, 'come on. Let us divide this earth among ourselves and dividing it subsist thereon'. (Accordingly) they began to set about dividing it from west to east with ox-hides.

Notes—ऊचुः—√*vac* to speak, perf. 3rd plu. विभजामहै—√*bhaj* with वि to divide, pres. mid. sujbu. 1rst. plu. उपजीवाम—√*jīv* to live, pres. subju 1rst. plu विभजमानाः—√*bhaj* to divide, pres part ईयुः—√*i* to go, perf. 3rd. plu.

तद्वै देवाः शुश्रुवुः। विभजन्ते ह वाऽइमामसुराः पृथिवीं प्रेत तदेष्यामो यत्रेमामसुरा विभजन्ते के ततः स्याम यदस्यै न भजे-महीति ते यज्ञमेव विष्णुं पुरस्कृत्येयुः ॥३॥

शब्दा० तत्=यह समाचार, वै=अर्थ पर जोर देने वाला एक निपात, देवाः—देवों ने, शुश्रुवुः=सुना, विभजन्ते=बांट रहे हैं, वै=अर्थ पर जोर देने वाला निपात, इमाम्=इसको, असुराः=असुर, पृथिवीम्=पृथिवी को, प्रेत=जाओ या चलो, तत्=वहां ही, एष्यामः=चलें, यत्र=जहां, इमाम् =इस पृथिवी को, असुराः=असुर, विभजन्ते=बांट रहे हैं, के=कौन, ततः =तब, स्याम=होंगे, यद्=यदि, अस्यै=इसका भाग, न=नहीं, भजेमहि =पावेंगे, इति=उक्तिसूचक निपात, ते=वे देवगण, यज्ञम् एव=यज्ञरूपी, विष्णुम्=विष्णु को, पुरस्कृत्य=आगे करके, ईयुः=गये।

हि० अ०—देवों ने यह समाचार सुना। (उन्होंने कहा कि) असुर इस पृथिवी को सचमुच आपस में बांट रहे हैं। चलो वहीं चलें जहां असुर इसे

बांट रहे हैं। यदि हमलोग इसमें हिस्सा नहीं पावेंगे तो हमलोग कहां के होंगे? (अतः) वे यज्ञरूपी विष्णु को आगे करके वहाँ गये।

Trans.—The gods heard this news. (They said), 'The Asuras are actually dividing this earth among themselves. Let us go there where they are dividing. If we do not get a share in it, we shall be nowhere.' They, then went to the Asuras with Viṣṇu in the form of sacrifice as their head.

Notes—शुश्रुवुः—√*śru* to hear, perf. 3rd. plu. विभजन्ते—√*bhaj* with वि to divide, pres. mid. 3rd. plu. इत—√*i* to go, impv. 2nd. plu. एष्यामः—√*i* to go, fut. 1rst. plu. भजेमहि—√*bhaj* to divide,, opt. mid. 1rst. plu.

ते होचुः। अनु नोऽस्यां पृथिव्यामाभजतास्त्वेव नोऽप्यस्यां भागऽइति ते हासुराऽअसूयन्तऽइवोचुर्यावदेवैष विष्णुरभिशेते तावद्वो दद्मऽइति ॥४॥

शब्दा०—ते=उन्होंने, ह=निपात, ऊचुः=कहा, अनु आभजत=हिस्सा दीजिये, नः=हमको, अस्यां-पृथिव्याम्=इस पृथिवी में, अस्तु=रहे, एव=ही, नः अपि=हम लोगो का भी, अस्याम्=इस पृथिवी में, भाग=हिस्सा, इति=निपात, ते=वे, ह=निपात, असुराः=असुर, असूयन्त इव=डाह करते हुये की तरह, ऊचु=कहा, यावद् एष=जितनी दूर तक, एष विष्णु=यह विष्णु, अभिशेते=लेट कर घेरेगा, तावत्=उतनी दूर तक, वः=तुमलोगो को, दद्मः=देते हैं या देंगे, इति=निपात।

हि० अ०—उन्होंने कहा कि अपने साथ हमें भी इस पृथिवी में हिस्सा दीजिये। हमारा भी इसमें भाग होना चाहिये। उन असुरों ने डाह करते हुये की तरह उत्तर दिया कि यह विष्णु लेटकर जितनी पृथिवी घेरेगा उतनी हम तुम्हें देंगे।

Trans.—They said (to the Asuras), 'Give us also a share in this earth along with you. We must also

have a share in this (earth)'. The Asuras replied grudgingly, 'We will *give you only as much portion* in the earth as this Viṣṇu will occupy lying upon it.'

Notes—आभजत—√*bhaj* with आ to give share in, impv. 2nd. plu. असूयन्त—Pres. part. from denom. base √*asuya* to be discontented with, nom. plu. अभिशेते—अभि + √*śī* to lie, pres. mid. 3rd. sing.

वामनो ह विष्णुरास । तद्देवा न जिहीडिरे महद्वै नोऽदुर्ये नो यज्ञसम्मितमदुरिति ॥५॥

शब्दा०—वामनः=बौना, ह=निपात, विष्णुः=विष्णु, आस=था, तत्=असुरों की उक्ति का, देवाः=देवों ने, न=नहीं, जिहीडिरे=अनादर किया, महत्=बहुत, वै=निपात, नः=हमको, अदुः=दिया, ये=जिन्होंने, नः=हमको, यज्ञसम्मितम्=यज्ञ के बराबर, अदुः=दिया, इति=निपात ।

हि० अ० विष्णु बौने थे । (परन्तु) देवों ने असुरों की उस उक्ति का अनादर नहीं किया । (उन्होंने कहा कि) जिन्होंने हमें यज्ञ के बराबर पृथिवी दी है उन्होंने हमें बहुत दिया है ।

Trans—Viṣṇu was a dwarf. But the gods did not take offence at what the Asuras said. (They said), 'The Asuras have given us much, who have given us earth equal to sacrifice in size.'

Notes—जिहीडिरे—√*hīd* to be hostile, perf mid. 3rd. plu अदुः—√*dā* to give, root-aorist, 3rd. plu.

ते प्राञ्चं विष्णुं निपाद्य । छन्दोभिरभितः पर्यगृह्णन् गायत्रेण त्वा छन्दसा परिगृह्णामीति दक्षिणतस्त्रैष्टुभेन-त्वा छन्दसा परिगृह्णामीति पश्चाज्जागतेन त्वा छन्दसा परिगृह्णामीत्युत्तरतः ॥६॥

शब्दा०—ते=उन देवों ने, प्राञ्चम्=पूर्व की तरफ सिर करके, विष्णुम्=विष्णु को, निपाद्य=लेटाकर, छन्दोभिः=गायत्री आदि छन्दों से, अभितः=चारों तरफ से, पर्यगृह्णन्=घेर लिया, गायत्रेण छन्दसा=गायत्री

छन्द से, त्वा=तुमको, परिगृह्णामि=घेरता हूं, इति=निपात, दक्षिणतः=दक्षिण की तरफ से, त्रैष्टुभेन च्छन्दसा=त्रिष्टुप् छन्द से, त्वा=तुमको, परिगृह्णामि=घेरता हूं, इति=निपात, पश्चात्=पश्चिम की तरफ से, जागतेन च्छन्दसा=जगती छन्द से, त्वा=तुमको, परिगृह्णामि=घेरता हूँ, इति=निपात, उत्तरतः= उत्तर की तरफ से।

हि॰ अ॰—देवों ने विष्णु को पूर्व की तरफ सिर करके लेटाकर सब तरफ (तीन तरफ) से छन्दों से घेर लिया। 'गायत्री छन्द से तुम्हें घेरते हैं', यह कहते हुये उन्होंने उन्हें दक्षिण की तरफ से घेरा। 'त्रिष्टुप् छन्द से तुम्हें घेरते हैं', यह कहते हुये उन्होंने उन्हें पश्चिम की तरफ से घेरा। 'जगती छन्द से तुम्हें घेरते हैं', यह कहते हुये उन्होंने उन्हें उत्तर की तरफ से घेरा।

Trans.—The gods having laid down Viṣṇu with his head towards the east enclosed him on all (three) sides with metres. They enclosed him on the south saying, 'we enclose thee with the Gāyatrī metere.' They enclosed him on the west saying, 'we enclose thee with the Triṣṭup metre'. They enclosed him on the north saying, 'we enclose thee with the Jagatī metre'.

Notes—निपात—$\sqrt{pad}$ to go, with the suffix यत्. पर्यगृह्णन् – $\sqrt{grah}$ with परि to enclose, impf. 3rd. plu.

तं छन्दोभिरभितः परिगृह्य अग्निं पुरस्तात्समाधाय तेनार्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्तेनेमां सर्वां पृथिवीं समविन्दन्त तद्यदेनेमां सर्वां समविन्दन्त तस्माद्वेदिर्नाम तस्मादाहुर्यावती वेदिस्तावती पृथिवी-त्येतया हीमां सर्वां समविन्दन्तैवं ह वाऽइमां सर्वां सपत्नानां संवृङ्क्ते निर्भजत्यस्यै सपत्नान्यऽएवमेतद्वेद ॥७॥

शब्दा॰ तम्=विष्णु को, छन्दोभिः=छन्दों से, अभितः=सब तरह से, परिगृह्य=घेरकर, अग्निम्=अग्नि को, पुरस्तात्=पूर्व की तरफ, समाधाय=रखकर, तेन=यज्ञ से, अर्चन्तः=पूजा करते हुये, श्राम्यन्तः=श्रम करते हुये, चेरुः=चलते रहे या करते रहे, तेन=यज्ञात्मक विष्णु के आधारभूत

स्थान से इमाम्=इस, सर्वाम्=सम्पूर्ण, पृथिवीम्=पृथिवी को, समविन्दन्त=पूर्णरूप से पाया, तत्=इसलिये, यत्=क्योंकि, एनेन=यज्ञ के आधारभूत स्थान से, इमाम्=इस, सर्वाम्=सम्पूर्ण (पृथिवी को), समविन्दन्त=पूर्णरूप से पाया, तस्मात्=इसलिये, आहुः=कहते हैं, यावती=जितनी, वेदि=वेदि, तावती=उतनी ही, पृथिवी=पृथिवी, इति=निपात, एतया=इस, वेदि से, हि=निश्चित अर्थ का वाचक निपात, इमाम्=इस, सर्वाम्=सम्पूर्ण (पृथिवी को), समविन्दन्त=पूर्णरूप से पाया, एवं ह वै=इसी प्रकार, इमां सर्वाम्=इस सम्पूर्ण (पृथिवी) को, सपत्नानाम्=शत्रुओं के, संवृङ्क्ते छीन लेता है, निर्भजति=अलग कर देता है, अस्यै=पृथिवी से, सपत्नान् शत्रुओं को, य.=जो पुरुष, एवम्=इस प्रकार, एतत्=यह, वेद=जानता है।

हि० अ०—देवगण, यज्ञरूपी विष्णु को छन्दो [illegible] तीन तरफ से घेरकर तथा पूर्व दिशा में अग्नि की स्थापना कर यज्ञ से अर्चना करते हुये, एव (अनुष्ठानजन्य) श्रम करते हुये, चलते रहे। उन्होंने यज्ञभूमि से सम्पूर्ण पृथिवी को प्राप्त की। क्योंकि देवों ने इस स्थान से ही सम्पूर्ण पृथिवी प्राप्त की, इसलिये इसे वेदि कहते हैं। इसीलिये यह कहा जाता है कि जितनी बडी वेदि है उतनी ही बडी पृथिवी है। देवों ने वेदि के द्वारा ही सम्पूर्ण पृथिवी पाई, उसी प्रकार यजमान भी शत्रुओं की सम्पूर्ण पृथिवी छीन लेता है। जो इस सत्य को जानता है वह शत्रुओं को इस पृथिवी से अलग कर देता है।

Trans—The gods, having enclosed Visnu (in the form of sacrifice) on all (three) sides with metres and having placed Agni on the east side, went on worshipping and toiling They obtained the entire earth by it Because they obtained the entire earth by it (the sacrificial place), it is called vedi (the altar) Hence, it is said that this earth is as big as the Vedi They (the gods) obtained the entire earth by Vedi As they obtained the entire earth by the Vedi, so the sacrificer wrests the entire earth of his enemies One who knows this truth, separates his enemies from the earth

Notes—समाधाय—सम्+आ+ $\sqrt{dha}$ to put, gerund

in आप अर्चन्त — $\sqrt{}$*arc* to worship, pres part 3rd plu श्राम्यन्त — $\sqrt{}$*śram* to toil, pres part 3rd plu चेरु — $\sqrt{}$*car* to move, perf 3rd plu समविन्दन्त — सम् + $\sqrt{}$*vid* to find, impf mid 3rd plu आहु — $\sqrt{}$*ah* to say, perf 3rd plu वेदि — Derived from $\sqrt{}$*vid* to find, वेदि is so called because it is obtained (Sam-vid) संवृङ्क्ते — $\sqrt{}$*vrj* to twist, pres mid 3rd sing

सोऽयं विष्णुर्ग्लानः। छन्दोभिरभितः परिगृहीतोऽग्निः पुरस्ता-न्नापक्रमणमास स ततऽएवौषधीनां मुलान्युपसुम्लोच ॥८॥

शब्दा०—स = उस प्रकार घेरा हुआ, अयम् = यह, विष्णुः = विष्णु, ग्लान = ग्लान हो गया, छन्दोभि = छन्दो से, अभित = सब तरह से परिगृहीत = घेर हुआ होने के कारण, अग्नि = अग्नि, पुरस्तात् = आगे होने के कारण, अपक्रमणं न आस = भाग कर नहीं जा सका, स = वह, तत एव = वहीं पर, ओषधीनाम् = छोटे-छोटे पौधो के, मूलानि = जड़ के, उप = पास, मुम्लोच = अदृश्य हो गया।

हि० अ०—उस प्रकार (घेरे हुये) विष्णु ग्लान हो गये। परन्तु तीन तरफ छन्दों से और आगे अग्नि से घिरे होने के कारण वे वहाँ से भाग नहीं सके। तब वे वहीं छोटे-छोटे पौधो की जड़ में घुसकर अदृश्य हो गये।

Trans —Visnu, (being enclosed in this way on all sides) became weary But, being encolsed on all (three sides) with metres and on the east with Agni, he could not escape from there He, then, entered into the roots of the plants there and disappeared

Notes—ग्लान —$\sqrt{}$*glai* to be exhausted, past part आस —$\sqrt{}$*as* to be, perf 3rd sing मुम्लोच —$\sqrt{}$*mluc* to set, perf 3rd sing

ते देवाऽऊचुः। क नु विष्णुरभूत् क नु यज्ञोऽभूदिति ते होचु-श्छन्दोभिरभितः परिगृहीतोऽग्निः पुरस्तान्नापक्रमणमस्त्यत्रैवा-

न्विच्छतेति तं खनन्तऽइवान्वीषुस्तं त्र्यङ्गुलेऽन्वविन्दंस्तस्मात्त्र्यङ्गुला वेदिः स्यात्तदु हापि पाञ्चिस्त्र्यङ्गुलामेवसौम्यस्याध्वरस्य वेदिं चक्रे ॥९॥

शब्दा०—ते=वे, ह=निपात, देवाः=देव, ऊचुः=कहने लगे, क=कहां, नु=वितर्कसूचक निपात, विष्णुः=विष्णु, अभूत्=गया, क=कहा, नु=वितर्कसूचक निपात, यज्ञः=यज्ञ, अभूत्=गया, इति=निपात, ते=वे, ह=निपात, ऊचुः=कहने लगे, छन्दोभिः=छन्दों से, अभितः=सब तरफ से, परिगृहीतः=घेरा हुआ, अग्नि=अग्नि, पुरस्तात्=आगे, न=नहीं, अपक्रमणम् अस्ति=भागा है, अत्रैव=यहीं, अन्विच्छत्=खोजिये, इति=निपात, तम्=उसको, खनन्तः इव=जरा खोदते हुये, अन्वीषुः=खोजने लगे, तम्=उसे, त्र्यङ्गुले=तीन अङ्गुल नीचे, अन्वविन्दन्=पाया, तस्मात्=इसलिये, त्र्यङ्गुला=तीन अङ्गुल नीचे (खुदी हुई), वेदिः=वेदि, स्यात्=होनी चाहिये, तत्=इसलिये, उ ह अपि=अर्थ पर जोर देने वाले निपात, पाञ्चिः=पाञ्चि नाम के ऋषि ने, त्र्यङ्गुलाम् एव=तीन अङ्गुल की ही, सौम्यस्य अध्वरस्य=सोमयाग की, वेदिम्=वेदि, चक्रे=बनाई।

हि० अ०—देवों ने कहा कि विष्णु कहां गये ? यज्ञ कहां गया ? उन्होंने कहा कि तीन तरफ छन्दों से घिरे हुये और सामने अग्नि के रहते वे भाग नहीं सकते। उन्हें यहीं खोजिये। देवगण जरा पृथिवी को खोदते हुये उन्हें खोजने लगे। उन्होंने उन्हें तीन अङ्गुल नीचे पाया। इसलिये वेदि तीन अङ्गुल गहरी होनी चाहिये। पाञ्चि ऋषि ने भी सोमयाग के लिये तीन अङ्गुल ही गहरी वेदि बनाई थी।

Trans—The gods said, 'What has become of Visnu? What has become of the sacrifice'? They said, 'Being enclosed with metres on all (three) sides and with Agni on the east, there is no way to escape. Search for him here' They began to search for him digging the earth slightly They found him at a depth of three inches. The Vedi, therefore should be three inches deep The seer, Pāñci also made the altar for the Soma sacrifice three inches deep

Notes—अभूत् —√*bhū* to be, root-aorist, 3rd sing अन्विच्छत —√*icch* with अनु to search for, impf 2nd plu खनन्त —√*khan* to dig, pres part nom plu अन्वीषु —√*is* with अनु to search for, perf 3rd plu अन्वविन्दन्—अनु—√*vid* to find, impf 3rd plu चक्रे—√*kr* to make, perf mid 3rd sing

तदु तथा न कुर्यात् । ओपधीनां वै स मूलान्युपाम्लोचत्तस्मादोप-धीनामेव मूलान्युच्छेत्तवै ब्रूयाद्यन्नेवात्र विष्णुमन्वविन्दंस्तस्मा-द्वेदिर्नाम ॥१०॥

शब्दा०—तत्=वह अर्थात् वेदि का निर्माण, उ=निपात तथा=वैसे अर्थात् तीन अङ्गुली पृथिवी खोदकर, न=नहीं, कुर्यात्=करना चाहिये, ओपधीनाम्=पौधो के, वै=निपात, स=वह अर्थात् विष्णु, मूलानि उप=जड म पहुचकर, अम्लोचत्=अदृश्य हुआ था, तस्मात्=इसलिये, ओपधी-नाम् एव=पौधों के ही, मूलानि=जडो को, उच्छेत्तवै=काटने के लिये, ब्रूयात्=आज्ञा दे, यत् नु एव अत्र=क्योंकि यहा ही, विष्णुम्=विष्णु को, अन्वविन्दन्=पाया, तस्मात्=इसलिये, वेदि॰ नाम=वेदि नाम पडा ।

हि॰ अ॰ वेदि का निर्माण वैसा नहीं करना चाहिये। विष्णु पौधे की जड में घुसकर अदृश्य हुये थे। इसलिये पौधो की ही जड काटने की आज्ञा देनी चाहिए क्योंकि यहीं विष्णु को पाया था इसलिये इसका नाम वेदि पडा ।

Trans—The Vedi should not be constructed in that way Visnu had disappeared into the roots of the plants Hence, one should bid to dig out the roots of the plants This place is called Vedi, because the gods found Visnu here

Notes—कुर्यात्—√*kr* to make, pres opt 3rd sing अम्लोचत् —√*mluc* to set impf 3rd sing उच्छेत्तवै—√*chid* to cut off, dative infinitive in तवै अन्वविन्दन अनु+√*vid* to find, impf 3rd plu

अथातो मनसश्चैव वाचश्च । अहंभद्रऽउदितं, मनश्च ह वै वाक्चाहं भद्रऽऊदाते ॥८॥

शब्दा० अथ=अनन्तर, अतः=यहां से, मनस=मन की, च=और, वाचः=वाणी की, अहंभद्रे=अपने अपने बड़कपन के विषय में, उदितम्=उचित, मनः=मन, च=और, ह वै=सचमुच वाक्=वाणी, च=और, अहंभद्रे=अपने अपने बड़कपन के विषय में ऊदाते=विवाद करने लगे।

हि० अ०—अब यहां से अपने अपने बड़कपन के विषय में मन और वाणी का संवाद आरम्भ होता है। एक बार मन और वाणी अपने अपने बड़कपन के विषय में विवाद करने लगे।

Trans—Now begins from here the conversation between Mind and Speech (regarding their respective excellence). Once there arose a dispute between Mind and Speech regarding excellence. Each of them said to the other, 'I am superior to you'.

Notes—ऊदाते—$\sqrt{}$*vad* to speak, perf mid 3rd dual

तद् ह मनऽउवाच । अहमेव त्वच्छ्रेयोऽस्मि न वै मया त्वं किंच नानभिगतं वदसि सा यन्मम त्वं कृतानुकरानुवर्त्मास्यहमेव त्वच्छ्रेयोऽस्मीति ॥९॥

शब्दा० तत् ह=उस विषय में, मनः=मन ने, उवाच=कहा, अहम्=मैं, एव=ही, त्वत्=तुमसे, श्रेयः=बड़ा, अस्मि=हूँ, न=नहीं, वै=सचमुच, मया=मेरे द्वारा, त्वम्=तुम, किंच=कुछ भी न=नहीं, अनभिगतम्=न जाना गया, वदसि=बोलती हो, सा=वह, यत्=क्योंकि, मम=मेरी, त्वम्=तुम, कृतानुकरा=अनुकरण करनेवाली, अनुवर्त्मा=अनुगमन करनेवाली, असि=हो, अहम्=मैं, एव=ही, त्वत्=तुमसे, श्रेयः=बड़ा, अस्मि=हूँ, इति=निश्चय।

हि० अ० — इस विषय में मन ने कहा कि मैं तुमसे बड़ा हूँ। क्योंकि तुम मेरे द्वारा न जाना हुआ कुछ भी नहीं बोलती। तुम मेरा अनुकरण करनेवाली और मेरी अनुगामिनी हो। अत मैं ही तुमसे बड़ा हूँ।

Trans —In this connection, Mind said, 'I am superior to you, because you do not speak anything that is not known to me You are my imitator and follower Hence, I am superior to you'

Notes—उवाच—√vac to speak, perf 3rd sing

अथ ह वागुवाच। अहमेव त्वच्छ्रेयस्यस्मि। यद्वै त्वं वेत्थाहं तद्विज्ञापयाम्यहं संज्ञापयामीति ॥१०॥

शब्दा० अथ ह=इसके अनन्तर, वाक्=वाणी, उवाच=बोली, अहम् –मैं, एव=ही, त्वत्=तुमसे श्रेयसी—बड़ी, अस्मि=हूँ, यद्वै—जो कुछ भी, त्वम्– तुम वेत्थ=जानते हो, अहम्=मैं, तत्=वह, विज्ञापयामि=जनाती हूँ, संज्ञापयामि=बताती हूँ इति=निपात।

हि० अ० इस पर वाणी ने कहा कि मैं तुमसे बड़ी हूँ। तुम जो कुछ भी जानते हो, वह मैं ही जनाती और बताती हूँ।

Trans —On this, Speech said, 'Surely, I am superior to you Whatever you know, I make it known, I communicate it'

Notes—विज्ञापयामि—√jñā with वि to make known, pres 1rst sing संज्ञापयामि—√jñā with सम् to communicate, pres 1rst sing

ते प्रजापति प्रति प्रश्नमेयतुः। स प्रजापतिर्मनसऽएवानूवाच मनऽएव त्वच्छ्रेयो मनसो वै त्वं कृतानुकरानुवर्त्मासि श्रेयसो वै पापीयान्कृतानुकरोऽनुवर्त्मा भवति ॥११॥

शब्दा० ते=वे दोनों, प्रजापतिम्—प्रजापति के पास, प्रश्न प्रति=प्रश्न पूछने के लिये, झगड़े के निपटारे के लिये एयतुः=गये, स=वह प्रजापति =प्रजापति, मनसः=मन के, एव=ही, अनु=अनुकूल उवाच=

बोला, मनः=मन, एव=ही, त्वत्=तुमसे, श्रेयः=बड़ा है, मनसः=मन की, वै=निश्चित रूप से, त्वम्=तुम, कृतानुकरा=अनुकरण करनेवाली, अनुवर्त्मा=अनुगामिनी, असि=हो, श्रेयसः=बड़े का, वै=निश्चय ही, पापीयान्=नीचा, कृतानुकरः=अनुकरण करनेवाला, अनुवर्त्मा=अनुगमन करनेवाला, भवति=होता है।

हि० अ०—वे दोनों झगड़े का निपटारा कराने के लिये प्रजापति के पास गये। प्रजापति ने मन के ही अनुकूल निर्णय किया। उन्होंने वाणी से कहा कि मन तुमसे बड़ा है। तुम मन का अनुकरण करनेवाली और अनुगमन करनेवाली हो। बड़े का अनुकरण और अनुगमन करनेवाला निश्चित ही उससे नीचा होता है।

Trans—They went to Prajāpati for decision He decided in favour of Mind He said to Speech, 'Mind is superior to you You are imitator and follower of Mind The imitator and follower of ■ better person is surely inferior to him

Notes—एयतुः—आ + √इ to go, perf 3rd dual.

सा ह वाक्परोक्ता विसिष्मिये। तस्यै गर्भः पपात सा ह वाक् प्रजापतिमुवाचाहव्यवाडेवाहं तुभ्यं भूयासं यां मा परोवाचऽइति तस्माद्यत्किञ्च प्राजापत्यं यज्ञे क्रियतऽउपांश्वेव तत्क्रियतेऽहव्यवाड्धि वाक् प्रजापतयऽआसीत् ॥१२॥

शब्दा०—सा ह=वह तो, वाक्=वाणी, परोक्ता=विरुद्ध बोली जाकर, प्रतिकूल निर्णय पाकर, विसिष्मिये=उद्विग्न हुई, गलितगर्भ हुई, तस्यै=उसका, गर्भः=गर्भ, पपात=गिर गया, सा ह वाक्=वह वाणी, प्रजापतिम्=प्रजापति ▮ उवाच=बोली, अहव्यवाट्=हविर्द्रव्य को न ले जानेवाली एव=ही, अहम्=मैं, तुभ्यम्=तुम्हारे लिये, भूयासम्=होऊं, याम्=जिस मा=मुझको परोवाच=विरुद्ध बोले हो, तस्मात्=इसलिये, यत्किञ्च=जो कुछ भी, प्राजापत्यम्=प्रजापति के लिये, यज्ञे=यज्ञ में, क्रियते=किया जाता है, अहव्यवाट्=हविर्द्रव्य को न ले जानेवाली, हि=निश्चत ही, वाक्=वाणी, प्रजापतये=प्रजापति के लिये, आसीत्=रही।

हि० अ० इस प्रकार विरुद्ध बोली जाने के कारण वाणी हतोत्साह हो गई। उसका गर्भ गिर गया। उसने प्रजापति से कहा कि अच्छा हो यदि मैं तुम्हारे लिये हवि ले जानेवाली न होऊँ। क्योंकि तुमने मेरे विरुद्ध निर्णय दिया है। अत यज्ञ में जो कुछ भी प्रजापति के लिये किया जाता है वह नीचे स्वर से किया जाता है। वाणी प्रजापति के लिये हविर्द्रव्य नहीं ले जाती।

Trans —Speech, being thus spoken against by him, was dejected and miscarried She said to Prajāpati, 'May I never be the bearer of oblations to you in a sacrifice, because you have decided against me' Hence, whatever is performed for Prajāpati in a sacrifice, is done in a low voice Speech does not serve as oblation bearer to Prajāpati

Notes—विसिष्मिये—√*smi* with वि to be devoid of smile, perf 3rd sing भूयासम्—√*bhū* to be, root aorist, prec 1rst sing पपात—√pat to fall, perf 3rd sing

तद्धैतद्देवाः। रेतश्चर्मन्वा यस्मिन्वा बभ्रुस्तद्ध स्म पृच्छन्त्यत्रैव स्या३दिति ततोऽत्रिः सम्बभूव तस्मादप्यात्रेय्या योषितैनस्व्येतस्यै हि योषायै वाचो देवतायाऽएते सम्भूताः ॥१३॥

शब्दा०—तत् ह=उस, एतत्=वाणी से गिरे हुये इस, देवा= देवगण, रेत=रेत को, गर्भ को, चर्मन्=चर्म में, वा=अथवा, यस्मिन्= अन्य किसी पात्र में, वा=अथवा, बभ्रु=भर लिया, तत् ह—उसके विषय में, पृच्छन्ति स्म=नित्य पूछते थे, अत्रैव स्यात्=क्या वह यहीं है?, तत=उससे, अत्रि=अत्रि ऋषि, सम्बभूव=उत्पन्न हुये, तस्मात् अपि= इसलिये, आत्रेय्या योषिता=सृतगर्भा रजस्वला स्त्री से, एनस्वी=पापी, एतस्यै हि=इसी योषायै=स्त्रीरूपधारिणी, वाचो देवताया—वाग्देवता से, एते=ये सब गर्भ, सम्भूताः=उत्पन्न हुये हैं।

हि० अ०—देवों ने उस गर्भ को एक चमडे में या अन्य किसी पात्र में भर लिया। वे पूछते थे कि क्या वह इसी में है? तब उसी से अत्रि उत्पन्न हुए। इसीलिये गलितगर्भा रजस्वला स्त्री को आत्रेयी कहते हैं। उससे व्यवहार

करनेवाला पापी होता हैं। इसी स्त्रीरूपधारिणी वाग्देवता से ये सब गर्भ उत्पन्न हुये हैं।

Trans.—The gods bore up the germ (*retas*) in a skin or in some vessel. They used to ask daily, 'Is it in it,' Then the seer, Atri, arose from it. Hence, a woman who has just miscarried is called Ātreyī. A man having intercourse with her becomes guilty. All these germs have originated from this woman, the goddess of speech.

Notes—बभ्रुः—√*bhṛ* to bear, perf. 3rd. plu. सम्बभूव—सम्+√*bhū* to be, perf. 3rd. sing.

अथातो विभूतयोऽस्य पुरुषस्य ॥

शब्दा०—अथ=अनन्तर, अत=यहां से, विभूतय=ऐश्वर्य, अस्य=इस, पुरुषस्य=पुरुषका, प्रजापति का।

हि० अ० अनन्तर यहां से प्रजापतिरूप पुरुष के ऐश्वर्य का वर्णन आरम्भ होता है।

Trans —Now, from here begins the description of the affluence of Prajāpati

तस्य वाचा सृष्टौ पृथिवी चाग्निश्चास्यामोषधयो जायन्तेऽग्निरेनाः स्वदयतीदमाहरतेदमाहरत्येवमेतौ वाचं पितरं परिचरतः पृथिवी चाग्निश्च ॥

शब्दा० तस्य=उसके, प्रजापति के, वाचा=वाणी के द्वारा, सृष्टौ=उत्पन्न किए गए, पृथिवी=पृथ्वी, च=और, अग्नि=अग्नि, च=और, अस्याम्=पृथ्वी पर, ओषधय=वनस्पतियां जायन्ते=उत्पन्न होती हैं, अग्नि=अग्नि, एना=इनको, स्वदयति=स्वादिष्ट बनाता है, इदम्=यह, आहरत=लाइये, इति=निपात, एवम्=इस प्रकार से, एतौ=ये दोनो, पृथ्वी और अग्नि, वाचं पितरम्—वाक् रूपी पिता को, परिचरत=परिचर्या करते हैं, प्रत्युपकार करते हैं, पृथिवी=पृथ्वी, च और, अग्नि=अग्नि, च और, इति=निपात।

हि० अ०—पृथ्वी और अग्नि को प्रजापतिरूप पुरुष की वाणी ने उत्पन्न किया है। पृथ्वी पर अनेक प्रकार के अन्न उत्पन्न होते हैं। अग्नि इनको स्वादिष्ट बनाता है। अग्नि के पाक से वे इतने स्वादिष्ट हो जाते हैं कि लोग कहते हैं 'यह ले आइये, यह ले आइये'। इस प्रकार से ये दोनो पृथ्वी और अग्नि वाक् रूपी पिता की सेवा करते हैं।

Trans —The earth and the fire have been produced by the speech of Prajāpati On the earth grow

many kinds of grain The fire makes them tasteful It cooks them and makes them so delicious that people ask for them again and again In this way the two earth and fire—serve their father, the speech

यावद्वनु पृथिवी यावदन्वग्निस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीयते यावदेतयोर्न जीयते पृथिव्याश्चाग्नेश्च य एवमेतां वाचो विभूतिं वेद ॥

शब्दा०—यावत्=जहा तक, अनु=अनुगत है, व्याप्त है, पृथिवी=पृथ्वी, यावत्=जहाँ तक, अनु=अनुगत है, व्याप्त है, अग्नि=अग्नि, तावान्=उतना, वहाँ तक, अस्य=उपासक का, लोकः=भोगभूमि, भवति=होती है, न=नहीं, अस्य=उपासक का, तावत्=तब तक, लोकः=भोगभूमि, जीर्यते=जीर्ण होती है, नष्ट होती है, यावत्=जब तक, एतयो=इन दोनो की, न=नहीं, जीर्यते=जीर्ण होती है, पृथिव्या=पृथ्वी की, च=और, अग्नेः=अग्नि की, च=और, यः=जो, एवम्=इस प्रकार एताम्=इस, वाचः=वाणी की, विभूतिम्=ऐश्वर्य को, वेद=जानता है, इति=निपात ।

Trans—The field of enjoyment of life of a worshipper extends as far as the earth and the fire pervade The field of enjoyment of a worshipper who knows the affluence of speech as described herein, does not wither away as long as the land of pervasion of the earth and the fire does not perish

प्राणेन सृष्टावन्तरिक्षं च वायुश्चान्तरिक्षं वा अनुचरन्त्यन्तरिक्षमनु शृण्वन्ति वायुरस्मै पुण्यं गन्धमावहत्येवमेतौ प्राणं पितरं परिचरतोऽन्तरिक्षं च वायुश्च यावदन्वन्तरिक्षं यावद्वनु वायुस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीयते यावदेतयोर्न जीर्यन्ते(ते)-ऽन्तरिक्षस्य च वायोश्च य एवमेतां प्राणस्य विभूतिं वेद ॥

शब्दा०—प्राणेन=प्राण के द्वारा, सृष्टौ=उत्पन्न किये गए है, अन्तरिक्षम्

=अन्तरिक्ष, पृथ्वी और स्वर्ग के बीच का लोक, च=और, वायु=पवन, अन्तरिक्ष अनु=अन्तरिक्ष में से, वै=निश्चय सूचक निपात, चरन्ति=चलते फिरते है, अन्तरिक्ष अनु=अन्तरिक्ष में से, शृण्वन्ति=सुनते हैं, वायु =पवन, अस्मै=उपासक के लिये, पुण्यम्=पवित्र, गन्धम्=गन्ध, आवहति =लाता है, एवम्=इस प्रकार, एतौ=ये दोनो, प्राणं पितरम्=प्राणरूप पिता को, परिचरत=परिचर्या करते हैं, अन्तरिक्षम्=अन्तरिक्ष, च=और वायुः =पवन च=और यावत्=जहां तक, अनु=व्याप्त है, अन्तरिक्षम्=अन्तरिक्ष, यावत्=जहां तक, अनु=व्याप्त है, वायु=पवन, तावान्=वहां तक, अस्य=उपासक का, लोकः=भोगभूमि, भवति=होती है, न=नहीं, अस्य =उपासक का, तावत्=तब तक, लोकः=भोगभूमि, जीर्यते=क्षीण होती है, यावत्=जब तक, एतयोः=इन दोनो का, न=नहीं, जीर्यन्ते=क्षीण होते हैं, अन्तरिक्षस्य=अन्तरिक्ष का च=और, वायोः=वायु का च=और, यः=जो, एवम्=इस प्रकार, एताम्=इस, प्राणस्य=प्राण की, विभूतिं =विभूति को, ऐश्वर्य को वेद=जानता है।

हि० अ०—अन्तरिक्ष और पवन प्राण के द्वारा उत्पन्न किये गए हैं। अन्तरिक्ष में से लोग चलते हैं और अन्तरिक्ष में से ही सुनते हैं। पवन उपासक के लिये पवित्र (उत्तम) गन्ध लाता है। इस प्रकार ये दोनो— अन्तरिक्ष और पवन-प्राण रूप पिता की सेवा करते हैं। जहा तक अन्तरिक्ष व्याप्त है और जहां तक वायु व्याप्त है वहा तक उपासक की भोगभूमि होती है। जो उपासक यहां वर्णित प्रकार से प्राण की यह विभूति जानता है उसकी भोगभूमि तब तक क्षीण नहीं होती जब तक अन्तरिक्ष और पवन के व्याप्ति की भूमि क्षीण न हो जाय।

Trans The middle region and the air have been created by Prāna The living beings move through the middle region and also hear through it The air brings sweet smell for the worshipper In this way these two—the middle region and the air—serve Prāna, their father The worshipper has his field of enjoyment as far as the middle region and the air pervade The field of enjoyment of the worshipper who knows the affluence of Prāna as

described herein, does not wither away as long as the land of pervasion of the middle region and the air does not perish

चक्षुसा सृष्टौ द्यौश्चाऽऽदित्यश्च द्यौर्हास्मै वृष्टिमन्नाद्यं संप्रयच्छत्या-दित्योऽस्य ज्योतिः प्रकाशं करोत्येवमेतौ चक्षुः पितरं परिचरतो द्यौश्चाऽऽदित्यश्च यावदनु द्यौर्यावदन्वादित्यस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतयोर्न जीर्यते दिवश्चा-ऽऽदित्यस्य च य एवमेतां चक्षुषो विभूतिं वेद ॥

शब्दा० चक्षुषा=नेत्र के द्वारा, सृष्टौ=उत्पन्न किये गए हैं, द्यौ =स्वर्ग, आकाश, च=और आदित्यः=सूर्य, च=और, द्यौ =स्वर्ग, आकाश ह—निश्चय सूचक निपात, अस्मै=साधक के लिये, वृष्टिम्=वृष्टि, अन्नाद्यम्=अन्न, सम्प्रयच्छति=देता है, आदित्य =सूर्य, अस्य=साधक को, ज्योति =तेज, उष्णता, प्रकाशम्=प्रकाश, करोति=करता है, देता है, एवम् =इस प्रकार से, एतौ=ये दोनो, चक्षु पितरम्=नेत्ररूप पिता की, परि-चरतः=सेवा करते हैं, द्यौ =आकाश, च=और, आदित्यः=सूर्य, च =और यावत्= जहा तक, अनु=व्याप्त है, द्यौ =स्वर्ग, आकाश, यावत् =जहा तक, अनु=व्याप्त है, आदित्य =सूर्य, तावान्=वहा तक, अस्य =साधक की, लोक =भोगभूमि, भवति=होती है न=नहीं, अस्य =साधक की, तावत्=तब तक, लोक =भोगभूमि, जीर्यते=शीर्ण होती है, यावत्—जब तक, एतयो =इन दोनो की, न=नहीं, जीर्यते—शीर्ण होती है, दिव =आकाश की, च=और, आदित्यस्य=सूर्य की, च=और, य =जो एवम्=इस प्रकार, एताम्=इस, चक्षुष =नेत्र की, विभूतिम् =विभूति को, ऐश्वर्य को, वेद=जानता है, इति=निपात,

हि० अ०—आकाश और सूर्य (प्रजापति के) नेत्र द्वारा उत्पन्न किये गए हैं। आकाश उपासक को वृष्टि और अन्न देता है। सूर्य इसको उष्णता और प्रकाश देता है। इस प्रकार ये दोनो आकाश और सूर्य—अपने नेत्र रूपी पिता की सेवा करते हैं। जहाँ तक आकाश और सूर्य की अभिव्याप्ति है वहा तक उपासक की भोगभूमि है जब तक आकाश और सूर्य की अभि-

व्याप्ति का क्षेत्र शीर्ण नहीं होता तब तक उपासक की, जो यहा वर्णित नेत्रों की विभूति जानता है, उसकी भोगभूमि शीर्ण नहीं होती ।

Trans —The sky and the sun are created by the eyes (of Prajāpati) The sky gives rain and food to the worshipper The sun gives him warmth and light In this way they—the sky and the sun—serve the eye, their father As far as the sky and the sun pervade, so far extends the field of enjoyment of life of the worshipper The field of enjoyment of the worshipper who knows the affluence of eye as described herein, does not wither away as long as the land of pervasion of the sky and the sun does not perish

श्रोत्रेण सृष्टा दिशश्च चन्द्रमाश्च दिग्भ्यो हैनमायती ३ दिग्भ्यो विशृणोति चन्द्रमा अस्मै पूर्वपक्षापरपक्षान्विचिनोति पुण्याय कर्मण एवमेते श्रोत्रं पितरं परिचरन्ति दिशश्च चन्द्रमाश्च यावदनु दिशो यावदनु चन्द्रमास्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीयते यावदेतेषां न जीयते दिशां च चन्द्रमसश्च य एवमेतां श्रोत्रस्य विभूतिं वेद ॥

शब्दा० श्रोत्रेण=कान द्वारा, सृष्टा =उत्पन्न किये गए हैं, दिश = दिशाएँ, च=और, चन्द्रमा =चन्द्रमा, च=और, दिग्भ्य =दिशाओं से, ह=निश्चय सूचक निपात, एनम्=उपासक के पास, आयति -(सेवक और भोग्य वस्तु) आते हैं, ईम्—निश्चय सूचक वैदिक निपात, दिग्भ्य =दिशाओं से, विशृणोति=सुनता है, चन्द्रमा = चन्द्रमा, अस्मै=उपासक को, पूर्व-पक्षापरपक्षान्=शुक्ल और कृष्ण पक्षों को, विचिनोति=सम्पन्न करता है, पुण्याय कर्मणे=पवित्र कर्म के लिये, एवम्=इस प्रकार, एते=ये, श्रोत्रं पितरम्=कान रूपी पिता की, परिचरन्ति=सेवा करते है, दिश =दिशाएँ, च=और, चन्द्रमा =चन्द्रमा, च=और यावत्=जहा तक, अनु=व्याप्त होती हैं, दिश =दिशाएँ, यावत्=जहाँ तक, अनु=व्याप्त होता हैं, चन्द्रमा =चन्द्रमा, तावान्=वहाँ तक, अस्य=उपासक का, लोक =भोगभूमि

चरन्त्यापश्च वरुणश्च यावदन्वापो यावदनु वरुणस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतेषां न जीर्यतेऽपां च वरुणस्य च य एवमेतां मनसो विभूतिं वेद ।

शब्दा०—मनसा=मन के द्वारा, सृष्टाः=उत्पन्न किये गए हैं, आपः=जल, च=और, वरुणः=वरुण, च=और, आपः=जल, ह=निश्चय सूचक निपात, अस्मै=उपासक के लिये, श्रद्धाम्=आस्तिक्य को, संनमन्ते=उत्पन्न करते हैं, पुण्याय कर्मणे=पवित्र कर्म के लिये, वरुणः=वरुण, अस्य=उपासक की, प्रजाम्=प्रजा को, धर्मेण=धर्म से, धर्म में, दाधार=धारण करता है, प्रवृत्त करता है, एवम्=इस प्रकार, एते=ये, मनः पितरम्=मन रूपी पिता की, परिचरन्ति=सेवा करते हैं, आपः=जल, च=और, वरुणः=वरुण, च=और, यावत्=जहाँ तक, अनु=व्याप्त है, आपः=जल, यावत्=जहाँ तक, अनु=व्याप्त है, वरुणः=वरुण, तावान्=वहाँ तक, अस्य=उपासक की, लोकः=भोगभूमि, भवति=होती है, न=नहीं, अस्य=उपासक की, लोकः=भोगभूमि, तावत्=तब तक, लोकः=भोगभूमि, जीर्यते=शीर्ण होती है, यावत्=जब तक, एतेषाम्=इनकी, न=नहीं, जीर्यते=शीर्ण होती है, अपाम्=जल की, च=और, वरुणस्य=वरुण की, च=और, यः=जो, एवम्=इस प्रकार, एताम्=इस, मनसः=मन की, विभूतिम्=विभूति को, ऐश्वर्य को, वेद=जानता है ।

हि० अ०—जल और वरुण (प्रजापति के) मन के द्वारा उत्पन्न किये गए हैं । जल उपासक के मन में पवित्र कर्म के लिये श्रद्धा उत्पन्न करता है । वरुण उपासक की प्रजा को धर्म में प्रवृत्त करता है । इस प्रकार ये—जल और वरुण मन रूपी पिता की सेवा करते हैं । जहाँ तक जल और वरुण की व्याप्ति है वहाँ तक उपासक की भोगभूमि होती है । जो उपासक यहाँ वर्णित प्रकार से मन की विभूति जानता है, उसकी भोगभूमि तब तक शीर्ण नहीं होती जब तक जल और वरुण की अभिव्याप्ति की भूमि नष्ट न हो जाय ।

Trans.—Waters and Varuṇa are created by the mind (of Prajapati). Waters create in a worshipper faith in religious performances. Varuṇa leads his progeny on the right path. In this way they—

waters and Varuna —serve the mind, their father The field of enjoyment of life of a worshipper extends as far as waters and Varuna pervade The field of activities of a worshipper who knows the affluence of water and mind as described herein, does not wither away as long as the land of pervasion of waters and Varuna does not perish

पञ्च वा एते महायज्ञाः सतति प्रतायन्ते सतति संतिष्ठन्ते देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति ।

शब्दा॰ पञ्च=पांच, वै=निश्चय सूचक निपात, एते=ये महायज्ञाः =महायज्ञ, सतति=निरन्तर, नित्य, प्रतायन्ते=किये जाते हैं, सतति= निरन्तर, नित्य, संतिष्ठन्ते=समाप्त होते हैं, देवयज्ञ =देवयज्ञ, पितृयज्ञः= पितृयज्ञ, भूतयज्ञ =भूतयज्ञ, मनुष्ययज्ञः=मनुष्ययज्ञ, ब्रह्मयज्ञः=ब्रह्मयज्ञ, इति=परिगणनार्थक निपात ।

हि॰ अ॰—देवयज्ञ, पितृयज्ञ, भूतयज्ञ, मनुष्ययज्ञ और ब्रह्मयज्ञ ये पांच महायज्ञ नित्य किये जाते हैं और नित्य समाप्त होते हैं ।

Trans—The five Mahāyajñas viz the Deva-yajña, the Pitr-yajna, the Bhūta yajña, the Manusya-yajña and the Brahma-yajña are performed and concluded daily

यदग्नौ जुहोत्यपि समिधं तद्देवयज्ञः संतिष्ठते ।

शब्दा॰—यत्=जो, अग्नौ=अग्नि में, जुहोति=हवन करता है, अपि =भी, समिधम्=समिधा, तत्=वह उससे, देवयज्ञ=देवयज्ञ, संतिष्ठते= पूरा होता है, समाप्त होता है ।

हि॰ अ॰—अग्नि में एक समिधा भी हवन करने से देवयज्ञ पूरा होता है ।

Trans—Offering into the fire even a piece of sacred fuel completes the Deva yajña

यत्पितृभ्यः स्वधा करोत्यप्यपस्तत्पितृयज्ञः संतिष्ठते ।

शब्दा॰—यत्=जो, पितृभ्यः=पितरों को, स्वधा करोति='स्वधा' शब्द के उच्चारण पूर्वक समर्पण करता है, अपि=भी, अपः=जल, तत् =वह, उससे, पितृयज्ञः=पितृयज्ञ, संतिष्ठते=पूरा होता है, समाप्त होता है ।

हि० अ०—'स्वधा' शब्द के उच्चारण पूर्वक पितरों को केवल जल भी अर्पण करने से पितृयज्ञ पूरा होता है।

Trans.—Offering even only water to the ancestors with the utterance of Svadhā completes the Pitṛ-yajña.

यद्भूतेभ्यो बलिं हरति तद्भूतयज्ञः संतिष्ठते।

शब्दा० यत्=जो, भूतेभ्यः=कौव्वे आदि प्राणियों को, बलिम्=भक्ष्य, हरति=समर्पण करता है, तत्=वह, उससे, भूतयज्ञः=भूतयज्ञ, संतिष्ठते=पूरा होता है, समाप्त होता है।

हि० अ०—कौव्वे आदि प्राणियों को भक्ष्य समर्पण करने से भूतयज्ञ पूरा होता है।

Trans.—Offering food to birds and animals like crows etc. completes the Bhūta-yajña.

यद्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं ददाति तन्मनुष्ययज्ञः संतिष्ठते।

शब्दा०—यत्=जो, ब्राह्मणेभ्यः=ब्राह्मणों को, अन्नम्=अन्न, ददाति देता है, तत्=वह, उससे, मनुष्ययज्ञः=मनुष्ययज्ञ, संतिष्ठते=पूरा होता है, समाप्त होता है।

हि० अ० –ब्राह्मणों को अन्न देने से मनुष्ययज्ञ पूरा होता है।

Trans.—Offering food to Brahmans completes Manuṣya-yajña.

यत्स्वाध्यायमधीयीतैकामप्यृचं यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञः संतिष्ठते।

शब्दा० –यत्=जो, स्वाध्यायम्=स्वाध्याय को, परम्परागत अपनी वेद की शाखा का, अधीयीत=अध्ययन करे, एकाम्=एक, अपि=भी, ऋचम्=ऋचा को, यजुः=यजु को, साम=साम को, वा=अथवा, तत्=वह, उससे, ब्रह्मयज्ञः=ब्रह्मयज्ञ, संतिष्ठते=पूरा होता है।

हि० अ०—वेद की अपनी शाखा का, एक भी ऋचा का, एक भी यजु का, अथवा एक भी साम का, अध्ययन करने से ब्रह्मयज्ञ पूरा होता है।

Trans—The study of one's own Sākhā, (if not possible) even of one Ṛcā, one yajus or one Sāma, completes the Brahma-yajña

यदृचोऽधीते पयसः कूल्या अस्य पितॄन्स्वधा अभिवहन्ति यद्यजूंषि घृतस्य कूल्या यत्सामानि सोम एभ्यः पवते यदथर्वाङ्गिरसो मधोः कूल्या यद्ब्राह्मणानीतिहासान्पुराणानि कल्पान्गाथा नाराशंसीर्मेदसः कूल्या अस्य पितॄन्स्वधा अभिवहन्ति।

शब्दा० यत्=जो, ऋचः=ऋचाओं को, अधीते=अध्ययन करता है, पयसः=दूध की, कूल्या=नदियां, अस्य=ब्रह्मयज्ञ करनेवाले के, पितॄन्=पितरों को लक्ष करके, स्वधा=स्वधाकार से दिये हुए हवि के रूप में, अभिवहन्ति=बहती हैं, यत्=जो, यजूंषि=यजुओं को, घृतस्य=घी की, कूल्या=नदियां, यत्=जो, सामानि=सामों को, सोमः=सोम, सोम की धारा, एभ्यः=पितरों के लिये, पितरों की तरफ, पवते=बहती है, यत्=जो, अथर्वाङ्गिरसः=अथर्वाङ्गिरस, मधोः=मधु की, कूल्याः=नदियां, यत्=जो, ब्राह्मणानि=ब्राह्मण ग्रन्थ, इतिहासान्=इतिहास, पुराणानि=पुराण, कल्पान्=कल्प, गाथाः=गाथाएं, नाराशंसी=नाराशंसी, मेदसः=मांस की, कूल्याः=नदियां, अस्य=ब्रह्मयज्ञ करने वाले के, पितॄन्=पितरों को लक्ष करके, स्वधा=स्वधाकार से समर्पित हवि के रूप में, अभिवहन्ति=बहती हैं।

हि० अ० ऋग्वेद की ऋचाओं का अध्ययन करने से ब्रह्मयज्ञ करने वाले के पितरों को लक्ष करके दूध की नदियां स्वधाकार से समर्पित हविर्द्रव्य बन कर बहती हैं। यजुर्वेद के यजुओं का अध्ययन करने से पितरों की तरफ घृत की नदियां बहती हैं। सामवेद के सामों का अध्ययन करने से पितरों की तरफ सोम की धाराएं बहती हैं। अथर्वाङ्गिरस (अथर्ववेद) का अध्ययन करने से पितरों की तरफ मधु की नदियां बहती हैं। ब्राह्मण, इतिहास, पुराण, कल्प, गाथा और नाराशंसी का अध्ययन करने से पितरों को लक्ष करके मांस की नदियां स्वधाकार से समर्पित द्रव्य बनकर बहती हैं।

Trans —As a result of the study of the Rcas of the Rgveda, rivers of milk flow towards the ancestors of the clelebrater of Brahma yajna, as if they were libations offered with Svadhā The study of the Yajus of the Yajurveda makes rivers of clarified butter flow towards them The study of Samans of the Samveda sends forth streams of Soma towards them The study of Atharvāngiras makes rivers of honey flow towards them The study of the Brāhmanas, the Itihāsas, the Purānas, the Kalpas, the Gāthās and the Nārāsamsis makes rivers of flesh juce flow towards the ancestors of the performer of Brahma yajña, as if they were libations offered with Svadhā

यदृऽचोधीते पयआहुतिभिरेव तद्देवान्स्तर्पयति यद्यजूंषि घृताहुतिभिर्यत्सामानि सोमाहुतिभिर्यदथर्वाङ्गिरसो मध्वाहुतिभिर्यद्ब्राह्मणानीतिहासान्पुराणानि कल्पान्गाथा नाराशंसीर्मेदाहुतिभिरेव तद्देवान्स्तर्पयति त एनं तृप्ता आयुषा तेजसा वर्चसा श्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन च तर्पयन्ति ।

शब्दा० —यत्=जो, ऋचः=ऋचाओ को, अधीते=अध्ययन करता है, पयआहुतिभिः=दूध की आहुतियों से, एव=ही, तत्=वह, देवान्=देवो को, तर्पयति=तृप्त करता है, यत्=जो, यजूंषि=यजुओ को, घृताहुतिभिः=घी की आहुतियो से, यत्—जो सामानि=सामों को, सोमाहुतिभि=सोम की आहुतियो से, यत्=जो, अथर्वाङ्गिरसः=अथर्वाङ्गिरस् को, अथववेद का, मध्वाहुतिभिः=मधु की आहुतियों से, यत्=जो, ब्राह्मणानि=ब्राह्मण ग्रन्थो को, इतिहासान्=इतिहासो को पुराणानि=पुराणो को, कल्पान्=कल्पो को गाथाः=गाथाओं को नाराशसीः=नाराशसियों को, मेदाहुतिभि=मास की आहुतियो से एव=हो तत्=वह, उससे, तर्पयति=तृप्त करता है, ते=वे, एनम्=इसको, तृप्ताः=तृप्त होकर, आयुषा=दीर्घ जीवन से, तेजसा=तेज से, वर्चसा=बल से, श्रिया=लक्ष्मी से,

यशसा=यश से, ब्रह्मवर्चसेन=ब्रह्म तेज से, अन्नाद्येन=अन्न से, च=और तर्पयन्ति=तृप्त करते है, इति=समाप्ति सूचक निपात ।

हि० अ०—जो ऋचाओ का अध्ययन करता है वह देवो को दूध की आहुतियो से तृप्त करता है । जो यजुओ का अध्ययन करता है वह देवो को घृत की आहुतियो से तृप्त करता है । जो सामो का अध्ययन करता है वह देवो को सोम की आहुतियो से तृप्त करता है । जो अथर्वाङ्गिरस (अथर्ववेद) का अध्ययन करता है वह देवो को मधु की आहुतियों से तृप्त करता है । जो ब्राह्मण, इतिहास, पुराण, कल्प, गाथा और, नाराशंसी का अध्ययन करता है वह देवों को मास की आहुतियो से तृप्त करता है । वे देव तृप्त होकर ब्रह्मयज्ञ करनेवाले को दीर्घ जीवन, तेज, बल, लक्ष्मी, यश, ब्रह्मतेज, और अन्न आदि से परिपूर्ण करते है ।

Trans—He who studies Rcās satisfies gods with oblations of milk He who studies Yajus satisfies gods with oblations of clarified butter He who studies Sama satisfies gods with oblations of Soma He who studies Atharvāngiras satisfies gods with oblations of honey He who studes the Brāhmanas, the Itihāsas, the Purānas, the Kalpa, the Gāthā and the Nārāśamsı satisfies the gods with oblations of flesh The gods being satisfied make the clelebrater of Brahma-yajña long lived and rich in valour, strength, wealth, fame, spiritual power, and food etc

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्य उद्यास्यन्वा अरेऽहमस्मात्स्थाना-दस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्याऽन्तं करवाणीति ॥१॥

शब्दा०—मैत्रेयि=ओ मैत्रेयि, इति ह=यह, उवाच=कहा, याज्ञवल्क्यः=याज्ञवल्क्यने, उत्=ऊपर, (गृहस्थाश्रम छोड़कर परिव्रज्या नाम के दूसरे ऊपर के आश्रम में), यास्यन्=जाने की इच्छा वाले, वै=अवधारणार्थक निपात, अरे=हे, अहम्=मैं, अस्मात्=इस, स्थानात्=स्थान से, गृहस्थाश्रम से, अस्मि=हूँ, हन्त=हर्ष सूचक एक अव्यय, ते=तुम्हें, अनया=इस, कात्यायन्या=कात्यायनी से, अन्तम्=अलग, करवाणि=करना चाहता हूँ।

हि० अ०–याज्ञवल्क्य ने कहा कि हे मैत्रेयि मैं गृहस्थाश्रम छोड़ कर संन्यास लेना चाहता हूँ। इसके लिये मैं तुम्हारी अनुमति चाहता हूँ, और ऐसे करने से पहिले मैं अपने धन का बटवारा करके तुम्हें कात्यायनी से अलग कर देना चाहता हूँ।

Trans.—"O, Maitreyi !", said Yājñavalkya, "I wish to enter into the higher stage of life from this stage of the life of a house-holder. (I want your consent for this and before I do so) I wish to separate you from this Kātyāyanī (by dividing my property between you).

सा होवाच मैत्रेयी। यन्नु म इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्कथं तेनामृता स्यामिति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु नाऽऽशाऽस्ति वित्तेनेति ॥२॥

शब्दा०—सा=याज्ञवल्क्य के द्वारा उपर्युक्त प्रकार से कही गई मैत्रेयीने, ह=निपात, उवाच=कहा, मैत्रेयी=मैत्रेयी ने, यत्=यदि, नु=वितर्क सूचक निपात, मे=मेरे, इयम्=यह, भगोः=भगवन्, सर्वा=सब, पृथिवी

=भूमि, वित्तेन=धन से, पूर्णा स्यात्=भर जाय, कथम्=क्या, तेन=उस धन से, अथवा उस धन से साध्य अग्नि होत्रादि कर्म द्वारा, अमृता=अमर, अथवा सब दुःखों से मुक्त, स्याम्=हो जाऊँगी, इति=निपात, न=नहीं, इति=निपात, ह=निपात, उवाच=कहा, याज्ञवल्क्यः=याज्ञवल्क्य ने, यथा=जैसे, एव=ही, उपकरणवताम्=सब प्रकार के साधनवाले, अथवा धन-सम्पन्न पुरुषों का, जीवितम्=जीवन, तथा एव=वैसा ही, ते=तुम्हारा, जीवितम्=जीवन, स्यात=होगा, अमृतत्वस्य=अमृतत्व की; अथवा दुःख से मुक्ति की, न=नहीं, आशा अस्ति=आशा है, वित्तेन=धन से, इति=निपात।

हि० अ० - याज्ञवल्क्य के द्वारा उपर्युक्त प्रकार से कही गई मैत्रेयी ने कहा कि हे भगवन् क्या समस्त पृथ्वी के मेरे धन से भर जाने पर मैं सब दुःखों से मुक्त (अमर) हो जाऊँगी ? याज्ञवल्क्य ने उत्तर दिया कि ऐसा नहीं होगा। तुम्हारा जीवन वैसा ही होगा जैसा धनिकों का होता है। धन से अमर पद की आशा नहीं ॥२॥

Trans.—Being spoken to in this way by Yājñavalkya, Maitreyī said to him, "O, My lord! shall I be immortal when this whole earth is filled with my wealth?" "No", replied Yājñavalkya. "Your life", said he, "will be just like the life of rich men. There is no hope of immortality with wealth."

सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान् वेद तदेव मे ब्रूहि ॥३॥

शब्दा०—सा=उस, ह=निपात, उवाच=कहा, मैत्रेयी=मैत्रेयी ने, येन=जिससे, जिस सांसारिक वैभव से, अहम्=मैं, न=नहीं, अमृता=अमर, सब दुःखों से मुक्त, स्याम्=हो जाऊँ, किम्=क्या अहम्=मैं, तेन=उससे, कुर्याम्=करूँगी, यद् एव=जो कुछ भी, भगवान्=आप, वेद=जानते हैं, तद् एव=वही, मे=मुझे, ब्रूहि=बताइये, इति=निपात।

हि० अ०—मैत्रेयी ने कहा कि जिस (धन से) मैं दुःख-मुक्त (अमर) नहीं हो सकती उससे मुझे क्या करना है? हे भगवान् आप मुझे वह बतायें जिसे आप मुक्ति का साधन समझते हैं।

Trans.—'What shall I do with that (wealth)', said Maitreyī, 'which will not make me immortal. O Lord tell me whatever you deem to be the cause of freedom from all pains'

स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया बतारे नः सती प्रियं भाषस एह्यास्स्व व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ॥४॥

शब्दा०—सः=उसने, ह=निपात, उवाच=कहा, याज्ञवल्क्यः=याज्ञवल्क्य ने, प्रिया=प्यारी, बत=हर्ष सूचक निपात, अरे=हे, नः=हमारी, सती=सती स्त्री, प्रियम्=मीठी बात, भाषसे=बोलती हो, एहि=आओ, आस्व=बैठो, व्याख्यास्यामि=व्याख्या करूँगा, ते=तुमको, व्याचक्षाणस्य =व्याख्या करनेवाले, तु=तो, मे=मेरी (बातों पर), निदिध्यासस्व =ध्यान दो, इति=निपात।

हि० अ०—याज्ञवल्क्य ने कहा कि हे प्रिये तुम मीठी बात बोलती हो। आओ, बैठो। हम व्याख्या करके तुम्हें (मुक्ति का साधन) समझावेंगे। व्याख्या करते समय हमारी बातों पर ध्यान दो॥

Trans.—Yājñavalkya said, 'My darling is faithful. O dear, you speak in sweet terms. Come and sit near me I will explain to you the means of attaining immortality Concentrate as I explain'.

Notes—व्याचक्षाणस्य – वि+आ+√*caks* to see, pres. part gen sing.

स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति। न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति। न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति। आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्या-

सितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम् ॥४॥

शब्दा० सः=याज्ञवल्क्य ने, ह=निपात, उवाच=कहा, न=नहीं, वै=प्रसिद्धार्थस्मारक निपात, अरे=हे, पत्युः=पति के, कामाय=प्रयोजन के लिये, पतिः=पति, प्रियः=प्यारा, भवति=होता है, आत्मनः=आत्मा के, अपने, तु=तो, प्रत्युत, कामाय=प्रयोजन के लिये, पतिः=पति, प्रियः =प्रिय, भवति=होता है, न=नहीं, वै=निपात, अरे=हे, जायायै=भार्या के, कामाय=प्रयोजन के लिये, जाया=भार्या, प्रिया=प्यारी, भवति=होती है, आत्मनः=आत्मा के, अपने, तु=निपात, कामाय=प्रयोजन के लिये, जाया=भार्या, प्रिया=प्यारी, भवति=होती है। न=नहीं, वै=निपात, अरे=हे, सर्वस्य=सब पदार्थों के, कामाय=प्रयोजन के लिये, सर्वम्=सब कुछ, प्रियम्=प्रिय, भवति=होता है, आत्मनः=आत्मा के अपने, कामाय =प्रयोजन के लिये, सर्वम्=सब कुछ, प्रियम्=प्रिय, भवति=होता है, आत्मा=आत्मचैतन्य, वै=निपात, अरे=हे, द्रष्टव्यः=प्रत्यक्ष जानने योग्य पदार्थ, श्रोतव्यः=गुरुमुख से सुनना चाहिये, मन्तव्यः=विचार करना चाहिये, निदिध्यासितव्यः=निरन्तर चिन्तन करना चाहिये, मैत्रेयि=हे मैत्रेयि, आत्मनः=आत्मा के, आत्मचैतन्य के, वै=निपात, अरे=हे, दर्शनेन=प्रत्यक्ष दर्शन से, श्रवणेन=गुरुमुख से श्रवण से, मत्या=विचार करने से, विज्ञानेन =नित्य चिन्तन द्वारा जानने से, इदम्=यह, सर्वम्=सब, विदितम्=जाना जाता है ॥४॥

हि० अ०— याज्ञवल्क्य ने कहा कि हे मैत्रेयि, (पत्नी को) पति उसके प्रयोजन के लिये प्रिय नहीं होता, प्रत्युत आत्मा के प्रयोजन के लिये प्रिय होता है। हे मैत्रेयि, (पति को) भार्या उसके प्रयोजन के लिये प्रिय नहीं होती, प्रत्युत आत्मा के प्रयोजन के लिये प्रिय होती है। हे मैत्रेयि, (मनुष्य को) सब पदार्थ उसके प्रयोजन के लिये प्रिय नहीं होते, प्रत्युत आत्मा के प्रयोजन के लिये प्रिय होते हैं। (संसार में आत्मा ही सर्वोपरि प्रिय पदार्थ है।) अतः हे मैत्रेयि, आत्मा ही जानने योग्य पदार्थ है। उसी को सुनना चाहिये, उसी पर विचार करना चाहिये और उसी का निरन्तर चिन्तन करना चाहिये। हे मैत्रेयि, आत्मा के दर्शन, श्रवण, मनन और विज्ञान से सब कुछ जाना जाता है।

Trans —Yājñavalkya said, 'O Maitreyī, a wife is dear to her husband not for her sake, but for the sake of his own Ātmā O Maitreyī, a husband is dear to his wife not for his sake, but for the sake of her own Ātmā O Maitreyī, all things in this world are dear not for their sake, but for the sake of Atmā of the possessor (In this world the dearest of all things, is Atmā) Hence, O Maitreyī, the thing worth knowing is Atmā It should be heard, thought over, and meditated upon O Maitreyī, all this (universe) is known by seeing, hearing, thinking upon and knowing through meditation the supreme self

भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो भूतानि वेद सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि भूतनीदं सर्वं यदयमात्मा ॥६॥

शब्दा॰ भूतानि=पञ्च महाभूत, तम्=उसको, परादुः=दूर रखते हैं, यः—जो, अन्यत्र आत्मनः=आत्मा से अन्यत्र, भूतानि=पञ्च महाभूतो को, वेद=जानता है, सर्वम्=सब कुछ तम्=उसको, परादात्=दूर रखता है, यः=जो, अन्यत्र आत्मनः=आत्मा से अन्यत्र, सर्वम्=सब कुछ, वेद =जानता है, इदं ब्रह्म=यह ब्राह्मण जाति, इदं क्षत्रम्=यह क्षत्रिय जाति, इमे लोकाः=ये वैश्य और शूद्र, इमे देवाः=ये देव, इमानि भूतानि=ये पञ्च महाभूत, सर्वम् इदम्=यह सब ससार, यत् अयम् आत्मा=जो यह आत्मा है तत्स्वरूप ही है।

हि॰ अ॰—जो पञ्च महाभूतों को आत्मा से भिन्न समझता है उसे पञ्च महाभूत दूर रखते है, जो (ससार के) सब पदार्थों को आत्मा से भिन्न समझता है उसे सब पदार्थ दूर रखते हैं। ये ब्राह्मण, ये क्षत्रिय, ये वैश्य और शूद्र, ये देव, ये पञ्च महाभूत और यह सब आत्मा ही हैं ॥६॥

Trans —He who takes the five elements different from Ātmā, is kept away (abandoned) by them; he

who takes all things (of the universe) different from Ātmā, is kept away (abandoned) by them. The Brāhmanas, the ksatriyas, the Vaiśyas and the Śudras, the gods, the five elements and all this is Ātmā.

स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥७॥

शब्दा०—स यथा=वह दृष्टान्त वैसा ही है जैसे, दुन्दुभेः=नगाड़े के, हन्यमानस्य=पीटे जानेवाले, न=नहीं, बाह्यान्=बहिर्भूत, भिन्न कारणों से उत्पन्न होने के कारण परस्पर भिन्न, शब्दान्=शब्दों को, शक्नुयात्=सकता है, ग्रहणाय=ग्रहण करने के लिये, समझने के लिये, दुन्दुभेः=नगाड़े के, ग्रहणेन=जानने से, देखने से, दुन्दुभ्याघातस्य=नगाड़े के पीटने के वा=अथवा, शब्दः=शब्द, गृहीतः=जाना जाता है।

हि० अ०—जैसे कोई पुरुष नगाड़े के पीटे जाने पर उससे निकलनेवाले शब्दों को भिन्न कारणों से उत्पन्न होनेवाले भिन्न शब्द नहीं समझ सकता। प्रत्युत नगाड़े को अथवा उसके पीटे जाने को देखकर वह सब शब्दों को नगाड़े के शब्द ही मानता है ॥७॥

Trans—For instance, a man, when a drum is beaten, cannot take the sounds to be different from that of the drum. On the contrary, seeing the drum or the beating of the drum, he takes them all as nothing but drum sounds.

Notes—हन्यमानस्य √han + यक् + शानच्, gen sing. बाह्यान्—As other than that of drum, or as mutually different on account of being produced by different causes. शब्दान् Sounds of drum, or many individual sounds of the drum.

स यथाऽऽर्द्रैधाग्नेरभ्याहितात्पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस

इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निश्वसितानि ॥१०॥

शब्दा०—स यथा=वह दृष्टान्त वैसा ही है जैसे, आर्द्रैधाग्नेः=गीले इन्धन की आग से, अभ्याहितात्=अच्छी तरह प्रज्वलित, पृथक्=नाना प्रकार के, धूमाः=धूम, यह उपलक्षण मात्र है, धूआं चिनगारियाँ आदि, विनिश्चरन्ति=निकलते हैं, एवम्=इसी प्रकार, वै=निश्चय सूचक निपात, अरे=हे मैत्रेयि, अस्य=इस, महतः=बड़े, भूतस्य=परमात्मा के, निश्वसितम्=निश्वसित है अर्थात् उसी से निकलते हैं, एतत्=यह, ऋग्वेदः=ऋग्वेद, यजुर्वेदः=यजुर्वेद, सामवेदः=सामवेद, अथर्वाङ्गिरसः=अथर्वाङ्गिरस, इतिहासः=इतिहास, पुराणम्=पुराण, विद्या=देवयजन विद्या, शिल्पशास्त्र आदि, उपनिषदः=उपनिषद्, श्लोकाः=ब्राह्मण ग्रन्थों में आने वाले स्तुतिपरक श्लोक, सूत्राणि=सूत्र, अनुव्याख्यानानि=इतिहासादि का विस्तृत व्याख्यान, व्याख्यानानि=मन्त्रों का विवरण, अस्य एव=इसी आत्मा के, एतानि=ये सब, निश्वसितानि=निश्वसित हैं।

हि० अ०—जैसे अच्छी तरह जलाई हुई गीली लकड़ी की आग से अनेक प्रकार का धूम और चिनगारियाँ निकलती हैं, उसी प्रकार हे मैत्रेयि, यह सब उसी परमात्मा का निश्वसित है। ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्वाङ्गिरस, इतिहास, पुराण, विद्याएँ, उपनिषद्, स्तुतिश्लोक, सूत्र, अनुव्याख्यान और व्याख्यान सब उसी परमात्मा से निकले हैं ॥१०॥

Trans.—Just as from the well-blazing fire of damp wood smoke (and sparks) of various kinds arise, so, O Maitreyı all this is the breath of the same Supreme Being. The Ṛgveda, the Yajurveda, the Sāmaveda, the Atharvāṅgirasa, Itihāsa, Purāna, Vidyā, Upaniṣads, Stutı-verses, Sūtras, Anuvyākhyāna and Vyākhyāna —all have come out of the same Supreme Soul.

Notes—आर्द्रैधाग्नेः—आर्द्राश्च ते एधाश्च आर्द्रैधाः तेषामग्निः आर्द्रैधाग्निः तस्मात् आर्द्रैधाग्नेः।

स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनमेवं सर्वेषां संकल्पानां मन

एकायनमेवं सर्वांषां विद्यानां हृदयमेकायनमेवं सर्वेषां वेदानां वागेकायनम् ॥११॥

शब्दा०—स यथा=वह वैसा ही है जैसे, सर्वासाम्=सब, अपाम्=जल का, समुद्रः=समुद्र, एकायनम्=एकमात्र गन्तव्य स्थान, एवम्=इसी प्रकार, सर्वेषाम्=सब, संकल्पानाम्=सकल्प विकल्पो का, मन=मन, एकायनम्=एकमात्र गन्तव्य स्थान, एवम्=इसी प्रकार, सर्वांषाम्=सब, विद्यानाम्=विद्याओ का, हृदयम्=हृदय, एकायनम्=एकमात्र गन्तव्य स्थान, एवम्=इसी प्रकार, सर्वेषाम्=सब, वेदानाम्=वेदों का, वाक्=वाणी, एकायनम्=एकमात्र मन्तव्य स्थान ।

हि० अ० – वह (जगत् के ब्रह्मस्वरूप होने का दृष्टान्त) वैसा ही है जैसे समुद्र सब जलों का एकमात्र मन्तव्य स्थान है, जैसे मन सब सकल्प विकल्पों का एकमात्र स्थान है, जैसे हृदय सब विद्याओं का एकमात्र स्थान है, और जैसे वाणी सब वेदो का एकमात्र स्थान है।

Trans—Just as the ocean is the sole place of resort of all waters, so mind is the sole place of resort of all reflections, so heart is the sole place of resort of all knowledge, so speech is the sole place of resort of all the Vedas.

स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत न हास्योद्-ग्रहणायेव स्यात् । यतो यतस्त्वाददीत लवणमेवैवं वा अर इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥१२॥

शब्दा० स यथा=वह दृष्टान्त वैसा ही है जैसे, सैन्धवखिल्यः=सेंधा नमक का ढोका, उदके=पानी में, प्रास्त=डाला गया, उदकम् अनु=पानी में विलीयेत=घुल जाय, न=नहीं, ह=उक्ति पर जोर देनेवाला निपात, अस्य=इसका, उद्ग्रहणाय=निकालने के लिये, अलग करने के

लिये, एव=ही, स्यात्=संभव होता है, यतो यतः=जहां जहां से, तु=तो, आददीत=कोई ले, लवणम्=नमकीन पानी, एव=ही, एवम्=इसी तरह, वै=निश्चय बोधक निपात, अरे=ओ मैत्रेयि, इदम्=यह, महद्भूतम्=परमात्मा, अनन्तम्=अनन्त, अपारम्=अपार, विज्ञानघनः=विशुद्ध विज्ञान, एव=ही, एतेभ्यः=इन, भूतेभ्यः=पञ्च महाभूतों से, पञ्च महाभूतों का बना शरीर धारण करके, समुत्थाय=एक भिन्न पुरुष के रूप में प्रकट होकर तानि एव अनु=उन्हीं के अनुसार, उन्हीं पञ्च महाभूतों के विनष्ट होने पर, विनश्यति=अपना पृथक् स्वरूप छोड़कर अपनी पूर्वावस्था में चला जाता है, न=नहीं, प्रेत्य=शरीर छोड़ने पर, संज्ञा=पृथक् नाम, पृथक् सत्ता, अस्ति=है, अरे=ओ मैत्रेयि, ब्रवीमि=कहता हूँ, इति=निपात, ह=निपात, उवाच=कहा, याज्ञवल्क्य=याज्ञवल्क्य ने।

हि० अ०—याज्ञवल्क्य ने मैत्रेयी से कहा जैसे सधा नमक का ढोंका पानी में डालने पर उस में घुल जाता है; उसे कोई पानी से अलग नहीं कर सकता; जहां जहां से लिया जाय नमक का पानी ही हाथ में आता है; ढोंके का पता नहीं चलता। इसी प्रकार, हे मैत्रेयि, यह अनन्त अपार परमात्मा, जो शुद्ध विज्ञान स्वरूप है, पञ्च महाभूतों का बना शरीर धारण करके पृथक् पुरुष के रूप में प्रकट होता है, और उनके नष्ट होने पर पुनः अपने पूर्व रूप में आ जाता है। शरीर छोड़ने के बाद इसकी पृथक् के रूप में सत्ता नहीं रह जाती ॥१२॥

Trans—Yājñavalkhya said to Maitreyi, "Just as a piece of salt thrown in water dissolves in it; none can separate it from the water; from wherever one may take, only salt-water comes in hand; there is no trace of the piece of salt So, O Maitreyi, this endless, vast, Supreme Soul which is pure knowledge, having entered the body made of the five elements, appears to be a separate individual, and comes to its original state when they are destroyed. It loses its existence as a separate individual after leaving the body The individual soul becomes one with the Supreme Soul.

सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवानमूमुहन्न प्रेत्य संज्ञास्तीति स होवाच याज्ञवल्क्यो न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यलं वा अर इदं विज्ञानाय ॥१३॥

शब्दा०—सा=उसने, ह=निपात, उवाच=कहा, मैत्रेयी=मैत्रेयी ने, अत्र एव=यहाँ ही, मा=मुझे, भगवान्=आपने, अमूमुहत्=व्यामोह में डाल दिया है, भ्रम में डाल दिया है, न=नहीं, प्रेत्य=शरीर छोड़ने पर, जीवभाव के तत्त्वों के नष्ट होने पर, संज्ञा=नाम या ज्ञान, अस्ति=है, रहती है, इति=निपात, सः=उसने, ह=निपात, उवाच=कहा, याज्ञवल्क्यः=याज्ञवल्क्य ने, न=नहीं, वै=निश्चय बोधक निपात, अरे=हे मैत्रेयि, अहम्=मैं, मोहम्=व्यामोह में डालनेवाली बात, भ्रम में डालनेवाली बात, ब्रवीमि=कहता हूँ, अलम्=पर्याप्त है, वै=निश्चय बोधक निपात, अरे=हे, इदम्=यह, मेरा कहा हुआ, विज्ञानाय=तत्त्व समझने के लिये।

हि० अ०—मैत्रेयी ने कहा कि 'न प्रेत्य संज्ञास्ति' कह कर आपने मुझे भ्रम में डाल दिया है। याज्ञवल्क्य ने उत्तर दिया कि हे मैत्रेयि! मैं तुम्हें भ्रम में डालनेवाली बात नहीं कह रहा हूँ। अरे! जो मैं कह रहा हूँ यह तत्त्वज्ञान के लिये पर्याप्त है ॥१३॥

(मैत्रेयी ने याज्ञवल्क्य के 'न प्रेत्य संज्ञास्ति' वाक्य में संज्ञा शब्द का अर्थ गलत समझ लिया था। इसी से उसे भ्रम हो गया। उसने 'संज्ञा' शब्द का अर्थ 'नाम' या 'ज्ञान' समझा। अतः उसे याज्ञवल्क्य के वाक्य परस्पर विरोधी प्रतीत हुए। एक तरफ तो परमात्मा को नित्य, अनन्त, अपार, विज्ञानघन कहना और दूसरी तरफ उसी को शरीर छूट जाने पर संज्ञाभाव वाला (जिसका नाम भी नहीं रह जाता या जिसे ज्ञान नहीं रह जाता) कहना। ये बातें परस्पर विरोधी हैं। याज्ञवल्क्य ने 'संज्ञा' शब्द का प्रयोग 'पृथक् सत्ता' अर्थ में किया है। अतः उनका कहना ठीक है। जीवभाव के कारणीभूत तत्त्वों के नष्ट हो जाने पर जीव की पृथक् सत्ता नहीं रह जाती। वह अपनी पूर्व की अनादि, अनन्त, विज्ञानघन परमात्मा की स्थिति में आ जाता है।)

Trans.—"Hereby you cause perplexity and confusion, my Lord !", said Maitreyī, "when you say '*naūretya sanjñāsti*'." Said thus by Maitreyī, Yajñavalkhya answered, "I am not saying this to create

perplexity and confusion. What I say is enough to know the truth."

यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं पश्यति यत्र वा अस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं पश्येद्येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥१४॥

शब्दा०—यत्र=जहां या जब, हि=निपात, द्वैतमिव=द्वैत की तरह, अनेकता का सा भाव, भवति=होता है, तत्=वहां या तब, इतरः=दूसरा, इतरम्=दूसरे को, जिघ्रति=सूंघता है, तत्=वहां, तब, इतरः=दूसरा, इतरम्=दूसरे को, पश्यति=देखता है, यत्र=जहां, जब, वै=निपात, अस्य किसी मनुष्य के लिये, सर्वम्=सबकुछ, आत्मा एव=आत्मा ही, अभूत्=हो गया, हो जाता है, तत्=वहा, तब, केन=किससे, कम्=किसको, जिघ्रेत् =सूंघे, तत्=वहां, तब, केन=किससे, कम्=किसको, पश्येत्=देखे, येन =जिससे, इदम्=यह, सर्वम्=सब, विजानाति=जानता है, तम्=उसको, केन=किससे, विजानीयात्=जाने, विज्ञातारम्=जाननेवाले को, अरे=ओ मैत्रेयि केन=किससे, विजानीयात्=जाने, इति=समाप्तिसूचक निपात ।

हि० अ०—जहां द्वैत का सा भाव होता है वहां दूसरा दूसरे को सूंघता है; वहां दूसरा दूसरे को देखता है; जहां किसी मनुष्य के लिये सब आत्मस्वरूप हो जाता है, वहां किससे किसको सूंघा जाय ? वहां किससे किसको देखा जाय ? जिससे यह सब जाना जाता है उसको किससे जाना जाय ? ओ मैत्रेयि, जाननेवाले को किससे जाना जाय ?

Trans.—Where there is the feeling of duality, there one smells the other; there one sees the other. But where for a man the whole universe is identical with the Supreme Self, what is there to be smelt and with what ? What is there to be seen and with what ? Through whom one knows everything, with what can he know Him ? O Maitreyi, with what can one know the Supreme Knower ?.

ततः परं ब्रह्म परं बृहन्तं यथानिकायं सर्वभूतेषु गूढम्।
विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ईशं तं ज्ञात्वामृता भवन्ति ॥७॥

शब्दा०—ततः=हिरण्यगर्भ से, परम्=उत्कृष्ट, ब्रह्म=परमेश्वर, परम् =परम, बृहन्तम्=व्यापक, यथानिकायम्=शरीर के अनुसार, सर्वभूतेषु सभी पदार्थों में, गूढम्=छिपा है, विश्वस्य=संसार का, एकम्=एक, परिवेष्टितारम्=सबको व्याप्त करके रहनेवाले, ईशम्=परमेश्वर को, तम् =उसको, ज्ञात्वा=जानकर, अमृताः=अमर, मुक्त, भवन्ति=होते हैं।

हि० अ०—उस (पूर्वोक्त हिरण्यगर्भ) से उत्कृष्ट परमेश्वर है। वह सर्वव्यापक है। वह सब पदार्थों में उनके शरीर के अनुसार छिपा है। वही एक ससार को व्याप्त करके रहता है। उसी (परमेश्वर) के यथार्थ स्वरूप को जानकर प्राणी मुक्त होते हैं।

Trans.—Parameśvara is above him (Hiranyágarbha). He is all-pervading. He is hidden in every-thing according to its body. He alone exists pervading the whole universe. All attain salvation having perceived him in his real state

Notes—ब्रह्म परम्—Some commentators take ब्रह्मपरं as a compound word. But here we agree with those commentators who separate the two as ब्रह्म परम् यथानिकायम्—According to body ; Governing compd.

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्।
तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥८॥

शब्दा०—वेद=जानता हूँ, अहम्=मैं, एतम्=इस, पुरुषम्=पूर्ण पुरुष को, महान्तम्=बड़े, आदित्यवर्णम्=सूर्य के समान प्रकाशमान, तमसः =अज्ञान से, अविद्या से, परस्तात्=परे, अलग, तम्=उसको, एव=ही,

विदित्वा=जानकर, अति एति=पार करता है, मृत्युम्=जन्म मरण के दुःख को, सांसारिक बन्धन को, न=नहीं, अन्यः=दूसरा, पन्थाः=मार्ग, विद्यते=है, अयनाय=परम पद प्राप्ति के लिये।

हि॰ अ॰ – मैं इस महान् और आदित्य के समान प्रकाशमान पूर्णपुरुष को माया से भिन्न जानता हूँ। उसी को जानकार प्राणी मृत्यु को पार करता है। मोक्ष के लिये दूसरा कोई मार्ग नहीं है।

Trans.—I know this all-pervading Supreme Perfect Being shining like the sun, (as some thing) different from ignorance. One surpasses death on perceiving His real nature. There is no other way to solvation (than this)

यस्मात्परं नापरमस्ति किंचित्
यस्मान्नाणीयो नो ज्यायोऽस्ति कश्चित्।
वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठ-
त्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥९॥

शब्दा॰—यस्मात्=जिससे, परम्=भिन्न, न=नहीं, अपरम्=दूसरा, किंचित्=कुछ भी, यस्मात्=जिससे, न=नहीं, अणीयः=छोटा, न=नहीं, ज्यायः=बड़ा, अस्ति=है, कश्चित्=कोई, वृक्षः=पेड़, इव=तरह, स्तब्धः=निश्चल, दिवि=अपने प्रकाश में, तिष्ठति=रहता है, एकः=अकेला, तेन उसी, इदम्=यह सब, पूर्णम्=व्याप्त है, पुरुषेण=पूर्णपुरुष के द्वारा, सर्वम्=सब।

हि॰ अ॰ जिससे भिन्न दूसरा कुछ नहीं है। जिससे न कोई सूक्ष्म है और न कोई बड़ा है। वह वृक्ष की तरह निश्चल अकेला अपने प्रकाश में स्थित है। उसी पूर्णपुरुष के द्वारा यह सारा संसार व्याप्त है।

Trans.—There is nothing other than him. There is nothing subtler or bigger than him. He stands alone in his own light motionless like a tree. The whole universe is pervaded by this Supreme Perfect Being.

ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयम् ।
य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापि यन्ति ॥१०॥

शब्दा०—ततः=उससे भी, परमेश्वर से भी, यत्=जो, उत्तरतरम्=अधिक उत्कृष्ट, तत्=वह, शुद्ध ब्रह्म, अरूपम्=रूपरहित, अनामयम्=आध्यात्मिकादि तापत्रय रहित, ये=जो, एतत्=यह, विदुः=जानते हैं, अमृताः=अमर, मुक्त, ते=वे, भवन्ति=होते हैं, अथ=पक्षान्तर सूचक निपात, और, इतरे=दूसरे (जो ब्रह्म को यथार्थ रूप में नहीं जानते) दुःखम्=दुःख, एव=ही, अपि यन्ति=प्राप्त करते हैं ।

हि० अ०—उस (परमेश्वर) से भी जो अधिक उत्कृष्ट है वह (शुद्ध ब्रह्म) रूप रहित और तापत्रय रहित है । जो यह जानते हैं वे मुक्त होते हैं और जो यह नहीं जानते वे दुःख प्राप्त करते हैं ।

Trans.—That (Pure Brahma) which is superior to him (Paramesvara), is formless and free from the three kinds of pain. Those who know this, attain immortality (i.e. salvation), on the other hand, those who do not know this, suffer pain

Notes—ततः—'From that'; this refers to *Paramesvara caitanya* which is superior to *Hiranyagarbha* but inferior to *suddha Brahma* from the view point of *samādhi* अनामयम्—Here आमय means the three kinds of pains—*Ādhidaivika*, *Ādhyātmika* and *Ādhi-bhautika*

सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशयः ।
सर्वव्यापी स भगवान् तस्मात् सर्वगतः शिवः ॥११॥

शब्दा०—सर्वाननशिरोग्रीवः=सब मुख, सिर और गर्दनें उसकी ही हैं । सर्वभूतगुहाशयः=सब स्थावर और जङ्गम पदार्थों की बुद्धि अथवा हृदय में निवास करनेवाला, सर्वव्यापी=सर्व व्यापक, सः=वह, (ब्रह्म), भगवान्=सब धर्म, ज्ञान, वैराग्य, ऐश्वर्य, यश और श्री वाला, तस्मात्=इसलिये, सर्वगतः=सर्वत्र विद्यमान, शिवः=मङ्गलमय ।

हि० अ० संसार में दृश्यमान सब मुख, सिर और गर्दनें उसकी ही हैं। वह सब स्थावर और जङ्गम पदार्थों की बुद्धि अथवा हृदय में निवास करता है। वह सर्वव्यापी और सब धर्म, ज्ञान, वैराग्य, ऐश्वर्य, यश और श्री के समष्टि स्वरूप है। इसीलिये वह सर्वत्र विद्यमान और मङ्गलमय है।

Trans.—All faces, heads and necks visible in this world are his. He abides in the intellect or hearts of all movable and immovable objects in the universe. He is all pervading and a collection of all pious deeds, knowledge, aversion for wordly pleasures, overlordship, renown and prosperity. Hence, he is omnipresent and imbodiment of bliss.

Notes—सर्वाननशिरोग्रीवः—आननानि च शिरांसि च ग्रीवाश्च आननशिरोग्रीवम्, सर्वं आननशिरोग्रीवं यस्य सः, Bahuvrihi compd. गुहाः—Heart or intellect. भगः—*Dharma*, *jñāna*, *aiśvarya*, *yaśa* and *śrī* taken together are called भग शिवः—Embodiment of bliss.

महान् प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैष प्रवर्तकः ।
सुनिर्मलामिमां प्राप्तिमीशानो ज्योतिरव्ययः ॥१२॥

शब्दा०—महान्=बड़ा, प्रभुः=समर्थ, वै=निश्चय सूचक अव्यय, पुरुषः=पूर्णपुरुष, सत्त्वस्य=अन्तःकरण का, एषः=यह, प्रवर्तकः=प्रेरित करनेवाला, सुनिर्मलाम्=सुनिर्मल, इमाम्=इस, प्राप्तिम्=परम पद प्राप्ति ईशानः=सब का नियन्ता, ज्योतिः=स्वयंप्रकाश ज्योति, स्वरूप, अव्ययः=व्ययरहित, अविनाशी।

हि० अ०—पूर्ण पुरुष (ब्रह्म) सबसे बड़ा और समर्थ है। वह सुनिर्मल परम पद (मोक्ष) की प्राप्ति के लिये अन्तःकरण को प्रेरित करता है। वह सब का नियन्ता और अविनाशी है।

Trans—The Perfect Being (Brahma) is greatest of all and all powerful. He impels the internal organ to attain pure and highest bliss (salvation). He is controller of all and eternal light.

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ।
हृदा मनीषाभिक्लृप्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥१३॥

शब्दा०—अङ्गुष्ठमात्र=अङ्गुष्ठ परिमाणवाला, पुरुष=पूर्ण पुरुष, अन्तरात्मा=सब का अन्तरात्मभूत, सदा=सर्वदा, जनानाम्=प्राणियों के, हृदये=हृदय में, संनिविष्टः=रहता है, हृदा=हृदय के द्वारा, मनीषा=बुद्धि के द्वारा, मनसा=मन के द्वारा, अभिक्लृप्त=अभिरक्षित है, ये=जो, एतत्=यह, विदुः=जानते हैं, अमृताः=अमर, ते=वे, भवन्ति=होते हैं ।

हि० अ०—अङ्गुष्ठ परिमाणवाला अन्तरात्मा पूर्णपुरुष (ब्रह्म) सब प्राणियों के हृदय में रहता है । वह हृदय बुद्धि और मन के द्वारा रक्षित है । जो यह जानते हैं वे अमर (मुक्त) होते हैं ।

Trans—The Perfect Being who is the internal self of all and who is as big as the thumb, resides in the heart of all living beings He is protected by heart, intellect and mind They who know this attain salvation

Notes—अङ्गुष्ठमात्रः—The self is said to be as big as a thumb, because the dimension of the heart where the self makes itself manifest, is of that dimension

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्रपात् ।
स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥१४॥

शब्दा०—सहस्रशीर्षा=हजारों सिरवाला, पुरुष=पूर्णपुरुष सहस्राक्षः=हजारों नेत्रवाला, सहस्रपात्=हजारों पैरवाला स=वह (ब्रह्म) भूमिम्=पृथ्वी को, विश्वतः=सर्वत्र, वृत्वा=व्याप्तकरके, अत्यतिष्ठत्=बचा रहता है, दशाङ्गुलम्=दस अङ्गुल, अर्थात् दस अङ्गुल परिमाण वाले हृदय में रहता है ।

हि० अ०—पूर्ण पुरुष (ब्रह्म) हजारों सिरवाला, हजारों नेत्रवाला और हजारों पैरवाला है । वह पृथ्वी को सर्वत्र व्याप्त करके दस अङ्गुल बचा रहता है । (अर्थात् वह अनन्त और अपार है ।)

Trans—The Perfect Being (ब्रह्म) has thousands of heads, thousands of eyes and thousands of feet Having pervaded the whole earth, he remains ten fingers in surplus (i e he is endless)

Notes—सहस्र—Here this word has been used in the sense of endless

पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् ।
उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥१५॥

शब्दा०—पुरुष=पूर्ण पुरुष (ब्रह्म), एव=ही, इदम्=यह, सर्वम्=सब, यत्=जो, भूतम्=हुआ है, यत्—जो, च—और, भव्यम्=भविष्य में होनेवाला है, उत=और, अमृतत्वस्य=अमृतत्व का, मोक्ष का, ईशानः=ईश्वर, यत्=जो, अन्नेन=अन्न से, अतिरोहति=बढता है (अर्थात् ससार)।

हि० अ०—इस ससार का भूत, भविष्य, वर्तमान वस्तुजात सब ब्रह्म ही है। अमरत्व (मोक्ष) और अन्न से बढ़ने वाले सब पदार्थों का वह ही ईश्वर है।

Trans—All past, present and future objects of this universe are Brahma He is the lord of immortality (Moksa) and all that grows and developes with food

Notes—Here present is also accumulated by 'च' (चकारो वर्तमानसमुच्चयार्थ)

सर्वतःपाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥१६॥

शब्दा०—सर्वतः पाणिपादम्=सर्वत्र हाथ और पैरवाला, सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्=सर्वत्र नेत्र सिर और मुंहवाला। सर्वत श्रुतिमत्=सर्वत्र कानवाला लोके=ससार में, सर्वम्=सब, आवृत्य=व्याप्त करके, तिष्ठति=रहता है।

हि० अ० ब्रह्म सर्वत्र हाथ और पैरवाला है। वह सर्वत्र नेत्र सिर

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ।
हृदा मनीषाभिक्लृप्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥१३॥

शब्दा०—अङ्गुष्ठमात्रः=अङ्गुष्ठ परिमाणवाला, पुरुषः=पूर्ण पुरुष, अन्तरात्मा=सब का अन्तरात्मभूत, सदा=सर्वदा, जनानाम्=प्राणियों के, हृदये=हृदय में, संनिविष्टः=रहता है, हृदा=हृदय के द्वारा, मनीषा=बुद्धि के द्वारा, मनसा=मन के द्वारा, अभिक्लृप्तः=अभिरक्षित है, ये=जो, एतत्=यह, विदुः=जानते है, अमृताः=अमर, ते=वे, भवन्ति=होते हैं ।

हि० अ०—अङ्गुष्ठ परिमाणवाला अन्तरात्मा पूर्णपुरुष (ब्रह्म) सब प्राणियों के हृदय में रहता है । वह हृदय बुद्धि और मन के द्वारा रक्षित है । जो यह जानते है वे अमर (मुक्त) होते हैं ।

Trans.—The Perfect Being who is the internal self of all and who is as big as the thumb, resides in the heart of all living beings. He is protected by heart, intellect and mind. They who know this attain salvation.

Notes—अङ्गुष्ठमात्रः—The self is said to be as big as a thumb, because the dimension of the heart where the self makes itself manifest, is of that dimension.

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्रपात् ।
स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥१४॥

शब्दा०—सहस्रशीर्षा=हजारों सिरवाला, पुरुष=पूर्णपुरुष सहस्राक्षः=हजारों नेनवाला, सहस्रपात्=हजारों पैरवाला सः=वह (ब्रह्म) भूमिम्=पृथ्वी को, विश्वतः=सर्वत्र, वृत्वा=व्याप्तकरके, अत्यतिष्ठत्=बचा रहता है, दशाङ्गुलम्=दस अङ्गुल, अर्थात् दस अङ्गुल परिमाण वाले हृदय में रहता है ।

हि० अ०—पूर्ण पुरुष (ब्रह्म) हजारों सिरवाला, हजारो नेत्रवाला और हजारो पैरवाला है । वह पृथ्वी को सर्वत्र व्याप्त करके दस अङ्गुल बचा रहता है । (अर्थात् वह अनन्त और अपार है ।)

Trans.—The Perfect Being (ब्रह्म) has thousands of heads, thousands of eyes and thousands of feet. Having pervaded the whole earth, he remains ten fingers in surplus (i.e. he is endless).

Notes—सहस्र—Here this word has been used in the sense of endless.

पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् ।
उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥१५॥

शब्दा०—पुरुषः=पूर्ण पुरुष (ब्रह्म), एव=ही, इदम्=यह, सर्वम्=सब, यत्=जो, भूतम्=हुआ है, यत्=जो, च=और, भव्यम्=भविष्य में होनेवाला है, उत=और, अमृतत्वस्य=अमृतत्व का, मोक्ष का, ईशानः=ईश्वर, यत्=जो, अन्नेन=अन्न से, अतिरोहति=बढ़ता है (अर्थात् संसार)।

हि० अ०—इस संसार का भूत, भविष्य, वर्तमान वस्तुजात सब ब्रह्म ही है। अमरत्व (मोक्ष) और अन्न से बढ़ने वाले सब पदार्थों का वह ही ईश्वर है।

Trans.—All past, present and future objects of this universe are Brahma. He is the lord of immortality (Moksa) and all that grows and developes with food.

Notes—Here present is also accumulated by 'च' (चकारो वर्तमानसमुच्चयार्थः)

सर्वतःपाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥१६॥

शब्दा०—सर्वतः पाणिपादम्=सर्वत्र हाथ और पैरवाला, सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्=सर्वत्र नेत्र सिर और मुहवाला। सर्वतःश्रुतिमत्=सर्वत्र कानवाला, लोके=संसार में, सर्वम्=सब, आवृत्य=व्याप्त करके, तिष्ठति=रहता है।

हि० अ० ब्रह्म सर्वत्र हाथ और पैरवाला है। यह सर्वत्र नेत्र सिर

और मुहवाला है। उसके कान सवत्र है। वह ससार में सब कुछ व्याप्त करके रहता है।

Trans—Hands and feet of Brahma are every where His eyes, heads and mouths are everywhere He has his ears everywhere. He pervades every thing in this world

Notes—सर्वतः पाणिपादम्—पाणयश्च पादाश्च पाणिपाद सर्वत, पाणि पाद यस्य तत सवत पाणिपादम्, Bahuvrihi compd it is an adjective of तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् अक्षीणि च शिरांसि च मुखानि च अक्षि शिरोमुख, सवत अक्षिशिरोमुख यस्य तत सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम Bahuvrihi compd It is also an adjective of तत सर्वतः श्रुतिमत्—श्रूयते अनया इति श्रुति, सर्वत श्रुतयो यस्य तत् सवत श्रुतिमत, Bahuvrihi compd It is also an adjective of तत

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं बृहत् ॥१७॥

शब्दा० सर्वेन्द्रियगुणाभासम्=जिसमें सब इन्द्रियो के विषयो का ज्ञान रहता है, सर्वेन्द्रियविवर्जितम्=जो सब इन्द्रियों से रहित है, सर्वस्य सबका, प्रभुम्=स्वामी, ईशानम्=नियन्ता सर्वस्य=सबका शरणम्=रक्षक बृहत्=बड़ा, अनन्त।

हि० अ० सब इन्द्रियो द्वारा प्राप्त विषयज्ञान जिसमें रहता है, जो स्वय इन्द्रियरहित है, जो सबका स्वामी और नियन्ता है, वह अनन्त ब्रह्म सबका शरण है।

Trans—Infinite Brahma, which is the receptacle of all knowledge of objects of sense organs, but which has no organs for itself, is the lord, controller and shelter of all

Notes—सर्वेन्द्रिय etc—All knowledge procured by organs goes to Brahma, and resides there with अभेद गुण—This term has been variously interpreted by

commentators. It may be taken to mean, इन्द्रियवृत्ति, ज्ञान or विषय. प्रमुम्—The gender has been inverted. Masculine has been used in place of neuter.

नवद्वारे पुरे देही हंसो लेलायते बहिः ।
वशी सर्वस्य लोकस्य स्थावरस्य चरस्य च ॥१८॥

शब्दा०—नवद्वारे=नौ द्वारेवाले, पुरे=शरीर में, देही=जीवात्मा, हंसः=परमात्मा, लेलायते=चलता है, बहिः=बाहर, वशी=नियन्ता, सर्वस्य=सब का, लोकस्य=संसार का, स्थावरस्य=स्थावर का, चरस्य=जङ्गम का, च=और ।

हि० अ० नौ द्वारवाले शरीर में जीवात्मा के रूप में रहनेवाला परमात्मा विषय ग्रहण के लिये बाहर चलता है (प्रवृत्त होता है) । वस्तुतः वह स्थावर और जङ्गम जगत् का नियन्ता है ।

Trans.—The Supreme Self resides in the form of the individual self in body in which there are nine outlets. From there he moves out to enjoy (perceive) the external (worldly) objects. In fact, he is the controller of all movable and immovable objects in universe.

Notes—नवद्वारे पुरे—In the human body where there are nine holes—seven in the head and two below. देही—Individual self that resides in a body. हंसः—The Supreme Self. लेलायते—$\sqrt{li}$ to cling inte. 3rd. sing

अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।
स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम् ॥१९॥

शब्दा०—अपाणिपादः=जिसे हाथ और पैर नहीं हैं, जवनः=दूर जानेवाला अथवा वेगवान्, ग्रहीता=पकड़नेवाला, पश्यति=देखता है, अचक्षुः=बिना आँखवाला, सः=वह, शृणोति=सुनता है, अकर्णः=बिना

कानवाला, सः=वह वेत्ति=जानता है, वेद्यम्=जानने योग्य वस्तु, न=नहीं च=और, तस्य=उसका, अस्ति=है, वेत्ता=जानने वाला, तम्=उसको, आहुः=कहते है, अग्र्यम्=श्रेष्ठ, पुरुषम्=पूर्ण पुरुष, महान्तम्=सर्वव्यापी।

हि० अ०—हाथ और पैर न होने पर भी वह पकड़ता है और वेग से दूर जाता है। आँखें न रहने पर भी वह देखता है। कान न रहने पर भी वह सुनता है। वह जानने योग्य सब पदार्थों को जानता है, परन्तु उसे जानने वाला कोई नहीं है। उसे (ज्ञानी लोग) श्रेष्ठ, सर्व व्यापी पूर्ण पुरुष कहते है है।

Trans.—He holds and goes for away with speed, though he has no hands and feet. He sees, though he has no eyes. He hears, though he has no ears. He knows all that is worth knowing, but there is none that knows him. (Wise men) call him venerable, all pervading, perfect Being.

Notes—अपाणिपादः—पाणयश्च पादाश्च पाणिपादम् न विद्यते पाणिपादं यस्य सः, Bahuvrihi compd.

अणोरणीयान् महतो महीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः।
तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशम् ॥२०॥

शब्दा०—अणोः=छोटे से, अणीयान्=छोटा, महतः=बड़े से, महीयान्=बड़ा, आत्मा=परमात्मा, गुहायाम्=अन्तःकरण में, सूक्ष्म शरीर में, निहितः=(जीवात्मा के रूप में) डाला है, रहता है, अस्य=इसके, जन्तोः=प्राणी के, तम्=उसके, अक्रतुम्=विषय भोग के संकल्प से रहित, पश्यति=देखता है, वीतशोकः=माया के बन्धन से मुक्त पुरुष, धातुः=परमेश्वर की, प्रसादात्=प्रसन्नता से, कृपा से, महिमानम्=बड़े, सर्वव्यापी, ईशम्=नियन्ता को।

हि० अ०—परमात्मा सूक्ष्म से भी सूक्ष्म और बड़े से भी बड़ा है। वह प्राणियों के हृदय में (अथवा अन्तःकरण अथवा सूक्ष्म शरीर में) रहता है।

परमात्मा की कृपा से माया के बन्धन से मुक्त पुरुष उस विषयभोग के संकल्प से रहित, सर्वव्यापी जगन्नियन्ता का दर्शन करता है।

Trans.—The Supreme Soul is the subtlest of all subtle things and the biggest of all big things. He resides in the heart (or internal organ, or subtle body) of all sentient beings A man liberated from the bondage of Māyā perceives the Supreme Being who is desireless, all pervading and omnipotent.

Notes—गुहायाम्—In the heart, or in the internal organ, or in the subtle body. धातुः—Of the Supreme Soul; gen. sing. of धातु Some read धातुप्रसादात् In that case it will be a compound word, and will mean 'when the sense organs are purified'.

वेदाहमेतमजरं पुराणं सर्वात्मानं सर्वगतं विभुत्वात् ।
जन्मनिरोधं प्रवदन्ति यस्य ब्रह्मवादिनो हि प्रवदन्ति नित्यम् ॥२१॥

शब्दा०—वेद=जानता हूँ, अहम्=मैं, एतम्=इस, अजरम्=जरा रहित, पुराणम्=पुरातन, सर्वात्मानम्=सबके आत्मभूत, सर्वगतम्=सब में रहने वाले, विभुत्वात्=व्यापक होने के कारण, जन्मनिरोधम्=उत्पत्ति का अभाव, प्रवदन्ति=कहते हैं यस्य=जिसके, ब्रह्मवादिनः=ब्रह्मवादी, ब्रह्मज्ञानी, हि=निश्चयसूचक निपात, प्रवदन्ति=कहते हैं, नित्यम्=नित्य ।

हि० अ०—मैं इस अजर, पुरातन, सर्वात्मा और विभु होने के कारण सर्वान्तर्यामी परमात्मा को जानता हूँ। ब्रह्मज्ञानी कहते हैं कि इसका जन्म नहीं होता; यह नित्य है।

Trans—I know the Supreme Being who though very old, is not infirm, and, being all pervading, is present everywhere. They who know the highest truth say that he is free from the pain of birth and is eternal

Notes—जन्मनिरोधं प्रवदन्ति etc —It has been interpreted variously by commentators According to some (मूढा) यस्य जन्मनिरोध प्रवदन्ति, ब्रह्मवादिन हि नित्य प्रवदन्ति, The fools say that he has birth and death, but the wise men say that he is permanent and has no death and birth According to others, the birth and death of this universe is ascribed to him, while he himself is said to be eternal

---

ॐ अथ निर्वचनम् ।

शब्दा०—ॐ=माङ्गलिक निपात, अथ=आरम्भ सूचक निपात, निर्वचनम=शब्दो को तोडकर उनमें छिपे हुए अर्थ का प्रकाशन ।

हि० अ०—अब शब्दो को तोडकर उनमें छिपे हुए अर्थ को प्रकाशित करने की प्रक्रिया बताई जाती है ।

Trans —Now, the process of bringing out the meaning hidden in words by breaking them is described

तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां तथा तानि निर्ब्रूयात् ।

शब्दा०—तत्=निर्वचन का प्रश्न उठने पर येषु=जिन पदेषु=पदो में, स्वरसंस्कारौ=उदात्तादि स्वर और प्रकृति प्रत्ययादि का संस्कार, समर्थौ =व्याकरण शास्त्र के अनुसार समतार्थ होकर, प्रादेशिकेन=जिस क्रिया की सत्ता के कारण किसी वस्तु को कोई नाम दिया जाता है उस क्रिया को व्यक्त करने वाले, गुणेन=धातु से, अन्वितौ=अनुगत, स्याताम्=हो, तथा =प्रादेशिक गुण से अन्वित समय स्वरसंस्कार के प्रकाश में तानि=उनका, निर्ब्रूयात्=अर्थ प्रकाशित करे ।

हि० अ०—निर्वचन के विषय में यह है कि जिन पदो में उदात्तादि स्वर और प्रकृति प्रत्ययादि का संस्कार व्याकरण के नियमों के अनुसार होकर जिस क्रिया के कारण किसी वस्तु को कोई नाम दिया जाता है उस क्रिया का अभिधान करने वाले धातु से अनुगत हो उन पदो का अर्थ—निर्वचन मूल धातु से अनुगत उन्हीं स्वरसंस्कारों के प्रकाश में करना चाहिये ।

Trans —As regards derivation, the words the svara and formation of which, being according to the rules of grammar are accompanied by the meaning of the root which expresses the action on the basis of

which a name is given to a thing, should be derived in the light of the same Svara and formation accompanied by the meaning of the basic root

अथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत । केनचित् वृत्तिसामान्येन ।

शब्दा०—अथ=परन्तु अनन्विते अर्थे=यदि शब्द का वाच्यार्थ मूलभूत धातु के अर्थ से अनुगत न हो, अप्रादेशिके विकारे=यदि निष्पन्न शब्द मूलभूत धातु के अर्थ से सर्वथा भिन्न अर्थ का बोध करावे, अर्थनित्यः परीक्षेत=अर्थ को प्रधानता देकर परीक्षा करनी चाहिये, केनचित् वृत्तिसामान्येन=किसी व्यापार की समानता के आधार पर ।

हि० अ०—परन्तु यदि किसी शब्द का वाच्यार्थ मूलभूत धातु के अर्थ से अनुगत न हो और निष्पन्न शब्द मूलभूत धातु के अर्थ को छोड़ कर सर्वथा भिन्न अर्थ का बोध कराता हो तो अर्थ को प्रधानता देकर किसी व्यापार की समानता के आधार पर अर्थ का निर्वचन करना चाहिये ।

Trans—But, if the expressed sense of a word is not accompanied by the meaning of its basic root and the formed word expresses a meaning ignoring the meaning of the basic root the import of the word should be explained, giving importance to sense on the basis of some action which is common to the expressed sense of the word and the basic root

अविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्ब्रूयात् । न त्वेव न निर्ब्रूयात् । न संस्कारमाद्रियेत । विशयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति, यथार्थं विभक्तीः सन्नमयेत् ।

शब्दा०—अविद्यमाने=न होने पर, सामान्ये=अर्थ की समानता अपि=भी, अक्षरवर्णसामान्यात्=स्वर या व्यञ्जन की समानता से, निर्ब्रूयात्=निर्वचन करना चाहिये, न=नहीं, तु=तो, एव=ही न=नहीं, निर्ब्रूयात्=निर्वचन किया जाय न=नहीं, संस्कारम्=व्याकरण के द्वारा

किये जाने वाले सस्कार को, शब्द की बनावट को, आद्रियेत=आदर करे, विशयवत्यः=सदिग्ध, हि=निश्चय सूचक निपात, वृत्तयः=व्यापार, क्रिया, भवन्ति=होती है, यथार्थम्=अर्थ के अनुसार, विभक्तीः=विभक्तियो को, सन्नमयेत्=बदल लेना चाहिये।

हि० अ०—जहाँ अर्थ को समानता न हो वहाँ स्वर या व्यञ्जन की समानता पर शब्दस्वरूप और अर्थ का निर्वचन करना चाहिये। निर्वचन न किया जाय ऐसा तो होना ही नहीं चाहिये। व्याकरणानुसार शब्द की बनावट को बहुत महत्व नहीं देना चाहिये। धातु से प्रतीत होनेवाली क्रियाएँ सदिग्ध होती हैं। वैदिक मन्त्रों का अर्थ—निर्वचन करते समय विभक्तियों को अर्थ के अनुसार बदल लेना चाहिये।

Trans—Where there is no resemblance of meaning between the word to be derived and the basic root, derivation should be based on the affinity of even a vowel or a consonant It should never be that a word is not derived at all Much importance should not be attached to the grammatical formation of a word The action expressed by a root is generally doubtful In interpreting the Vedic statements, the case terminations should be altered according to sense

Notes—Since वर्ण means vowels and consonants both, the word अक्षर seems to be an interpolation

प्रत्तम्, अवत्तम् इति धात्वादी एव शिष्येते ॥२॥

शब्दा० प्रत्तम्=दिया हुआ, अवत्तम्=काट कर अलग किया हुआ, इति=निपात, धात्वादी=धातु के आदि के दोनो, एव=ही, शिष्येते=बचते हैं।

हि० अ०—प्रत्तम् और अवत्तम् में धातु के आदि का व्यञ्जन बचता है।

Trans—In *Prattam* and *Avattam*, the consonant with which the root begins, remains

Notes—प्रत्तम्—Derived from प्र+√दा+त=प्र+द्+त्+त=प्र+द्+त=प्र+त्+त=प्रत्त. अवत्तम्—Derived from अव+दो+त=अव+√दा+त=अव+द्+त्+त=अव+द्+त=अव+त्+त=अवत्त।

अथाप्यस्तेर्निवृत्तिस्थानेष्वादिलोपो भवति स्तः सन्तीति ॥६॥

शब्दा०—अथापि=और कभी कभी, अस्तेः='अस्' धातु का, निवृत्तिस्थानेषु=जहाँ धातु को गुण या वृद्धि नहीं होती, आदिलोपः=प्रथम वर्ण का लोप, भवति=होता है, स्तः=यह उदाहरण है जैसे 'स्तः' में 'अ' का लोप हुआ है, सन्ति=यह दूसरा उदाहरण है - जैसे 'सन्ति' में 'अ' का लोप हुआ है।

हि० अ० और कभी कभी जब धातु को गुण या वृद्धि नहीं होती तो उसके आदि के वर्ण का लोप होता है। जैसे 'स्तः' और 'सन्ति' में 'अस' धातु के आदि के 'अ' का लोप होता है।

Trans.—Sometimes, when a root does not undergo, Guṇa or Vṛddhi, its initial vowel disappears, as in 'स्तः' and 'सन्ति' the initial vowel 'अ' of the root 'अस्' does.

अथाप्यन्तलोपो भवति गत्वा गतमिति ॥७॥

शब्दा० अथापि=और कभी कभी, अन्तलोपः=अन्तिम वर्ण का लोप, भवति=होता है, गत्वा=यह उदाहरण है - जैसे 'गत्वा' में 'गम्' धातु के अन्तिम वर्ण 'म्' का लोप होता है, गतम्=यह भी उदाहरण है 'गतम्' में 'गम्' धातु के 'म्' का लोप हुआ है।

हि० अ०—और कभी कभी धातु के अन्तिम वर्ण का लोप होता है। जैसे 'गत्वा' और 'गतम्' में 'गम्' धातु के अन्तिम वर्ण 'म्' का लोप होता है।

Trans.—Sometimes, the final letter of the root disappears, as in 'गत्वा' and 'गतम्' the final letter 'म्' of the root 'गम्' does

अथाप्युपधालोपो भवति जग्मतुर्जग्मुरिति ॥८॥

शब्दा०—अथापि=और कभी कभी, उपधालोपः=उपान्त्य वर्ण का लोप, भवति=होता है, जग्मतुः=यह उदाहरण है—जैसे 'जग्मतु.' में 'गम्' धातु के 'ग' के 'अ' का जग्मुः=यह भी उदाहरण है—जैसे 'जग्मु:' में 'गम्' धातु के 'ग' के 'अ' का।

हि० अ०—और कभी कभी धातु के उपान्त्य वर्ण का लोप होता है। जैसे 'जग्मतु:' और 'जग्मु.' में 'गम्' धातु के 'ग' के 'अ' का लोप हुआ है।

Trans.—Sometimes, the penultimate vowel of a root disappears, as in 'जग्मतु.' and 'जग्मु:' the penultimate 'अ' of the root 'गम्' does.

अथाप्युपधाविकारो भवति राजा दण्डीति ॥९॥

शब्दा०—अथापि=और कभी कभी, उपधाविकारः=उपान्त्य स्वर का रूप विकृत, भवति=होता है, राजा=यह उदाहरण है—जैसे 'राजन्' शब्द के उपान्त्य स्वर (जकारोत्तरवर्ती 'अ') का रूप विकृत होकर 'राजा' बनता है। दण्डी=यह भी उदाहरण है—जैसे 'दण्डिन्' शब्द के उपान्त्य स्वर ('ण्डि' के 'इ') का रूप विकृत होकर 'दण्डी' बनता है।

हि० अ०—और कभी कभी उपान्त्य स्वर का रूप विकृत होता है। जैसे 'राजा' और 'दण्डी' में मूल शब्द के उपान्त्य स्वर 'अ' और 'इ' का रूप विकृत हुआ है।

Trans.—Sometimes, the penultimate vowel of a word is changed, as the penultimate vowels 'अ' and 'इ' of 'राजन्' and 'दण्डिन्' undergo a change in 'राजा' and 'दण्डी' respectively.

Notes—In both the above cases the final 'न्' and 'स्' of 'सु', the 3rd. sing termination, are dropped according to rules of grammar.

अथापि वर्णलोपो भवति तत्त्वायामीति ॥१०॥

शब्दा०—अथापि=और कभी कभी, वर्णलोपः=व्यञ्जन का लोप, भवति=होता है, तत्त्वा=यामि, (यह वेद की ऋचा का अंश है। प्रस्तुत

नियम के उदाहरण के रूप में उद्धृत किया गया है। यहाँ वस्तुतः केवल 'यामि' ही उदाहरण है।), यामि=याचामि=माँगता हूँ; यहाँ केवल 'च्' का लोप है, इति=निपात।

हि० अ०—और कभी कभी व्यञ्जन का लोप होता है। जैसे 'याचामि' के 'च्' का लोप हो कर 'यामि' बनता है।

Trans.—Sometimes, a consonant is dropped, as in यामि which is formed by dropping 'च्' of याचामि.

Notes—This is a छान्दस् लोप.

अथापि द्विवर्णलोपस्तृच इति ॥११॥

शब्दा०—अथापि=और कभी कभी, द्विवर्णलोपः=दो वर्णों का लोप होता है, तृचः=यह उदाहरण है—जैसे, 'तृचः' (त्रि+ऋचः=तृ+ऋचः =तृ+चः=तृचः), इति=निपात।

हि० अ०—और कभी कभी दो वर्णों का लोप होता है। जैसे 'तृचः' में (रेफ और ऋ का लोप होता है)।

Trans.—Sometimes, two letters are dropped, as in तृचः (रेफ and ऋ are dropped).

Notes—तृचः—'ऋचि त्रेः सम्प्रसारणं वक्तव्यम्। उत्तरपदादिलोपः छन्दसि वक्तव्यः। तृचं सूक्तम्', महाभाष्य. Here, Durga explains:—'अत्र ऋवर्णरेफयोः लोपः। रेफः एकः ऋवर्णोदरं इमिवत् अनुप्रविष्टः द्रष्टव्यः। स लुप्यते ऋवर्णेन साकम्. The dropping of 'इ' in 'त्रि' after सम्प्रसारण is not taken into consideration.

अथाप्यादिविपर्ययो भवति ज्योतिर्घनो बिन्दुर्वाट्य इति ॥१२॥

शब्दा०—अथापि=और कभी कभी, आदिविपर्ययः=प्रथम वर्ण के स्थान पर कोई दूसरा वर्ण, भवति=होता है, ज्योतिः=यह उदाहरण है—जैसे 'द्युत दीप्तौ' धातु से 'द्योतिः' के स्थान पर 'ज्योतिः' बनता है। घन=यह भी उदाहरण है—जैसे 'हन हिंसागत्योः' धातु से 'हनः' के स्थान पर 'घनः' बनता है, बिन्दुः=यह भी एक उदाहरण है—जैसे 'भिदिर् विदारणे'

धातु से 'भिन्दुः' के स्थान पर बिन्दुः' बनता है, वाट्यः=यह भी एक उदाहरण है जैसे 'भट भृतौ' धातु से 'भाट्यः' के स्थान पर 'वाट्यः' बनता है।

हि० अ०—और कभी कभी प्रथम वर्ण के स्थान पर कोई दूसरा वर्ण हो जाता है। जैसे 'द्युत दीप्तौ', 'हन हिंसागत्योः' 'भिदिर् विदारणे' और 'भट भृतौ' धातुओं से प्रथम वर्ण के स्थान पर दूसरा वर्ण करके क्रम से 'ज्योतिः', 'घनः', बिन्दुः' और 'वाट्यः' बनते हैं।

Trans.—Sometimes the first letter is replaced by another letter, as ज्योतिः, घनः, बिन्दुः and वाट्यः, are formed from 'द्युत to shine, 'हन् to kill or move, 'भिदिर् to break' and 'भट् to nourish' respcotively.

अथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति स्तोका रज्जुः सिकतास्तर्किति ॥१३॥

शब्दा०—अथापि=और कभी कभी, आद्यन्तविपर्ययः=पूर्व वर्ण का पर वर्ण के साथ आपस में स्थान परिवर्तन, भवति=होता है, स्तोकाः=यह उदाहरण है जैसे 'श्चुतिर् क्षरणे' धातु से (श्चुत्+आः=स्तुच्+आः=स्तुच्+आः=स्तुक्+आः=स्तोकाः) 'स्तोकाः' बनता है। रज्जुः=यह भी उदाहरण है जैसे 'सृज विसर्गे' धातु से (सृज्+उः=स् ऋ ज्+उः=र स् ज्+उः=र ज् ज्+उः=रज्जुः) रज्जुः बनता है, सिकताः=यह भी उदाहरण है जैसे 'कस विकसने' धातु से (कस्+अ+ताः=सक्+अ+ताः=सिक्+अ+ताः=सिकताः) 'सिकताः' बनता है। तर्कुः=यह भी उदाहरण है जैसे 'कृती छेदने' धातु से (कृत्+उ=तृक्+उ=तर्कुः) 'तर्कुः' बनता है।

हि० अ०—और कभी कभी पूर्व और पर वर्णों का आपस में स्थान परिवर्तन होता है। जैसे 'श्चुतिर क्षरणे', 'सृज विसर्गे', 'कस विकसने' और 'कृती छेदने' धातुओं से वर्ण विपर्यय होकर क्रमशः स्तोका', 'रज्जुः', 'सिकता' और 'तर्कुः' बनते हैं।

Trans—Sometimes the previous and the following letters change their places mutually, as in 'स्तोकाः', 'रज्जु', 'सिकता' and 'तर्कुः' which are formed from the roots

'श्चुतिर् (श्चुत्) to drop, 'सृज् to let go,' 'कस् to open and कृत् to cut' respectively.

Notes—स्तोकाः=Drops of water, रज्जुः=string, सिकताः=Sand, तर्कुः=spinning needle.

अथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति ओघो मेघो नाघो गाघो वधूर्मध्विति॥१॥

शब्दा० - अथापि=और कभी कभी, अन्तव्यापत्तिः=अन्तिम वर्ण के स्थान पर दूसरा वर्ण, भवति=होता है, ओघः=यह उदाहरण है जैसे 'वह प्रापणे' धातु से (वह्+अः=उह्+अः=उघ्+अः=ओघः) 'ओघः' बनता है। मेघः=यह भी उदाहरण है—जैसे 'मिह्' धातु से (मिह्+अः=मिघ्+अः=मेघः) 'मेघः' बनता है। नाघः=यह भी उदाहरण है जैसे 'णह् बन्धने' धातु से (णह्+अः=नह्+अः=नघ्+अः=नाघः) 'नाघ' बनता है। गाघः=यह भी उदाहरण है—जैसे 'गाहू विलोडने' धातु से, (गाह्+अः=गाघ्+अः=गाघः) 'गाघः' बनता है। वधूः=यह भी उदाहरण है—जैसे 'वह प्रापणे' धातु से (वह्+ऊः=वध्+ऊः=वधूः) 'वधूः' बनता है। मधुः=यह भी उदाहरण है—जैसे 'मद तृप्तौ' धातु से (मद्+उ=मधु+उ=मधु) 'मधु' बनता है।

हि० अ०—और कभी-कभी अन्तिम वर्ण के स्थान पर दूसरा वर्ण हो जाता है। जैसे 'वह प्रापणे', 'मिह सेचने', 'णह बन्धने', 'गाहू विलोडने', 'वह प्रापणे' और 'मद तृप्तौ' धातुओं से अन्तिम वर्ण को बदल कर क्रमशः 'ओघ', 'मेघः', 'नाघः', 'गाघः', 'वधूः' और 'मधु' बनते हैं।

Trans.—Sometimes, the last letter is replaced by another letter, as in ओघः, मेघः, नाघः, गाघः, वधूः, and मधु which are formed from the roots, 'वह् to carry,' 'मिह् to sprinkle', 'णह् to bind', 'गाह् to bathe,' 'वह् to carry' and 'मद् to satisfy' respectively.

Notes—ओघः can be derived, from 'उच समवाये to gather,' वधूः from 'बन्ध बन्धने to bind' and 'गाधः from 'गाधृ प्रतिष्ठा लिप्सयोर्ग्रन्थे च to stand etc. also. ओघः=Flood; मेघः=Cloud; नाघः=A roop; गाधः=Fordable; वधूः=Bride; मधु=Honey.

अथापि वर्णोपजन आस्थद्द्वारो भरूजेति ॥२॥

शब्दा०—अथापि=और कभी-कभी, वर्णोपजनः=नये वर्ण का आगम, आस्थत्=यह उदाहरण है जैसे 'असु क्षेपणे' धातु से नये वर्ण के आगम से ('य्' के आगम) 'आस्यत्' बनता है, द्वारः=यह भी उदाहरण है जैसे 'वृङ् सम्भक्तौ' (अथवा वृञ् आवरणे) धातु से ('द्' के आगम से) 'द्वार' बनता है, भरूजा=यह भी उदाहरण है जैसे 'भ्रस्ज पाके' धातु से ('र्' के आगम से) 'भरूजा' बनता है।

हि० अ० और कभी-कभी नये वर्ण का आगम होता है। जैसे 'असु क्षेपणे', 'वृङ् सम्भक्तौ' और 'भ्रस्ज पाके' धातुओं से नये वर्णों के आगम द्वारा क्रमशः 'आस्यत्', 'द्वारः' और 'भरूजा' बनते हैं।

Trans.—Sometimes, a new letter is added, as in 'आस्यत्', 'द्वारः' and 'भरूजा' which are formed from the roots 'असु to throw,' 'वृङ् to divide' and भ्रस्ज् to fry' respectively.

Notes—आस्यत्—It seems to be a finite verb. But here all nominal forms are given as examples It is just possible that in vedic times this word was regarded as a nominal form with क्विप्. It means 'threw away' or 'thrown away'. द्वारः=door. भरूजा=Jackal; Parhaps, it was used to mean 'a keeper of a frying pan' also in vedic times Durgā. derives it from भ्रस्ज्. In that case it will be difficult to explain वर्णोपजन The letter 'र' is already present in the root Apart from this there does not seem any वृत्तिसामान्य between a jackal and the impart of the root. I think it can be derived from 'भ्राज् दीप्तौ.' In that case वृत्तिसामान्य will be possible. The jackals are called उल्कामुख. It may also be derived from 'भज् सेवायाम्' In that case वर्णोपजन will be clear.

तद्यत्र स्वरादनन्तरान्तस्थान्तर्धातु भवति तत् द्विप्रकृतीनां स्थानमिति प्रदिशन्ति ॥३॥

शब्दा० तत्=सम्प्रसारण के संबन्ध में यह है कि, यत्र=जहाँ, स्वरात्=स्वर से, अनन्तरा=अव्यवहित पहिले या बाद, अन्तस्था=अन्तस्थ वर्ण=य्, र्, ल्, व् में से कोई वर्ण, अन्तर्धातु=धातु के अन्दर, भवति=होता है, तत्=वह (धातु) द्विप्रकृतीनां=दो स्वभाव के (सम्प्रसारण सहित या सम्प्रसारण रहित) शब्दों का। स्थानम्=स्थान होता है, इति=निपात, प्रदिशन्ति=आचार्य कहते हैं।

हि० अ०—सम्प्रसारण के सम्बन्ध में आचार्यों का कहना यह है कि जिस धातु में स्वर के अव्यवहित पूर्व या पश्चात् य्, व्, र्, ल् में से कोई वर्ण आवे तो वह धातु सम्प्रसारण सहित या सम्प्रसारण रहित दो प्रकार के शब्दों का उत्पत्ति स्थान होता है।

Trans.—The injunction of the preceptors in connection with Samprasāraṇa is that in whatever root any letter of य्, व्, र्, ल् occurs immediately before or after a vowel, it becomes the source of two kinds of words viz. those with Samprasāraṇa and those without Samprasāraṇa.

Notes—No example is given of this rule in the text. We may take the root 'यज्' as an example. In this root य् occurs immediately before the vowel अ. Hence, this root gives rise to two kinds of words viz those with Samprasāraṇa as इष्टवान्, इष्टिः, इष्ट्वा etc. and those without Samprasāraṇa as यष्ट्वा, यष्टुं, यष्टव्यम् etc. From here Yāsk is giving the rules of सम्प्रसारण.

तत्र सिद्धायामनुपपद्यमानायामितरयोपपिपादयिषेत् ॥४॥

शब्दा०—तत्र=ऐसा होने पर, सिद्धायाम्=धातु के असम्प्रसारण युक्त रूप को लेकर अर्थ-निर्वचन की प्रक्रिया से, अनुपपद्यमानायाम्=अनुपपन्न होने पर, इतरया=दूसरी प्रक्रिया से, अर्थात् धातु के संप्रसारण युक्त रूप के आधार पर निर्वचन की प्रक्रिया से, उपपिपादयिषेत्=अर्थ का उपपादन करने की इच्छा करनी चाहिए।

हि० अ०—(अन्तस्थ युक्त धातु सम्प्रसारण या असम्प्रसारण के आधार पर दो प्रकार के शब्दो के जनक होते हैं।) अत ऐसे शब्दो का निर्वचन पहिले धातु के असम्प्रसारणयुक्त रूप को लेकर करना चाहिए। इस प्रक्रिया के असफल होने पर धातु के सम्प्रसारणयुक्त रूप को लेकर निर्वचन करना चाहिए।

Trans —(Since the roots which contain a semi vowel give rise to two kinds of words on the basis of Samprasārana or Asamprasārana), an attempt should be made first to derive the meaning taking the root in its original form as basis If this attempt fails, the meaning should be derived taking the root in its altered form as basis

तत्राप्येकेऽल्पनिष्पत्तयो भवन्ति तद्यथैतदूतिर्मृदुः पृथुः पृषतः कुणारुमिति ॥४॥

शब्दा—तत्रापि=सम्प्रसारण युक्त धातुओ में भी एके=कुछ, अल्पनिष्पत्तय —थोड़े से शब्दों में ही स्पष्ट प्रतीत होने वाले, भवन्ति=होते हैं तद्यथा=उसका उदाहरण जैसे, एतत्=यह है ऊतिः=यह उदाहरण है—जैसे 'अव् गतौ' धातु से ('अव' के ऊ होने पर) 'ऊति' बनता है, मृदु =यह भी उदाहरण है—जैसे 'म्रद मदने' धातु से 'मृदु' बनता है, पृथुः =यह भी उदाहरण है जैसे 'प्रथ प्रख्याने' धातु से 'पृथु' बनता है। पृषतः= यह भी उदाहरण [redacted] जैसे 'प्रुष दाहे' धातु से 'पृषत' बनता है। कुणारु = यह भी उदाहरण है—जैसे 'क्वण शब्दे' धातु से 'कुणारु' बनता है।

हि० अ०—सम्प्रसारण युक्त धातुओ में भी कुछ ही ऐसे होते हैं जिनका उनसे बने शब्दरूप में स्पष्ट ज्ञान होता है। जैसे 'अव गतौ' 'म्रद मदने,' 'प्रथ प्रख्याने,' 'प्रुष दाहे' और क्वण शब्दे' धातुओ से क्रमश बने 'ऊति' मृदु' 'पृथु' पृषत और 'कुणारु में सम्प्रसारण युक्त धातु का स्पष्ट ज्ञान होता है।

Trans —Of the roots which take Samprasārana, there are a few that are clearly detected in the words which they form Such for example are 'अव गतौ,'

'ऋद् मर्दने' 'प्रथ् प्रख्याने' 'प्रुष् दाहे' 'क्वण् शब्दे' etc. as are clearly detectable in ऊतिः, मृदुः, पृथुः, पृषतः and कुणारुः which are formed from them.

Notes—ऊतिः=Protection ; मृदुः=Soft ; पृथु=Big ; पृषतः =Drops ; कुणारुः=Sounding. We have said 'प्रुष् दाहे' following the lead of Durgā. Really speaking, it should be 'प्रुष् स्नेहनसेचनपूरणेषु. Drops of a liquid have nothing to do with दाह

अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते दमूना क्षेत्रसाधा इति ॥६॥

शब्दा०—अथापि=और कभी कभी, भाषिकेभ्यः=भाषा में प्रसिद्ध प्रयोग वाले; धातुभ्यः=धातुओं से, नैगमाः=वैदिक भाषा के, कृतः=कृदन्त शब्द, भाष्यन्ते=निर्वचन किये जाते हैं, दमूनाः=यह उदाहरण है 'दम उपशमे' धातु से भाषा संस्कृत में बने दम्यति, दमयति, दान्त आदि शब्दो के साथ (दममनाः इत्यादि) किसी साम्य के आधार पर 'दमूनाः' की व्याख्या करनी चाहिये। क्षेत्रसाधाः=यह भी उदाहरण है—वैदिक शब्द 'साधाः' का निर्वचन भाषा के 'साध् संसिद्धौ' धातु के प्रकाश में करना चाहिये'।

हि० अ० और कभी कभी वैदिक कृदन्त शब्दों की व्याख्या भाषा में प्रसिद्ध प्रयोग वाले धातुओं के प्रकाश में की जाती है। वैदिक कृदन्त 'दमूना' भाषा के 'दम् उपशमें' धातु से बना है। इसी प्रकार 'क्षेत्रसाधाः' में 'साधाः' शब्द भाषा के 'साध्' धातु से बना है।

Trans.—Sometimes, the Vedic nominal forms are derived from the roots used in current language The Vedic nominal form 'दमूनाः' is formed from the root दम to come, and 'साधाः' from the root 'साध् संसिद्धौ' used in the current language.

Notes—साधाः—Really speaking this word is not formed from साध् but from its causal form साधि Durgā says, 'एवमेव साध्यतेर्भाषाप्रायोवृत्तेः साधा इति'

अथापि नैगमेभ्यो भाषिका उष्णं घृतमिति ॥७॥

शब्दा०—अथापि=और कभी कभी, नैगमेभ्यः=वैदिक धातुओ से, भाषिकाः=भाषा के कृत्प्रत्ययान्त शब्द, उष्णम्=यह उदाहरण है, वैदिक धातु 'उष दाहे' से वैदिक भाषा में 'उष्म' बनता है, भाषा सस्कृत में 'उष्णम्' चलता है। 'उष्टम्' की समानता के आधार पर 'उष्णम्' का निवचन 'उष्' धातु से करना चाहिये। घृतम्=यह भी एक उदाहरण है; वैदिक धातु 'घृ क्षरणदीप्त्यो' से वेद में 'जिघर्मि' बनता है, परन्तु भाषा सस्कृत में 'घृत' सुना जाता है, कुछ समानता के आधार पर भाषा के 'घृत' शब्द का वैदिक धातु 'घृ' से निवचन करना चाहिये।

हि० अ०—और कभी कभी वैदिक धातुओ से भाषा के कृदन्त शब्दो का निर्वचन किया जाता है। जैसे लौकिक शब्द 'उष्ण' का वैदिक धातु 'उष दाहे' से और लौकिक शब्द 'घृत' का वैदिक धातु 'घृ क्षरणदीप्त्यो' से निर्वचन किया जाता है।

Trans—Sometimes, nominal forms of the current language are derived from the Vedic roots A, for example, the word उष्ण of the current language is derived from the Vedic root उष् to burn' and घृत from the Vedic root घृ to sprinkle or shine'

Notes—It is not very clear why some roots are called Vedic and some non Vedic Separate lists of the roots of the two languages are not maintained All the roots are found in one and the same Dhātu Pātha Perhaps the difference is recognised of the basis of the frequency of occurrence in this or that language in verbal form

अथापि प्रकृतय एकेषु भाष्यन्ते विकृतय एकेषु।

शब्दा०—अथापि=और कभी कभी, प्रकृतयः=धातु से बने क्रियापद, एकेषु=कुछ देशो में, भाष्यन्ते=बोले जाते हैं, विकृतयः=सज्ञा शब्द, एकेषु=कुछ देशों में।

हि० अ०—और कभी कभी ऐसा होता है कि कुछ धातुओं से बने क्रिया-पदों का ही प्रयोग कुछ देशों में होता है और उन्हीं से बने संज्ञा शब्दों का ही प्रयोग दूसरे देशों में।

Trans.—Sometimes, it so happens that only the verbal forms of certain roots are spoken in some countries and only the nominal forms of the same roots in other countries.

शवतिर्गतिकर्मा काम्बोजेष्वेव भाष्यते । कम्बोजाः कम्बलभोजाः कमनीयभोजा वा । कम्बलः कमनीयो भवति । विकारमस्यार्येषु भाषन्ते शव इति । दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु, दात्रमुदीच्येषु ॥८॥

शब्दा०—शवतिः गतिकर्मा='शवगतौ' धातु, कम्बोजेषु=कम्बोज देश में, एव=ही, भाष्यते=बोला जाता है, कम्बोजाः=कम्बोज देश के रहनेवाले लोग, कम्बलभोजाः=कम्बल का उपयोग करनेवाले, कमनीय-भोजाः=सुन्दर पदार्थ का उपयोग करने वाले ('कम्बोज' शब्द 'कम्बलभोज' या 'कमनीयभोज' से बिगड़ कर बना है।) विकारम्=विकार, अर्थात् 'शव' धातु से बना संज्ञा शब्द, अस्य='शव' धातु का, आर्येषु=आर्य्य देशों में, भाषन्ते=बोलते हैं, शव इति='शव' इस रूप में, दातिः='दाप् लवने' धातु, लवनार्थे=काटने के अर्थ में, प्राच्येषु=पूर्वदेश के लोगों में, दात्रम्='दाप्' धातु से बना 'दात्रम्' यह संज्ञा शब्द, उदीच्येषु=उत्तर देश के लोगों में।

हि० अ०—'शव् गतौ' धातु से बना 'शवति' क्रिया पद केवल कम्बोज देश में ही बोला जाता है। 'कम्बोज' शब्द 'कम्बलभोज' या कमनीयभोज' से बिगड़ कर बना है। इसी धातु से बना संज्ञा शब्द 'शव' आर्य देशो में, बोला जाता है। 'दाप् लवने' धातु से बना क्रियापद 'दाति' पूर्व देश में, काटने के अर्थ में बोला जाता है। इसी धातु से बना संज्ञा शब्द 'दात्रम्' उत्तर देश में बोला जाता है।

Trans.—The verbal form, शवति' from the root शव् to go' is spoken in the kamboja, country only. The word *Kamboja* is a corrupt form of *Kambala-bhoja*

or *Kamanīy-bhoja*. *Kmbala* is, perhaps, derived from *Kamanīy*. The nominal form 'शव' of the same root is spoken in Āryan countries. The verbal form दाति from the root' 'दाप् लवने' is spoken in eastern country, while its nominal form दात्रम् is spoken in northern settlements.

Notes—शवति—This word is a finite verb. It is used in the sense of 'goes, or, is going'. शव—Dead body. दाति—Cuts, or, is cutting. दात्रम्=A sickle.

एवमेकपदानि निर्ब्रूयात् ॥६॥

शब्दा० - एवम्=इस प्रकार, एकपदानि=एक पदों का, निर्ब्रूयात्= निर्वचन करना चाहिये।

हि० अ०—इस प्रकार एकपदों का निर्वचन करना चाहिये।

Trans.—In this way, the single words should be derived.

तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः ।

शब्दा०—तिस्रः=तीन, एव=ही, देवताः=देव, इति=निर्देशक निपात, नैरुक्ताः=निरुक्त का सिद्धान्त मानने वाले, निरुक्तकार ।

हि० अ० – निरुक्त का सिद्धान्त मानने वाले तीन ही देवता मानते हैं ।

Trans —The etymologists say that the gods are three only.

Notes—देवताः—In sanskrit, the word 'देवता' is in feminine gender.

अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः सूर्यो द्युस्थानः ।

शब्दा०—अग्निः=अग्नि, पृथिवीस्थानः=पृथिवी पर रहनेवाला, वायुः=पवन, वा=अथवा, इन्द्रः=इन्द्र, वा=अथवा, अन्तरिक्षस्थानः =अन्तरिक्ष में रहनेवाला, सूर्यः=सूर्य, द्युस्थानः=स्वर्ग में रहनेवाला ।

हि० अ० –अग्नि पृथिवी पर रहनेवाला, वायु अथवा इन्द्र अन्तरिक्ष में रहनेवाला और सूर्य स्वर्ग में रहनेवाला है ।

Trans —Agni resides on the earth, Vāyu or Indra resides in the atmosphere and the Sun resides in heaven

तासां माहाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि भवन्ति ।

शब्दा० तासाम्=उनके, माहाभाग्यात्=ऐश्वर्य से, एकैकस्याः=एक एक के, अपि=भी, बहूनि=बहुत, नामधेयानि=नाम, भवन्ति=होते हैं,

हि० अ०—उनके ऐश्वर्य के कारण उनमें से एक एक के अनेक नाम होते हैं ।

Trans.—Owing to their great prosperity, each of them has many appellations.

अपि वा कर्मपृथक्त्वाद्यथा होताध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातेत्यप्येकस्य सतः ।

शब्दा०—अपि वा=अथवा, कर्मपृथक्त्वात्=भिन्न भिन्न कर्मों के कारण, यथा=जैसे, होताध्वर्युब्रह्मोद्गाता=होता, अध्वर्यु, ब्रह्मा और उद्गाता यज्ञ के मुख्य चार ऋत्विजों के ये चार नाम हैं, इति=निर्देशक निपात, अपि=भी, एकस्य=एक का, सतः=होनेवाले का ।

हि० अ०—अथवा कर्मभेद के कारण एक के अनेक नाम हैं। जैसे कर्म भेद के कारण एक ही ऋत्विज् के होता, अध्वर्यु, ब्रह्मा और उद्गाता नाम होते हैं।

Trans.—Or, owing to different functions one god is called by several names; just as one and the same priest is called होता, अध्वर्यु, ब्रह्मा or उद्गाता owing to difference in function.

Notes—होता—The priest who recites verses from the Ṛgveda to invoke the gods in a sacrifice. अध्वर्युः—The chief priest who makes all necessary arrangements for a sacrifice. He recites prose formulas from the Yajurveda. उद्गाता—The priest who sings songs from the Sāmaveda in a sacrifice. ब्रह्मा—The priest who supervises the performance of a sacrifice and protects it from evil spirits.

अपि वा पृथगेव स्युः पृथग्घि स्तुतयो भवन्ति ।

शब्दा०—अपि वा=अथवा, पृथक्=अलग, एव=ही, स्युः=हो सकते हैं, पृथक्=अलग अलग, हि=क्यों कि, स्तुतयः=स्तुतियाँ, भवन्ति=हैं।

हि० अ०—अथवा सब देव पृथक् पृथक् व्यक्ति हो सकते हैं, क्योंकि उनकी स्तुतियाँ पृथक् पृथक् हैं।

Trans.—Or, the gods, may be separate individuals, because their panegyrics are separate.

तथाभिधानानि ।

शब्दा०—तथा=वैसे ही अर्थात् अलग अलग, अभिधानानि=नाम ।

हि० अ०—वैसे ही उनके नाम भी अलग अलग हैं ।

Trans.—In the same way, their names are different.

Notes—तथाभिधानानि—Here the word तथा may be taken to mean 'and' also. They have separate panegyrics and their names also are different. On this basis it may be maintained that the gods are many, not one.

यथो एतत्कर्मपृथक्त्वादिति बहवोऽपि विभज्य कर्माणि कुर्युः ।

शब्दा० –यथो=और जो, एतत्=यह (कहा है कि), कर्मपृथक्त्वात् =कर्म के पृथक्त्व के आधार पर एक ही देव के अनेक नाम हैं, इति=निर्देशक निपात, बहवो=बहुत, अपि=भी, विभज्य=बांट कर, कर्माणि=कर्म, कुर्युः =कर सकते हैं ।

हि० अ०—और जो यह कहा है कि कर्म भेद के कारण एक ही देव के अनेक नाम हैं, इस विषय में यह है कि यदि देवों को अनेक माना जाय तो भी कोई हानि नहीं होगी । वे देव उन कर्मों को आपस में बांट सकते हैं ।

Trans.—As regards the statement that one god receives many appellations owing to diversity of functions, no harm will accure even if it is accepted that the gods are many. They can do all the functions dividing them among themselves.

तत्र संस्थानैकत्वं सम्भोगैकत्वं चोपेक्षितव्यम् । यथा पृथिव्यां मनुष्याः पशवो देवा इति स्थानैकत्वं सम्भोगैकत्वं च दृश्यते ।

यथा-पृथिव्याः पर्जन्येन च वाय्वादित्याभ्यां च सम्भोगोऽग्निना चेतरस्य लोकस्य ।

शब्दा० - तत्र=देवताओ का परस्पर पृथक्त्व स्थापित होने पर भी, स्थानैकत्वम्=एक स्थान प्रयुक्त एकत्व (सहस्थानतया एकत्वं स्थानैकत्वम् —दुर्गा.) सम्भोगैकत्वम्=एककार्यताप्रयुक्त एकत्व (सम्भोगहेतुकमेकत्वं सम्भोगैकत्वम्; सम्भोगो नाम इतरेतरोपकारित्वम्, समानकार्यता इत्यर्थः—दुर्गा.) च=और, उपेक्षितव्यम्=उपपत्तियो के द्वारा समझना चाहिये (उपपत्तितः ईक्षितव्यम्-दुर्गा.), यथा=जैसे, पृथिव्याम्=पृथिवी पर, मनुष्याः=मनुष्य, पशवः=पशु, देवाः=देव, इति=निर्देशक निपात, स्थानैकत्वम्=स्थान प्रयुक्त एकत्व, च=और, सम्भोगैकत्वम्=समान कार्य प्रयुक्त एकत्व, च=और, दृश्यते=दिखाई देता है, यथा=जैसे, पृथिव्याः=पृथिवी का, पर्जन्येन =वृष्टि से, च=और, वाय्वादित्याभ्याम्=वायु और आदित्य से, च=और, सम्भोगः=समानकार्यता, अग्निना=अग्नि से, च=और, इतरस्य लोकस्य =इतर लोक (स्वर्ग या अन्तरिक्ष लोक) को ।

हि० अ०—देवताओ में परस्पर पृथक्त्व होते पर भी एकस्थान प्रयुक्त और एककार्य प्रयुक्त एकत्व उपपत्तियो से समझना चाहिये । जैसे पृथिवी पर मनुष्य, पशु, और देव रहते है । अतः उनमें स्थानप्रयुक्त एकत्व है । ('पृथिवी' कहने से सबका ग्रहण होता है ।) इसी प्रकार समान कार्य प्रयुक्त भी एकत्व दिखाई देता है । जैसे पृथिवी का पर्जन्य, वायु और आदित्य के साथ समान कार्य प्रयुक्त एकत्व है । (पृथिवी, पर्जन्य, वायु और आदित्य मिलकर अंकुर उत्पन्न करते हैं । अतः उनका ऐक्य माना जा सकता है । संसार में एक काम करने वाले एक माने जाते हैं ।) इसी प्रकार अग्नि का द्युस्थानीय देवताओं के साथ समान कार्य प्रयुक्त ऐक्य माना जा सकता है । (वेदों में कहा है कि अग्नि वृष्टि को प्रेरित करता है । यह कार्य अग्नि अकेले नहीं कर सकता । वह द्युस्थानीय देवताओं से मिलकर करता है । अतः उसका उनके साथ समान कार्य प्रयुक्त ऐक्य माना जा सकता है ।)

Trans —Though the gods are separate individuals, identity should be seen and justified among them on the basis of unity of abode and action, for instance, human beings, animals and gods live on the earth.

Hence, there is identity among them with reference to abode (All are understood by the word पृथिवी) Similarly, identity is implied by unity of action also There is identity of earth with rain, wind and sun with reference to unity of action (Earth, rain, wind and sun create sprouts collaborating Hence, they can be regarded as one In worldly life no difference is made among them who work together with a common purpose) Much in the same way, fire may be regarded identical with the gods abiding in heaven on the basis of unity of action (In the Vedas it is said that fire sends rain He cannot do this alone He must be doing this collaborating with the gods of heaven Hence, he can be said to be one with them with reference to unity of action)

Note —तत्र सस्थानैकत्व etc —Here it is said that the gods are separate personalities, but identity can be seen in them on the basis of unity of abode and action Thus there is भेदाभेद in them

तत्र तन्नरराष्ट्रमिव ।

शब्दा०—तत्र=देवताओं में, तत्=भेदाभेद का तत्त्व, नरराष्ट्रम् इव =नर और राष्ट्र की तरह है।

हि० अ०—देवताओ में भेदाभेद का तत्त्व उसी तरह है जैसे नर और राष्ट्र में है।

Trans —The principle of भेद and अभेद among the gods is in the same way as it is in man and nation

Notes —नरराष्ट्रमिव —When we say नर we refer to individuals In this case भेद becomes prominent When we say राष्ट्र भेद is suppressed and all indi

viduals look like one person in the form of the nation The same is the case with the gods When we say वरुण इन्द्र etc the difference becomes prominent and the gods look like separate individuals But, when we refer to their abode or action, they become identical

अथाकारचिन्तनं देवतानाम् ।

शब्दा० अथ=अनन्तर, आगे, आकारचिन्तनम्=स्वरूप का विचार देवतानाम्=देवताओ का ।

हि० अ०—आगे देवताओ के स्वरूप का विचार करते हैं ।

Trans —Now, we think over the form of the gods

पुरुषविधाः स्युरित्येकम् ।

शब्दा०—पुरुषविधा =मनुष्य के प्रकार के, स्यु =होंगे, या, हैं, इति= निपात, एकम्=एक मत हैं ।

हि० अ०—देवता मनुष्य के प्रकार के (आकार के) होंगे (हैं)—यह एक मत है ।

Trans —Some say that the gods are of the form of human beings

चेतनावद्वद्धि स्तुतयो भवन्ति ।

शब्दा०—चेतनावद्वत्=चेतनावानो के समान, हि=हेतु सूचक निपात, स्तुतय =स्तुतियाँ, भवन्ति=होती हैं ।

हि० अ०—क्यो कि उनकी स्तुतियाँ चेतनावान् के समान ही होती हैं ।

Trans —Because their panegyrics are like those of living beings

तथाभिधानानि ।

शब्दा०—तथा=उसी प्रकार, अभिधानानि=एक दूसरे के साथ उक्ति प्रत्युक्तियाँ ।

हि० अ०—देवताओं की परस्पर उचित प्रत्युक्तियाँ भी चेतनावान् मनुष्यों के सदृश होती हैं।

Trans.—Their conversation also is like that of sentient beings.

अथापि पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्ते। 'ऋष्वा त इन्द्र स्थविरस्य बाहू'; 'यत्सङ्गृभ्णा मघवन् काशिरित्ते'।

शब्दा०—अथ अपि=और, पौरुषविधिकैः=पुरुष के प्रकार के, अङ्गैः=अङ्गों से, अङ्गों को मान कर, संस्तूयन्ते=स्तुति किये जाते हैं, ऋष्वा=तेजस्वी, ते=तुम्हारे, इन्द्र=हे इन्द्र, स्थविरस्य=शक्तिशाली के, बाहू=दोनों भुजाएँ, यत्=जो, सङ्गृभ्णाः=तुमने पकड़ा, मघवन्=हे इन्द्र, काशिः=मुट्ठी, इत्=ही, ते=तुम्हारी।

हि० अ०—और मनुष्यों के अंगों के समान ही देवताओं के अंगों को मान कर उनकी स्तुति की जाती है। जैसे—हे इन्द्र! शक्तिशाली तुम्हारे दोनों बाहू तेजस्वी हैं; हे मघवन्! यह तुम्हारी ही मुट्ठी है जो तुमने (स्वर्ग और पृथिवी) को पकड़ा है।

Trans.—Moreover, the gods are praised conceiving their limbs as those of human beings. For example —O Indra! powerful as you are, your arms are noble; O Maghavan! it is your fist that you have held (the heaven and the earth).

अथापि पौरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैः। आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र याहि, कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे ते।

शब्दा०—अथापि=और, पौरुषविधिकैः=मनुष्य के प्रकार के (समान) द्रव्यसंयोगैः=पदार्थों के संयोग से, आ=उपसर्ग है; इसे 'याहि' क्रिया से जोड़ना चाहिये, द्वाभ्याम्=दोनों, हरिभ्याम्=घोड़ों से, इन्द्र=हे इन्द्र, (आ) याहि=आओ, कल्याणीः=सुन्दरी, जाया=पत्नी, सुरणम्=सब रमणीय पदार्थ, गृहे=घर में, ते=तुम्हारे।

हि० अ०—जिस प्रकार के पदार्थों से मनुष्यों का सम्बन्ध होता है उसी

प्रकार के पदार्थों से देवताओ का भी सयोग दिखाई देता है। जैसे—हे इन्द्र (अपने) दोनो घोडो से यहां आवो, (हे इन्द्र!) तुम्हारी पत्नी सुन्दरी है और सब सुन्दर पदार्थ तुम्हारे घर में है।

Trans —The gods are also associated with those objects which are possessed by human beings For example—O Indra! come here with your pair of steeds, O Indra! your wife is beautiful and all charming objects are in your house

अथापि पौरुषविधिकैः कर्मभिः। अद्धीन्द्र पिब च प्रस्थितस्य। आ श्रुत्कर्ण श्रुधी हवम्।

शब्दा० अथापि=और, पौरुषविधिकैः=मनुष्य के प्रकार के, कर्मभिः=कार्यों से, अद्धि=खाओ, इन्द्र=हे इन्द्र, पिब=पीओ, च=और, प्रस्थितस्य=रखे हुये, चुआए हुए, आ=उपसर्ग, इसे 'श्रुधी' क्रिया से जोडना चाहिये, श्रुत्कर्ण=हे सबत्र सुनने योग्य कानवाले, (आ) श्रुधि=सुनो, हवम्=स्तुति, पुकार।

हि० अ० और देवताओ का मनुष्यो के समान ही कर्मों से सयोग दिखाई देता है। जैसे—हे इन्द्र! (वह पुरोडाश) खाओ और (तुम्हारे लिये) रखा हुआ (सोम रस) पीओ, हे सवत्र सुनने योग्य कान वाले, (हमारी) स्तुति सुनो।

Trans —The gods appear associated with such activities as are common with human beings For example—Oh, Indra! eat (this Purodāsa) and drink (this juice of Soma) which is set aside (for you), Oh, you o omnihearing ears! hear our prayers

अपुरुषविधाः स्युरित्यपरम्।

शब्दा०—अपुरुषविधाः=मनुष्य के आकार के नहीं, मनुष्य के आकार से भिन्न आकार के, स्यु=होगे, हो सकते हैं। इति=निर्देशक निपात, अपर=दूसरा मत।

हि० अ०—देवता मनुष्य के आकार के न होंगे, यह दूसरा मत है।

Trans —That gods may not be of human form is another view.

अपि तु यद्दृश्यतेऽपुरुषविधं तद्यथाग्निर्वायुरादित्यः पृथिवी चन्द्रमा इति ।

शब्दा०—अपि तु=प्रत्युत, यत्=जो दृश्यते=दिखाई देता है। अपुरुषविधं=मनुष्य के आकार से भिन्न रूप का तत्=वही, यथा=जैसे, अग्निः=अग्नि, वायुः=वायु, आदित्यः=आदित्य, पृथिवी=भूमि, चन्द्रमा =चन्द्र, इति=निपात।

हि० अ०—प्रत्युत मनुष्य के रूप से भिन्न जिस रूप में वे दिखाई देते हैं उसी रूप के होंगे। जैसे—अग्नि, वायु, सूर्य, पृथिवी और चन्द्र। (इनका मनुष्य से भिन्न जो रूप दिखाई देता है वे उसी रूप के होंगे।)

Trans —On the contrary, they may be of the same form in which they appear, for example—fire, wind, sun, earth and moon may be of the same form in which they are seen.

यथो एतच्चेतनावद्वद्धि स्तुतयो भवन्तीत्यचेतनान्यप्येवं स्तूयन्ते यथाक्षप्रभृतीन्योषधिपर्यन्तानि ।

शब्दा०—यथो एतत्=जो कि यह कहा जाता है, चेतनावद्वत्=चेतनावान् के समान, हि=हेतु सूचक निपात, स्तुतयः=स्तुतियां, भवन्ति= होती है, इति=वस्तु निर्देशक निपात, अचेतनानि=अचेतन, अपि=भी, एवं=इस प्रकार, स्तूयन्ते=स्तुति किये जाते हैं, स्तुत होते हैं, यथा=जैसे, अक्षप्रभृतीनि=पासे से लेकर, ओषधिपर्यन्तानि=पौधे पर्यन्त।

हि० अ०—जो यह कहा जाता है कि (देवताओं की) स्तुतियाँ चेतनावान् की स्तुतियों के समान होती हैं, इस विषय में तो यह है कि पासे से लेकर पौधे तक अचेतनों की भी स्तुतियां इसी प्रकार की होती हैं।

Trans —As to the statement that the panegyrics of the gods are like those of the sentient beings, it

can be said that the panegyrics of all insentient beings from a dice to a plant also are of this kind

यथो एतत् पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्त इत्यचेतनेष्वप्येतद्भवत्यभिक्रन्दन्ति हरितेभिरासभिरिति ग्रावस्तुतिः ।

शब्दा०—यथो एतत्=जो यह कहा जाता है पौरुषविधिकैः=मनुष्यो के अङ्गोके समान देवताओं के अङ्गो को मानकर, संस्तूयन्ते=देवताओ की स्तुति की जाती है, इति=निपात, अचेतनेषु=अचेतनो में, अपि=भी, एतत्=यह, भवति=होता है, अभिक्रन्दन्ति=चिल्लाते है हरितेभि आसभिः=हरे रङ्ग के मुखो से, इति=निपात, ग्रावस्तुतिः=पत्थर की स्तुति है ।

हि० अ०—जो यह कहा जाता है कि देवताओ के अङ्गो को मनुष्यो के अङ्गो के समान मान कर उनकी स्तुति की जाती है तो इस विषय में यह कहा जा सकता है कि अचेतनो की भी ऐसी स्तुति होती है । वे हरे मुखो से चिल्लाते हैं—यह पत्थर की स्तुति है ।

Trans – As to the argument that the limbs of the gods are praised conceiving them similar to the limbs of the human beings, it can be said that the inanimate objects are also praised in the same way They shout with green faces in the panegyrics of stones

यथो एतत् पौरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैरित्येतदपि तादृशमेव 'सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्विनम्' इति नदीस्तुतिः ।

शब्दा०—यथो एतत्=जो यह कहा जाता है, पौरुषविधिकै—मनुष्य के समान द्रव्यसंयोगै=पदार्थों के सयोग से, इति=निपात, एतत्=यह, अपि=भी, तादृश=उसी प्रकार का, एव=ही, सुखं=सुख देने वाले, रथं=रथ को युयुजे=जोता, सिन्धुः—नदीने, अश्विनं=एक घोडे वाले, इति=निपात, नदीस्तुतिः=नदी की स्तुति है ।

हि० अ० जो यह कहा जाता है कि मनुष्यो के समान ही पदार्थों से सयोग की कल्पना करके देवताओ की स्तुति की जाती है तो यह भी उसी

प्रकार की बात है (अंगों की कल्पना की तरह औपचारिक है।) नदी ने एक घोड़े वाले सुखद रथ को जोता'। यह नदी की स्तुति है।

Trans —As to the view that the gods are praised concerning their connection with things which are possessed by human beings, it can be said that that is also similar (to the figurative conception of limbs)

यथो एतद् पौरुषविधिकैः कर्मभिरित्येतदपि तादृशमेव। 'होतुश्चित् पूर्वे हविरद्यमाशत' इति ग्रावस्तुतिरेव।

शब्दा०—यथो एतत् जो यह कहा जाता है। पौरुषविधिकैः=मनुष्य के समान। कर्मभि कार्यों से। इति=निपात। एतत्=यह। अपि=भी। तादृश=वैसा। एव—ही। होतु=होता से। चित्=ही। पूर्वे=पहिले। हवि=हविर्द्रव्य। आद्य=स्वादिष्ट। अशत=खाते हैं। इति=निपात। ग्रावस्तुति=पत्थरों की स्तुति। एव=ही।

हि० अ० जो यह कहा जाता है कि मनुष्यों के कर्मों के समान देवताओं कर्मों को मान कर उनकी स्तुतियाँ की जाती हैं, सो यह भी वैसा ही (रूपक) है (जैसा अंगों की कल्पना और पदार्थों की कल्पना)। 'वे होता से पहिले ही हविद्रव्य खाते हैं'। यह भी पत्थरों की ही स्तुति है।

Trans —As to the association of the gods with such activities as those of human beings, that is also figurative (as the conception of limbs and the conception of association with worldly objects)

अपि वोभयविधाः स्युः।

शब्दा० अपिवा=अथवा, उभयविधाः=दोनों प्रकार के, मनुष्य के समान और जैसे दिखाई देते हैं वैसे भी, स्युः=होंगे।

हि० अ०—अथवा (देवता) दोनों प्रकार के होंगे मनुष्य के समान और जैसे दिखाई देते हैं अग्नि आदि वैसे भी।

Trans —Or else, the gods may be both—like human beings and as they appear

अपि वा पुरुषविधानामेव सतां कर्मात्मान एते स्युर्यथा यज्ञो यजमानस्य ।

शब्दा० अपिवा=अथवा, पुरुषविधानां एव सतां=पुरुष के रूप में रहने वालों के ही, कर्मात्मनः=कर्म रूप, एते=ये, स्युः=होंगे, यथा=जैसे, यज्ञः=यज्ञ, यजमानस्य=यजमान का,

हि० अ०—अथवा देवता मनुष्य के रूप के ही होंगे। ये अग्नि, जल आदि उनके कर्म रूप हैं। जैसे 'यज्ञ' यजमान का कर्म है।

Trans.—Or else, the gods are anthropomorphic, and the worldly fire, water etc may be their action (or, creation), just as the sacrifice is of a sacrificer,

Note.—कर्मात्मानः—The forms of the action of the gods Their respective action appears in the form of fire, water etc. They may be called the presiding deities of them The relation between the fire god and the visible fire is the same as that between a Sacrificer and the sacrifice.

एष चाख्यानसमयः ।

शब्दा०—एषः=यह, च=और, आख्यानसमयः=पुराणो का सिद्धान्त

हि० अ०—यही पुराणों का सिद्धान्त है।

Trans.—This is the principle of the legendary learning.

Note—आख्यानसमय—Scholars of legendary lore hold that the gods are, no doubt anthropomorphic The Visible fire water etc are the manifestatory of their action

Dadhyañ and the Madhu

यः सहस्रतमो रश्मी रवेश्चन्द्रमुपाश्रितः ।
सोऽपि त्वष्टारमेवाग्नि परं चेह च यन्मधु ॥१७॥

शब्दा० – यः=जो, सहस्रतमः=हजारवां, रश्मिः=किरण, रवे= सूर्य का, चन्द्रं=चन्द्र में, उपाश्रितः=प्रविष्ट है, सः=वह, अपि=भी, त्वष्टारं=त्वष्टानाम के, एव=ही, अग्नि=अग्नि में, परं=स्वर्ग में, च= और इह=यहां, पृथिवी पर, च=और, यत्=जो, मधु=मधुर प्रदार्थ ।

हि० अ०—सूर्य का जो हजारवां किरण चन्द्र में रहता है वह ही त्वष्टा नाम के अग्नि में तथा स्वर्ग और पृथिवी पर जो मधुर (अच्छे या प्रिय) पदार्थ हैं उनमें भी रहता है ।

Trans —The thousandth ray of the sun which abides in the moon, (abides) in the fire known as Trasta and in al' sweet objects in heaven and on earth also

Notes – सहस्रतम —सहस्र+तमट् । रश्मी—'इ' is lengthened, because the रेफ विसर्ग following it are dropped, being followed by र त्वष्टार—It is in apposition with अग्निम्

प्रादात् ब्रह्मापि सुप्रीतः सुताय तदथर्वणः ।
स चाभवदृषिस्तेन ब्रह्मणा दीप्तिमत्तरः ॥१८॥

शब्दा० प्रादात्=दिया, बताया, ब्रह्म=रहस्य, ज्ञान, मधुविद्या, अपि =सुप्रीत=प्रसन्न सुताय=पुत्र को, तत्=वह, अथर्वण अथर्वन् के, सः=वह, च=और, अभवत्=हुआ, ऋषिः=ऋषि, तेन=उस, ब्रह्मणा ब्रह्म से, दीप्तिमत्तर=अत्यन्त तेजस्वी ।

हि० अ०—(इन्द्रने) प्रसन्न होकर मधुविद्या का रहस्य अथर्वण के पुत्र को बताया । वह उस रहस्य के ज्ञान से तेजस्वी ऋषि हो गया ।

Trans —Being pleased, Indra imparted the secret of मधुविद्या to the son of Atharvana, By means of the Madhuvidyā he became a great seer

Notes—प्रादात् etc —सुप्रीत is supposed to be the adjective of Indra Though Indra's name is not referred to here, it occurs in the next Verse In this case अथर्वण is in genetive case Thus Verse may be interpretted by taking अथर्वण in nominative case also सुप्रीत अथर्वण अपि तत् मह्यं सुताय प्रादात्

तमृषिं निषिषेधेन्द्रो मैवं वोचः क्वचिन् मधु ।
न हि प्रोक्ते मधुन्यस्मिन् जीवन्तं त्वोत्सृजाम्यहम् ॥१९॥

शब्दा०—तं=उस, ऋषिं=ऋषि को, निषिषेध=मना किया, इन्द्र= इन्द्र ने, मा=मत, एवं=इस, इस प्रकार, वोच=कहना, क्वचित्—कहीं किसी से, मधु=मधु को, मधुविद्या को, न=नहीं, हि=निश्चय सूचक निपात, प्रोक्ते=कहने पर, मधुनि=मधुविद्या के, अस्मिन्=इस, जीवन्तं =जीवित, त्वा=तुमको, उत्सृजामि=छोड़ूंगा, अहं=मैं ।

हि० अ०—इन्द्र ने उस ऋषि को उस रहस्य को व्यक्त करने से मना किया । उन्होंने कहा कि मधुविद्या के इस रहस्य को कहीं किसी से मत कहना । यदि इसे किसी से कहोगे तो मैं तुम्हें जीता नहीं छोड़ूंगा ।

Trans —Indra prohibited the seer from disclosing the secret to anybody He said to him, "Never impart the secret of Madhuvidya to anybody If you ever do, I will not leave you breathing

तमृषिं त्वश्विनौ देवौ विविक्ते मध्ययाचताम् ।
स च ताभ्यां तदाचष्टे यदुवाच शचीपतिः ॥२०॥

शब्दा०—तं=उस, ऋषिं=ऋषि से, तु=तो, अश्विनौ=अश्विनी कुमारों ने, देवौ=देवों ने, विविक्ते=एकान्त में मधु=मधुविद्या का रहस्य,

अयाचता=मांगा, सः=उसने, च=और, ताभ्या=उन दोनों से, तत्=वह, आचष्टे=कहा, यत्=जो, उवाच=कहा था, शचीपति=इन्द्र ने।

हि० अ०—अश्विनी कुमारो ने एकान्त में उस ऋषि से मधुविद्या का रहस्य मांगा। उस ऋषि ने उनसे वही कहा जो इन्द्र ने उससे कहा था।

Trans—The Asvins asked for the Madhuvidya in secret from the seer He told them the same that Indra had said to them

तमब्रूतां तु नासत्यावाश्व्येन शिरसा भवान्।
मध्वाशु ग्राहयत्वावां मेन्द्रश्च त्वा वधीत्ततः ॥२१॥

शब्दा०—तं=उसको, अब्रूता=दोनों ने कहा, तु=निपात, नासत्यौ=अश्विनी ने, आश्व्येन=घोड़े के, शिरसा=सिर से, भवान्—आप, मधु=मधुविद्या, आशु=शीघ्र, ग्राहयतु=सिखावें, आवां=हम दोनो को, मा वधीत्=न मारे, इन्द्रः=इन्द्र, च=और, त्वा=तुमको, ततः=तब।

हि० अ०—अश्विनो ने उससे कहा कि तुम घोड़े का सिर लगाकर हम दोनो को शीघ्र मधुविद्या सिखा दो। ऐसा करने से इन्द्र तुम्हें नहीं मार सकेगा।

Notes—आश्व्येन शिरसा—The Asvins were the physicians of the gods They were very expert in medical science What they mean to say here is that they would cut his real head and set the head of a horse on his body He should, then, teach the Madhuvidya to them If Indra got angry and severed his head, they would again set his real head on his body and make him alive मा वधीत्—$\sqrt{han}$ to kill, 'is' against, injun 3rd sing

आश्व्येन शिरसा तौ तु दध्यङ्ङाह यदश्विनौ।
तदस्येन्द्रोऽहरत् स्वं तन्न्यधत्तामस्य यच्छिरः ॥२२॥

शब्दा०—आश्व्येन=घोड़े के, शिरसा=सिर से, तौ=उन दोनो को

तु=निपात, दध्यङ्=दध्यङ ऋषि ने, आह=कहा बताया, यत्=क्योंकि, अश्विनौ=अश्विनो को, तत्=वह घोड़े का सिर, इन्द्रः=इन्द्र ने, अहरत्=हरण किया, काट डाला, स्वं=अपना, तत्=वह, सिर, न्यधत्तां=रख दिया, जोड दिया, अस्य=इसका, यत्=जो, शिरः=सिर।

हि० अ०—क्योंकि दध्यङ ने घोड़े के सिर से अश्विनो को मधुविद्या बताई इसलिये इन्द्र ने उसका वह सिर काट डाला। परन्तु अश्विनो ने उसका अपना (असली) सिर फिर जोड़ दिया।

Trans.—Because Daddhyan taught the Maddhu-vidya to the Aśvins with the horse's head, Indra severed it from his body. But the Aśvins set his own (real) head on his body again.

दधीचश्च शिरश्चाश्व्यं कृत्तं वज्रेण वज्रिणा।
पपात सरसो मध्ये पर्वते शर्यणावति ॥२३॥

शब्दा०—दधीचः=दध्यङ का च=और, शिरः=सिर, च=और, आश्व्यं=घोड़े का, कृत्तं=काटा हुआ, वज्रेण=वज्र से, वज्रिणा=इन्द्र के द्वारा, पपात=गिरा, सरसः=तलाव के, मध्ये=बीच में, पर्वते=पर्वत पर, शर्यणावति=शर्यणावत् पर।

हि० अ०—इन्द्र के द्वारा वज्र से काटा हुआ दध्यङ का घोड़े का सिर शर्यणावत् पर्वत पर सरोवर में जा गिरा।

Trans.—The horse's head of Daddhyan which was severed by Indra with his thunderbolt, fell into a lake on Mount Saryaṇāvat.

तदद्भ्यस्तु समुत्थाय भूतेभ्यो विविधान्वरान्।
प्रादाय युगपर्यन्तं तास्वेवाप्सु निमज्जति ॥२४॥

शब्दा०—तदद्भ्यः=उसके जल से, तु=निपात, समुत्थाय=ऊपर निकल कर, भूतेभ्यः=प्राणियों को, विविधान्=अनेक प्रकार के, वरान्=

वरो को, प्रादाय=दे कर, युगपर्यन्तं=प्रलय काल पर्यन्त, तासु=उन्हीं, एव=ही, अप्सु=जलो में, निमज्जति=डूब जाता है ।

हि० अ०—वह उस सरोवर के जल से ऊपर निकल कर प्राणियो को प्रलय काल पर्यन्त अनेक वरदान देता है और पुन उसी सरोवर के जल में डूब जाता है ।

Trans —Rising up from the water of the lake it gives manifold boons to the living beings till the end of the cosmic age, and then dives into the water of the same lake

---

पुरूरवसि राजर्षावप्सरास्तूर्वशी पुरा।
न्यवसत्संविदं कृत्वा तस्मिन्धर्मं चचार च ॥१४७॥

शब्दा०—पुरूरवसि=पुरूरवा में, राजर्षौ=राजर्षि में, अप्सराः=अप्सरा तु=निपात, उर्वशी=उर्वशी नाम की, पुरा=प्राचीन काल में, न्यवसत्=रही, संविदं=नियम, करार, कृत्वा=करके, तस्मिन्=उसमें, धर्मं=ग्राम्य धर्म, लोकव्यवहार, चचार=किया, च=और।

हि० अ० – प्राचीन काल में उर्वशी नाम की अप्सरा पुरूरवा नाम के राजर्षि के साथ रही। नियम करके वह उसके साथ ग्राम्यधर्म में प्रवृत्त हुई।

Trans.—In days of old the nymph urvaśi lived with the Royal seer Purūravā. Having made an agreement, she entered into worldly life with him.

तया तस्य च संवासमसूयन् पाकशासनः।
पैतामहं चानुरागमिन्द्रवच्चापि तस्य तु ॥१४८॥

शब्दा०—तया=उर्वशी के साथ, तस्य=पुरूरवा का, च=और, संवासं=सहवास को, असूयन्=ईर्ष्या करते हुए, पाकशासनः=इन्द्र ने, पैतामहं=पितामह (ब्रह्मा) का, च=और, अनुरागं=प्रेम को, इन्द्रवत्=इन्द्र के समान, च=और, अपि=भी, तस्य=पुरूरवा पर, तु=निपात, इस श्लोक का उत्तर श्लोक में 'पार्श्वस्थं वज्रं अब्रवीत्' से अन्वय है।

हि० अ०—पाकशासन (इन्द्र) ने उर्वशी के साथ पुरूरवा के सहवास को तथा पुरूरवा पर इन्द्र के तुल्य ब्रह्मा के प्रेम को ईर्ष्या करते हुए (बगल में बैठे वज्र से कहा)।

Trans.—Pākaśāsana (Indra) being jealous of Cohabitation of Purūrava with urvaśi and Brahma's affection on him (on Suravas) equal to himself (Indra). *(said to the bolt that lay or his side).*

स तयोस्तु वियोगार्थं पार्श्वस्थं वज्रमब्रवीत् ।
प्रीतिं भिन्द्धि तयोर्वज्र मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥१४९॥

सः=इन्द्र ने, तयोः=उन दोनों के (पुरूरवा और उर्वशी के), तु=निपात, वियोगार्थं=वियोग के लिये (अलगाव के लिये), पार्श्वस्थं=बगल में स्थित, वज्रं=वज्र को, अब्रवीत्=कहा, प्रीतिं=प्रेम को, भिन्द्धि=तोड़ो, तयोः=उन दोनों के, वज्र=हे वज्र, मम=मेरा, चेत्=यदि, इच्छसि=चाहते हो, प्रियं=प्रिय ।

हि० अ०—उसने (इन्द्र ने) उन दोनों का (पुरूरवा और उर्वशी का) वियोग कराने के लिये बगल में स्थित वज्र से कहा कि हे वज्र ! यदि मेरा प्रिय करना चाहते हो तो उन दोनों का प्रेम तोड़ो ।

Trans.—With the desire of separating Purūravā and Urvaśi, Indra said to the bold which lay beside him, "Destroy, O bolt, the love relation of these two, if you wish to do a favour to me".

तथेत्युक्त्वा तयोः प्रीतिं वज्रोऽभिनत्स्वमायया ।
ततस्तया विहीनस्तु चचारोन्मत्तवन्नृपः ॥१५०॥

शब्दा०—तथा=वैसा ही होगा, इति=निपात, उक्त्वा=कह कर, तयोः=उन दोनों की, प्रीतिं=प्रेम को, वज्रः=वज्र ने, अभिनत्=तोड़ दिया, स्वमायया=अपनी माया से, ततः=तब, तया=उससे (उर्वशी से) विहीनः=रहित, तु=निपात, चचार=घूमने लगा, उन्मत्तवत्=पागल के समान, नृपः=राजा ।

हि० अ० वज्र ने कहा—'अच्छा'। उसने अपनी माया से उनका प्रेम तोड़ दिया । तब उर्वशी से वियुक्त होकर पुरूरवा पागल की तरह इधर उधर घूमने लगा ।

Trans.—"Very well", said the bolt. He destroyed their love relation with his trickery. Then Purūravā, being separated from urvaśi, roamed about like a mad man.

चरन् सरसि सोऽपश्यदभिरूपामिवोर्वशीम्।
सखीभिरभिरूपाभिः पञ्चभिः पार्श्वतो वृताम् ॥१५१॥

शब्दा०—चरन्=भटकते हुए, सरसि=सरोवर में, सः=उसने, अपश्यत्=देखा, अभिरूपां=सुन्दरी, इव=मानो, उर्वशीं=उर्वशी को, सखीभिः—सखियों से, अभिरूपाभिः=सुन्दरियों से, पञ्चभिः=पांच से, पार्श्वतः=चारो तरफ से। वृतां=घिरी हुई।

हि० अ०—इधर उधर भटकते हुए पुरुरवा ने एक सरोवर में पाँच रूपवती सखियों के साथ सुन्दरी उर्वशी को देखा सा प्रतीत हुआ।

Trans.—Roaming about, Purūravā felt as if he saw charming urvaśi in a lake with her beautiful-five lady friends.

तामाह पुनरेहीति दुःखात्सा त्वब्रवीन्नृपम्।
अप्राप्याहं त्वयाद्येह स्वर्गे प्राप्स्यसि मां पुनः ॥१५२॥

शब्दा०—तां=उसको, आह=कहा, पुनः=फिरसे, एहि=आओ, इति=निपात, दुःखात्=दुःख से, सा=उसने, तु=परन्तु, अब्रवीत्=कहा नृपं=राजा से (पुरुरवा से), अप्राप्या=अप्राप्य हूँ, अहं=मैं, त्वया =तुम्हारे द्वारा, अद्य=आज, अब इह=यहाँ, स्वर्गे=स्वर्ग में, प्राप्स्यसि =पाओगे, मां=मुझे, पुनः=फिर से।

हि० अ०—(पुरुरवा ने) उससे कहा कि फिर मेरे साथ आओ। परन्तु उसने दुःख के साथ राजा को उत्तर दिया कि मैं अब यहाँ तुम्हारे लिये अप्राप्य हूँ। तुम मुझे, फिर से स्वर्ग में प्राप्त करोगे।

Trans.—(Purūravā) said to her, "Come back to me". But she replied sorrowfully to the king, "you cannot get me here now. You will get me again in heaven",

---

कानि पुनः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि ?

शब्दा०—कानि=क्या, कौन, पुनः=अच्छा फिर, तो फिर, अच्छा तब, शब्दानुशासनस्य=व्याकरण के, व्याकरणाध्ययन के, प्रयोजनानि =प्रयोजन, हेतु, फल।

हि० अ०—अच्छा तब व्याकरणाध्ययन के प्रयोजन क्या हैं ?

Trans.—What, then, are the purposes of the study of grammar ?

रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम् ।

शब्दा०—रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः=रक्षा, ऊह, आगम, लघु और असन्देह। प्रयोजनं=प्रयोजन हैं।

हि० अ० –रक्षा, ऊह, आगम, लघु और असन्देह (व्याकरणाध्ययनक) के प्रयोजन हैं।

Trans.—Rakṣā, ūha, Agama, laghu and Asandeha are the purposes (of the study of grammar).

Notes—प्रयोजनम्—This word stands for प्रयोजक and प्रयोजन both. In the former case it is in masculine gender and in the latter case it is in neuter gender. There is एकशेष compound between the two by नपुंसकमनपुंसकेन etc.; In the compound word the outer form is retained. In such cases, the एकवद्भाव is optional. प्रयोजकाश्च प्रयोजनानि च प्रयोजनानि प्रयोजनं वा. Hence, in the previous sentence there is प्रयोजनानि and in this sentence, प्रयोजनम्.

रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम्। लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग्वेदान् परिपालयिष्यतीति।

शब्दा०—रक्षार्थं=रक्षा के लिये, वेदानां=वेदों को, अध्येयं=पढ़ना चाहिये, व्याकरणं=व्याकरण, लोपागमवर्णविकारज्ञः=लोप, आगम और वर्णविकार को जानने वाला, हि=निश्चय बोधक निपात, सम्यक्=अच्छी तरह से, वेदान्=वेदों को, परिपालयिष्यति=पालन करेगा, इति=निपात।

हि० अ०—वेदों की रक्षा के लिये व्याकरण का अध्ययन करना चाहिये। लोप, आगम और वर्णविकार को जानने वाला वेदों की अच्छी तरह रक्षा कर सकता है।

Trans.—Grammar should be studied to protect (save from being corrupted) the Vedas. One who knows lopa, Agama and Varṇavikāra can protect the vedas well.

Notes—लोप—It is a technical term of grammar. It means the disappearance of letters. आगम—Appearance of new letters. This is also a technical term of grammar विकार—change of letters. This is also a technical term of grammar.

ऊहः खल्वपि। न सर्वैर्लिङ्गैर्न च सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मंत्रा निगदिताः। ते चावश्यं यज्ञगतेन यथार्थं विपरिणमयितव्याः। तान्नावैयाकरणः शक्नोति यथार्थं विपरिणमयितुम्। तस्मादध्येयं व्याकरणम्।

शब्दा०—ऊहः=यज्ञ के समय वैदिक मन्त्रों में आवश्यकतानुसार लिङ्ग, विभक्ति आदि का परिवर्तन करना 'ऊह' कहा जाता है। खलु=निश्चय बोधक निपात, अपि=भी, न=नहीं, सर्वैः लिंगैः=सब लिङ्गों से, न=नहीं, च=और, सर्वाभिः विभक्तिभिः=सब विभक्तियों से, वेदे=वेद में। मन्त्राः=मन्त्र, निगदिताः=कहे हैं, ते=वे, च=और, अवश्यं=अवश्य, यज्ञगतेन=यज्ञ में रहने वाले के द्वारा, यज्ञ करने वाले या कराने वाले के द्वारा,

यथार्थं=अर्थ के अनुसार, विपरिणमयितव्याः=परिवर्तित किये जाने चाहियें, तान्=उनको, न=नहीं, अवैयाकरणः=व्याकरण को न जानने वाला, शक्नोति=सकता है यथार्थं=अर्थ के अनुसार, विपरिणमयितुं=बदलने के लिये, तस्मात्=इसलिये अध्येयं=पढ़ना चाहिये, व्याकरणं=व्याकरण ।

हि० अ०—ऊह भी (व्याकरणाध्ययन का प्रयोजन है)। वेद में मन्त्र सब लिङ्गों में और सब विभक्तियों में नहीं कहे हैं। यज्ञ में रहने वाले (यज्ञ के करने वाले या कराने वाले) को अर्थ के अनुसार उन्हें परिवर्तित कर लेना चाहिये। उनको व्याकरण न जानने वाला अर्थ के अनुसार नहीं बदल सकता। अत व्याकरण पढ़ना चाहिये।

Trans—Uha also is one of the purposes of the study of grammar In the Vedas, the Mantras are not given in all genders and case terminations They should be turned according to need by the man (the sacrificer or the officiating priest) in a sacrifice They cannot be turned according to sense by a man who has not studied grammar Hence, grammar should be studied

Notes—ऊह—Making necessary changes in the gender and terminations of certain words in a Mantra according to need is called ऊह

आगमः खल्वपि "ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयः" इति । प्रधानश्च षट्स्वङ्गेषु व्याकरणम् । प्रधाने कृतो यत्नः फलवान् भवति ।

शब्दा० आगमः=वेद, वेदविहित विधि, खलु=निश्चय बोधक निपात अपि=भी, ब्राह्मणेन=ब्राह्मण के द्वारा, निष्कारण=फल की आशा को आशा छोड़ कर, धर्मः=धर्म, षडङ्ग=छ अङ्गों वाला, छ अङ्गो सहित, वेदः=वेद, अध्येय=पढ़ना चाहिये ज्ञेयः=उसका अर्थ जानना चाहिये, इति=निपात, प्रधानं=मुख्य, च=और, षट्सु अङ्गेषु=छ अङ्गो में व्याकरणं=व्याकरण, प्रधाने=प्रधान के विषय में, कृतः=किया हुआ, यत्नः=प्रयत्न, फलवान्=सफल, भवति=होता है ।

— हि० अ०—वेद (अथवा वेद विहित विधि) भी (व्याकरण के अध्ययन में प्रयोजक है)। (वह इस प्रकार है।) "ब्राह्मण को चाहिये कि वह फल की आशा छोड़कर छ अंगो सहित वेद रूप धर्म का अध्ययन करे और उसके अर्थ को समझे। [illegible] अंगो में व्याकरण प्रधान है। प्रधान के विषय में किया हुआ यत्न सफल होता है।

Trans.—The Vedas (*or the injunction of the Vedas*) is also (a cause in the study of the vedas). (It is this that) [illegible] Brāhmaṇa should study the vedas with their six *accessaries with repecting any reward in return.* Grāmmar is the chief of the six accessaries. Labour put in for the chief is always fruitful.

Notes—आगमः—It means the injunction of the Vedas in the form of "ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयः Agama is the cause (प्रयोजक) of the study of grammar, while रक्षा etc. are the purpose (प्रयोजन) of it. The study of the Vedas with their accessaries is an essential part of the daily duty of a Brāhmaṇa, and grammar is the chief of *all* the accessaries. Hence, it must be studied.

लघ्वर्थञ्चाध्येयं व्याकरणम्। "ब्राह्मणेनावश्यं शब्दा ज्ञेयाः" इति, न चान्तरेण व्याकरणं लघुनोपायेन शब्दाः शक्या विज्ञा-तुम्।

शब्दा० लघ्वर्थं=लाघव के लिये, थोड़े श्रम [illegible] और थोड़े समय में सम्पूर्ण शब्द भण्डार का ज्ञान प्राप्त करने के लिये, च=और, अध्येयं=पढ़ना चाहिये, व्याकरणं=व्याकरण, ब्राह्मणेन=ब्राह्मण को, अवश्यं=अवश्य, शब्दाः=शब्द, ज्ञेयाः=जाने जाने चाहिये, इति=निपात, न=नहीं, च=और, अन्तरेण=बिना, व्याकरणं=व्याकरण, लघुना=छोटे, थोड़े, उपायेन=उपाय से, शब्दाः=शब्द, शक्याः विज्ञातुं=जाने जा सकते हैं।

हि० अ०—थोड़े (श्रम और समय) में (शब्दों का ज्ञान प्राप्त करने के लिये) व्याकरण पढ़ना चाहिये। ब्राह्मण को अवश्य शब्द (शब्दों का शुद्ध)

रूप) जानना चाहिये। परन्तु व्याकरण को छोड़ कर अन्य किसी भी उपाय से थोड़े में शब्दों का ज्ञान प्राप्त कर सकना संभव नहीं है। (अतः व्याकरण पढ़ना चाहिये।)

Trans.—Grammar should be studied for economy of effort and time. A Brāhmaṇa must know (the correct forms of) words. But this is not possible by any means except grammar with less efforts and in less time (Hence, grammar must be studied.)

असन्देहार्थं चाध्येयं व्याकरणम्। याज्ञिकाः पठन्ति—'स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत' इति। तस्यां सन्देहः—स्थूला चासौ पृषती च, स्थूलानि वा पृषन्ति यस्याः सा—स्थूलपृषतीति। तां नावैयाकरणः स्वरतोऽध्यवस्यति। यदि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ततो बहुव्रीहिः, अथ अन्तोदात्तत्वं ततस्तत्पुरुष इति।

शब्दा० – असन्देहार्थं=सन्देह के अभाव के लिये, च=और, अध्येयं =पढ़ना चाहिये, व्याकरणं=व्याकरण, याज्ञिकाः=कर्मकाण्ड भाग के वैदिक शब्द, पठन्ति=इस प्रकार हैं, स्थूलपृषतीं=स्थूलपृषती को, आग्निवारुणीं अग्नि और वरुण देवता वाली, अनड्वाहीं=गाय को, आलभेत=देवताओं को समर्पण करना चाहिये. इति=निपात, तस्यां=उस श्रुति के विषय में, सन्देहः=सन्देह होता है कि, स्थूला च असौ पृषती च=मोटी जो बड़ी-बड़ी बुन्दकी वाली गाय, स्थूलानि=बड़ी-बड़ी, पृषन्ति=बुन्दकियाँ, यस्याः =जिसकी, सा=वह, स्थूलपृषती=मोटी बुन्दकी वाली गाय, तां=उस गाय को, न=नहीं, अवैयाकरणः=व्याकरण न जानने वाला, स्वरतः= उदात्तादि स्वरों से, अध्यवस्यति=समझता है, यदि=अगर, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं=पूर्वपद का स्वाभाविक स्वर हो, ततः=तब, बहुव्रीहिः=बहुव्रीहि समास समझना चाहिये, अथ=और यदि, अन्तोदात्तत्वं=समस्त शब्द का अन्तिम स्वर उदात्त हो, ततः=तब, तत्पुरुषः=तत्पुरुष समास समझना चाहिये, इति=निपात।

हि० अ० – सन्देहाभाव के लिये व्याकरण पढ़ना चाहिये। यज्ञकाण्ड में एक वाक्य है कि 'स्थूलपृषती, अग्नि और वरुण देवता वाली गाय का आलम्भन

करना चाहिये'। उसके विषय में यह सन्देह होता है कि यहाँ 'स्थूलपृषती' शब्द का – स्थूला चासौ पृषती – इस प्रकार कर्मधारय समास किया जाय अथवा—स्थूलानि पृषन्ति यस्या सा—इस प्रकार बहुव्रीहि करके अर्थ लिया जाय। इस बात को व्याकरण न जानने वाला स्वरों के आधार पर नहीं जान सकता। यह यह नहीं समझ सकता कि समास में यदि पूर्व पद का स्वाभाविक स्वर हो तो बहुव्रीहि समास समझना चाहिये, और यदि समस्त शब्द का अन्तिम स्वर उदात्त हो तो तत्पुरुष समास मानना चाहिये।

Trans—Grammar should be studied so that doubts may not arise The ritualists say, "A sthūlaprsati cow belonging to Agni and Varuna should be sacrificed" Grammar should be studied for doubtlessness The words of a statement in the Karmakanda section of the Vedas read a sthūlaprsati cow belonging to Agni and Varuna should be sacrificed to the gods'. Here the question arises whether the word 'Sthūlaprsati' should be expounded as 'Sthūlā cāsau Prsati ca' or, 'Sthūlāni Prsanti Yasyāh Sā' This cannot be decided by a non grammarian on the basis of accents He Cannot know that a compound word retaining the original accents of the first member is a Bahubrihi compound and one with accent on the final syllable is a Tatpurusa compound

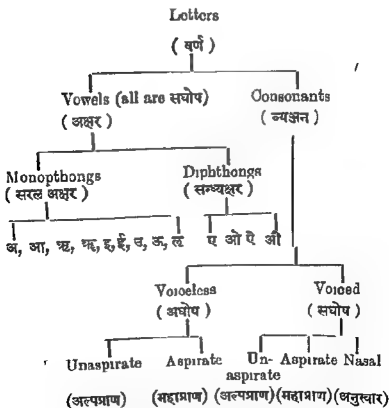
Notes—याज्ञिका—The words used in the ritual section of the Vedas In other words, the statements of that sections स्थूलपृषती—A cow having big spots on her body In other words, a Varcegated cow The question is whether it is an instance of Karmadharaya Compound or, of Bahubrihi This can be decided with the help of the accents If the first member of the compound retains its original accent, it should be taken to be a Bahubrihi compound; but

if the accent is on the final syllable of the word, it should be taken to be a Tatpuruṣa compound. Karmadharaya is a kind of Tatpuruṣa. In case of Bahubrihi, स्थूल will be connected with spots (पृषन्ति) and the meaning will be 'a cow with big spots on her body. In case of Karmadharaya, स्थूल will be connected with cow (पृषती) and the meaning will be 'a fat spotted cow'.

APPENDIX—A

VEDIC GRAMMAR

1. Alphabet (वर्णमाला)

Note Vedic alphabet possesses [redacted] and ळ्ह in addition to those of the classical Sanskrit ळ is treated as a Vowel when it occurs in the middle of the words

		(अल्पप्राण)	(महाप्राण)	(अल्पप्राण)	(महाप्राण)	(अनुस्वार)
Mutes (स्पर्श)	Gutteral (कण्ठ्य)	क	ख	ग	घ	ङ
	Palatal (तालव्य)	च	छ	ज	झ	ञ
	Cerebral (मूर्धन्य)	ट	ठ	ड ळ	ढ ळ्ह	ण
	Dental (दन्त्य)	त	थ	द	ध	न
	Labial (ओष्ठ्य)	प	फ	ब	भ	म

Semivowels (अन्तःस्थ) { य र / ल व }

Sibilants

Breathings (ऊष्मा) { श ≍क ष ≍प स : } Pure aspirate ह

2. Euphonic Combination (संधि)

A. स्वर संधि

1. प्रश्लिष्ट—

(i) अ-वर्ण + अ-वर्ण = आ e.g. अश्व + अजनि = अश्वाजनि.

इ-वर्ण + इ-वर्ण = ई ; e.g. हि + ईमिद्धः = हीमिद्धः.

उ-वर्ण + उ-वर्ण = ऊ ; e.g. मधु + उदकम् = मधूदकम्.

(ii) अ-वर्ण + इ-वर्ण = ए ; e.g. आ + इन्द्र = एन्द्र.

अ-वर्ण + उ-वर्ण = ओ; e.g. एतायाम + उप = एतायामोप.

(iii) अ-वर्ण + ए or ऐ = ऐ ; e.g. आ + एनम् = ऐनम् ; पर + ऐत् = परैत्.

अ-वर्ण + ओ or औ = औ ; e.g. यत्र + ओषधीः = यत्रौषधीः

प्र + औक्षन् = प्रौक्षन्.

Note. प्रश्लिष्ट means fusion of the two vowels into one. cf. (i) अकः सवर्णे दीर्घः (Pāṇ VI. 1.101) ; (ii) आद्गुणः (Pāṇ. VI. 1.87), (iii) वृद्धिरेचि (Pāṇ VI. 1.88).

2. उद्ग्राहवत्—

अ or आ + ऋ = अ + ऋ ; e. g. प्र + ऋभुभ्यः = प्र ऋभुभ्य ; मधुना + ऋतस्य = मधुन ऋतस्य.

Note. The following ऋ outsteps the preceding अ or आ. cf. ऋत्यकः (Pāṇ. VI. 1.128).

3. क्षैप्र—

इ-वर्ण + असवर्ण = य् + असवर्ण ; e.g. अभि + आर्यैयम्.
अभ्यार्यैयम्.

उ-वर्ण + असवर्ण = व् + असवर्ण ; e g. अनु + अत्र = अन्वत्र.

Note. Previous vowel quickens into corresponding consonant (semivowel) so that the consonant requires the assistance of following vowel for its pronunciation. The result is that the consonant and the vowel are pronounced without hiatus. This quickness of pronounciation is क्षिप्रता. ऋ and ऌ do not occur as final in the Ṛ. V. cf. इको यणचि (Pāṇ. VI. 1.77).

4. अभिनिहित—

(i) ए + अ = एऽ ; e.g. दाशुषे + अग्ने = दाशुषेऽग्ने.

(ii) ओ + अ = ओऽ ; e.g. पितो + अरम् = पितोऽरम्.

Note. In this case following अ is absorbed into the preceding ए or ओ. cf. एङः पदान्तादति (Pāṇ VI. 1.10).

This rule applies when the preceding पद occurs at the end of a पाद. But it applies also when the preceding पद is within the पाद in the following cases ; e g. ते+अवदन् = तेऽवदन्, सो + अयमगात् = सोऽयमगात् ; गावो + अमितो = गावोऽमितो ; अजीतये + अहतये = अजीतयेऽहतये ; पदवे + अश्विना = पदवेऽश्विना ; अजयो + अरण्योः = अजयोऽरण्योः ; पुरवो + अनु = पुरवोऽनु.

5. उद्ग्राह—

(i) ए + short vowel = अ + short vowel ; e.g. अग्ने + इन्द्र = अग्न इन्द्र

(ii) ओ + उ = अ + उ ; e. g. वायो + उक्थेभिः = वाय उक्थेभिः

Note. उद्ग्राह means the outstepping of the preceding vowel by the following one. cf. (i) and (ii) एचोऽयवायावः (Pāṇ. VI.1.78) and लोपः शाकल्यस्य—Pāṇ. VIII.3.19).

6. भुग्न—

(i) ओ + अनोष्ठ्य स्वर = अव् + अनोष्ठ्य स्वर ; e.g. वायो + आ याहि = वायवा याहि.

(ii) औ + अनोष्ठ्य स्वर = आव् + अनोष्ठ्य स्वर ; e.g. तौ + इन्द्राग्नी = ताविन्द्राग्नी.

Note. भुग्न means splitting. ओ and औ are split into अ and उ (अव्), and आ and उ (आव्) respectively. cf. एचोऽयवायावः (Pāṇ. VI. 1. 78).

7. पदवृत्ति—

(i) ऐ + vowel = आ + vowel, e. g. अन्वेतवै + उ = अन्वेतवा उ.

(ii) औ + ओष्ठ्य स्वर = आ ; e.g. उभौ + उ = उभा उ.

Note. This संधि occurs between the ending vowel of the preceding पद and the initial vowel of the following पद, so this type of संधि is called पदवृत्ति. cf. (i) and (ii) एचोऽयवायावः (Pāṇ VI. 1. 78) and लोपः शाकल्यस्य—(Pāṇ VIII. 3.19).

प्रकृति-भाव (Exceptions)

(1) प्रगृह्य स्वर + स्वर = no change.

Note. प्रगृह्य means restraint i. e. where euphonic combination should be withheld. The following vowels are प्रगृह्य for the purpose of संधि :—

(i) ई occurring at the end of अमी. cf. अदसो मात्—(Pāṇ. I. 1.12) ; e g. अमी ईशाः.

(ii) ई and ऊ occurring at the end of noun and giving the locative sense. cf. ईदूतौ च सप्तम्यर्थे—(Pāṇ. I. 1. 19) ; e g. सोमौ गौरी अधिश्रितः ; तनू ऋत्व्ये.

(iii) ई, ऊ and ए occurring at the end of the dual form of a noun. cf ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम्—(Pāṇ. I. 1. 11) ; e.g. अवसावन्ती अनु ; ; इन्द्रवायू इमे ; अतप्यमाने अवसावन्ती

Exception—

ई appearing at the end of three-syllabic words, when followed by इव (only in the Samhitā text) ; e. g. दम्पतीव ; उपधीव But दम्पती इवेति दम्पतीऽइव ; उपधी इवेति उपधीऽइव in the Pada-text.

(iv) उ followed by इति and standing alone in its nasalized and lengthened form. cf. ऊँ—(Pāṇ. (I. 1. 18) ; e g. ऊँ इति

(v) ए occurring at the end of अस्मे, युष्मे and त्वे cf. शे—(Pāṇ. I. 1. 13) ; e g. अस्मे आ ; त्वे इद्धूयते.

(vi) ओ appearing as final in the vocative (only in the Pada-text. cf. सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे—(Pāṇ. I. 1. 36) ; e g. इन्दो इति, वायो इति But in the Samhitā text, इन्द्विन्द्राय ; वाय उक्थेभिः.

(b) ए or ओ + अ = no change inside a पाद ; e. g. आरे अस्मे च शृण्वते ; चिकित्वांसो अचेतसं नयन्ति.

(c) य् (changed इ) + उ + vowel = no change ; e. g. प्रत्यु + अदर्शि = प्रत्यु अदर्शि.

(d) Hiatus + उ + vowel = no change ; e. g. धनसा उ + ईमहे = धनसा उ ईमहे.

Note. The interval between two vowels in pronunciation, is called hiatus (विवृत्तिः). cf. स्वरान्तरं तु विवृतिः—(Rg. Prāt. II. 3.). Here संधि is not intended to the speaker.

(e) Adverb सु + initial ऊ = no change ; e. g. ताभिरूषु + ऊतिभिः = ताभिरूषु ऊतिभि. But सु + उपस्थाभिः = सूपस्थाभिः.

(f) Inside the words तितउ, प्रउग, नमउक्ति and पुरएता no change.

A. व्यञ्जन सन्धि

1. आस्थापित—When one consonant is posed against another consonant.

(a) अवशंगम—

स्पर्श वर्ण + any of the first letter (excepting च्) of the five classes = no change; e. g. आरैक् + पन्थाम् = आरैक्पन्थाम् वषट् + ते = वषट्ते ; यत् + पतये = यत्पतये.

Note. अवशंगम means where none submits to the other i. e. no modification in either of the two.

(b) वशंगम—

(i) क् च् ट् त् प् + सघोष वर्ण = ग् ज् ड् द् ब् respectively ; e.g. वाक् + वदन्ति = वाग्वदन्ति ; पद् + भिः = पड्भिः ; यन् + वाक् = यद्वाक्.

Note. cf. झलां जश् झशि—(Pāṇ. VIII. 4. 53)

(ii) क् च् ट् त् प् + अनुस्वार = ङ् ञ् ण् न् म् respectively ; e. g. अर्वाक् + नरा = अर्वाङ्नर ; षट् + महान् = षण्महान् ; तत् + नः = तन्नः ; त्रिककुप् + निवर्तत = त्रिककुम्निवर्तत.

Note. cf. यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा—(Pāṇ. VIII. 4. 45.).

(iii) क् च् ट् त् प् + श् = क् च् ट् त् प् + छ् (according to the father of Śākalya); e. g. अर्वाक् + शफाविव = अर्वाक्छफाविव ; विपाट् + शुतुद्री = विपाट्छुतुद्री

Note. cf. शश्छोऽटि—(Pāṇ. VIII. 4. 63).

(iv) क् च् ट् त् प् + ह् = ग् ज् ड् द् ब् + घ् झ् ढ् ध् भ् respectively ; e. g. मद्र्यक् + हुवानः = मद्र्यग्घुवानः ; अवाट् + हव्यानि = अवाड्ढव्यानि

Note cf झयो होऽन्यतरस्याम्—(Pāṇ. VIII. 4. 92)

(v) ञ् or च् (original न् and त्) + श् = ञ and च् respectively + छ्; e. g. यजिन् + श्नथिहि = यजिञ्छ्नथिहि ; तत् + शंयोरा = तच्छंयोरा But according to Śākalya यजिञ्श्नथिहि ; तच्शंयोरा.

Note. cf शश्छोऽटि—(Pāṇ. VIII. 4. 63)

(vi) त् + च्, छ् or श् = च् + च्, छ् or श् respectively; e. g. तत् + चक्षुः = तच्चक्षुः , यत् + छर्दिः = यच्छर्दिः ; तत् + शंयोरा = तच्शंयोरा.

Note. cf. स्तोः श्चुना श्चुः—(Pāṇ VIII. 4. 40)

(vii) त् + ज् = ज् + ज् ; यत् + जिगासि = यज्जिगासि.

Note. cf. स्तोः श्चुना श्चुः—(Pāṇ. VIII. 4. 40) and झलां जश् झशि—(Pāṇ VIII. 4. 53).

(viii) त् + ल् = ल् + ल्; e. g. अज्ञात् + लोम्नः = अज्ञाल्लोम्नः.

Note. cf. तोर्लि—(Pāṇ VIII 4 60)

(ix) न् + ल् = nasalized ल्ँ + ल्, e. g. जिगीवान् + लक्षमादत् = जिगीवाँल्लक्षमादत्

Note. cf. तोर्लि—(Pāṇ. VIII. 4. 60)

(x) न् + श् or च-वर्ग = ञ् + श् or च-वर्ग respectively; e. g. वज्रिन् + श्नथिहि = वज्रिञ्श्नथिहि; अस्मान् + जगम्यात् = अस्माञ्जगम्यात्.

Note. cf. स्तोः श्चुना श्चुः—(Pāṇ. VIII. 4. 40).

(xi) म् + स्पर्श वर्ण (excepting ष्) = nasal of the following consonant; e. g. भद्रम् + करिष्यसि = भद्रङ्करिष्यसि; अहम् + च = अहञ्च; तम् + ते = तन्ते.

Note. cf. वा पदान्तस्य—(Pāṇ. VIII. 4. 59).

(xii) म् + initial semivowels (excepting र्) = corresponding nasal semivowels + semivowel; e.g. यम् + यम् + युजम् = यँय्यँयुजम्; एषाम् + लक्ष्मीः = एषाँल्लक्ष्मीः; तम् + व. = तँव्व..

But म् + र् or ह् श् ष् स् = अनुस्वार + र् or ह् श् ष् स् respectively; e. g. होतारम् + रत्नधातमम् = होतारं रत्नधातमम् etc.

Note. This change of म् into अनुस्वार is called परिपन्न (अनुस्वारत्वमापन्नः) cf. वा पदान्तस्य—(Pāṇ. VIII 4. 59).

Note. क्षयापन्न means undergoing modification of either or of both the consonants.

2. आन्-पद पदवृत्ति—

आ + न् + vowel = अनुनासिक (ँ) + vowel; e. g. सर्गान् + इव = सर्गाँ इव; महान् + इन्द्रः = महाँ इन्द्रः.

Note. But such न् (coming at the end of a पाद) is not changed into अनुनासिक; e. g. त्वेह विश्वा अवसे यजत्राना (यजत्रान् + आ) सादय. Neverthless, words like अश्वान्, जग्रसानान्, जघन्वान्, देव हूतमान्, बद्धमानान्, इन्द्रसोमान्, तृपाणान्, नो देव देवान्, हव्य देवान् are guided by the general rule.

C. विसर्ग संधि

a. विसर्ग changed into उ:—

1. (विसर्जनीय)-अभिनिहित—

अ + विसर्ग (स्-जात)+अ = अ + उ (=ओ)+ऽ ; e. g. सः + अयम् = सोऽयम्.

Note. अतो रोरप्लुतादप्लुते—(Pāṇ. VI. 1. 113).

Although this type of संधि may be regarded as प्रश्लिष्ट for the reason given in the note under rule 2, yet it is taken here following the Rg. Prāt. as a type of अभिनिहित in so for as the following अ-कार has been absorbed into the previous letter.

2. प्रश्लिष्ट—

अ + विसर्ग (स्-जात) + अ or सघोष व्यञ्जन = अ + उ (=ओ) + अ or सघोष व्यञ्जन respectively; e. g., यः + अस्कभायत = यो अस्कभायत; देवः + देवेभिः = देवो देवेभिः .

Note. Here विसर्ग becomes उ and then together with the penultimate vowel it coalesces into ओ cf अतो रोरप्लुतादप्लुते-(Pāṇ. VI. 1. 113) and हशि च—(Pāṇ. VI. 1. 114).

b. विसर्ग changed into र् :—

3. रेफ—

Monophthong + विसर्ग+सघोष वर्ण = monphthongs + र् + सघोष वर्ण; e.g , प्रातः + अग्निम् = प्रातरग्निम्; प्रातः + मित्रावरुणा = प्रातर्मित्रावरुणा; अग्निः + असि = अग्निरसि ; अश्वावतीः + गोमतीः = अश्वावतीर्गोमती.

c. विसर्ग changed into स् :—

4. उपाचरित—

स्वर + विसर्ग $\pm$ क्, प् =

स्वर + स् $\pm$ क्, प्; e. g.

शश्वतः + कः = शश्वतस्कः ; यः + पतिः = यस्पतिः ; निः + कृती = निष्कृती ; छर्दिः + पा = छर्दिष्पा.

Note. रेफ means change of विसर्ग into र्. cf. ससजुषो रुः—(Pāṇ VIII, 2. 66).

Note In उपाचरित संधि, विसर्ग undergoes approximate reversion (उपाचरण) to स्, its original character. cf. विसर्जनीयस्य सः—(Pāṇ VIII. 3. 34) and सोऽपदादौ—(Pāṇ. VIII. 3. 38). Vowels other than अ and आ are called नामि. When they precede the विसर्ग in such cases, the latter becomes ष्. cf. इणः षः—(Pāṇ. VIII. 3. 39), etc.

d. *विसर्ग is dropped* :—

5. उद्ग्राह पदवृत्ति—

अ + विसर्ग + vowel (short or long) other than अ = अ + ····· + vowel (short or long). e. g., यः + इन्द्र = य इन्द्र

कः + ईषते = क ईषते

Note—The Rg. Prāt. treats the first example under उद्ग्राह and second under उद्ग्राह पदवृत्ति But as उद्ग्राह has been treated here, as also in the Rg Prāt. as a type of vowel संधि, the name उद्ग्राह पदवृत्ति has been adopted to cover both the examples of विसर्ग संधि cited above.

6. नियत—

short vowel + विसर्ग (र्-जात) + र् = corresponding long vowel + ····· + र्; e. g., प्रातः + रत्नम् = प्राता रत्नम्; अग्निः + रक्षांसि = अग्नी रक्षांसि

Note. It is called नियत because here विसर्ग is elided with a condition (नियम) viz. the lengthening of the previous vowel. cf. रो रि—(Pāṇ. VIII. 3. 14) and ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः—(Pāṇ. VI. 3. 111).

7. अकाम—

आ, ई, ऊ + विसर्ग + र् =

आ, ई, ऊ + ˙˙ + र्; e. g.

अश्वाः + रथः = अश्वा रथः

Note. Here विसर्ग is not intended i. e. elided. cf. रो रि—
(Pāṇ. VIII. 3. 14).

cf. also, आ + विसर्ग + सघोष वर्ण =

आ + ˙˙ + सघोष वर्ण; e. g.,

याः + ओषधीः = या ओषधीः

पुनानाः + यन्ति = पुनाना यन्ति.

3. Declension (शब्दरूप)

Being similar to classical Sanskrit in general, the Vedic declension has the following specialities :—

A. *Nouns (ending in vowels)*

अ-*Stem (Masculine & Neuter)*

(i) N. A. V. dual (masc.) : terminates in आ or औ; e.g., देवा—देवौ; नासत्या—नासत्यौ

(ii) N.A.V. plu. (masc.) : terminates in आस् or आसस्; e.g., देवाः—देवासः; जनाः—जनासः.

(iii) N.A.V. plu. (neut.) : terminates in आ or आनि; e.g., विश्वा—विश्वानि, दैव्या—दैव्यानि.

(iv) I. sing. (masc. & neut.) : terminates in एन or आ; e.g., प्रियेण —प्रिया.

(v) I. plu. (masc. & neut.) : terminates in ऐः or एभिः; e.g., देवैः—देवेभिः; जम्भैः—जम्भेभिः.

(vi) L. sing. (masc) : terminates in ए or आ; e.g., वसन्ते—वसन्ता.

आ-*Stem (Feminine)*

(i) N.A.V. plu. : terminates in आः or असः; e. g., उषाः—उषसः.

इ-*Stem (Masculine, Feminine and Neuter)*

(i) N. plu. (fem.) : terminates in ईः; e.g. भूमीः; ऊतीः.

(ii) N. A. plu. (neut.) : terminates in ई or ईनि; e. g., शुची—शुचीनि

(iii) I. sing. (masc.) : terminates in आ or ना; e. g., पत्या—पतिना.

(iv) I. sing. (fem.) : terminates in ई or आ; e. g., ऊती—ऊत्या; मती—मत्या.

(v) D. sing (fem.) : terminates in ई or अये; e. g., ऊती ऊतये.

(vi) Abl. G. sing. (masc.) : terminates in अः; e. g., अर्यः.

(vii) L. sing (masc. fem. & neut.) : terminates in आ or औ; e. g. अग्ना—अग्नौ; आजा—आजौ,

ई-*Stem (Masculine & Feminine)*

(i) N. sing. (masc.): terminates in its original vowel or with विसर्जनीय; e. g., रथी—रथीः.

(ii) N. A. V. dual (masc.) : terminates in आ; e. g., रथ्या,

(iii) N. A. V. plu. (masc.): terminates in अस् आसस् or नस्; e. g. रथ्यः—रथ्यासः—रथिनः

(iv) N. A. V. dual (fem.) : terminates in ईः e.g.; देवी

(v) N. A. V. plu. (fem.) : terminates in ईः or ई; e. g. देवीः, शमी. .

(vi) A. sing. (masc.) : terminates in अम् or नम्; e. g. रथ्यम्—रथिनम्.

(vii) I. sing. (masc. : terminates in आ and ना ; e. g. रथ्या—रथिना.

(viii) I. plu. (fem.) : terminates in ऐः ; e. g. नद्यैः.

(ix) D. sing. (masc.) : terminates in ए or ने, e. g. ; रथ्ये—रथिने.

(x) G. sing. (masc.) : terminates in अः or स्य ; e. g. रथ्यः—रथ्यस्य.

(xi) G. plu. (masc.) : terminates in नाम् ; e. g., रथिनाम्.

उ-*Stem (Masculine & Neuter)*

(i) N. A. V. dual (neut.) : terminates in ई ; e. g., मध्वी, क्रत्वी.

(ii) N. plu. (masc.) : terminates in अः ; e. g., वस्वः.

(iii) N. A. V. plu. (neut.) : terminates in उ, ऊ or नि ; e. g. मधु—मधू—मधूनि.

(iv) I. sing. (masc. & neut.) : terminates in आ or ना ; e. g., क्रत्वा—क्रतुना ; वस्व्या—वसुना.

(v) D. sing. (neut.) : terminates in ने or ए ; e. g. ; मधुने—मधवे.

(vi) Abl. G. sing. (neut.) : terminates in ओः or नः e.g. मधोः—मधुनः.

(vii) G. sing. (masc.): terminates in ओः or अः ; e.g., मधोः—मध्वः.

(viii) L. sing. (masc.) : terminates in औ or अवि ; e.g., सानौ—सानवि.

ऊ-*Stem (Feminine)*

(i) N.A. dual : terminates in आ ; e.g., भुवा, तन्वा.

(ii) N.A. plu. : terminates in अः ; e.g., तन्वः.

(iii) D. sing : terminates in ए ; e.g., तन्वे.

(iv) Abl. sing. : terminates in अः ; e. g., तन्वः.

(v) L. sing : terminates in इ or उ ; e.g., सक्थि—तनु.

ऋ-Stem (Masculine & Feminine)

(i) N.A.V. dual (masc. & fem.) : terminates in आ or औ ; e.g. नरा—नरौ ; मातरा—मातरौ.

ऐ-Stem (Masculine & Feminine)

(i) N.A.V. dual (masc. & fem.) : terminates in आ or औ ; e.g. राया—रायौ.

(ii) A. sing (masc.) : terminates in म् ; e.g., राम्.

(iii) G. plu. (masc.) : terminates in आम् ; e.g., रायाम्.

ओ-Stem (Masculine & Feminine)

(i) N.A.V. dual : terminates in आ or औ ; e.g., गावा—गावौ.

(ii) G. plu. : terminates in आम् or नाम् ; e.g., गवाम्—गोनाम्.

B. *Nouns (ending in consonants)*

(i) N.A.V. dual : terminates in आ or औ ; e.g., अश्विना—अश्विनौ.

(ii) N. plu. : both सु and जस् are used ; e.g., पन्थाः—पन्थानः.

(iii) L. sing (of stems ending in न्): dropps the suffix ङि ; e. g., व्योमन्, धन्वन्, शर्मन्.

(iv) L. sing (of stems ending in स्) : terminates in ई ; e. g., सरसी.

D. Pronouns

अस्मद्

(i) N. A. dual : वाम्.
(ii) D. sing. : मह्य, मह्यम्.
(iii) D. plu. : अस्मे, अस्मभ्यम्.
(iv) L. sing. : मे, मयि.
(v) L. plu. : अस्मे, अस्मासु.

युष्मद्

(i) N. dual : युवम्
(ii) I. sing. : त्वा, त्वया.
(iii) Abl. sing. : युषद्, त्वत्.
(iv) G. dual : युवोः.
(v) L. sing. : त्वे, त्वयि.
(vi) L. plu. : युष्मे, युष्मासु.

तद्

(i) N. A. dual (masc.) : ता, त्यौ.
(ii) I. plu. (masc.) : तैः, तेभिः
(iii) L. sing. (masc.) : तस्मिन्, सस्मिन्.

इदम्

(i) I. sing. (fem.) : अया, अनया.
(ii) G. dual (masc.) : एनोः, एनयोः.

किम्

(i) N. A. sing. (neut.) किम्, कद्.
(ii) I. plu. (masc. & neut.) केभिः.

स्व स्व

(i) Both are inflected as a noun except L. sing (masc.) and G. sing. (fem.), which have स्वे and स्वस्या respectively.

त्व

(i) त्व is inflected like एक in masc. fem. & neut.

4. Conjugation

A. *Finite Verb*

Vedic conjugation has following especial features—

(i) The stem of the finite verb to which terminations are added falles into four systems—
(a) Present system, (b) Perfect system, (c) Aorist system and (d) Future system.

(ii) No धातु is restricted to a specific गण.

(iii) Subjunctive (लेट्), injunctive moods and pluperfect are peculiar to the Vedas.

(iv) Aorist system with multple forms is frequent in the Vedas.

Tense

Tense is denoted by verbal terminations

(i) *Present Tense*—following terminations denote

Present tense :—

	Active			Middle		
	sing.	du.	plu.	sing.	du.	plu.
3rd	ति	तस्	अन्ति	ते, ए	आते	अन्ते
2nd	सि	थस्	थ, थन	से	आथे	ध्वे
1rst	मि	वस्	मस् मसि	ए	वहे	महे

(ii) *Past Indefinite*—Following terminations denote Past Indefinite tense, only when attended with augment (अ) :—

	Active sing.	Active du.	Active plu.	Middle sing.	Middle du.	Middle plu.
3rd.	अ-त्	अ-ताम्	अ-न्	अ-त	अ एताम्, आताम्	अ न्त, अत
2nd	अ-स्	अ-तम्	अ-त,तन	अ-थास्	अ-एथाम्, आथाम्	अ-ध्वम्
1rst.	अ-म्	अ-आव	अ-आम	अ-इ	अ वहि	अ-महि

(iii) *Present Perfect*—Following terminations denote Present Perfect :—

	Active sing.	Active du.	Active plu.	Middle sing.	Middle du.	Middle plu.
3rd	अ	अतुस्	उर्	ए	आते	रे
2nd.	थ	अथुस्	अ	से	आथे	ध्वे
1rst	अ	व	म	ए	वहे	महे

(iv) *Future Indefinite*—The Present Tense terminations immediately preceded by स्य denote future Indefinite.

Mood

(i) *Indicative*—All the tense terminations indicate this mood.

(ii) **Imperative*—It expresses command or desire in the widest sense

* Besides command or general desire, will and injunction were sometimes intended by the Vedic seers Imperative was therefore left with 3rd person sing & plu and 2nd person sing through which command or desire was usually expressed Injunctive denoting injunction or mild form of command appropriated the rest of the third and second person terminations, i e 3rd person and 2nd person

Following terminations denote Imperative —

	Active sing.	Active du	Active plu.	Middle sing.	Middle du.	Middle plu
3rd.	तु, तात्	ताम्	अन्तु	ताम्, आम्	एताम्, आताम्	न्ताम्, अताम्
2nd	सि, धि, हि, तात्	तम्	त, तन, थन, तात्	स्व	एथाम्, आथाम्	ध्वम्, ध्वस

(iii) *Injunctive*—It expresses injunctions. Injunctive is denoted by the following terminations :—

(a)

	Active sing.	Active du.	Active plu	Middle sing	Middle du	Middle plu.
3rd	—	ताम्	—	—	एताम्, आताम्	—
2nd	—	तम्	त	—	एथाम्, आथाम्	ध्वम्

(b) Unaugmented terminations of the Past Indefinite (vide above).

(iv) *Subjunctive*—It expresses will the completion of which is in the control of the speaker.

Following terminations denote Subjunctive :

Active

	sing.	du.	plu.
3rd	अति, अत्	अतस्	अन्ति, अन्
2nd	असि, अस्	अथस्	अथ
1st	आनि, आ	आव	आम

---

dual and 2nd person plu Subjunctive denoting the will of the speaker (I) became associated with all the first person terminations

The above appropriation of Imperative terminations by the Imperative, the Injunctive and the Subjunctive is, however, not strictly maintained

Middle

	sing.	du.	plu.
3rd.	अते, अत	ऐते	अन्त
2nd.	असे	ऐथे	अध्वे
1rst.	ए	आवहे	आमहे, आमहे

(v) *Optative*—It simply expresses a wish or possibility the execution of which is not in the control of the speaker.

Following terminations denote Optative :—

Active

	sing.	du.	plu.
3rd.	ईत् यात्	ईताम्, याताम्	ईयुः, युः
2nd.	ईस्, यास्	ईतम्, यातम्	ईत, यात
1rst.	ईयम्, याम्	ईव, याव	ईम, याम

Middle

	sing.	du.	plu.
3rd.	ईत	ईयाताम्	ईरन्
2nd.	ईथास्	ईयाथाम्	ईध्वम्
1rst.	ईय	ईवहि	ईमहि

(vi) *Precative*—It expresses a prayer or a wish to the gods.

Terminations of Optative immediately preceded by स् denote Precative.

(vi) *Conditional*—It expresses an action that might have happened in the past but did not happen because the condition was not fulfilled.

Terminations of Past Indefinite immediately preceded by स्य and attended by augment (अ)

denote Conditional mood and are added to the future system of the verb.

This mood is extremely rare in the Vedas. The only example found in the R.V. is अभरिष्यत्.

Conjugation

Present-System

Active

Indicative (Present Indefinite)

	sing.	du.	plu.
3rd	भवति	भवतः	भवन्ति
2nd.	भवसि	भवथः	भवथ*
1rst	भवामि	भवावः	भवामः* .

*Note—also वदथन ; मिनीमसि.

**Imperfect*

3rd.	अभवत्	अभवताम्	अभवन्
2nd.	अभवः	अभवतम्	अभवत[1]
1rst.	अभवम्	अभवाव	अभवाम

[1] Note—also अब्रवीतन.

Imperative

3rd.	भवतु[1]	भवताम्	भवन्तु
2nd.	भव[1]	भवतम्	भवत[1]

[1] Note—also गच्छतात्; मत्सि, शृणुधि, शृणुहि, गच्छतात्; भजतन, याथन, गमयतात्.

---

*Imperfect tense is denoted by augmented terminations द्, ताम् etc when such terminations are suffixed to the present system of the verb.

Injunctive

	sing.	du.	plu.
3rd.	—	भवताम्	—
2nd.	—	भवतम्	भवत

Subjunctive

3rd.	भवाति, भवात्	भवातः	भवान्
2nd.	भवासि, भवाः	भवाथः	भवाथ
1rst.	भवानि, भवा	भवाव	भवाम

Optative

3rd.	भवेत्	भवेताम्	भवेयुः
2nd.	भवेः	भवेतम्	भवेत
1rst.	भवेयम्	भवेव	भवेम

Present-System

Middle

Indicative (Present Indefinite)

	sing.	du.	plu.
3rd.	भवते*	भवेते	भवन्ते
2nd.	भवसे	भवेथे	भवध्वे
1rst.	भवे	भवावहे	भवामहे

* *Note*—also शये.

Imperfect

3rd.	अभवत	अभवेताम्	अभवन्त
2nd.	अभवथाः	अभवेथाम्	अभवध्वम्
1rst.	अभवे	अभवावहि	अभवामहि

Imperative

3rd.	भवताम्	भवेताम्	भवन्ताम्
2nd.	भवस्व	भवेथाम्	भवध्वम्[1]

[1] *Note*—also वारयध्वात्.

Injunctive

	sing.	du.	plu.
3rd.	—	भवेताम्	—
2nd.	—	भवेयाम्	भवध्वम्

Subjunctive

3rd.	भवाते, भवातै	भवैते	भवान्ते
2nd.	भवासे, भवासै	भवैथे	भवाध्वे
1rst.	भवै	भवावहै	भवामहै

Optative

3rd.	भवेत	भवेयाताम्	भवेरन्
2nd.	भवेथाः	भवेयाथाम्	भवेध्वम्
1rst.	भवेय	भवेवहि	भवेमहि

Perfect-System

Active

Indicative (Present Perfect)

	sing.	du.	plu.
3rd.	बभूव	बभूवतुः	बभूवुः
2nd.	बभूविथ	बभूवथुः	बभूव
1rst.	बभूव	बभूविव	बभूविम

**Pluperfect*

3rd.	अजग्रभीत्	अवावशीताम्	अचुच्यवुः
2nd.	अजगन्	अमुमुक्तम्	अजभर्तन
1rst.	अजग्रभम्	—	—

Imperative

3rd.	मुमोक्तु	—	—
2nd.	चिकिद्धि	मुमुक्तम्	वधृत्तन
1rst.	—	—	—

* Pluperfect is denoted by augmented terminations त ताम् etc. when such terminations are added to the Perfect system.

Injunctive

	sing.	du.	plu.
3rd.	—	—	वावृधन्त
2nd.	—	—	—
1rst.	—	—	—

Subjunctive

3rd.	जुजोषति, ततनत्	—	जुजोषन्, ततनन्
2nd.	जुजोषसि, ततनः	जुजोषथः	जुजोषथ
1rst.	अनजा	—	ततनाम

Optative

3rd.	जगम्यात्	—	जगम्युः
2nd.	ववृत्याः	जगम्यातम्	—
1rst.	जगम्याम्	—	ववृत्याम

Perfect-System

Middle

Indicative (Present Perfect)

	sing.	du.	plu.
3rd.	दधे	दधाते	दधिरे
2nd.	दधिषे	दधाथे	दधिध्वे
1rst.	दधे	दधिवहे	दधिमहे

Pluperfect

3rd.	दिदिष्ट	—	अचक्रिरन्, अवावसन्त, अववृत्रन्त
2nd.	—	अपस्पृधेथाम्	—
1rst.	अशुश्रवि	—	—

Imperative

3rd.	—	—	मामहन्ताम्
2nd.	वावृधस्व	—	—

Subjunctive

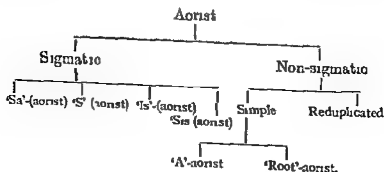
	sing	du.	plu.
3rd	जुजोषते, ततपते	—	—
2nd	—	—	—
1rst	—	—	अनशामहै

Optative

	sing	du.	plu.
3rd	जमसीत	—	—
2nd	चक्षमीथा	—	—
1rst	ववृतीय	—	ववृतीमहि

Aorist-system

By the presence of सिच् (विकरण) or its absence between the root and the suffix, the aorist system is broadly classified into two-sigmatic and non-sigmatic By the variation of सिच् into four types, viz स, स्, इप् and सिप् the sigmatic again is subdivided into four The non-sigmatic may either be simple or reduplicated Simple again is subdivided into 'a'-aorist and root-aorist The following chart will make the point clear :—

'Sa'-aorist

Active

Indicative (past indefinite)

	sing.	du.	plu.
3rd.	अघुक्षत्	—	अघुक्षन्
2nd.	अघुक्षः	—	—
1rst.	अपृक्षम्	—	अरुक्षाम

Imperative

	sing.	du.	plu.
3rd.	—	यक्षताम्	—
2nd.	—	मृक्षतम्	—

Injunctive

	sing.	du.	plu.
3rd.	दिक्षत्	—	—
2nd.	दुक्षः	—	—

'Sa'-aorist

Middle

Indicative (past indifinite)

	sing.	du.	plu.
3rd.	अधुक्षत	—	अमृक्षन्त

Imperative

	sing.	du.	plu.
2nd.	धुक्षस्व	—	—

Injunctive

	sing.	du.	plu.
3rd.	धुक्षत	—	धुक्षन्त

'S'-aorist

Active

Indicative (Past Indefinite)

	sing.	du.	plu.
3rd.	अहाः, अयान्, अभैत्	अभार्ष्टाम्	अभैषुः
2nd.	अहाः, अत्रात्सीः	अस्राष्टम्	अच्छान्त
1rst.	अभार्षम्	—	अभैष्म

Injunctive

	sing.	du.	plu.
3rd.	भाः	—	—
2nd.	जेः	यौष्टम्	—
1rst.	जेषम्	—	यौष्म

Subjunctive

3rd.	पर्षति, नेषत्	यक्षतः, यक्षताम्	पर्षन्
2nd.	दर्षसि	पर्षथः	पर्षथ
1rst.	स्तोषाणि	—	'स्तोषाम

'S'-aorist

Middle

Indicative (Past Indefinite)

	sing.	du.	plu.
3rd.	अस्तोष्ट, अभक्त	अनूषाताम्	अस्तोषत
2nd.	असुक्थाः	—	अस्तोढ्वम्
1rst.	अस्तोषि	—	अभुत्स्महि

Imperative

3rd.	रासताम्	—	रासन्ताम्
2nd.	साक्ष्व	रासाथाम्	—

Injunctive

3rd.	मांस्त	—	नूषत
2nd.	मंस्थाः	मृक्षाथाम्	—
1rst.	यक्षि	—	युत्स्महि

Subjunctive

3rd.	मंसते	—	मंसन्ते, मंसतै
2nd.	मंससे	त्रासाथे	—
1rst.	मंसै, नेषै	—	—

Optative

3rd.	मंसीष्ट	—	मंसीरत
2nd.	मंसीष्ठाः	त्रासीथाम्	—
1rst.	मसीय	—	मंसीमहि

'*Iṣ*'-aorist

Active

Indicative (Past Indefinite)

	sing.	du.	plu.
3rd.	अक्रमीत्	अक्रमिष्टाम्	अक्रमिषुः
2nd.	अक्रमीः	—	—
1rst.	अक्रमिषम्	—	अक्रमिष्म

Imperative

3rd.	अविष्टु	अविष्टाम्	—
2nd.	अविड्ढि	अविष्टम्	अविष्टन

Injunctive

3rd.	तारीत्	—	तारिषुः
2nd.	मोषीः	तारिष्टम्	वधिष्ट, वधिष्टन
1rst.	शंसिषम्	—	श्रमिष्म

Subjunctive

3rd.	तारिषत्	—	सनिषन्
2nd.	तारिषः	—	—
1rst.	दविषाणि	—	—

Iṣ-aorist

Middle

Indicative (Past Indefinite)

	sing.	du.	plu.
3rd.	अजनिष्ट	अमन्दिषाताम्	अगृभीषत
2nd.	अजनिष्ठाः	—	—
1rst.	पेक्षिषि	—	—

Injunctive

	sing.	du.	plu.
3rd.	बाधिष्ट	—	—
2nd.	वधिष्ठाः	—	—
1rst.	राधिषि	—	व्यथिष्महि

Subjunctive

3rd.	—	—	सनिषन्त
1rst.	—	—	सनिषामहे

Optative

3rd.	जनिषीष्ट	—	—
2nd.	मोदिषीष्ठाः	—	—
1rst.	जनिषीय	सहिषीवहि	सहिषीमहि

'Siṣ'-aorist

Aotive

Indicative (Past Indefinite)

	sing.	du.	plu.
3rd.	—	अयासिष्टाम्	अयासिषुः
2nd.	—	—	अयासिष्ट
1rst.	अयासिषम्	—	—

Imperative

2nd.	—	यासिष्टम्	यासीष्ट

Injunctive

3rd.	—	हासिष्टाम्	हासिषुः
2nd.	—	हासिष्टम्	हासिष्ट
1rst.	रंसिषम्	—	—

Subjunctive

3rd.	यासिषत्	—	—

'Sis'-aorist

Middle

Optative

	sing.	du.	plu.
2nd.	यासिषीष्ठाः	—	—
1rst.	वंसिषीय	—	प्यासिसीमहि

'A'-aorist

Active

Indicative (Past Indefinite)

	sing.	du.	plu.
3rd.	अविदत्	—	अविदन्
2nd.	अविदः,	—	अविदत
1rst.	अविदम्	अविदाव	अविदाम

Imperative

3rd.	सदतु	सदताम्	सदन्तु
2nd.	सद	सदतम्	सदत, सदतन

Injunctive

3rd.	विदत्	—	विदन्
2nd.	विदः	—	—
1rst.	विदम्	—	—

Subjunctive

3rd.	विदाति, विदात्	विदातः	—
2nd.	विदासि, विदाः	विदाथः	विदाथ, विदाथन
1rst.	—	विदाव	विदाम

Optative

3rd.	विदेत्	—	—
2nd.	विदेः	—	—
1rst.	विदेयम्	—	विदेम

'Ā'-aorist

Middle

Indicative (Past Indefinite)

	sing.	du.	plu.
3rd.	अविदत	अविदेताम्	अविदन्त
2nd.	अविदथाः	—	—
1rst.	अविदे	अविदावहि	अविदामहि

Imperative

3rd.	—	—	सदन्ताम्
2nd.	—	—	सदध्वम्

Injunctive

3rd.	विदत	—	विदन्त
1rst.	—	—	विदामहि

Subjunctive

3rd.	विदाते	—	—
1rst.	—	—	विदामहे

Optative

1rst.	विदेय	—	विदेमहि

Precative

3rd.	विदेष्ट	—	—

'Root'-aorist

Active

Indicative (Past Indefinite)

	sing.	du.	plu.
3rd.	अस्थात्	अस्थाताम्	अस्थुः
2nd.	अस्थाः	अस्थातम्	अस्थात
1rst.	अस्थाम्	—	अस्थाम

Imperative

	sing.	du.	plu.
3rd.	दातु	दाताम्	गमन्तु
2nd.	कृधि	दातम्	दात

Injunctive

3rd.	भूत्	—	भुवन्
2nd.	भूः	—	—
1rst.	भुवम्	—	भूम

Subjunctive

3rd.	करति, करत्	करतः	करन्ति, करन्
2nd.	करसि, करः	करथः	—
1rst.	कराणि, करा	—	कराम

Optative

2nd.	अश्याः	—	—
1rst.	अश्याम्	—	अश्याम

Precative

3rd.	भूयाः	—	—
2nd.	—	भूयास्तम्	भूयास्त
1rst.	भूयासम्	—	—

'Root'-aorist

Middle

Indicative (Past Indefinite)

	sing.	du.	plu.
3rd.	अकृत	अकृताम्	अकृत
2nd.	अकृथाः	—	अकृध्वम्
1rst.	अक्रि	अकृवहि	अकृमहि

Imperative

2nd.	कृष्व	—	कृध्वम्

Injunctive

	sing.	du.	plu.
3rd.	अतै	—	अशत
2nd.	मृक्षाः	—	—
1rst.	नंशि	—	धीमहि

Subjunctive

3rd.	करते	—	यमन्त
2nd.	करसे	घेथे, धैथे	—
1rst.	—	—	करामहे, गमामहै

Optative

3rd.	अरीत	—	—
2nd.	—	ऋधाथे	—
1rst.	अशीय	—	अशीमहि

Precative

3rd.	पदीष्ट	—	—

Reduplicated-aorist

Active

Indicative (Past Indefinite)

3rd.	अजीजनन्	—	अजीजनन्
2nd.	अजीजनः	अजीजनतम्	अजीजनत
1rst.	अजीजनम्	—	अजीजनाम

Imperative

3rd.	वोचतु	—	पूपुरन्तु
2nd.	वोचतात्	वोचतम्	वोचत

Injunctive

3rd.	दीधरत्	—	रीरमन्

	sing.	du.	plu
2nd.	रीरधः	—	रीरधत
1rst.	दीधरम्	—	—

Subjunctive

3rd.	चिक्लृपाति	—	—
2nd.	तीतपासि	—	—
1rst.	रारधा	—	रीरमाम

Optative

3rd.	वोचेत्	—	वोचेयुः
2nd.	वोचेः	वोचेतम्	—
1rst.	वोचेयम्	—	वोचेम

Reduplicated-aorist

Middle

Indicative (Past Indefinite)

3rd.	अजीजनत	—	अजीजनन्त
2nd.	—	—	अजीजनध्वम्

Injunctive

3rd.	—	—	जीजनन्त
2nd.	धीभिषथाः	—	—
1rst.	वोचे	—	—

Subjunctive

1rst.	—	वोचावहै	—

Optative

	sing.	du	plu.
3rd.	—	—	चुच्यवीरत
1rst.	वोचेय	—	वोचेमहि

Future-System

Active

Indicative (Future Indefinite)

	sing.	du.	plu.
3rd.	करिष्यति	करिष्यतः	करिष्यन्ति
2nd.	करिष्यसि	करिष्यथः	करिष्यथ
1rst.	करष्यामि	—	करिष्यामः करिष्यामसि

Subjunctive

2nd.	करिष्याः	—	—

Conditional

3rd	अकरिष्यत्	—	—

Future—System

Middle

Indicative (Future Indefinite)

3rd.	जनिष्यते	—	—
2nd.	स्तविष्यसे	—	—
1rst.	करिष्ये	—	—

Syntactical uses of tenses and moods :—

Tenses

Present Indefinite

आ घा योषेव सूनर्युषा याति प्रभुञ्जती (R.V. I. 48. 6).

Past Indefinite

(i) प्र वक्षणा अभिनत् पर्वतानाम् (R V. I. 32. 1)

(ii) शश्वत्तमं तदपा वह्निरस्थात् (R.V. II. 38. 1).

Present Perfect

यानि चकार प्रथमानि वज्री (R.V. I. 32. 1).

Pluperfect

अत्र समुद्र आ गूळहमा सूर्यमजभर्तन (R.V. X. 72. 7).

Future Indefinite

स्तविष्यामि त्वामहम् (R.V. I. 44. 5).

Moods

Imperative

Command as well as desire—देवाँ इहा वह (R.V. I. 14. 12); प्र धामस्तोतु सुष्टुतिः (R.V. I. 17. 9).

Injunctive

(i) Intention of the first person—इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचम् (R.V. I. 32. 1.).

(ii) Exhortation (स्तुति)—अग्निर्जुषत नो गिरः (R.V. VII. 15. 6).

(iii) In future sense—को नो मह्या अदितये पुनर्दात् (R.V. I. 24. 1).

(iv) With negative particle मा and न—एतद्वचो जरितर्मापि मृष्ठाः (R.V. III. 33. 8.); नेमघं नशत् (R.V. VIII. 47. 1).

Subjunctive

(i) Will of the first person—स्वस्तये वायुमुप ब्रवामहै (R.V. V. 51. 12).

(ii) Exhortation (स्तुति)—देवेभ्यो ब्रवसि (R.V.I.139.7); स देवाँ एह वक्षति (R. V. I. 1. 2).

(iii) In future sense—स उ श्रवत् (R.V. VIII. 43. 24).

(iv) In principal clause—कदा नु शुश्रवद्गिरः (R.V. I. 84. 8)

(v) With negative particle न—न दभाति तस्कर (R V VI. 28. 3)

(vi) In relative clause—यस्तुभ्यं दासान्न तमहो अश्नवत् (R V. II. 23. 4)

Optative

(i) Wish—वय स्याम पतयो रयीणाम् (R V. IV. 50. 6)

(ii) Request to the gods—प्र सु न आयुर्जीवसे तिरेतन (R V VIII. 18 22)

(iii) In principal sentence with कस्मै, कदा and कुविद्—कस्मै देवाय हविषा विधेम (R V X. 121 1), कदा न इन्द्र राय आ दशस्येः (R V. VII. 37 5), कुवित्तुतुज्यात्सातये धिय (R V I. 143 6)

(iv) With negative particle न and नु चित्—न रिष्येम कदाचन (R V. VI. 54 9), नु चिन्नु वायोरमृतं वि दस्येत् (R V VI. 37. 3)

(v) Only once with मा—मा व एनो अन्यकृत भुजेम (R V VI 51.7)

(vi) In relative subordinate clauses—सूर्यां यो ब्रह्मा विद्यात् स इद्वाधूयमर्हति (R V X 84 34), अप विश्वाँ अमृताम्नुदस्व, यथा तव शर्मन् मदेम (R V X 131 1)

Precative

(i) Prayer or wish addressed to the gods—द्रेष्म्य धर सत्पदीष्ट

(ii) With negative particle न—भगो मे अग्ने सख्ये न मृध्या (R V. III 54 21)

Conditional

यो वृत्राय सिनमत्राभरिष्यत् (R V. II. 30 2).

B. *Derivative or Secondary verbs*

(i) *Causative* (णिजन्त)—गमयति, धापयति (indic.), धारयतात् (impv.), जोपयासे (subju.), कामयिरन् (opt.), अधारयेथाम् (impf.), गमयाञ्चकार (perf.), अदीधरत् (aorist), धारयिष्ये (fut.), अधारयिष्यत् (condi.)

(ii) *Desiderative* (सन्नन्त)—जिगमिषति (indic.), ईप्सतात् (impv.), ईप्सानि (subju.), अतितिक्षे (impf.), ईप्साञ्चकार (perf.), अचिकित्सीः (aorist), दिधक्ष्यामि (fut.).

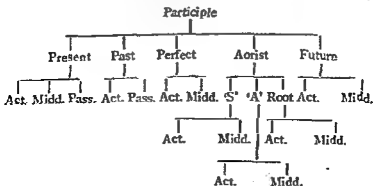
(iii) *Intensive* (यङन्त)—जोहवीति (indic.) जोहवीतु (impv.), चेकितन् (subju.), अजोहवीत् (impf.), नोनुवुः (perf.), अवेविदिषम् (aorist), वेविदिष्यामि (fut.).

(iv) *Denominative* (नामधातु)—ऋजूयते (indic.), अवीरयेथाम् (impf.), पापयिष्ट (aorist), गोपायिष्यति (fut.).

C. *Infinite verb*

I. *Participle*

Participial forms are made out of all the four verbal systems with participle terminations added to them. Such terminations indicate different tenses. Following chart will make the point clear :—

(i) *Present participle*—गच्छत्, वर्तमान युञ्जान, क्रियमाण

Note. cf शतृ and शानच्

(ii) *Past Participle*—हृत, हृतवान, कुपित स्तुत, भिन्न

Note cf क्त and क्तवतु

(iii) *Perfect Participle*—चकृवास्, चक्राण

Note Certain Perfect Participles are formed by adding the suffix वांस् to the unreduplicated stems, e g, दाश्वांस्, विद्वांस्, मीढ्वांस्, वेपान

(iv) *Aorist Participle*—(a) '*S aorist Participle*—दृक्षत्, घक्षत, मन्दसान, यमसान

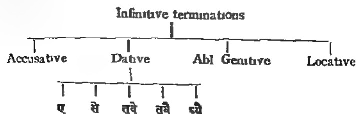
(b) '*A -aorist Participle*—शुचत्, सिचत्, शुद्रमान, शुचमान

(c) *Root-aorist Participle*—ऋधत्, रमत्, इधान, भियान

(v) *Future Participle*—भविष्यत्, यक्ष्यमाण

II *Infinitive*

The infinitives are formed by adding तुम् to the root but in the vedic language they are formed by adding several suffixes Vedic infinitives may be classified under four heads Following chart will make the point clear —

(i) *Accusative*—It is formed by adding अम् to the root; e. g विपृच्छम्, आरभम्

(ii) *Dative*—It is formed from verbal nouns by adding following suffixes :—

ए—भुवे, पृच्छे
से—चक्षसे, चरसे
तवे—एतवे, सर्तवे
तवै—एतवै सर्तवै.
ध्यै—गमध्यै चरध्यै

(iii) *Allative Genitive*—It is formed by adding अस् or तोस् to the verbal nouns, e g, अतिष्कद., समुचः ; एतोः, कर्तोः.

(vi) *Locative*—It is formed by adding इ to the verbal stem; e g. संदृशि धर्तरि

III *Gerundive*

It is formed by adding following suffixes

य—हव्य, सद्य
आय्य—पनाय्य विदाय्य

Note—Its causative, desiderative and intensive forms are also met with, e g, पनयाय्य, दिधिषाय्य, वितनतसाय्य

एन्य—युधेन्य, वरेण्य

Note—Gerundive in एन्य from derivative verbs, are also common in the R V, e g, दिदृक्षेण्य, वावृधेन्य, सपर्येण्य

त्व—कर्त्वं, जनित्व
तव्य—हिंसितव्य
अनीय—उपजीवनीय, आमन्त्रणीय

IV *Gerund or indeclinable Participle*

Besides क्त्वा of the classical Sanskrit, Vedic gerund is formed by adding two synonymous

suffixes त्वी and त्वाय ; e.g. युक्त्वा, श्रुत्वा ; कृत्वी, जनित्वी ; गत्वाय, हत्वाय.

Besides [illegible] and त्य (ल्यप्) of the classical Sanskrit Vedic gerund is also formed by adding the suffix त्या ; e. g., आयाय, अख्खलीकृत्य, अरंकृत्या.

5 Compound

(i) *Co-ordinative* (द्वन्द्व)

(a) *Devatā Dvandva*—मित्रावरुणौ.

Note—Sometimes the two members are separated by other words which come in between the two ; e.g., द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते.

(b) *Plural Dvandvas*—अहोरात्राणि, अजावयः.

(c) *Singular Dvandvas*—इष्टापूर्तम्, कृताकृतम्

(ii) *Determinative*

(a) *Dependent Determinative* (तत्पुरुष)—वाजसाति, इन्द्रेषितम्, विश्वशम्भू, गोजा, विश्पति, पुरुभू.

(b) *Descriptive Determinative* (कर्मधारय)—पुरुषमृग, चन्द्रमाः सर्गतक्त, श्येनजूत, आशुपत्वन्, आशुहेमन्, पुनर्नव.

(iii) *Possessive* (बहुव्रीहि)—सुपर्णः, रुषद्वत्सा, दिवियोनिः, अग्नितेजः, मनोजवः, वज्रबाहुः,

(iv) *Governing* (अव्ययीभाव)—अतिरात्र, अनुकाम, तरद्द्वेषः, वीतिराधः.

(v) *Syntactical*—याद्राध्यम्, याच्छ्रेष्ठः.

(vi) *Iterative*—दमेदमे, यद्यद्, सप्तसप्त, यथायथा, प्रप्र, पिबेपिबे.

Note—Syntactical and Iterative compounds are peculiar to the Vedas.

APPENDIX—B

VEDIC ACCENT

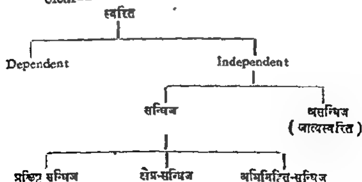
Accent is the property of the vowel element of a syllable. It is of two types—stressed and pitched. Pitched accent is related to music. Vedic Saṁhitās are mainly concerned with pitched accent because they are actually sung. It is represented by three types of notes—

उदात्त—A note on which voice is raised (उच्चैरुदात्तः—Pāṇ. I. 2.29).

अनुदात्त—A note on which voice is low (नीचैरनुदात्तः—Pāṇ. I. 2.30).

स्वरित— A note which is a combination of उदात्त and अनुदात्त (समाहारः स्वरितः—Pāṇ. I. 2. 31).

स्वरित is of two types-Dependent and Independent. Independent again, is divided into सन्धिज and असन्धिज. सन्धिज again, is of three kinds—प्रश्लिष्ट-सन्धिज, क्षैप्र-सन्धिज and अभिनिहित-सन्धिज. Following chart will make the point clear—

Dependent स्वरित—An अनुदात्त is transformed into स्वरित because of the influence of preceding उदात्त. As transformation depends upon the preceding उदात्त, it is called dependent स्वरित ; e.g., चकार्र (र्).

Independent स्वरित—It is other than dependent स्वरित, hence, called Independent. A better term for this type would have been non-dependent स्वरित.

संधिज स्वरित—The three types of सन्धि (viz. प्रश्लिष्ट, क्षैप्र, अभिनिहित) have been explained above (vide Appendix—'A' under euphonic combination, 1, 2, and 4). In these three types, two accents are merged into a स्वरित :—

(a) प्रश्लिष्ट सन्धि विशेष—इ + इ = ई ; e.g., स्रुचि + इव = स्रुचीव.

(b) क्षैप्र सन्धि—उदात्त इ, उ, (short or long) + अनुदात्त dissimilar vowel = स्व ; e.g., नु + इन्द्र = न्विन्द्र

(c) अभिनिहित सन्धि—ए, ओ + अ = एऽ, ओऽ respectively ; e.g., ते + अवर्धन्त = तेऽवर्धन्त

Excepting in the above three (a), (b), (c), cases of सन्धि, the fusion between the preceding उदात्त and the following अनुदात्त (उ + अ) results in उदात्त

असन्धिज स्वरित—This is called जात्य स्वरित i.e. natural स्वरित. Such स्वरित is seen on य and व. Modern scholars take it as a case of क्षैप्रसन्धिज स्वरित They analyse य and व into इअ and उअ ; e.g., वीर्याणि (वीरिआणि) स्वं (सुअ)

A. *The system of marking accents in the Ṛgveda Saṁhitā*

उदात्त—It is left unmarked; e g., चुकार (का).

अनुदात्त—It is marked with a horizontal stroke below; e. g., चुकार (चु).

स्वरित—It is marked with a vertical stroke above; e. g, चुकार (र).

*प्रचय—One are more अनुदात्त syllables which come immediately after a स्वरित are called प्रचय, and are left unmarked; e. g., नासंत्याभ्याम् (त्या, भ्या).

‡कम्प—An Independent स्वरित immediately followed by an उदात्त is called कम्प स्वरित, and is marked with figures १ or ३ written immediately before the following उदात्त If the independent स्वरित is on short syllable the figure १ is written with a horizontal stroke below and a vertical stroke above leaving the Independent स्वरित unmarked; e g., व्य १ थिनः. If the Independent स्वरित is on a long vowel, the figure ३ is written with a horizontal stroke below and a vertical stroke above,

* Both प्रचय and उदात्त are unmarked. But an unmarked syllable or syllables immediately following स्वरित is प्रचय. An unmarked syllable other than a प्रचय is उदात्त.

‡ स्वरित whether Dependent or Independent is a combination sound—combination of उदात्त and अनुदात्त, of which the first element is उदात्त and the second अनुदात्त. कम्प is a feature of Independent स्वरित This is so because in a कम्प situation the जात्यस्वरित has to reach the following उदात्त. More precisely the उदात्त element of जात्यस्वरित has to reach the following उदात्त through the अनुदात्त element of the same जात्यस्वरित. In other

and the syllable immediately preceding the figure is also marked with a horizontal stroke below; e g, पुरुत्या ३ स्ता

B The system of marking accents in the Vājasaneyi Saṁhita

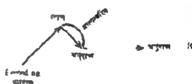
The notations adopted to mark the accents in the Vajasaneyi Samhita are the same as in the R V. with the following exceptions —

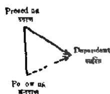
(1) An Independent स्वरित immediately preceded by an अनुदात्त is marked with the sign (—) below the syllable, e g, सर्वांश्च यातुधान्योऽस्वराचो परांसुवा

---

words, the high pitch of the उदात्त element has to descend to reach अनुदात्त point and then has to rise again to the height of the following उदात्त. In order to convert a descent into an ascent a jerk is inevitable Hence, जात्यस्वरित followed by an उदात्त undergoes कम्प

(ii) An Independent स्वरित* immediately followed by an उदात्त is marked with the sign (ω) below the syllable, e g, गुस्तम्वा शन्तंमया.

(iii) The अनुस्वार followed by श, ष स, ह and र is shown with the sign (ॐ) immediately after the syllable on which it occurs, e g, मा मां हिंᳫसोज्जनिता

C The system of marking accents in the Samaveda Samhitā

The system *of marking accents* in the Sāmaveda Samhitā is quite different from that of the *Rgveda Samhita* In the Samaveda Samhitā the accents are marked with numerals above the syllables

३ १ २ १
उदात्त—It is marked with the figure १ e g, यजायजा (आ)

३ १ २ ३
अनुदात्त—It is marked with the figure ३, e g, यजायज्ञा (य)

३ १ २ २
स्वरित—It is marked with the figure २ e g यजायजा (य)

३ १ २
प्रचय—It is left unmarked e g यजायजा (वा).

The following are the exceptions to the general rule given above —

(i) The figur २ is also used to indicate the उदात्त when it is followed by an अनुदात्त, e g वयमयुत (य) [३२३१२ २]

(ii) *If one or more syllables having* उदात्त *come at the* end of the Pada the first उदात्त [illegible] marked with 2 and the remaining are left unmarked, [illegible] g महां हि षः (हां) [३ २ २]

*Yajurveda Samhitā has no कम्प

(iii) If two syllables having उदात्त come in succession and are followed by an अनुदात्त, the first उदात्त is marked with २उ and the second is left unmarked, e g,
२उ ३ १ २ २उ
त्वमित्सप्रथा (स्व).

(iv) When one उदात्त is followed by another उदात्त, the first is marked with १र, the second is left unmarked and the स्वरित following it is marked with २र, e g,
३ १र २र
मित्रं न शंसिषम्

(v) An Independent स्वरित, not followed by an उदात्त, is marked with २र and the preceding अनुदात्त with ३क, e g
३क २र ३ १ २
भ्रस्यैति रैभन्

(vi) An Independent स्वरित, followed by an उदात्त, is marked with २, and the syllable bearing the Independent स्वरित is prolated, e g
३ २ १ २ २
दूत्या ३ चरन् (स्या ३)

(vii) An Independent स्वरित followed by an उदात्त and preceded by an उदात्त is left unmarked, e g,
३ २ १
विदी त्वा ३ स्यं (त्वा ३)

(viii) If two or more syllables having अनुदात्त come in succession and are followed by an उदात्त the first अनुदात्त is marked with ३ and the remaining are left unmarked, e g,
३
जनिताने (जनिता)

D The system of marking accents in the Atharvaveda Samhita

The notations adopted to mark the accents in the Atharvaveda Saṃhitā are the same as in the Ṛgveda Saṃhitā with the following exception—

(i) The independent स्वरित is marked with the sign (ʃ), if it is followed by an अनुदात्त or not followed by any syllable, e g दिवीʃव चक्षुराततम्, हिरण्यपाणि सुक्रतुः कृपात स्वʃ.

E The system of marking accents in the Śatapatha Brāhmana

The system of marking accents in the Śatapatha Brāhmana is quite different from that of the Rgveda Samhita

उदात्त—It is marked with a horizontal mark below like the अनुदात्त of the Rgveda Samhitā, e g अन्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं च

अनुदात्त—It is left unmarked, e g अन्तरेणाहवनीय च (द)

स्वरित—It is left unmarked, e g अन्तरेणाहवनीय च (-त, य)

F The system of marking accents in the Taittiriya Samhita

The notations to mark the accents in the Taittiriya Samhitā with its Brahmana and Āranyaka, are the same as in the Rgveda Samhita with the following exception—

(i) An Independent स्वरित followed by an उदात्त does not produce कम्प and is marked as dependent स्वरित

Rules for rendering samhita-text into pada-text

1 Separate each non compound word of the Samhita-text as independent of one another, e g,

उवासोषा उच्छाच्च नु (Samhita-text)

उवास । उषा । उच्छात् । च । नु । (Pada-text)

2 Notice the following effects of rule 1 —

(i) In the same word अनुदात्त, preceded by उदात्त, is changed in to dependent स्वरित, e g,

यस्या॒ रुशन्तो (Samhitā-text)

यस्याः । रुशन्त । (Pada-text)

Note In the Samhitā text अनुदात्त remained अनुदात्त because of the following उदात्त But as in the Pada text each word is independent, such अनुदात्त is converted in to स्वरित because of the preceding उदात्त in the same word

(ii) In the same word अनुदात्त, preceded by स्वरित, is changed into प्रचय and so it is not marked, e.g ,

इन्द्रस्य॒ नु (Samhita-text)

इन्द्रस्य । नु (Pada-text)

(iii) In the same word प्रचयs followed by an अनुदात्त, are marked below (i e are shown as अनुदात्त) ; e. g.,

तदंवीरयेथामनास्थाने (Samhitā-text)

तत् । अवीरयेथाम् । अनास्थाने (Pada-text)

(iv) Words having neither उदात्त nor Independent स्वरित are marked below (i.e. are shown as अनुदात्त); e. g ,

तदंवीरयेथाम् (Samhitā-text)

तत् । अवीरयेथाम् (Pada-text)

(v) The numeral signs (१ and ३) of a कम्प स्वरित are removed and the immediately preceding syllable is marked with the usual sign of स्व० ; e. g.,

पस्त्या ३ स्वा (Samhitā text)

पस्त्यासु । आ (Pada-text)

(vi) When the सन्धि is dissolved the accents belonging to the preceding and the following syllables that formed themselves into the सन्धि, are restored. The following rules guide the splitting of सन्धिज accents into natural ones—

उ + उ = उ
अ + अ = अ
स्व + स्व = Does not arise
अ + उ = उ
स्व + उ = उ
उ + स्व = Does not arise
उ + अ = उ
उ + अ = स्व in the following cases :—

(a) प्रश्लिष्ट सन्धि विशेष—इ + इ = ई; e. g., स्रुचि + इव = स्रुचीव

(b) क्षैप्र सन्धि—e g., नु + इन्द्र = न्विन्द्र

(c) अभिनिहित सन्धि—e.g., ते + अवर्धन्त = तेऽवर्धन्त

3. Keep the following accents of the Samhitā-text unchanged—

(i) उदात्त in all conditions ; e. g.,
इन्द्रस्य नु (Samhitā-text)
इन्द्रस्य । नु (Pada-text)

(ii) In the same word अनुदात्त, followed by an उदात्त; e. g.,
अनारम्भणे (Samhitā-text)
अनारम्भणे (Pada-text)

(iii) In the same word (dependent) स्वरित, preceded by an उदात्त; e. g.,

यानि॑ च॒कार॑ (Saṁhitā-text)

यानि॑ । च॒कार॑ (Pada-text)

(iv) In the same word Independent स्वरित, preceded by अनुदात्त; e. g.,

वी॒र्या॑णि॒ प्र (Saṁhitā-text)

वी॒र्या॑णि । प्र (Pada-text)

(v) In the same word प्रचय, preceded by स्वरित (which follows an उदात्त); e. g.,

पर्व॑तानाम् (Saṁhitā-text)

पर्व॑तानाम् (Pada-text)

4. Add इति :—

(i) after the Pragṛhya vowels; e. g.,

प्र पर्व॑तानामुश॒ती (Saṁhitā-text)

प्र । पर्व॑तानाम् । उ॒श॒ती इति॑ । (Pada-text).

Note. Here इति indicates that the immediately preceding vowel is a Pragṛhya and therefore incapable of entering into सन्धि. Vide Appendix—A, under प्रकृति-भाव ((a) note).

(ii) after the particle उ which is lengthened and nasalized; e.g.,

समु॑ श्रिया (Saṁhitā-text)

सम् । ऊँ॒ इति॑ । श्रिया । (Pada-text)

(iii) after rhotacized visarjanīya ; e.g.,

ये ते पन्थाः सवितः (Saṁhitā-text)

ये । ते पन्थाः । सवितरिति । (Pada-text)

Note—Here सवितः enters into सन्धि with इति to indicate that the visarjanīya is a rhotacized one.

5. Besides इति, repeat—

(i) a compound word terminating in Pragṛhya, e.g.,

इन्द्रे'पिते (Saṁhitā-text)

इन्द्रे'पिते इतीन्द्रेऽइपिते (Pada-text)

Note—(i) Here इति is added to show that the preceding vowel is Pragṛhya.

(ii) Repetition with an avagraha is to indicate the constituent पद्s of a compound.

(ii) the word स्वः; e. g.,

येन स्वः स्तभितम् (Saṁhitā-text)

येन । स्वरिति स्वः । स्तभितम् (Pada-text)

Note—(i) Here इति is added to show that visarjanīya is a rhotacized one.

(ii) स्वः is repeated to indicate a special feature viz., two स्वरितs in succession in the Pada-text.

(iii) a verb similar in form to a substantive to distinguish the former from the latter which is never repeated ; e. g.,

मा नो नि कः पुरुषत्रा नमस्ते (Saṁhitā-text)

मा । नः । नि । करिति कः ।पुरुषऽत्रा । नमः । ते । (Pada-text)

Note—(i) Here इति shows that कः is originally rhotacized.

(ii) Repetition indicates that it is the verbal form and not a substantive (from कृ).

(iv) any word where there is a least possibility of confusion regarding its form ; e g.,

मर्या॑येव॒ कन्या॑ शश्व॒चै ते॑ (Samhitā-text)

मर्या॑यऽइव । क॒न्या॑ । श॒श्व॒चै । तु इति॑ ते (Pada-text)

Note—In the above passage one may be in a confusion that ते is a conjugational termination. Here repetion of ते after इति indicates that ते is not a conjugational termination, but an independent word.

6. Add avagraha :—

(i) between the constituent पद्s of the compounds except द्वन्द्व and नञ् ; e.g.,

इन्द्र॑शत्रुः (Samhitā-text)

इन्द्र॑ऽशत्रुः (Pada-text).

Counter-example—मि॒त्रावरु॑णा (Samhitā-text)

मि॒त्रावरु॑णा (Pada-text)

अ॒मृत॑म् (Samhitā-text)

अ॒मृत॑म् (Pada-text)

(ii) between the stem and the terminations—भ्याम्, भ्यस्, भिस्, नाम् and सु—not preceded by long syllables ; e. g.,

हरि॑ऽभ्याम् , ऋषि॑ऽभिः, ऋषि॑ऽभ्यः etc.

Counter examples—नास॑त्याभ्याम् , म॒न्त्रेभिः etc.

Note. It appears that orignally भ्याम् , भिस् , भ्यस् etc were independent words.

(iii) between the stem and the termination सु, when the latter is not preceded by any of the cerebralizing vowels; e. g., अप्ऽसु.

Counter example—अग्निषु.

(iv) between the stem and the suffixes—त्व, तरप्, तमप् etc.; e. g., वृत्ऽतरः, मातृऽतमाम्, etc.

(v) between the prefixes and the stem; e. g., सुऽकृता, सम्ऽऋतिम्.

(vi) between the unaccented prefixes and the immediately following accented verbs; e. g., अतिऽरोहति, परिऽअपश्यत्.

But when the two prefixes, one unaccented and other accented, precede the unaccented verb, the first is separated by avagraha; e.g., प्रतिऽआवर्तय, अनुऽआलेभिरे.

Accents in some words

A. *Vocatives*

(i) A vocative coming at the beginning of a Pāda has उदात्त on its first syllable; e. g., नासत्या सुषुम्नद्युः पतङ्गः (नासत्या)

(ii) A vocative, if it is not at the beginning of a Pāda, becomes सर्वानुदात्त; e. g., सम् श्रिया नासत्या सचेथे (नासत्या).

(iii) Each of the vocatives (substantives) in a series will have an उदात्त; e. g., अग्न इन्द्र वरुण मित्र देवाः.

Counter example—

अग्न इन्द्र वरुण मित्र देवाः (देवाः).

B. Pronouns

(i) The pronominal doublets, viz. मा, मे, नौ, नः ; त्वा, ते, वाम्, वः have no उदात्त syllable.

(ii) All the forms of एतद् have no उदात्त syllable ; e. g. एैषामस्मे (एषाम्).

(iii) ईम् सीम् and oblique cases of इदम्, when not emphatic and not coming with their substantive, have no उदात्त ; e. g., अस्य जनिमानि (अस्य). But अस्या उषसः (अस्या).

C. Particles

च, वा, इव, उ, घ, ह, चिद् स्म, स्वित, कम् (after नु, सु, हि) and यथा (at the end of the Pāda) have no उदात्त.

D. Verbs

(1) A verb occurring at the beginning of a Pāda or a sentence is accented; e.g. रक्षन्ति तं पणयो ये सुगोपाः (रक्षन्ति); शये वव्रिश्चरति जिह्वयादन (शये, चरति).

(2) A verb occurring in a sentence which does not start with a क्रियापद is सर्वानुदात्त; e.g.; आजा यमस्य प्रधने जिगाय(जिगाय)

But this general rule is subject to the following restrictions:—

(a) When a series of verbs is used with the same subject, from the second verb onwards the verbs, are supposed to form new sentences and are accented ; e. g., देवां याहि श्रुधि हवम् (श्रुधि).

But the first verb of the series, too, is accented when,

(i) each of them is connected with च or वा ; e. g., पितरं च दृशेयं मातरं च (दृशेयम्).

(ii) च or वा is dropped, e g, अपामी वो गायंते वेति सूर्यम् (गायंते)

Note. According to macdonell, it (ii) occurs when in the same Pāda a compound verb is immediately followed by a simple verb

(b) As vocatives are treated non-existent to a sentence, a verb immediately following an initial one, becomes the first word of the sentence and is accented; e g, अग्ने जुषस्व नो हविः (जुषस्व)

(c) The verb, occuring after any form of the relative यत्, even though it is obstructed by other words, is always accented, e g, यदिन्द्राहंप्रथमजाम् (अहंन्); यानि चकार प्रथमानि वज्री (चकार).

(d) The verb used with यद् यदि, कुविद नेत्, चेत चन, हि, and च (in the sense of 'if') is accented, e g, सुगोदेवं सुर्गं आ हि युते (युते), इन्द्रश्च मृळयति नो (मृळयति).

E Nominal Verbs

(i) Tense Participles compounded with one or more prepositions retain their original accent while the prepositions lose, e g, अपगच्छमान पर्याविवृत्सन्

(ii) Past passive participle compounded with one or more prepositions loses its accent while the preposition immediately preceding it retains, e g निहिंतः. When there are two prepositions the first loses its accent, e g समाकृतम्

(iii) Dative infinitive in तवे has double accent, e g एतवे

F. Compounds

(i) In देवता-द्वन्द्व compound each member retains its natural accent; e g, इन्द्रावरुणौ, इन्द्राबृहस्पति

Exception—If the initial syllable of the second member is अनुदात्त (excepting पृथिवी, रुद्र, पूषन्, and मन्थिन्), then only that

member retains its natural accent and the first member becomes सर्वानुदात्त; e.g., इन्द्राग्निभ्याम्.

Counter examples—द्यावापृथिवी, सोमारुद्रा, इन्द्रापूषणा, शुक्रामन्थिनौ.

(ii) Regularly formed co-ordinative compounds accent the last member; e.g., इन्द्रवायू, अहोरात्राणि, भद्रपापः

(iii) In a तत्पुरुष compd. generally the accent is on the final syllable of the second member; e. g., भद्रवादिन्. But when the second member is an agent noun in अन, an action noun in य, or an adjective in इ or वन् the accent is on the radical syllable of the second member; e. g., देवमादन, अहिहत्य, पथिरक्षि, सोमपावन्.

Exceptions—

(a) When the word तुल्य and its synonyms, words in instrumental or locative case, words used as standard of comparison, indeclinable words in accusative case, and the words terminating in the suffix कृत्य are used as first member, they retain their natural accent; e.g. तुल्यश्वेतः किरिकाणः मन्द्रसख, रात्रौश्यामा, अयंश, ग्रीष्मीष्याम्.

(b) The first member is, however, accented when the second member is past passive participle in त and न or action noun in ति; e.g., देवहित, इन्द्रेषित, वाजसाति.

(c) The first member retains the natural accent when the word पति is used as second member; e. g., गृहपति.

(d) In a certain number of words read in वनस्पत्यादि गण both the members retain their natural accent; e. g., वनस्पति बृहस्पति, तनूनपात्, शुनःशेप etc.

(iv) In a कर्मधारय compd. the accent is on the final syllable of the second member; e. g., प्रथमजाम्, महाधन. But, however, it shifts to the penultimate syllable,

when the second member ends in इ, मन्, वन्, or is a gerundive (used as a noun); e. g., दुर्गृभि, सुतर्मन्, आशुपत्वन्, पूर्वपेयं

Exceptions—

The first member is, however, accented—

(a) When it is an adverbial word qualifying a past participle in त or न or a verbal noun in ति, e g, दुर्हित, सधस्तुति

(b) When it is the privative particle अ or अन् compounded with a participle, adjective or substantive, e g, अनंदत्त, अविदास्, अकृत, अकुमार

(v) In a बहुव्रीहि compd. the first member generally retains its natural accent, e g, चित्रश्रवस्तम

Exceptions—

बहुव्रीहि, however, accent the second member—

(a) When the first member is a dissyllabic adjective ending in इ or उ, e g, शुचिघ्न, विभुक्रतु, पुरुरूपं,

(b) When the first member is द्वि, त्रि दुस्, सु or the privative participle अ or अन्, e g, द्विपद् त्रिनाभि, दुर्मन्मन, सुसर्ग, अपुत्रम्

Exception—

(vi) In an अव्ययीभाव compd. the first member is invariably accented; e. g, अभिद्यु, यावद्द्वेष

Exceptions—

अव्ययीभाव compd however, accents the final syllable of the second member, when the first member is a preposition and the second member ends in अ e g, अनुकाम

(vii) Iterative compd invariably accents the first member; e. g, दिवेदिवे, प्रप्र

APPENDIX—C

VEDIC METRE

All the four Saṁhitās (with a few exceptions in the Yajurveda and the Atharvaveda) are metrical compositions. Hence they are called छन्दः.

General nature of the Vedic metres :—

(i) Each metrical unit (पाद) is made of a specific number of syllables. A syllable is a vowel or a vowel with consonant or with anusvāra. A Pāda may consist of five, six, seven, eight, ten, eleven or twelve syllables.

(ii) In fulfilment of the requirement of a Pāda, word is not to be split.

(iii) In case of lesser syllables than required in a Pāda, the following devices are adopted :—

a. Its coalesced combinations may be resolved.

b. Where initial अ is elided after final ए or ओ, it may be restored as a separate syllable.

c. Conjunctions with semivowels may also be separated by means of corresponding vowels.

d. Contracted vowels or diphthongs may be read as equivalent to two syllables. For example, ज्येष्ठ to be read ज्यइष्ठ.

e. In some cases anaptyxis (स्वरभक्ति) may be read as a syllable. For example, in some cases इन्द्र is read as इन्दर.

f. The genitive plural termination आम् is restored to अअम् at the end of an eight-syllabled Pāda.

Classification of metres

Seven metres have been regarded as standard or model metres in the Prātisākhya. They are—गायत्री, उष्णिक्, अनुष्टुप्, बृहती, पङ्क्ति, त्रिष्टुप् and जगती. They consist of syllables in an ascending order by four. गायत्री consists of twenty-four, उष्णिक् of twenty-eight, अनुष्टुप् of thirty-two, etc. The Ṛgveda Prātisākhya deals with the Vedic prosody keeping this principle in view.

Variations in the syllables in a stanza

A stanza may be short or long by one or two syllables. If it is short by one syllable it is called निचृत्; if long by one it is called भुरिज्. If a stanza in a particular metre of the seven metres given above is short by two syllables than the requisite number, it is called विराज् of that metre or सम्राज् of the previous metre, if it falls in the sphere of the previous metre. Similarly, if a stanza in a particular metre given above is in excess of two syllables than the requisite number, it is called सम्राज् of that metre or विराज् of the following metre, if it falls in the sphere of the following metre.

Nature of Pāda in a stanza

Generally, a metre has a specific name according as it has a certain number of syllables. But sometimes the same stanza is called by the name of another metre from the point of view of the Pādas. A stanza may consist of two, three, four, five, six, seven or eight Pādas. Sometimes in a stanza all the Pādas are

metrically identical i.e. have equal number of syllables. This is the case with the metres of simple stanzas viz. गायत्री, अनुष्टुप्, पङ्क्ति, त्रिष्टुप्, जगती and द्विपदा विराज्. Sometimes they do not have equal number of syllables. This is the case with उष्णिक् पुर-उष्णिक्, ककुप्, बृहती, सतो-बृहती, अतिशक्वरी, अत्यष्टि etc. Generally, such stanzas are the combination of गायत्री and जगती. By changing the order of the various feet many sub-varieties of the metres are formed. Sometimes a stanza of only one or two Pādas occurs. The stanza of one Pāda is called एकपदा and that of two is called द्विपदा. They are, however, named after that very metre to which they are similar regarding number of syllables in a Pāda. Some take एकपदा as an appendage to the preceding stanzas.

Metrical pause

(a) Pause at the end of hemistich (Śaunaka's view)

	(i) In	the	stanzas	of	3	Pādas	= 2, 3.
Sometimes	„	„	„	„		„	= 1, 3.
	(ii) „	„	„	„	4	„	= 2, 4.
	(iii) „	„	„	„	5	„	= 2, 4, 5.
Sometimes	„	„	„	„	„	„	= 2, 5.
„	„	„	„	„	„	„	= 3, 5.
	(iv) „	„	„	„	6	„	= 2, 4, 6.
Sometimes	„	„	„	„	„	„	= 3, 6.
„	„	„	„	„	„	„	= 2, 6.
	(v) „	„	„	„	7	„	= 3, 5, 7.
Sometimes	„	„	„	„	„	„	= 3, 7.
„	„	„	„	„	„	„	= 2, 7.
	(vi) „	„	„	„	8	„	= 3, 5, 8.

Pause inside a Pāda (Modern view) :—

(b) Pādas consisting of eleven and twelve syllables have pause inside after the fourth or the fifth syllable. This pause inside a Pāda is called Cæsura.

1. गायत्री—3 = 8 + 8 + 8 = 24
or 4 = 6 + 6 + 6 + 6 = 24

Exumple—भगभक्तस्य ते वयमुदशेम तवावसा ।
मूर्धानं राय आरभे ॥

R.V. I. 24. 5

2. उष्णिक्—3 = 8 + 8 + 12 = 28

Example—अग्ने वाजस्य गोमत ईशान. सहसो यहो ।
अस्मे धेहि जातवेदो महि श्रवः ॥

R.V. I. 79.4

3. अनुष्टुप्—4 = 8 + 8 + 8 + 8 = 32

Example—आशुं दूतं विवस्वतो विश्वा यश्चर्षणीरभि ॥
आ जभ्रुः केतुमायवो भृगवाणं विशेविशे ॥

R.V. IV. 7.4

4. बृहती—4 = 8 + 8 + 12 + 8 = 36

Example—

मा चिदन्यद्वि शंसत सखायो मा रिषण्यत ।
इन्द्रमित्स्तोता वृषणं सचा सुते मुहुरुक्था च शंसत ॥

R.V. VIII.1.1

5. पङ्क्ति—5 = 8 + 8 + 8 + 8 + 8 = 0

Example—

मादयस्व सुते सचा शवसे शूर राधसे ।
विद्मा हि त्वा पुरूवसुमुप कामान्त्ससृज्महेऽथा नोऽविता भव ॥

R.V.I,81.8

6. त्रिष्टुप्—4 = 11 + 11 + 11 + 11 = 44

Example—

इन्द्रो यातोऽवसितस्य राजा शमस्य च शृङ्गिणो वज्रबाहुः।
सेदु राजा क्षयति चर्षणीनामरान्न नेमिः परिता बभूव॥

R.V. I. 32.15

7. जगती—4 = 12 + 12 + 12 + 12 = 48

Example—

गणानां त्वा गणपतिं हवामहे कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम्।
ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ नः शृण्वन्नूतिभिः सीद सादनम्॥

R.V. II. 23.1

1. Varieties of गायत्री :—

(i) अति निचृत्—3 = 7 + 6 + 7 = 20

Example—पुरुतमं पुरूणां स्तोतॄणां विवाचि।
वाजेभिर्वाजयताम्॥

R.V. VI. 45.29

(ii) पादनिचृत्—3 = 7 + 7 + 7 = 21

Example—क्व वः सुम्ना नव्यांसि मरुतः क्व सुविता।
क्वो विश्वानि सौभगा॥

R.V. I. 38.3

(iii) वर्धमाना—3 = 6 + 7 + 8 = 21

Example—ओर्वप्रा अमर्त्या निवतो देव्युद्वतः।
ज्योतिषा बाधते तमः॥

R.V. X. 127.2

(iv) विराज—3 = No order of the number of syllables in the Pādas = 22.

Example—यत्रोत बाधितेभ्यश्चक्रं कुत्साय युध्यते ।
मुषाय इन्द्र सूर्यम् ॥

R.V. IV. 30.4

(v) यवमध्याविराज—3 = 7 + 8 + 7 = 22

Example—मिमीहि श्लोकमास्ये पर्जन्यइव ततनः ।
गाय गायत्रमुक्थ्यम् ॥

.V. I. 38.14

(vi) निचृत्—3 = No order of the nunber of syllables in the Pādas = 23

Example—नकिरिन्द्र त्वदुत्तरो न ज्यायाँ अस्ति वृत्रहन् ।
नकिरेवा यथा त्वम् ॥

R.V. IV. 30.1

(vii) यवमध्या गायत्री—3 = 7 + 10 + 7 = 24

Example—
स सुन्वे यो वसूनां यो रायामानेता य इळानाम् ।
सोमो यः सुक्षितीनाम् ॥

R.V. IX. 108.13

(viii) उष्णिग्गर्भा—3 = 6 + 7 + 11 = 24

Example—ता मे अश्व्यानां हरीणां नितोशना ।
उतो नु कृत्व्यानां नृवाहसा ॥

R.V. VIII. 25.23

(ix) भुरिज्—3 = 8 + 10 + 7 = 25

Example—
विद्वांसाविद्दुरः पृच्छेदविद्वानित्थापरो अचेताः ।
नू चिन्नु मर्ते अक्रौ ॥

R. V. I. 110.2

(x) भुरिक् पदपङ्क्ति—5 = 5 + 5 + 5 + 5 + 6 = 26

Example – घृतं न पूतं तनूररेपाः शुचि हिरण्यम् ।
तत्ते रुक्मो न रोचत स्वधावः ॥

R. V. IV. 10.6

2 Varieties of उष्णिक्—

(i) न्यङ्कुशिरा-निचृत् ककुप्—3 = 11 + 12 + 4 = 27

Example—

ददी रेक्णस्तन्वे ददिर्वसु ददिर्वाजेषु पुरुहूत वाजिनम् ।
नूनमथ ॥

; Ṛ. V. VIII. 46.15

(ii) ककुप्—3 = 8 + 12 + 8 = 28

Example—

युष्माकं स्मा रथाँ अनु मुदे दधे मरुतो जीरदानवः ।
वृष्टी द्यावो यतीरिव ॥

R. V. V. 53.5

(iii) पुर उष्णिक्—3 = 12 + 8 + 8 = 28

Example—

तच्चक्षुर्देवहितं शुक्रमुच्चरत् ।
पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम् ॥

R. V. VII. 66. 16

(iv) पिपीलिकामध्या—3 = 11 + 6 + 11 = 28

Example—

हरी यस्य सुयुजा विव्रता वेरर्वन्तानु शेपा ।
उभा रजी न केशिना पतिर्दन् ॥

R. V. X. 105.2

(v) तनुशिरा—3 = 11 + 11 + 6 = 28

Example—

प्र या घोषे भृगवाणे न शोभे यया वाचा यजति पज्रियो वाम् ।
प्रैषयुर्न विद्वान् ॥

R. V. I. 120. 5

(vi) अनुष्टुब्गर्भा—4 = 5 + 8 + 8 + 8 = 29

Example—

पितुं नु स्तोषं महो धर्माणं तविषीम् ।
यस्य त्रितो व्योजसा वृत्रं विपर्वमर्दयत् ॥

Ṛ. V. I. 187.1

3. Varieties of अनुष्टुप् :—

(i) काविराट्—3 = 9 + 12 + 9 = 30

Example—

ता विद्वांसो हवामहे वां ता नो विद्वांसा मन्म वोचेतमद्य ।
प्रार्चद्दयमानो युवाकुः ॥

R. V. I. 120. 3

(ii) विराट्—3 = 10 + 10 + 10 = 30
or " = 11 + 11 + 11 = 33

Example—

श्रुधी हवं विपिपानस्याद्रेर्बोधा विप्रस्यार्चतो मनीषाम् ।
कृष्वा दुवांस्यन्तमा सचेमा ॥

R. V. VII. 22. 4

अग्न इन्द्रश्च दाशुषो दुरोणे सुतावतो यज्ञमिहोप यातम् ।
अमर्धन्ता सोमपेयाय देवा

R. V. III. 25. 4

(iii) महापदङ्क्ति—6 = 5 + 5+5 + 5 + 5 + 6 = 31

Example—

तव स्यादिष्ठाग्ने संदृष्टिरिदा चिदह्न इदा चिदक्तोः ।
श्रिये रुक्मो न रोचत उपाके ॥

R. V. IV. 10. 5

(iv) निचृत्—4 = Any three of 8 + any one
of seven = 31

Example—

ऋतावानं विचेतसं पश्यन्तो द्यामिव स्तृभिः ।
विश्वेषामध्वराणां हस्कर्तारं दमेदमे ॥

R. V. IV 7. 3

(v) नष्टरूपा—3 = 10 + 10 + 13 = 32

Example—

वि पृच्छामि पाक्या न देवान्वषट्कृतस्याद्भुतस्य दस्रा ।
पातं च सह्यसो युवं च रभ्यसो नः ॥

R. V. I. 120. 4

(vi) कृति—3 = 12 + 12 + 8 = 32

Example—

मा कस्मै धातमभ्यमित्रिणे नो माकुत्रा नो गृहेभ्यो धेनवो गुः ।
स्तनाभुजो अशिश्वीः ॥

R. V. I. 120. 8

(vii) पिपीलिकामध्या—3 = 12 + 8 + 12 = 32

Example—

पर्यू षु प्र धन्व वाजसातये परि वृत्राणि सक्षणिः ।
द्विषस्तरध्या ऋणया न ईयसे ॥

R. V. IX 110. 1

4. Varieties of बृहती :—

(i) पिपीलिकामध्या—3 = 13 + 8 + 13 = 34

Example—

अभि वो वीरमन्धसो मदेषु गाय गिरा महा विचेतसम् ।
इन्द्रं नाम श्रुत्यं शाकिनं वचो यथा ॥

R. V. VIII. 46. 14

(ii) विराड्पूर्वा—3 = 12 + 12 + 12 = 36

Example—

अजीजनो अमृत मर्त्येष्वाँ ऋतस्य धर्मन्नमृतस्य चारुणः ।
सदासरो वाजमच्छा सनिष्यदत् ॥

R. V. IX. 110, 4

(iii) पुरस्तात्—$4 = 12 + 8 + 8 + 8 = 36$

Example—

अधीन्न्वत्र सप्ततिं च सप्त च ।
सद्यो दिदिष्ट तान्वः सद्यो दिदिष्ट पार्थ्यः सद्यो दिदिष्ट मायवः ॥

R. V. X. 93. 15

(iv) उपरिष्टात्—$4 = 8 + 8 + 8 + 12 = 36$

Example—

न तमंहो न दुरितं देवासो अष्ट मर्त्यम् ।
सजोषसो यमर्यमा मित्रो नयन्ति वरुणो अति द्विषः ॥

R. V. X. 126. 1

(v) न्यङ्कुसारिणी or स्कन्धोग्रीवी or उरोबृहती—
$4 = 8 + 12 + 8 + 8 = 36$

Example—

ईजानमिद् द्यौर्गूर्तावसुरीजानं भूमिरभि प्रभूषणि ।
ईजानं देवावश्विनावभि सुम्नैरवर्धताम् ॥

R. V. X. 132. 1

(vi) विस्तार—$4 = 8 + 10 + 10 + 8 = 36$

Example—

युवं ह्यास्तं महो रन्युवं वा यन्निरततंसतम् ।
ता नो वसू सुगोपा स्यातं पातं नो वृकादघायोः ॥

R. V. I. 120. 7

(vii) विषमपदा—$4 = 9 + 8 + 11 + 8 = 36$

Example—

सनितः सुसनितरुग्र चित्र चेतिष्ठ सूनृत ।
प्रासहा सम्राट् सहुरिं सहन्तं भुज्युं वाजेषु पूर्व्यम् ॥

R. V. VIII. 46. 20

5. Varieties of पङ्क्ति :—

(i) विराज्—4 = 10 + 10 + 10 + 10 = 40

Example—

मन्ये त्वा यज्ञियं यज्ञियानां मन्ये त्वा च्यवनमच्युतानाम् ।
मन्ये त्वा सत्वनामिन्द्र केतुं मन्ये त्वा वृषभं चर्षणीनाम् ॥

R. V. VIII. 96. 4

(ii) विपरीत सतोबृहती—4 = 8 + 12 + 8 + 12 = 40

Example—

य ऋष्वः श्रावयत्सखा विश्वेत्स वेद जनिमा पुरुष्टुतः ।
तं विश्वे मानुषा युगेन्द्रं हवन्ते तविषं यतस्रुचः ॥

R. V. VIII. 46. 12

(iii) आस्तार—4 = 8 + 8 + 12 + 12 = 40

Example—

आग्निं न स्ववृक्तिभिर्होतारं त्वा वृणीमहे ।
यज्ञाय स्तीर्णबर्हिषे वि वो मदे शीरं पावक शोचिषं विवक्षसे ॥

R. V. X. 21. 1

(iv) प्रस्तार—4 = 12 + 12 + 8 + 8 = 40

Example—

उत नो देवावश्विना शुभस्पती धामभिर्मित्रावरुणा उरुष्यताम् ।
महः स राय एषतेऽति धन्वेव दुरिता ।

R. V. X. 93. 6

(v) संस्तार—4 = 12 + 8 + 8 + 12 = 40

Examlle—

पितुभृतो न तन्तुमित्सुदानवः प्रति दध्मो यजामसि ।
उषा अप स्वसुस्तमः सं वर्तयति वर्तनिं सुजातता ॥

R. V. X. 172. 3-4

(vi) विस्तार—4 = 8 + 12 + 12 + 8 = 40

Example—

अग्ने तव श्रवो वयो महि भ्राजन्ते अर्चयो विभावसो ।
बृहद्भानो शवसा वाजमुक्थ्यं दधासि दाशुषे कवे ॥

R. V. X. 140. 1

6. Varieties of त्रिष्टुप् :—

(i) एकपदा—1 = 11

Example—

असिक्न्यां यजमानो न होता ।

R. V. IV. 17. 15

(ii) द्विपदा—2 = 11 + 11 = 22

Example—

अग्ने भव सुषमिधा समिद्ध उत बर्हिरुर्विया वि स्तृणीताम् ।

R. V. VII. 17. 1

(iii) विराट्—4 = No order of the number of syllables in the Pādas = 42

Example—

आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च ।
हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥

R. V. I. 35. 2

(iv) निचृत्—4 = No order of the number of syllables in the Pādas = 43

Example—

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सूक्तस्य बोधि तनयं च जिन्व ।
विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥

R. V. II. 23. 19

(v) अभिसारिणी—4 = 10 + 10 + 12 + 12 = 44

Example—

यो वाचा विवाचो मृध्रवाचः पुरू सहस्राशिवा जघान ।
तत्तदिदस्य पौंस्यं गृणीमसि पितेव यस्तविषीं वावृधे शवः ॥

R. V. X. 23. 5

(vi) विराट्पूर्वा or पङ्क्त्युत्तरा—5 = 10 + 10 + 8 + 8 + 8 = 44

Example—

एवेन्द्राग्निभ्यामहावि हव्यं शूष्यं घृतं न पूतमद्रिभिः ।
ता सूरिषु श्रवो बृहद्रयिं गृणत्सु दिधृतमिषं गृणत्सु दिधृतम् ॥

R. V. V. 86. 6

(vi) यवमध्या—5 = 8 + 8 + 12 + 8 + 8 = 44

Example—

बृहद्भिरग्ने अर्चिभिः शुक्रेण देव शोचिषा
भरद्वाजे समिधानो यविष्ठ्य रेवन्नः शुक्र दीदिहि द्युमत्पावक दीदिहि ।

R. V. VI. 48. 7

(vii) भुरिज्—4 = No order of number of syllables in the Pādas = 45

Example—

बृहस्पते अति यदर्यो अर्हाद्द्युमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु ।
यद्दीदयच्छवस ऋतप्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम् ॥

R. V. II. 23. 15

(viii) स्वराट्—4 = No order of number of syllables in the Pādas = 46

Example—

धामन्ते विश्वं भुवनमधि श्रितमन्तः समुद्रे हृद्यन्तरायुषि ।
अपामनीके समिथे य आभृतस्तमश्याम मधुमन्तं त ऊर्मिम् ॥

R. V. IV. 58. 11

(ix) उपजगती—4 = 12 + 12 + 11 + 11 = 46

Example—

सो चिन्नु वृष्टियूंथ्या स्वा सचाँ इन्द्रः श्मश्रूणि हरिताभि प्रष्णुते ।
अव वेति सुक्षयं सुते मधूदिद् धूनोति वातो यथा वनम् ॥

R V X 23. 4

7. Varieties of जगती :—

(i) विराड्—4 = No order of number of syllables in the Pādas = 46

Example—

देवाश्चित्ते असुर्यं प्रचेतसो बृहस्पते यज्ञियं भागमानशुः ।
उस्राइव सूर्यो ज्योतिषा महो विश्वेषामिज्जनिता ब्रह्मणामसि ॥

R V II 23 2

(ii) निचृत्—4 = No order of the number of syllables in the Pādas = 47

Example—

आ विबाध्या परिरापस्तमांसि च ज्योतिष्मन्तं रथमृतस्य तिष्ठसि ।
बृहस्पते भीममभित्रदम्भनं रक्षोहणं गोत्रभिद स्वर्विदम् ॥

R V II 23. 3

(iii) महापङ्क्ति—6 = 8 + 8 + 8 + 8 + 8 + 8 = 48

Example—

महि वो महतामवो वरुण मित्र दाशुषे ।
यमादित्या अभि द्रुहो रक्षथा नेमघं नशदनेहसो व ऊतयः
सुऊतयो व ऊतयः ॥

R V. VIII 47. 1

(iv) महासतो बृहती—5 = Any two of 12 syllables and three of 8 syllables = 48

Example—

आ यः प्रपौ भानुना रोदसी उभे धूमेन धावते दिवि ।
तिरस्तमो ददृश ऊर्म्यास्वा श्यावास्वरुषो वृषा श्यावा
अरुषो वृषा ॥

R̥. V. VI. 48. 6

APPENDIX—D

VEDIC DEITY

The Ṛgvedic hymns are addressed *to gods and goddesses*, Agni, Indra, Varuna, Asvins, Usas etc with a view to inducing them to grant the prayers for wealth, health, victory, and in a word all the happiness of this world

What are these gods ? (i) Yāska has referred to the view that gods have human forms with hands legs, mouth and hair They have wives and other relations They eat drink, walk and kill the enemies

(ii) Another explanation is that gods are embodiments of psychic powers Vedic cosmogonic thoughts are expressed through them Manas (mind), Prāna (life) and Vāk (matter) correspond Sattva, Rajas and Tamas respectively and are the cause of the universe *Agni stands for* Prana *Indra represents* Manas Maruts, the associates of Indra, are the organs Savitar [redacted] Mind At the command of Mind life begins Visnu is supreme self power Demons are the hinderers of light Gods and demons represent a cosmic struggle

(iii) Gods are different phenomena of nature—fire, wind sun, earth, moon, etc Natural phenomena, personified as gods, were endowed with powers *Why did Vedic* seers *call* the phenomena *of* nature as gods ? The epithet देव was originally applicable to sky, sun, moon, dawn, fire, lightning etc and afterwards extendend to earth, storm, rain and even to the night Yāska calls every object of worship or praise, a देवता

Characteristics of the Vedic deities

1 *Common characteristics*

The character of each Vedic deity is made up of a few original traits mingled with features common to all They are said to have brilliance, power, benevolence, wisdom, infinity, omniscience, omnipotence, immortality, righteousness, holiness and mercy Besides, the function of creation, preservation and destruction are ascribed to them They are also to extend the earth and prop the air and the sky

2 *Mutual exchange of characteristics*

The characteristic of receiving the attributes of others is prevalent among Vedic deities Thus, Agni is called Vrtra slayer which usually goes with Indra He is given the thunderbolt, he wins the cows, the waters, the sun, and the dawns, attributes all belonging to Indra Visnu and Indra are described as receiving each the powers of other Brhaspati, too, receives many of the attributes such as Vajrin, killing Vala, releasing cows etc which are mainly ascribed to Indra

3 *Identification*

The tendency to wipe out the few distictive attributes by assigning nearly every power to every deity, led to identification of one deity with another The identity of fire in heaven earth and middle region was clearly stated by the Vedic seers The entire opening hymn of the second Maṇdala is marked by the identification of Agni with all gods—Dyu, Indra, Visnu Brahma Brahmanaspati, Varuna, Mitra, Āryaman, Tvastr, Rudra, Bhaga etc Aditi is identified not only with all the gods but with all that has been and shall be born air and heaven

4 *Henotheism*

Every Vedic deity is extolled above all others Indra, Varuna, Agni or Savitar has each in turn been spoken of as chief of the deities or the creator of the world Prof Max Muller has named this tendency as Henotheism or Kathenotheism

5 *Dependedness*

But as against the henotheistic characteristic, the Vedic deities are also represented as dependent of others Varuṇa and Surya are subordinate to Indra, Varuna and Aśvins submit to the power of Visnu, Indra, Mitra Varuna, Aryaman, Rudra cannot violate the ordinances of Savitar

6 *Genesis of the deities*

Vedic deities are characterised as having their birth from heaven and earth, and sometimes from some other deities In one entire hymn (R V IV 18) the birth and infancy of Indra are mentioned The birth of Agni is referred to in good many passages of the Ṛgveda The birth of Aśvins, Maruts, Savitar, Usas and others is mentioned Generations of deities are also expressly referred to in several passages

7 *Anthropomorphism*

Head, face mouth, cheeks, eyes hair, shoulders, breast belly, arms, fingers, feet, etc are attributed to Vedic deities They are often represented as wearing coats of mail and bearing weapons such as the bow, the spear, the battle axe

8 *Gods at the sacrifice*

Gods are often represented as coming at sacrifices in their luminous chariots which are regularly drawn by steeds Various offerings are made to them Agni is the mouth

through which gods take their share at sacrifices Soma is their favourite beverage. Their food consists of milk in its various forms, butter, barley etc

9 *Benevolence*

The Vedic gods are characterised as being almost exclusively beneficent beings, bestowers of prosperity. They destroy the enemies of the human beings. They are friends of the sacrificer, but are angry with the niggardly people

10 *Moral tone*

The character of the Vedic deities is moral All the gods are truthful. They are the friends and guardians of honesty and righteousness. They are holy ones and wise Varuna is the chief upholder of moral law

11 *Hostile nature*

Contrary to moral nature Vedic deities are hostile to their parents Agni, Sūrya, Indra are the killers of their parents Indra breaks the harmony of heaven He appeans to have fought against the gods, shattered the chariot of dawn and threatened to slay his faithfull companion, the Maruts

Number of Gods

The number of the Vedic gods varies to a considerable extent. The Rigveda is conscious of the number of the gods as 33, divided into three groups of eleven each But in a stanza (R V III 9 9) the number of the gods is stated to be 3339

The traditional classification of the gods according to their place is terrestrial (पृथिवीस्थान) aerial (अन्तरिक्ष स्थान) and celestial (द्युस्थान) But this triple classifications is defective in the sense that Tvaṣṭr and Pṛthivi appear in all the three spheres Agni and Usas are both terrestrial and

aerial Varuna, Yama and Savitar are as much aerial as celestial

Vedic gods have relative greatness Indra as the mighty warrior and Varuna as the Supreme moral ruler are towering deities. Next to them come Agni and Soma On the frequency of the hymns addressed to them the gods of the Rgveda may be distinguished in five classes—(i) Indra, Agni, Soma, (ii) Aśvins, Maruts, Varuna, (iii) Usas, Savitur, Brhaspati, Sūrya, Pūsan, (iv) Vāyu, Dyāvāprthivi, Viṣnu, Rudra, (v) Yama, Parjanya Bloomfield has proposed a classification of gods into prehistoric, transparent, translucent, opaque and abstract or symbolic Macdonell conjectures a classification of gods based on the stage of personification which the various deities represent Keith has classified vedic deities into four—(i) the greater gods of the region—heaven, earth and air, (ii) minor nature deities, (iii) abstract deities, and (iv) a group of divinities

The most reliable classification accepted by almost all the scholars is founded on the natural bases which they represent The order of the Dyusthana gods contains Dyaus Varuna, Mitra, Sūrya, Savitar, Visnu Pūsan, the Aśvins and the goddesses Uṣas and Rātri The Antarikṣasthāna class is made up of Indra, Apamnapat, Rudra, Maruts, Vāyu, Parjany, and Āpas The Prthivisthan category is represented by Prthivi, Agni and Soma

Individual-Deities

Celestial

VARUNA

Varuna is the supreme deity of the Rgvedic pantheon He is sometimes invoked along with Indra and frequently with Mitra and other deities

(i) *Anthropomorphism*

Varuṇa has face, eyes arms, hands, and feet He walks, drives, sits, eats and drinks Agni is Varuna's face Sun is his eye His car is drawn by well yoked steeds His abode is golden and situated in heaven He sits in his palace looking on all deeds of human beings His spies sit around him

(ii) *Water-good*

Varuna is often regarded as the god of water. He is said to have led watery floods or rivers onward He is the regulator of the waters He causes the rivers to flow His abode is confined only to water in the post Vedic literature

(iii) *Man par excellence*

Varuna is the man par excellence Self existence and strength are especially attributed to him He is the universal monarch No god can violate his orders By his law heaven and earth are held apart The wind is Varuna's breath By his ordinances the moon moves brightly at night He has fixed the abodes of creatures Rivers flow unceasingly according to his ordinance Varuṇa s power is so great that neither the brids nor the rivers can reach the limit of his domain

(iv) *Moral tone*

Varuna s moral traits are much emphasized He is connected with Rta Moral elevation and sanctity are the principal attributes of Varuna He severely punishes the sinners and binds them with fetters On the other hand he is gracious to the pentinent

(v) *Favourite deity*

Varuna is the favourite deity of the Vedic worshippers Through his protection one can get a store of wealth

Prayers with oblations were offered to him to obtain his favour He renders his assistance to those who serve him He is very liberal

(vi) *Varuna at the Sacrifice*

Varuna was worshipped and praised at every sacrifice Oblations of Soma pressed with stones were offered to him in sacrifices He was worshipped thrice a day Sacred grass was his seat and soma was offered on this grass

Who is Varuna ?

Commenting on R V, (VII 87 1) Sayana holds the view that Varuna is the god of darkness or night But he also holds the view that Varuna is preeminehtly a god of water Max Müller regards him the starry vault of heaven Olden berg thinks Varuna to be moon in contrast with Mitra, the sun Bergaigne regards Varuna as Vrtra who restrains with his pāśa Johnson regards him the winter in its divine aspect, the demoniac one being represented by Vṛtra According to Dandekar Varuna is the cosmic magicion Pischel, Luders, Kretschemer and Przylusky take Varuna as the god of ocean But the correct view is that Varuna originally represented the encompassing sky Omnipresence and controller par excellence are perfectly true with such encompassing sky The sun is closely associated with the sky Hence it is natural that sun and sky should be celebrated together in many of the hymns of the Ṛgveda The place of Varuna in the highest heaven and his close relation with rain are appropriate in the sense that originally he represented the vault of sky None but the vast sky is worthy of being developed into a sovereign ruler The vast expance which encompasses far above the earth and witnesses the regular phenomena to occur would naturally be expected to visualize night and day the deeds of men A god rapresen

ting the vast phenomenon of the sky should naturally occupy a place of pride in Vedic worship

SAVITR

Savitr is celebrated in eleven hymns and in many detached passages of the Rgveda

(i) *A stimulator*

Savitr is mainly a stimulating deity The name appears to be derived from *savā* which etymologically means to impel, generate, stimulate, arouse or vivify The name Savitr is frequently associated with the noun *deva* This suggests that Savitr was originally an epithet of the sun to indicate the great stimulater of life and motion in the world

(ii) *A golden deity*

Savitr is preeminently a golden deity His eyes, hands and tongue are of gold He puts on golden mail He is golden haired He comes in his golden chariot The yoke-pins of his chariot are of gold

(iii) *A sovereign deity*

Savitr is a sovereign deity He observes fixed laws He is called *asura* None disobeys his commandments The waters and the wind are subject to his ordinance All of the gods follow his lead Neither Indra, nor Varuna nor Mitra, nor Aryaman, nor Rudra can resist his will and his independent dominion He is lord of that which moves and moves not He is lord of all desirable things He supports the whole world and grants immortality to gods

(iv) *His office*

Savitr illumines the air, the earth and the vault of heaven He raises aloft his strong golden arms He extends them

to the ends of the earth He gives rest to all moving creatures at night He lays to rest the mortals and the immortals He unyokes the steeds in evening and brings wanderers to rest At his command night approaches The man of skill lays down his work unfinished, birds seek their nest and beasts their lodging at the command of Savir He puffs to sleep all bipeds and quadrupeds He rides in his golden car beholding all creatures both on an upward and on a downward path His path is dustless and easy

(v) *Remover of sin*

In the Rgveda Savitr is described as releasing men from sin The worshipper confesses his sin and urges Savitr to make him free therefrom If we commit sin against the gods through want of thought, in weakness or through insolence, he absolves us from the guilt

(vi) *Identification*

Savitr is identified with many gods He is called the Prajapati of the world By his movements he becomes Pūsan, and Mitra by his laws He is identified with Bhaga In several passages Savitr and Sūrya are spoken of indiscriminately to denote the same deity still in many passages of the Rgveda Savitr is distinguished from Sūrya

(vii) *Place in worship*

Savitr occupies an extraordinary prominent position in the practical life of the orthodox Hindus There is no deity of the Vedic age that has been so long, so often, and so universally called upon in a prayer as Savitr has been in the Sāvitri mantra—

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

'May we attain the excellent glory of god Savitr May he stimulate our thoughts' (Ṛ V III 62 10)

VISNU

Visnu occupies a subordinate position in the Rgveda He has been invoked in five whole hymns and in part of another

(i) *His three steps*

The most characteristic feature of Viṣṇu's personality is his taking of three strides mentioned about a dozen time His epithets *urugāya* (wide going) and *urukrama* (wide striding) allude to the same action With these three steps he traverses the earth on the terrestrial spaces Of these three steps, two are visible, the third is beyond the flight of the birds or mortal ken The highest step of Visnu is seen by the liberal men It is his favourite dwelling There is a well of honey Gods and the pious men rejoice there There are many horned swift-moving cows His steps are full of honey

What do these three steps originally represent ? Yāska quotes in this connection the views of his two predecessors, Śākapūni and Aurnavābha Śakapūni regards these three steps as the course of the sun through the three divisions of the universe On the other hand, Aurnavābha takes them as rising culminating and setting sun The younger Vedas, the Brahmanas and the Post Vedic literature support the view of Śakapūni where as Max Muller Wilson, Macdonell, Keith and many others support that of Aurnavabha Tilak regards these three steps as representing the year divided into three parts of four months each During the two parts i e eight months the sun shines above the horizon They are the two visible steps of Visnu During the last four months the sun goes below the horizon into the nether world of darkness

Visnu, being the sun, places his two steps in day time and the third in the night The first and the second steps represent the duration from rising up to culmination and from culmination upto sun set respectively In the third step he reaches his abode where cows of thousand horns the rays of light live and where devotees desire to go

(ii) *Friendship with Indra*

The most prominent secondary characteristic of Visnu is his friendship with Indra He takes his vast strides with Indra Visnu and Indra are said to have triumphed over the demons, destroyed Śambara's 99 castles and conquered the hosts of Varcin Visnu and Indra are described as receiving the powers of each other Thus Visnu, when associated with Indra, shares Indra's power of drinking soma as well as his victories, and Indra participates in Visnu's power of striding

(iii) *Friendship with Maruts*

Viṣṇu is also associated with the Maruts At the time of Visnu's drinking of Soma, the Maruts sit down on their beloved altar like birds

(iv) *Protector of embryos*

In the Rgveda Viṣṇu is said to be the protector of embryos and is invoked along with other deities to promote conception He is prayed for to place in the womb a male child with a most beautiful form

Other traits of Viṣṇu are applicable to the gods in general He is beneficent liberal and a guardian He alone sustains the three fold world and all beings. He is observer of law.

AŚVIṆĀ

Aśvins are invoked in more than fifty entire hymns and in many detached passages.

(i) *A duplicate nature*

The most characteristic feature of Aśvins is their duplicate nature. They are twins and inseparable. They are compared with different twin objects such as eyes, hands, feet wings or with animals and birds which go in pairs. However, they are said to have been born separately.

(ii) *Anthropomorphism*

The anthropomorphic personality of Aśvins is more developed than that of any other deity except Indra. They are young and at the same time ancient. They possess many forms. They are handsome and wear lotus garlands. They are strong.

(iii) *Their car*

The construction of Aśvins' car is very peculiar. It is three-fold having three wheels, three fellies and some other parts triple. It is drawn by horses, more commonly by birds, swans and eagles. It is sometimes described as drawn by buffaloes or by a single ass. It traverses heaven and earth in a single day.

(iv) *Their attributes*

Aśvins enjoy a number of attributes in the Rigveda. They are *narā, nicetārā, rudrā, mayobhuvā, mṛḷayattamā, arepasā, sudānū, maghavānā, esṭā, tuviṣṭamā, adhrygū* etc. The two most distinctive epithets of Aśvins are *dasrā* and *nāsatyā*, which are almost entirely limited to them and which in later time became the separate proper names of the

Aśvins Besides, *rudravartani* and *hiranyavartani* are the epithets which are attributed to them

(v) *Their association with honey*

Aśvins are closely connected with honey Honey is their favourite food They are *madhvi* and *madhuyuva* They have a skin of honey The birds of their car are full of honey Their car is honey hued and honey bearing They are honey handed and give honey to the bee

(vi) *Their relations*

Aśvins have many parents They are the children of heaven They have ocean as their mother They are the twin sons of Vivasvat and Saranyū The solar deity, Pūsan, is said to be their father They are brothers of usas But their more important relationship is with Sūryā who is called their wife

(vii) *Their succourring nature*

Aśvins come to help people in distress They released the deserted and old Cyavan from his decreptitude They prolonged his life restored him to youth and made him the husband of maidens They renewed the youth of the aged Kali They restored Visnāpū like a lost animal to the sight of Visvaka the son of Krsna They assisted Bhujyu the son of Tugra, who was abandoned in the ocean They took him home in a hundred-oared ship They rescued him with animated water tight ships They took out Rebha hurled into water as he lay floating for ten nights and nine days in it They delivered Vandana from calamity and restored him to the light of the sun They helped the sage Atri who along with his companions was plunged in a burning pit They restored sight to Rjrāśva who had been made blind by his cruel father They cured

Parāvrj of his blindness and lameness They gave an iron leg to Viśpalā whose leg was cut off in battle They gave a son named Hiraṇyahasta to the wife of an enuch They caused a sterile cow to yield milk for Śayū They granted blessings to Kakṣīvat of the family of Pajra They placed a horse's head on Dadhyañc, the son of Atharvan who then told them the secret of Madhu Aśvins are also described as having rescuned a quail from the jaws of a wolf Besides, many others are mentioned as having been helped by Aśvins in the Rgved

(viii) *who are the Aśvins ?*

Yaska opens XIIth chapter of his Nirukta with a discussion on Aśvins According to him they first appear as celestial deities before sun rise Aśvins are so called because they pervade everytning—one with moisture, the other with light According to Aurṇavabha they are so called because they have horses The view that Asvins are heaven and earth is supported by the Śatapatha Brāhmana Ludwig followed by Hillebrandt holds the view that Aśvins are the sun and the moon Geldner regards them as two royal succouring saints Harris accepts the divine origin of Aśvins without there being any myth of nature involved According to Bergaigne, Asvins represent the fire of heaven and the fire of altar Max Muller holds the view that Aśvins represent the morning and evening phenomena of nature In Vodskov s opinion Aśvins are the rain giving and dew giving gods In Brunnhofers view they are morning and evening wind Oldenberg thinks them to be the morning and evening stars According to Griswold Aśvins represent the twin light before dawn, half dark, half light Goldstucker emphasising the view of yaska says that the Asvins represent transition from darkness to light when the intermingling of

both produces that inseparable duality expressed by the twin nature of these deities. The time of Aśvins is before dawn when darkness begins to disappear in favour of light.

UṢAS

Uṣas is celebrated in about twenty hymns and some detached passages of the Ṛgveda. The hymns addressed to her are marked by poetic beauty sublimity and freshness as they bristle with new ideas and lofty thoughts

(i) *As a beautiful lady*

In most of the verses Uṣas is described as a beautiful lady. Arraying herself like a dancer, she displays her bosom; like a maiden decked by her mother she shows her form; clothed in light she appears in the east and unveils her charms. In pride of beauty like a maiden she goes to her lover who longs to win her. She is a loving matron who smiling and well-dressed unveils her beauty before her lover. She is also described as a bashful wowan who turns her forehead downward before others.

(ii) *A dispeller of darkness*

Uṣas is said to awaken all living creatures from the sleep. She sets them to motion for enjoyment of wealth or for worship She removes the black rob of night; discloses the treasures concealed in darkness; opens the doors of darkness She is besought to arouse only the devout and the liberal worshippers leaving the ungodly niggards to sleep on.

(iii) *Car of the Uṣas*

Uṣas is borne on a car which is shining, well adorned, all-adorning, massive and spontaneously yoked. She is also said to arrive on a hundred chariots. The steeds that draw her chariot are ruddy. They are also said to be of white

colour and fair to look on They are easily guided and regularly yoked. She is also described as drawn by ruddy kine or bulls which are no other than the ruddy rays of the morning light

(iv) *Observer of Ṛta*

Usas in the Rgveda is described as the follower of Ṛta. She never violates the ordinances of the gods She goes straight along the path of Ṛta

(v) *Ideal of beauty*

Usas is an ideal of beauty The Rgvedic poets call her richly coloured Proud of her spotless form uṣas brightly shines With changing tints she gleams in double splendour

(vi) *Her relation with sun*

Usas is closely associated with the sun She opens the path for the sun to travel on She shines with the light of the sun, her lover Sūrya follows her as a young man follows a maiden She is the wife of Sūrya But she is also said to be his mother

(vii) *Her relation with other deities*

Usas is also associated with other deities She is sister of Āditya, Bhaga, and a kinswoman of Varuna She is the daughter of Dyaus Usas is often associated with Agni Like Sūrya he is called her lover She is the friend of Aśvins Indra is said to have generated her and is also described as shattering her car Soma is said to have made her bright at her birth Bṛhaspati is said to have discovered Usas The ancient fathers are said to have discovered the hidden light and generated Usas

(viii) *Consumer of happiness*

Usas is described as the diminisher of the happy life of men She wastes away the life of mortals like skilled hunter

cutting birds in pieces She diminishes the human generations by marking the lapse of man's alloted time

PŪṢAN

Pūsan is celebrated in eight hymns in the Rgveda In one hymn (VI 57) he forms duality with Indra and in another (II 40) with Soma

(i) *Anthropomorphism*

Pūsan has a very few anthropomorphic traits His foot, right hand, hair and beard are mentioned He wields a golden spear and carries an awl He has a car drawn by goats His food is gruel, for he has no teeth

(ii) *Lordship*

The lordship of all things moving and stationary, is attributed to him He moves onward beholding the universe and makes his abode in heaven He sees all creatures clearly and at once

(iii) *His relation with maidens*

Pūsan is very much related to the maidens Gods are said to have given him to Sūrya in marriage He is besought to bless the bride in her conjugal relation He is besought to give his worshippers their share of maidens

(iv) *Knower of the paths*

Pūsan is very much connected with paths He is the knower of all path where he goes and where he returns from. He conducts the dead where the righteous men have gone and where the gods abide He is the guardian of path He is prayed to dispense foes, make the paths lead to booty As knower of ways, he can make hidden goods manifest and easy to find

(v) *Protector of the cattle*

Pūṣan is described as the protector of cattle He preserves them from injury, by falling into a pit. He brings them home unhurt and drives back the lost He protects horses and weaves the clothing of sheep He has a goad with which he directs the cattle straight.

(vi) *His attributes*

Pūṣan enjoys many of the attributes, common to other gods He is *asura* He is strong, vigorous, nimble, powerful and resistless He is wise, liberal and beneficent. The epithets *dasra* (distinctive of the Aśvins, and *narāśaṁsa* (distinctive of Agni) are applied to him. Besides, *āghṛṇi*, *ajāśva*, *vimocana*, *vimuconapat*, *puṣṭimbhara*, *anaṣṭapaśu*, *anaṣṭavedas*, *karambhad* are attributed to him He is the only god who receives the epithet *paśupā*

(vii) *Who is Pūṣan ?*

In the Ṛgveda Pūṣan is a deity personifying the solar orb in terms of prosperity He is a pastoral deity exhibiting the genial aspect of the sun

Atmospheric

INDRA

Indra is celebrated in more than 250 hymns of the Ṛgveda In more than 50 hymns he is invoked along with other deities

(i) *Anthropomorphism*

Indra, in the Ṛgveda, appears as a fully developed personality which is very anthropomorphic He has a body, a head, arms, hands and a big belly His lips and jaws are often mentioned He has tawny coloured hair He assumes various forms at will

(ii) *A war-god*

Indra is preeminently a war god of the Āryans As a mighty hero he conquers the battles with demons His greatest enemy is Vṛtra whom he smote with his great thunder bolt The Ṛgveda mentions the various aspects of Indra-Vṛtra fight Indra slew Vṛtra, demolished his castles, made channels for rivers, pierced the mountains and delivered over the cows Heaven and earth trembled with fear when Indra smote Vṛtra with his thunderbolt Besides, Indra is said to have defeated many minor demons such as Urana, Viśvarūpa, Arbuda, Vala, Vyamśa, Namuci He is associated with the conquesing of Dasas or Dasyus, the human foes

Indra as a great god of battle is more frequently invoked with a view to help Āryans in their struggle with enemies

(iii) *His weapons*

As a war god Indra is a wielder of good many weapons His favourite weapon is thunderbolt which is generally described as fashioned for him by Tvaṣṭṛ Besides, he is said to be armed with a bow and arrows He has a hook

(iv) *Association with historical characters*

Indra is associated with certain stories which preserve historical traits in them He favoured Divodasa against his Dasa foe Śambara, the son of Kulitara He is said to have brought Tūrvaśu and Yadu across the rivers He helped Sudasa in the battle of ten kings

(v) *Soma-Drinker*

Soma is described as the favourite drink of Indra He made empty whole lakes of Soma After drinking Soma Indra performs great cosmic deeds It exhilerates him and helps him in his wars

(vi) *His birth and relations*

The birth and infancy of Indra are mentioned in the Ṛgveda A cow or Nirṛti or Śavasī is said to be his mother. His father is Dyaus or Tvaṣṭṛ. He is also said to have been generated by gods Sometimes Soma is said to be generator of Indra At his birth heaven and earth trembled out of fear of his wrath The passages containing references to the birth of Indra allude to the birth of lightning from the clouds

Indra has family relations with many other deities. Agni and Pūṣan are his brothers Indrāṇī is his wife Maruts are his intimate friends Agni is also described as his closest friend with whom he is more frequently coupled as a dual divinity He is also coupled with Varuṇa, Vāyu, Soma, Bṛhaspati and Viṣṇu In three or four passages of the Ṛgveda Indra is identified with Sūrya

(vii) *Ruler par excellence*

Indra is the most powerful deity of the Vedic Āryans He is an inpependent ruler par excellence No god or man either surpasses, or equals him Gods are unable to frustrate his deeds Varuṇa and Sūrya are inferior to him He is alone the king of whole world He is a universal monorch His epithets viz *śacīpati*, *śatakratu*, *śakra* and so on, are expressive of his prowess

(viii) *Association with good many legends*

Indra in the Ṛgveda, is much surrounded by mythological imageries Though the main myth associated with Indra is his conflict with Vṛtra, many other legends are woven around him He is associated with the myths of Saramā and Paṇis, the conflict with Uṣas, the theft of the one wheel of the sun, and so on

(ix) *Helper of the worshippers*

Indra is the helper, deliverer and advocate of his worshippers He is frequently called the friend of his worshippers He subjected Dasyus to the worshipping Āryans and gave land to them He rendered his assistance to the family of Kuśikas He bestows wealth on the pious man who offers libations to him Owing to this liberality he receives the attribute *maghavan*, the bountiful

(x) *Hostile nature*

Indra is sometimes described as hostile to others He is the only god who breaks the hrrmony of heaven He fought against the gods, destroyed the chariot of dawn, stole the wheel of Sūrya, threatened to slay his faithful followers, the Maruts

(xi) *Who is Indra ?*

Scholars differ about the phenomenon which Indra represents According to Max Muller Indra is the sun god dispelling nocturnal darkness and pouring floods of light Roth holds the view that Indra is the god of thunderstorm Benfey regards Indra as the god of rainy sky Grassmann takes him as the god of bright sky Myrintheus identifies Indra with Dyaus According to E D Perry Indra is the same as Greek Zeus and the Italian Jupitar Macdonell and Keith are of opinion that Indra represents thunderstorm which brings down rain to the earth Hopkins is of opinion that Indra represents lightning itself Yāska's own view, that Indra or Vāyu as the diety of middle region represents the lightning in conflict with the clouds, supports the view of Hopkins Indra as a god of thunderstorm representing lightning could legitimately be accompanied with Rudra, Maruts and Saramā Indra is said to have pierced the mountains They are described to move hither and thither

like spotted deer The clouds flying in air are fancied as atmospheric mountains with wings At the time of Indra's birth cows bellow This bellowing of cows refers to the roaring of clouds when lightning flashes

MARUTS

Maruts are the prominent deities of the middle region They are celebrated in about 33 hymns of the Rgveda They are always mentioned in plural As regards their number the Rgveda mentions thrice sixty or thrice-seven

(i) *Their birth*

Maruts are the sons of Rudra Pr̥śni is their mother Cows are also said as their mothers They are said to have been born from the laughter of lightning Agni is also said to have begotten them Vāyu is also said to have engendered them in the womb of heaven They are also described as self born

(ii) *Their relation with female deities*

Maruts are often associated with some female deities such as Indrani and Sarasvati Vak is imagined as their wife They have the closest connection with Rodasī who is described to follow them with loose tresses and heroic spirit like Sūryā She stands with them on their car bringing enjoyment They are thus called *bhadrajānayaḥ* 'having a beautiful wife They are compared with bride grooms or youthful wooers

(iii) *Their ornamentation*

The luminous nature of Maruts and their ornamentation of body are frequently referred to in the Rgveda They deck themselves with glittering ornaments for show and they bind their chains of gold on their breasts for beauty They

shine in a bright attire and put on golden ornaments on their fair limbs They gleam with armlets as heaven with stars Lightning is said to be their ornament

(iv) *Their weapons*

Various weapons which Maruts wield are referred to in the Rgveda They bear swords, knives and chains They are armed with daggers, lances, quivers, arrows and bows Their lances are lightning itself With lightning for their spears Maruts are sublime

(v) *Their car*

Mention is made of the car of Maruts It is golden. Their weapons are kept therein The horses which draw their car, are ruddy or tawny, golden footed and swift as thought The horses are spotted They are unhindered in their courses

(vi) *Shedders of rain*

Rgvedic passages very frequently mention the shedding of rain as one of the main activities of the Maruts They are clothed with rain they obscure their brilliance with rain, and cover the eye of the sun with rain They are said to have sent fort their windless rain even to desert lands They spread forth darkness in day time with water-laden rain clouds

(vii) *Their greatness*

Maruts are described as of resistless might. They rush along with swift horses They surpass heaven and earth in greatness None can reach the limit of their might. They are great, young and unaging They are divine, vigorous, impetuous and dustless All creatures are afraid of them They shake the earth, overthrow the strong and whirl about everything They make their course through the forest

trees and the fissure of the rocks They rend the mountains, crush the forests and whirl up the dust with their steeds They are also said to stir the spirit of men as they stir woods in motion

(viii) *Maruts as singer*

Maruts are several times called singers They are lovely with pleasant tongues They make the songs of singers swell like the udder of a cow They are the singers of heaven While singing they make the sun shine and while blowing their pipe they cleave the mountains Undoubtedty, this singing of Maruts alludes to the sound of wind

(ix) *Their association with Indra*

Maruts are described as friends and allies of Indra They help Indra in his conflict with Vṛtra and Śambara Indra accomplishes all his exploits in the company of the Maruts Maruts are also said as the sons or brothers of Indra

(x) *Malevolent traits*

The malevolent traits are distinctly marked in the character of the Maruts These traits they acquire from their father Rudra They are implored to ward off lightning

(xi) *Their healing remedies*

Maruts are entreated to bear healing remedies The remedies which they bring, appear to be waters

(xii) *Who are the Maruts ?*

The statement of Yaska indicates that Vayu and Maruts are not the same While Vayu is the gentle wind, the Maruts are stormy winds with lightning Hillebrandt with Kuhn Benfey, Meyer and Schroeder holds that the Maruts are the spirits of the dead, conceived as storming

along with the winds But this view is opposed to that of the traditional commentators as well as that of the Rgveda itself

RUDRA

Rudra is celebrated in only 3 hymns and occupies a subordinate position in the Rgveda

(i) *Anthropomorphism*

Rudra has hands, arms and firm limbs He has braided hair and beautiful lips His colour is brown He is bright as the sun He wears golden ornaments and goes in a chariot The Vājasaneyi Samhitā says that he is red in colour and his neck is blue black He wears skins and dwells in mountains

(ii) *His weapons*

Rudra wields thunderbolt in his hand He discharges his lightning shaft from the sky He is armed with a bow and arrows which are strong and swift He is an archer

(iii) *His association with the Maruts*

Rudra is very frequently associated with the Maruts He is their father He is said to have generated them from the shining udder of Pṛśni

(iv) *Malevolent traits*

The character of Rudra in the Rgveda is distinctly malevolent The majority of the passages addressed to him are concerned with deprecating his wrath and praying that his shaft may not fall upon worshippers, their parents children, men cattle or horses Rudra is implored to avert his bolt from living beings He is once directly called man-slaying He is besought to be merciful, to give medicine and not to destroy the life of men and animals

(v) *Benevolent traits*

At the same time Rudra has some benevolent traits He averts the anger or evil that comes from the gods He bestows blessings and produces welfare to man and beast His healing powers are often mentioned He has a thousand remedies His hand is restorative and healing He is a physician *Jalasa* and *jalasa-bheṣaja* are the epithets which are mainly attributed to him

(vi) *His greatness*

Rudra, in the Ṛgveda, is described as strong, unassailable, unsurpassed in might, rapid and swift He is young, unaging and self glorious, lord of the world and its father He knows the doings of men and gods He is intelligent, beneficent and bountiful

(vii) *Who is Rudra?*

Weber considers Rudra to be the howling of the storm In Hillebrandt's opinion, he is the deity of hot season commencing from summer to autumn, and is associated with a particular constellation Oldenberg holds the view that Rudra is associated with forest and mountains, for the epithets ascribed to him are clearly related to them Schroeder regards Rudra as the chief of the souls of the dead According to Wilson, Rudra was evidently a form of either Agni or Indra But most probably Rudra is the personification of storm accompanied by lightning which causes destruction to men and animals The beneficent aspect of lightning that bestows rain is Indra and the malevolent aspect thereof that brings destruction is Rudra

APĀM NAPĀT

Apām Napāt is celebrated in one entire Hymn of the Ṛgveda

(i) *His association with water*

As the name itself indicates Apāṁ Napāt is essentially associated with the waters. Waters stand around him. He engenders embryo in them. He shines without fuel in the waters. His abode is in the waters.

(ii) *His illustrious form*

Apāṁ Napāt is golden in form, appearance and colour. He with bright rays shines forth in splendid beauty.

(iii) *Identification with Agni*

Apāṁ Napāt is identified with Agni, for the latter, too, has often been called the son of waters.

(iv) *Who is Apāṁ Napāt*

In the Avestā, Apāṁ Napāt is a spirit of the waters, who lives in their depths. Darmesteter takes him to be fire-god born from clouds in lightning. Schroeder echoes the same view. According to Oldenberg, Apāṁ Napāt was originally a water genus, who was confused with water-born Agni. Hardy following Hillebrandt ascribes the moon-nature to this deity. Max Müller thinks that Apāṁ Napāt is the sun or lightning. According to traditional commentators Apāṁ Napāt is the same god as Agni, who is conceived as the lightning in the clouds. It is the nature of lightning that it strengthens in waters without being fed with wood.

PARJANYA

Parjanya is celebrated in only 3 hymns of the Ṛgveda.

(i) *Theriomorphism*

Parjanya is described as a theriomorphic shape. He is a bull who lays seeds in plants for germination. Thundering and roaring, he deposits the germs of life. Parjanya is sometimes compared to a barren cow and sometimes to a productive one.

(ii) *Universal father*

Parjanya is called the universal father and earth the mother With rain, he engenders the germs of plants He forms the germs of life in kine, mares and womankind

(iii) *Showerer of rain*

The shedding of rain is the most prominent characteristic feature of Parjanya He sends forth rain abundantly Like a car-driver whipping on his horses he makes the messenger of rain spring forward [1] When he fills the sky with rain-cloud he roars like a lion from afar When Parjanya quickens with moisture the winds burst forth, the lightning flashes, the realm of light streams forth Parjanya flies round in his chariot with water skins laden with water He smites apart the trees and slays the demons Even the guiltless flee away from him At his command the cattle fly in terror The rain, though very pleasant, becomes very troublesome if it continues for a long time Parjanya is implored to withhold rain after shedding for sometime

(iv) *His association with other deities*

Parjanya is associated with various other deities He has the closest connection with Vata and the Maruts In the two verses of the Rgveda he is celebrated with Agni Indra is compared with Parjanya in respect of shedding rain His character has clear similarities also to that of Dyaus Earth seems to be his wife But elsewhere Vaśā is said to be his wife Soma is his son

(v) *Who is Parjanya?*

About the nature of Parjanya there is no controversy among the scholars He is an appellative of the thundering rain-cloud as well as the proper name of its personification

Terrestrial

AGNI

Agni is the most sacred deity of the Vedic Āryans He occupies a prominent place only next to Indra Two hundred hymns of the Ṛgveda are devoted to him

(i) *Anthropomorphism*

The anthropomorphic description of Agni's physical appearance is rudimentary It is merely a description of sacrificial fire He is butter backed, butter faced, and beautiful tongued He is butter haired, flame haired, or tawny haired and has a tawny beard He has sharp jaws and shining teeth He has three heads Butter is Agni's eye He is thousand-eyed and thousand horned

(ii) *Theriomorphism*

Agni is often likened to a bull or horse, or bird or an eagle or Hamsa He is once described as a raging serpent

(iii) *His car*

The car of Agni is frequently mentioned It is luminous, bright, golden and beautiful It is drawn by two or more horses which are beautiful omniform and active With his steeds he brings the gods on his car to receive the offerings of devotees

(iv) *Illustrious nature*

Agni's brightness is preeminently mentioned He dispels darkness with his rays His lustre is like the rays of dawn, sun and lightning But when he drives through the forest shaving the earth as a barber shaves beard, his path is black His red smoke rises up to heaven

(v) *Agni's birth*

Agni is said to have been generated by many parents. He is spoken of as the offspring of Tvaṣṭṛ and of the waters. He is also produced by the gods. Dawn, Indra-Viṣṇu or Indra himself are said to have generated Agni. The birth of Agni by friction of the two *araṇis* is often mentioned. The two sticks, the upper being the male and the lower the female, produce him as a new born infant. As soon as the child is born, it devours the parents. The ten fingers that produce him are the ten maidens.

(vi) *Triple-Nature*

Agni is a deity of triple nature. The gods have made him three-fold. His birth is at three places, heaven, air and earth. He has three-fold light, three heads, three tongues three bodies and three abodes. The three-fold nature of Agni recognised in the Ṛgveda gave rise to the notion of the post-Vedic trinity.

(vii) *His association with other deities*

Agni is associated with many gods. With Indra, he forms a dual divinity. Owing to his close association with Indra, he is described as breaking rocks with heat, conquering the Paṇis and slaying the demons. He is identified with many gods. He is Varuṇa when he is born, and Mitra when he is kindled, and he is Indra to a man who brings oblation to him. Agni becomes Varuṇa in the evening, Mitra in the morning, Savitṛ in the air, and Indra when he illumines the sky at noon. In the opening hymn of the second Maṇḍala, Agni is identified with the all gods—Dyu, Indra, Viṣṇu, Brahmā, Brahmaṇaspati, Varuṇa, Mitra, Aryaman, Tvaṣṭṛ, Rudra, and Bhaga.

(viii) *His association with human beings*

Agni is more closely connected with human life than any other deity. The epithets *gṛhapati* and *damūnas* are

frequently used for him He dwells in every abode He is the guest in human dwellings He is the only deity who abides among mortals He is the leader and protector of the clans The epithet *vispati, lord of settlers,* is mainly ascribed to him He is the nearest kinsman of men He is described as father, brother, mother and even son of his worshippers He has all relations with men He is prayed not to break the ancestral friendship

(ix) *Agni at sacrifice*

Agni is brought in close relations with daily life of man He takes the offerings of men to the gods and brings gods to the sacrifice He is called a messenger of gods and men Agni is primarily a sacrificial deity He is called *purohita, rtvij* and *hota* As a priest he encompasses all the sacrifices He is honoured with oblations thrice a day Milk, butter, grain and cakes are offered to him Ghee is his favourite food He enjoys the offerings of Soma also

(x) *Agni as the helper of his worshippers*

Agni is invoked to bring wealth health, progeny and all sorts of happiness He grants long life to the worshippers He grants heroic children to his worshippers He brings the gods to him who offers holy gifts

(xi) *Remover of sins*

Agni is also a remover of sins Prayers are addressed to him to loose the bonds that bind the sinner He is the preserver of pious men He punishes sinful men who do not worship him

(x) *His greatness*

Agni is declared to be above all the gods Even the lofty heaven cannot attain the greatness of Agni Gods and

men obey his commandnents None breaks his holy laws He is the imperial lord of all mankind He is the most youthful, excellent, splendid and much desired god He is untouched by age He stands at the head of the whole world He is the guardian and lord of immortality which he confers on men

BRAHMANASPATI

Brahmanaspati is a unique deity of the Vedic pantheon Eleven entire hymns are dedicated to him He has been addressed by two names—Brahmanaspati and Brhaspati

(i) *Anthropomorphism*

The anthropomorphism of his physical appearance is mentioned in the Rgveda He is seven mouthed and seven rayed He has a beautiful tongue He is blue backed and clear voiced He has a bow and arrows

(ii) *His birth*

The birth of Brhaspati is referred to in the Rgveda He was first born from great light in the highest heaven He is said to be the offspring of the two worlds He is also said to have been generated by Tvastr In a verse he is called as being born of Rta

(iii) *His priestly nature*

Brhaspati is a priest god His priestly character is expressed variously in the Rgveda He rouses the gods by sacrifice He is Brahman or a praying priest Without him a sacrifice does not succeed Through him gods get their share at sacrifice

(iv) *As a lord of prayer*

As the name indicates, Brahmanaspati is the lord of prayer He is described as the supreme king of prayers,

the most famous sage of sages. He is the producer of prayers and the controller of hymns. Mounting on the car of rites he conquers the enemies of prayer. Thus in later period he come to be called Vācaspati, lord of eloquence and wisdom.

(v) *His identification with Agni*

Bṛhāspati has frequently been identified with Agni. Like the latter the former is called the *son of strength* and of Angirases. Like Agni, he has three abodes.

(v) *His association with Indra and myths associated to him*

In good many passages of the Ṛgveda, Bṛhaspati is associated with the myth of Indra's releasing of the cows. He is called *aṅgirasa*. In the conflict of Indra with the demons he rends the fences of Vala. He fetches the cows of Vala out of the rocks. He dispels darkness and makes light visible. He vanquishes the enemies in battle. He is invoked in battles. Like Indra, he is styled as *maghavan*, bountiful.

(vi) *As a helper of the worshippers*

Bṛhaspati is kind towards men who worship him. He favours the man who offers prayers to gods, but torments the hater of the prayers. He protects pious men from all dangers and calamities, and blesses them with wealth and propsperity. He grants vital strength and uncommon fortune.

(vii) *His attributes*

Like other Vedic deities, Bṛhaspati enjoys a good many attribute. He is called *asura, pracetas, vicakṣaṇa,* and *gaṇapati.*

(viii) *Who is Brahmanaspati*

According to Max Müller, Wilson and Macdonell, Brahmaṇaspati or Bṛhaspati is an aspect of Agni, presiding over devotion. Roth thinks that this sacredotal god is a

direct impersonification of the power of devotion Kaegi and Oldenberg take him to be an abstraction of priestly action. Weber considers him to be a priestly abstraction of Indra. Hillebrandt takes him to be the lord of plants and a personifications of the moon Zimmermann considers him to be the ruling deity of Brahman According to him Bṛhaspati is a compromise between the Ksatriya and the Brāhmana ideals The nature of this god appears to be mixture of the martial element smashing, fighting and conquering, and the priestly element which finds expression in power inherent in prayer and hymn

SOMA

Soma is regarded as a deity in the Ṛgveda All the 114 hymns of the ninth Maṇḍala, besides six in other Maṇḍalas, are dedicated to him He is also celebrated in portion of four or five other hymns He is celebrated as a dual divinity with Indra, Agni, Pūṣan and Rudra Soma is much less anthropomorphic deity than Indra or Varuna Hence, very little is said of his human form or action

(i) *Various imageries round Soma plant*

All the mythology of Soma moves round a concrete terrestrial plant and the intoxicating juice extracted therefrom The Soma plant is said to have come from heaven and have been brought by an eagle from there As flowing from the pressing stone, Soma is compared to the wave of a stream It is often spoken of as an ocean The colour of the Soma is described as brown or ruddy, but most frequently as tawny It is extracted with ten fingers which are figuratively called the ten maidens The plant is pressed with stones The two arms and the ten fingers yoke the stones hence, the stones are said to be guided by ten reins They are compared to horses

(ii) *Admixture of Soma with milk*

The Soma-juice after being extracted from the Soma-plant is kept in a jar. It is mixed with milk or water. This admixture has figuratively been called a garment or shining robe. Admixture with ghee is also referred to in the Ṛgveda. The epithet *tripṛṣṭha*, 'three backed', peculiar to Soma refers to the three admixtures. The connection of Soma with water is expressed in various ways.

(iii) *Abode of Soma*

The abode of Soma is often mentioned. It has three abodes which it occupies when purified. In the Taittirīya Saṁhitā these three abodes are the three tubs used at the Soma-sacrifice. Bergaigne regards them purely mythological.

(iv) *A divine drink*

Soma is a divine drink which bestows immortality; hence it is called *amṛta*. Gods drink it for immortality. Soma has a medicinal power. It heals wounds, restores eye-sight and cures other diseases. It stimulates voice; hence, it is called lord of speech. Soma is described as thousand-eyed. Soma strengthens Indra for the fight with Vṛtra. It is the most favourite drink of Indra. Under the intoxication of Soma, Indra slays the dragons. Every great deed of Indra is performed with the help of Soma.

(v) *Origin of Soma*

Soma-plant grows on mount Mūjavat. Though it is a terrestrial plant, it is also celestial. It has been described frequently as the child of heaven. It is called the offspring of the sun. Parjanya is said to be its father.

(vi) *King of the herbs*

Soma is the most important of herbs. It is the king of herbs. It receives the epithet *vanaspati*, the lord of the woods. It is said to have generated all the plants.

(vii) *What is Soma?*

In the post Vedic literature Soma is a name of the moon containing ambrosia, which according to the Brāhmaṇas, is the food of gods and manes. In the Atharvaveda Soma means moon. Relying on the passages in which the wedding of Soma with the sun maiden Sūryā is mentioned, a large number of scholars holds that Soma is identical with moon. Soma in the bowls is said to appear like the moon in waters. Hillebrandt asserts that in the whole of the ninth book Soma is the moon. He also asserts that the moon god as Soma is the creator and ruler of the world much more than the sun. According to Macdonell, Soma is personification of the terrestrial plant and juice.

BIBLIOGRAPHY

1 Rgveda Samhitā with the commentary of Sāyanacarya Tilak Maharashtra University, Poona, 1933

2 Hymns of the Rgveda translated by R T H Griffith Choukhamba Sanskrit Series, Varanasi

3 Hymns of the Rgveda translated by H H Wilson Benglore Press

4 Hymns from the Rgveda part I & II by Peterson, Bombay Sanskrit and Prakrit Series, 1938

5 Vedic Reader by Macdonell, Oxford University Press 1956

6 Vājasneyi Madhyandina Śukla Yajurveda Samhitā (Patratmaka) Hariprasad Pustakalaya, Bombay

7 Vajasaneyi Madhyandina Śukla Yajurveda Samhitā with the commentaries of Uvaṭacārya and Mahidhara, by Vasudeva Laxman Śastri Pañjikar, Nirnaya Sāgara Press, Bombay

8 Pada Paṭha of the Śukla Yajurveda (Patratmaka)

9 Hymns of the Yajurveda translated by R T H Griffith Lazarus & Co, Banaras

10 Sāmaveda Samhitā with the commentaries of Mādhava and Bharatasvami ed by Kunhan Raja, Adyar Library, 1941

11 Sāmaveda Samhitā with Sanskrit and Hindi commentary by Tulasi Rām Swāmī Meerut, Samvat, 1964

12 Sāmaveda Samhitā with Sanskrit and Hindi commentary by Bhagavadācarya, Ārya Sāhitya Maṇḍala Ajamer, Samvata 1984

13 Hymns of the Sāmaveda translated by R. T. H. Griffith Choukhamba Sanskrit Series.

14. Atharvaveda Saṁhitā with the commentary of Sāyaṇācāry, Vishveshvarānand Vedic Research Institute, Hoshiarpur.

15. Atharvaveda Saṁhitā ed. by Sātavalekar Svādhyāya Maṇḍala Pāradī, Surat, 1957.

16. Atharvaveda translated by Whitney, Motilal Banarasidass.

17. Atharvaveda, translated by R. T. H. Griffith, E. J. Lazarus and Co., 1916.

18. Śatapatha Brahmaṇa with the commentary of Harisvāmī, Laxmi Venkateshvar Press, Bombay, 1940.

19. Śatapath Brāhmaṇa translated by Eggling, Sacred Books of the East, Motilal Banarasidass.

20. Aitareya Āraṇyaka with the commentary of Sāyaṇācārya, Ānandāśrama Sanskrit Granthāvalī No. 38, 1959

21. Aitareya Āraṇyaka, translated by A. B. Keith, Harvard Oriental Series.

22. Taittirīya Āraṇyaka with the commentary of Sāyaṇācāry, Ānandāśrama Sanskrit Granthāvalī, No 36, 1926.

23. Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad with Mitākṣarā commentary, Ānandāśrama Sanskrit Granthāvalī No. 31, 1817.

24. Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad with the commentaries of Śankara and Ānandagiri.

25. Bṛhadāraṇyaka, Upaniṣad, translated by S. C. Basu, Pāṇini Office, Allahabad.

26 Śvetāśvetara Upaniṣad with the commentaries of Sankara and Ānanda Giri

27 Nirukta with the commentary of Durgacārya, Khema raja Venkateshwara Press, Bombay

28 Nirukta translated by Dr Sarup

29 Nirukta with English Notes by Rājavade, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona

30 Bṛhaddevatā, edited and translated by Macdonell Harvard Oriental Series, 1904

31 Mahabhāṣya of Pātañjali, with Sanskrit commentary, Nirṇaya Sagara Press, Bombay

32 Ṛgveda Prātiśākhya, with the commentary of Uvaṭa carya, ed by Dr Mangaldeva Śastri, The Indian Press Ltd Allahabad, 1931

33 Ṛgveda Prātiśākhya translated by Dr Mangaldeva Śastri, Motilal Banarasidass

34 Paṇini Aṣṭadhyāyi, translated by S C Basu, Motilal Banarasidass

35 Siddhānta Kaumudi translated by S C Basu, Motilal Banarasidass

36 Atharvaveda Prātiśākhya, Chaukhamba Sanskrit Series Varanasi

37 Ṛktantra ed by Dr Suryakanta Śastri

General Books

1 Vedic Mythology, Macdonell, Indological Book House, 1963

2 Religion and Philosophy of the Vedas and Upanisads, A B Keith Harvard Oriental Series, Vols 31, 32, 1925

3 History of Sanskrit Literature, Macdonell, Motilal Banarasidas

4 History of Sanskrit Literature, Winternitz

5 Vaidika Sāhitya aura Samskrti, Pt Baldeva Upadhya Śāradā Mandir, Banaras

6 The Ṛgveda, Kaegi, Ginn & Company, 1886

7 Ghate's Lectures on the Ṛgveda, 'Oriental' Book Agency, Poona, 1926

8 Treatment of Nature in the Ṛgveda', Dr Braj Bihari Chaubey (unpublished)

9 Vedic Grammar, Macdonell, Strasburg, 1910

10 Vedic Grammar for Students, Macdonell, Oxford University Press, 1955

11 Sanskrit Grammar, Whitney, Motilal Banarasidass, 1962

12 Sanskrit Grammar, H H Wilson, Chaukhamba Sanskrit Series

13 Vedic Svara Mimāmsā, Yudhiṣṭhira Mīmāmsaka, Sri Ram Lal Kapoor Trust Granthamālā Series–28 Samvat, 2014

14 Sanskrit English Dictionary, Monier Williams, Motilal, Banarasidass

